

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

dr. Tone Ferenc
Izbrana dela

4

Odpornišтво

1948

Uredil: Mitja Ferenc

1834

1765

MDXXII

...ostra sententia. Non enim
...getur animus errore : & incertis rebus
...mus vñq̄ quod sequamur . Quid enim est , pe
...gnitione operabilius? quid prestantius? quid in
...dignius? quā qui expectunt & adsequuntur, tu
...est aliud, quod Medicum
...mendet, quam ipsa anatome. Cuius studium q

HISTORIA 21

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

dr. Tone Ferenc: Izbrana dela

4

Odporništvo

Uredil: Mitja Ferenc

Ljubljana 2011

12652/21

dr. Tone Ferenc: Izbrana dela

4

Odporništvo

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2011.

Vse pravice pridržane.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete

Univerze v Ljubljani

Za založbo: Andrej Černe, dekan Filozofske fakultete

Oblikovanje naslovnice: Metka Žirovnik

Priprava besedil: Mitja Ferenc, Peter Mikša

Priprava imenskega

kazala:

Matjaž Rebolj, Biba Starman

Prelom:

Uroš Čuden, Medit d.o.o.

Tisk:

Birografika Bori, d. o. o.

Naklada:

300 izvodov

Ljubljana, 2011

Prvi natis

Z 27 -03- 2012/ 132

Cena: 25 EUR

Izid knjige so finančno omogočili Javna agencija za knjigo Republike Slovenije, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani ter Mitja Ferenc

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)«1941/1943»

FERENC, Tone

Odporništvo / Tone Ferenc ; uredil Mitja Ferenc ; [priprava imenskega kazala Matjaž Rebolj]. - 1. natis. - Ljubljana :

Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011. - (Izbrana dela /

Tone Ferenc ; 4) (Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ; 21)

ISBN 978-961-237-479-2

259577088

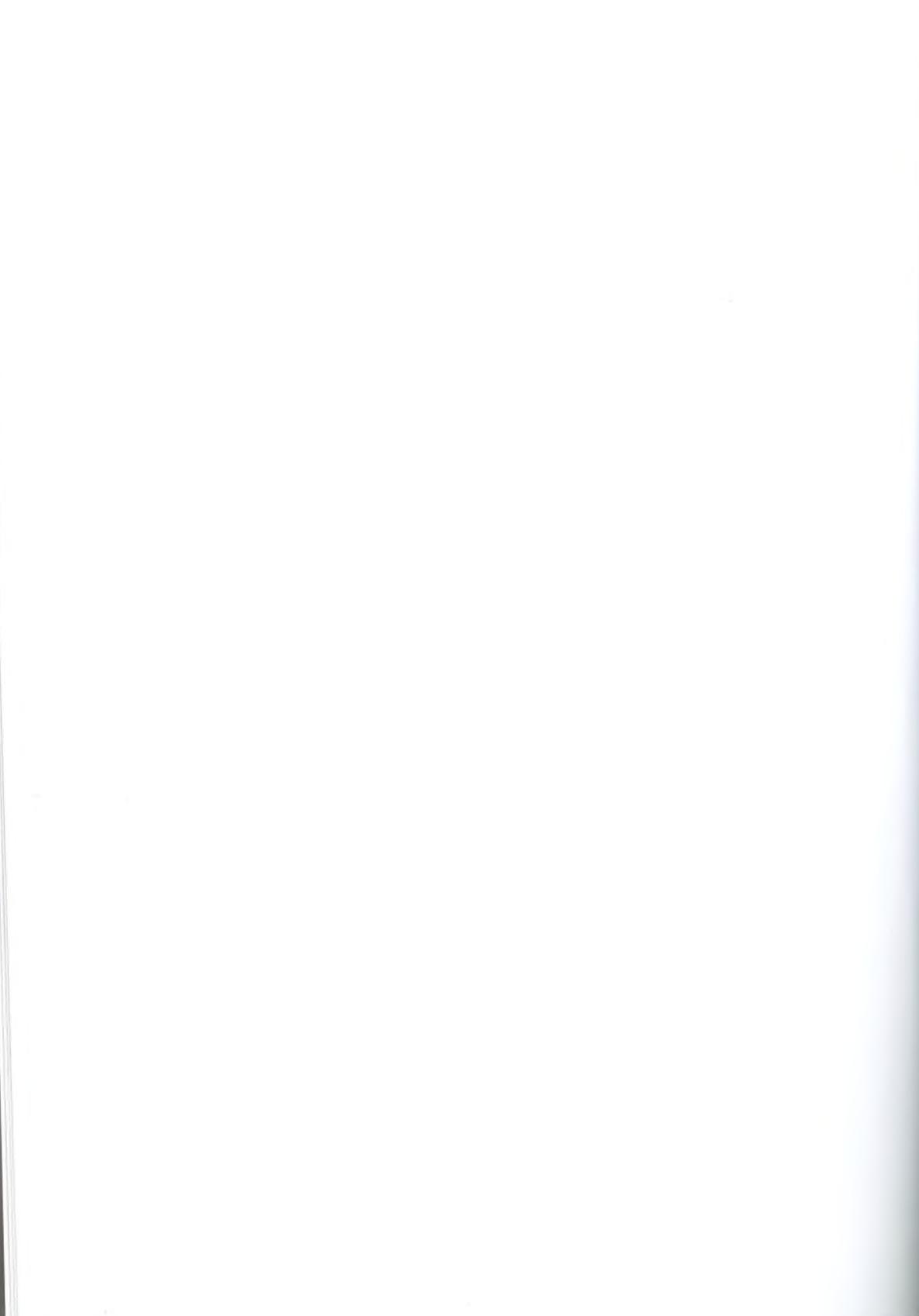
KAZALO

Knjigi na pot (dr. Boris Mlakar)	7
Osvobodilni boj slovenskega naroda 1941–1945	11
I partigiani nei Balcani. Il caso jugoslavo.....	23
Osvobodilna fronta slovenskega naroda	35
Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator	41
Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941	69
Nekaj značilnosti narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem	109
Manj evforično in bolj kritično do Dražgoš.....	121
Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem.....	125
Narodnoosvobodilni boj v Ljubljani	185
Vojaški in politični položaj v Sloveniji v času ustanovne skupščine AVNOJ v Bihaču	215
Kratek pregled razvoja KPS in OF v Primorju 1942–1943	225
Kapitulacija italijanske vojske v Jugoslaviji.....	275
Kapitulacija Italije in razoroževanje italijanske vojske	289
Padeč fašizma in kapitulacija Italije pred petindvajsetimi leti.....	305
Vseljudska vstaja v Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije.....	313
Dokončno izoblikovanje partizanske vojske in njeno bojevanje.....	329
Slovenske narodnoosvobodilne brigade	341
Slovensko narodnoosvobodilno gibanje in Furlanija 1942–1943.....	349
Slovinci in narodnoosvobodilno gibanje na Labinščini v Istri.....	379
Sodelovanje med slovenskim in hrvaškim NOB v Istri.....	391
»Izstrelek ima veliko razstrelilno moč« (Sovražnik o partopu).....	407
Die Kollaboration in Slowenien.....	417

Il collaborazionismo in Slovenia e in Venezia Giulia	429
Podrejeni sodstvu SS. Slovensko domobranstvo in policijski zbor (ob razstavi o domobranstvu).....	437
Imensko kazalo	443

Tone Ferenc

Med najbolj markantne raziskovalce, ki so neizbrisno zaznamovali slovensko zgodovino pisje v drugi polovici 20. stoletja, brez dvoma spada tudi prof. dr. Tone Ferenc. Omenjeno razdobje je sledilo veliki prelomnici, ki jo je v evropski in posebej še slovenski zgodovini pomenila druga svetovna vojna in prav njej je dr. Ferenc posvetil skoraj vse svoje raziskovalne in tudi siceršnje napore; lahko rečemo, da je v ta svoj življenjski projekt vložil ogromno energije in zanj porabil večino svojega, tudi t.i. prostega časa. Rezultati njegovega delovanja kot raziskovalca na Inštitutu za novejšo zgodovino (še prej Inštituta za zgodovino delavskega gibanja) in tudi kot profesorja na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani vzbujajo spoštovanje. Čeprav nas je leta 2003 prezgodaj zapustil, pa njegova dela, njegova besedila in pravzaprav tudi njegove žive besede in vzgledi vplivajo in delujejo naprej. Navsezadnje je bil tudi mentor kar nekaj magistrim in doktorjem zgodovinskih znanosti, ki po svojih močeh nadaljujejo po eni strani njegovo metodološko in človeško izročilo, po drugi pa skušajo nadgraditi čisto konkretne rezultate njegovega raziskovanja. A to je slej ko prej zahtevna naloga. Njegov opus je namreč zelo obsežen, tematika njegovih uspešno izvedenih raziskav pa sega od podrobnih lokalnih prikazov različnih medvojnih položajev pa vse do orisov strateškega položaja Slovenije v Evropi med drugo svetovno vojno.

Ob začetku svoje zgodovinarske kariere je deloval tudi kot arhivist, kar se je med drugim pri njem odtelej odražalo v zavesti o odločilnem pomenu arhivskih virov za kakovostno resno historiografsko potezo. To je bilo še posebne važnosti pri

raziskovanju različnih kompleksnih pojavov in procesov med drugo svetovno vojno na Slovenskem, kjer je zaradi relativne časovne bližine obravnavane problematike vedno grozila nevarnost »prevlade« ustnih virov nad temeljno dokumentacijo. Dr. Ferenc je ob raziskovanju glavnih procesov na naših tleh v omenjenem razdobju v ta namen delal v številnih domačih, evropskih in tudi ameriških arhivskih ustanovah in pri tem zbral ogromno dokumentacijo, ki jo je s pridom uporabljal pri svojih zgodovinskih pregledih, sintezah in tudi manjših študijah. S tem je pomembno dopolnjeval sliko dogajanja, ki se je oblikovala na podlagi neštevilnih ustnih izročil in pripovedovanj, pri čemer pa je treba poudariti, da je bil sam daleč od tega, da bi ignoriral ustne vire, saj jih je za posamezne teme sistematično zbiral; v njegovem kabinetu so se namreč vile dolge vrste partizanskih in drugih pričevalcev, iz katerih je dr. Ferenc, pred tem oborožen s siceršnjim zadevnim vedenjem, znal izvabiti še nadaljnje nove podatke in podrobnosti. Vse zbrane podatke je znal nato v pisni in tudi ustni obliki zbrati v zaključene in medsebojno logično vzročno povezane celote. Če za kakšen člen zgodovinske slike ni imel podatka, ga je skušal »obnoviti« z logičnim sklepanjem. Pri vsem tem delu je izkazoval nenavadno in dosledno temeljitost, pri čemer mu je bil v pomoč tudi zelo dober faktografski spomin. V strokovnih diskusijah in pogovorih je beseda nanese na mnoge, lahko tudi zelo podrobne ali lokalno omejene dogodke, a dr. Ferenc je o vseh nekaj vedel ali imel o njih svoje utemeljeno mnenje.

Raziskovalno delo dr. Ferenca o drugi svetovni vojni na Slovenskem je tako temeljnega pomena, pri čemer se je v tem okviru dotaknil skoraj vseh relevantnih problemov, številne izmed njih je tudi temeljito raziskal. V tem pogledu je seveda več kot hvalevredno delo ob postopnem objavljanju njegovih izbranih del, s čimer bodo le-ta drugim raziskovalcem ali pa siceršnjim bralcem postala lažje dostopna. V dosedanjih treh knjigah so bila tako tematsko zbrana in ponovno izdana njegova poglavitna besedila, ki obravnavajo razkosanje in aneksionizem, raznarodovanje ter tudi nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav. V pričujoči četrti knjigi pa so tako zbrane

njegove poglavitne študije, ki zadevajo različne vidike odporniškega gibanja slovenskega ljudstva proti uničujoči tuji okupaciji. Res je sicer, da je težišče Ferencovega dela prav na rekonstrukciji in ovrednotenju okupacijskih sistemov, toda pomemben delež njegovih raziskav pripada tudi političnim, organizacijskim in tudi vojaškim vidikom slovenskega partizanskega gibanja. O tem pričajo njegovi zadevni prispevki ali pa kar male študije v številnih krajevnih in tematskih zbornikih, v leksikonih in enciklopedijah, pri slednjih je treba posebej izpostaviti njegov odločilni delež pri predstavitvi osvobodilnega boja v Enciklopediji Slovenije. Tudi strokovne ali manj strokovne revije kot je bil n.pr. Borec, so le stežka shajale brez njegovih pogostih prispevkov, ki so, kot že poudarjeno, sloneli predvsem na arhivskih virih, in so večkrat na ta način postavljali na pravo mesto obravnavo različnih vprašanj, ki so bila pred tem lahko predmet preveč ležernih obravnav amaterskih zgodovinarjev in publicistov.

Kar zadeva vojaško stran odporniškega gibanja, se je dr. Ferenc posvečal rekonstrukciji delovanja nekaterih partizanskih enot, vendar je to v glavnem prepuščal drugim raziskovalcem. V tem pogledu pa vendarle izstopa njegova obravnava Južnoprimorskega odreda in Gregorčičeve brigade, ki ju je prikazal v obsežni knjigi *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943*, ki je izšla leta 1983. Prav tako je bil nepogrešljiv Ferencov delež pri pripravi knjige *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945* s prvo izdajo leta 1976. V strogo vojaški kontekst spadajo seveda tudi njegova besedila o zaključnih operacijah oziroma o osvoboditvi Slovenije leta 1945, kar bo dodatno predstavljeno v peti knjigi izbranih del. O tej temi je imel dr. Ferenc v načrtu še bolj temeljito študijo, katere pa žal ni uspel napisati. V tem okviru se je posebej posvečal vprašanjem osvobodilnega gibanja na Primorskem ter problemom njegovega součinkovanja oziroma sodelovanja s sosednjim italijanskim gibanjem, kar je imelo za posledico tudi njegove delovne stike z italijanskimi oziroma furlanskimi zgodovinarji. Posebnega poudarka vredni sta tudi njegovi študiji o vseljudski vstaji na Primorskem po kapitulaciji Italije oziroma o množični vstaji na Gorenjskem decembra 1941. Tudi knjiga *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* iz leta 1967 v veliki meri obravnavata tudi partizansko bojevanje proti novemu nemškemu okupatorju v zahodni Sloveniji.

Še večji pa je prispevek dr. Ferenca pri proučevanju civilnih oziroma političnih vidikov odporniškega gibanja. V tem okviru izstopa njegovo temeljno delo *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*, ki je izšla v več zajetnih knjigah. Posvečal se je tudi raziskavi in objavi dokumentov o t.i. zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943 kot tudi raziskavi značilnega slovenskega pojava kot je bila Osvobodilna fronta.. Poleg besedil v že omenjenih zbornikih in enciklopedijah, je treba med njegovimi študijami, ki obravnavajo politično plat osvobodilnega gibanja na Primorskem, omeniti tudi še razpravo *Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem primorju od decembra 1942 do septembra 1943* iz leta 1960.

V posredni in deloma tudi neposredni zvezi s tematiko slovenskega partizanskega gibanja so Ferencove obravnave vojaških formacij ali gibanj, ki so bodisi v organizaciji okupatorskih oblasti bodisi pa iz svoje avtonomne volje in kot reakcija na partizanstvo delovale proti odporništvu. Najprej gre tu za eno njegovih prvih in tudi zelo obsežnih razprav, v kateri je temeljito proučil pojav t.i. vermanov (*Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem*, 1958). Vprašanje kolaboracije, bratomornega boja oziroma elementov državljanske vojne, kot je to definiral Ferenc, je bilo seveda veliko bolj pereče in tudi s tragičnimi posledicami v Ljubljanski pokrajini. Dr. Ferenc je tem posledicam, katerih prvi vrhunec se je dogodil jeseni 1943, posvetil obširno knjigo z naslovom *Dies irae: Četniki, vaški stražarji in njihova usoda jeseni 1943*, 2002. Ob tem je zbral ogromno arhivskih dokumentov in tudi ustnih virov, ki bodo dobro napotilo tudi za nadaljnje raziskave omenjenih dogodkov. Problemu kolaboracije med drugo svetovno

vojno se v zadnjem času posveča vse več pozornosti tudi drugod po Evropi. Dr. Ferenc je tako že v 90. letih prejšnjega stoletja sodeloval pri dveh mednarodnih projektih, na katerih je predstavil vprašanje kolaboracije v Sloveniji. Rezultat tega sodelovanja predstavlja dvoje njegovih preglednih razprav, in sicer *Il collaborazionismo in Slovenia e in Venezia Giulia*, Brescia 1992 ter *Kollaboration in Slowenien: Grundlagen, soziale Träger, Konzepte und Wirkungen*, Berlin-Heidelberg 1994. Vprašanj kolaboracije in državljanske vojne pa se je dotikal še v nekaterih drugih svojih besedilih.

Ljubljana, 9. decembra 2011

dr. Boris Mlakar

OSVOBODILNI BOJ SLOVENSKEGA NARODA 1941–1945*

Po napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo in kratkotrajni vojni aprila 1941 je Dravska banovina postala okupacijsko območje treh držav, Nemčije, Italije in Madžarske, ki so že prej imele tudi dele slovenskega narodnega ozemlja. Ker je nove meje med njimi določal Adolf Hitler, je prisodil Nemčiji največji del zasedenega ozemlja, in to slovensko Štajersko, severni del Dolenjske, Gorenjsko, Mežiško dolino in občino Jezersko, skupno 10.261 km²; po štetju 1931 je bilo tam 798.700 prebivalcev. Drugima državam pa je dodelil skoraj polovico manj: Italiji večino Dolenjske in Notranjske, skupno 4544 km², leta 1931 je bilo tam 336.279 prebivalcev, Madžarski pa večino Prekmurja, 997,54 km², 1931. leta je tam živelo 102.867 prebivalcev. Če upoštevamo še narodnostno ozemlje zunaj dotdanje Dravske banovine, je bilo slovensko ozemlje razbito na več kot deset pokrajinskih upravnih enot in je bilo med najbolj razkosanimi območji v Evropi.

Takoj po zasedbi slovenskega ozemlja so vsi trije okupatorji uvedli vojaško upravo, ki je trajala na nemškem zasedbenem območju do 14. aprila, na italijanskem do 3. maja in na madžarskem do 16. avgusta 1941. Hitler, ki je za severno Slovenijo izbral takšen okupacijski sistem kot leto prej za Alzacijo, Lotaringijo in Luksemburg, je z odlokom 14. aprila 1941 izoblikoval zasedeno slovensko območje v dve začasni pokrajinski upravni enoti, Spodnjo Štajersko (Untersteiermark) in t.i. zasedena območja Koroške in Kranjske (besetzte Gebiete Kärntens und Krains), ki sta ju vodila šefa civilne uprave dr. Sigfried Uiberreither iz Maribora (nato iz Gradca) in Franz Kutschera (za njim od 16. decembra 1941 dr. Friedrich Rainer) z Bleda (nato iz Celovca). S štaboma poverjenikov za posamezna upravna področja sta bila neposredno odgovorna Hitlerju, navodila pa sta dobivala tudi od nekaterih drugih državnih funkcionarjev (Heinrich Himmler, Hermann Göring). Njuna temeljna naloga je bila pripraviti upravni enoti za čimprejšnjo priključitev k nemškemu rajhu, in to predvsem s prilagajanjem upravi v sosednjih avstrijskih pokrajinah (odprava okrajev in uvedba okrožij; odprava občinskih zastopstev) in z odstranitvijo »nezaželenih« ljudi iz dežele. Italijanski okupator je zasedeno območje izoblikoval v Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana), ki jo je upravljal visoki komisar Emilio Grazioli (od junija 1943 Giuseppe Lombassa in od avgusta 1943 Riccardo Moizo), podrejen notranjemu ministrstvu v Rimu. Večinoma je ohranil upravni aparat dotdanje banske uprave s slovenskimi načelniki uradov, vendar z italijanskimi fašističnimi »strokovnjaki«, ter upravno razdelitev pokrajine na okraje in občine, ustanovil pa je precej novih uradov z italijanskimi vodji, ki so imeli v vseh zadevah več pristojnosti kot že omenjeni slovenski načelniki. V okrajih je visoki komisar namestil italijanske glavarje, ki so bili vsi dolgoletni fašisti, in razpustil je občinska zastopstva. Sosvet (konzulta) iz 14 predstavnikov slovenskega političnega, kulturnega in zlasti gospodarskega področja je vplival na upravljanje pokrajine le kratek čas, saj ga po izstopu nekaterih članov okupator ni več upošteval, novega, ki ga je Benito Mussolini imenoval maja 1943, pa visoki komisar sploh ni sklical na sejo.

S hudo kršitvijo mednarodnega prava, ki do sklenitve mirovne pogodbe ne dovoljuje priključitve zasedenega ozemlja, so si vsi trije okupatorji prizadevali za čim hitrejšo priključitev zasedenih območij k svojim državam. Najprej, 3. maja, je aneksijo izvedel italijanski okupator, madžarski pa 16. decembra 1941. Nemškemu okupatorju je za 1. oktober in nato za 1. november 1941 predvideno formalnopravno priključitev preprečilo še nereseno personalno vprašanje, tj. namestitev močnega vrhovnega političnega in upravnega

* Razstava ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne. Ljubljana; Celje: Muzej novejšje zgodovine; Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 1995, str. 5–12.

funkcionarja za Koroško in Gorenjsko, nato pa (na 1. januar 1942 odloženo priključitev) partizanski boj na Gorenjskem, upoštevali so namreč načelo o hkratni priključitvi obeh upravnih enot. Čeprav sta obe začasni upravni enoti ohranili položaj zasedenega ozemlja, sta šefa civilne uprave na raznih področjih uvedla nemško pravo, spomladi 1942 tudi nürnberške rasistične zakone in vojaško obveznost.

Opravljanju nalog civilne uprave v slovenskih pokrajinah so bili namenjeni tudi okupatorjevi oboroženi oddelki, tj. vojska, policija in orožništvo. Pri nemškem okupatorju so bili ti podrejeni poveljstvom v Salzburgu (18. vojno okrožje, višji vodja SS in policije, poveljnik redarstvene policije za alpske pokrajine), Gradcu in Golovcu (vojaški nadomestni inšpekciji in komandanta orožništva) organi varnostne policije (gestapo) in varnostne službe so bili podrejeni komandantom na Bledu in v Mariboru. Pri italijanskem okupatorju je bilo poveljstvo 11. armadnega zbora z dvema divizijama ali več bojnimi skupinami, policijsko ravnateljstvo (kvestura), karabinjerska skupina (prej 14. mobilizirani karabinjerski bataljon »Milano«) ter poveljstva raznih fašističnih milic. Nemški okupator je v zasedenih pokrajinah uporabljal predvsem zaledne vojaške enote, italijanski predvsem operative.

Okupatorji so hoteli uničiti slovenski narod kot etnično enoto. Pri tem je bil nemški najbolj dosleden in nasilen; opiral se je na t.i. vindišarsko teorijo o treh slojih prebivalstva na Spodnjem Štajerskem in Koroškem (narodno zavedni Slovenci, narodno mlačni Vindišarji ali Verdi ter Nemci). Svoj namen je nameraval doseči z množičnim izgonom 220.000 do 260.000 Slovencev, množično naselitvijo 90.000 Nemcev in naglo ter popolno germanizacijo t.i. Vindišarjev, ki naj bi jih še nekaj časa pustil doma. V raznarodovalni vnemi so nacisti skoraj vse prebivalstvo na nemškem zasedbenem območju politično preverili in rasno ocenili kakor v nobeni drugi zasedeni pokrajini. Od prvega dne okupacije dalje sta tekla vzporedno dva procesa: dosledno uničevanje vsega, kar bi lahko vzbujalo, vzdrževalo ali krepilo slovensko narodno zavest in njeno gmotno podlago (razpust slovenskih organizacij, društev, uničenje tiska, zaplemba kapitala itd.) ter sistematično ponemčevanje (izključno nemški otroški vrtci in šole, mladinski organizaciji Hitler Jugend in Deutsche Jugend, raznarodovalni društvi Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund) in Koroška ljudska zveza (Kärntner Volksbund) ustanovljeni spomladi 1941, polvojaška formacija Vermašuft, državna delovna služba, nemška vojska itd.). Ves okupatorjev aparat je uresničeval Hitlerjevo naročilo šefoma civilne uprave: »Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!« (Napravite mi to deželo zopet nemško!). Vendar so vojne razmere in narodnoosvobodilni boj onemogočili popolno uresničenje etnocidnega načrta. Okupator je lahko izgnal le tretjino (ok. 80.000) za izgon predvidenega števila Slovencev in naselil le šestino (ok. 15.000) predvidenega števila Nemcev. Na nekaterih območjih je bilo ponemčevanje vsaj prva leta okupacije uspešno pri otrocih in mladini, manj pa pri odraslih, za katere so priredili na tisoče nemških jezikovnih tečajev. Oholo so razglašali, da niso ozkosrčni, kajti dajejo tri ali štiri leta časa, da se ljudje naučijo nemški, in še eno leto povrh za tistega, ki se še ne bi naučil nemščine, nato pa se bo na Spodnjem Štajerskem govorilo samo še nemški. Kot pogoj za uspešno germanizacijo Gorenjske so nacisti imeli rešitev »slovenskega vprašanja« na Koroškem. Manjšini so 1941. leta odvzeli vse pravice, spomladi 1942 pa izgnali več kot 1000 koroških Slovencev in sistematično naseljevali zlasti Nemce iz Kanalske doline v Italiji.

Okupacijska politika italijanskega fašizma v Ljubljanski pokrajini je bila iz prestižnih razlogov milejša od nemške v severni Sloveniji. Z upoštevanjem slovenskih kulturnih in prosvetnih ustanov (univerza, akademija, šolstvo, gledališče) v Ljubljanski pokrajini si je italijanski okupator v nasprotju z nasilno nemško okupacijsko politiko hotel pridobiti naklonjenost slovenskega prebivalstva, kar se mu je tudi vsaj začasno posrečilo pri nekaterih socialnih plasteh in večini duhovščine. Kot nemški okupator v severni Sloveniji je

tudi italijanski v Ljubljanski pokrajini razpustil vse jugoslovanske in slovenske politične stranke in organizacije, bil pa je strpnejši do slovenskih kulturnih zavodov, športnih, dobrodelnih in drugih nepolitičnih organizacij in društev ter do slovenskega tiska. Dvojezičnost v delu uprave, italijanščina v šolah in pomožne organizacije fašistične stranke, ki so jo jeseni 1941 vpeljali tudi v Ljubljanski pokrajini, naj bi postopoma pripeljale do italijanizacije in fašizacije, zlasti mladine, predvsem v organizaciji Italijanske liktorske mladine Ljubljane (GILL). Zlasti v gospodarsko življenje so vpeljali fašistični korporativistični sistem.

Podobno kot nemški okupator ni pustil zasedenega slovenskega ozemlja v eni pokrajinski upravni enoti, ga ni pustil niti madžarski; murskosoboški okraj je priključil k Železni županiji, dolnjelendavskega k Zalski. Prekmurske Slovence je razglasal za Vende, razpustil je slovenske politične stranke, organizacije in društva ter odstranil ves slovenski tisk; dovolil je le uporabo prekmurskega narečnega jezika z madžarsko pisavo. Tudi s šolstvom, z obnovljenim Madžarskim izobraževalnim društvom Vendske krajine in mladinsko polvojaško organizacijo Levente si je prizadeval pomadžariti slovensko prebivalstvo. Izgnal je večino slovenskih izobražencev, ki niso bili doma iz Prekmurja, ok. 600 slovenskih kolonistov na bivši grofovski zemlji iz okolice Dolnje Lendave pa je junija 1942 interniral na Madžarskem.

Okupatorji so si prizadevali iz zasedenih in priključenih slovenskih pokrajin dobiti čimveč za vojno potrebnih stvari, pri čemer niso imeli vsi enakih možnosti. Nemčija je s severno Slovenijo dobila industrijsko najrazvitejši in poljedelsko ter vinogradniško najrodovitnejši del Slovenije, Industrija Gorenjske in Mežiške doline je bila npr. enakovredna tisti na avstrijskem Koroškem, tista na Spodnjem Štajerskem pa je pomenila tretjino vse štajerske industrije; z vinorodnimi okoliši Spodnje Štajerske je dobila Nemčija drugo največje vinorodno območje na svojem vplivnem ozemlju. Za vojne razmere je bila še zlasti pomembna oborožitvena industrija z okoli trideset obrati, pa tudi premogovništvo, mnogo drugih obratov pa je moralo zaradi pomanjkanja surovin in delovne sile ter omejevanja potrošnje zlasti od 1943. leta dalje ustaviti proizvodnjo. Ker si je Nemčija severno Slovenijo nameravala tudi formalnopravno priključiti, si je vsaj v prvih letih okupacije prizadevala za njen gospodarski razvoj (gradnja tovarn v Strmišču in na Teznem, ljubeljskega predora, stanovanjskih sosesk), z mnogimi ukrepi za razvoj kmetijstva in tudi za izboljšanje socialnih razmer nekaterih slojev prebivalstva; tudi zato se je ponekod precej časa obdržal vpliv nacistične socialne demagogije. Nemški okupator je kmalu odpravil brezposelnost, tudi z odvozom delovne sile v avstrijske in nemške pokrajine, po uvedbi vojaške obveznosti spomladi 1942 pa tudi z mobilizacijo mnogih letnikov (na Spodnjem Štajerskem 22, na Gorenjskem in v Mežiški dolini 11) v nemško državno delovno službo in vojsko (vpoklicanih je bilo ok. 35.000 moških). Slednjič je moral nemški okupator delovno silo pripeljati od drugod in mu je primanjkovalo ok. 10.000 delavcev, več kot toliko pa mu jih je odtegnil tudi NOB.

Za italijanskega okupatorja je bil les edina pomembnejša surovina, ki je v Ljubljanski pokrajini ni primanjkovalo in jo je lahko izvažal. Zato se je še bolj kot pred okupacijo povečal izvoz lesa, lesnih izdelkov in tudi papirja v Italijo, ki pa ga je zlasti sredi leta 1942 oviralo partizansko gibanje. Počasneje kot nemški okupator v severni Sloveniji je odpravljal brezposelnost z javnimi deli, pri katerih je zaposlil tudi italijanska gradbena podjetja, dokončno pa jo je odpravil že 1942 z internacijo ok. 25.000 Slovencev. Po Mussolinijevem razglasu iz konca aprila 1941 je italijanski okupator do konca svoje okupacije na rapalski meji obdržal policijsko in carinsko mejo in poseben gospodarski položaj Ljubljanske pokrajine (ohranil je tudi jugoslovanske carinske predpise in pristojbine). Prekmurje je bilo za madžarskega okupatorja obrobna pokrajina, nekoliko pomembnejša zaradi pridelave hrane in mobilizacije več tisoč moških v madžarsko vojsko.

Okupatorji so kmalu po zasedbi Slovenije razširili sistem racionirane preskrbe prebivalstva, ki ga je uvedla za nekatera živila že jugoslovanska uprava. Po nekajmesečnem začasnem sistemu racioniranja so to prilagodili sistemu v svojih državah. Večino živeža so morali uvoziti in le malo pridelkov so lahko izvozili iz zasedenih slovenskih pokrajin (Spodnja Štajerska vino, jajca, sadje, Gorenjska mleko).

Čeprav so vojne razmere okupatorje ovirale ali jim celo preprečevale izpeljavo nekaterih ukrepov, se niso odrekli temeljnemu cilju. Zlasti štajerska nacistična uprava je do konca vztrajala pri začetni okupacijski politiki. Na Gorenjskem je okupator za uresničitev načrtane politike uvedel konec leta 1941 nacistično stranko (NSDAP) in njene pomožne oddelke (SS, SA), 1944 pa je začel taktično popuščati v odnosu do slovenstva (odprtje nekaj slovenskih osnovnih šol, dopuščanje protikomunističnega vpliva iz Ljubljane, prenehanje novačenja v nemško vojsko). Italijanski okupator pa se je zaradi nemirnih razmer, ki mu jih je povzročal NOB, pri ukrepanju vedno bolj zgledoval po nemškem.

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Ljubljanska pokrajina postala del operacijske cone »Jadransko primorje« (Operationszone »Adriatisches Küstenland«) in jo je od 22. septembra 1943 upravljal vodja pokrajinske uprave general Leon Rupnik. Njeno avtonomijo so na mnogih področjih omejevali nemški svetovalci. V cono sta sodila tudi Slovensko primorje in Istra, v katerih se fašistični režim ni bistveno spremenil, v mestih je povsod ostala italijanska uprava, ki so jo iz pokrajinskih središč vodili prefekti italijanske narodnosti s »pomočjo« nemških svetovalcev. Je pa okupator v občinski upravi in osnovnem šolstvu upošteval slovenski značaj nekaterih območij.

Zasedbena politika z aneksionizmom in raznarodovanjem okupatorjem ni dopuščala delitve oblasti z organiziranimi skupinami okupiranega prebivalstva. Zasedena ali priključena območja so upravljali neposredno s svojimi službami, v katere so le na nižjih ravneh vključevali Slovence. Tudi ko se je razvnel in razširil osvobodilni boj in so dopustili organiziranje Slovencev za protipartizansko bojevanje, protipartizanski ali protikomunistični tabor ni mogel delovati popolnoma avtonomno. Nekaj več samostojnosti je glede tega ta tabor dobil v letih 1943–1945 v operacijski coni »Jadransko primorje«, vendar tudi pod vodstvom nemških policijskih štabov za boj proti partizanom v Ljubljani in Trstu (poveljnika sta bila višja vodja SS in policije). Iz različnih razlogov se je del Slovencev, precej tudi iz protikomunističnega prepričanja, zlasti od 1942. leta dalje priključeval okupatorjem pri zatiranju partizanskega gibanja in je tako tudi Slovenija imela svojo oboroženo kolaboracijo. Glavne oborožene formacije, ki so se bojevale proti partizanom, so bile vaške straže in Legija smrti, ki jih je okupator preimenoval v Prostovoljno protikomunistično milico, Slovensko domobranstvo, Slovenski narodni varnostni zbor, Gorenjska samozaščita (Oberkrainer Selbstschutz) in četniški oddelki.

Večina 1941. leta zasedenega slovenskega ozemlja je od prvih dni zasedbe občutila okupatorjevo nasilje. Fašizem in nacizem, ki sta bila s totalitarizmom, kršenjem človekovih pravic in osebnih svoboščin, nacionalizmom, šovinizmom in rasizmom nasilna že pri narodih v svojih državah, sta se vedla še bolj nasilno kot okupatorja. V Sloveniji sta uporabljali vse oblike nasilja, nekatere še pred začetkom oboroženega odpora, Nacisti so npr. z lažno evtanazijo do srede junija 1941 v gradu Hartheim pri Linzu usmrtili 583 duševno bolnih in ostarelih ljudi iz slovenske Štajerske, števila takšnih žrtev iz Gorenjske in Meziške doline pa še ni nihče ugotovil. Množično so zapirali in izganjali Slovence samo zato, ker so bili narodno zelo zavedni in vplivni, še posebej so se znašali nad izobraženstvom in duhovščino. Fašisti v Ljubljanski pokrajini so zapirali emigrante iz Slovenskega primorja itd. Se huje in množičneje je bilo nasilje okupatorjev po uporuh slovenskega naroda.

Okupacija Slovenije je pomenila močan pretres v slovenskem narodu. Temeljito razkosanje slovenskega ozemlja, ki je raztrgalo mnoge vezi med pokrajinami in ljudmi, aneksionizem, nasilno ali prikrito raznarodovanje z namenom uničiti slovenski narod kot

etnično enoto, izkoriščanje gmotnih dobrin in človeških sil za potrebe vojskujočih se okupatorjevih držav, nasilje, ki je dobilo množičen obseg in najstrašnejše oblike, so temeljne značilnosti okupacije. Slovencem je okupacija prizadejala zelo veliko gmotno škodo, še povečala je predvojno razdvojenost slovenske družbe in povzročila žrtve.

Med mnogimi ukrepi okupatorjev je bil tudi razpust slovenskih političnih strank in gibanj, vendar so nekatera njihova sicer okrnjena vodstva v Ljubljani ilegalno delovala naprej. Kljub sklepu vodstva večinske Slovenske ljudske stranke iz konca marca 1941, da pod nobenimi pogoji ne srne priti do sodelovanja z okupatorji, so voditelji nekaterih dotedanjih strank zaradi milejšega odnosa italijanskih okupacijskih oblasti do slovenstva začeli sodelovati z njimi. Tako dotedanje legalne politične skupine niso več mogle začeti upora proti okupatorjem, ki so načrtovali uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. že narodni svet za Slovenijo, sestavljen 6. aprila 1941 iz predstavnikov tedanjih legalnih političnih strank, je z zavrnitvijo vključitve predstavnika Komunistične partije Slovenije onemogočil popolno politično koncentracijo slovenskega političnega delovanja in prepustil KPS, ki je imela ok. 1200 članov in nekaj več podmladka v Zvezi komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ), samostojnemu delovanju. Ta je zbrala krščanske socialiste, demokratično krilo Sokola in kulturne delavce ter z njimi 26. aprila 1941 v Ljubljani ustanovila Protiimperialistično fronto, čez nekaj tednov preimenovano v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ko se ji je priključilo več kot deset različnih skupin, je postala trdna politična organizacija in množično gibanje; od jeseni 1941, ko so njeni odbori začeli opravljati oblastne in upravne naloge, je postala tudi nosilka nove oblasti, ki so jo kot antipod okupatorjevi oblasti imenovali ljudska ali narodna oblast. Vrhovni plenum (od 15. junija) in izvršni odbor (od 28. julija 1941) sta bila njena najvišja organa, po posameznih krajih pa so delovali pokrajinski, okrožni, rajonski (kasneje okrajni) in terenski (nato krajevni) odbori OF, v mestih še matični odbori raznih strok, marsikje sestavljeni na paritetni podlagi iz članov ustanovnih skupin OF. Na 4. zasedanju vrhovnega plenuma 1. novembra in seji IO OF decembra 1941 si je OF sestavila program devetih temeljnih točk (boj proti okupatorjem za osvoboditev in združitev Slovencev, narodna samoodločba, nepri-znavanje razkosanja Jugoslavije, preoblikovanje značaja slovenskega ljudstva, dosledna ljudska demokracija, lojalnost v odnosih med skupinami), ki ga ni spremenila do konca vojne. Ljudje so se v OF vključevali kot somišljeniki njenih skupin ali pa neposredno. Med glasili sta bila najpomembnejša Slovenski poročevalec (1941–1959) in Osvobodilna fronta (1941–1942); svoja glasila so vsaj v začetku imele nekatere ustanovne skupine OF, organi OF po posameznih krajih in druge množične protifašistične organizacije, vključene v OF, ter KPS (Delo, Ljudska pravica). OF je imela tudi svoj radijski oddajnik Kričič (1941–1942) in Radio OF (1944–1945).

Za pripravo oboroženega upora poleti 1941 so bili pomembni posvetovanje KPJ v Zagrebu (4. maj) in konferenca KPS v Ljubljani (1. junij) ter ustanovitev vrhovnega (nato glavnega) poveljstva slovenskih partizanskih čet (22. junij). Blizu industrijskih središč in tudi drugod so na podlagi t.i. Partizanskega zakona, ki ga je sredi julija 1941 izdalo glavno poveljstvo, nastale prve partizanske enote – čete in bataljoni. Poleg partizanskih enot na terenu so v Ljubljani ustanovili še dve službi, ki tako kot OF pomenita posebnost v jugoslovanskih razmerah: Varnostnoobveščevalno službo OF za obveščevalno dejavnost in za boj proti domačim nasprotnikom OF, ter Narodno zaščito za varovanje prebivalstva pred okupatorjevim nasiljem. Upor in boj prebivalstva z orožjem proti okupatorjem in njihovim sodelavcem je dobil ime narodnoosvobodilni boj. Največji bojni uspeh je v prvem obdobju NOB dosegel Cankarjev partizanski bataljon 12. 12. 1941 v Rovtu v Selški dolini z uničenjem voda nemške policije, najbolj odmeven pa je bil boj tega bataljona v Dražgošah v prvi polovici januarja 1942. NOB je zavrl ali celo onemogočil marsikateri okupatorjev ukrep; pod vplivom NOB se je nemški okupator odločil že začeto množično

izganjanje Slovencev odložiti na povojni čas in tudi priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu.

Ne KPS, ki si je od začetka lastila vodilno vlogo v odporu in nadaljnjem boju, ne OF nista priznavali okupacije in razkosanja Jugoslavije. Zato se je vrhovni plenum OF, ko se je sredi septembra 1941 kot Slovenski narodnoosvobodilni odbor razglasil za vrhovni predstavniški in oblastni organ bojujočega se slovenskega naroda, odločil za stalno zvezo z zastopniki narodnoosvobodilnega gibanja drugih jugoslovanskih narodov in je slovenske partizanske enote vključil v jugoslovansko partizansko vojsko. Ker so bile zveze med jugoslovanskim centrom in slovenskim vodstvom NOB zaradi velike razdalje in pomanjkanja ustrežnejših sredstev šibke in občasne, se je NOB v Sloveniji precej časa razvijal avtonomno, vendar vedno v okviru splošne usmeritve jugoslovanskega vodstva, ki je poleg osvoboditve predvidevalo tudi korenitejšo socialno preobrazbo družbe, za katero so v Sloveniji uporabljali različne izraze (revolucija, na-rodna, ljudska, demokratična, slovenska revolucija).

Čeprav si je vodstvo prizadevalo, da bi se NOB po slovenskih pokrajinah razvijal enakomerno in da bi čimprej dosegel narodne meje, so razlike v razmerah vplivale na različen obseg in moč NOB. Tam, kjer so bile skupine, ki so sestavljale OF, močnejše in kjer so bili okupatorjevi uspehi pri zatiranju NOB manjši, je bil njegov razvoj hitrejši. Leta 1941 se je razvil predvsem v nekdanji Dravski banovini, vendar sta ga v Prekmurju izdaja in okupatorjevo nasilje zatrla skoraj za tri leta. V Slovenskem primorju je OF 1941 komaj vzpostavila prve postojanke, na avstrijskem Koroškem šele naslednje leto.

Vsi trije okupatorji so zelo ostro nastopili proti vsem pojavom narodnoosvobodilnega gibanja. Nemški okupator je priznal, da je pričakoval nekatere vrste odpora (propagandne akcije itd.), ne pa partizanstva. Zato je takoj uvedel najkrutejše ukrepe – streljanje talcev, požiganje vasi, izganjanje svojcev partizanov in ubitih talcev, »kraj« otrok itd. Italijanski okupator, ki se je najprej omejeval na pošiljanje ljudi v konfinacijo in pred vojaško vojno sodišče, je nekatere krute ukrepe, npr. streljanje talcev, množično interniranje, požiganje vasi itd., uvedel šele 1942. leta. Pri vseh treh okupatorjih je bilo poletje 1942, ko so imeli v Evropi in severni Afriki zasedenega največ ozemlja, čas najhujšega in najbolj množičnega nasilja v Sloveniji. Takrat so še pričakovali, da bodo tudi z njim zadušili narodnoosvobodilno gibanje. Okupatorjevo nasilje je bilo zlasti v prvih dveh letih okupacije tudi glavna ovira za širjenje narodnoosvobodilnega gibanja.

Ker so imeli v OF vodilno vlogo komunisti in ker je VOS OF v Ljubljani usmrtila nekaj deset Slovencev (kolaboracionistov in drugih nasprotnikov), se je do pomladi 1942 v Ljubljani izoblikoval t.i. protikomunistični tabor. V njem je bila tudi večina duhovščine ljubljanske škofije iz Ljubljane, Dolenjskega in Notranjskega (z Gorenjskega, Štajerskega in Koroškega je okupator izgnal večino duhovščine); od nje so papeževa okrožnica Divini redemptoris in pravila Katoliške akcije zahtevala boj proti komunizmu. Organizacijsko obliko je ta tabor dobil aprila ali maja 1942 v Slovenski zavezi, ki je bila omejena na Ljubljansko pokrajino in je še istega meseca ustanovila prve ilegalne oborožene oddelke. Posamezne stranke oz. gibanja so že 1941. leta ustanovile nekakšne legije (Slovenska, Sokolska, Narodna legija), ki bi se morda kdaj obrnile proti okupatorju, so pa predvsem delovale na obveščevalnem in propagandnem področju proti OF. Prvi ilegalni oboroženi oddelki, podrejeni Mihailovičevemu zastopniku za Slovenijo, majorju Karlu Novaku, so se zaradi šibkosti v primerjavi s partizansko vojsko sčasoma podredili italijanskemu okupatorju in postali sestavni del njegovega okupacijskega sistema. Iz prvih protipartizanskih in protikomunističnih oddelkov je na vzhodnem Dolenjskem junija 1942 nastal lažni partizanski, t.i. Štajerski bataljon; ko so ga partizani sčasoma odkrili, je julija 1942 iz njega nastala Legija smrti, ki je že odkrito sodelovala z italijansko vojsko pri preganjanju partizanov.

Spomladi 1942 se je NOB na Slovenskem razmahnil v vseh pokrajinah, razen v Prekmurju in na Koroškem. K temu je najbrž pripomoglo tudi nestvarno pričakovanje konca vojne, ki se je pojavljalo skoraj ob vsaki večji zmagi sil protifašistične koalicije. Partizanski vojski, od aprila 1942 preurejeni v odrede in grupe odredov, se ni posrečilo uresničiti načrta slovenskega vodstva NOB o osvoboditvi Gorenjske, saj je bil docela nestvaren, pač pa je z ofenzivnostjo ob italijanskem defenzivnem načrtu »Primavera« (Pomlad) osvobodila dve tretjini Ljubljanske pokrajine, k čemur je pripomogla tudi odselitev Nemcev s Kočevskega pozimi 1941–1942. Razen mest in večjih trgov ter krajev ob železnicah je osvobojeno ozemlje obsegalo vso Ljubljansko pokrajino. Na njem je OF izpeljala volitve narodnoosvobodilnih odborov (NOO) in sprejela nekaj socialnih in družbenih ukrepov (razlastitev veleposestnikov okupatorske narodnosti in nasprotnikov OF, razlastitev italijanske družbe »Emona«). Kmalu nato je tu prišlo do številnih hudih napak in celo zločinov; t.i. vojvodstvo partizanskih poveljnikov, sektaštvo komunistov, mučenja in usmrtitve (tudi na krut način) včasih popolnoma nedolžnih ljudi itd. Vodstvo je zelo pozno nastopilo proti škodljivim pojavom in bilo tudi premalo odločno do krivcev. Zlasti na podeželju so se zaostriili odnosi med trdnimi in omahljivimi somišljeniki OF ter nasprotniki NOB, pri čemer je imela določeno vlogo tudi ideološka zavzetost na obeh straneh.

Italijanski okupator ni mogel dolgo prenašati zanj tako neugodnih razmer in je nanje odgovoril s skoraj štirimesečno vojaško ofenzivo (11. armadni zbor s 4 divizijami in nekaj bojnimi skupinami v skupni moči več kot 60.000 mož); to je bila najbrž najdaljša okupatorska ofenziva na Balkanu v drugi svetovni vojni. Hkrati je nemški okupator izvedel na Gorenjskem policijsko ofenzivo »Enzian«. Obe sta razmeroma zelo prizadeli partizansko vojsko, vendar je nista mogli uničiti; največ je zaradi vrhunca okupatorjevega nasilja pretrpelo civilno prebivalstvo. Italijanski okupator je zaradi nemoči (čeprav je obnovil postojanke na podeželju in imel več kot desetkratno premoč v primerjavi s partizansko vojsko) sprejel ponudbo nasprotnikov OF in junija (poveljstvo 2. italijanske armade na Sušaku) oz. julija (poveljstvo 11. armadnega zbora v Ljubljani) dovolil vzpostaviti slovenske oborožene oddelke - vaške straže, čez nekaj časa preimenovane v prostovoljno protikomunistično milico (Milizia volontaria anticomunista). Zaradi prizadevanj protikomunističnega tabora, napak in zločinov partizanov na osvobojenem ozemlju, nekaterih usmrtitev nasprotnikov OF v Ljubljani in okupatorjevega nasilja, zlasti med njegovo ofenzivo (požigi nekaj sto vasi, zlasti na Notranjskem in Kočevskem, množični pokoli več sto ljudi in ujetih partizanov ter aktivistov OF, odgon ok. 20.000 oseb v internacijo) se je do konca leta 1942 odločilo za vaške straže oz. MVAC ok. 6.000 mladeničev in mož. S tem je vojna v Ljubljanski pokrajini dobivala vedno bolj prvine državljanske vojne in je postala v nekaterih pogledih še nasilnejša.

Partizanska vojska je bila prav med italijansko ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem preurejena v prve štiri slovenske narodnoosvobodilne brigade (1. Toneta Tomšiča, 2. Matije Gubca, 3. Ivana Cankarja in 4. Ljuba Šerčerja) in je v protiofenzivi od konca novembra 1942 (uničenje 3. bataljona MVAC na Suhorju pri Metliki) do konca marca 1943 (uničenje bataljona italijanske vojske v Jelenovem Žlebu) prizadela okupatorju in MVAC precej izgub.

Odpravljanje posledic italijanske in nemške ofenzive je bilo na političnem področju počasnejše kot na vojaškem. Vrhovni plenum OF je na 5. zasedanju v Ljubljani novembra 1942 potrdil vse ukrepe IO OF in glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, vendar prebivalstvo na Dolenjskem in Notranjskem ni bilo več tako privrženo OF kot pred italijansko ofenzivo. Zaradi prepozna g vabila se Slovenci niso udeležili ustanovitve protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) v Bihaču, vendar je IO OF sprejel vse njegove sklepe in se vključil v članstvo AVNOJ. Z izjavo o enotnosti OF, ki

je po kraju nastanka dobila ime dolomitska izjava in jo je konec aprila 1943 potrdil prvi zbor aktivistov OF na Pugledu v Kočevskem Rogu, so ustanovne skupine tudi formalno priznale KPS vodilno vlogo v NOB, krščanskosocialistična in sokolska skupina pa sta se odrekli snovanju lastnih strank. Po tej izjavi so skupine nekaj časa sicer še obstajale, vendar je KPS ohranjala stike le še z njihovimi posamezniki ter si tako vedno bolj prilajala monopolni položaj. V začetku 1943 so širši protifašistični organizaciji dobile ženske (Slovenska protifašistična ženska zveza, vključena v AFŽ) in mladina (Zveza slovenske mladine, vključena v USAOJ).

S približevanjem zavezniške fronte južni Evropi in še posebej po izkrcanju britanske in ameriške vojske na Siciliji se je narodnoosvobodilno gibanje začelo pripravljati na zlom osi Rim - Berlin ter na obračun z MVAC in s četništvo, ki si je po februarju 1943 v Polhograjskih Dolomitih izoblikovalo nekaj odredov. Zato je glavni štab NOV in POS, h kateremu je konec junija 1943 prišla angloameriška vojaška misija in tudi že prva zavezniška gmotna pomoč, zbral vse brigade na Dolenjskem in Notranjskem, iz njih ustanovil dve slovenski diviziji (14. in 15.) in ju razmestil ob glavnih železnicah. IO OF je povsod tam, kjer so to dopuščale razmere, odbore OF pripravljaj na prevzemanje oblastnih nalog. Šlo je predvsem za reševanje tistih vprašanj na terenu, ki so se nanašala na civilno prebivalstvo (preskrba z življenjskimi potrebščinami, skrb za žrtve fašističnega nasilja, pobiranje davka, trošarine) in njegovo sodelovanje s partizansko vojsko (sodelovanje pri nakupu hrane in rekvizicijah, preskrba bivališč za enote).

Kapitulacija Italije septembra 1943 je zelo spremenila razmere v južni Sloveniji v prid NOB. Partizanska vojska je razorožila precej italijanske vojske, dobila njeno orožje in opremo ter v desetih dneh zavzela postojanke oz. zatočišča četnikov (10. septembra Grčarice) in MVAC (19. septembra Turjak). Pri tem so partizanske enote večinoma brez sodnega postopka usmrtille okoli 150 ujetnikov (Turjak, Velike Lašče, Veliki Osolnik, Velike Bloke), ok. 250 pa jih je bilo obsojenih na smrt, med njimi 16 na javni sodni obravnavi v Kočevju, in tudi usmrčenih (Mozelj, Grčarice, Jelendol, Mačkovec). OF in partizanska vojska, ki sta v južni Sloveniji prevzeli oblast, sta nato mobilizirali za orožje sposobne moške od 17. do 45. leta starosti in z njimi ter z mnogimi prostovoljci (ok. 4000 samo iz Ljubljane) zelo okrepili partizanske enote. Slovensko primorje in Istro, ki sta se rešila več kot 20-letnega fašističnega režima, je zajela vseljenska vstaja in tedaj je odšlo v partizane veliko prebivalstva. V južni Sloveniji so ustanovili precej odredov in brigad, iz njih tri nove divizije (18., 30. in 31.) oz. 7. in 9. korpus NOV in POJ. Skupno so v slovenski partizanski vojski ustanovili 41 brigad in sedem divizij (eno so nato ukinili).

Na osvobojenem ozemlju je bilo več osrednjih političnih manifestacij: kongres oficirjev in podoficirjev jugoslovanske vojske (Ribnica), zbor pravnikov (Suhor pri Metliki), kongresa Zveze slovenske mladine (Kočevska Reka) in Slovenske protifašistične ženske zveze (Dobrníč). Najpomembnejši je bil zbor odposlancev slovenskega naroda, izvoljenih na terenu in v vojski, v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Izrekel se je za sožitje slovenskega naroda v federativni Jugoslaviji, zahteval odprtje druge fronte v Evropi itd., izvolil plenum OF ali SNOO in delegacijo v AVNOJ. Ta se je okrnjena (zaradi nemške ofenzive) konec novembra udeležila drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu.

Za nemškega okupatorja neugodne razmere v južni Sloveniji, ki jo je Hitler 10. septembra 1943 vključil v novo upravno tvorbo – operacijsko cono »Jadransko primorje« (Operationszone »Adriatisches Küstenland«), so pripeljale od septembra do novembra 1943 do močne ofenzive nemške vojske. Ta sicer ni mogla več imeti tako hudih posledic kot leto prej italijanska ofenziva, odpravila pa je partizansko svobodno ozemlje in zlasti v južnem delu Primorske razpršila komaj nastale partizanske enote. Odkar sta nemški okupator in protikomunistični tabor v Ljubljani septembra 1943 ustanovila Slovensko domobranstvo ter ga usmerila v boj proti partizanstvu, so se na Dolenjskem in Notranjskem

okrepile prvine državljanske vojne. Te so se z ustanovitvijo Slovenskega narodnega varnostnega zbora novembra 1943 na Primorskem in v začetku 1944 Gorenjske samozaščite (Oberkrainer Selbstschutz) ter jeseni 1943 četništva na Štajerskem v neki, sicer manjši meri, razširile tudi na te pokrajine. Slovenska partizanska vojska, ki je z dvema korpusoma in Štajersko operativno cono oz. petimi divizijami, mnogimi brigadami in odredi ter organi zaledne vojaške uprave itd. konec 1943 dosegla končno organizacijsko obliko, je bila usposobljena tudi za večje nekajdnevne operacije proti utrjenim sovražnikovim postojankam hi jih je nekaj tudi zavzela (okolica Trebnjega, Zgornja Savinjska dolina, Moravska dolina, Kozjansko, Pohorje, Vipavska dolina). Nemške oborožene sile, okrepjene s slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti, so bile pod poveljstvom nemških policijskih operativnih štabov za uničevanje tolp v Ljubljani in Trstu (nato v Gradišču ob Soči) v boju s partizani uspešnejše od nekdanjih italijanskih sil, zato je partizanska vojska imela tudi precej izgub. Nemški okupator si je še zlasti prizadeval ohraniti železniške in druge zveze prek slovenskega ozemlja, ki so jih partizanske enote nenehno napadale, nekajkrat tudi s pomočjo zavezniškega letalstva (napad na Štampetov most in most pri Pogoniku blizu Litije septembra 1944). Pri tem so si nekajkrat prislužile pohvalo in priznanje zavezniškega poveljstva za Sredozemlje. Do srede 1944 se je na Slovenskem ustvarilo nekakšno ravnotežje nasprotujočih si oboroženih sil. Nobena stran ni mogla odločilno poraziti druge. Končno zmago oz. poraz sta obe pričakovali od razpleta druge svetovne vojne, ki pa je bil vse bolj v prid mednarodni protifašistični koaliciji, v kateri je bilo tudi slovensko narodnoosvobodilno gibanje. To se je na zunaj kazalo tudi v navzočnosti številnih zavezniških vojaških misij in obveščevalnih ter drugih skupin pri partizanskih štabih in raznovrstni zavezniški gmotni pomoči. Nasilje nemškega okupatorja nad upornim slovenskim prebivalstvom na Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem do jeseni 1943 se je nato razširilo še na Ljubljansko pokrajino, Slovensko primorje in Istro. Znani so požigi celih vasi, npr. februarja 1944 na Krasu in v Vipavski dolini (Komen, Rihemberk), aprila v Čičariji (Lipa) s pokolom vseh vaščanov z otroki vred, maja v Brkinih itd., odgoni deset tisočev v nemška koncentracijska taborišča, tudi s pomočjo domobranske in italijanske politične policije, in izgnanstvo, množične usmrtitve slovenskih in italijanskih protifašistov v Trstu, zlasti še v tamkajšnji Rižarni Sv. Sobota itd.

Dejavnost partizanskih enot je segala do narodnih mej. Načrtovano je bilo, da bo 14. divizija po pohodu na Štajersko postala jedro še enega korpusa; 30. divizija je prekrizarila Beneško Slovenijo, 18. pa Gorski kotar. Na Koroškem se je osvobodilni boj prenesel v kraje prek Drave, partizani so bili občasno tudi v Reziji in Prekmurju.

Od začetka 1944 se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji zavzemalo za »bolj načrtno, bolj sistematično in s pogledom v daljšo perspektivo« usmerjeno razvijanje ljudske oblasti in slovenske državnosti znotraj Jugoslavije. Temu so bili namenjeni odloki in sklepi 1. zasedanja SNOS v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944. Predsedstvo SNOS je z odseki, komisijami in zavodi usmerjalo dejavnost na civilnem področju, povsod tam, kjer je to moglo, in pripravljalo ukrepe za povojno življenje. V Evropi najbrž ni bilo nobeno odporništvo tako sistematično organizirano kot slovensko: imelo je svoje ustanove (Znanstveni institut pri predsedstvu SNOS, Denarni zavod Slovenije, Slovensko narodno gledališče), široko razvejano šolstvo z nekaj sto osnovnimi šolami in z nekaj nižjimi gimnazijami, ambulante in bolnišnice in še marsikaj. Na volitvah, ki so od marca do decembra 1944 zajele vse pokrajine razen Koroške in Prekmurja, so izvolili več kot 870 krajevnih, 31 okrajnih, 7 okrožnih in 1 pokrajinski NOO. Drugod so oblastne in upravne naloge, če je to le bilo mogoče, opravljali še naprej odbori OF. Od srede 1944 se je v NOB na Slovenskem vedno bolj uveljavljal vpliv jugoslovanskega centra. Poverjenišтва nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) so z navodili in smericami enotila razna področja uprave, gospodarstva itd. ter s tem omejevala avtonomnost slovenske-

ga NOB. Po razpustu slovenske VOS OF, podrejene le slovenskemu vodstvu NOB, so ustanovili jugoslovansko OZNO, podrejeno le jugoslovanskemu vodstvu NOB oz. samo vrhovnemu komandantu NOV in POJ. Ta služba zunaj sistema slovenske partizanske uprave, namenjena boju proti ti. notranjim sovražnikom NOB, je imela z oboroženimi pripadniki Vojske državne varnosti prevelike pristojnosti, saj je kljub obstoju partizanskih vojaških (od avgusta 1943) in civilnih sodišč (od septembra 1944) sama odločala o življenju in smrti ljudi, osumljenih protipartizanskega delovanja.

Od poznega poletja 1944 se je po sestanku Josipa Broza-Tita z Winstonom Churchilom v Neaplju narodnoosvobodilno gibanje začelo natančneje pripravljati na povojni prevzem uprave, reševanje mejnih vprašanj na mirovnih konferencah in povojno delovanje oblastnih, upravnih, kulturnih, gospodarskih in drugih organov. Osnovna navodila za to je dal 2. zbor aktivistov OF v Črnomlju v začetku septembra 1944. Nobeno odporniško gibanje v Evropi ni posvetilo temu vprašanju tolikšne pozornosti kot slovensko,

Za NOB v Sloveniji je značilno, da so v njem sodelovali tudi pripadniki drugih evropskih narodov (Italijani, Avstrijci, Rusi itd.), številni Slovenci pa so sodelovali v odporu drugih evropskih narodov, v koncentracijskih taboriščih, izgnanstvu itd. Zlasti iz Primorcev in Istranov so se v Italiji izoblikovale t.i. prekomorske brigade, ki so od jeseni 1943 prišle na jugoslovansko bojišče, tudi v Slovenijo, mnogi Slovenci so bili tudi v dveh brigadah, ki sta se ustanovili v Sovjetski zvezi. Tisoči primorskih Slovencev in Istranov bi se rado bojevalo v partizanskih vrstah, pa jih je ameriška vojska zadržala v južni Evropi kot delovne čete.

Jeseni 1944 so se razmere za narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji poslabšale. Zaradi približevanja velikih front je nemški okupator s prisilnim delom prebivalstva gradil na Slovenskem več utrjenih črt, krepil oborožene enote, še posebej zavaroval prometne poti itd. Zlasti v Slovensko primorje je pripeljal nekaj deset tisoč mož kvislinških in kolaboracionističnih oddelkov iz drugih jugoslovanskih pokrajin in tudi iz. Sovjetske zveze. V pozni jeseni 1944 in pozimi 1944–1945 je z namenom, da bi si zavaroval frontno zaledje, opravljal čistke v vseh slovenskih pokrajinah in uničeval partizanska ozemlja drugo za drugim.

Po ustanovitvi enotne vlade Demokratične federativne Jugoslavije 7. marca 1945 v Beogradu so tudi v Sloveniji začeli pripravljati ustanovitev narodne vlade Slovenije. Zaradi vojaških operacij so jo namesto 27. aprila v Črnomlju ustanovili 5. maja 1945 v osvobojeni Ajdovščini; 10. maja se je preselila v pravkar osvobojeno Ljubljano. SNOS je kot slovenski parlament deloval do jeseni 1946.

Narodno vlado za Slovenijo je 3. maja 1945 ustanovil tudi protikomunistični tabor, ki ga je od oktobra oz. decembra 1944 predstavljal narodni odbor za Slovenijo. Ta je dotedanje protipartizanske oddelke, tudi Slovensko domobranstvo, ki je pred tem dvakrat priseglo zvestobo nemškemu rajhu in njegovim oboroženim silam, razglasil za Slovensko narodno vojsko. Želje nasprotnikov OF, da bi doma pričakali britansko in ameriško vojsko, se niso mogle uresničiti, zato so se umaknili v Furlanijo (po 30. aprilu) in na Koroško (po 5. maju). Na Koroško se je iz strahu pred komunizmom umaknilo tudi ok. 6.000 civilistov. Tisti prozahodno usmerjeni ljudje iz protikomunističnega tabora in celo iz Slovenskega domobranstva, ki so imeli nekakšno zvezo z britansko obveščevalno službo in celo zbirali orožje, so se po izdaji skrajnežev iz lastnega tabora znašli v nemškem koncentracijskem taborišču Dachau. Kot leta 1943 se je tudi sedaj pokazalo, da zanašanje na katerokoli okupacijo vodi v poraz.

V sklepnih operacijah za osvoboditev Jugoslavije in slovenskega ozemlja zunaj nje so slovenske partizanske enote postopoma vključili v 3. in 4. armado JA, ki sta v začetku maja 1945 skupaj z drugima dvema jugoslovanskima armadama prodrli v Slovenijo. Prekmurje sta že v začetku aprila, potem ko se je zlomila nemška fronta na Madžarskem,

osvobodili Rdeča armada in Prekmurska partizanska četa. Pri osvobajanju Trsta je poleg 4. armade in 9. korpusa sodelovala tudi britanska vojska; ta je ob enotah 4. operativne cone sodelovala tudi pri osvobajanju Koroške. V vzhodni Sloveniji je maja delovala tudi bolgarska armada. Vojna v Sloveniji se je zaradi prizadevanj nemške in ustaško-domobranske vojske ter drugih oboroženih formacij, da se na vsak način prebijejo na Koroško v ujetništvo britanske vojske, končala šele 15. maja 1945. Politični pomen slovenskega narodnega ozemlja v tistem času izraža tudi navzočnost osmih zavezniških armad (4 jugoslovanskih, dveh sovjetskih, bolgarske in britanske) na njem.

Z navzočnostjo slovenske partizanske vojske in odborov OF ter NOO na celotnem narodnem ozemlju sredi maja 1945 je bila za nekaj časa uresničena ideja o združenji Sloveniji. Ker pa so zahodni zavezniki grozili z vojno, se je morala slovenska partizanska vojska skupaj z drugimi enotami JA kmalu umakniti z avstrijskega dela Koroške in zahodnega dela Primorske ter iz Beneške Slovenije. Medtem je generalštab JA ukinit glavni štab Slovenije in poveljstva slovenskih korpusov ter 4. operativne cone in slovenske enote vključil v 3. in 4. armado oz. v Korpus narodne obrambe Jugoslavije, s čimer je slovenski narod izgubil enega od atributov svoje suverenosti.

Slovenski narod je prispeval k bojevanju in zmagi protifašistične koalicije kolikor je pač mogel; glede na njegovo velikost nedvomno več, kot bi lahko od njega pričakovali. Računajo, da se je samo v partizanskih vrstah bojevalo okoli 80 tisoč oseb; Slovenci pa so se bojevali tudi zunaj Slovenije, tudi v zaporih, koncentracijskih taboriščih, izgnanstvu, na prisilnem delu itd. Po ne do kraja zbranih podatkih je vojna zahtevala od Slovencev več kot 40 tisoč življenj. Z NOB slovenski narod sicer ni mogel pridobiti vsega slovenskega ozemlja (šestina, tj. ok. 4000 km², ga je ostalo v sosednjih državah), vendar je njegovo sodelovanje v bojevanju protifašistične koalicije odločilno pripomoglo k temu, da slovensko-italijanska državna meja poteka tako, kot je bilo določeno s pariško mirovno pogodbo 1946 in z osimskimi sporazumi 1975. Z NOB je slovenski narod dobil svojo državnost, sicer omejeno v okviru federativne Jugoslavije, v kateri je lahko bolj kot v Kraljevini Jugoslaviji izražal svojo samobitnost in suverenost.

Vojna na Slovenskem 1941–1945, ki jo je bojeval na smrt obsojeni slovenski narod, je bila vsesplošna, saj je zajela vse slovensko ozemlje in na neki način tudi večino prebivalstva. Poleg značaja osvobodilnega boja, ki se je čutil ves čas za del boja protifašistične koalicije, je imela ta vojna ponekod tudi prvine državljanske vojne, ki je bila včasih še bolj kruta kot vojna na velikih frontah; to se je pokazalo tudi na koncu vojne in takoj po njej z množično izvensodno usmrčitvijo kolaboracionistov in drugih nasprotnikov OF.

I PARTIGIANI NEI BALCANI. IL CASO JUGOSLAVO*

Fino alla primavera del 1941 tre stati balcanici, l'Albania, la Jugoslavia e la Grecia, avevano subito l'occupazione fascista sviluppando in seguito un movimento di resistenza con caratteristiche simili. Il Regno d'Albania fu occupato dall'esercito italiano nell'aprile 1939 e di conseguenza fu formalmente annesso al Regno d'Italia. Vittorio Emanuele III diventò così anche re d'Albania, mentre il re d'Albania, Ahmed Zogu, ripartì all'estero e non ritornò mai più nella sua patria. La Jugoslavia e la Grecia ebbero in comune il fatto di essere sopravvissute a trent'anni di dittatura, di aver subito contemporaneamente l'occupazione nell'aprile del 1941 e una totale disgregazione – la Jugoslavia tra quattro e la Grecia fra tre diversi invasori, alcuni con pretese annessionistiche, in qualche caso realizzate subito dopo l'invasione con l'unione ai loro stati delle regioni occupate. La Jugoslavia e la Grecia avevano i propri monarchi in esilio a Londra (per un periodo di tempo anche al Cairo); la loro rivolta contro l'occupatore ebbe caratteri simili. Comunque, l'inizio del movimento di resistenza di massa e la costituzione delle unità partigiane non furono contemporanei in tutti gli stati finora nominati.

Nella Jugoslavia occupata ebbero presto inizio due movimenti di resistenza, derivanti da diverse basi politiche, con mete strategiche e tattiche diverse.

Da una parte il colonnello dello stato maggiore, Dragoljub (Draža) Mihailović, aveva iniziato a raggruppare forze, soprattutto ufficiali e sottufficiali dell'ex regio esercito jugoslavo. Organizzò il movimento dei četnici, in un primo momento presente soltanto in Serbia, che riconosceva il governo jugoslavo in esilio e il monarca come rappresentante legittimo delle popolazioni jugoslave; rifiutava, almeno all'inizio, azioni offensive contro gli invasori, ritenendo che potessero solo provocare vittime; attendeva cioè condizioni più favorevoli per passare all'offensiva. Il movimento aveva anche un forte indirizzo anticroato ed antimusulmano. Mihailović diventò ben presto il rappresentante del governo jugoslavo in esilio e, dal 1942 al 1944, rivestì anche la carica di ministro della guerra.

Dall'altra parte, subito dopo l'occupazione fascista cominciò a preparare la resistenza anche il Partito Comunista Jugoslavo (KPJ). Con i suoi membri (che oscillavano da 8.000 a 12.000) e i 30.000 membri dell'Organizzazione dei giovani comunisti jugoslavi (SKOJ), era l'unico partito diffuso su tutto il territorio jugoslavo. Grazie a ciò e alla ventennale clandestinità mantenne un indirizzo politico preciso ed una solida unità organizzativa, nonostante i confini imposti dagli invasori. Era un fedele membro dell'Internazionale Comunista ma, ben valutando la gravità del pericolo fascista e nazista, anche nel periodo del patto Hitler-Stalin (1939-1941), mantenne un indirizzo antifascista.

Istruzioni su come agire in occasione delle nuove circostanze vennero prese dal Consiglio del Comitato centrale tenutosi a Zagabria all'inizio del maggio 1941: provocare la rivolta armata contro gli occupanti e i loro collaboratori; impegnarsi per la sua trasformazione e sviluppo in una guerra volta alla distruzione o alla cacciata dei nazifascisti; impostare un'azione politica tesa alla ricostruzione dello stato jugoslavo, sulla base dell'uguaglianza delle cinque nazioni, e alla radicale trasformazione della società. Soprattutto in questo punto del programma – sintetizzato nello "slogan": "Non si ritorna più al vecchio" – era implicita la pretesa del Partito Comunista alla conquista del potere e alla rivoluzione socialista.

Il Partito Comunista Jugoslavo, con a capo Josip Broz, Tito, non riuscì ad attirare con questo programma nessun partito o gruppo politico allora esistente. Soltanto in Slovenia, nazione subito "condannata a morte" dagli invasori, riuscì a radunare quindici gruppi nel

* Annali 8, 2001, str. 101-113.

Fronte di liberazione del popolo sloveno, il quale, fra l'altro, fu l'unico a pubblicare il suo programma politico alla fine del 1941.

L'idea di base della resistenza armata e della guerra di liberazione prevedeva una grande varietà di forme e manifestazioni, sia in città che in campagna. In campagna il primo gruppo d'assalto venne costituito da diverse unità partigiane. Nelle varie regioni i preparativi per la resistenza furono condotti dai comitati locali del Partito Comunista, che organizzarono anche le prime unità partigiane. La resistenza armata ebbe inizio nel luglio 1941 in tutte le regioni, eccetto che in Macedonia, dopo il ritiro dal territorio jugoslavo delle truppe tedesche di prima linea. In alcune zone, ad esempio in Erzegovina, si giunse a spontanei attacchi armati determinati dalle persecuzioni della popolazione serba ad opera degli ustaša.

Di conseguenza, gli organi di partito locali impegnati nella rivolta, dall'autunno 1941 (in Slovenia già dal 22 giugno 1941) agirono come stati maggiori dell'armata partigiana "nazionale". Proprio in questo fenomeno è venuto ad esprimersi il primo elemento di federalismo.

Prima della fondazione dei consigli antifascisti provinciali nel 1943, gli stati maggiori, ad eccezione della Slovenia, fungevano anche da organi supremi del nuovo potere partigiano sui territori liberati. Il 27 giugno 1941 il politbüro del Partito Comunista Jugoslavo fondò a Belgrado il Comando supremo dei distaccamenti partigiani di liberazione nazionale della Jugoslavia (vrhovni stab NOPOJ) con Tito come comandante in capo. Con un proclama del 4 luglio 1941 (solo un giorno dopo il celebre discorso di Stalin), Tito invitò i popoli jugoslavi alla rivolta armata.

Il NOPOJ, all'inizio costituito dai membri del politbüro del Partito Comunista Jugoslavo (infatti solo nel 1942 vi aderirono quindici fra comandanti militari e ufficiali del regio esercito), fino al settembre del 1941 operò a Belgrado, da cui si trasferì sul territorio liberato nella Serbia occidentale. Gli scarsi mezzi di comunicazione, limitati ai soli servizi dei corrieri (il contatto radio diretto con il comitato esecutivo del Comintern fu stabilito dal Comando supremo NOPOJ solo all'inizio del 1942, e con gli stati maggiori solo dopo la seconda metà del 1943), consentirono ai comitati centrali nelle province un'autonomia abbastanza ampia e, per quanto riguarda l'organizzazione dell'armata partigiana, una certa varietà.

Non siamo a conoscenza di istruzioni complete e dettagliate rilasciate dal Comando supremo per l'istituzione e per l'azione delle prime unità partigiane. In una pubblicazione del Comando supremo del NOPOJ dell'agosto 1941, Tito diffuse l'articolo *I compiti dei distaccamenti partigiani per la liberazione nazionale* che iniziava così:

"I distaccamenti partigiani per la liberazione nazionale in tutte le regioni della Jugoslavia — in Serbia, Croazia, Slovenia, Montenegro, Bosnia ed Erzegovina, Macedonia, Vojvodina, Sandžak e Dalmazia — hanno come meta principale la liberazione dei popoli jugoslavi dagli occupatori e la lotta contro gli agenti degli occupatori all'interno che li stanno aiutando a sopprimere e terrorizzare il nostro popolo".

Nello stesso documento vennero inoltre enumerati solo i compiti generali. Era conosciuta solo in Slovenia la cosiddetta "legge partigiana" della seconda metà del luglio 1941 con indicazioni più dettagliate sull'organizzazione e sull'azione delle unità partigiane. Il convegno dei capi della rivolta, tenutosi il 26 e 27 settembre a Stolice pri Krupnju, unificò l'organizzazione delle unità di rivolta. Fu introdotta la denominazione di "partigiano", venne fissata la composizione dell'armata partigiana nelle singole regioni (le compagnie, i battaglioni e i distaccamenti) con un comandante ed un commissario politico a pari livello, il primo responsabile per l'aspetto militare e l'altro per quello politico — a dimostrazione che l'esercito partigiano o di liberazione popolare era anche un esercito politico. L'appartenenza alle unità nazionali, cioè locali, veniva espressa dalla loro lingua nazio-

nale (nella Jugoslavia prebellica o regia e in quella postbellica, la sola lingua dell'esercito era il serbocroato) come pure dagli aspetti esteriori e simbolici di "partigianeria", ossia dalle bandiere nazionali, mentre l'appartenenza alla comunità jugoslava e l'indirizzo politico erano simbolizzati da una stella rossa.

L'arruolamento nell'esercito partigiano, volontario fino al 1943 (obbligatorio solo per i comunisti e per i membri del SKOJ), non era uniforme in tutte le regioni e dipendeva da più fattori. All'inizio era massiccio dove gli abitanti erano esposti a persecuzioni per cause di carattere nazionalistico o razziale (per esempio i Serbi in Croazia) e dove esisteva una forte tradizione di rivolta e lotta (Serbia e Montenegro). Di conseguenza, al divampare dell'insofferenza nazionalistica e razziale dopo la disgregazione della Jugoslavia imposta dall'aggressore, il Partito Comunista Jugoslavo e il movimento partigiano sostennero l'idea di fraternità ed unità tra i popoli jugoslavi e si impegnarono a cercare di eliminare la guerra fratricida. Per i perseguitati per motivi razziali o nazionali, l'adesione all'esercito partigiano molte volte significava anche l'unica possibilità di sopravvivenza. Minore l'arruolamento dove la maggior parte della popolazione aveva considerato l'occupazione come "una liberazione dal giogo serbo", dove era molto convincente la demagogia sociale nazista e in quelle regioni in cui l'apparato amministrativo e repressivo degli invasori e dei collaborazionisti aveva potuto realizzare il controllo del territorio. Una parte delle persone aderì sicuramente spinta da motivazioni sociali, per realizzare più giuste condizioni di vita.

Per ragioni obiettive (la lontananza degli organi di comando partigiani, i successi della polizia fascista nell'ostacolare il movimento antifascista, ecc.) il movimento partigiano si insediò nella regione Venezia Giulia solo nel 1942 e nella regione austriaca della Carinzia soltanto nel 1943. Quando il movimento di liberazione nazionale con il suo esercito partigiano si estese su tutto il territorio jugoslavo e passò oltre i vecchi confini, già annullati dagli invasori, la struttura sociale delle unità partigiane era simile alla struttura sociale delle popolazioni. Fu notevole il ruolo dei giovani e delle donne, che nell'autunno del 1942 fondarono le loro organizzazioni antifasciste di massa (USAOJ e AFŽ). Comunque le donne nell'esercito, anche se ebbero posizioni di maggiori responsabilità sul terreno di combattimento, non raggiunsero mai posizioni di comando ma, al massimo, ebbero le funzioni di commissari politici in unità inferiori.

Mentre il movimento dei četnici si appoggiò ai preesistenti organi di amministrazione che in alcune zone risalivano ancora al Regno jugoslavo, il movimento per la liberazione nazionale mirava alla formazione di autorità nuove, popolari, comitati di liberazione nazionale possibilmente eletti direttamente dal popolo (quando anche alle donne fu concesso il diritto attivo e passivo al voto). La definizione dei poteri di controllo sul territorio di guerra nell'autunno 1941 fu una delle questioni cruciali sulle quali avvenne la rottura nelle trattative per la collaborazione fra i partigiani e i četnici in Serbia. I comitati per la liberazione nazionale e il Fronte di liberazione in Slovenia avevano un ruolo molto importante nel rifornimento dell'esercito partigiano.

Per quanto riguarda la vastità della rivolta contro gli invasori e i collaborazionisti, nell'estate e autunno del 1941 erano sicuramente al primo posto il sud della Serbia e il Montenegro. Qui si ebbero i primi territori liberati dai partigiani; ad esempio nella Serbia occidentale, con il suo centro in Užice, dove si stabilirono anche il Comitato centrale del KPJ e il comando supremo del NOPOJ. In ogni modo l'esercito tedesco e quello italiano rioccuparono questi territori lo stesso anno, causando una grande flessione negli organici dell'esercito partigiano e la crisi del movimento per la liberazione nazionale in Serbia, che si riprese solo nel 1943. Vi contribuirono anche alcuni fattori negativi (ad esempio l'autocrazia o una specie di autogoverno dei comandanti partigiani, interventi "rivoluzionari" – ad esempio uccisioni ingiustificate di persone, soprattutto quelle più benestanti,

confisca dei beni, cioè la “requisizione”, ecc.) che apparvero di tanto in tanto anche in altre regioni, pur non essendo così diffusi e gravi come quelli in Montenegro e nell’Erzegovina occidentale. In queste zone, alla riduzione delle unità partigiane seguì l’incremento delle unità dei četnici. L’esempio della Serbia e del Montenegro ha dimostrato che una non preordinata crescita di unità partigiane e di rivolte di massa non è assolutamente adatta ad una lotta a lungo termine, per la quale è molto più appropriata una crescita organica lenta e graduale, come quella dell’esercito partigiano in Slovenia e in Croazia.

Durante l’estate ed il primo autunno del 1941, l’esercito dei partigiani e quello dei četnici agirono uno accanto all’altro, addirittura collaborando in alcune azioni, nonostante la loro base politica e le loro mete strategiche fossero differenti. Alle due riunioni di Tito con Mihailović rivolte ad una collaborazione più stretta, seguirono il conflitto e l’odio che si protrassero fino alla fine della guerra e oltre. Soprattutto laddove le unità dei četnici erano più deboli di quelle dei partigiani, i primi si allearono con gli occupatori, soprattutto gli italiani, e collaborarono con loro nella soppressione dei partigiani. In realtà, il movimento dei četnici rimase per tutto il tempo più o meno limitato ad alcune zone con popolazione a maggioranza serba (il sud della Serbia, il Montenegro, una parte dell’Erzegovina, l’interno della Dalmazia); c’erano comunque anche zone serbe con consistenti gruppi di partigiani sul proprio territorio (Banija, Kordun, Lika, Bosanska Krajina).

Durante il primo anno le unità partigiane furono fermamente legate al territorio dove erano sorte e per la maggior parte assumevano i nomi dei luoghi (ad esempio “il distacco della Romanija”). Per questo, a causa della scarsa flessibilità nel modo di operare, molte volte erano facili prede delle offensive del nemico. In molti casi, il motivo della dispersione delle prime unità partigiane fu l’inesperienza dei comandanti, soprattutto in quelle dove non si erano arruolati ufficiali dell’ex Regio esercito.

Con il trasferimento del Comando supremo partigiano dalla Serbia nel Sandžak e nella Bosnia (Foča, Bihač, Jajce, Drvar) si costituirono gradualmente alle sue dipendenze unità partigiane, che vennero utilizzate in attività operative e che dovettero affrontare grandi offensive nemiche, soprattutto negli anni 1942 e 1943. Nel 1942, seguendo l’esempio della 1ª brigata proletaria (21 dicembre 1941) e delle brigate successivamente formate ad opera del Comando supremo, incominciarono a costituirsi unità partigiane mobili – brigate proletarie e d’assalto. La prima brigata in Bosnia ed Erzegovina fu costituita il 21 maggio 1942, nel Sandžak il 5 giugno 1942, nel Montenegro il 10 giugno 1942, in Croazia l’8 luglio 1942, in Slovenia il 16 luglio 1942, in Serbia il 5 ottobre 1943 e in Macedonia l’11 novembre 1943. Durante la guerra ne furono costituite 357 di cui 182 durante il 1942. Prima della fondazione delle divisioni, queste erano le unità operative mobili di maggior importanza. Per evitare il settarismo, nell’agosto del 1942 si rinunciò ad un’ulteriore costituzione delle unità proletarie, prima in Slovenia e poi, a richiesta del Comintern, anche altrove. Ma non si fu coerenti dovunque come in Slovenia. Si costituirono distaccamenti partigiani ancora strettamente collegati al territorio (in tutto erano 556) e questi avevano quasi sempre compiti di mobilitazione e di rifornimento. Bisogna tener conto del fatto che le unità partigiane nel migliore dei casi avevano solo un terzo degli uomini di quanti non ne avessero le unità degli occupanti e collaborazionisti.

Dopo la notevole espansione realizzata dall’esercito partigiano nell’autunno 1942, che mise in crisi lo Stato degli ustaša (NDH), a novembre furono costituite le prime nove divisioni, sorte dalla fusione di alcune brigate. Da queste divisioni furono poi costituiti i primi due corpi d’armata partigiani (uno croato e l’altro bosniaco), formati prevalentemente dalle unità provenienti da territori abitati da nazionalità miste (dai territori croati della Lika, Banija e Kordun e dai territori bosniaci della Bosanska krajina). Durante la guerra furono costituite complessivamente 68 divisioni partigiane e 18 corpi d’armata, in maggior numero in Croazia (17 divisioni, cioè 5 corpi d’armata).

Come il Comando supremo centrale, nei primi mesi del 1943, con l'istituzione dell'AVNOJ in quanto organo politico supremo dei rappresentanti eletti e del governo, si trasformò in un corpo puramente militare, così anche gli stati maggiori nelle diverse regioni si svilupparono in organi militari, con più sezioni e settori incaricati delle singole attività. Sia al centro che nelle regioni circostanti, venivano aperte scuole militari partigiane, soprattutto per ufficiali.

Fino alla capitolazione dell'Italia, l'esercito jugoslavo dovette riformarsi basandosi solo su fonti interne; era quindi di estrema importanza l'organizzazione e la diffusione del movimento sul territorio.

L'esercito jugoslavo si considerava una parte costituente della grande coalizione antifascista, anche se quest'ultima non glielo riconobbe per moltissimo tempo. Solo dopo aver constatato l'evidente inattività dei četnici e in seguito ai rapporti dei capi delle prime missioni militari e dei servizi segreti britannici da aprile/maggio 1943 in poi (F. W. Deakin, W. Jones, A. Hunter), ancor prima della capitolazione dell'Italia i comandi alleati cominciarono ad avere una diversa immagine delle forze in lotta sui territori jugoslavi.

La capitolazione delle forze armate italiane, l'8 settembre 1943, determinò notevoli cambiamenti sul teatro di guerra jugoslavo. L'esercito partigiano confiscò le armi, anche quelle pesanti, a circa dodici divisioni italiane; in certi luoghi, ad esempio in Slovenia, sconfisse le unità antipartigiane, denominate "Milizia volontaria anticomunista" ed anche quelle dei četnici, che non erano riuscite a passare dalla parte del nuovo occupatore tedesco. In alcune regioni, come ad esempio nella Venezia Giulia, si sviluppò una rivolta generale che vide aderire, all'esercito partigiano sloveno e croato, migliaia di giovani e vecchi. Ne conseguì la richiesta di fusione di questi territori alla Slovenia e alla Croazia, cioè alla Jugoslavia. Ciò fu effettivamente eseguito dagli organi di potere, ma non ebbe alcun peso né valore legale in campo internazionale.

L'esercito partigiano non poté comunque sfruttare le occasioni offerte dalla partenza delle numerose unità italiane, in quanto il comando supremo tedesco, secondo il piano "Achse", poi "Konstantin", già nell'agosto 1943 trasferì in Jugoslavia dal fronte orientale la 2ª armata corazzata e in Slovenia una divisione di fanteria rinforzata. Per costituire la zona operativa del "Litorale adriatico" (19 settembre 1943) su esplicito ordine di Hitler, l'esercito tedesco sferrò una forte offensiva di due mesi circa contro l'esercito partigiano sloveno e croato, facendo uso delle potenti forze richiamate dal Nord Italia, sotto il comando del 2º corpo d'armata corazzato delle SS.

Con l'arrivo delle missioni militari degli alleati presso il Comando supremo, gli stati maggiori e i comandi dei corpi d'armata (da notare che le missioni sovietiche ritardarono per ragioni ancor oggi ignote), con l'arrivo di numerosi gruppi di servizi segreti degli alleati e con l'afflusso di aiuti provenienti per lo più dagli eserciti alleati (i quali, nonostante le enormi quantità – parliamo di 65.000 tonnellate – e nonostante il fatto che fossero più che benvenuti, coprirono soltanto un 15% delle effettive necessità), l'armata partigiana jugoslava partecipò molto più efficacemente alle azioni militari della coalizione antifascista. Il suo contributo fu preso in considerazione, durante il loro primo incontro a Teheran (fine di novembre del 1943), anche dai rappresentanti dei tre grandi Stati della coalizione, che si impegnarono a fornire consistenti aiuti. Questi furono utilizzati per la costituzione dell'aviazione partigiana (dal 14 ottobre 1943; prima della fine della guerra si ebbero due divisioni d'aviazione), per la fondazione della flotta militare partigiana (dal 18 ottobre 1943), per la costituzione della base portuale di Bari, per il rifornimento degli ospedali alleati che ospitavano migliaia di partigiani feriti e malati, per il rifornimento dei profughi in Medio Oriente, per l'armamento e l'equipaggiamento delle unità d'oltremare, di fanteria, di carri armati e d'artiglieria.

Tra le conseguenze di questa nuova disposizione dei grandi stati della coalizione an-

tifascista verso il movimento di liberazione jugoslavo, vi fu anche il richiamo delle missioni militari presso i četnici di Mihailović in Serbia e Montenegro, ai quali non vennero più inviati aiuti.

L'apertura dei fronti alleati in Europa meridionale e occidentale portò al coordinamento delle operazioni dell'esercito partigiano jugoslavo con quelle degli alleati; si arrivò anche alla cooperazione dell'aviazione alleata con le forze partigiane, soprattutto nell'operazione "Ratweek" a settembre del 1944 contro le vie di comunicazione dei tedeschi. La cooperazione fu operante anche in altri campi, come, ad esempio, nel settore dei servizi segreti, nel salvataggio dei piloti alleati abbattuti, ecc. Nonostante le grandi potenze della coalizione antifascista non avessero riconosciuto le conclusioni della 2ª sessione dell'AVNOJ (del 29 novembre 1943) e l'elezione del Comitato nazionale di liberazione della Jugoslavia (NKOJ) come governo partigiano, fino all'autunno 1944 i rapporti con gli alleati furono ottimi. Di questo periodo anche l'accordo Tito-Šubašić (della prima metà di giugno), la visita di Tito ai comandi alleati in Italia e il suo incontro con Winston Churchill a Napoli nell'agosto del 1944.

A turbare i buoni rapporti furono una visita segreta di Tito a Mosca nella seconda metà di settembre – durante la quale il comandante si accordò per la partecipazione dell'Armata rossa alla liberazione di alcune regioni della Jugoslavia – e una visita a Craiova, dove confermò una analoga partecipazione dell'esercito bulgaro. Ai rapporti già abbastanza tesi si aggiunsero la polemica con l'UNRRA, sulle modalità di distribuzione degli aiuti alle popolazioni, la visita della missione americana del colonnello Robert H. Mc Dowell a Mihailović (agosto-novembre 1944) e le preoccupazioni per un possibile sbarco delle truppe britannico-americane sulle coste dell'Adriatico settentrionale ed una loro eventuale avanzata verso Trieste. Si ebbe poi la formazione delle unità partigiane di altri popoli sul territorio jugoslavo. Come il maggior numero di stranieri nell'esercito partigiano italiano fu rappresentato da jugoslavi (8.000 uomini ca.), così nell'esercito partigiano jugoslavo i più numerosi tra gli stranieri furono gli italiani. Ricordiamo le tre brigate triestine della Venezia Giulia, la brigata "Fratelli Fontanot" operante nella regione della Carniola Inferiore (Dolenjsko), alcune brigate formatesi dalle ex divisioni "Venezia" e "Taurinense" operanti in Montenegro e, dal dicembre del 1944, la divisione garibaldina "Natisone" che, per ragioni politiche e sotto la pressione degli sloveni, fu operativamente sottoposta al comando del 9° corpo d'armata sloveno e contribuì alla liberazione della Slovenia. Bisogna menzionare anche alcuni battaglioni russi ed austriaci e la brigata francese "Liberte" che entrò in azione alla fine della guerra, nonché unità combattenti minori.

La cooperazione tra i vicini movimenti di liberazione nei Balcani e i loro rispettivi eserciti costituisce un capitolo a parte che non è ancora stato studiato a fondo. Il rapporto più stretto fu senz'altro quello fra i partigiani sloveni e friulani, che non fu comunque senza contrasti. Il movimento jugoslavo per la liberazione nazionale oltre ad avere un suo rappresentante stabile presso gli albanesi, dal 1944 ne ebbe uno anche presso gli italiani (Anton Vrtaša). Il 19 luglio 1944 fu anche siglato un accordo di collaborazione tra il Fronte di liberazione (OF) e Comitato di Liberazione Nazionale per l'Alta Italia di Milano, accordo poi disdetto dalla parte slovena in pochi mesi per le tensioni originiate dalla questione della Venezia Giulia. Il 17 ottobre 1944 all'incontro con Edvard Kardelj e Milovan Djilas, Palmiro Togliatti approvò in proposito la soluzione jugoslava in ordine all'appartenenza della Venezia Giulia.

Con l'arrivo dell'Armata rossa sul confine orientale della Jugoslavia nel settembre 1944 e il rapido ritiro dell'esercito tedesco dalla Grecia nell'ottobre successivo, iniziarono le operazioni finali dell'esercito partigiano jugoslavo per la definitiva liberazione del Paese, per la quale, relativamente alle regioni orientali della Jugoslavia, collaborarono anche un'armata russo-armena e due armate bulgare. Dopo che Belgrado fu liberata il 20

ottobre 1944, si instaurò il fronte tedesco-jugoslavo che tagliò la Jugoslavia a metà, dal confine ungherese alla costa del Mar Adriatico. Ad oriente del fronte furono realizzate nuove condizioni politiche e istituzionali, mentre ad occidente i partigiani bosniaci, croati e sloveni (sei o sette corpi d'armata ed altre unità) lottarono ancora per sei mesi contro le divisioni tedesche e quelle degli ustaša/domobranci territoriali e contro varie unità di collaborazionisti in gran parte trasferite dai tedeschi nella Venezia Giulia, a partire dall'autunno 1944. Prima della fine della guerra, solo in questa regione si vennero a trovare, accanto ad un intero corpo d'armata dell'esercito tedesco, più di 25.000 collaborazionisti di nazionalità diverse sotto il comando del famigerato generale delle SS Odilo Globočnik. I četnici montenegrini nel ritiro verso la Jugoslavia occidentale furono sconfitti dagli ustaša sul campo Lijevča polje, mentre il gruppo dei četnici di Mihailović, che era rimasto nella regione orientale del Paese, fu sconfitto dai partigiani nel maggio 1945 nella Bosnia orientale.

Sul fronte tedesco-jugoslavo, fra l'ottobre 1944 e la primavera del 1945, si svolse principalmente una guerra di posizione, disturbata da occasionali attacchi dell'esercito tedesco e da alcune offensive, di breve durata, durante le quali soprattutto le unità di partigiani di recente mobilitazione subirono grandi perdite. Nel retroterra previsto per il ritiro delle forze armate tedesche verso la cosiddetta "fortezza alpina", cioè l'Austria, il nemico distrusse sistematicamente uno dopo l'altro i liberi territori partigiani. Nel frattempo a Belgrado si facevano i preparativi per le operazioni finali e a febbraio si tennero riunioni separate tra Tito, il maresciallo Fjodor I. Tolbuhin e il feldmaresciallo Harold Alexander.

Le operazioni delle quattro armate jugoslave costituite nel frattempo (il 1° gennaio e 2 marzo 1945) e dirette da marzo dallo Stato maggiore dell'esercito jugoslavo, si svolsero tra il 16 marzo (al sud) e il 12 aprile (al nord) con la rottura del fronte a Srem; esse finirono il 15 maggio con l'accerchiamento del grande gruppo nemico nella regione della Carinzia (Koroška) e con la sua resa all'esercito jugoslavo sul campo di Bleiburg (Pliberk) grazie anche alla pressione dei comandi britannici. Dodici giorni prima la 4ª armata jugoslava e la 2ª divisione neozelandese portarono a termine l'operazione triestina, a seguito della quale venne a crearsi un nuovo focolaio conflittuale.

Durante le operazioni finali, le quattro armate jugoslave assorbirono gradualmente tutte le unità partigiane in Bosnia, Croazia e Slovenia giungendo così all'abolizione degli eserciti partigiani nazionali. Con ciò le unità federali persero uno degli attributi della propria sovranità, mentre si rafforzò il centralismo che in alcune zone era già incominciato a metà del 1944. La prima grande espressione di centralismo jugoslavo si ebbe nel maggio del 1944 con la fondazione della polizia politica OZNA come sezione del NKOJ (e dopo il 7 marzo 1945 come sezione del ministero per la difesa nazionale).

La polizia politica aveva il compito di distruggere il cosiddetto nemico interno. Durante la guerra e nel periodo immediatamente successivo, la polizia politica e le sette divisioni del corpo d'armata della difesa nazionale eseguirono la cosiddetta "pulizia", che comprese anche quei territori che non furono poi attribuiti alla Jugoslavia dalle conferenze di pace (Trieste, Carinzia). In questi territori persero la vita molte decine di migliaia di persone, la maggior parte senza processo.

A maggio del 1945 l'Armata Jugoslava contava intorno a 800.000 uomini ed era tra i più grandi eserciti alleati in Europa. Durante la guerra tenne impegnate numerose divisioni tedesche, italiane, bulgare, ungheresi e sezioni di collaborazionisti jugoslavi. Essa rese impossibile l'economia di guerra degli occupanti, soprattutto il loro sfruttamento delle ricchezze naturali, rese inagibili le loro vie di comunicazione, distrusse le loro forze vive.

Il seguente quadro mostra il rapporto tra le forze dei partigiani e quelle dei loro nemici:

Le forze in campo

	1941	1942	1943	1944	1945
A. Il nemico					
a) divisioni	25	36	30	39	44
b) numero (in migliaia)					
– occupanti	586	629	400	350	263
– collaborazionisti	116	220	250	180	170
Totale b)	702	849	650	530	433
B. I partigiani					
a) unità					
distaccamenti	46	32	100	58	9
brigade	1	37	109	245	257
divisioni	–	9	27	63	59
corpi d'armata		2	9	17	6
armate	–		–		4
b) numero (in migliaia)	80	150	320	500	800
c) rapporto	8,8:1	5,5:1	2:1	1:1	1:2

Si stima che durante la guerra il nemico abbia avuto 447.000 morti e 559.432 feriti. L'esercito partigiano ebbe 304.948 morti e 399.880 feriti. Le perdite della popolazione jugoslava nella seconda guerra mondiale furono proporzionalmente grandi e ammontarono a più di un milione di persone (i dati che sostengono la cifra di 1.700.000 non sono corretti). Avrebbero potuto essere inferiori se, oltre alla lotta contro l'invasore, non vi fossero stati anche episodi di guerra civile che provocarono, anche nel dopoguerra, un numero di vittime non trascurabile, mai accertato definitivamente.

Si deve ritenere che ogni nazione jugoslava si liberò da sola, pur sempre con l'aiuto delle altre, e alla fine anche la Jugoslavia si liberò con l'aiuto degli eserciti degli stati vicini. In generale si può dire che la seconda guerra mondiale per le popolazioni jugoslave fu soprattutto una guerra di liberazione contro l'invasore e i collaborazionisti, ma ebbe anche aspetti di rivoluzione e di guerra civile.

Allo storico che studia la guerra di liberazione in Jugoslavia e che analizza anche la guerra di liberazione in Grecia ed in Albania si presentano alcuni aspetti simili. In Grecia ebbero una certa importanza soprattutto due gruppi di rivolta; il più potente la "Etnikon Apeleftherokon Metopon" - EAM (il Fronte di liberazione nazionale) con il suo esercito "Ethnikos Laikos Apeleftherikos Stratos" - ELAS (l'Esercito di liberazione nazionale), e il più debole "Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos" - EDES (Alleanza Democratica Popolare). La caratteristica dell'EAM, simile in questo al Fronte di liberazione in Slovenia, fu il fatto di essere costituito da più gruppi (KKE, ELD, SKE, AKE e ESKE), sotto la guida del Partito Comunista Greco (KKE). LEAM costruì una sua rete di comitati a tutti i livelli - locali, distrettuali e regionali -, molto simile a quella che si ebbe in Jugoslavia e istituì organizzazioni di massa simili a quelle del movimento jugoslavo di liberazione (per i bambini, i giovani, le donne, per gli aiuti) ed analoghi servizi (minori per la difesa nazionale, maggiori per la polizia). Così come in Jugoslavia, anche in Grecia vennero effettuate nell'ambito dell'EAM le elezioni degli organi di governo sui territori liberati. Analogamente all'istituzione dell'AVNOJ jugoslavo, il 10 marzo 1944 venne istituito il Comitato politico per la liberazione nazionale (PEEA); quest'ultimo fu anche un organo legislativo e stabilì un contatto con il comando supremo jugoslavo.

Naturalmente il Partito Comunista Greco non era così forte come quello jugoslavo e al suo comando non vi fu una personalità così carismatica come quella di Tito. Ciò con-

siderato, ci si deve chiedere se TEAM ha seguito l'esempio jugoslavo e se le sue idee furono originali.

Da tante fonti, soprattutto dalle memorie di Svetozar Vukmanović, "Tempo", e dalla raccolta delle opere di Josip Broz, "Tito", si viene a conoscenza delle visite di Vukmanović presso l'EAM e l'ELAS e della sua proposta di fondare un unico "comando balcanico" in occasione della riunione a Kastania il 25 giugno 1943. Secondo la proposta dei greci, esso avrebbe dovuto essere composto da quattro comandanti supremi e commissari politici degli eserciti della Jugoslavia, Grecia, Albania e Bulgaria e, secondo l'opinione di Vukmanović, avrebbe dovuto essere il "primo passo verso la fondazione della federazione balcanica". Tito era contrario alla proposta perché la costituzione di questo comando avrebbe diminuito l'importanza del comando supremo jugoslavo e all'estero avrebbe provocato l'impressione della nascita di una specie di "internazionale balcanica". Nell'autunno 1943 Tito era dell'opinione che l'EAM e l'ELAS sbagliarono a "portare il movimento per la liberazione nazionale in Grecia sotto l'influenza degli inglesi, il che non avrebbe dovuto assolutamente succedere".

All'inizio del 1944 Vukmanović rimase ed agì per due mesi nella Grecia settentrionale con due brigate jugoslave. L'ELAS si rinforzò specialmente dopo la capitolazione dell'Italia ed allora ebbe un'organizzazione militare simile a quella dell'esercito partigiano jugoslavo (brigade, divisioni), ma con una composizione diversa del comando. Si pensa che alla fine dell'occupazione tedesca della Grecia, l'ELAS avesse 79.000 soldati e il suo avversario EDES soltanto 5.000.

Molto più facile è il confronto tra i movimenti per la liberazione della Jugoslavia e dell'Albania. Miladin Popović, l'inviato del KPJ, nel 1939 si prestò attivamente per realizzare il collegamento tra i singoli gruppi comunisti in Albania e per la fondazione del Partito Comunista Albanese (KPA). Nell'autunno 1941 lo raggiunse un altro inviato, Dušan Mugoša, con il quale fondò il KPA 18 novembre 1941 e l'organizzazione dei giovani comunisti albanesi entro lo stesso mese.

Con la costituzione delle prime truppe nella primavera del 1942, iniziò l'espansione dell'esercito partigiano albanese; il comando supremo jugoslavo vi mandò un altro inviato, Blažo Jovanović, ed alcuni attivisti per controllarne lo sviluppo. Gli inviati erano portatori delle istruzioni di Tito, il cui consiglio era di approfittare delle esperienze jugoslave e di organizzare scuole per ufficiali, e della sua promessa che diceva: »Nel caso il movimento partigiano in Albania si sviluppasse e raggiungesse dimensioni molto elevate, vi manderemo qualche comandante esperto« (novembre 1942).

Alla prima conferenza nazionale del KPA (il 22 marzo 1943 a Labinat) si decise di raggruppare in unità mobili le truppe che erano state formate in fretta radunando contadini provenienti da tutte le regioni. Si voleva passare inoltre dalla tattica difensiva a quella offensiva. A maggio 1943 furono istituiti i primi battaglioni, il 10 luglio 1943 il comando supremo dell'esercito albanese. All'arrivo del quarto inviato jugoslavo, Svetozar Vukmanović, nell'estate 1943, il KPA poté disdire l'accordo già precedentemente stabilito con l'organizzazione di rivolta di destra "Bali Kombatar" e fondò la prima brigata partigiana albanese vicino a Korça, a metà agosto.

Così come in Jugoslavia e in Grecia, anche in Albania la capitolazione dell'Italia, con tutte le sue conseguenze, diede un nuovo slancio al movimento per la liberazione, molte armi ai partigiani, equipaggiamento e volontari con i quali furono costituite nell'autunno 1943 tre nuove brigate. Dopo aver superato la pesante offensiva tedesca nell'inverno 1943-1944 e dopo aver riconfermato il controllo sui territori liberati, il 24 maggio 1944 fu fondato a Permet il Comitato antifascista per la liberazione nazionale albanese sul modello dell'AVNOJ jugoslavo. Inoltre fu nominato il Comitato nazionale per la liberazione, che ebbe le funzioni di governo partigiano e furono prese delle decisioni in sintonia con

quelle adottate dalla 2ª sessione dell'AVNOJ. Secondo il modello jugoslavo molto presto furono costituite anche organizzazioni antifasciste di massa delle donne, dei giovani, ecc., più divisioni partigiane ed il corpo d'armata che più tardi liberò gran parte dell'Albania centrale e settentrionale.

Dalla primavera 1944 la collaborazione tra gli eserciti partigiani jugoslavo ed albanese fu coordinata da una missione militare jugoslava a capo della quale era il colonnello Velimir Stojnić, che aveva suoi rappresentanti anche nei comandi delle maggiori unità. Sul territorio jugoslavo dapprima operarono due brigate albanesi, verso la fine della guerra un'intera divisione. Allo stesso modo in cui il movimento dei četnici di Mihailović non ebbe il successo del movimento comunista di Tito per la liberazione della Jugoslavia, e in Grecia non si affermò l'EDES sull'EAM-ELAS, così anche in Albania non ebbero il successo del movimento comunista per la liberazione albanese i gruppi di rivolta di destra "Bali Kombatari" e "Legalitet". All'alba della liberazione finale del paese, alla 2ª sessione del Comitato antifascista per la liberazione nazionale tenutasi il 20-23 ottobre 1944 a Berat, su raccomandazione di Tito, fu assegnato al Comitato nazionale per la liberazione il compito di fungere da governo albanese provvisorio; furono prese anche decisioni per la costruzione del potere e dello stato albanese. Si pensa che l'esercito partigiano albanese alla fine contasse circa 70.000 uomini e che durante la guerra avesse subito la perdita di circa 28.888 uomini con 12.600 feriti e circa 10.000 fra prigionieri e internati.

Sui movimenti per la liberazione e i loro eserciti partigiani in Jugoslavia, Grecia e Albania negli ultimi decenni sono stati scritti centinaia di saggi ed articoli. Le condizioni per effettuare ricerche "incrociate" obiettive nella maggior parte dei casi non erano favorevoli: i rapporti fra questi stati erano tesi, per non dire ostili (la guerra in Macedonia, l'Informbüro, le questioni sui territori e sulle minoranze, ecc.), il materiale d'archivio inaccessibile ai ricercatori stranieri, accessibile solo selettivamente a quelli nazionali, i saggi e gli articoli politicamente tendenziosi e così via. Possiamo ora sperare che, dopo i cambiamenti democratici nei Balcani, migliorino le condizioni per una storiografia più obiettiva.

FONTI E LETTERATURA

J. BROZ (Tito), *Sabrana djela* (Raccolta di opere), vol. 7-28, Beograd, 1981-1988.

B. KIDRIČ. *Sabrana djela* (Raccolta di opere) vol. 2-3, Beograd, 1985.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Raccolta di documenti e dati sulla guerra di liberazione nazionale dei popoli jugoslavi), Como I: *Borbe u Srbiji* (Le lotte nella Serbia), vol. 1-21; tomo II: *Dokumenti CK KPJ i vrhovnog štaba NOV i POJ* (Documenti del comitato centrale del PCJ e del comando supremo NOV e POJ), vol. 1-15; tomo III: *Borbe u Crnoj gori* (Le lotte nel Montenegro), vol. 1-10; tomo IV: *Borbe u Bosni i Hercegovini* (Le lotte nella Bosnia ed Erzegovina), vol. 1-35; tomo V: *Borbe u Hrvatskoj* (Le lotte nella Croazia), vol. 1-39; tomo VI: *Borbe u Sloveniji* (Le lotte nella Slovenia), vol. 1-19; tomo VII: *Borbe u Makedoniji* (Le lotte nella Macedonia), vol. 1-4; Como VIII: *Dejstva na Jadranu* (Le azioni sul Mare Adriatico), vol. 1-3; Como IX: *Partijsko-politički dokumenti* (I documenti del Partito e della politica), vol. 1-9; Como X: *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo* (L'aeronautica jugoslava), vol. 1-2; Como XI: *Završne operacije za oslobodjenje Jugoslavije* (Le operazioni finali per la liberazione della Jugoslavia), vol. 1-4; tomo XII: *Dokumenti nemačkog rajha* (I documenti del Reich germanico), vol. 1-4; Como XIII: *Dokumenti kraljevine Italije* (I documenti del Regno dell'Italia), vol. 1-3; tomo XIV: *Dokumenti četničkog pokreta* (I documenti del movimento četnico), vol. 1-4; tomo XV: *Dokumenti Mađarske* (I documenti dell'Ungheria), vol. 1-2.

- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941-1945* (I documenti della rivoluzione popolare nella Slovenia 1941-1945), vol. 1-7, Ljubljana, 1962-1989.
- Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943). Narrazione. Documenti*, Roma, 1978.
- V. DEDIJER, *Dnevnik 1941-1944* (II diario 1941-1944), I-III, Beograd, 1945.
- S. VUKMANOVIĆ (TEMPO), *Revolucija teče dalje* (La rivoluzione corre avanti), *Memuari* (Le memorie), I-II, Ljubljana, 1972. G. BAMBARA, *La guerra di Liberazione nazionale in Jugoslavia (1941-1943)*, Milano, 1988.
- N. ANIĆ, S. JOKSIMOVIĆ, M. GUTIĆ, *Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije. Pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945* (L'esercito di Liberazione nazionale jugoslavo. Rassegna dello sviluppo delle Forze Armate del Movimento di Liberazione nazionale 1941-1945), Beograd, 1982.
- V. DEDIJER, *Jugoslovansko-albanski odnosi 1939-1948* (I rapporti jugoslavo-albanesi 1939-1948), Beograd, 1949.
- T. FERENC, *Kapitulacija Italije in narodno osvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (La capitolazione dell'Italia e la lotta di Liberazione nazionale nella Slovenia nell'autunno 1943), Maribor, 1967.
- Istorija Savezu komunista Jugoslavije* (La storia dell'Unione dei comunisti jugoslavi), Beograd, 1985.
- M. MIKUŽ, *Pregled zgodovine narodno osvobodilne borbe v Sloveniji* (Rassegna della storia della guerra di Liberazione nazionale nella Slovenia) vol. 1-5, Ljubljana, 1960, 1961 e 1973.
- P. MORAČA, *Narodno oslobodilacka borba Jugoslavije 1941-1945* (La guerra di Liberazione nazionale jugoslava 1941-1945), Beograd, 1975.
- J. PLETERSKI, *Nacije, Jugoslavija, revolucija* (Le nazioni, la Jugoslavia, la rivoluzione), Beograd, 1985, Ljubljana, 1986.
- H. RICHTER, *Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946)* (La Grecia tra la rivoluzione e la controrivoluzione 1936-1946), Frankfurt am Main, 1973.
- V. STRUGAR, *Der jugoslawische Volksbefreiungskrieg 1941 bis 1945* (La guerra di Liberazione popolare jugoslava 1941-1945), Berlin, 1969.
- V. STRUGAR, *Jugoslavija 1941-1945* (La Jugoslavia 1941-1945), Ljubljana, 1980.
- S. VUJNOVIC, *Vojna organizacija jugoslovenske revolucije* (L'organizzazione militare della rivoluzione jugoslava), Beograd, 1986.

OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA. OB PETDESETLETNICI USTANOVITVE*

Osvobodilna fronta slovenskega naroda je nastala v posebnih razmerah, ki jih lahko mirne duše označimo za najbolj dramatične v razvoju slovenskega naroda. Tri sosednje države, in to Nemčija (ta si je medtem že priključila Avstrijo), Italija in Madžarska, so po kratkotrajni vojni in zlomu Kraljevine Jugoslavije aprila 1941. leta zasedle vso Slovenijo. S tem so deloma uresničile svoje ozemeljske zahteve, ki so jih gojili njihovi revanšistični krogi. Ker je nove meje med štirimi okupatorji (poleg omenjenih držav je bila še Bolgarija) v Jugoslaviji na zemljevidu začrtal vodja nemškega rajha Adolf Hitler in ni bilo o razkosanju Jugoslavije nobene meddržavne konference, nobena od navedenih držav ni bila povsem zadovoljna s tistim, kar je dobila v Jugoslaviji; zadovoljni niso bili niti štajerski in koroški nacisti. Razkosanje Jugoslavije je bilo tako izrazito, da noben jugoslovanski narod ni bil pod enim okupatorjem v eni upravni enoti. Slovensko narodno ozemlje je bilo po ponovnem razkosanju (po prvi svetovni vojni je imela vsaka sosednja država kakšen njegov kos) eno najbolj razkosanih ozemelj v Evropi med drugo svetovno vojno, saj so bili Slovenci v treh državah razbiti na enajst upravnih enot (na tri pod nemškim, na šest pod italijanskim in na dve pod madžarskim okupatorjem).

Ne v Sloveniji in ne v Jugoslaviji ni bilo okupatorja, ki ne bi nameraval kakšnega zasedenega dela za vedno priključiti k svoji državi in tako grobo prekršiti mednarodno pravo, ki do sklenitve mirovne pogodbe prepoveduje priključevanje zasedenih ozemelj. S formalnopravno priključitvijo zasedenega slovenskega ozemlja je najbolj pohitela Kraljevina Italija, ki si je s kraljevim ukazom 3. maja 1941 priključila t.i. Ljubljansko pokrajino. Madžarska si je Prekmurje priključila z zakonom parlamenta 16. decembra 1941. Nemškemu okupatorju pa le nameravano priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske z Mežiško dolino 1. oktobra 1941 (odloženo na 1. november 1941 in 1. januar 1942) končno onemogočil osvobodilni boj slovenskega naroda; je pa nemški okupator v marsikaterem pogledu zasedeni slovenski pokrajini obravnaval, kot da bi bili formalnopravno priključeni k Nemčiji.

Vsi trije okupatorji v Sloveniji so nameravali slovensko prebivalstvo raznaroditi, tj. germanizirati, italijanizirati in pomadžariti. To pomeni, da so nameravali uničiti slovenski narod kot etnično enoto. Noben okupator tiste usodne pomladi 1941 ni dvomil o tem, da bo slovenski narod čez nekaj časa samo še etnološki pojem.

Najbolj se je pri tem mudilo nemškemu okupatorju, ki se je zvesto držal Hitlerjevega naročila: »Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!« (Napravite mi to deželo zopet nemško!). Predvidel je hitro in popolno ponemčenje dežele v treh, štirih ali največ petih letih, in to s tremi bistvenimi ukrepi: z množičnim izgonom Slovencev (izgon od 220 000 do 260 000, tj. vsakega tretjega Slovence, ki je takrat živel na nemškem zasedbenem območju), z množično naselitvijo Nemcev (kolonizacija okoli 80 000 oseb, predvsem nemških kmetov) in z naglim ter popolnim ponemčenjem tistih Slovencev, ki bi še po temeljitem rasnem in političnem pregledu, kakršnega nacisti niso opravili v nobeni drugi zasedeni deželi, za nekaj časa smeli ostati doma; sicer pa bi nacisti, če bi vojno dobili, preselili večino Slovencev v vzhodno Evropo. Vojne razmere in osvobodilni boj jugoslovanskih narodov so zelo ovirali te raznarodovalne ukrepe nemških nacistov (izgnali so lahko okoli 80 000 Slovencev in naselili okoli 17 000 Nemcev). So se pa zelo temeljito

* Prešernov koledar 1990, str. 36–46.

vrgli na izkoriščanje človeških sil (uvedba delovne in vojaške obveznosti) in gmotnih sredstev za potrebe vojskujočega se nemškega rajha.

Druga dva okupatorja sta si za raznaroditev slovenskega življa postavila daljši rok in jo poskušala doseči z milejšimi sredstvi. Za italijanskega okupatorja vemo, da je že leta 1942 odvrigel masko prijaznejšega odnosa do slovenskega naroda in za čas po vojni predvidel približno enake raznarodovalne ukrepe, kot jih je bil uvedel nemški okupator. Tudi madžarski okupator je grobo kršil mednarodno pravo in uvedel vojaško obveznost za možko prebivalstvo v Prekmurju.

Takšne so bile torej posebne razmere, v katerih so 26. aprila 1941, slučajno na dan Hitlerjevega obiska v Mariboru in njegovega ponovnega naročila za ponemčenje Spodnje Štajerske, v okupirani Ljubljani ustanovili Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Ustanovili so jo torej prej, kot bi se tragedija na smrt obsojenega naroda mogla razviti do usodne ravnodušnosti. Ustanovili so jo v Vidmarjevi hiši na Večni poti, in to komunisti, ki so zanj tudi dali pobudo, napredni kulturni delavci, krščanski socialisti in demokratični Sokoli — po že začetem sodelovanju v Društvu prijateljev Sovjetske zveze iz let 1940–1941. T.i. ustanovne skupine so izražale zastopanost vseh pglavitnih tradicionalnih slovenskih političnih smeri, tj. marksistično delavske, katoliške in liberalne, ter najnaprednejših slovenskih umetniških duhov, Franceta Prešerna, Frana Levstika in Ivana Cankarja. Če so res poldrugi mesec, od aprila do junija 1941, novo organizacijo imenovali Protiimperialistična fronta (nekateri udeleženci ustanovnega sestanka to zanikajo), je vzrok v dotodanjem kominternskem gledanju Komunistične partije Slovenije na značaj druge svetovne vojne kot na imperialistično vojno in na trdno prepričanje, da se lahko slovenski narod osvobodile z zlomom imperializma. Dejstvo pa, da so sploh ustanovili fronto, in tudi proglasi in izjave ter dejavnost KPS pričajo o tem, da je bilo njeno pojmovanje nalog tisti čas vendarle drugačno kot pri nekaterih drugih komunističnih partijah v Evropi. Že priglas centralnega komiteja KPS s konca aprila 1941, ki je bil v bistvu proglas Protiimperialistične fronte (dandanes ga mnogi radi prezro), je pozival v skupni boj »1. proti razkosanju in zasužnje-nju Slovenije, za osvobodjenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda; 2. za slogo in enotnost zasužnjenih narodov Jugoslavije in vseh balkanskih narodov, za bratsko skupnost svobodnih in enakopravnih narodov; 3. protiimperialistični vojni, za mir brez aneksij in kontribucij na temelju pravice slehernega naroda na samoodločbo, vključivši pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi; 4. proti gospodarskemu uničenju slovenskega življa, proti draginji in pomanjkanju, proti rekvizicijam, proti krivični menjavi denarja, proti uničenju domače industrije in obrti; 5. proti terorju in preganjanju, proti izrednim okupacijskim ukrepom, proti raznarodovanju, razseljevanju slovenskega naroda in ko-ioniziranju tujcev, proti kulturnemu zatiranju, proti odpuščanju slovenskega uradništva in nameščenstva, proti potujčevanju in zlostavljanju slovenskega jezika.« KPS in tako tudi Protiimperialistična fronta oziroma Osvobodilna fronta sta pojmovali fašistično okupacijo Slovenije kot najhujše zlo, ki more zadeti neki narod. Nista priznavali niti razkosanja Jugoslavije niti Slovenije in sta v času, ko so okupatorji in njihovi pomagači, zlasti ustaši, na veliko razpihovali nacionalno, rasno in versko nestrpnost ter obsodili na smrt cele narode, razglašali potrebo po slogi in enotnosti jugoslovanskih narodov, bratski skupnosti svobodnih in enakopravnih narodov. Boj za osvoboditev slovenskega naroda naj bi pripeljal tudi do njegove združitve (program Združene Slovenije) in neodvisnosti. Ta programska načela so imela tudi t.i. »gesla našega osvobodilnega boja«, ki jih je sprejel najvišji organ OF, tj. vrhovni plenum OF, na svojem prvem zasedanju 15. junija 1941 v Ljubljani. Dejstvo, da gre za gesla osvobodilnega boja, priča o bojni usmeritvi KPS in OF še pred napadom Nemčije in njenih zaveznikov na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941. To in še nekatera druga dejstva nasprotujejo tezi, da naj bi imeli KPS in OF pomirljivo stališče do fašistične okupacije dežele. V teh geslih najdemo tudi že izraz »narodna in socialna osvoboditev«.

V oboroženi vstaji slovenskega naroda, ki sta jo KPS in Osvobodilna fronta pripravljali ves junij in večino julija 1941, se je oblikoval tudi program Osvobodilne fronte. Končno ga je izrazilo devet temeljnih točk, sprejetih na četrtem zasedanju vrhovnega plenuma OF 1. novembra 1941 v Ljubljani in na seji izvršnega odbora OF 21. decembra 1941. Objavili sta jih glasilo Osvobodilne fronte Slovenski poročevalec 6. januarja 1942 in Osvobodilna fronta v začetku januarja 1942. Ta program, ki je ostal do konca vojne, je izražal najnaprednejše težnje slovenskega naroda, tj. boj za izgon okupatorjev in osvoboditev dežele, združitev vseh Slovencev v eni državi (Združena Slovenija), obnovo jugoslovanske države na novih temeljih, povezanost s slovenskimi narodi, pristno ljudsko demokracijo, samoodločbo v urejanju notranjih in zunanjih odnosov slovenskega naroda, preoblikovanje slovenskega narodnega značaja itd. Za samo trdnost Osvobodilne fronte ni bilo nepomembno načelo o lojalnosti njenih skupin v medsebojnih odnosih, kar so te ob Novem letu 1942 izrazile še s posebno izjavo.

Vodstvo Osvobodilne fronte je sodilo, da ima narodnoosvobodilni boj proti okupatorjem tudi revolucionarni značaj. Narodnoosvobodilni boj naj bi namreč pripeljal tudi do korenitejše socialne preobrazbe slovenske družbe.

Tega smotra takrat nista skrivali niti KPS niti OF, saj je celo krščankosocialistična skupina imela za svoje glasilo Slovensko revolucijo. Zgodovinski viri pričajo, da so v vodstvu od navajanja načelnih izrazov »narodna in socialna osvoboditev« in »narodna revolucija« kmalu prešli na obravnavo teh izrazov. Iz Kocbekovih in Kidričevih podatkov tistega časa lahko zvedemo, da so si pod omenjenimi izrazi zamišljali »dosledno demokratično revolucijo« ali konkretnije: osvoboditev, združitev in samoodločbo slovenskega naroda, demokratične svoboščine slovenskega ljudstva, nekatere ekonomske posege. Zlasti glede slednjih je bilo — kot kaže — takrat in tudi pozneje še najmanj dorečenega, še posebej za poveljni čas. Geslo »ni vrnitev na staro« so glede poveljne socialne preobrazbe družbe imela takrat skoraj vsa levičarska in sredinska odporniška gibanja v Evropi. Že zategadelj je bilo programsko geslo »o socialni osvoboditvi« ali »narodni revoluciji« sprejemljivo za vse skupine v Osvobodilni fronti. Iz zgodovinskih virov tudi zvedemo, da je imelo vodstvo KPS že v narodnoosvobodilnem boju tudi zamisel o t.i. drugi etapi revolucije, ki naj bi še bolj korenito preobrazila slovensko družbo, vendar ni navajalo konkretnih ukrepov. Zato je ustrezno vprašanje, ali so voditelji KPS, zlasti Edvard Kardelj in Boris Kidrič, že takrat predvidevali ukrepe na gospodarskem in socialnem področju, ki so jih uvedli po vojni.

Program Osvobodilne fronte je predvideval tudi obnovo jugoslovanske države, ki naj bi bila skupnost enakopravnih narodov, tudi slovenskega naroda. Slovenski narod naj bi se v novo državo vključil na podlagi samoodločbe, ki je vsebovala tudi pravico do odcepitve. Ta programska določba se je z graditvijo slovenske državnosti v NOB še kar precej konkretizirala, zlasti v letih 1943 in 1944. Združena Slovenija naj bi bila v demokratični in federativni Jugoslaviji ena šestih federalnih enot z izvirno suverenostjo in neizrabljeno pravico do odcepitve.

Vodstvo Osvobodilne fronte je sodilo, da je program devetih temeljnih točk sprejemljiv za slehernega poštenega Slovenca. Čeprav niso uspela vsa njegova prizadevanja, da bi se v Osvobodilno fronto vključile vse skupine in vsi krogi ljudi, od katerih je to pričakovalo in s katerimi se je o tem dogovarjalo, se je vendarle že v letu 1941 vključilo vanjo okoli 18 skupin. Mislim, da še ni nihče ugotovil natančnega števila skupin v OF; natančneje smo jih ugotovili le 16. Bile so različne po svoji politični preteklosti, svetovnonazorski opredelitvi itd., pa tudi glede števila svojih pristašev. Medtem ko je npr. ministrska skupina štela le tri člane, bivše ministre, jih je imela npr. Zveza društev kmečkih fantov in deklet na tisoče. Vse skupine razen dveh so ostale zveste programu Osvobodilne fronte in so njihovi predstavniki tvorili vrhovni plenum Osvobodilne fronte. To je bil njen najvišji

organ in je deloval predvsem na zasedanjih, ki so bila do italijanske kapitulacije vsa v Ljubljani (15. 6., 28. 7., 16. 9. in 1. 11. 1941 ter 6. 11. 1942). Nasledil ga je 120-članski plenum OF, izvoljen 3. oktobra 1943 na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Izvršni organ vrhovnega plenuma OF oz. plenuma OF je bil izvršni odbor OF, izvoljen 28. julija 1941, potrjen 3. oktobra 1943, in so ga do razširitve 23. septembra 1944 sestavljali le predstavniki štirih ustanovnih skupin OF, večinoma na paritetni osnovi.

V osvobodilno fronto so se ljudje vključevali prek njenih skupin ali pa neposredno ne glede na skupine. Kaže, da se je večina vključila neposredno, saj ponekod ni bilo skupin, ki so tvorile Osvobodilno fronto. Za vključitev vanjo je namreč veljal le en pogoj, in to pripravljenost za boj proti okupatorju, pri čemer seveda ni bil mišljen samo oborožen način boja. Z vključevanjem vedno večjega števila Slovencev je Osvobodilna fronta rastla v vseljudo demokratično gibanje in politično organizacijo bojujočega se slovenskega naroda. Značaj gibanja ji je dala tudi vključitev vseh drugih množičnih organizacij narodnoosvobodilnega gibanja, med katerimi sta bili vsekakor najpomembnejši mladinska (Mladinska OF, oz. Zveza slovenske mladine) in ženska (Slovenska protifašistična ženska zveza). Mislim, da je pretirano in neobjektivno prikazovanje zgodovine Osvobodilne fronte, kot da se je takoj vanjo vključila večina prebivalstva. To se je dogajalo postopoma glede na število in sposobnost aktivistov OF in tudi glede na moč in sposobnost okupatorjevega aparata, ki si je že od začetka prizadeval uničiti narodnoosvobodilno gibanje. Za odnos prebivalstva do Osvobodilne fronte niso bile nepomembne niti napake ali celo zločini, ki so jih posamezna partizanska poveljstva ali posamezniki zagrešili na terenu. Ponovno poudarjam, da zgodovina Osvobodilne fronte ni samo zgodovina njenih vrhovnih organov, temveč predvsem njenega razvoja na terenu. Ta pa ni tekel niti brez napak in pomanjkljivosti, vendar najbrž nobeno gibanje med drugo svetovno vojno ni bilo tako kritično do svojih pomanjkljivosti in napak kot ravno Osvobodilna fronta slovenskega naroda, o čemer pričajo tudi kritični članki ljudi iz njenega vodstva, objavljeni v narodnoosvobodilnem tisku.

Kot politična organizacija je Osvobodilna fronta imela svojo trdno organizacijsko mrežo, stkano iz svojih odborov, in to od izvršnega odbora na vrhu, prek pokrajinskih, okrožnih in rajonskih (pozneje okrajnih) odborov, do terenskih (pozneje krajevnih) odborov. Pokrajinske odbore OF so vzpostavili v vseh slovenskih pokrajinah razen v Prekmurju, ki je bilo organizacijsko zvezano s Štajersko, in na Dolenjskem in Notranjskem (t.i. Ljubljanska pokrajina), kjer je okrožne odbore OF vodil neposredno izvršni odbor OF. Pokrajinski odbori so torej bili na Štajerskem, Gorenjskem, Primorskem in Koroškem. Število okrožij in rajonov pa se je zelo spreminjalo. Do jeseni 1944 so bili odbori OF, razen terenskih, navadno imenovani od višjih odborov OF. Jeseni 1944 pa so aktivisti OF na svojih zborih izvolili okrožne in okrajne plenuma OF in ti svoja tajništva. Zlasti v Ljubljani so po zavodih, uradih, delovnih področjih itd. kmalu, že leta 1941, nastali matični odbori OF. Število članov v odborih OF je bilo različno, od treh pa do petnajst ali pa še več; vodili so jih sekretarji in pozneje predsedniki; ponekod je funkciji sekretarjev odbora OF in komiteja KPS imela ista oseba.

Kot v izvršnem odboru OF je tudi v nižjih odborih OF veljala koalicijska sestava članstva: sestavljali so jih zastopniki KPS, krščanskih socialistov in Sokolov, vendar je tako bilo bolj v prvih obdobjih, tam, kjer so te skupine svoje članstvo ali privrženstvo, bolj v višjih kot v nižjih odborih OF. Treba je vedeti, da je imela Osvobodilna fronta koalicijski značaj samo, kar se tiče sestave njenih organov, in še to samo v prvih obdobjih, medtem ko sama ni bila koalicijska v pravem pomenu te besede. Od njenih ustanovnih skupin je bila stranka edinole Komunistična partija Slovenije, organizacijsko sta poleg nje bili bolj strnjene le krščanskosocialistična in sokolska skupina, ki sta v prvih obdobjih razvoja OF imeli tudi svoj aktivistični kader. Krščanskosocialistična skupina je imela precej časa tudi

svoje glasilo Slovenska revolucija, Sokoli pa so izdali brošuro Slovenski Sokol v borbi za svobodo. Kulturni delavci niso bili formalno organizirani kot skupina s svojim vodstvom, temveč so se vključevali v narodnoosvobodilno gibanje na raznih področjih. Tisti, ki so živeli in delali v Ljubljani, so že leta 1941 razglasili svoj kulturni molk, kar pomeni, da svojih kulturnih stvaritev niso objavljali v glasilih, ki so izhajala z okupatorjevo pomočjo, ali nastopali kako drugače, kar bi bilo v prid okupatorju. Spomladi 1942. leta so kulturni delavci izdali Slovenski zbornik 1942, naslednjega so pripravljali že v partizanih 1944. leta, ki pa ni izšel, jeseni 1945 pa je izšel Slovenski zbornik 1945.

Vsa vprašanja odnosov med skupinami v OF, tudi med ustanovnimi, še niso natančneje preučena. Iz že objavljenih virov zvemo, da so bili med njimi tudi primeri sektaštva (zlasti pri komunistih), nezaupanja, skupinskega separatizma in morda tudi drugih motenj. Vendar takšni primeri — pokazali so se zlasti na osvobojenih ozemljih — niso nikdar dosegli takšne širine, da bi ogrozili sodelovanje kakšne skupine v Osvobodilni fronti ali obstoj same Osvobodilne fronte. K lojalnosti v medsebojnih odnosih je namreč skupine zavezoval program Osvobodilne fronte, tj. Peta temeljna točka. Zlasti iz bojzani komunistov v vodstvu OF, da bi se lahko v primeru spremenjenih odnosov med velikimi zavezniki protifašistične koalicije (separatna sklenitev premirja s silami trojenga pakta) ali v primeru prihoda ameriške in britanske vojske na slovenska tla in njunega neustreznega odnosa do narodnoosvobodilnega gibanja (primer Françoisa Darlana v Severni Afriki), razbila enotnost Osvobodilne fronte, ki so jo bolj motila kot ogrožala tudi nekatera dejanja v njej sami, je konec februarja 1943 prišlo do izjave ustanovnih skupin OF o enotnosti Osvobodilne fronte. V tej izjavi, ki je po kraju nastanka dobila ime dolomitska, so ustanovne skupine javno priznale Komunistični partiji Slovenije vodilno vlogo v narodnoosvobodilnem boju, krščankosocialistična in sokolska skupina sta se odrekli izoblikovanju v stranki, poenotili pa so tudi aktivistični kader Osvobodilne fronte. Izjava je najprej vnesla nekaj nemira med aktiviste krščankosocialistične in sokolske skupine v Ljubljani in na Dolenjskem, potrdil pa jo je prvi zbor aktivistov OF iz Dolenjske in Notranjske na Pugledu (pravzaprav v Žibnu pri Pugledu) na Kočevskem konec aprila 1943. Čeprav izjava ni določala ukinitve omenjenih dveh skupin, pa sta obe sčasoma nehali obstajati in so njuni člani delovali v OF le še kot posamezniki, ki so tudi potlej imeli v njej razne funkcije. Izjava med vojno ni bila objavljena v glasilih OF, dobili so jo okrožni odbori OF skupaj z ustreznimi okrožnicami ustanovnih skupin OF. Precejšnja razprava o bistvu dolomitske izjave se je razvila pred nekaj leti, pri čemer so za njen nastanek navajali različne vzroke in navadno podcenjevali ali precenjevali njen pomen. Kolikor lahko ocenjujemo takratne razmere iz današnje perspektive, bi krščankosocialistična in sokolska skupina lahko v NOB mirno obstajali naprej, bi ju pa skoraj za gotovo odpravila povojna unifikacija jugoslovanske družbe, kot je odpravila nekatere stranke, ustanovljene v vojni ali neposredno po njej: Povojni družbeni razvoj ni tekkel tako, kot ga je v vojnem času predvidevala večina udeležencev NOB. Razprava o tem pa že presega okvir tega članka in raziskovalno področje pisca.

Vsi tisti, ki so se ukvarjali z organiziranjem in delovanjem Osvobodilne fronte, so tvorili njen aktivistični zbor in so se imenovali aktivisti Osvobodilne fronte. Ta pojem se je razširil na aktiviste drugih množičnih organizacij narodnoosvobodilnega gibanja. Ob koncu vojne so jim podelili posebne značke aktivistov OF in po vojni so sredi Ljubljane postavili kip aktivista OF.

Svojo misel in akcijo je Osvobodilna fronta širila prek raznih delovnih oblik: sestankov, zborovanj, t.i. mitingov itd., pozneje tudi prek zborov aktivistov OF, med katerimi sta bila zlasti pomembna osrednja, prvi konec aprila 1943 na Pugledu (potrditev dolomitske izjave) in drugi v začetku septembra 1944 v Črnomlju (določitev nalog na predvečer zmage). Pomembno vlogo so imela tudi sredstva množičnega obveščanja, in to predvsem

osrednji glasili OF Slovenski poročevalec, ki je začel ponovno izhajati 10. maja 1941 in je nato izhajal ves čas vojne in še nekaj časa po njej, ter Osvobodilna fronta, ki je izhajala od novembra 1941 do junija 1942. Osvobodilna fronta je imela tudi svoj radijski oddajnik, in to Radio OF »Kričič« v Ljubljani (november 1941 — april 1942) in Radio Osvobodilne fronte v Črnomlju (julij 1944 — april 1945). Svoja glasila so imeli tudi nekateri pokrajinski odbori OF (Primorski poročevalec, Koroški poročevalec, Novi čas, Partizanski dnevnik, Novice itd.) in tudi nekateri okrožni odbori OF (npr. Glas Dolenjske, Svoboda, Od Barja do Kolpe, Med Rogom in Dolomiti itd.). Za informacijsko dejavnost so bili pomembni tudi posebni »radijski vestniki«, od osrednjega, ki je začel izhajati v Ljubljani junija 1942, do pokrajinskih, okrožnih in okrajnih. Sploh je narodnoosvobodilni tisk na Slovenskem dosegel zavirljivo višino, kakršno le malokje v evropskem odporiškem gibanju.

Ni mogoče niti naštetih najpomembnejših akcij, ki jih je opravila Osvobodilna fronta med drugo svetovno vojno. Naj samo opozorimo na nekaj osnovnih nalog, in to na politično vzgojo prebivalstva, na preprečevanje raznarodovanja in podleganja vplivu okupatorjeve socialne demagogije in učinku njegovega nasilja, na vključevanje čimvečjega števila za orožje sposobnih ljudi v partizanske enote in Narodno zaščito in hkrati odtegotvanje okupatorjevi mobilizaciji na nemškem in madžarskem zasedbenem območju, na skrb za preskrbo partizanske vojske, Narodne zaščite in ponekod tudi civilnega prebivalstva, na zbiranje pomoči žrtvam okupatorjevega nasilja in vojne, izkazovanje proti- okupatorskega in protifašističnega razpoloženja Slovencev z množičnimi demonstracijami in drugimi vidnimi oblikami, ne graditev slovenske državnosti in ljudske oblasti itd.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda namreč ni bila samo politična organizacija in množično demokratično gibanje bojujočega se slovenskega naroda, temveč tudi utelešenje ljudske oblasti. Kot je bila v jugoslovanskem in tudi v evropskem osvobodilnem gibanju posebnost že sama Osvobodilna fronta, tako je bil v Sloveniji tudi poseben način graditve ljudske oblasti. Že od poznega poletja 1941 dalje so bili odbori OF tudi organi ljudske oblasti, njen najvišji organ vrhovni plenum OF pa kot Slovenski narodnoosvobodilni odbor tudi vrhovni predstaviški in oblastni organ. Ko je to le bilo mogoče, zlasti na trajnejše osvobojenih ali vsaj po partizanski vojski nadzorovanih območjih, je Osvobodilna fronta organizirala volitve narodnoosvobodilnih odborov kot posebnih organov ljudske oblasti. Pri tem je uveljavljala načelo demokracije, kakršno so pač dopuščale vojne razmere. Takšne volitve so bile leta 1942 na Dolenjskem in Notranjskem, leta 1943 na Primorskem in leta 1944 v vseh slovenskih pokrajinah, razen na Koroškem in v Prekmurju. V letu 1944 so na splošnih, neposrednih in večinoma tajnih volitvah izvolili več kot 850 krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, izvolili so tudi 31 okrajnih, sedem okrožnih in en pokrajinski narodnoosvobodilni odbor. Tam, kjer je ljudstvo izvolilo narodnoosvobodilne odbore, so odborom OF ostale le še politične naloge. Že tisti čas so uveljavljali krajevne zbornice volilcev kot osnovne organe ljudske samouprave, katerih izvršilni organi so bili izvoljeni krajevni narodnoosvobodilni odbori. Bilo bi zanimivo vedeti, ali je še kakšno odporiško ali osvobodilno gibanje v Evropi med vojno organiziralo takšne volitve in uveljavljalo pristno ljudsko demokracijo tako, kot jo je OF na Slovenskem.

OSVOBODILNI BOJ SLOVENSKEGA NARODA IN OKUPATOR*

I. Osnovne značilnosti okupacije v Sloveniji leta 1941 — odnos okupatorjev do slovenskega naroda

Med jugoslovanskimi narodi, ki jih je spomladi 1941 zadelo hudo zlo fašistične okupacije, je bil tudi slovenski narod. To je eden najmanjših jugoslovanskih narodov in njegovo narodno ozemlje se je bilo od njegove naselitve do narodnega prebujenja zmanjšalo za dve tretjini, je pa zaradi svojega strateškega pomena in narodnih bogastev zbuvalo pohlepne apetite sosednjih držav. Na slovenskem ozemlju so se križali njihovi imperialistični interesi in njihovi publicisti in lažni znanstveniki so med dvema vojnama jasno zahtevali spremembo državnih meja in priključitev nekaterih delov slovenskega ozemlja k njihovim državam, ki so že imele kakšen del slovenskega narodnega ozemlja (Avstrija oziroma Nemčija večji del Koroške in radgonski kot, Italija Slovensko primorje in Istro ter Kanalsko dolino, Madžarska Porabje).

Po kratkotrajni vojni aprila 1941 se je križanje nemških, italijanskih in madžarskih imperialističnih interesov pokazalo tudi pri razkosanju Slovenije. Slovenijo so zasedli trije okupatorji: nemški, italijanski in madžarski in ker je okupacijske meje določil Hitler sam, je dobila Nemčija največji in najrodovitnejši del in sicer Spodnjo Štajersko, Gorenjsko, manjši del Dolenjske, Mežiško dolino, dravograjsko območje in majhen del Prekmurja (skupno 10.261,09 kvadratnih kilometrov z okrog 800.000 prebivalci). Iz zunanjepolitičnih razlogov je moral Hitler upoštevati tudi imperialistične interese Italije in Madžarske, sta pa obe dobili manj, kot sta pričakovali. Italija je dobila komaj polovico toliko kot Nemčija, to je Notranjsko, večji del Dolenjske in glavno mesto Slovenije Ljubljano (skupno 4.550,66 km² z okrog 340.000 prebivalci). Madžarska je dobila komaj desetino toliko kot Nemčija, to je le večji del Prekmurja (skupno 997,54 km² z okrog 100.000 prebivalci).¹

Z razkosanjem Slovenije in zasedbo njenih delov se je vsem treni okupatorjem ponudila priložnost, da uresničijo svoje aneksionistične težnje in da zasedeno ozemlje začno dejansko vključevati v svoj politični, gospodarski in kulturni sistem in tudi formalnopravno priključevati k svojim državnim ozemljem, seveda v popolnem nasprotju z mednarodnim pravom. Prizadevanja okupatorjev, da zasedene slovenske predele čimprej dejansko in tudi formalnopravno vključijo v svoj državni sistem, je prav gotovo ena prvih posebnosti okupacije v Sloveniji.

Italijanski in madžarski okupator sta formalnopravno priključitev slovenskih predelov izvedla brez vsakih pomislekov že v letu 1941 in sicer prvi 3. maja, drugi pa 16. decembra. Nemški okupator je svoj namen formalnopravne priključitve zasedenih slovenskih predelov k nemškemu rajhu sicer povezoval z uspešno izvedbo nekaterih ukrepov, vendar je že za 1. oktober 1941 predvideval njihovo priključitev k nemškemu rajhu v slovesni obliki. Dokazano je, da mu je to po dveh odložitvah onemogočila vstaja slovenskega

* Prispевki za zgodovino delavskega gibanja, 1971–1972, št. 1/2, str. 37–68.

1 M. Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 52–72 (dalje navajam Mikuž, Pregled zgodovine NOB); isti: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis 1952–1953 (Kosov zbornik), str. 733–767 (dalje navajam Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev); T. Ferenc, Le système d'occupation des nazis en Slovénie, v: Les systèmes d'occupation en Yougoslavie. Belgrad 1963, p. 47–78; isti: Okupacijski sistemi v Sloveniji. Vojaški informator 1968–1969, št. 1, str. 2–9, št. 2, str. 9–23 (dalje navajam: Ferenc, Okupacijski sistemi).

ljudstva, je pa poskušal zasedene predele dejansko vključiti v nacionalnosocialistični družbeni sistem.²

Druga značilnost okupacije Slovenije, ki je seveda logična posledica uresničevanja aneksistične politike okupatorjev, je ta, da so vsi trije okupatorji obsodili Slovence na narodno smrt. Osnovni namen: uničiti slovenski narod kot etnično enoto, je bal skupen vsem, razlikovali so se le po taktiki in roku, ki so si ga določili, do kdaj naj bi uresničili svoj namen. Nemški in madžarski okupator sta se pri svoji raznarodovalni politiki sklicevala na okolnost, da so bili slovenski predeli, ki sta jih zasedla, nekoč del Avstrije in Madžarske, in na tako imenovano »vindišarsko teorijo«, ki je pri večini slovenskega, zlasti podeželskega prebivalstva, zanikala slovensko narodno zavest in ga imela za nekakšno vmesno plast med narodno zelo zavednimi Slovenci in Nemci, ki sicer govori slovenskemu jeziku podobno narečje, čuti pa nemško. Zato sta takoj po zasedbi vpeljala sistem popolne germanizacije in madžarizacije.

Zlasti hitro je nameravala opraviti s slovenskim narodom nemška okupacijska uprava pod vodstvom obeh šefov civilne uprave, ki ju je Hitler za to še posebej zavezal z znanim ukazom: »Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!« Kakor prve dni okupacije nemški okupator ni imel nobenih pomislekov za hitro in popolno aneksijo zasedenih slovenskih pokrajin, tako jih je nameraval tudi hitro in popolnoma ponemčiti. Če je moral nekoč nacionalistično in šovinistično usmerjeni del nemške buržoazije svoje raznarodovalne, to je ponemčevalne smotre skrivati pod plašč tako imenovanega »narodnoobrambnega dela«, jih omejevati na nekatere, zanj pomembnejše predele (Koroška, del Podravja itd.), in za njihovo uresničevanje predvideti daljši rok, pa so si nacisti brez krinke za popolno ponemčenje vsega zasedenega slovenskega ozemlja postavili zelo kratek rok. Med vsemi zasedenimi pokrajinami, v katerih so nacisti nameravali obračunati z narodno zavestjo nenemškega prebivalstva, sta bili slovenska Štajerska in Gorenjska (v ti dve upravni tvorbi so namreč strnili vse aprila 1941 zasedene predele Štajerske, Kranjske in Koroške) tisti, v katerih so za to določili najkrajši rok. Slovenski narod naj bi izginil v kakšnih štirih ali največ petih letih, kot so neprikrito izjavljali nacistični oblastniki spomladi in poleti 1941. Ta rok je naravnost osuplo kratek: v tretjem nemškem rajhu, ki so mu nacisti v svoji propagandi napovedovali vsaj tisoč let življenja, naj bi slovenski narod izginil v kratkih štirih ali največ petih letih!

Da bi v tako kratkem obdobju lahko dosegli ta namen, nacistična okupacijska uprava predvidela do potankosti izdelan raznarodovalni sistem, ki naj bi tako ali drugače — z izgonom ali potujčenjem — zajel slehernega slovenskega človeka, to je od otroka do starca in od izobraženca do poljedelskega delavca ter pastirja. Kogar ne bi izgnali, bi se moral ponemčiti in obratno: kdor se ne bi mogel ali hotel ponemčiti, bi ga izgnali, sterilizirali ali pa celo fizično uničili. Sicer pa lahko na podlagi nekaterih podatkov sodimo, da bi nacisti, če bi zmagali, preselili vse Slovence v vzhodno Evropo.

V kakšnem času je slovenski narod nameraval uničiti madžarski okupator v Prekmurju, do sedaj še nismo mogli natančneje ugotoviti. Mnogi raznarodovalni ukrepi (sprememba zunanjega videza dežele, potujčenje krajevnih in osebnih imen, uničevanje slovenske literature, ukinitvev slovenskih šol, razpust slovenskih političnih, kulturnih, gospodarskih in drugih organizacij, društev itd.), so bili enaki pri obeh okupatorjih. Pri nemškem pa so bili med temeljnimi raznarodovalnimi ukrepi še množično izganjanje Slovencev in načrtno množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji.

Število Slovencev predvidenih za izgon (220.000–260.000), kratek rok v katerem naj bi jih izgnali (pet mesecev: od maja do oktobra 1941) in dejstvo, da so nacisti drugod že prenehali z množičnim izganjanjem nenemškega prebivalstva (Poljska, Alzacija, Lotarin-

2 Mikuš, Ali je NOB prepredila priključitev, str. 760–767.

gija) in so jih odložili do konca vojne, ko so jih v Sloveniji šele začenjali, kažejo na pomen, ki so ga nacisti pripisovali temu raznarodovalnemu ukrepu. Imeli so ga za osnovni pogoj za hitro in popolno ponemčenje dežele. Kljub temu, da svojih zločinskih načrtov niso mogli izpeljati do konca — o čemer bomo še govorili — so vendarle izgnali okoli 80.000 ljudi ali desetino Slovencev, ki so živeli pod nemško okupacijo. Velikopotezni so bili tudi nacistični načrti o množični naselitvi Nemcev na slovenski zemlji, saj so predvidevali, da jih bodo naselili nekaj desettisoč.³

Raznarodovalni program italijanskega okupatorja v tako imenovani Ljubljanski pokrajini je bil v primerjavi z njegovim programom raznarodovanja v Slovenskem primorju ali z raznarodovalnim programom nemškega okupatorja na njegovem zasedbenem območju v Sloveniji predviden na daljši rok in so zato bili njegovi raznarodovalni ukrepi počasnejši in manj ostri. K odločitvi za takšen tok raznarodovanja so verjetno pripomogli nezadostni rezultati dvajsetletnega raznarodovalnega dela v Slovenskem primorju in Istri, kjer se je krepil odpor proti raznarodovanju in fašističnemu režimu sploh, neprivačen zgled nacističnih naglih, ostrih, celo brutalnih in genocidnih raznarodovalnih ukrepov v slovenski Štajerski in Gorenjski, pred katerimi se je okrog 17.000 ljudi zateklo v Ljubljansko pokrajino, pomanjkanje domačega italijanskega elementa, ki bi bil pomemben dejavnik raznarodovalnega dela, in tudi vojni čas, ki za takšne namene ni bil ravno preveč ugoden.

Zato je italijanski okupator za izhodišče svojega raznarodovalnega dela izbral dvojezičnost, ki naj bi na zunaj zbujala vtis o liberalnejši okupacijski politiki hkrati pa skupaj z drugimi ukrepi pospeševala italijanizacijo prebivalstva, zlasti še mladine. Kaže, da je imel italijanski fašizem v svojem programu fašizacije in raznarodovanja Ljubljanske pokrajine pred očmi zlasti mladino in je v ta namen ustanovil posebne fašistične potujčevalne organizacije; s katerimi pa ni uspel zaradi splošnega odpora slovenskega naroda okupatorjem in tudi zaradi odpora napredne slovenske mladine fašizaciji in potujčevanju.⁴

Zlasti v vojnih razmerah niso bila ravno nepomembna prizadevanja okupatorjev pri izkoriščanju ljudskih in gmotnih sil zasedenih slovenskih pokrajin. Potrebe nemškega in deloma tudi madžarskega okupatorja po ljudski sili so bile večje kakor potrebe italijanskega in sicer v dveh pogledih: slovensko prebivalstvo naj bi zlasti nemškemu okupatorju rabilo kot delovna sila v orožnitveni in drugi za vojno pomembni industriji, ter kot topovska hrana v njegovih osvajalnih pohodih. Zato je tudi uvedel ukrepe kot npr. obvezno registracijo delovne sile, obvezno zaposlitev vsega za delo sposobnega in sčasoma že tudi za delo nezmožnega prebivalstva, obvezno uniformirano državno delovno službo in vojaško obveznost, česar italijanski okupator ni storil.

V gospodarskem pogledu so si vsi trije okupatorji prizadevali, da bi v zasedenih slovenskih pokrajinah pridelali in proizvedli toliko, da bi krili potrebe domačega prebivalstva in da bi čimveč pridelkov in proizvodov odpeljali drugam. Zaradi različne gospodarske sestave zasedenih slovenskih pokrajin so bile pri posameznih okupatorjih v ospredju različne gospodarske panoge. Za nemškega okupatorja sta bili slovenska Štajerska in Gorenjska zanimivi zlasti zaradi svojih industrijskih in energetskih zmogljivosti. Industrijska proizvodnja na Gorenjskem in v Mežiški dolini je npr. pomenila polovico ali še več vse industrijske proizvodnje v tako imenovani povečani Koroški (to je Koroška, Gorenjska,

3 T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968, str. 174–416 (dalje navajam Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika); F. Godina, Prekmurje 1941–1945. Murska Sobota 1967, str. 18–30.

4 I. Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, str. 71–73, 125–128 (dalje navajam Juvančič, Italijanski okupator); F. Škerl, Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945. Ljubljana 1964, str., 19–30 in 42–77 (dalje navajam Škerl, Ljubljanske srednje šole).

Mežiška dolina, dravograjsko območje) in je bila celo bolj razvita kot na Koroškem. Zmogljivost industrije na slovenskem Štajerskem je znašala približno tretjino zmogljivosti vse štajerske industrije, od energetskih virov pa je bil najpomembnejši premog, kate-rega proizvodnjo je v dveh letih povečal skoraj za 27 odstotkov in ki ga je odvažal v rajh ter celo izvažal v Madžarsko, Italijo in tako menovano NDH. Italijanskemu okupatorju je šlo predvsem za izkoriščanje slovenskih gozdov, medtem ko je madžarski okupator dobil v gospodarskem pogledu zelo pasivne predele. Od poljedelskih pridelkov je le nemški okupator mogel kaj več, zlasti sadja in vina, jajc in mesa odpeljati iz dežele.⁵

Če zlasti upoštevamo aneksijske in raznarodovalne namene okupatorjev, lahko ugotovljamo, da je okupacija v letu 1941 pomenila za Slovence največjo nesrečo, ki more zadeti kak narod. Nobeden od okupatorjev spomladi 1941 ni dvomil v to, da bo slovenski narod v nekaj letih ali kvečjemu v nekaj desetletjih le še zgodovinski pojem.

II. Odnos prebivalstva in osvobodilnega gibanja do okupacije

Ni še natančneje preučen odnos prebivalstva do nacističnih in fašističnih okupatorjev, ko so zasedali in zasedli Slovenijo. Skoraj do potankosti nam je znano le vedenje vršičkov slovenske buržoazije in njenega nasprotnika Komunistične partije Slovenije, zelo malo pa je raziskan odnos širših plasti slovenskega ljudstva, to je kmečkega, delavskega in drugega življa.

Izrekli so že ocene, ki so bile skrajne in ne vzdržijo resne znanstvene kritike. Kakor je skrajna in nevzdržna ocena, da je naše ljudstvo pozdravilo okupatorja — tako so pogosto razglašali okupatorji sami, zlasti nemški, tako je nevzdržna in skrajna tudi ocena, da je vse ljudstvo pričakala okupatorje s sovraštvom. Zato bi bila treba objektivno preučiti vedenje vsakega sloja posebej tako na vsem slovenskem ozemlju kakor tudi na posameznih območjih.

Pri ocenjevanju vedenja prebivalstva v usodnih in nemirnih dneh bi bilo napačno vrednotiti notranje prepričanje ljudi po nekaterih zunanjih vršinskih pojavih kot so bili npr. pozdravljanje okupatorjeve vojske, postavljanje slavolokov s pozdravnimi besedili itd. Treba bi bilo namreč ugotoviti; ali do takšnih pojavov ni prihajalo tudi drugod in so verjetno značilni za trenutke, ko se nenadoma zlomi in zruši vse, kar je včeraj še veljalo za trdno in nerazrušljivo, ko se lastno vodstvo in vojska izgubita in se ljudstvo nenadoma zdajde samo in nemočno pred oboroženim tujcem in takrat se zlasti spričo skoraj nedoumljivo naglega in popolnega razkroja lastne oblasti in vojske ta tujec zdi golorokemu ljudstvu še večji in močnejši, kakor je v resnici.

Sodim, da je treba pri ocenjevanju odnosa slovenskega naroda do okupacije in okupatorjev upoštevati vedenje vseh plasti ali čimveč plasti in da ni na mestu preučevati le dveh družbeno najskrajnejših in tudi politično najbolj angažiranih nasprotnih polov, to je vršičkov slovenske buržoazije in Komunistične partije Slovenije ter njenih najožjih privrženecv ali simpatizerjev. Vmes je bila namreč široka množica, politično ne ravno zelo angažiranih in ne do konca opredeljenih ljudi. Mnogo ljudi so med aprilsko vojno in prve dni okupacije trla, čisto preprosta življenjska vprašanja, to je zaskrbljenost za usodo svojcev v razpadajoči jugoslovanski vojski ali sovražnikovem ujetništvu, preskrba z

5 National Archives Washington (dalje navajam NAW), mikrofilm, T-77, navitek 750; poročila oficirja za vojno gospodarstva v XVIII. vojnem okrožju I. 5. — 30. 9. 1941, str. 22; Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje navajam arhiv MNOM), fond urada poobl. drž. komisarja za utrj. nemštva, Maribor, zapisniki štabnih razgovorov okupatorjevega upravnega aparata za Sp. Štajerska v Mariboru oz. Gradcu (dalje navajam zapisnik štabnih razgovorov). 23. 11, 1942, 31. 5. 1943, 19. 7. 1943, 20. 9. 1943, 15. it. 1943.

življenjskimi potrebščinami itd. ter so se šele nato začeli zavedati, da so se znašli v tujem sistemu. Menim, da gre pri natančnejšem preučevanju odnosa slovenskega naroda do okupatorjev razlikovati tudi med ljudmi, ki so si okupacije in tega ali onega okupatorja naravnost želi, in temi, ki si je niso naravnost želeli, ko pa so se znašli okupirani, so si namesto tega okupatorja, ki so ga iz nacionalnih ali socialnih ozirav imeli za večje zla, želeli drugega, ki jim je pomenil manjše zlo. Upoštevati je namreč treba, da velikemu delu prebivalstva niso mogli biti znani v prejšnjem poglavju naštetih osnovni nameni okupatorjev.

Kot že rečeno, so doslej natančneje preučevali le vedenje in odnos do okupatorjev le pri nekaterih najsrajnejših polih, prvi in edini, ki je skušal to obravnavati nekoliko širše, je bil dr. Metod Mikuž v prvi knjigi svojega obsežnejšega Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.⁶ Moja izvajanja se v nekaterih pogledih deloma opirajo na njegove misli, deloma pa na lastna razglabljanja in pomenijo osnutek nekega poglavja širše razprave o okupaciji in razkosanju Slovenije.

Verjetno ni nobenega dvoma v to, da je skoraj vse ljudstvo sprejelo italijanskega okupatorja zelo hladno in zelo zadržano. Še iz prve svetovne vojne so imeli starejši ljudje zelo slabe vtise Italijanov, ki so nato v imperialističnem pohlepu odtrgali Slovincem velik del strnjene slovenskega narodnega ozemlja, na katerem je nato zlasti fašizem uvedel surovo politiko raznarodovanja in zatiranja slovenskega življa, nato pa skoraj dve leti držal v pripravljenosti polmilijonsko armada za napad na Jugoslavijo.

Hladna in zadržano vedenje, prebivalcev do italijanskega okupatorja je ponekod prehajalo v incidente, npr. na Golem pri Želimlju, v vlaku Kočevje—Ljubljana, v Polju, v Ljubljani sami itd.⁷ Do incidentov sicer ni prihajalo vedno iz političnih motivov, so pa vendarle kazali odklonljiv odnos do okupacije. Še pred vstajo slovenskega naroda je italijanski okupator pri ocenjevanju vedenja prebivalstva ugotavljal dve dejstvi: a) »neko vedno večjo hladnost v odnosu do nas — pogostoma namerno poudarjeno — s strani večjega dela prebivalstva; b) vedno številnejše in izrazitejše izbruhe nestrpnosti do naših čet s strani nižjih slojev«.⁸ Pri obeh pojavih je natančno povedano za koga gre — za »večji del prebivalstva« in za »nižje sloje«. Ugotovitev je popolnoma pravilna, saj se je manjši del prebivalstva, to je višji sloji, zlasti vršički slovenske buržoazije, že zblizal z italijanskim okupatorjem, potem ko se je zaradi trdih raznarodovalnih, celo genocidnih ukrepov nemškega okupatorja odrekal želji po nemški okupaciji ljubljanske pokrajine.

Vršički slovenske buržoazije s tako imenovanim narodnim odborom na čelu, nemški ljudje v Ljubljani in na Dolenjskem (kočevski Nemci) in majhen del slovenskih prebivalcev, zlasti zelo revni podeželski ljudje ob novi meji med nemškim rajhom in Italijo na Dolenjskem, so si pa izbruhu vojne med silami osi in Jugoslavijo bolj želeli nemške okupacije kakor pa italijanske, pri čemu so bili pri prvi skupini odločujoči politični, pri drugi nacionalni in pri tretji gospodarski razlogi.

Vršički slovenske buržoazije so imeli na eni strani pred očmi negativen odnos italijanskega fašizma do slovenstva na Primorskem in bojazen, da se utegne zgoditi podobno tudi v ljubljanski pokrajini, na drugi strani pa jim je po razbitju Jugoslavije bil pred očmi položaj dveh kvislinških državnih tvorb: Slovaške in tako imenovane Nezavisne države Hrvatske. Potem ko se je ta želja že kmalu (po Natlačnovem obisku nemškega generala Huberta Lanza v Celju 12. aprila 1941) pokazala kot nestvarna in ko se je v drugi polovici aprila 1941 začel jasneje kazati pravi obraz nemške okupacije, so se vršički slovenske buržoazije začeli obračati k italijanskemu okupatorju. Leta pa je imel za

6 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, I, str. 52–72.

7 Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojski jugoslovanskih narodov, del VI, knj. 1, dok. 87 (dalje navajam Zbornik NOV).

8 Zbornik NOV, VI/1, dok. 91.

ta preobrat vršičkov slovenske buržoazije manj zaslug kakor bi se zdelo in sta mu bili v prid dve okolnosti: a) nagli, kruti, celo genocidni ukrepi v raznarodovalni politiki nemškega okupatorja, b) pomanjkanje lastnih okupacijskih načrtov, ki bi lahko že v prvih dneh okupacije razkrinkali osnovne namene okupacije, kakor je bilo to na nemški strani. Kaže, da se je italijanski okupator dokončno odločil za milejšo okupacijsko politiko v Ljubljanski pokrajini šele takrat, ko je videl negativni učinek nacistične okupacijske politike v slovenski Štajerski in Gorenjski (beg tisočev in tisočev Slovencev z nemškega na italijansko okupacijsko območje pred nasilnim izgonom v Srbijo itd.) in ugotovil, da mu lahko le drugačna okupacijska politika prinese prestiž in vsaj nekoliko spremeni povsem odklonilen odnos vseh plasti slovenskega ljudstva do Italije. Vendar mu je uspelo pridobiti le vršičke slovenske buržoazije, medtem ko velika večina slovenskega ljudstva ni samo obdržala hladnega odnosa do italijanskega okupatorja, temveč ga je — zlasti še ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo — celo stopnjevala.

Odklonilen odnos do italijanske okupacije so imeli tudi Nemci v Ljubljani in na Kočevskem. Ti so ponekod prevzeli oblast še pred prihodom okupatorjeve vojske in podobno kot vršički slovenske buržoazije v Ljubljani želeli, da bi tudi druge slovenske predele zasedla nemška vojska, vendar pa niso imeli pred očmi zgleda kvistlinške Slovaške ali NDH, temveč priključitev k nemškemu rajhu in popolno vključitev v njegov politični in gospodarski sistem. To svojo željo so prek svojih odposlancev sporočali vojaškim in civilnim ustanovam tretjega rajha, nasproti italijanskemu okupatorju pa so jo vidneje izražali v nekaterih manifestacijah kot npr. v izobešanju samih nacističnih zastav, bučnem praznovanju Hitlerjevega rojstnega dne, zahtevah po privilegiranim položaju nasproti Slovencem, ohranitvi lastne organizacije in polvojaških oddelkov, ter nošenju orožja itd. Vse to je povzročalo vedno nove napetosti med njimi in italijanskim okupatorjem, ki so se nekoliko ublažile po Hitlerjevem sklepu, da skoraj vse Nemce iz Ljubljanske pokrajine preseli v rajh, dokončno pa so izginile po njihovi odselitvi konec 1941 in v začetku leta 1942.⁹

Velika večina prebivalcev Dolenjske in Notranjske je, kot že rečeno, ob napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo, bila in ostala hladna ter zadržana do italijanskega okupatorja. Del tega prebivalstva si je namesto italijanske okupacije »želel« nemško in to zelo vidno izrazil s snemanjem italijanskih in nameščanjem nemških zastav, zlasti pa v demonstracijah konec aprila in v začetku maja 1941, v katerih je zahteval priključitev k Nemčiji. Glede demonstracij v Št. Rupertu, Novem mestu in Mirni oziroma Trebnjem na Dolenjskem velja ugotoviti, da so bile v krajih, ki so bili takrat v bližini nemškoitalijanske demarkacijske črte in da so nemške sile na ukaz štajerskih nacističnih funkcionarjev takoj po teh demonstracijah zasedle še 15 tedanjih občin južno od te črte ter ostale še pet tednov na novo zasedenem območju, ko je leto že bilo priključeno h kraljevini Italiji. Italijanski okupator je v raziskavi ugotovil, da naj bi nacisti vsakega demonstranta nagradili z eno marko.¹⁰

Ta del prebivalstva je bil pod vplivom nacistične socialne demagogije in si je želel nemške okupacije namesto italijanske predvsem iz gospodarskih razlogov: pričakoval je, da bi se mu v nemškem rajhu godilo bolje kakor v revni Italiji. Konec aprila 1941 pa so ga nacisti in njihovi agentje (nekateri so ugotovile že italijanske oblasti, bili so člani švabskonemškega Kulturbunda) še nahujskali k demonstrativnemu izražanju te želje, da bi imeli povod za zasedbo novih predelov Dolenjske. Za »nagrado« bi nacisti, če čez pet tednov ne bi bili prisiljeni k umiku s tega območja, tamkajšnje slovensko prebivalstvo izgnali in naselili Nemce.

9 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 570–5M, 626–829; H. H. Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. München 1970, str. 42–45 (dalje navajam Frensing, Die Umsiedlung).

10 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, I, str. 58–59; arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS (dalje navajam arhiv RSNZ), 106–8/ZA, Inv. 82 — poročilo odseka varnostne službe Celovec 22. V. 1941.

Ugotovljeno je, da sta bila za vpliv nacistične socialne demagogije na Dolenjskem dostopna predvsem vaška revščina in srednji kmet, ki sta bila v težkem socialnem položaju, vendar bi bilo treba še ugotoviti, kakšen del vaške evščine in srednjih kmetov je tej demagogiji podlegel, in ali lahko po demonstracijah na enem območju in po pojavu odstranjevanja italijanskih in nameščanja nemških zastav v občinskih središčih sodimo, da sta bila vsa ali skoraj vsa vaška revščina in srednji kmet na Dolenjskem in Notranjskem pod vplivom nacistične socialne demagogije. Za občino Mirna na Dolenjskem je npr. nemška orožniška postaja v Mirni konec maja 1941 poročala, da je 80 odstotkov prebivalstva za Hitlerja, medtem ko 20% simpatizira z Italijo¹¹. Je pa ista postaja v nekem drugem poročilu govorila o zadržanosti tamkajšnjega prebivalstva nasproti nemškimi uradnim organom. Potrebno bi bila tudi natančneje ugotoviti, kako dolgo je trajal ta vpliv, saj je zanimivo, da je prišlo do omenjenih pojavov demonstrativnega izražanja želje po zamenjavi okupatorjev ravno takrat, ko so se vršički slovenske buržoazije že popolnoma obrnili k italijanskemu okupatorju in mu izražali vdanost in hvaležnost.

Po umiku nemškega okupatorja s tistega območja Ljubljanske pokrajine, ki ga je zasedel v začetku maja 1941, je italijanski okupator ugotavljal, da se je propaganda za Nemčijo precej unesla, da je popustila tudi agitacija »ostalim nemško-filskih elementov, ki so spoznali, da je vsako nadaljnje prizadevanje za ohranitev tega ozemlja brezizgledno« in da agitatorji sedaj dajejo vdanostne izjave italijanskim oblastem. Glede odnosa prebivalstva do okupatorjev pa je italijanski okupator v začetku julija 1941 ugotavljal prav nasprotno kakor pred dvema in pol mesecema: »Prebivalstvo ne simpatizira ne z nami in ne z Nemci; ljubša pa mu je vsekakor italijanska okupacija.«¹²

Za slovenske predele, ki jih je aprila 1941 zasedel nemški okupator, je nacistična propaganda razglašala, da so veselo ali celo z navdušenjem sprejeli nemško vojsko in nemško civilno upravo in za dokazno gradivo uporabljala slike zunanjih površinskih pojavov.¹³ di ni mogla govoriti, če se je vključila v uresničevanje nacistične aneksijske politike v teh predelih.

Resnica je bila vendar drugačna. Veselo in z navdušenjem je nemškega okupatorja na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem sprejel predvsem večji del nemške narodnostne manjšine, organiziran v Švabsko nemški kulturni zvezi, ki se je zlasti v poslednjih letih pred zlomom stare Jugoslavije skoraj popolnoma navzela nacionalnosocialistične ideologije. Večina Nemcev na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem je nemško okupacijo razglašala za osvoboditev izpod srbskega jarma in vrnitev v nemški rajh. Velik del Nemcev, ki so ponekod prevzeli oblast še pred prihodom nemške vojske ali pred vzpostavitvijo civilne uprave se je nato tudi vključil v nacistični upravni in politični aparat ter aktivno sodeloval pri uresničevanju temeljnega programa nemškega okupatorja na Slovenskem pri vključevanju zasedenih »predelov v nemški rajh.«¹⁴

Kot že rečeno, so bili temeljni ukrepi nacistične okupacijske politike v Sloveniji množično izgnanje Slovencev, naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji in prisilno ponemčevanje slovenskega življa. Vsaj izvajanje množičnega genocida nad Slovenci bi moralo tudi pri večini nemških ljudi na Slovenskem zbuditi odpor. Toda ta je bil zelo majhen, zelo majhen v primeri z njihovim aktivnim sodelovanjem pri množičnem izganjanju Slovencev. Ob tem nacističnem zločinu nad slovenskim ljudstvom so bili moralno

11 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje navajam: arhiv IZDG), fond. orož. okrožja Te ko, fasc. 91, poročila orož. postaje Mirna na Dolenjskem 14., 16. in 31. V. 1941.

12 Zbornik NOV, VI/1, dok. 94.

13 Marburger Zeitung 15. IV. 1941.

14 D. Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, Ljubljana 1966, stran 264 (dalje navajam: Biber, Nacizem in Nemci); Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 131–138, 570–574.

vznemirjeni le redki posamezni Nemci. Niso bili toliko vznemirjeni zaradi splošne usode slovenskega naroda, ki mu je nacistična okupacija napovedala narodno smrt, niso bili proti germanizaciji in priključitvi slovenskih predelov k Nemčiji, niso bili proti nacistični raznarodovalni politiki, duševno so jih vznemirjale le njene nasilne metode, zlasti še nasilni izgon Slovencev. Množičnejši so bili primeri odkritega nasprotovanja nacističnim nasilnim raznarodovalnim ukrepom šele po razmahu vstaje slovenskega naroda, za katero so menili, da je neposredno posledica takih ukrepov.¹⁵

Večina slovenskega ljudstva v slovenski Štajerski in Gorenjski je nemškega okupatorja sprejela hladno in zadržano. Na voljo je vse več okupatorjevih zaupnih dokumentov, ki ugotavljajo različen odnos nemškega in slovenskega prebivalstva do nemške okupacije in ki poudarjajo zadržano vedenje slovenskih ljudi. Kaže, da je za večino slovenskih krajev v tistem času značilno stanje, ki ga je v svojem poročilu z dne 3. maja 1941 opisalo orožniško okrožje Škofja Loka »Čeprav mnogo Slovencev simpatizira z Nemčijo, vendarle večina prebivalstva ni za neposredno priključitev k Nemčiji, bi ji pa to bilo ljubše kakor pa priključitev k Italiji. Vedenje prebivalstva do akcijskih enot in oblastnih odredb ni neprijateljsko, je pa zelo zadržano in prebivalstvo z vso napetostjo pričakuje prihodnjih stvari.« In dalje: »V splošnem je prebivalstvo zadržano, je mirno in opravlja svoje navadno delo.«¹⁶

Tudi v slovenski Štajerski in Gorenjski, so bili sloji, ki so bili podvrženi vplivu nacistične socialne demagogije. Zajela je verjetno manjše dele delavstva, vaške revščine, zlasti viničarjev in malih kmetov, katerih socialni položaj pred vojno je bil zelo težak. Ti sloji so pričakovali, da jim bo nemška okupacija prinesla red in socialno pravičnost, predvsem pa izboljšanje gmotnega položaja. Zlasti v slovenski Štajerski so bili nekateri revnejši sloji podvrženi močni nacistični propagandi in sicer tisti, ki je prihajala iz Avstrije, ter tej, ki so jo širili nacistični agenti iz nemške narodne manjšine, ki je imela sama tudi močan položaj v nekaterih gospodarskih panogah. Del prebivalstva je tudi tukaj pričakoval, da bo nemški okupator uvedel režim, kakršen je bil v Avstriji pred prvo svetovno vojno, to je da bo vendarle vsaj v grobem upošteval obstoj slovenskega naroda.

Eden od vzrokov za razmeroma močan vpliv nacistične socialne demagogije in nacistične propagande sploh je tudi pomanjkanje ustreznega protiučinkovanja, to je protinacistične propagande. Ni mogoče trditi, da oblasti stare Jugoslavije niso ničesar ukrepale proti nemški peti koloni ali proti vidnejšim izrazom nacistične propagande; storile pa so vendarle premalo, zlasti še na področju razkrinkavanja nacionalnega socializma. Zaradi dobrih gospodarskih odnosov med Jugoslavijo in nemškim rajhom so jugoslovanske oblasti prepovedale in onemogočale celo kritično poročanje o nemškem rajhu, kaj šele da bi dovoljevale razkrinkavanje nacionalnega socializma. Aktivnost KPS in nekaterih drugih narodno zavednih dejavnikov seveda ni mogla opraviti vsega potrebnega.¹⁷

Vendar pa je nemški okupator le deloma izboljšal gmotni položaj malega slovenskega človeka in sicer le z zaposlitvijo, nikakor pa ne s kakšnimi bistvenimi socialnimi spremembami. Ker je potreboval delovno silo tako v zasedenih slovenskih pokrajinah, najprej za nekatera javna dela, zlasti za popravilo porušениh objektov, nato pa za gradnjo novih industrijskih objektov, kakor tudi v nemškem rajhu, je uvedel obvezno registracijo delovne sile in splošno delovno obveznost ter strogo kaznoval odklanjanje zaposlitve. Z obvezno zaposlitvijo je sicer prebivalstvu zagotovil sredstva za življenjski minimum, je pa delovno silo celo po lastnih izjavah plačeval slabše kakor v nemškem rajhu. Po njego-

15 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 370–376.

16 Arhiv IZDG, nereg. grad., poročilo orož. postaje Škofja Loka. 3. V. 1941.

17 Biber, Nacizem in Nemci, str. 211–267.

vih podatkih so npr. v obratih Kranjske industrijske družbe do začetka leta 1942 dvignili osebne prejemke le za 13 % medtem ko so se življenjski stroški v istem času povečali kar za 40 % in da dohodki nekaterih vrst delavcev ne zadoščajo več niti za življenjski minimum. Zato so celo nacisti v Berlinu menili, »da v takšnih razmerah res ni nič čudnega, če je večina delavcev in nameščencev zelo dostopna za sovražno propagando«.¹⁸

Da se položaj večjega dela delovnih ljudi pod nacistično okupacijo ni izboljšal, temveč poslabšal, pričajo tudi stavke, ki so bile mezdnege značaja. Zanimivo je, da so bile na Štajerskem, Gorenjskem in v Mežiški dolini in da o njih poročajo okupatorjevi dokumenti ter Slovenski poročevalec.

Prva takšna stavka se je v Kamniku celo razvila v nekajdnevne demonstracije od 12. do 17. aprila 1941 z zahtevo po izplačilu osebnih dohodkov delavcev v kamniški smodnišnici, dokler ni nemška orožništvo demonstrantov razgnalo s silo. Okupatorjevi dokumenti poročajo še o stavkah v Mislinji (6. junija 1941) in Trziču na Gorenjskem (25. junija 1941), Slovenski poročevalec pa o njih v Kamniku, Mariboru, Ptujju, Hudi luknji pri Mislinju, na Prevaljah, v Dravogradu, pri Holmcu in pri Poljani. O nezadovoljstvu delavcev so tisti čas poročale nekatere nemške orožniške postaje (Ruše npr. 30. maja, 16. junija in 15. julija 1941). Slovenski poročevalec je poročal tudi o nekaterih stavkah v Ljubljanski pokrajini (npr. v Ljubljani in na Verdu pri Vrhniki).¹⁹

Te stavke, o katerih je doslej naše zgodovinarje molčalo, pričajo, o tem, da okupacija ni izboljšala gmotnega položaja delavskega razreda in da je ta na zelo viden način, kakršen je bil v tistem času pod fašizmom in nacizmom zelo redek, izražal svoje nezadovoljstvo. Bilo bi zanimivo ugotoviti ali so bile te stavke spontane ali pa organizirane (kot npr. v Hribarjevi tovarni na Zaloški cesti v Ljubljani) in kdo jih je organiziral.

Nacistična socialna demagogija je bila tudi eden od vzrokov, da se je tako velik odstotek prebivalstva slovenske Štajerske in Gorenjske vpisal v organizaciji Steirischer Heimatbund (95 %) in Karntner Volksbund (97 %). Vendar to ni bil poglavitni vzrok, kar dokazuje dejstvo, da se je — po okupatorjevih podatkih — vpisal na Gorenjskem, kjer je bila slovenska narodna zavest večja, vpliv socialne demagogije pa manjši in manjša je bila tudi moč trenutne nacistične propagande, kakor pa v slovenski Štajerski, večji odstotek prebivalcev. Odločilnejši in pomembnejši je bil posredni in neposredni pritisk, saj jebilo vpisovanje v obe organizaciji v času najhujšega zapiranja in izganjanja narodno zelo zavednih Slovencev, nacistični okupator pa tudi ni skrival, da izžene vsakogar, ki ne bi zaprosil za sprejem v organizacijo. Nemški okupator je tako velik odstotek prijavljenih na zunaj razglašal za plebiscit, v katerem naj bi se prebivalstvo izreklo za Hitlerja in njegov tretji rajh, vendar pa niti sam ni verjel v iskrenost velikega dela prijavljenih in jih je podvrzel rasnemu in političnemu pregledu.²⁰ Zato se lahko čudimo stališčem nekaterih nemških zgodovinarjev in publicistov, ki še dandanes menijo, da bi lahko rezultate vpisa v imenovani organizaciji vsaj objektivno smatrali za opcijo večine prebivalstva za nemški rajh.²¹ Kakor da bi bilo prebivalstvu zasedenih slovenskih pokrajin, ki je v resnici lahko takrat izbiralo le med dvema možnostima: ali se prijavi in morda ostane doma, ali pa ga bodo izgnali, dano, da se aktivno izreče še za kaj drugega!

Meseca junija 1941, zlasti še po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, začno okupator-

18 NAW, T-175, navitek 262, Meldungen aus dem Reich, 12. 2. 1942; Zbornik NOV, VI/1, dok. 106

19 Arhiv Slovenija, fond komisije za ugot. zloč. okup., f. 16, poročilo orož. postaje Mislinje 6. 6. 1941; NAW, T-175, navitek 26), Meldungen aus dem Reich, 3. 7. 1941; arhiv IZDG nereg. gradiva, poročilo oraž. postaje Kamnik 5. 6. 1941 s priloženimi zapisniki zaslišanja nekaterih udeležencev stavke; Slovenski poročevalec 1938, 1941 (ponatis), Ljubljana 1951. 8. in 15. VI. ter 4. VII. 1941.

20 Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 756–760; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 744–761.

21 Frensing, Die Umsiedlung, stran 55, op. M.

ji pri ocenjevanju odnosa slovenskega ljudstva do okupacije ugotavljati nov element, ki ga prej niso ugotavljali ali pa so ga zelo zanemarjali — delovanje slovenskih komunistov.

Vodstvo Komunistične partije Jugoslavije je že med aprilsko vojno 1941 reagiralo: »Komunisti in ves delavški razred bodo vztrajali do konca zmage v prvih vrstah narodne borbe proti osvajalcem.« Odnos KPS kot sestavnega dela KPJ in odno's narodnoosvobodilnega gibanja, ki ga je vodila, je bil do okupacije in razkosanja Slovenije lahko samo odklonilen. Ko je v svojih prvih razglasih po okupaciji pozivala slovensko ljudstvo v boj za narodno in socialno osvoboditev, za Zedinjeno Slovenijo in dosledno ljudsko demokracijo, je razglašala, da je to hkrati boj »proti razkosanju in zasužnjenju Slovenije, za osvobojenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda« in dalje »proti terorju in preganjanju, proti izrednim policijskim ukrepom, proti raznarodovanju, razseljevanju slovenskega naroda in kolonizaciji tujcev, proti kulturnemu zatiranju, proti odpuščanju slovenskega uradništva in nameščenstva, proti potujčevanju in proti zapostavljanju slovenskega jezika«.²²

Ni nobenih resnejših dokazov za krilatico, da naj bi v začetku okupacije tudi komunisti podlegli vplivu nacistične socialne demagogije ali pa politične propagande (ta je resda šarila z izrazi »rdeča zastava«, »socialistična država« itd.) in da bi pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo tudi okupator pustil komuniste pri miru. Če morda okupatorjevo zasledovanje komunistov prve dni okupacije ni bilo tako natančno in dosledno, gre bolj pripisati okolnosti, da je zaradi stroge ilegale, v kateri so komunisti živeli v stari Jugoslaviji, imel zlasti o manj izpostavljenih komunistih manj podatkov kakor npr. za druge narodno zelo zavedne in napredne ljudi. Lahko tudi domnevamo, da se je pred zlomom stare Jugoslavije manj zanimal zanje, saj so jih že preganjale jugoslovanske oblasti. Takoj po zasedbi je npr. nemška policija osnovno pozornost posvečala uresničevanju načrta o izgonu 220.000 do 260.000 ljudi, med katerimi naj bi bilo tudi nekaj stotin komunistov, ki so živeli v teh predelih. Znano je, da so imeli okupatorji komuniste za svoje ideološke nasprotnike in so jih preganjali kakor so pač mogli že od začetka okupacije, saj so znane n dosegljive komuniste že aprila in maja 1941 zapirali v izselitvena taborišča (npr. v slovenjgraško več kakor 25), delovna in koncentracijska taborišča (npr. v Kraut na Koroškem 34 jeseniških komunistov), znan je tudi okupatorjev neuspeli poskus aretacije (konec aprila 1941 v Ljubljani itd.) mnogih vidnejših komunistov.²³

Morda iz objektivnih razlogov (odhod v prostovoljce, veliko število okupatorjeve vojske, pretrgane zveze, velike migracije prebivalstva, lastna organizacijska graditev in graditev Osvobodilne fronte itd.) prve tedne okupa ije ni bilo čutiti dejavnosti slovenskih komunistov tako, kakor jih je bilo čutiti pozneje, morda so bili tu in tam kakšni primeri uspavanja itd., vendar ni nikjer prišlo do istovetnosti političnega prepričanja pripadnikov dveh bistveno tako nasprotujočih si taborov.

Zato je npr. urad gestapa na Bledu že 22. maja 1941 opozarjal orožniške ustanove: Znano je, da je bila Komunistična partija na zasedenih območjih Koroške in Kranjske še posebno intenzivno aktivna. Po zasedbi je bila ta dejavnost pretrgana, lahko pa pričakujemo, da bo komunistična partija nadaljevala s svojim delom.« Naročil jim je, naj zbirajo podatke o komunističnem delu in se pri tem poslužujejo uslug nekdanjih jugoslovanskih orožnikov.²⁴

Toda že kmalu po znameniti prvojunjski konferenci KPS v Ljubljani, so začeli oku-

22 Razglas CK KPS 22. VI. 1941, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941–1945, knjiga 1, dok. 11 (dalja navajam Dokumenti Ij. r.).

23 Arhiv RSNZ, 104–59/ZA, inv. 137, izpostava gestapa Slovenj Gradec, seznam jetnikov-komunistov 1. 5. 1941; Juvančič, Italijanski okupator, str. 66–68.

24 Arhiv IZDG, nereg. grad., dopis urada gestapa Bled 22. 5. 1941.

patorji ugotavljati ne samo prisotnost, temveč tudi povečano dejavnost slovenskih komunistov.

Kaže, da je bila v začetku za okupatorje Ljubljana tisti barometer, na katerem so ugotavljali razpoloženje slovenskega naroda in njegov odnos do okupatorjev. Zanimivo in morda značilno je dejstvo, da je komandant varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko na Bledu vsaj dvakrat tedensko poročal v Berlin o tem, kako ljubljansko prebivalstvo sovraži okupatorje, zlasti še nemškega, in že 6. junija 1941 je moral ugotavljati, da »nekdanji komunistično prepričani slovenski krogi sedaj zelo pridobivajo na moči in vidijo v Rusiji kot mogočni slovanski državi svojo opora«. Čez štiri dni je poročal o veliki dejavnosti komunistične mladine v Ljubljani in o tem, kako si zlasti študentje na vse načine prizadevajo priti do orožja.²⁵

Podobno je tiste dni ugotavljal tudi italijanski okupator, tako je npr. njegova kvestura v Ljubljani 5. junija 1941 sporočala, »da razvijajo v glavnem mestu in drugih krajih ... združeni in posamezni elementi komunistično agitacijo, jo stvarno izvajajo s skrivnimi sestanki, sestavljanjem in razširjanjem prevratnih letakov.« Čez teden dni je ugotavljala, da se »v vsej Sloveniji, zlasti pa v Ljubljani in okolici, iz dneva v dan širi delovanje razsežne komunistične organizacije...« in opozarjala, da se komunisti ukvarjajo tudi z zbiranjem orožja in streliva.²⁶

Napad Nemčije na Sovjetsko zvezo je dal protiokupatorskemu razpoloženju slovenskega ljudstva nov zagon in to so soglasno ugotavljali tudi okupatorji. Njihova poročila zlasti soglasno ugotavljajo tri pojave: 1. zelo močno dejavnost slovenskih komunistov in to zlasti v Ljubljani in industrijskih središčih, 2. še večje sovražno razpoloženje slovenskega ljudstva do okupatorjev, 3. prepričanje, da bo Sovjetska zveza kmalu premagala nacistično Nemčijo.²⁷

Štiri dni po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo je komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu poročal v Berlin, da prebivalci Ljubljane sodijo, da je Nemčija storila največjo napako, ko je napadla Sovjetsko zvezo in bo vojno izgubila, da se bodo v zasedenih deželah začeli nemiri in da komunistično prepričanih Slovencev vojni spopad med Nemčijo in Sovjetsko zvezo ni iznenadil, ker so ga že pričakovali.²⁸

Še pred vstajo slovenskega ljudstva, to je 10. julija 1941, je isti poročal, da ljubljanski Slovenci »še naprej z zanimanjem spremljajo nemško-sovjetsko vojno. Skoraj vsi računajo z zlomom Nemčije ... Posebno se zdaj zopet izkazujejo komunisti. Razširjajo številne letake in obstaja zelo majhen ilegalni časnik Slovenski poročevalec, ki je zelo razširjen.«²⁹

Italijanski okupator pa je tisti čas ugotavljal, da je večina slovenskega ljudstva sprejela novico o vojnem spopadu med Nemčijo in Sovjetsko zvezo na eni strani z neprikritim navdušenjem, ki se je izražalo v nenavadnem prazničnem in radostnem razpoloženju na ulicah in v javnih prostorih, na drugi strani pa z izrazitejšo nestrpnostjo do okupatorjeva.³⁰ »Dejstvo, da so končno nastopile razmere, na katere je večji del Slovencev vedno upal in čakal, namreč vstop Rusije v vojno, je bilo sprejeto z velikim navdušenjem,« so ugotavljali v Berlinu.³¹

Kot vidimo, je večina slovenskega naroda sprejela okupacijo kot največjo nesrečo,

25 Arhiv RSNZ, 193-5/ZA, inv. 173, stran 165 in 183.

26 Zbornik NOV, VL1, dok. 83; Juvančič, Italijanski okupator, str. 66-67.

27 Zbornik NOV, VI/1, dok. 91 in 95; arhiv RSNZ, 103-5/ZA, inv. 173, str. 233 in 244, poročili komandanta var, pol. in var. službe Bled 26. 6. in 1. 7. 1941.

28 Arhiv RSNZ, 103-51ZA, inv. 173, stran 233.

29 Arhiv RSNZ, 103-5/ZA, inv. 173, stran 260.

30 Zbornik NOV, VI/1, dok. 95.

31 NAW, T-175, navitek 261, Meldungen aus dem Reich, 3. 7. 1941.

ki more zadeti kak narod. Pri nekaterih plasteh so bila sicer nihanja in kolebanja, katerih vzrok in trajanje bo treba še natančneje ugotoviti. Nekateri so okupatorjevi genocidni ukrepi, neizpolnjena pričakovanja izboljšanja gmotnega položaja, okrepljeno pojasnjevalno delo komunistov in aktivistov Osvobodilne fronte itd. privedli do iztreznjenja, nekateri — zlasti vršički slovenskega meščanstva — pa so ostali privrženci okupatorjev. Na čelu plasti, ki so imele okupacijo za najhujšo nesrečo, se je vedno bolj uveljavljala Komunistična partija Slovenije, katere dejavnost in moč so okupatorji začeli bolj zaskrbljeno ugotavljati junija 1941 in sicer zlasti v Ljubljani ter industrijskih središčih. Začetek vojne med nacistično Nemčijo in Sovjetsko zvezo je dal protiokupatorskemu razpoloženju slovenskih ljudskih množic nov vzgon; ta pa je bil tudi eden od pogojev, ki so komunistični partiji in Osvobodilni fronti omogočali preiti od priprav na vstajo k oboroženi vstaji sami.

III. Osvobodilni boj Slovencev in neuspeh okupatorjevih načrtov

Kot rečeno, po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so celo okupatorji ugotavljali, da se je povečala dejavnost komunistov, ki se sestajajo in zbirajo orožje, da so slovenske množice, zlasti v Ljubljani in industrijskih, to je delavskih središčih vedno bolj sovražno razpoložene do okupatorjev in da želijo ter pričakujejo poraz nacistične Nemčije in zmago Sovjetske zveze.

Za svoje ugotovitve so navajali kot dokaz številne zunanje znake, od izrazov veselja ali sovraštva na ljudskih obrazih, nošenja rdečih nageljnov itd., do letakov KPS in OF, ki so jih našli vsepovsod po Sloveniji. Lahko so predvidevali, da bo prišlo do še resnejših oblik odpora. Tako je npr. urad gestapa v Kranju že 30. junija 1941 predvideval: Računamo lahko s tem, da bodo komunistični krogi poskušali sedanje razmere v povečani meri izkoristiti za razkrojavalno delo v navadni obliki kot je trošene letakov, ustna propaganda, napisne akcije itd.³² Še bolj je bil upravičen pričakovati ostrejšše oblike odpora italijanski okupator, saj je bilo že 22. junija in naslednje dni že več primerov spopadov med prebivalci in vojaki, nato pa v Ljubljani že množične demonstracije proti nacističnemu izganjanju Slovencev in proti okupatorjem sploh. Razumljivo je torej, da so neutemeljene vesti o nameravanem splošnem uporu v Sloveniji, ki naj bi izbruhnil na obletnico padca Bastilje 14. julija, močno vznemirile italijanskega in delno tudi nemškega okupatorja in sta zato uvedla nekaj ukrepov, vendar je bilo npr. v Ljubljani na predvečer kljub temu mnogo napisnih akcij.³³

Odpor sam po sebi okupatorjev ni iznenadil; iznenadila sta jih njegova moč in širina ter dejstvo, da množice sledijo komunistom; o Osvobodilni fronti sookupatorji takrat vedeli le malo, to je v glavnem tisto, kar so zvedeli iz letakov in iz Slovenskega poročevalca. Skušali so z vsemi sredstvi zatreti osvobodilno misel v slovenskem narodu; pri najokrutnejših ukrepih, ki so imeli dostikrat maščevalni značaj, je italijanski okupator le za nekaj tednov zaostajal za nemškim.

Osvobodilno gibanje zasužnjene slovenskega naroda, združenega v Osvobodilni fronti pod vodstvom Komunistične partije Slovenije, je okupatorjem in njihovim sodelavcem napovedalo neizprosni boj. Prizadevalo si je, da bi bil ta boj splošen, popoln, na vsem slovenskem narodnem ozemlju ne glede na okupacijske in druge meje, da bi zajel vsa področja in da bi se vanj vključilo vse slovensko ljudstvo. Osvobodilnemu gibanju ni šlo samo za to, da prizadene okupatorjem in njihovim sodelavcem čim več človeških izgub in gmotne škode, temveč tudi za to, da jim ovira ali celo onemogoči uresničevati

32 Arhiv IZDG, nereg. gradivo.

33 Zbornik NOV, VI/1, dok. 87, 97, 99, 100, 105.

načrte na vseh področjih, zlasti še na političnem, raznarodovalnem in gospodarskem. Zato je bil osvobodilni boj tudi v tem pogledu totalitaren, splošen, bil je boj proti vsemu, kar je bilo okupatorjevega. Zaradi svoje moči in širine je že v začetku, to je v obdobju vstaje, začel ovirati ali celo onemogočati ukrepe na številnih področjih.

Kakor je bilo raznarodovanje najpomembnejša postavka v okupatorjevi politiki in so bili raznarodovalni ukrepi med njegovimi prvimi ukrepi, tako se je tudi učinek osvobodilnega boja pokazal najprej na tem področju.

Že poleti 1941 je moral nemški okupator na nekaterih zasedenih območjih v Sloveniji odložiti množično izganjanje Slovencev do konca vojne in med vzroki za takšno odločitev okupatorja je bil predvsem narodnoosvobodilni boj. V začetku so naglejše izvajanje tega genocidnega ukrepa ovirali nekateri drugi dejavniki, npr. nastanitvene in prevozne ovire, potrebe po delovni sili v vojni industriji itd., od poletja 1941 dalje pa je bil narodnoosvobodilni boj osnovni vzrok, da nacisti niso mogli izgnati predvidenega števila slovenskih ljudi.

Prvič je začela narodnoosvobodilna borba vplivati na nacistično izganjanje Slovencev v začetku avgusta 1941; najprej tako, da so zaradi zaposlitve policijskih sil pri zasledovanju partizanskih enot na Gorenjskem in deloma na slovenskem Štajerskem morali nacisti za celih štirinajst dni prekiniti izganjanje Slovencev, kar je tudi vplivalo na zmanjšanje njegovega obsega. V neugodnih političnih in vojnih razmerah, ki jih je vstaja jugoslovanskih narodov povzročila v Srbiji, Hrvaški, Bosni in Sloveniji, so se nekateri nacistični veljaki, zlasti tisti, ki jim je Hitler zaupal čuvanje reda in gospodarsko izkoriščanje v zasedenih jugoslovanskih deželah, začeli obračati proti množičnemu izganjanju Slovencev, poudarjajoč, da je ta ukrep osnovni vzrok za upor.

Nacistično izganjanje Slovencev je le deloma, nekeje bolj in drugje manj, vplivalo na razvoj narodnoosvobodilnega boja, vendar ne tako zelo kakor so menili okupatorji. Pač pa je močan razmah osvobodilnega boja — in to ne samo slovenskega, temveč tudi drugih jugoslovanskih narodov (tu smo bili jugoslovanski narodi usodno bolj povezani, kakor pa smo se tega takrat zavedali) zelo, vendar ne izključno vplival na zmanjšanje obsega množičnega izganjanja Slovencev ali na njegovo dokončno ustavitev. Kakor je zaradi sosledice raznih dejavnikov, ki so imeli za posledico zmanjšanje obsega izganjanja Slovencev, včasih težko natančneje ugotoviti njihov pravi delež, tako je tudi težko natančneje določiti delež, ki ga je imel narodnoosvobodilni boj v posameznih jugoslovanskih pokrajinah na zmanjšanje obsega izganjanja Slovencev. Potek izganjanja Slovencev ni bil tesno povezan z razmerami v posameznih jugoslovanskih pokrajinah samo neposredno, to je kolikor so Slovence izganjali v to ali drugo pokrajino temveč tudi posredno. Vstaja srbskega ljudstva v tako imenovani stari Srbiji južno od Save julija in avgusta 1941 in v njej nastajajoče osvobojeno ozemlje nista npr. neposredno hromila izganjanja Slovencev, ker letih nacisti tisti čas niso več izganjali v Srbijo, temveč ustaško izganjanje Srbov iz tako imenovane NDH. Ker pa je bilo izganjanje Srbov iz NDH po sklepih konference ustaških in nacističnih funkcionarjev z dne 4. junija 1941 tesno (tako časovno kakor tudi številčno) zvezano z izganjanjem Slovencev v NDH, je tako vstaja v Srbiji posredno ovirala izganjanje Slovencev. Hkrati pa je tudi vstaja v Bosni in Hrvaški hromila izganjanje Slovencev, saj so morale ustaške oblasti že avgusta in septembra 1941 pošiljati cele transporte izgnanih Slovencev iz uporniških območij na območja, ki jih vstaja še ni zajela ali pa jih je zajela v manjšem obsegu. Nič bolj niso bile tisti čas za nacistične razmere na Gorenjskem in v nekaterih predelih slovenske Štajerske. Zato lahko sklepamo, da na nacistično izganjanje Slovencev ni učinkoval le narodnoosvobodilni boj v eni sami pokrajini, temveč v vseh jugoslovanskih pokrajinah, ki jih je zasedel nemški okupator in v tako imenovani NDH. Natančneje preučevanje tega vprašanja pripelje do sklepa, da je na nacistično izganjanje Slovencev bolj učinko-

val osvobodilni boj v celoti kakor pa nekatere, proti nacističnemu izganjanju Slovencev neposredno naperjene akcije, čeprav ni podcenjevati prizadevanj narodnoosvobodilnega gibanja tudi v tej smeri.

Nacistom se je pod udarci partizanskega gibanja rušil tudi drugi pomembnejši raznarodovalni ukrep³⁴, načrtna kolonizacija slovenskega ozemlja z nemškimi ljudmi. Predvideno širokopotezno naseljevanje Nemcev na Gorenjskem in tudi na slovenskem Štajerskem je že zavrlo ne do kraja izvedeno množično izganjanje Slovencev, deloma tudi Hitlerjev ukaz, da bodo nemške ljudi izrajha naseljevali v Sloveniji šele po končani vojni, ko bodo upoštevali zlasti vojake s fronte. Z izganjanjem nemških naseljencev, z uničevanjem imetja, ki so si ga leti prilastili po izgonu Slovencev, in z nemirnimi razmerami nasploh, je narodnoosvobodilno gibanje udarjalo na nemško kolonizacijo in je na Gorenjskem onemogočilo nastanek treh nemških naselitvenih otokov (Gorje pri Bledu, Šmartno pod Šmarno goro, Dob pri Domžalah). V pasu ob Savi in Sotli, od koder so nacisti izgnali večino Slovencev, pa so večji in manjši partizanski napadi od pomladi 1943 dalje uničevali gospodarske objekte, onemogočili obdelovanje zemlje (skoraj polovico), odganjali koloniste itd. Tudi italijanskemu okupatorju je razvit narodnoosvobodilni boj onemogočil naseljevanje italijanskih ljudi na slovenski zemlji ali na zemlji preseljenih kočevskih Nemcev.³⁵

Tudi okupatorjevo potujčevanje Slovencev je zaradi narodnoosvobodilnega boja zašlo vedno bolj v slepo ulico. Ob naravnost neverjetnih prizadevanjih nacistične civilne uprave in nacističnega raznarodovalnega aparata posebej, da bi čimprej in čim popolneje uničila slovensko narodno zavest, so morale nacistične ustanove v Berlinu že septembra 1941 ugotavljati, da v zvezi s povečano komunistično dejavnostjo »mnogokratno narašča slovenska narodna zavest«. Čim bolj so se množice vključevale v Osvobodilno fronto, tem manjši uspeh so beležili nacisti pri zatiranju slovenske narodne zavesti. Kljub ogromnemu številu jezikovnih tečajev, celim »jezikovnim ofenzivam« (npr. od jeseni 1942 do pomladi 1943) in celo grožnjam, da za tistega, ki se največ v petih letih ne bo naučil nemški, ne bo več prostora na slovenskem Štajerskem, je raba nemškega jezika zelo nazadovala in kar demonstrativno napredovala raba slovenščine. Jeseni 1943 je celo nemška policija ugotavljala, da si celo volkdeutscherji prizadevajo govoriti slovenski, kakor da bi tudi v obratnem smislu veljala nacistična krilatica, da je jezik izraz političnega prepričanja. Sploh pa sta moč in širina osvobodilnega boja že od leta 1942 (npr. Gorenjska, Ljubljanska pokrajina) ali vsaj od leta 1943 (slovenska Štajerska) raznarodovalne cilje okupatorjev potisnila med drugotne ali celo tretjerazredne naloge, saj je njihova najpomembnejša naloga postala boj proti osvobodilnemu gibanju.³⁶

Tudi okupatorjevo šolstvo, ki so mu zlasti nacisti pripisovali odločilen pomen pri potujčevanju slovenske mladine, se je zaradi narodnoosvobodilnega boja vedno bolj rušilo. Ze leta 1941 so morali okupatorji zapreti nekaj šol, v letu 1942 so partizani požgali prva šolska poslopja in naslednjo pomlad začeli pravo ofenzivo proti vsem okupatorjevim raznarodovalnim ustanovam. Konec leta 1943 je npr. v kamniškem okrožju obstajala le še slaba polovica okupatorjevih šol in šef civilne uprave za Gorenjsko je poročal Himmlerju, da je ta partizanska metoda »izredno nevarna, ker hromi ponemčevalno delo«³⁷ V ljubljanski pokrajini se je slovenska mladina žilavo upirala fašiziranju in potujčevanju in ni slučaj, da je odklanjanje vstopa slovenske šolske mladine v italijansko fašistično in raznarodovalno mladinsko organizacijo GILL in zavračanje rimskega pozdrava na ljubljan-

34 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 363–372.

35 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 667–678, 696–701.

36 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 781–797.

37 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str., 796.

skih in tudi drugih šolah dobilo kar demonstrativen značaj takrat, ko je bila Osvobodilna fronta tako močna, da je postala država v državi»³⁸

Hkrati z uničevanjem okupatorjevega šolstva je osvobodilno gibanje ustanavljalo lastne, tako imenovane partizanske šole, od osnovnih do gimnazij. Lete niso samo pri otrokih, temveč tudi pri odraslih krepile slovensko narodno zavest.

Osvobodilni boj slovenskega naroda je tudi že od vsega začetka onemogočal utrditev in uveljavitev okupacijskega sistema. V začetku le za kratko dobo predviden sistem civilne uprave v slovenski Štajerski in Gorenjski je moral nemški okupator zaradi osvobodilnega boja obdržati do svojega zloma.

Nacisti so nameravali že 1. oktobra 1941 obe zasedeni slovenski pokrajini slovesno priključiti k nemškemu rajhu. Ta datum so verjetno imeli za najugodnejši, do katerega bi mogli ne samo v »zakonskotehničnem« temveč tudi v tako imenovanem nacionalnopolitičnem pogledu določiti priprave za priključitev. To pomeni, da naj bi do tega dneva pripravili vse najpomembnejše zakone in odredbe, ki naj bi začeli veljati v obeh zasedenih deželah in do tedaj naj bi »očistili« pokrajini nezaželenih ljudi, predvsem narodno zelo zavednih Slovencev, ki bi mogli ovirati popolno ponemčevanje, sprejeli druge Slovence v svoji raznarodovalni organizaciji Steirischer Heimatbund in Kärntner Volksbund ter na posebno željo obeh šefov civilne uprave še pred priključitvijo uredili vprašanje državljanstva. Do 1. oktobra 1941 so res izgnali iz slovenske Štajerske in Gorenjske tisto število nezaželenih ljudi, ki so ga ob raznih ovirah, med katerimi je bila narodnoosvobodilni boj vsekakor največji, pač lahko izgnali. Čeprav še daleč niso dosegli predvidenega števila, pa kaže, da jih to ni motilo v taki meri, da ne bi izvedli priključitve na predvideni dan, to je 1. oktobra 1941. Dne 24. septembra 1941 je nemško notranje ministrstvo sporočilo drugim ministrstvom in obema šefoma civilne uprave, da bo priključitev iz »zakonskotehničnih« razlogov šele 1. novembra 1941. To pojasnilo začasne odločitve priključitve bo verjetno držalo, saj je iz vedno bolj dostopnega gradiva v tujih arhivih razvidno, da so imela razna ministrstva pripombe k načrtu Hitlerjega ukaza ,o priključitvi in k njegovim izvršilnim odredbam ter k načrtu odredbe o ureditvi državljanstva, ki so jo nato izdali šele 14. oktobra 1941, to je po dnevu predvidenem za priključitev, čeprav so jo nameravali izdati že prej. Kaže, da je bila za nacistične ustanove bistveno vprašanje, ali naj pravo, ki je tedaj veljalo v sosednjih avstrijskih pokrajinah, uvedejo z dnevom priključitve v obeh pokrajinah ali samo v slovenski Štajerski, v Gorenjski pa šele pozneje. Problem je bil torej v Gorenjski, kjer so bile razmere nemirne, raznarodovalni ukrepi zašli v slepo ulico, obstajala nasprotja v pogledih, kako ponemčiti deželo in kjer so že pričakovali zamenjavo šefa civilne uprave. Nekaj dni pred nameravano priključitvijo je ponovno prišlo sporočilo iz Berlina, da se priključitev iz »zakonskotehničnih« razlogov odlaga za nedoločen čas. Kaže, da je bilo še vedno sporno vprašanje, kdaj naj bi v Gorenjski uvedli nemško pravo: ali ob priključitvi ali šele po njej.

Če bi v Gorenjski uvedli nemško pravo ob priključitvi, bi s tem prenehal vsemogoči položaj šefa civilne uprave, ki je bil po Hitlerjevem odloku z dne 14. aprila 1941 tudi pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Ko so avgusta 1941 množično izganjanje Slovencev odložili za čas po vojni, si je hotel šef civilne uprave na nek drug način zagotoviti možnost, da lahko odstranjuje Slovence z njihove posesti in jo podeljuje Nemcem, brez katerih si niso mogli zamišljati uspešnega ponemčevanja dežele. Zato so septembra 1941 na Bledu sestavili načrt »odredbe o preureditvi, ki je določala, da je mogoče nekatere predele, ki jih določi državni komisar za utrjevanje nemštva, ne glede na obstoječe pravne predpise povsem preurediti z namenom, da bi na njih utrdili nemštvo. Ali drugače: državni komisar za utrjevanje nemštva bi lahko v vsej Gorenjski ali

38 Škerl, Ljubljanske srednje šole, str. 47–79 in 85–98.

na posameznih območjih odstranil slovensko prebivalstvo, naselil nemško in popolnoma »preuredil« deželo, kakor je to delal na Poljskem ali v tako imenovanem naselitvenem območju ob Savi in Sotli. O načrtu odredbe so razpravljali tudi v Berlinu, vendar odredba v predvideni obliki ni izšla niti tedaj niti kdaj pozneje. Odredba bi — po mnenju nemških pravnikov — lahko temeljila le na Hitlerjevem odloku z dne 7. oktobra 1939, ki je dajal državnemu komisarju za utrjevanje nemštva izredna pooblastila. Toda tega odloka sploh niso objavili in bi po uvedba nemškega prava izvajanje »uredbe o preureditvi« spremljali nenehni pravni spori. Kolikor bi jo izdali, bi morali takoj še nekaj časa počakati z uvedbo nemškega prava. Vendar do 1. novembra 1941, to je do ponovno predvidenega dneva za priključitev, niso izdali ne »odredbe o preureditvi« in tudi do priključitve ni prišlo, čeprav so v Celovcu in Gradcu že pripravili natančen program slovesnosti; nekaj dni prej so jo odložili za nedoločen čas.

Če je do pozne jeseni 1941 narodnoosvobodilni boj bolj posredno učinkoval na odlaganje priključitve slovenske Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, je od decembra 1941 dalje učinkoval neposredno. Isti dan, 16. decembra 1941, ko je nemški notranji minister dr. Frick v Celovcu ob slovesnem uvajanju novega šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedricha Rainerja poudarjal, da je zunanja prisposodobitev zasedenih območij na rajh že dosegla takšno stopnjo, »da lahko pride do njihove formalnopravne priključitve k rajhu«, je v zahodnem delu Gorenjske vzplamtela vseljudska vstaja. Sedaj, ko poznamo Hitlerjevo in Himmlerjevo reakcijo nanjo, se ne čudimo, da je novi šef civilne uprave, ki ga je Gorenjska pričakala z razstreljenimi mostovi in s cestnimi ovirami, 22. januarja 1942 osebno predlagal Hitlerju, naj za dalj časa odloži priključitev Gorenjske in z njo tudi slovenske Štajerske — k nemškemu rajhu, kar je ta storil konec januarja ali prve dni februarja 1942.

Nacisti so nato v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah v nasprotju z določbami mednarodnega prava sicer uvajali zakone in odredbe, ki so veljale v rajhu ali v avstrijskih pokrajinah in so v marsikaterem pogledu izenačili njun položaj s položajem nemških pokrajin v rajhu, je pa imela odložitev formalnopravne priključitve vendarle nekatere posledice. Zelo se je zavlekla rekrutacija slovenskih mladeničev v nemško vojsko in v obvezno uniformirana državno delovno službo, niso mogli tudi uvesti nemškega pravosodnega sistema in je na tem področju ves čas veljalo nekakšno posebno stanje.³⁹

Ob nenehno naraščajočem osvobodilnem boju so okupatorji v Sloveniji doživljali neuspehe tudi na drugih področjih. Tako so na Gorenjskem že konec leta 1941 in v začetku 1942 ugotavljali neuspehe pri organiziranju Koroške ljudske zveze in njene polvojaške formacije vermanšafta. Prvo so bolj iz pristižnih razlogov sicer obdržali, vendar le kot nekakšno sredstvo za evidenco prebivalstva, vermanšaft pa so marali poleti 1942 ukiniti zaradi nezanesljivosti.⁴⁰ Vedno bolj lahko ugotavljamo, da je bila med tistimi pokrajinami, ki jih je imel zasedene nemški okupator, ravno Gorenjska tista, v kateri okupatorju ni uspelo uresničiti skoraj nobene zamisli, kjer je osvobodilni boj okupatorju rušil načrt za načrtom ter najuspešneje razkrajal okupacijski sistem. Podobno je moral italijanski okupator ugotavljati za Ljubljano, kjer je Osvobodilna fronta organizirala tudi nekaj množičnih demonstracij, najprej v posebni obliki z nenadnim odhodom ljudi z ulic, cest in iz javnih lokalov, nato — v letu 1943 — pa z množičnim pohodom pred okupatorjeve ustanove in glasnim izražanjem protesta in zahtev. Kakor vemo danes, tako imenovane množične plebiscitne akcije v Ljubljani sicer niso bile izvira zamisel OF, ker je takšne

39 Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, stran 765; Pr.: H. Schara, O osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki ... , v tem zvezku Prispevkov, str. 250–256.

40 T. Ferenc Wehrmannschaft in boju proti narodnoosvobodilni vojski ta Štajerskem. Le topis Muzeja `narodne osvoboditve; 1958; str. 143–151 (dalje navajam Ferenc, Wehrmannschaft).

akcije že prej (6. septembra in 9. oktobra 1941) poskušala izvesti reakcija, vendar brez uspeha. Zato so uspešne množične plebiscitne akcije pomenile udarec tako za reakcijo kakor tudi za okupatorja. Za glavne množične demonstracije leta 1943 pa je treba poudariti, da jih je Osvobodilna fronta začela prej (februarja) kot pa je v severoitalijanskih mestih izbruhnila splošna stavka (marca).⁴¹

Skoraj v vseh zasedenih slovenskih pokrajinah so se okupatorji zaradi zelo razvitega osvobodilnega boja skoraj ves čas počutili kot v izjemnem stanju in da bi obdržali svoj okupacijski sistem, so tudi z izjemnimi, včasih tudi celo z nedoumljivimi nečloveškimi sredstvi skušali uničiti ali vsaj dušiti osvobodilno gibanje. Kljub temu, da so v svoji propagandi zagotavljali, da bodo slej ko prej obračunali z njim do kraja, so se okupatorji polagoma, ko so začeli dojemati njegovo širino, zavedali, da ga v vojnem času sploh ne bo mogoče uničiti. Kaže, da pomenijo njihove le deloma uspešne operacije, akcije in represalije, spomladi in poleti 1942 poskus popolnoma uničiti osvobodilno gibanje in da so bila pozneje njihova pričakovanja zmernejša. Neučinkovitost najrazličnejših ukrepov proti osvobodilnemu gibanju in vedno večji razmah letega sta povzročala nesoglasja in trenja med samimi okupatorji. To niso bile neke posebnosti v eni sami deželi, npr. v Ljubljanski pokrajini (med generalom Mariom Robottijem in visokim komisarjem Emiliom Graziolijem),⁴² temveč pojav skoraj v vseh zasedenih pokrajinah ne samo pri nas, temveč tudi drugod (npr. v reški pokrajini, Dalmaciji, Gorenjski itd.). Medtem ko je šlo v taboru italijanskega okupatorja navadno za nesoglasja in trenja med vojaško in civilno oblastjo, pa se je pri nemškem okupatorju zlasti leta 1942 pojavljala mestoma celo ostra kritika trdih okupacijskih ukrepov, zlasti množičnega izganjanja Slovencev, ki da so prinesli v deželo revolucijo. Nacisti so s celo politično kampanjo nastopili proti takim kritikam, vendar so se leta v milejši obliki pojavljale prav do konca vojne.⁴³

Še bolj kot na političnem so bili vidni okupatorjevi neuspehi na vojaškem področju. Kajti kolikor bolj se je širilo osvobodilno gibanje, kolikor bolj se je razvnel oboroženi boj in kolikor bolj je ta pretresal okupacijski sistem, toliko več sil so okupatorji potrebovali za njegovo dušitev. V začetku so nameravali zadušiti osvobodilni boj slovenskega naroda v glavnem s silami, ki so jih imeli v Sloveniji od pomladi 1941, vendar jim to ni uspelo. Nenehno so morali svoje okupacijske sile za stalno ali začasno krepiti s silami, ki so jih pripeljali od drugod in ki bi jih krvavo potrebovali drugje. Značilno je npr., da je moral nemški okupator že kmalu (v 14 dneh) po vstaji svoje premočne policijske sile, ki so bile vojaško organizirane in izurjene, na Gorenjskem kar patrojiti in da je moral višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju v Salzburgu že 4. avgusta 1941 spraševati poveljnika redarstvene policije v Mariboru »ali policija resnično ni več gospodar položaja in ni več zmožna zagotoviti varnosti ter pripominjati, »da bi bile takšne razmere v tretjem rajhu edinstvene«. Ob množični vstaji na Gorenjskem, ki mu je za nekaj časa iztrgala iz rok širše območje, s katerega je moral naglo umakniti kar 18 orožniških postaj, pa je moral ponovno podvojiti že povečano število svojih sil in prvič pripeljati še tanke in topove. V bojih za Dražgoše je imel sovražnik več kot desetkrat več moštva kakor pa Cankarjev bataljon in ogromna tehnično premoč, toda samo en nemški policijski bataljon je imel v enem dnevu več mrtvih kakor pa ves Cankarjev bataljon v treh dneh.

Italijanski okupator je pomanjkanje lastnih sil za boj proti osvobodilnemu gibanju

41 D. Jeršek, Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941–1942. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1–2, str. 195–238.; Partizanski poliod ob žici okupirane Ljubljane za leto 1963. Ljubljana 1963, str. 45–61, 65–66, 73–81; M. Čepe, Komemoracije in demonstracije v letu 1943. Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana 1970, str. 114–159.

42 Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani, str. 89–94.

43 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 372–376.

začel čutiti šele spomladi 1942, vendar huje kakor nemški. Medtem ko je na nemškem okupacijskem območju vse akcije in operacije proti narodnoosvobodilni vojski do konca vojne vodila policija, razen nekaterih (npr. po italijanski kapitulaciji na Primorskem, Dolenjskem in Notranjskem) in so bile največje taktične enote bataljoni in polki, je na italijanskem okupacijskem območju v Ljubljanski pokrajini to nalogo že januarja 1942 prevzela vojska (XI. armadni zbor),⁴⁴ podobno junija 1942 na Primorskem (XXIII. armadni zbor). Značilno za razmere v obeh pokrajinah, to je v Ljubljanski pokrajini in Primorski, je to, da je narodnoosvobodilno gibanje potisnilo italijansko vojsko v tako globoko defenzivo, da so morali za premostitev krize, ki je bila zanje zlasti občutna v ljubljanski pokrajini, v vsako od obeh navedenih pokrajin junija in julija 1942 pripeljati dve diviziji (Cacciatori delle Alpi in Macerata ter Novaro in Veneto) ter nekaj manjših enot. Tako je bilo julija 1942 v Ljubljanski pokrajini največ italijanske vojske (več kot 70.000 vojakov in oficirjev).⁴⁵

Ko je v Ljubljanski pokrajini, kjer je partizanska vojska spomladi 1942 osvobodila kar dve tretjini ozemlja, (od 95 občinskih središč jih je italijanski okupator nadziral le 39) nastopila prva kriza za italijanskega okupatorja, se je za nemškega okupatorja na Gorenjskem začela že tretja. Po Himmlerjevem povelju z dne 25. junija 1942 so tja pripeljali nove sile, med drugimi še posebej edini za v gorah izurjeni policijski polk planinskih lovcev, ki so ga že nameravali poslati na fronto na Kavkaz. Julija 1942 je tako bilo na Gorenjskem največ policijskih bataljonov (kar 9) v vsem času vojne, vojaške enote (več kot 6 bataljonov) so imele tam predvsem zavarovalne naloge.⁴⁶

Obema okupatorjema je v omenjenih dveh pokrajinah uspelo z vojaškimi operacijami in strahovitim nasiljem, ki je v tem času doseglo vrhunec tako po številu žrtev kakor tudi po nečlovečnosti metod, potisniti narodnoosvobodilno gibanje za nekaj časa v defenzivo.

Kljub temu, da se je po ofenzivnih operacijah zmanjšalo število okupatorjeve vojske in policije, pa je bilo število okupatorjevih vojakov in policistov, ki so ostali, še vedno veliko. V Ljubljanski pokrajini so bile še nekaj mesecev še vedno tri cele divizije in dve večji bojni skupini in verjetno bi le težko našli zasedeno pokrajino s tako velikim številom vojakov glede na število prebivalcev ali velikost zasedenega ozemlja. Celo za Gorenjsko in slovensko Štajersko, kjer se je do pomladi 1943 število okupacijskih enot zmanjšalo občutneje, je Himmler vtepal v glavo svojemu zastopniku generalu Erwinu Rosenerju, da ima »glede na število prebivalcev največje število policijskih sil., kar jih je bilo tisti čas angažiranih« v vsem nemškem interesnem območju, ter da je na predvečer druge obletnice vojne s Sovjetsko zvezo razglasil obe slovenski pokrajini za območje protipartizanskega vojskovanja.⁴⁷

Spomladi 1943, ko je v nekaterih slovenskih predelih nekoliko upadlo število sovražnikovih enot, odrejenih za aktivni boj proti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda, je po veliki partizanski mobilizaciji pozimi 1942/43 in z njo zvezanim porastom

44 T. Ferenc, Osvobodilni boj na Gorenjskem januarja 1942. TV-15, 28. V.-I. X. 1968; isti: Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941. Borec, 1971; št 12, str. 741-783.

44a Mussolini je že 28. decembra 1941 izjavil poveljniku n. italijanske armade, generalu Vittoriu Ambrosiu, da bo poklical k sebi visokega komisarja za ljubljansko pokrajino in mu naročil, naj okrepi boj proti partizanom. Če pa bi se razmere kljub temu še poslabšale, bo prešla oblast na vojsko. (Zapisnik sestanka na poveljstvu IL armade 30. 12. 1941).

45 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, stran 30-37, 92-158.

46 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str. 806-216; H. Franz, Die Gebirgsjäger der Polizei. Bad Nauheim 1963, str. 19-38; Arhiv IZDG, fond visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, fasc. 1a, poročilo vis. kom. 9. 6. 1942; Juvančič; Italijanski okupator v Ljubljani, str. 118-119.

47 T. Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 646-647 (dalje navajam Ferenc, Kapitulacija Italije).

narodnoosvobodilne vojske (ustanovitev prvih primorskih brigad) občutneje naraščala v Slovenskem primorju. Zlasti v severnem in severozahodnem delu Primorske so angažirali za protipartizanski boj divizijo Julia in 3. pohodno alpinsko brigado. Tik pred italijansko kapitulacijo je imel fašizem v Sloveniji, Istri in deloma tudi v sosednji Furlaniji tri armadne zборе s šestimi divizijami, z brigado, s fašistično bojno skupino in z več samostojnimi polki in bataljoni vojske, skupno več kot 150.000 vojakov.⁴⁸

Številčna rast italijanske vojske v Slovenskem primorju je bila v prvi vrsti posledica moči in udarnosti slovenskega osvobodilnega gibanja, bila pa je deloma tudi posledica novih vojnih in političnih razmer na jugu Evrope, to je pričakovanja zavezniškega izkrcavanja in prodiranja nemške vojske v Italijo. Ko se je italijanski okupator pripravljal na umik večjega dela svoje vojske iz Ljubljanske pokrajine in na obrambo rapalske meje, se je nemški pripravljal na zasedbo vsega slovenskega in tudi sosednjega italijanskega ozemlja. Z okrepljeno pehotno divizijo je konec avgusta 1943 brez italijanskega odpora kljub protestom zasedel že vse pomembnejše prometne zveze med Ljubljano, Trstom, Gorico, Vidmom in Trbižem.⁴⁹

Takoj po italijanski kapitulaciji je velik vzpon osvobodilnega gibanja, ki se je oborožilo z orožjem italijanskih divizij in se številčno zelo okrepilo, prisilil Hitlerja, da je moral ves september 1943 pošiljati v omenjeni prostor nove in novd nemške enote. Že konec septembra in prve dni oktobra 1943 je imel nemški okupator samo na delu slovenskega ozemlja, ki ga je prej držala italijanska vojska, štab II. SS tankovskega korpusa in za tri okrepljene divizije (71., 44. in 162.) vojske z nekaj desetimi bataljonov in več kot sto tanki, 150 topovi itd. z večjim delom teh sil, ki so bile večinoma zelo dobro izurjene in določene za fronto, je nemški okupator dva meseca (25. IX.—23. XI. 1943) izvajal veliko ofenzivo proti tako razsežnemu osvobojenemu ozemlju v zahodni in južni Sloveniji, kakršnega ni imelo osvobodilno gibanje niti prej niti kdaj pozneje. To je bila največja nemška operacija proti narodnoosvobodilnemu gibanju na slovenskem ozemlju v vsem času vojne, njeni uspehi pa, glede na zastavljene cilje, bolj skromni, kar so morali nemški generali v svojih poročilih večkrat priznati. Kako je narodnoosvobodilna vojska Slovenije vezala nase okupatorjevo vojsko, se je pokazalo tudi v tej ofenzivi, ki so jo morali obe bolj skromnih uspehih nepredvidoma podaljšati za dva tedna, kljub temu, da se je nekaterim enotam zelo mudilo na fronto, da so jih odvažali tja naravnost s položajev.⁵⁰

Ne želimo se na tem mestu spuščati v organizacijo okupatorjevega vojskovanja proti narodnoosvobodilni vojski Slovenije, moramo pa vendar vsaj omeniti, da sta ga od jeseni 1943 do konca vojne vodila tako imenovana 'operativna štaba za uničevanje tolp v Ljubljani in Trstu (pozneje Gradiški), ki sta ju vodila policijska generala Ervin Rösener in Odilo Globocnik.

Vojaška poveljstva so imela izključno pristojnost le v obalnem, pasu, drugače pa so morala načeloma s svojimi enotami sodelovati v akcijah pod vodstvom enega ali drugega operativnega štaba za uničevanje tolp. Enote, ki sta jih imela na voljo za aktivno vojskovanje z narodnoosvobodilno vojsko Slovenije, so bile zelo raznolike glede na sestavo in narodnost. Zlasti v slovenski Štajerski, Gorenjski in Koroški ter od pomladi 1944 dalje tudi v Ljubljanski pokrajini, so bili pri tem osnovna sila SS policijski polki, katerih število je do druge polovice leta 1944 naraslo na sedem. Čeprav eden med njimi ni bil popoln, jih ni bilo ravno malo, če upoštevamo, da jih je bilo v Nemčiji in v vseh zasedenih pokrajinah le 39 in še od teh sta bila dva v Slovenskem primorju in Istri, bilo jih je torej na

48 I. Juvančič, Italijanske snage u borbi protiv NOV i POS u Slovenskom, Primorju. Vojnoistorijski glasnik 1954, str. 47–71. Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 32–63.

49 Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 53–66.

50 Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 375–413 in 456–566.

Slovenskem kar 9. V prej omenjenih štirih slovenskih pokrajinah so bile tamkaj navzoče vojaške enote le za zavarovanje objektov in prometnih zvez, pri operativnem vojskovanju z narodnoosvobodilno vojsko pa le za pomoč omenjenim SS-policijskim polkom. Kaže, da je bil pri tem najprej izjema 18. šolski polk planinskih lovcev v slovenski Štajerski, ki so mu namenili samostojno operativno nalogo, končno pa še od februarja do aprila 1945 14. SS prostovoljska divizija Galizien.⁵¹

Drugačna je bila sestava sil v večjem delu operacijske zone Jadransko primorje, ki jo je Hitler ustanovil 10. septembra 1943 v Istri, Hrvaškem primorju, Ljubljanski pokrajini in Furlaniji. Značilno je, da je imel nemški okupator v njej zaradi nevarnosti izkrcanja zahodnih sil v Istri in velikega razmaha narodnoosvobodilnega boja velike vojaške enote, to je cele divizije oziroma ves armadni zbor, za krajše ali daljše obdobje pa je na slovensko ali na sosednje italijansko ozemlje pripeljal z italijanske fronte na odmor in izpopolnitev še druge divizije, katerih deli so tudi sodelovali v ofenzivnih akcijah proti narodnoosvobodilni vojski Slovenije.⁵²

Nasprotno pa so bile policijske sile v večini pokrajin operacijske zone Jadransko primorje v začetku razmeroma majhne, saj so npr. prvi SS policijski polk pripeljali na Goriško šele sredi leta 1944. Od takrat dalje je število policijskih enot nenehno naraščalo in dobivalo zelo pestro nacionalno sestavo, to je italijanske, slovenske in hrvaške domobrance, kozake, četnike, vojake tako imenovanega Srbskega prostovoljnega korpusa, italijansko fašistično divizijo X. Mas itd. Aprila 1945 je bilo teh sil že za 112 bataljonov (nekaj tudi nepopolnih) oziroma 32.777 mož, razmeščenih v glavnem v Slovenskem primorju in usmerjenih proti IX. korpusu NOV in POJ, skupno pa je bilo tisti čas v Istri, Slovenskem primorju in Furlaniji narodnoosvobodilnemu gibanju sovražnih vojakov najmanj za 5 do 6 divizij (npr. 188. gorska, 237. in 710. pehotna, 11. pomorskozavarovalna in za dve diviziji policijskih sil).⁵³

Sovražne sile na Slovenskem, ki so se od jeseni 1943 dalje nenehno večale in krepile, niso mogle v nobenem predelu uničiti narodnoosvobodilne vojske ali za dalj časa onemogočiti njene dejavnosti. Le nekajkrat so se večje enote narodnoosvobodilne vojske Slovenije znašle v hujšem položaju (npr. IV. operativna zona pozimi 1944–1945, IX. korpus konec marca 1945 in VII. korpus sredi aprila 1945),⁵⁴ ki pa so ga uspele prebroditi, medtem ko je bil okupator v krizi večkrat. Zlasti v hudi stiski se je znašel v jeseni 1944, ko so skoraj po vsej Sloveniji nastala večja ali manjša osvobojena ozemlja (njihov obseg je bil od nemške ofenzive leta 1943 dalje tedaj največji), ko je doživel zlom na številnih področjih in ko so se množično odvracali od njega tudi tisti, ki so mu dotlej še služili (vermani, obratna zaščita, domobrance v nekaterih predelih, orožniki avstrijske narodnosti itd.). In ob koncu vojne ko je nemški general Alfred Jodi v zavezniškem glavnem stanu v Reimsu zagotavljal, da ni sile na svetu, ki bi nemški vojski iz jugovzhodne Evrope zaprla pot v ujetništvo britanskih in ameriških sil, je Jugoslovanska armada, v kateri so bile tudi slovenske enote, obkolila okupatorjevo in kvislinsko vojsko z vsega Balkana in jo po nekaj dneh bojev 15. maja 1945 prisilila k brezpogojni vdaji.⁵⁵

51 Arhiv IZDG, podatki iz fondov in zbirki policijskih in orožniških ustanov in enot na Slovenskem.

52 Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 352–374; K. Stuhlpharrer, Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945. Wien 1966; H. Schneider-Bosgard, Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland. Trieste 1944. Kriegstagebuch des OKW/WFSt., IV/1, str. 539–543, 576–577.

53 Arhiv IZDG, podatki iz fonda visjega vodje SS in policije v Trstu, fasc. 199.

54 M. Stiplošek, Šlandrova brigada, Ljubljana, Maribor 1971, str. 616–652; Stanko Petelin, Osvoboditev Slovenskega Primorja. Nova Gorica 1965, str. 171–241.

55 Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije 1944–1945. Beograd 1957, str. 706–731; T. Ferenc, Konec vojne v Sloveniji. Naša obramba, 1970, št. 6, str. 3–15.

Poleg vojaških neuspehov okupatorjev so bili občutni tudi njihovi neuspehi pri mobilizaciji Slovencev za obvezno državno delovno in vojaško službo. V začetku prostovoljna, nato polobvezna in končno strogo obvezna rekrutacija slovenskih ljudi v partizansko oziroma narodnoosvobodilno vojsko je imela dvojni namen: pridobiti živo ljudsko silo za partizansko vojsko in je hkrati čimveč odtegniti okupatorjevi mobilizaciji. Vendar uspehi naše in okupatorjeve rekrutacije žive sile niso bili vedno odvisni le od volje in prizadevnosti Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilne vojske, temveč tudi od vojaških in političnih razmer.

V prvem obdobju narodnoosvobodilnega boja se je boj proti okupatorjevi mobilizaciji žive sile najbolj razvnel v Slovenskem primorju in Gorenjski.

Prvo uspešnejše odtegotanje slovenskih ljudi okupatorjevi mobilizaciji se je začelo v Slovenskem primorju. Do pomladi 1942 so bežali iz italijanske vojske oziroma se vključevali v narodnoosvobodilno vojsko le posamezni vojaški zavezanci, od maja do pozne jeseni 1942 že posamezne skupine, od tedaj dalje pa je bilo odhajanje v narodnoosvobodilno vojsko množično. Italijanske oblasti so si zaman prizadevale, da bi z različnimi ukrepi (prepoved pošiljanja na dopuste v Julijsko krajino, rekrutiranje pod stražo, odgon sorodnikov vojaških ubežnikov v koncentracijska taborišča itd.) zavrle odhod tisočev vojaških obveznikov v partizane. Računajo, da je samo pozimi 1942–1943 odšlo v partizane okrog 2500 primorskih Slovencev. Vojaške obveznike, ki jih je fašistični režim še uspel mobilizirati v vojsko, so zaradi nezanesljivosti sedaj kar množično pošiljali v posebne, kazenske bataljone. Ti vojaki so pozneje skupaj z bivšimi interniranci, konfiniranci in zaporniki sestavljali moštvo; tako imenovanih prekomorskih brigad ali posebnih oddelkov v zavezniški vojski.⁵⁶

Kakor druge okupatorjeve ukrepe (npr. množično izganjanje Slovencev, priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu itd.) tako je narodnoosvobodilno gibanje v Gorenjski oviralo in onemogočalo tudi njeglovo mobilizacijo v državno delovno in vojaško službo. V pozni jeseni 1942 so se okupatorjevi rekrutaciji začeli odtegotati najprej posamezniki in manjše skupine, nato pa je odhajanje mladeničev v partizane namesto v nemško vojsko postalo kar množično. Začetku vsake okupatorjeve rekrutacijske akcije je sledil pravi val partizanske mobilizacije in od decembra 1942 do junija 1943 so bili kar štirje valovi, ki so spravili v partizane nekaj tisoč slovenskih fantov. Nacisti sami so poročali, da je na Gorenjskem do začetka leta 1944 odšlo v partizane več kot 4000 oseb in med njimi je bilo prav gotovo kakih 2500 tistih, ki bi morali v nemško vojsko.⁵⁷

V slovenski Štajerski, kjer je nemški okupator začel mobilizirati slovenski živelj v državno delovno in vojaško službo nekaj mesecev prej kot na Gorenjskem, sta hudo nacistično nasilje in na nekaterih območjih tudi razmeroma šibka moč Osvobodilne fronte omogočila okupatorju mobilizacijo in so prvi v nemško vojsko vpoklicani letniki povečini odšli v nemške vojašnice, mnogi z upanjem, da se jim bo morda na vzhodni fronti ponudila prilika za pobeg iz nemške vojske in mnogi so to tudi storili. Šele ko so mednarodni položaj in nemirne razmere v zasedenih slovenskih pokrajinah nekoliko otopile ost okupatorjevega nasilja, so postale eden od vidnejših izrazov novega položaja osvobodilnega gibanja posamezne, vendar še ne množične rekrutacije v partizansko vojsko na Štajerskem in vedno bolj pogosti, vendar še tudi ne množičnejši pobezi štajerskih mladeničev iz nemške vojske in obvezne državne delovne sile v partizane. Tisti čas so

56 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str. 223–226; T. Ferenc, Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str.; 108–118.

57 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str., 309–316; arhiv IZDG, fond podružnica drž. prop. urada NSDAP za Koroško, fasc. 3/III, poročilo 19. 2. 1944; Zbornik NOV. V116, dok. 5, 20, 35, 37.

se v prvo partizansko enoto na Koroškem vključili tudi tamkajšnji ubežniki iz nemške vojske. Najvišje nacistične ustanove so skušale onemogočiti bežanje slovenskih ljudi iz nemške vojske v domovino med partizane tako, da so sredi julija 1943 prepovedale pošiljati vojake na dopust na Gorenjsko, Štajersko in Koroško južno od reke Drave, vendar tudi to ni moglo onemogočiti pobegov. Mnogi so si izprosili dovoljenje za odhod na dopust k sorodnikom in znanecem severno od Drave, kar je spet rodilo nove ukrepe na okupatorjevi strani, je pa tudi pospeševalo odhod mladeničev v partizane še pred nemško rekrutacijo.⁵⁸

Najmanj je nacistična mobilizacija slovenskih ljudi v nemško vojsko uspevala leta 1944, ko je bila poleg zunanje-političnih in notranje-političnih motivov za odtegotanje nacistični mobilizaciji pomembno tudi spoznanje, da pomeni odhod v partizane manjše življenjsko tveganje kakor odhod v nemško vojsko in ko je množičnejše vključevanje ljudi v narodnoosvobodilni boj tudi na slovenskem Štajerskem vedno bolj onemogočalo nacistične represalije proti svojcem partizanov. Enote IV. operativne cone so npr. samo od maja do julija 1944, torej v treh mesecih, mobilizirale 5881 oseb,⁵⁹ v jesenskih mesecih pa na razsežnejših osvobojenih ozemljih še več, saj je samo od 12. do 16. septembra 1944 odšlo iz trboveljskega premogovnika v partizane več kot 800 rudarjev.⁶⁰ Potlej je bilo na slovenskem Štajerskem le še nekaj obrobni predelov (Mursko polje, Haloze) ali večjih mest, kjer je okupatorji uspelo mobilizirati še večji del vojaških obveznikov, povsod drugod je odhajalo skoraj vse v narodnoosvobodilno vojsko.

Zaradi vedno večjih neuspehov pri mobilizaciji slovenskih ljudi z Gorenjske v nemško vojsko, slabega političnega vedenja že mobiliziranih v nemški vojski, vedno bolj množičnih pobegov iz enot domov ali k nasprotniku, so nacisti v prvi polovici leta 1944 opustili, mobilizacijo slovenskih ljudi z Gorenjske v nemško vojsko.⁶¹

V zasedenih slovenskih pokrajinah se je tako že v letu 1942 začel vzpostavljati nov odnos sil: namesto, da bi se slovenski človek šel bojevat na fronto za režim, ki je namestval uničiti slovenski narod kot etnično enoto, in za družbeni sistem, ki je hotel razvrednotiti človeško dostojanstvo, je šel v partizane, da se tam bojuje za svojo nacionalno in socialno osvoboditev in svobodo vsega človeštva. Namesto, da bi imel nemški rajh enega vojaka več na fronti, je moral poslati vsaj enega, če ne celo dva svoja vojaka ali policista v boj proti temu partizanu.

Podobni kot pri izrabljanju naših ljudi za topovsko hrano, so bili neuspehi okupatorjev pri ropanju narodnega bogastva.

Osvobodilna fronta je že v začetku narodnoosvobodilnega boja razglasila geslo: Ne koščka železa, ne mrvice kruha okupatorjem. Boris Kidrič je v svojem članku K dejanjem!, objavljenem v Slovenskem poročevalcu 11. julija 1941, napisal: »Geslo »ne koščka železa ne mrvice živil za okupatorja je treba izvajati vse bolj načrtno, vse bolj sistematično, vse dosledneje. Slovenski narod ne sme dovoliti, da bi slovenska zemlja služila kot mirno in idilično zaledje fašističnim okupatorjem. Okupatorjem je treba rušiti organizacijo zaledja povsod, na vsakem koraku.«⁶² Tudi drugi članki in letaki vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v tistem času ali pozneje so vsebovali pozive k sabotaži

58 Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str. 303–309; Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 603–604, 648.

59 Arhiv IZDG, fond IV, op. cone, poročilo štaba cone 1. 9. 1944; Ferenc, Wehrmannschaft, str. 130–131; Stiplovšek, Šlandrova brigada, str. 313, 355, 396–401.

60 Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, »poročilo o razmerah v spodnještajerskih premogovnikih« z dne 14. 10. 1944. (Glej op. 74 Upravni urad okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze v Trbovljah je 22. 1. 1945 poročal o »odgonu« okrog 4.000 oseb v partizane (arhiv IZDG, fond okrož. vod. St. dom. zveze).

61 Arhiv IZDG, fond komisije za ugot. zločinov okupatorja, zasliševanje dr. F. Rainerja v preiskovalnem zaporu, prepis zapisnika.

62 Dokumenti lj. rev., 1, dok. 13.

in onemogočanju okupatorjevega izrabljanja gmotnih sredstev za njegove osvajalne namene.⁶³

Manjših ali večjih sabotažnih in diverzantskih akcij ter napadov, ki so jih opravili posamezniki ali skupine z namenom ovirati okupatorjevo proizvodnjo in mu onemogočiti izkoriščanje slovenskega narodnega bogastva nista mogla sproti beležiti niti okupator niti osvobodilno gibanje. Bile so namreč številne in vsepovsod.

Med tovrstnimi akcijami so bili požigi in uničevanje poljskih pridelkov po žetvi leta 1941. Podatki iz okupatorjevih in partizanskih virov (Slovenski poročevalci; pričajo, da ni šlo za posamezne primere, posamezne akcije, temveč, da so bili konec julija in v začetku avgusta, pa tudi v naslednjih mesecih leta 1941 celi valovi takšnih akcij, od Prekmurja do Julijskih alp. Cilj požigov in napadov je bilo predvsem imetje, ki so ga okupatorji po svojem prihodu v naše kraje zaplenili in ki bi naj zlasti v slovenski Štajerski rabilo za raznarodovanje Slovencev. Med večjimi požganimi objekti so bila gospodarska poslopja več kot 15 izgnanih Slovencev. Škoda, ki so jo utrpeli okupatorji na takšnih gospodarskih objektih, je šla v stotine nemških mark.⁶⁴

Že prvi oddelki slovenskih partizanov so za cilje svojih napadov izbirali tudi večje industrijske objekte. Tako je npr. samo ob partizanskem napadu na Remčevo žago v Lancovem pri Radovljici imel okupator 32.000, mark škode in je moral takšne objekte zavarovati že takrat, vendar tudi to ni moglo odstraniti nevarnosti partizanskih napadov. Urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, ki je prej upravljal uničena podjetja, je sredi junija 1943 tožil, da so razmere na Gorenjskem takšne, da ni več zagotovljena varnost velikega dela industrijskih obratov kar velja zlasti za obrate, ki so zunaj mest in strnjениh naselij. Novi partizanski uspehi in vse večja gmotna škoda je v začetku januarja 1944 v istem uradu rodila nove tožbe, ki so jih slišali celo v Berlinu: »Zavarovanje objektov na Gorenjskem je padlo do nevarnega minimuma. Napadi se množijo. Vse prošnje, posredovanja itd. pri ustanovah, ki so zavezane za varnost, niso prinesle nobenih uspehov ali pa so imeli celo negativne rezultate«. Po novem napadu na tovarno Štora v Zgornjih Gameljnah 6. februarja 1944 je imel okupator kar 1,200.000 mark nove škode, kar je — kot kaže — največja škoda na nekem industrijskem objektu, ki ga je napadla partizanska vojska. Ni res, da policijske in druge enote ne bi hotele varovati industrijskih objektov, temveč je res, da jih niso mogle uspešno varovati, ker so se morale nenehno udeleževati hajk, ofenziv in pohodov proti vedno močnejšim in številnejšim enotam narodnoosvobodilne vojske.⁶⁵ Nemški oficir za vojno gospodarstvo v XVIII. vojnem okrožju je namreč za maj 1944 poročal: »Poveljstvo vojnega okrožja in pristojne orožniške in policijske ustanove store vse, kar zmorejo, za zaščito industrije.«⁶⁶ Mnogi so menili, da bi lahko uspešno zavarovali industrijo le z velikimi vojaškimi ali esesovskimi enotami.

Glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu je zato že marca 1944 prosil Himmlerja, naj bi »v Gorenjsko poslal del formirajoče se divizije oddelkov SS, da bi na ta način zavarovali objekte. Himmler, ki je moral že eno esesovsko divizijo imeti v Ljubljani in okolici in drugo nato v obsavskem in obsoteljskem pasu, da je tam varovala nemško kolonizacijo, seveda ni imel na voljo toliko takšnih divizij, da bi jih drugo za drugo pošiljal v vse kraje, kjer je narodnoosvobodilno gibanje potisnilo

63 Dokumenti lj. rev., 1, dok. 11, 18, 19, 27–30 itd.

64 Slovenski poročevalci 23. 8., 13. in 20. 9., 11. 10., 9. 12. 1941; T. Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotažah, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, I, 1965, str. 189–208.

65 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 700–701.

66 NAW, T-77, navitek 750.

okupatorja v defenzivo.⁶⁷ So pa morali poslati druge enote in kljub okrepitevam ne samo Gorenjski, temveč tudi v drugih zasedenih slovenskih predelih, so se razmere za okupatorja samo slabšale, saj je v mesecu avgustu 1944 zabeležil kar 112 napadov na železnice, 24 na ceste in mostove, 32 na oborožitvene objekte in 60 na vojaške tabore in nastanišča. Zato so vojaške oblasti septembra 1944 ugotavljale: »Za zaščito obratov in objektov ne zadoščajo več sile 438. divizije za posebno uporabo. Posledica tega je, da je bilo v poslednjem času večje število za vojno pomembnih obratov in naprav izpostavljeno napadom tolpe ter zahtevalo za okrepitev novih »5 za boj zmožnih bataljonov« oziroma opozarjalo »na nujnost zadostne zaščite za življenje in vojno pomembne industrije ter elektrarn v Sponji Štajerski, Koroški in Gorenjski, za katero po dosedanjih izkušnjah obratne zaščite in policijske sile ne zadostujejo in ki jo je mogoče zagotoviti le s premestitvijo vojaških enot oziroma oddelkov SS v ustrezne industrijske kraje ali v njihovo bližino«. ⁶⁸ Vendar so takšne sile lahko poslali šele februarja 1945, skoraj tik pred koncem vojne.

Med partizanskimi napadi na objekte, pomembne za okupatorjevo vojno gospodarstvo, je na slovenskem Štajerskem zlasti izstopila vrsta, napadov na premogovnike in rudnike, iz katerih je okupator na slovenskem Štajerskem naravnost ropal naš premog in rudo.

Zasavske premogovnike so nacisti odvzeli Trboveljski premogokopni družbi in jih z nekaterimi drugimi premogovniki, rudniki in gospodarskimi podjetji ter elektrarnami združili v posebno družbo za oskrbo z energijo, glede samega območja pa je nek visok nacistični funkcionar na štabnem razgovoru v Celju 28. aprila 1941 izjavil: »Na premogovnih območjih ne bo preseljevanja. Ta območja je treba v nekem smislu smatrati za veliko koncentracijsko taborišče, ki ga je treba na nek način zastražiti.« ⁶⁹

To so nacisti tudi storili, vendar je tudi v tem koncentracijskem taborišču plamtel upor in tudi še tako zastraženi premogovniki so biki cilj številnih napadov partizanskih enot.

Le leta 1941 so partizanske čete izvedle dva napada na premogovnike omenjene družbe (9. avgusta v Zagorju in 20. decembra v Hrastniku), naslednja leta pa vedno več in po lastnih cenitvah je imela omenjena družba zaradi partizanskih napadov do konca vojne 1,701.260 mark škode.⁷⁰ V tem znesku pa ni vsebovana škoda zaradi manjšega izkopa po posameznih napadih (npr. senovski premogovnik po partizanskem napadu v februarju 1944 ni mogel izkopati premoga za okrog 200.000 mark, izkop v velenjskem premogovniku se je po partizanskem napadu v maju 1944 ustavil za 8–10 dni).⁷¹ Morda te številke, v primerjavi z vso količino premoga, ki so ga takrat nacisti še kopali v Nemčiji in zasedenih pokrajinah, niti niso tako zelo pomembne. Treba pa je vsekakor upoštevati, da je takrat šlo nacistom za vsak kilogram premoga.

Okupatorjeve proizvodnje v premogovnikih, rudnikih in tovarnah pa niso ovirali samo neposredni partizanski napadi in sabotaže, temveč tudi nemirne razmere sploh, ki jih je ustvarilo narodnoosvobodilno gibanje.

Ne drži, da bi nemškemu okupatorju uspelo pridobiti slovenske rudarje za izredno delovno vnemo in storilnost, saj mu je šele po letu dni krčevitega prizadevanja uspelo doseči predvojno storilnost. Za 11 odstotkov je povečal število delavcev v premogovnikih in do 1943 je v glavnem zaradi izboljšanja tehnike dosege] za 20 odstotkov večji izkop premoga kakor pa leta 1941; sam je menil, da se je storilnost zvišala le za 7 odstotkov. Že od

67 Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 701.

68 NAW, T-77, navitek 750, poročilo oficirja za vojno gospodarstva v XVIII. voj. okrožju za sept. 1944.

69 Arhiv MNOM, zapisnik štabnih razgovorov v Celju, 28. 4. 1941.

70 Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 57 in 52, podatki o škodi, ki so jo povzročili partizani.

71 Zbornik NOV, VI/1, dok. 130; Lado Ambrožič-Novljan, pohod Štirinajste. Nova Gorica 1967, str. 113–121; M. Ževart, S. Terčak, Od vstaje do zmage. Maribor 1966, str. 125–135.

poslednjih mesecev leta 1943 dalje, ko so ravno vsak premogovnik spreminjali v utrjeno postojanko z žičnimi ovirami in strojničnimi gnezdi, pa sta nenehno upadali, proizvodnja in storilnost.⁷²»Z letom 1943 je v glavnem stopilo v ospredje vprašanje ljudi. Pojavile so se tolpe in komunistična dejavnost, sledila so nasilna dejanja in umori. Za ohranitev zdrave substance smo v večji meri zaposlovali nemške ljudi. V ta čas je padla prva mobilizacija spodnještajerskih delavcev. Kmalu nato so prvič sledile prisilne rekrutacije. Pošiljanje jamskega lesa je zadevalo na ovire. Zaradi padca delovne vneme je v končni posledici upadla storilnost za 4000 ton glede na načrt,« je ugotavljala vodstvo omenjene akcijske družbe 21. aprila 1944.⁷³

Nato so se razmere še slabšale. Podaljšanje delovnega časa od 8 na 8 3/4 ure naj bi povečalo izkop za 10 odstotkov, vendar ga je le za 3. »Delavce često zalotimo pri politiziranju; zaradi velikega popuščanja pri nadzoru se nenehno pojavljajo povrhnosti. Delavci težijo za tem, da bi izkop ostal na predvojni ravni, čemur je vzrok popuščajoč vpliv nadzornikov,« so ugotavljali spomladi 1944 in hkrati tožili, da je zaradi narodnoosvobodilnega boja v zagorskem premogovniku od 450 delavcev izpadlo že 135.⁷⁴ Še bolj so se razmere zaostrele jeseni 1944, ko je bil osvobodilni boj v slovenski Štajerski v visokem poletu in ko je Osvobodilna fronta za 15. september razglasila splošno stavko. Fašisti so morali ugotavljati, da je samo med 12. in 16. septembrom odšlo iz premogovnika Trbovlje v partizane več kot 800 rudarjev (od 1. januarja 1944 do 14. oktobra 1944 pa več kot 1500) in da se je izkop zmanjšal za tri četrtine, v premogovniku Hrastnik se je izkop zmanjšal za 90 odstotkov, v Zagorju pa še več; tudi v Velenju se je izkop zmanjšal za nekajkrat. V nekaterih drugih premogovnikih je poziv OF k splošni stavki imel še večji učinek. Tako so npr. zg. premogovnik Senovo fašisti ugotavljali: »Zaradi upoštevanja povelja, ki so ga partizani izdali dne 15. 9. za vse naše premogovnike, je bil premogovnik Senovo z izostankom rudarjev tako prizadet, da je prenehal z obratovanjem. Zaradi partizanskega napada 20. septembra 1944 so prenehali kopati premog tudi v Zabukovici,

72 Arhiv IZDG, fond. EV »Süd«, fasc. 67, zapisniki direktorskih konferenc s statističnimi podatki o številu rudarjev in količini izkopenega premoga.

73 Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, zapisnik direktorske konference 21. 4. 1944.

74 Prav tam.

Zanimiva je statistika vpada števila zaposlenih (uslužbenci niso upoštevani) in količine izkopa premoga v posameznih premogovnikih v prvih mesecih 1944. leta: v Trbovljah se je število delavcev zmanjšalo za 21,7 %, izkop za 31,7 %, v Zagorju število delavcev za 44,4 %, izkop za 71,8 %, v Hrastniku število delavcev za 31,6 %, izkop za 59 %, na Senovem število delavcev za 17,5 %, izkop za 43,2 %, v Hudi jami število delavcev za 82,7 %, izkop za 100 %, v Zabukovici število delavcev za 20 %, izkop za 26,4 %, v Pečovniku število delavcev za 7,5 %, izkop za 8 %, v Velenju število delavcev za 12,9 %, izkop za 42,2 %. Skupno se je število delavcev zmanjšalo od 1. januarja do 1. avgusta 1944 za 2445 ali 27 %, izkop pa za 3216 ton ali 44,8 %. (Razvoj delavstva in izkopa akcijske družbe za preskrbo energije Sild od 1. 1. 1944 do 1. 8. 1944, arhiv IZDG, fond drž. svet. Trbovlje, fasc. 774/I ...).

O upadu števila zaposlenih in izkopa premoga so tisti čas poročali tudi organi narodno osvobodilnega gibanja. Tako je okrožni odbor OF Revirji julija 1944 poročal, da so v juniju in juliju iz Trbovelj mobilizirali v NOV okrog 600 rudarjev, v Hrastniku 178 (od aprila 1944 pa okrog 700) itd., v Trbovljah naj bi se izkop premoga zmanjšal za 50 (ta podatek je nekoliko pretiran), v Zagorju za 60 % (V resnici se je za 11,8 % več) in v Hrastniku za 60 % (ta podatek je skoraj točen, saj se je res za 59 %). Podobno je o položaju v trboveljskih revirjih poročalo tudi poverjeništvu oblastnega komiteja KITS za Štajersko za območje Šmarje — Laško — Brežice. (arhiv IZDG, fond IOOF, fasc. 436/11, poročilo IOOF Revirji julija 1944; fond obl. kom. KPS za Štajersko, fasc. 654/IV, poročilo poverj. za območje Šmarje — Laško — Brežice 26. 7. 1944).

O položaju premogovnika Zabukovica je poročal okrajni odbor OF Žalec: »Ko so terenci šentpaveljskega okraja zažgali most čez Savinjo v Grižah, je rudnik Zabukovica ustavil obratovanje. Iz tega rudnika, ki je od začetka produciral do 22 vagonov premaga — zdaj pa samo še 5–6 vagonov, smo mobilizirali za NOV čez 200 rudarjeve, (Arhiv IZDG, fond obl. kom. KPS za Štajersko, fasc. 6581V, poročila 31. 10. 1944.).

medtem ko je premogovnik Huda jama pri Laškem predvsem zaradi odhoda rudarjev v partizane prenehal obratovati že prej.⁷⁵

Zaradi tako kritičnih razmer so bili nacisti prisiljeni pripeljati vojsko ne samo za zavarovanje premogovnikov, temveč tudi za kopanje premoga (tako imenovane Bergbaukompanien).⁷⁶ Kljub temu je izkop nenehno upadal in je tudi po okupatorjevi omejitvi partizanske dejavnosti pozimi 1944–1945 znašal marca 1945, približno polovico toliko kot marca 1941.⁷⁷

Še bolj v neugodnem položaju glede premogovnikov in rudnikov so bili okupatorji v drugih slovenskih pokrajinah. Premogovnik Kočevje je npr. zaradi »nenehnih partizanskih napadov, vojaške zasedbe obrata, prisilnih rekrutacij in deportacij, slabe prehrane in drugih nevšečnosti« v letih 1941–1942 utrpel kar 4,975.454,27 lir škode. Podobno kot premogovnika Krmelj in Kanižarica po italijanski kapitulaciji sploh ni obratoval, razen proti koncu vojne.⁷⁸ Širši prikaz bi potrebovalo prizadevanje nemškega okupatorja, da kljub močni partizanski ogroženosti obdrži v svojih rokah pomembna rudnika v Idriji in Rablju, kar mu je uspelo le z močnimi silami.

Najlepši primer kako je narodnoosvobodilni boj oviral okupatorjevo, ropanje slovenskega narodnega bogastva, je pri gozdovih. Kaže, da so bili okupatorjevi neuspehi na tem področju največji in; da so bili prav redki časi, ko se je v slovenskih gozdovih okupator počutil vsaj malo varnega.

Narodnoosvobodilno gibanje ni oviralo okupatorjevega izkoriščanja slovenskih gozdov samo s svojo neposredno dejavnostjo, to je predvsem z akcijami partizanskih enot, temveč so organi ljudske oblasti in partizanske enote izdajali tudi odloke o prepovedi sečnje lesa za potrebe okupatorjev. Mnogo podatkov priča o tem, da so ljudje upoštevali te odloke. Okupator je nekatere gozdne predele zaradi narodnoosvobodilnega boja tudi sam razglasil za tako imenovana zaprta območja (npr. Pohorje od septembra 1941 do februarja 1942) in na njih prepovedal nekatere vrste dejavnosti.⁷⁹

Pri izkoriščanju slovenskih gozdov je verjetno največji neuspeh doživela italijanska družba Emona, ki je odkupila imovino Nemcev na Kočevskem. V letu 1942, ki je bilo prvo leto njenega gospodarjenja, je nameravala posekati in odpeljati v Italijo okoli 100.000 m³ lesa, vendar ga je zaradi narodnoosvobodilnega boja mogla le kakih 20.000 m³, torej komaj petino. Tudi v letu 1943 njeni uspeha niso bili kaj boljši, saj je morala svojo dejavnost omejiti le na svojo posest v treh večjih dolinah, povsod drugod na Kočevskem je bil gospodar terena narodnoosvobodilno gibanje, ki je že spomladi 1942 razlastilo to družbo.⁸⁰

Na slovenskem Štajerskem so nacisti pri sečnji lesa leta 1942 sicer dosegli okoli 90 % predvidenega načrta, vendar so se že poleti in jeseni 1942 pritoževali, da je pri spravljanju lesa »mного sabotаж«.⁸¹

Slabše je bilo s sečnjo in odvozom lesa leta 1943. Že konec marca sta Osvobodilna fronta in partizanska vojska na slovenskem Štajerskem izdali ukaz, da morajo s 1. aprilom 1943 zapustiti gozdove vsi gozdni delavci in sta svoj ukrep pojasnjevali tako, da sečnja lesa povzroča trojno škodo: »1. omogoča sovražniku prikrivati vohune, 2. omogoča sovražniku ropati in uniievati naše gozdove, 3. daje na voljo les sovražniku za njegovo voj-

75 Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, poročilo o razmerah v spodnještajerskih premogovnikih 14. 10. 1944.

76 NAW, T-77, navitek 1300, akt. povelje oficirja ya vojno gospodarstvo v XVIII. voj. okrožju 2. 11. 1944.

77 Glej op. 72!

78 Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, bilanca premogovnika Kočevje 31.12.1943

79 Mikuz, Pregled zgodovine NOB, I, str 190

80 Arhiv IZDG, fond družbe »Emone«, podatki o gospodarjenju; Dokumenti lj. rev. 1, dok. 150.

81 Arhiv MNOM, zapisniki štabnih razgovorov 3. 10. 1942, 31. 5. 1943.

no gospodarstvo.⁸² Da bi uresničili vsaj del svojega načrta, so nacisti morali ustanoviti posebne organe, ki so pod vodstvom deželnih svetnikov skrbeli za spravljanje lesa, in se pri sečnji vedno bolj omejevali na dosegljivejše gozdove ob glavnih prometnih poteh. Notranjost in osrčje gozdov sta bila za nacistične roparje brez večjega oboroženega spremstva že nedosegljiva. Ohranjeni so številni podatki o sestankih, na katerih so okupatorjevi funkcionarji tožili o tovrstni dejavnosti partizanskih enot, zlasti o njihovem izganjanju gozdnih delavcev iz gozdov (julija 1943 v gornjegrajskem območju 7 skupin z okrog 120 delavci), in se dogovarjali za ukrepe. Jeseni 1943 so morali v zgornjo Savinjsko dolino poslati dva oborožena oddelka za nenehno zaščito sečnje lesa.⁸³

Še bolj neugodne razmere za okupatorjevo ropanje gozdov so bile na Gorenjskem, kjer so bili gozdni predeli, kot npr. Jelovica in Pokljuka, stalno središče partizanstva in je okupator mogel vanje le med večjimi ofenzivnimi operacijami. Partizanske enote so že od prvega dne oboroženega boja izganjale iz njih posamezne skupine drvarjev. O razmerah v kranjskem okrožju sredi leta 1943 priča nek okupatorjev dokument takole: »Sečnja in odvoz lesa zadevata sedaj zaradi dejavnosti tolpa na velike ovire. Po ukazu, ki so ga gozdnim delavcem izdale tolpe, so leti dobili pismene zahteve, naj ustavijo sečnjo. V škofjeloškem okrožju je večina delavcev tudi izpolnila ta ukaz. V nekem kraju so prisilno mobilizirali 12 gozdnih delavcev. Vodje gozdnih uradov opozarjajo, da bi bila večjo sečnjo lesa mogoče izvesti samo še pod večjo policijsko zaščito.«⁸⁴

Sredi leta 1944 je oskrba industrijskih in premogovniških obratov na Koroškem, Gorenjskem in slovenskem Štajerskem z vsemi vrstami lesa postala že tako kritična, da se je moral v reševanje krize vključiti celo tako imenovani operativni štab za uničevanje tolpa v Ljubljani. Policijske in druge enote so morale sprejeti kot eno najpomembnejših nalog zaščito sečnje in odvoza lesa.⁸⁵

Vendar tudi to ni moglo bistveno izboljšati razmer in je imel okupator manjši uspeh pri ropanju slovenskih gozdov leta 1944, ko so za nekaj mesecev postali partizansko svobodno ozemlje širni predeli Savinjske doline, vse Pohorje in Kozjansko. Svoj načrt posekati 354.000 ms lesa na slovenskem Štajerskem je uspel okupator uresničiti le 33 %. Za leto 1945 je predvideval nekoliko manjši posek, vendar je sam kritično računal, da mu ga bo uspelo uresničiti le 25 %.⁸⁶ Verjetno je bilo podobno tudi na Gorenjskem, nekoliko večje možnosti za sečnjo lesa so mu ostale na Dolenjskem na ožjem območju Ribnice in Kočevja, medtem ko so širni predeli Kočevskega Roga in notranjskih ter primorskih gozdov bili pod zaščito narodnoosvobodilnega gibanja.

Naj končam s trditvijo, da je narodnoosvobodilni boj poleg drugega oviral okupatorjevo ropanje našega narodnega bogastva. Tega dejstva so se že zgodaj zavedali mnogi dejavniki narodnoosvobodilnega gibanja in so o njem govorili celo na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943. Dr. Marjan Breclj je v svojem poročilu o gospodarstvu, prehrani in finančah tedaj upravičeno poudaril, da je »z organizacijo Osvobodilne fronte in naše narodnoosvobodilne vojske bilo v znatni meri očuvano naše narodno slovensko bogastvo«.⁸⁷

V tem poročilu sem obravnaval le nekatera področja, na katera je segel narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda in rušil okupatorjeve načrte. Namenoma sem podrobno

82 Arhiv IZDG, fond dež. svet. Celje, fasc. 131, nemški prevod povelja štaba IV. op. cone 20. 3. 1953; Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, stran 303; arhiv MNOM, zapisniki štabnih razgovorov 31. 5. 1943, 21. 6. 1943.

83 Arhiv IZDG, fond dež. svet. Celje, fasc. 131; arhiv MNOM, zapisnik štabnih razgovorov 16. 8. 1943.

84 Arhiv IZDG, fond dež. svet. Kranj, beležka 24. 6. 1943.

85 Arhiv IZDG, nereg. grad., Rosenerjevo povelje 13. 8. 1944.

86 NAW, T-77, navitek 1298, poročilo oddelka za les »Tugonrzhod« 24. 11. 1944.

87 Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Dokumenti. Ljubljana 1953, stran 124.

navajal nekatere podatke, ker jih naše zgodovinopisje doslej še ni obravnavalo ali upoštevalo, in prepričan sem, da bodo prihodnje raziskave v tej smeri dale še zanimive izsledke. Že sedaj pa je mogoče trditi, da so lažne in zlonamerne trditve nekaterih ljudi in krogov, ki so zaradi svojega vedenja v dneh hude preizkušnje za narod in posameznike, izgubili svojo čast, da je oborožen boj povzročal le žrtve in gmotno škodo. Nasprotno, okupatorji bi izgnali na tuje, izbrali kot ceneno delovno silo ali celo kot topovsko hrano za svoje imperialistične osvajalne pohode še na desettisoče naših ljudi, če jim načrtov ne bi začel podirati tako širok in močan oborožen upor, potujčili in politično zaslepili bi mnogo več naših ljudi, če jih pri tem ne bi oviral politični aktivist OF, izropali bi mnogo več našega narodnega bogastva, zlasti naših premogovnikov in gozdov, če fašističnih roparjev ne bi pregnjala slovenski partizan in zaščitnik.

Zusammenfassung

DER BEFREIUNGSKAMPF DES SLOWENISCHEN VOLKS UND DIE OKKUPANTEN

Im ersten Teil des Referats beschreibt der Verfasser grundlegende Eigentümlichkeiten der Okkupation in Slowenien und das Verhältnis der Okkupanten zum slowenischen Volk. Er behandelt insbesondere zwei charakteristische Züge: den Annexionismus und die Entnationalisierung. Alle drei Besatzungsmächte, d. h. Deutschland, Italien und Ungarn, einverleibten besetzte slowenische Gebiete de facto ihnen Staatsgebieten und fügten sie in ihre Gesellschaftssysteme ein. Italienische und ungarische Besatzungsmacht führten die Einverleibung besetzter slowenischer Gebiete an Italien und Ungarn sogar formalrechtlich aus, während der Aufstand des slowenischen Volks die Annexion der deutschen Besatzungszone verhinderte. Alle drei Okkupanten hegten nach wie vor auch die Absicht, das slowenische Volk zu entnationalisieren und rationale Grenzen mit neuen Staatsgrenzen auszugleichen. Die kürzeste Frist für endgültige Entnationalisierung der slowenischen Bevölkerung wurde vom deutschen Okkupanten für Untersteiermark vorgesehen, und zwar 4 oder 5 Jahre, während übrige zwei Okkupanten einigermassen längere Fristen in Aussicht nahmen. Im Frühling 1941 zweifelte keine von den Besatzungsmächtern am Untergang des slowenischen Volks als ethnische Einheit.

Im zweiten Teil des Referats stellt der Verfasser das Verhältnis der slowenischen Bevölkerung und der Befreiungsbewegung zur Okkupation dar. Dabei versucht er die Beziehungen einzelner Schichten der slowenischen Bevölkerung zu einzelner Okkupanten in verschiedenen Besatzungszonen zu bestimmen, und zwar in erster Monaten der Besetzung und nach dem deutschen Angriff an die UdSSR.

Im dritten Teil behandelt der Verfasser die Folgen des Befreiungskampfes in einigen Gebieten. Er stellt dar, wie der Befreiungskampf das System der Besetzung auflöste und zerstörte, wie er die Massnahmen der Okkupanten behinderte oder sogar zum Scheitern brachte z. B. massenhafte Vertreibungen der Slowenen, planmässige Besiedelung des slowenischen Gebiets mit Deutschen, Entnationalisierung der slowenischen Bevölkerung, Befestigung und Durchsetzung der okkupatorischer Regimes; weiter schildert er Misserfolge der Besatzungsmächte im militärischer Bereich, bei der Mobilmachung der Bevölkerung für das pflichtmässige staatliche Arbeitsdienst und für das Militärdienst wie auch beim Rauben des Volksvermögens. Auf Grund der Daten aus einheimischen und ausländischen Archiven versucht er auch quantitative Dimension von Misserfolgen der Besatzungsmächte auf dieser Gebieten festzustellen.

MNOŽIČNA VSTAJA NA GORENJSKEM DECEMBRA 1941

Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941 spada med tiste dogodke, ki že pritegujejo pozornost zgodovinarjev in jo bodo tudi še v prihodnje. Vendar pa o njej nimamo celovitejših in popolnejših zgodovinskih prikazov, temveč le krajše pregledne sestavke izpod peresa zgodovinarjev¹ in še zlasti samih udeležencev.² Zato sem se ob tridesetletnici vstaje slovenskega naroda namenil, da v tem članku pregledneje, celoviteje in natančneje prikažem množično vstajo na Gorenjskem, ta, v zgodovini našega osvobodilnega boja prav gotovo zelo pomemben dogodek.

I. Zamisel o množični vstaji na gorenjskem

Zelo malo ali skoraj nič ni bilo napisanega o začetnih zamislih o množični vstaji na Gorenjskem decembra 1941. Verjetno je temu vzrok pomanjkanje sodobnih podatkov, saj poročila centralnega komiteja KPS in izvršnega odbora OF, ki jih je od srede novembra 1941 do začetka januarja 1942 ohranjenih kar sedem,³ zamisli o množični vstaji na Gorenjskem in njenega poteka skorajda ne omenjajo. Izjema je le poročilo CK KPS z dne 5. decembra 1941, ki pri podatkih o razmerah na Gorenjskem pravi skopo: »Načrt po predlogu Tita bomo skušali z vsemi silami realizirati. Vse je ugodno, razen snega.«⁴

Kakšen je bil predlog vrhovnega komandanta partizanskih odredov Jugoslavije Josipa Broza-Tita?

Žal nam njegova vsebina ni natančneje znana, ker se Titovo pismo iz prve polovice oktobra 1941 verjetno ni ohranilo.

Kot bomo videli, je omenjeni, sedaj natančneje še neraziskani Titov predlog o Gorenjski, v zvezi z obravnavo narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem na sestanku predstavnikov pokrajinskih poveljstev partizanskih čet v Stolicah pri Krupnju 26. septembra 1941 in tudi še po tem sestanku.

Takratni politkomisar glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Miha Marinko, ki se je s komandantom Francem Leskoškom-Luko udeležil posvetovanja v Stolicah pri Krupnju, ki ga je vodil vrhovni komandant narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije Josip Broz-Tito, v svojih nedavno izišlih spominih odkrito, pošteno priznava, da sta bila z Leskoškom zelo presenečena nad velikim obsegom vstaje v nekaterih drugih predelih, s katerim je bilo le težko primerjati obseg vstaje v Sloveniji, da sta se s svojim

* Borec, 1971, št. 12, str. 741–783.

1 M. Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 255–270 (navajam: Mikuž, Pregled NOB); I. Križnar: Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1966, št. 1–2, str. 318–321 (navajam: Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev); T. Ferenc: Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem januarja 1942. TV-15, 28. 5–1. 10. 1968.

2 Ivan Bertonec-Johan: Ljudska vstaja v zgornjem delu Gorenjske leta 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1–2, str. 371–386 (navajam: Bertonec, Ljudska vstaja); M. Žakelj: Ob dvajsetletnici decembrske vstaje. Loški razgledi, VIII, 1961, str. 27 (navajam: Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje); I. Jan: Dražgoše. Ljubljana 1961, str. 31–50 (navajam: Jan, Dražgoše); F. Dijak: Decembrska vstaja v blejsko-bohinjskem kotu. Gorenjska v borbi za svobodo. Kranj 1961, str. 34–36 (navajam: Dijak, Decembrska vstaja); isti: čuvarji slovenskih domov. Boj pod Triglavom. Gorje pri Bledu 1966, str. 92–101 (navajam: Dijak, čuvarji); I. Jan: Vihami december na Gorenjskem. Borec, 1961, str. 655–662 (navajam: Jan, Vihami december); F. Konobelj-Slovenko in Ivan Vovk-Živan: Decembrska vstaja v zgornji savski dolini. Gorenjska v borbi za svobodo. Kranj 1961, št. 5, str. 37–42 (navajam: KonobeljVovk, Decembrska vstaja).

3 Glej Dokumente ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 77, 85, 86, 94, 103, 104 in 120.

4 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94.

poročilom slabo odrezala, da verjetno nista znala dovolj dobro obrazložiti pojava Osvobodilne fronte in njenega pomena, za kar navzoči tudi niso imeli posluha. »Nebogljeno sva se počutila, ko so drugi poročali o velikem obsegu vstaje v Liki, Bosni, Črni gori, ko sva sama doživljala osvobojeno ozemlje zahodne Srbije ... Midva sva lahko govorila le o toliko in toliko četah, o posameznih spopadih, ne pa tudi o kakem osvobojenem ozemlju. Pred očmi vsa imela požgano Rašico pred nosom Ljubljane. Nisva si mogla predstavljati možnosti spontane vstaje in osvobojenega ozemlja, branjenega s frontalnim bojem. Prvo zbiranje naših sil na Dolenjskem, okrog Kočevja, na Rogu, spopadi posameznih čet okrog Ljubljane, na Notranjskem, Gorenjskem, okrog Kamnika, v Zasavju, v Savinjskih hribih, na Pohorju — vse to je bilo malo nasproti obsegu vstaje, ki je vzplamtela na jugu.

Težko je bilo pojasniti, da so prilike v Sloveniji ta čas bile take, da so zahtevale najprej mnogo političnega dela in organiziranje terena, preden je bilo mogoče preiti na oborožene spopade z okupatorskimi silami.

Za politični pomen organizirane Osvobodilne fronte, ki ga midva najbrž tudi nisva znala dovolj dobro razložiti, pa tam tisti hip niso imeli posluha. Nisva znala predočiti pomena tega, da je Osvobodilna fronta v kratkih mesecih organiziranih naporov postala homogena sila slovenskega naroda, da je bila dosežena enotnost, ki je celo leto onemogočala formiranje kakršnekoli kvasilinške sile iz vrst bivših meščanskih strank, katerih vodstva so bila pri množicah do kraja razkrinkana.«⁵

Ni torej samo krivda vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije, da je v njegovo 7./8. številko Biltena prišla za Slovenijo tako neugodna ocena:

»Partizanom v Sloveniji še ni uspelo, da bi slovensko ljudstvo uspešno povedli v boj. Umaknili so se v gozdove, namesto da bi bili zaščitniki ljudstva, ki ga nemški okupatorji neusmiljeno izganjajo z njegovega imetja in z njegovih domov, ki so mu vzeli vse in ga izropali. Neusmiljeno iztrebljanje in izganjanje slovenskega ljudstva iz njegove domovine je ustvarilo vse pogoje za vseljusko vstajo, vendar slovenski tovariši tega niso znali izkoristiti. To napako je treba takoj odpraviti.«⁶

Ta ocena, ki jo danes nekritično prevzemajo celo nekateri zgodovinarji,⁷ ni bila samo neugodna, temveč tudi napačna. V njej drži samo ugotovitev, da nemški okupatorji neusmiljeno izganjajo in ropajo slovensko ljudstvo. Napačna pa je trditev, da so se slovenski partizani umaknili v gozdove, namesto da bi zaščitili ljudstvo. Resda ni bilo do konca septembra 1941 kakšnega večjega poskusa z neposredno oboroženo akcijo napasti okupatorjeve oborožene oddelke pri izganjanju slovenskega življa ali varovati določen kraj ali celo območje pred izganjalci, vendar je ravno oborožena vstaja na Gorenjskem za 14 dni popolnoma zavrla nacistično izganjanje ljudi na Štajerskem, kmalu pa so nemirne razmere ne samo v Sloveniji, temveč tudi v drugih jugoslovanskih pokrajinah (tu smo bili takrat jugoslovanski narodi usodno povezani bolj kakor smo se tega takrat lahko zavedali) popolnoma ustavile nacistično izganjanje Slovencev na Gorenjskem.⁸ V glavni štab narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije, ki je bil v Užicu, še ni prispela tretja številka »Dela« iz septembra 1941, v kateri je Edvard Kardelj objavil članek »V partizane« in v njem ugotavljal, da je partizanska akcija v Sloveniji oslabilila in deloma povsem ustavila izseljevanje slovenskih družin v Srbijo in na Hrvaško in da je okupator

5 Miha Marinko: Moji spomini. Ljubljana 1971, str. 257–258 (navajam: Marinko, Spomini).

6 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda, tom II, Bilten 1. 10. 1941, str. 71–74. Kolikor vem, je poročilo v Biltenu edini ohranjeni pisani vir iz tistega časa, ki govori o sestanku v Stolicah. Zato bi bilo treba popraviti Marinkov podatek v Spominih o dokumentih, ki »so ostali v arhivu Vrhovnega štaba.« (Marinko, Spomini, 258).

7 Npr. P. Morača: Vstaja 1941. Komunist 27. 8. 1971.

8 Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 363–372.

celo predlagal ustavitev izganjanja, če partizani prenehajo z bojem.⁹ Verjetno je tudi, da sta Marinko in Leskošek odšla v Srbijo prej, kot pa je izšla ta številka »Dela«.

Napačna je tudi trditev, da je nacistično neusmiljeno izganjanje Slovencev »ustvarilo vse pogoje za vseljidsko vstajo« (podčrtal T. F.), ki jih pa slovenski komunisti niso znali izkoristiti. Nacistično izganjanje Slovencev se je začelo prej kakor vstaja slovenskega ljudstva. Ko se slovenski komunisti po svoji konferenci v Ljubljani 1. junija 1941 šele začno pripravljati na vstajo, ima nemški okupator že vse ječe in tudi taborišča natrpana z izgnanci. Konec julija 1941, ko se pravzaprav začne vstaja v Sloveniji, je nacistom uspelo odpeljati v Srbijo, Bosno in Hrvatsko že okoli 14.000 oseb ali večino tistih, ki so jih izgnali v t. i. prvem in drugem valu. Nemško izganjanje Slovencev je torej bilo časovno korak pred vstajo in tudi številčna in udarna moč prvih slovenskih partizanskih skupin in čet je bila premajhna, da bi mogla dati začetni zagon za vseljidsko ali vsaj širšo vstajo. Kakor je res, da je bilo z gledišča velikega svobodnega ozemlja v zahodni Srbiji nerazumljivo, kako se slovenski živelj pusti brez odpora izganjati s svojih domov, tako je res tudi to, da samo nacistično izganjanje Slovencev še nikakor ni ustvarilo pogojev za vseljidsko vstajo. Slovenski komunisti in partizani torej niso mogli izkoristiti nečesa, česar sploh ni bilo. Kot bomo videli na primeru dogodka, ki je predmet te obravnave, tj. decembrske vstaje na Gorenjskem, za vseljidsko vstajo v razmerah, kakršne so bile v Sloveniji, nikakor ne bi bil dovolj en sam pogoj, temveč bi jih moralo biti več.

Prav gotovo je največja napaka oz. pomanjkljivost ocene narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, objavljene v Biltenu, da ni priznala slovenskim komunistom oziroma narodnoosvobodilnemu gibanju niti enega uspešnega elementa, saj je poročilo vseskozi negativno. Niti z eno samo besedo ne omeni nastanka in pomena Osvobodilne fronte, ki je vsaj v Ljubljani že začela postajati »država v državi« in ne da niti malo priznanja slovenskim komunistom, ki jim je kljub nekaterim neugodnim pogojem vendarle uspelo formirati partizanske čete in bataljone.

Neugodno in napačno oceno narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem so v vrhovnem štabu narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije začeli odpravljati šele po Kardeljevem prihodu v Užice. Edvard Kardelj je namreč zaradi pripetljajev na poti zamudil posvetovanje v Stolicah in šele v začetku oktobra 1941 prispel na osvobojeno ozemlje v Srbiji. V razgovorih s Titom in na seji vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije ali politbiroja CK KPJ v prvi polovici oktobra 1941 je pojasnil vojaške in politične razmere v Sloveniji.¹⁰

Verjetno je pod vplivom kritike, izrečene na posvetovanju v Stolicah in na predlog vrhovnega komandanta Tita¹¹ nastal v glavnem poveljstvu slovenskih partizanskih čet v drugi polovici oktobra 1941 načrt z večjimi partizanskimi akcijami ustaviti nacistično izganjanje Slovencev iz Posavja in Obsotelja. Ta velikopotezno zamišljeni načrt napada na Bučko in pohoda štajerskega bataljona na Kozjansko, ki so ga začeli uresničevati nekako

9 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 98.

10 Med Ljubljano in drugimi jugoslovanskimi revolucionarnimi žarišči. Ljubljana v ilegali. I. knj., str. 77 in 84–88.

11 Da je Tito dal nek tovrsten predlog, bi sledilo iz poročila F. Leskoška konec novembra 1941, v katerem pravi: Velika napaka je bila, ker smo imeli čete na več krajih po Sloveniji brez stika z Gl. štabom in nismo, kakor piše v vašem pismu, koncentrirali večje moči na enem kraju in razdelili terena. Mi smo to pred padcem snega sicer začeli in določili teren, kakor je predlagal Stari. (Podčrtal T. F.) Sneg je pa sovražnik izkoristil za udarec. Naši pa protiidarca niso vrnili, ampak (so) se zasledovani od sovražnika razbežali. Mi sedaj to napako popravljamo in z navodili nam boste pri tem mnogo koristili. Priznati moramo, da smo mnogo zamudili.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 86). Ker v tem poročilu piše, da še niso prejeli Titovega pisma (verjetno iz srede oktobra 1941), gre verjetno za Titov ustni predlog Leskošku in Marinku v Stolicah ali Užicu v Srbiji.

26. ali 27. oktobra 1941, ni bil uspešen.¹² Mislim, da pa ni točno, da bi že takrat nastal tisti širokopotezni načrt osvoboditve Gorenjske,¹³ temveč je ta nastal verjetno kar cele štiri ali celo pet tednov pozneje.¹⁴

Učinek Kardeljevega pojasnjevanja vojaških in političnih razmer na Slovenskem v vrhovnem štabu in politbiroju CK KPS v Užicu je opazen v treh dokumentih iz srede oktobra 1941, od katerih nam je vsebina enega za sedaj skoraj popolnoma neznana. CK KPS in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sta 25. novembra 1941 sprejela Kardeljevo pismo z dne 17. oktobra 1941 in nedatirana navodila vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije, pismo CK KPJ z dne 30. oktobra 1941, medtem ko nista prejela Titovega pisma, ki je bilo napisano še pred 17. oktobrom 1941. Treba je povedati, da je to bil po 2 mesecih, odkar sta Leskošek in Marinko odšla iz vrhovnega štaba oziroma CK KPJ, prvi stik med jugoslovanskim in slovenskim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja.¹⁵

Od vseh teh dokumentov nam je bil do nedavnega v celoti znan le eden, tj. nedatirana navodila vrhovnega štaba o obrambi osvobojenega ozemlja.¹⁶

Ko je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji 25. novembra prebralo Kardeljevo pismo z dne 17. oktobra in priložena navodila vrhovnega štaba, je menilo: »Sprejeto pismo od sodruga B(evca — tj. E. Kardelja — op. T. F.) in navodila od Starega (tj. Tita — op. T. F.) so za nas zelo dragocena.«¹⁷ To mnenje je bilo upravičeno, saj je Kardeljevo pismo vsebovalo novo oceno narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, popolnoma nasprotno od tiste v Biltenu, navodila pa so bila prva vojno-taktična navodila, ki jih je prejelo od vrhovnega štaba in to še prej, kot se je dokopalo do podobnih navodil na temelju lastnih izkušenj. Dotedanji komandant kamniškega bataljona dr. Marijan Dermastia je namreč ravno tedaj po nalogu glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet na temelju izkušenj španske državljanske vojne in prvih partizanskih enot na Slovenskem sestavljal »Kratek tečaj za partizanske poveljnike«. Vsebinska primerjava obeh navodil in izdelka dr. Dermastie pokaže, da je obe navodili smiselno uporabil pri sestavi svojega izdelka, tj. v poglavju o naseljenih mestih (1. borba za naseljena mesta, 2. obramba naseljenih mest, 3. obramba osvobojenega ozemlja).¹⁸

Celotnega besedila Kardeljevega pisma do nedavnega nismo poznali. Do svoje aretacije 10. decembra 1941 ga je hranil organizacijski sekretar CK KPS Tone Tomšič in ga je pri njem zaplenila italijanska policija. Kje je izvirnik še ni natančno dognano; poznali smo le krajši povzetek italijanskega prevoda v gradivu sodnega procesa proti T. Tomšiču in soobtoženim,¹⁹ sedaj pa že poznamo italijanski prevod celotnega pisma.²⁰

Zaradi pomembnosti navajamo njegov začetek:

»Na seji vodstva, na kateri se je ocenjeval položaj v Sloveniji, so se ugotovila nasle-

12 Mikuž: Pregled zgodovine NOB, 264–271.

13 Pr. Marinko, Spomini, 261–262.

14 Naredba glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet štabu I. grupe odredov 29. IV. 1942 o nalogah I. grupe v zvezi z načrtom glavnega poveljstva za vstajo na Gorenjskem (Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knj. 2, dok. 64 — navajam: Zbornik dok. NOV); pismo E. Kardelja Titu 29. III. 1942 (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 151).

15 Glej poročilo CK KPS 5. XII. 1941, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94.

16 Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovanskih naroda, tom II, knj. 2, dok. 24.

17 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 86.

18 Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 81.

19 Glej Dokumente ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 86, op. 2.

20 Archivio Centrale dello Stato, Roma, Direzione generale P. S., Div. aff. gen. e ris., 1930–1955, anno 1941, busta 8.

dnja dejstva: a) da je politična linija slovenskega vodstva pravilna, b) da je bila osnovna linija razvoja partizanstva pravilna (glej Titovo pismo o vaših nalogah, ki ste ga prejeli nedavno), c) nagel tempo razvoja zlasti glede nastajanja partizanstva, d) popustljivo stališče do dezerterjev, skrivačev in simulantov v partiji in zunaj nje itd.

Da je ta ocena pravilna, sem se prepričal že prve dni po svojem prihodu Srbijo, ko sem opazil, da je srbsko partizansko gibanje prešlo enake faze razvoja kot v Sloveniji, toda hitreje, povezujoč se s široko ljudsko vstajo, ki je mobilizirala srbska naselja. Slabost Slovenije torej ni v osnovni liniji, pač pa premalo skladnem in prepočasnem uresničevanju te linije in zlasti tistega, kar je v 2. številki 'Dela'.

Obstajajo torej vse subjektivne in objektivne možnosti za širši razvoj partizanskega gibanja v Sloveniji. V mnogih zadevah stojite bolje od naših tovarišev tukaj: v pogledu organizacije in enotnosti. Sedaj, ko gledam uspehe slovenske Osvobodilne fronte iz Srbije, kjer našo borbo ovirajo vseh vrst junaki divjega zahoda, se mi naši uspehi zdijo še bolj pomembni kakor pa so se mi zdeli v Ljubljani. Glejte, da boste ohranili Osvobodilno fronto! Ona pomeni za nas bazo, kakršne nima nobeden zatiran narod, glede na njeno proletarsko avantgardo. Kolikor bolj se bo razvijalo partizansko gibanje, toliko bolj jo boste morali ceniti kot pomembno poročilo za čistočo zaledja — ki je npr. v Srbiji najšibkejša točka. Če poleg te zdrave politične baze, ustvarjene v Sloveniji z Osvobodilno fronto, znate uporabiti izkušnje čudovite partizanske akcije v Srbiji (ali bolje srbske narodne vstaje), izkušnje, ki ste si jo mogli pridobiti vi sami; prvič, z vašim obiskom teh krajev in na sestankih, drugič, ki so vam dane v Titovem pismu o vojaških nalogah, tretjič, ki so vam dane v priloženem pismu z navodili vrhovnega štaba, in četrtič, iz teh mojih vprašanj, torej ni mogoče nič drugega, kakor da se partizanska akcija v Sloveniji razvija uspešno.«

V tem pismu gre torej za povsem pozitivno, glede nekaterih zadev, zlasti OF, pa naravnost odlično oceno narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem in slovenskemu vodstvu očita le popustljivo stališče do dezerterjev, skrivačev in simulantov. Kot nekakšen moto pa lahko razumemo težnjo, naj bi se zdravi politični bazi — Osvobodilni fronti — pridružila intenzivnejša ali celo množična partizanska akcija.

Kot že rečeno, bi vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji ali vsaj glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet moralo še pred tem Kardeljevim pismom prejeti Titovo pismo o vojaških nalogah v Sloveniji, vendar ga do 25. novembra še ni prejelo in je vprašanje, ali ga je tudi pozneje,²¹ njegova usoda je še sedaj neznana. Zato lahko iščemo odgovor na vprašanje, kakšne so bile osnovne vojaške naloge narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji v pozni jeseni 1941, iz drugih dokumentov.

V pismu, ki smo ga deloma že navedli, se je E. Kardelj dotaknil tudi tega vprašanja. Kaže, da je bila osnovna vojaška naloga ustvariti svobodno ozemlje, za kar so bili odločilni politični in taktični motivi. V vrhovnem štabu so namreč menili, »da je pametno po načrtu čistiti določen teritorij in tu koncentrirati večje sile, a na ostalem teritoriju pustiti manjše partizanske oddelke, ki se bavijo predvsem z diverzantsko delavnostjo in onemogočajo sovražniku, da bi koncentriral svoje moči na eno mesto.«²²

E. Kardelj, ki je v izbojevanju osvobojenega ozemlja gledal tudi politični smoter, je, oslanjajoč se na navodila vrhovnega štaba o obrambi svobodnih ozemelj, celo svetoval »kako začeti«:

»že sami smo opetovano poudarjali, da je napačno ostajati skrit globoko v gozdovih. Vendar smo se motili v bistveni zadevi. Težili smo k zasedbi posameznih vasi in mest,

²¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 86 in 94.

²² Pismo vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih oddelkov Jugoslavije 2. I. 1942 izvršnemu odboru OF. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 110.

k izvajanju posameznih diverzantskih akcij, a nismo postavili vprašanja postopnega čiščenja ozemlja. Ta izkušnja se mi zdi nadvse pomembna. Vsaka partizanska enota mora že od vsega začetka širiti ozemlje, na katerem se giblje, in ukreniti vse potrebno, da sovražnik ne bi ponovno zavzel tega ozemlja, postavljati zasede na cestah in prehodih, prekopavati ceste, rušiti mostove, hitro uničiti vse prometne poti, po katerih bi se mogel sovražnik približati osvobojenemu ozemlju. Korak za korakom je treba skrbeti za osvobodjene terene. Treba se je izogibati frontalnih bojev. Bistvena oblika boja je zaseda. Kar se tiče zased, glej priloženo pismo z navodili (vrhovnega štaba — op. T. F.). Menim, da je za vas najpomembnejše za začetek, da očistite teren, ki vam ga je v poslednjem pismu določil Tito.«

Ta Kardeljeva navodila so globlja in tudi konkretnjša, kakor pa omenjena navodila vrhovnega štaba, saj v njih govori tudi o tozadevnih pomanjkljivostih v Sloveniji. Konec navedenega odlomka pa priča, da je vrhovni komandant Tito v svojem pismu določil teren, ki ga je treba najprej očistiti. Za kateri teren gre, je razvidno iz poročila CK KPS 5. decembra 1941 CK KPJ, v katerem v odstavku o Gorenjski piše, da »na Gorenjskem stvari v dolini (Part. in OF), dobro teko, partizani (60 mož) pa (so) pasivni«, in da so postavili nov štab in sicer Staneta Žagarja in Jožeta Gregorčiča.²³ In dodaja: »Načrt po predlogu Tita bomo skušali z vsemi silami realizirati. Vse je ugodno, razen snega.«²⁴ Osvobodjeno ozemlje bi bilo torej treba začeti ustvarjati na Gorenjskem.

Za našo razpravo je pomemben še en odstavek v Kardeljevem pismu, namreč tisti, ki govori, kako začeti čistiti teren. Takole pravi:

»Razoroževanje: Prvo orožje boste dobili od patrolj in orožniških postaj. Okrepiti borbo za orožje, ker orožja občutno primanjkuje celo v Srbiji, kjer imamo svojo tovarno pušk. Ko govorim o orožniških postajah, poudarjam, da smo tudi v tem pogledu delali brez sistema in brez načrta. Treba je razoroževati orožniške postaje in uničiti posadke tako, da se ne bodo mogle vrniti. To je začetek čiščenja ozemlja. Treba je uničiti postajo za postajo in očistiti teren, da bi zagotovili čim bolj svobodno gibanje.«²⁵

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji je v pozni jeseni 1941. leta vključilo to nalogo tudi v svoj taktični politični program. Boris Kidrič je v imenu CK KPS decembra 1941 poročal CK KPJ, da se začneta tretja perioda Osvobodilne fronte in da bo v njej taktika partije sledeča: še naprej gojiti narodno enotnost in boj proti okupatorjem, neusmiljeno razkrinkavati stare in nove izdajalce, širiti in utrjevati OF v njeno množično globino, nobenih nadaljnjih političnih koncesij, še večja popularizacija Sovjetske zveze in komunistične partije, »f) okrepiti z vsemi sredstvi — in to je najvažnejše — oboroženo akcijo proti okupatorjem — zasedati teritorije« (podčrtal T. F.).²⁶

Sedaj, ko poznamo najpomembnejšo vojaško nalogo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem v pozni jeseni 1941 in vemo tudi za območje, kjer naj bi jo začeli uresničevati, se nam zastavlja vprašanje, kdaj so v vrhovnem štabu narodnoosvobodilnih partizanskih oddelkov Jugoslavije določili, da je treba osvobodeno ozemlje najprej ustvariti na Gorenjskem in zakaj.

Iz Kardeljevega pisma z dne 17. oktobra 1941 izvemo, da naj bi območje, ki ga je

23 Jeseni 1941 je CK KPS imenoval novi pokrajinski komite KPS za Gorenjsko, ki so ga sestavljali: sekretar Tone Dolinšek-Metod in člani Lojze Kebe, Stane Žagar, Jože Gregorčič, Tomo Brejc in Mira Tomšič. Novembra 1941 sta CK KPS in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet imenovala štab gorenjskih partizanskih enot. Komandant tega štaba je postal Stane Žagar, namestnik komandanta Jože Gregorčič in politkomisar Lojze Kebe. Jože Gregorčič je bil tudi komandant Cankarjevega bataljona, medtem ko je bil politkomisar bataljona Ivan Bertoncelj-Johan.

24 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94.

25 Glej op. 20!

26 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 103.

treba najprej očistiti, določil Tito v svojem pismu o vojaških nalogah v Sloveniji in tudi poročilo CK KPS z dne 5. decembra 1941 govori o »načrtu po predlogu Tita«. Zanesljivo pa verno, da vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji tega Titovega pisma še ni prejelo do 25. novembra 1941 in verjetno ga ni tudi do 5. decembra 1941, saj tega dne v svojem poročilu, ko našteva prejeto pošto, pravi: »Nismo pa prejeli Titovega pisma, ki ga Janez (Ivan Maček — op. T. F.) omenja, kar je velika škoda, in prosimo, da jo nekako nadomestite. Vaša pisma so za nas zelo dragocena in smo težko prenašali dolgo (dvo-mesečno) pavzo.«²⁷ Morda bi lahko zato sodili, da Titov predlog o osvobajanju ozemlja na Gorenjskem vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji do samega začetka priprav na množično vstajo in osvobajanje ozemlja na Gorenjskem, ni dobilo v pismeni obliki, temveč ustni. Kolikor sedaj poznamo stike med vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji in Sloveniji, pa med tem časom ni bilo drugih osebnih stikov, razen že nekajkrat omenjenega sodelovanja obeh najvidnejših funkcionarjev glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet na posvetovanju v Stolicah pri Krupnju in njenega nekaj-dnevnega bivanja na osvobojenem ozemlju v Užicu. Kaže torej, da je Titov predlog glede osvobojenega ozemlja na Gorenjskem nastal že tisti čas in da sta ga v Slovenijo prinesla omenjena slovenska predstavnika.

Tisti čas, tj. septembra 1941, je bil v Sloveniji narodnoosvobodilni boj najbolj razgiban v Ljubljani in na Gorenjskem. Na Gorenjskem je narodnoosvobodilni boj s svojo širino in udarnostjo začel ogroziti številna okupatorjeva prizadevanja in le-ta je bil primoran, da za zasledovanje zelo aktivnih partizanskih enot in zavarovanje za vojno pomembnih gospodarskih objektov ter prometnih poti pripelje sem številne nove policijske in vojaške enote, saj se je samo število policijskih enot od konca julija do konca septembra 1941 povečalo za štirikrat. E. Kardelj je v svojem članku »V partizane!«, objavljenem septembra 1941 v tretji številki »Dela«, pisal: »Danes je že ves teritorij Slovenije postal torišče partizanske akcije. Ponekod, zlasti na Gorenjskem, so partizani že v veliki meri potisnili okupatorske oborožene oddelke proti centrom ter si s tem olajšali gibanje ... Partizanske akcije so se vse do zadnjih dni omejevale na tisti del Slovenije, ki je pod nemško okupacijo. Zaostajanje take akcije na teritoriju, okupiranem po Italijanih, je izredno škodljivo ...«²⁸ Razumljivo je torej, da so jeseni 1941. leta, ko se je postavljalo vprašanje, kje začeti z ustvarjanjem svobodnega ozemlja, najvišji partizanski funkcionarji kazali na Gorenjsko.

Poleg razloga, da ima Gorenjska najbolj udarno partizanstvo, so bili pri takšni odločitvi pomembni tudi politični motivi, tj. začeti z uresničevanjem nove naloge tam, kjer jo bo sovražnik najbolj občutil. Nastajanje partizanskega svobodnega ozemlja v tisti pokrajini, ki so jo nacisti takrat (tj. 1. oktobra in nato 1. novembra 1941) nameravali priključiti k rajhu, na območju, kjer je nekaj močnih delavskih središč itd., bi gotovo imelo velik političen odmev. Kot bomo še videli, je imela Gorenjska takrat med vsemi območji, razen Ljubljane, tudi najmočnejšo politično bazo partizanstva, tj. Osvobodilno fronto.

Verjetno je, da takrat v vodstvu osvobodilnega gibanja v Sloveniji še ni bilo dileme: ali ne bi bilo lažje ustvariti svobodnega ozemlja kje drugje, npr. na Dolenjskem in Notranjskem ali natančneje na Kočevskem. Znano je namreč že, da si v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji niso bili enotni v tem, kje je več možnosti za nastanek svobodnega ozemlja. V razgovoru s predstavniki uredniškega odbora Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, dne 26. oktobra 1951, je nekdanji načelnik štaba glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet dr. Aleš Bebler povedal: »Stvar je v tem, da nisem soglašal s Kardeljem o tem, kje mora biti središče slovenskega partizanskega gibanja. V polnem vojaškem pomenu besede — politično je

27 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94.

28 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 31.

vsekakor to bila Ljubljana — torej s popolnoma vojaškega gledišča sem menil, da bi najjužnejši del moral biti središče, tj. Kočevska in Bela krajina, in sicer zaradi naslonitve na Hrvaško in oblike terena, gozdov in kaj vem, zaradi česa vse drugega. To je bilo iz ozkega vojaškega pogleda verjetno pravilno in je bila zato (Bela) krajina vedno baza, ali njemu (tj. Kardelju — op. T. F.) je bil pomembnejši politični moment, in je v svojem pismu branil gledišče, da mora biti središče Gorenjska. In mogla je biti. Zaradi težke industrije, Jesenice itd., je imela res pogoje, da bi imela politično vlogo, vendar so bili naši tam strašno razbiti.«²⁹ Takoj naj povemo, da lahko iz celotnega razgovora posnamemo, da je E. Kardelj pisal dr. A. Beblerju omenjeno pismo, ko je le-ta bil v tretji grupi odredov, tj. zgodaj spomladi 1942, ko je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet pripravljalo načrt za spomladanske operacije partizanske vojske v Sloveniji.³⁰ Če je E. Kardelj celo takrat, ko na Gorenjskem ni bilo več tako ugodnih razmer, menil, da mora biti tam izbojevano svobodno ozemlje, je razumljivo, da se je za to potegoval jeseni 1941, ko je bilo tam partizanstvo najbolj udarno, močna pa tudi Osvobodilna fronta na terenu. Zato je razumljivo tudi to, da je vrhovni komandant Tito po Kardeljevem prihodu v vrhovni štab v svojem pismu o vojaških nalogah v Sloveniji ponovno določil Gorenjsko kot območje, kjer naj partizanske sile začno ustvarjati osvobojeno ozemlje.

Zelo malo je znano, kako si je osvobajanje terena na Gorenjskem zamišljalo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Njegov načelnik štaba dr. A. Bebler je v svojih spominih³¹ zapisal, da je komandant F. Leskošek prinesel iz Srbije »fantastične novice o masovni vstaji, obsežnem osvobojenem ozemlju, fabricaciji orožja v svobodnem Užicu, o četniški izdaji itd.... Glavni pouk za partizanstvo je bil — osvobajanje ozemlja kot ena najvažnejših nalog. Sklicevali smo posvetovanja najodgovornejših partizanskih funkcionarjev.« Pravi, da sta prišla na posvetovanja tudi Stane Žagar in Franc Rozman-Stane. Podatek, da so klicali tudi slednjega, ki je bil dotlej komandant partizanskega bataljona na Štajerskem, in ga določili za komandanta snujočega se bataljona na Dolenjskem (t. i. II. štajerski bataljon), bi upravičil sklepanje, da glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet ni mislilo samo na zahodni del Gorenjske, temveč tudi na njen vzhodni del in na zahodni del Štajerske. V svojem poročilu z dne 5. decembra 1941 je CK KPS res zapisal, da je zaradi okupatorjevih vdorov v organizacijo in neuspehov partizanskih enot na zahodnem delu Štajerske »naš načrt za zasedanje ozemlja v sektorju Kamnik-Št. Pavel-Trbovlje neizbežno odgoden.« Po redkih podatkih, ki so nam na voljo, torej sklepamo, da naj bi začeli z osvobajanjem terena v Poljanski dolini (Cankarjev bataljon in druge gorenjske enote) in v trikotniku Kamnik-Št. Pavel-Trbovlje (štajerske in dolenske partizanske čete), vendar so konec novembra ali v začetku decembra 1941 načrt za osvoboditev ozemlja v omenjenem trikotniku odložili za konec decembra 1941. Kot bomo videli, so bile politične in vojaške razmere v zahodnem delu Gorenjske za osvobajanje terena in množično vstajo res ugodne.

II. Sklep o začetku vstaje in politične ter vojaške razmere na gorenjskem

Po nekaterih podatkih naj bi bil razgovor glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet z njegovim odposlancem za Gorenjsko Stanetom Žagarjem prve dni decembra 1941; nekateri menijo, da med 1. in 5. decembrom 1941. Dne 5. decembra, po drugih, novejših podatkih pa že 2. decembra, je namreč Stane Žagar pri Kocjanovih v hiši Zdravka Tomažina v Bukovščici (v bližini Mohorja, kjer je bil že poldrugi mesec Cankarjev bataljon)

29 Stenografski zapisnik razgovora dr. A. Beblerja s podpolk. J. Vujoševičem in maj. Z. Klanjščkom 26. X. 1951, arhiv CK ZKS.

30 Pismo, ki ga je dr. A. Bebler 1951. leta hranil še pri sebi, še ni objavljeno.

31 A. Bebler: Prvo partizansko leto v Ljubljani in Sloveniji. Spominski sestavek, arhiv CK ZKS.

vodil širše posvetovanje političnih in vojaških delavcev, na katerem so sestavili natančnejši načrt za vstajo. Ker bi naj vstaja zajela zlasti Poljansko in Selško dolino, so bili navzoči tudi sekretar rajonskega komiteja KPS Škofja Loka Maks Krmelj in predstavniki partijskih organizacij iz Medvod, Škofje Loke in Selc.³² Žal ne vemo nič kaj bolj konkretnega o vsebini načrta, ki so ga sestavljali na tem posvetovanju. Menim, da so sklenili, da se bo množična vstaja začela sredi decembra 1941 in da bo njeno žarišče v Poljanski dolini. Za to govori namreč dejstvo, da so vse partizanske enote na Gorenjskem usmerili tja, kar je ustreobmočju ustrezalo tudi navodilom, da je treba zbrati glavnino partizanskih sil na nekem partizanskem območju in z njimi čistiti teren sovražnih postojank ter tako ustvarjati svobodno. Nekateri menijo, da so se odločili za Poljansko dolino zato, ker so predvidevali, da bodo nacisti izganjali tamkajšnje obmejno prebivalstvo, pa bi jim z množično vstajo ta zločin onemogočili.³³ Sedaj, ko natančneje poznamo osnovne naloge narodnoosvobodilnega gibanja v tistem času, lahko sodimo, da so bili nameni mnogo širši. Poleg tega tudi ni neposrednih podatkov o nacistični nameri izгона tamkajšnjega prebivalstva v tistem času in vprašanje je seveda še, ali bi lahka partizanska stran za to vedela najmanj teden ali celo deset dni prej.

Kaže, da so se organizatorji vstaje odločili za Poljansko dolino zaradi zelo razvitega narodnoosvobodilnega gibanja. Osvobodilna fronta je bila v dolini močno zasidrana in pri ljudeh je bilo tudi borbena razpoloženje, saj so domači aktivisti že sami izvedli nekaj diverzantskih in sabotažnih akcij in po vaseh je bila že organizirana tudi Narodna zaščita. Ko se je na drugih območjih Gorenjske krepil sovražnikov pritisk na partizanske enote, jih je vodstvo pošiljalo v Poljansko dolino, kjer bi laže kljubovale pritisku in si ustvarile nujno potrebno zaledje za prezimovanje in razširitev vstaje. Tako je oktobra prišla tja večja partizanska enota, nastala je iz I. kranjske, kranjsko-tržiške in moravške čete, ki pa je kmalu odšla čez mejo na Babno goro v Polhograjskih Dolomitih.³⁴

Organizatorji množične vstaje na Gorenjskem so predvidevali, da lahko dvignejo množično vstajo tudi na drugih območjih. Zato so za pripravo vstaje v bohinjškem in jeseniškem kotu poslali tja iz Cankarjevega bataljona Staneta Bokala z 10 borci in nekaj dni za njimi je tja odšel še sekretar SKOJ za Gorenjsko Stane Žagar mlajši.³⁵

Politične in vojaške razmere za množično vstajo na Gorenjskem so bile v prvi polovici decembra 1941 ugodne. Bilo je več dejavnikov, ki so vplivali na odločitev ljudi za vstajo in za vstop v partizanske enote.

Partiji in Osvobodilni fronti je poleti in jeseni 1941 uspelo vzpostaviti na Gorenjskem trdno mrežo odborov OF v mestih in trgih in še bolj na podeželju, ki ga okupator ni mogel uspešno nadzirati. Kot že rečeno, je bila Gorenjska poleg Ljubljane tisto območje, ki sta ga poletna vstaja in narodnoosvobodilni boj najbolj vzgibala in do novembra 1941 ni utrpela kakšnih večjih okupatorjevih vdorov v organizacijo. Tako je mogel CK KPS, dne 5. decembra 1941, poročati CK KPJ, da se na Gorenjskem Partija in OF dobro razvijata, čez kakšnih 14 dni pa, da je na Gorenjskem po »zadnjih poročilih 108 terenskih odborov« in velik ugled KPS.³⁶ Na Gorenjskem je Osvobodilni fronti uspelo podobno kot v Ljubljani za 1. december organizirati množično demonstrativno akcijo.³⁷

32 Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 78, op. 2; Mikuž, Pregled zgodovine NOB, I, str. 257. Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, 24.

33 Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, 24.

34 Ivan Križnar: Kranjske partizanske enote v letu 1941. Kranjski zbornik 1970. Kranj 1970, str. 19.

35 Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 78, op. 2.

36 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94 in 104.

37 Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v Letih 1941–1942. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1–2, str. 224–225.

Osvobodilni fronti je tudi že uspelo večini slovenskega ljudstva na Gorenjskem dokazati — in ob okupatorjevem nasilju se je v to lahko prepričalo tudi samo — da fašistična okupacija prinaša slovenskemu narodu smrt in slovenskemu prebivalstvu fizično iztrebljenje. Postajalo mu je tudi vedno bolj jasno, da je poroštvo za obstoj slovenskega naroda le njegov splošni ljudski odpor proti okupatorjem.

Zlasti geslo, da bodo nacisti slej ko prej izgnali večino Slovencev z Gorenjskega in da je to zločinsko nakano treba onemogočiti s čim močnejšim in čimbolj množičnim odporom, je bilo zelo pomembno pri odločanju ljudi na odpor. Verjetno nacistom avgusta 1941 ni uspelo prepričati Slovencev na Gorenjskem, da jih ne bodo več izganjali. Če je morda septembra in oktobra nastalo glede tega večje pomirjenje, pa so nacistične deportacije Slovencev iz obsotelskega in obsavskega pasu ponovno vznemirile tudi Slovence na Gorenjskem. Tako je npr. vodja blejske podružnice državnega propagandnega urada NSDAP za Koroško Lothar Weber 7. novembra poročal v Celovec sledeče: »Razmere na zasedenem ozemlju so se v poslednjih dveh tednih na jugovzhodnem delu zaostriale zaradi izseljevanja v sosednjih predelih Spodnje Štajerske. Ta novica je tukaj, zlasti še v obmejnem predelu Litije, povzročila pravi hromeč strah in pripeljala do tega, da je en del delavcev zapustil svoja delovna mesta, da so kmetje v svojem obupu začeli klati svinje in teleta, da so bili trdno prepričani, da je odbila njihova ura... Vsekakor je jasno razvidno, da je prebivalstvo zaradi nenehnih nasprotujočih si odredb izgubilo zaupanje v vodstvo in je zelo skeptično.«³⁸ Tudi 14. novembra je poročal enako: »O razpoloženju med prebivalstvom je treba na splošno povedati, da ni popustilo nezaupanja, ki ga prebivalstvo čuti do Nemcev iz časa preseljevanja. Tudi Koroška ljudska zveza do sedaj ni mogla vzpostaviti skupnih vezi s Slovenci in si pridobiti njihovega popolnega zaupanja. Razpoloženje je torej treba še naprej označevati kot slabo.«³⁹ Novo vznemirjenje je prav gotovo povzročil izgon 35 slovenskih družin iz Dobrave pri Kropi dne 4. decembra, torej tik pred začetkom neposrednih priprav na množično vstajo. Nekaj so jih odpeljali v taborišče Šentvid nad Ljubljano, druge pa v begunjske zapore.⁴⁰

Na odločitev ljudi za vstajo so prav gotovo vplivale tudi vojaške in politične razmere na Gorenjskem. Konec novembra in v začetku decembra je bilo na Gorenjskem manj nemške policije kot npr. od avgusta do novembra, in ker so vojaški oddelki predvsem stražili za vojno pomembne industrijske objekte in prometne zveze, okupator ni mogel v dovoljni meri nadzirati terena. Poleg tega je pri okupatorju zaradi manjše aktivnosti partizanskih enot v drugi polovici oktobra in v začetku novembra nastal vtis, da mu je uspelo pomiriti Gorenjsko. Sam šef varnostne policije in varnostne službe v Berlinu, SS-obergruppenführer Reinhard Heydrich je npr. 7. novembra 1941 poročal zunanjemu ministru Joachimmu von Ribbentropu, da »se je vzdušje v uporniških vrstah iz tedna v teden slabšalo in so se med člani tolpe pojavila nesoglasja, zaradi česar se je tudi zmanjšala njihova udarnost. V okrajih Dravograd, Kranj, Radovljica in Škofja Loka je v 2. polovici septembra nastala znatna pomiritev.«⁴¹ Tudi 4. decembra mu je poročal, da se je število partizanskih akcij v zasedenih slovenskih pokrajinah še naprej zmanjšalo.⁴² Seveda pa je aktivnost Cankarjevega bataljona v drugi polovici novembra in v začetku decembra pri okupatorju razblinila ta napačni vtis. Akcije in zmage Cankarjevega bataljona ter brezu-

38 Webrovo poročilo Drumblu 7. 11. 1941, arhiv IZDG, f. 1003.

39 Webrovo poročilo Drumblu 14. 11. 1941, arhiv IZDG, f. 1003.

40 Bertoncej, Ljudska vstaja, 393. Poročilo orožniške postaje Podnart-Kropa 1. I. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.

41 T. Ferenc: Štiri Heydrichova poročila o sabotažnih, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941. Časopis za zgodovino in narodopisje, L. letnik, 1965, str. 8–12.

42 Prav tam.

spešni okupatorjevi načrti, da ga uniči, so še bolj dvignili moralo ljudstva, kar je opazal tudi okupator. Tako je npr. v poročilu orožniškega okrožja Radovljica komandantu orožništva za Gorenjsko zapisano tudi tole: »Napad komunistov na oddelek zaščitne policije na območju Blegoša, ko je padlo 45 policistov, je *prav pri vsem prebivalstvu* (podčrtal T. F.) izzval pravo veselje. Na obrazih ljudi se je opazilo, da ljudje privoščijo Nemcem ta poraz.«⁴³ Podobno je vodja državnega propagandnega urada NSDAP za Koroško Ottokar Druml poročal v Berlin: »Vsekakor Slovenci triumfirajo zaradi umora 45 policistov in sedaj čakajo, v kakšni obliki se bodo pojavile nemške represalije. V obmejnih vaseh so moški že napolnili nahrbtnike, iz strahu, da bo sedaj vse izseljeno.«⁴⁴ Če je dotedanji potek partizanskega boja zlasti na desnem bregu Save na Gorenjskem prebivalstvu dokazoval, da partizanstva ni mogoče uničiti, pa mu je zmaga Cankarjevega bataljona v Rovtah pokazala, da je mogoče tudi nemški oboroženi sili prizadeti zelo hude udarce in velike izgube. To, kar se je ravno tisti čas zgodilo nemški oboroženi sili na vzhodni fronti, se je zgodilo tudi na Gorenjskem. Oba dogodka sta imela močan odmev.

Medtem ko je prebivalstvo Gorenjske od srede novembra opazovalo vedno večjo aktivnost Cankarjevega bataljona in okupatorjevo nemoč, so se širile vesti o nezadovoljstvu med nemško oboroženo silo na Gorenjskem, o čemer je tisti čas celo dvakrat poročal Slovenski poročevalec. 22. novembra je zapisal: »Na okupiranem slovenskem ozemlju se pojavljajo zanimivi znaki naveličanosti in utrujenosti nemških vojakov. Nemški vojaki se trudijo, da bi pozdravljali v slovenskem jeziku. Odkrito godrnjajo in zabavljajo nad vojno, nad nemškim vodstvom, pritožujejo se, da so slabo opremljeni za zimo, da nimajo dovolj zimskih plaščev itd.«⁴⁵ Sredi decembra je poročal celo o velikem številu samomorov; med 150 možmi posadke ob Bohinjskem jezeru, naj bi bilo samo v poslednjem času kar 11 samomorov; pisal je o primerih vojaškega begunstva v Škofji Loki itd.⁴⁶ Najbolj pa so bile tisti čas razširjene novice v nezadovoljnih in upornih Luksemburžanih, o katerih je poročal CK KPS 5. decembra 1941 celo CK KPJ.⁴⁷

V zgodnji jeseni (september) 1941. leta, so morali nacisti, za boj proti partizanskim enotam na Gorenjskem pripeljati nove enote, med njimi tudi 93. rezervni policijski bataljon iz Weimarja. Del bataljona so namestili v Škofji Loki, drugega pa v Šentvidu nad Ljubljano. Menda je bil že november 1941, ko so drugi del premestili iz Šentvida v Litijo. V tej četi so bili v glavnem sami Luksemburžani, ki jih je bil nemški okupator mobiliziral v nemško policijo. Ti policisti so potem, ko so dobili stik s slovenskim prebivalstvom in ko so se seznanili z bojem slovenskega naroda, začeli izjavljati nemškim oficirjem, da se ne bodo vojskovali proti jugoslovanskim partizanom. Te izjave so pri nacistih vzbujale jezo in ogorčenje. Do še bolj odkritega izražanja protifašističnega duha in razpoloženja pri Luksemburžanih je prihajalo v skupinah v javnih lokalih in so bili nekateri zaradi tega kaznovani z zaporom. Slovenski ljudje so jim preko ječarjev — Slovencev pošiljali v zapore hrano. Če smemo verjeti podatkom, ki jih je nekdanji policist Emile Peters posredoval predsedniku litijske občinske skupščine, naj bi decembra 1941 prišlo celo do srečanja med nekaterimi Luksemburžani in partizani.⁴⁸ Kaže, da so bili Luksemburžani tudi v

43 Scherberjevo poročilo Handlu 24. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 22.

44 Drumblovo poročilo 25. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 1003. O begu prebivalcev vasi Razbore čez mejo glej poročilo orožniške postaje Šmartno pri Litiji 15. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

45 Slovenski poročevalec 22. 11. 1941 (SPor., ponatis 1951, str. 195).

46 Slovenski poročevalec 15. 12. 1941 (SPor., ponatis 1951, str. 218).

47 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94.

48 Pismo Emileja Petersa iz Luksemburga predsedniku občinske skupščine Litija 14. II. 1968, kopija v arhivu IZDG. Centralni komitee KPJ je v svojem pismu CK KPS 1. I. 1942 spraševal tudi o prestopu nemških vojakov na partizansko stran: »Poročajte nam o prestopu 120 Nemcev na vašo stran. Ker je to prvi slučaj v naši borbi, nam pišite podrobnejše o tem.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 109). Iz

drugih četah omenjenega policijskega bataljona, o čemer bi lahko sklepali po podatkih, ki jih je objavil Slovenski poročevalec o »nemških vojakih« v Škofji Loki: »V Škofji Loki je že nekaj vojakov pobegnilo z nočne straže in se preobleklo v civilne obleke. Vedno večje število vojakov se trudi priti v stike s civilnim prebivalstvom zaradi civilnih oblek, pripravljeni pa so dajati tudi različne informacije.«⁴⁹

Omenjeni rezervni policijski bataljon so nacisti konec oktobra 1941 poslali v spodnje Posavje (Krško) in ga skupaj z drugima dvema policijskima bataljonoma (72. in 171.) zaposlili pri izganjanju Slovencev. Decembra je nameraval Himmler poslati bataljon v vzhodno Evropo in neki dokument omenja, da na štajerskem »zaradi neljubih dogodkov« niso več zainteresirani zanj. Vendar je zaradi poslabšanja razmer na Gorenjskem ostal tam še do jeseni 1942.

Kaže, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji pri sestavljanju načrta za množično vstajo na Gorenjskem računalo tudi na protifašistično razpoloženje med Luksemburžani in celo pričakovalo, da bodo ti v akcijah proti partizanom udarili nacistom v hrbet.

K odločitvi ljudi za množično vstajo je nedvomno pripomogel tudi takratni vojaški in politični položaj v svetu. Na vzhodni fronti je sovjetski armadi uspelo ustaviti prodiranje nemške vojske proti Moskvi in je kmalu sama prešla v ofenzivo. Tiste dni so tudi Združene države Amerike vstopile v vojno. Ljudje so se bolj kot dotlej zavedali, da je konec fašističnega mita o bliskoviti vojni, v Molohu na glinastih nogah, ki bi se naj ob prvem nemškem sunku sesul v prah, o skorajšnji zmagi nemške vojske na vzhodni fronti itd. Vendar pa se je hkrati pri ljudeh pojavila tudi iluzija o skorajšnjem koncu vojne in o hitri zmagi zaveznikov nad silami osi.

Vsi ti, in morda še drugi dejavniki, so vplivali na razpoloženje ljudi in na njihovo odločitev za udeležbo v množični vstaji oziroma za odhod v partizane. Kot že rečeno, je bil eden od teh dejavnikov izredna aktivnost Cankarjevega bataljona in zlasti njegova velika zmaga v Rovtah. Kaže, da je ravno to dalo množični vstaji začetni zagon. Ker je delovanje Cankarjevega bataljona decembra 1941 tesno zvezano z množično vstajo na Gorenjskem oziroma sestavni del vstaje same, je ustrezno, da si ga ogledamo natančneje.

III. Aktivnost cankarjevega bataljona v prvi polovici decembra 1941

Bataljon na Mohorju

Cankarjev bataljon sicer ni bil edina gorenjska partizanska enota, je pa bil v začetku decembra 1941, ko so sklepali o množični vstaji, edina partizanska enota na območju Gorenjske, saj je enota, ki se je formirala iz ostankov drugih čet (I. kranjska, kranjsko-tržiška, moravska in rašiška četa) še bila na Samotorici v Ljubljanski pokrajini. Potekel je že poldrugi mesec, odkar se je bataljon nastanil v gozdnem taboru na severovzhodni strani Mohorja, ki leži 948 m nad morjem in je od njega mogoče zelo hitro priti do Kranja, Škofje Loke, Kroke itd. Da je imel kraj res neko osrednjo lego, kaže to, da sta se poprej pod njim kratek čas zadrževali kranjsko-tržiška in I. kranjska četa.⁵⁰ Okrog 70 partizanov Cankarjevega bataljona je svoja ležišča v taboru na robu Besniškega boršta

tega podatka bi morda Lahko sodili, da je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet predvidevalo, da bo toliko Luksemburžanov vstopilo v partizane.

49 Slovenski poročevalec 15. 12. 1941 (SPor., ponatis 1951, str. 218).

50 Križnar, Kranjske partizanske enote, 18–20; isti: Cankarjev ali gorenjski bataljon do decembrske vstaje. Borec, 1971, št. 10, str. 611–612.

prekrilo s smrekovim lubjem, nekateri so si razpeli šotore, postavili straže itd.⁵¹ Nekaj manj kot mesec dni je bil bataljon malo aktiven, kar je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja kritiziralo,⁵² proti sredini novembra pa je začel z akcijami, med katerimi so najpomembnejše izpraznitev Resmanovega mlina v Zapužah pri Begunjah 13. novembra, požig cestnega mostu v Praprotnem 18. novembra, napad na osemčlansko posadko obveščevalne čete iz Celovca v Lotričevi gostilni v Češnjicah 19. novembra, justifikacija 8 ali 9 narodnih izdajalcev — okupatorjevih sodelavcev od 1. do 3. decembra.⁵³ V tem času si je bataljon preskrbel tudi nekaj orožja, celo tri ali štiri strojnice, kar je zelo povečalo njegovo bojno moč.⁵³

Kljub temu da je bil tabor Cankarjevega bataljona dobro skrit in okoliški kmetje zelo zanesljivi,⁵⁴ ga je nemška policija vendarle odkrila. Dne 7. decembra je bataljon zažgal leseni most v Praprotnem v Selški dolini in čez dva dni je patrolja nemških policistov prispela skoraj do tabora. Stražarji so jo pravočasno opazili in bataljon ji je pripravil zasedo. V spopadu sta bila ranjena dva partizana; medtem ko naj bi po nekaterih podatkih na drugi strani padlo 6 policistov,⁵⁵ pa poročilo komandanta orožništva za južno Koroško na Bledu za 9. december navaja, da sta bila v gozdnati pokrajini severno od vasi Knape ranjena dva pripadnika nemške zaščitne policije.⁵⁶

Odhod bataljona z Mohorja in njegova zmaga v Rovtah

Sovražnikov vdor do bližine bataljonskega tabora je bil neposredni povod za sklep bataljonskega štaba, da ves bataljon takoj odide z Mohorja v Poljansko dolino. To, da bo bataljon odšel v Poljansko dolino, je bilo določeno oziroma dogovorjeno že prej in sovražnikova akcija 9. decembra je odhod le pospešila. Na pot je odšel 9. decembra pozno popoldne skozi Mohor, Zabrekve in Topole. Borci so šli peš, kuhinjsko in drugo opravo pa so peljali na saneh, ki jih je vlekel vol.⁵⁷ Na poti skozi Mohor je bataljon mobiliziral nekaj ljudi, v Zabrekvah, kamor je dospel okrog osmih zvečer, je mobiliziral celo 17 moških, in čez tri ure čez Topole prispel na glavno cesto in odšel naprej po njej proti Dolenji vasi. Med Selci in Dolenjo vasjo, ko je nameraval zaviti proti goliškemu mostu, je naletel na policijsko patroljo 10 mož in se z njo spopadel.⁵⁸ Najbolj natančno je do sedaj ta spopad opisal Pavel Kern:

»Drugi dan po tej akciji (misli na akcijo nemške policije 9. decembra pri Mohorju — op. T. F.) okrog 14. ure smo zapustili tabor in odšli v kraj Mohor, kjer smo dvignili nekaj kmetov, za katere smo sumili, da so vohuni nemških oblasti, in od tam smo šli po cesti, ki vodi v Selško dolino. V bližini zadnje vasi ob tej cesti smo se srečali z oddelkom nemških

51 Bertoncej, Ljudska vstaja, 390–392.

52 Poročilo CK KPS 5. XII. 1941, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 94.

53 Poročilo orož. postaje Begunje 14. 11. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.; sporočilo orož. okrožja Kranj 20. 11. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj; Bertoncej, Ljudska vstaja, 392; Slovenski poročevalec 15. 12. 1941 (SPor., ponatis 1951, str. 217). Glede števila justificiranih so podatki različni. Slovenski poročevalec navaja 9 oseb in tudi njihova imena, razen enega. Bertoncej navaja število 7, enako število navaja poročilo komandanta orožništva za Južno Koroško z dne 7. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 130).

54 Tako je npr. dr. Rainer 18. 12. 1941 v mestni hiši v Kranju govoril: »Ugotovljeno je, da je imela tolpa v gorah taborišče, da so se v bližini nahajala selišča, katerih prebivalci so vedeli, da se tam nahaja taborišče, in ki so podpirali tolpe s tem, da so jim prinašali živila in poročila.« (Karawanken Bote 24. 12. 1941).

55 Bertoncej, Ljudska vstaja, 394, ne navaja sovražnikovih izgub. Jan pa v svojih »Dražgošah«, str. 19, pravi, da je padlo 6 sovražnikov.

56 Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 130.

57 Poročilo orožniške postaje Železniki 11. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

58 Prav tam.

vojakov, ki je štel verjetno okoli 16 mož. Njegov poveljnik je glasno vprašal po nemško, kdo smo in kam smo namenjeni. Po tem vprašanju smo se na dogovorjeni znak našega komandanta bliskovito vrgli na tla na rob ceste v raztegnjeni vrsti in smo takoj začeli streljati s puškami in strojnicami na sovražnika. Ta je najprej odgovoril s streljanjem, ko pa je začutil našo premoč, se je umaknil v bližnji gozd in je na kraju spopada pustil ročne bombe, ki smo jih pobrali. V tem spopadu so imeli Nemci tri ranjene, to nam je drugi dan sporočil domačin, ki ga nisem poznal. Mi nismo imeli nobenih izgub.«⁵⁹

K tej pripovedi je treba pripomniti to, da se policijska patrolja ni samo umaknila, temveč celo razbila, saj je 7 policistov zjutraj prispelo v Škofjo Loko, vodja patrolje z dvema policistoma pa v Selca. Pač pa je ostanek policijskega voda iz Selc, ko je slišal streljanje, zasledoval bataljon do Praprotnega, kjer se je ustavil, ker se je za bataljonom izgubila vsaka sled. Dopolodne se je v Selcah pod vodstvom orožniškega glavarja za Gorenjsko kapetana Ludwiga Bergerja zbral oddelek orožništva zaščitne policije in gestapa, da bi nadaljeval zasledovanje. Tam je neki kmet z Mohorja, ki mu je skupaj z nekaterimi drugimi kmeti, mobiliziranimi v Zabrekvah, med spopadom uspelo zbežati iz bataljona, izjavil, da je bataljon odšel proti Golici, kar je tudi bilo res. Zato se je sovražni oddelek napotil tja, ker pa je med potjo zvedel, da je bataljon odšel v smeri Javorja in morda proti Poljanam, so pred Poljane poslali iz Šentvida pri Ljubljani policijsko četo. Oddelek iz Selc je prišel do Golice, nakar se je moral zaradi mraka vrniti v postojanko.⁶⁰

Cankarjev bataljon je po omenjenem spopadu neovirano nadaljeval pot čez Spodnjo in Zgornjo Golico. Po naporni nočni hoji po visokem snegu je do jutra prispel v Stirpnik, tj. v vasico kakih dva in pol kilometra južno od Dolenje vasi. Tam je ostal ves dan 10. in dopoldne 11. decembra. Potem ko se je v dolini Luše pojavila večja skupina nemških policistov, je štab bataljona sklenil, da odide naprej. Proti večeru so prišli v vasico Rovte pod cesto, ki drži na Blegoš. Ustavili so se pri kmetu Debeljaku in pri njem prenočili. 12. decembra dopoldne je stražar z opazovalnice v zgornji lini Debeljakovega hleva, od koder je bil dober razgled po okolici, sporočil, da je opazil kolono, ki se premika. K njemu sta odhitela komandant Jože Gregorčič in komandir Jakob Bernard ter z daljnogledom ugotovila, da je na pohodu 52 nemških policistov. To je bil vod 2. čete 181. rezervnega policijskega bataljona.

Prejšnji dan, tj. 11. decembra, je kapetan Blank s svojim oddelkom pri zasledovanju Cankarjevega bataljona prišel prav v njegov izpraznjeni tabor na Mohorju. Poročal je, da je tabor v neposredni bližini kote 941, tj. kakih tisoč korakov severovzhodno od Mohorja. Poročal je tudi, da se je od tam partizanska enota premestila v predel južno od Selške doline.⁶¹ Zato je orožniški komandant za Gorenjsko, polkovnik Rudolf Handl 12. decembra izdal 181. rezervnemu policijskemu bataljonu v Kranju naslednje akcijsko povelje:

»Glede na svoje povelje z dne 3. decembra 1941, dnevnik št. 59/41 tajno, in glede na dejstvo, da se je neka pomembna tolpa premestila s predela severno od Selške doline v predel južno od nje, ukazujem, da morajo do nadaljnjega vse razpoložljive sile v primerni moči in ob ustreznem zamenjavanju s patroljami nenehno vdirati na območje med obema Sorama do črte na vrhovih Blegoša (k. 1362) — Koprivnika — Mladega vrha — Mlake in

59 Le-ta je bil od 1. decembra 1941 v Cankarjevem bataljonu, a so ga konec decembra 1941 poslali v Polhograjske Dolomite, kjer ga je 27. 12. 1941 na Toškem čelu ujela italijanska patrolja. (Poročilo poveljstva XI. arm. zbora 28. 12. 1941, Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 259). Zapisnik zaslišanja hrani arhiv IZDG, f. 656 (it.).

60 Glej op. 57!

61 Akcijsko povelje namestnika poveljnika redarstvene policije Alpen land na Bledu 16. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10. Takrat so v taboru našli tudi prvo številko glasila glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet »Slovenski partizan«. Polkovnik Handl jo je ukazal prevesti v nemščino in je prevod poslal vsem policijskim enotam in vsem orožniškim okrožjem. (Arhiv IZDG, f. 17).

tudi na planine severneje in južneje od njih. Pri tem je treba zelo upoštevati poizvedovalno službo. Iniciativnost in samostojnost sta pri tej, nalogi samo po sebi umevna in nujna pogoja. Pri tem je treba kar se da stanovitno vplivati na podoficirje. V vseh teh zadevah pričakujem posebno živahnost.«⁶²

To povelje je postalo kaj kmalu usodno za ves vod 2. čete 181. rezervnega policijskega bataljona, ki ga je komandir čete še isti dan, tj. 12. decembra zjutraj, poslal na območje, določeno v prej omenjenem povelju. Vod je šel po blegaški cesti od Zaprevalju proti Rovtam.

Poveljstvo Cankarjevega bataljona je takoj, ko je opazilo bližajočo se patroljo, odpejalo borce v zasedo na levo stran blegaške ceste. Ko se je predhodnica približala zasedi, sta njena policijska psa splašila divjega zajca, ki se je najprej pognal po cesti in se nato poganjal po snegu desno od ceste. Ko sta psa podila zajca, so se policisti začeli zabavati, čelo kolone se je ustavilo in opazovalo lov, ostali pa so šli za čelom in se zbrali v skupino, ki je kazala zasedi hrbet, kar je bilo usodno. Borci so udarili z vsem orožjem skupini v hrbet in jo kmalu uničili. Le predhodnici je uspelo skočiti pod cesto in streljati na partizansko zasedo. Toda tudi ona je morala kmalu utihniti. V desetminutnem boju je padlo 46 policistov, enega ranjenega so ujeli, ga obvezali in izpustili. Tako se je rešilo le pet policistov, verjetno tistih, ki so bili v predhodnici. Bataljon je imel le dva mrtva in dva ranjena, od katerih je eden pozneje umrl.

Z novim, boljšim in tudi avtomatskim orožjem okrepljeni borci so se pod večer premaknili na Martinj vrh, tam nekaj ur prenočevali in nadaljevali pot čez Črni kal v Poljansko dolino. Pri Srednji vasi so prekoračili cesto in Soro ter preko Žabje vasi prispeli v Vinharje, kjer so dobili zvezo z rajonskim komitejem KPS Poljanska dolina. Ker je bataljon zvedel, da je na Polhovcu partizanska četa, ki je prišla iz Polhograjskih Dolomitov, je odšel tja in 14. decembra že vzpostavil zvezo z borci tržiško-kranjske in I. kranjske čete in tistih čet, ki so bile prej v sestavi kamniškega bataljona. Vključili so se v bataljon, ki se je utaboril pri kmetu Presečniku na Polhovcu in se začel pripravljati na nove akcije.⁶³

Verjetno je imel centralni komite KPJ v mislih predvsem te uspehe Cankarjevega bataljona, ko je za Novo leto 1942 pisal centralnemu komiteju KPS: »Razveselila so nas poročila o znatnih uspehih partizanskega gibanja v Sloveniji. To je dokaz, da obstajajo v Sloveniji tudi vsi subjektivni pogoji za razmah partizanskega gibanja vse do široke ljudske vstaje. Ti uspehi so tudi dokaz, da vaši argumenti o snegu niso tako pomembni, kakor mislite. Sneg imamo tudi mi, toda menimo, da koristi nam in ne sovražniku, ki zaradi njega ne more uporabljati motorizacije in aviacije. Smatramo, da bi razvoj partizanstva bil hitrejši, če bi poslali na to področje močnejše partijske kadre (in jih s tem hkrati rešili pred uničenjem); če bi odločneje mobilizirali delavce iz tovarn, a na samem terenu kmete, zlasti siromašne; če bi, dalje, odločneje delali na organizaciji Narodne zaščite, ki bi, prvič, zelo pomagala partizanom v njihovih bojih, in, drugič, držala bi zaledje ter bila neizčrpen rezervoar ljudskih moči za partizanske oddelke; če bi končno okrepili politično delo v samih partizanskih oddelkih. Da imate težave v komandnem kadru, vam verjamemo, kajti iste težave imamo tudi mi ... Kljub pomembnim uspehom, ki ste jih imeli v borbi proti okupatorjem, so vendarle vaši oddelki še vedno premalo številni, da bi mogli uspešno izvršiti naloge, ki ste jih dobili od Vrhovnega štaba, naloge, ki bi edine dale partizanom v Sloveniji čvrsta oporišča: čiščenje terena, potiskanje okupatorjev k osnovnim prometnim žilam ter njihovo razbijanje ob teh žilah. Dejansko se partizansko

⁶² Handlovo povelje 12. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

⁶³ Bertoncej, Ljudska vstaja, 395–397; isti: Velika zmaga Cankarjevega bataljona v Rovtih. Gorenjska v borbi za svobodo, 1961, št. 5, str. 27–28; M. Pavlin: Bilo je 12. decembra 1941. Borec 1961, št. 12, str. 663–665; Jan, Dražgoše, 20–30.

gibanje - *razen deloma na Gorenjskem* (podčrtal T. F.) - še vedno nahaja v prvotni fazi. Toda vi morate iti dalje ...«

Kot kaže, CK KPJ takrat, tj. ob Novem letu 1942, še ni vedel, da se je Gorenjska že dvignila v množično vstajo, ni pa seveda tudi mogel vedeti, da so se razmere glede okupatorjevih oboroženih sil na Gorenjskem začele temeljito in hitro spreminjati, kar je predmet našega nadaljnjega razpravljanja.

Okupatorjeva reakcija na partizansko zmago v Rovtah

Na partizansko zmago v Rovtah, največji vojaški uspeh narodnoosvobodilnega gibanja na Gorenjskem v letu 1941, je nemški okupator hitro reagiral. Najprej mu je šlo seveda za to, da s hitro akcijo napade bataljon in se mu maščuje za poraz. 13. decembra so z dvema bataljonoma - verjetno sta to bila 322. in 857. bataljon deželnih strelcev iz Domžal in z Bleda,⁶⁴ okrepljenima z dvema »težkima četama«⁶⁵ napravili hajko proti Rovtam in Mlademu vrhu. Seveda niso mogli naleteti na Cankarjev bataljon, niti niso ugotovili, v kateri smeri je odšel iz Rovt. »Za časa očiščevalne akcije se je komunistična tolpa razdelila na tri skupine, ki so se napotile v sledeče smeri: prva skupina, ki je štela okoli 100 mož, proti prelazu Sluga, druga, ki je štela 60 mož, proti Železnikom, tretja, ki je štela 30 mož, proti Poljanam,« so poročali nemški oficirji italijanskim. Ker se jim je zdela najnevarnejša in najpomembnejša t. i. prva skupina sto mož, ki naj bi se »utrčila v nekdanjih jugoslovanskih utrdbah na Blegašu, v trikotniku med jugovzhodnimi pobočji sedla Sluge - Leskovic - Hotavljev«, so najprej prosili za pomoč italijanskega okupatorja in ta je okreplil mejo na omenjenem območju. Okoli polnoči pa so mu sporočili, da pomoč ni potrebna, češ da so se partizani premaknili »proti vzhodu na južno podgorje Blegaša v smeri Škofje Loke.«⁶⁶ Tudi drugi dan so nemške sile hajkale za partizani, ki pa so bili že južno od Poljanske Sore. Nemški oficirji so imeli ta dan celo dva sestanka z italijanskimi: ob 9. uri v Žireh in ob 10. uri na mejnem prelazu v Podlanišču. Povedali so jim, da bodo hajko nadaljevali ves dan 14. decembra. »Če izid ne bo dovoljen, se mora akcija po ukazu nemškega višjega poveljstva v Mariboru ustaviti.«⁶⁷ Kaže, da so hajko tisti dan res ustavili, vendar le za dva dni, kajti že 17. decembra so ponovno iskali Cankarjev bataljon in tudi to pot na nepravem kraju.

Druga večja posledica partizanske zmage pri Rovtah je bil prihod novih okupatorjevih sil na Gorenjsko. Prišli so najprej s slovenske Štajerske, nato pa še iz rajha.

V prvi polovici decembra 1941 je imela Gorenjska dosti manj policijskih sil kakor pa v katerem koli času od začetka avgusta dalje. 171. rezervni policijski bataljon je bil udeležen pri veliki izselitveni akciji v obsavskem in obsotelskem pasu, Endlerjev policijski polk pa je sredi novembra dokončno odšel z Gorenjske: najprej 93. rezervni policijski bataljon v izselitveno akcijo v obsavskem in obsotelskem pasu, 325. policijski bataljon pa v Krakov na Poljskem. Tako je bil na Gorenjskem le 181. rezervni policijski bataljon, ki je bil po partizanski zmagi pri Rovtah zelo okrnjen. Zavedajoč se resnosti položaja, so nemška policijska povelja storila vse, da bi prišlo na Gorenjsko čim več policijskih sil. Najbolj pri roki so jim bile seveda policijske sile na slovenskem Štajerskem, ki so bile

64 Poročilo poveljstva XI. arm. zbora na Vrhniki ju imenuje »due battaglioni territoriali«. (Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 205).

65 Po nekem drugem italijanskem poročilu naj bi 13. 12. ob 11. uri »prišle na kraj borbe okrepite vojske in policije iz škofje Loke, ki so preiskale teren s 4 vojaškimi in 3 orožniškimi (beri: policijskimi — op. T. F.) četami, vendar brez uspeha.« (Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 215).

66 Brzjavka poveljstva XI. Arm. zbora štabu II. Armade 14. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VI/1 dok. 204.)

67 Brzjavka poveljstva XI. arm. zbora štabu II. armade 14. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 205).

zaposlene z izganjanjem Slovencev. Najprej, vsekakor pa že do 12. decembra zvečer, se je vrnil na Gorenjsko 93. rezervni policijski bataljon, s katerim so imeli štajerski nacisti celo nevšečnosti. Po vrnitvi na Gorenjsko se je nastanil v Škofji Loki. Poveljniku redarstvene policije polkovniku Helmutu Mascusu pa je šlo predvsem za vrnitev 171. rezervnega policijskega bataljona, ki je bil že preizkušen v bojevanju s partizani na Gorenjskem, zlasti še v kamniškem okrožju, medtem ko 93. rezervni policijski bataljon, ki bi ga že novembra morali poslati v vzhodno Evropo, ni imel takih izkušenj. Zato je 15. decembra popoldne v Celovcu izdal naslednje povelje svojemu namestniku za slovensko Štajersko, orožniškemu polkovniku Hugu Nowotnyju:

»Nujno potrebno je takoj poslati 171. rez. pol. bataljon v Kranj. Vojaškega poveljnika je treba takoj prisiliti, naj ima za morebitno podporo policiji pripravljene vse vojaške enote, ki so na južnem Koroškem (beri: na Gorenjskem - op. T. F.). Prosim, da takoj izvršite, ker je zadeva skrajno nujna.«⁶⁸ Kako zelo se mu je mudilo, priča tudi to, da mu je čez dve uri poslal novo brzojavko:

»171. rezervni policijski bataljon ima navodilo, naj takoj odide v Kranj. Vpeljavo in nastanitev mu mora zagotoviti 181. rez. pol. bataljon.«⁶⁹

Mascusov namestnik za slovensko štajersko polkovnik Nowotny je to povedal še bolj jasno: »171. rez. pol. bataljon je treba takoj poslati v Kranj. Tiste njegove sile, ki so udeležene pri preseljevanju, morajo takoj zamenjati sile 72. rez. pol. bataljona in jih je nato treba poslati v Kranj. Kolikor preseljevanja ni mogoče izvajati s silami, ki še ostanejo, je treba izselitveni štab obvestiti, da izselitev izvaja le v okviru možnosti.«⁷⁰ Iz naslednje brzojavke pa je razvidno, da so predvidevali, da bo akcija na Gorenjskem trajala 8 dni.⁷¹ Bataljon je res 16. decembra odrinil v Kranj in sta tako imela polkovnik Mascus in Handl že tega dne zvečer na Gorenjskem tri policijske bataljone: 181. v Kranju, 171. v Radovljici in 93. v Škofji Loki, pripravljena pa je bila tudi vojska.

Prva naloga vseh treh bataljonov oziroma njihovih delov, naj bi bilo zavarovanje obiska novega šefa civilne uprave dr. Friedricha Rainerja na Gorenjskem in večja hajka v Besniškem borštu.

Po prvotnem programu, ki ga je 6. decembra izdelalo pokrajinsko propagandno vodstvo NSDAP za Koroško v Celovcu, naj bi dr. Rainer obiskal Gorenjsko od 11. do 13. decembra, tj. še preden bi ga ustoličili za šefa civilne uprave. Med 6. in 9. decembrom so začetek obiska odložili za en dan, po novem programu z dne 9. decembra pa naj bi obiskal Gorenjsko v dneh od 17. do 19. decembra, tj. po umestitvi, ki je bila 16. decembra v Celovcu. Na osnovi dosegljivih virov ni mogoče odgovoriti na vprašanje, zakaj so Rainerjev obisk kar dvakrat odložili.⁷² Nov program obiska so že priredili novim razmeram na Gorenjskem: k sprejemu v posameznih krajih namreč niso vabili prebivalstva, kot. so to v začetku predvidevali, temveč poleg nemškega okupacijskega aparata le »delegacije lojalnih Slovencev«. Zelo so tudi okrepili zavarovanje: namesto orožnikov in delov enega policijskega bataljona so uporabili orožnike in dele treh policijskih bataljonov in polkovnik Handl je še posebej naročil: »Pri tem še posebej opozarjam, da se je politični položaj v južni Koroški zelo poslabšal in je treba vsak čas pričakovati napade na kolono avtomobilov. Zato je treba v vsakem zavarovalnem predelu imeti pripravljeno rezervo.«⁷³

68 Mascusova brzojavka Nowotnyju 15. 12. 1941 ob 16.21 uri, NAW, T-175, navitek 10.

69 Mascusova brzojavka Nowotnyju 15. 12. 1941 ob 18.45 uri, NAW, T-175, navitek 10.

70 Nowotnyjeva brzojavka 72. in 171. rez. pol. bat. 15. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

71 Prav tam.

72 Program pokrajinskega prop. urada NSDAP za Koroško 6. 12. 1941; Handlovi posebni povelji 9. in 16. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

73 Handlovo posebno povelje 16. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

Imel je prav: novega šefa civilne uprave je gorenjsko prebivalstvo pričakovalo z množično vstajo, barikadami in s streli.

Tisti del policijskih sil, ki ni sodeloval pri zavarovanju Rainerjevega obiska, so 17. decembra uporabili za hajko v Besniškem borštu. Tudi za to akcijo je polkovnik Handl izdal povelje 16. decembra. Povod zanjo je dala novica, da naj bi se v Besniški Boršt vrnil Cankarjev bataljon. Dve četi 181. rezervnega policijskega bataljona sta pod poveljstvom kapetana Blanka prodirali iz Selške doline, in sicer ena iz Bukovščice čez Ševlje, Knapo in Strmico na severozahod proti Jančen vrhu (vzhodno od Mohorja), druga pa iz Selc čez Topolje na Kuril vrh, združili sta se pri Potoku v bližini Mohorja. Dve četi 93. rezervnega policijskega bataljona pod poveljstvom majorja Kleina, ki je tudi vodil vso akcijo, sta po prihodu čez Podnart in Spodnjo Besnico zaprli položaje Čepulje—Nemilje. Akcija je seveda udarila v prazno, saj je bil Cankarjev bataljon že v hribih južno od Poljanske doline.⁷⁴

Partizanska zmaga v Rovtah je našla odmev tudi v samem Hitlerjevem glavnem stanu. To je povedal dr. Rainer pred »odposlanci lojalnih Gorenjcev« v mestni hiši v Kranju 18. decembra. Tedaj je dejal: »že v pričetku mojega uradnega poslovanja sem pa prejel žalostno vest. Dne 1. decembra so razbojniški morilci na najostudnejši način umorili Slovence, ki so bili voljni sodelovati pri obnovi in ki so bil za Führerja ... Pri zasledovanju teh tolp pa so dne 12. decembra padli nemški policisti. Napadli so jih in tudi one, ki so bili ranjeni, umorili na najostudnejši in najbolj prostaški način. Danes sem stal na njihovih grobovih, javil sem tudi to morilstvo Führerju in *Führer mi je naročil, da moram skrbeti z najostrejšimi sredstvi za to, da se ne ponovijo več taka grozovita dejanja. Prisiljen sem torej storiti izredno ostre ukrepe. ... Poklical sem sedaj ojačenje v to deželo. Prebivalstvo bo to v nekaj dneh ugotovilo.*»⁷⁵ (Podčrtal T. F.)

Po vojni je dr. Rainer na zaslišanju v ljubljanskih zaporih povedal: »že v decembru 1941 sem telefoniral državnemu vodji SS Himmlerju za okrepitev policijskih enot. Zahteval sem take enote, ki bi bile izurjene za bojevanje v gorah. Take enote sem od Himmlerja tudi dobil. ... Dne 17. decembra sem govoril s polkovnikom Mascusom, ki je bil poveljnik redarstvene policije, in s polkovnikom Swiatkom, poveljnikom vojske. Zahteval sem poročilo o položaju. Mascus mi je dejal, da ozemlje ni več v naših rokah in da je zato treba uvesti obsedno stanje. Vsa civilna uprava naj bi odšla in ozemlje naj bi imeli spet pod vojaško upravo. V Kranj so ravno tedaj poslali Dalugejevega namestnika generala Schreyerja. Govoril sem tudi z njim.«⁷⁶

Toda ni bil samo dr. Rainer tisti, ki je zahteval pomoč iz rajha. Polkovnik Mascus je po vojni na zaslišanju izjavil: »Po spopadu s partizani dne 12. decembra 1941 sem pri šefu redarstvene policije v Berlinu zahteval, naj bi nekoga posebej zadolžili za nekdanje jugoslovanske predele in so nato najprej poslali v Salzburg generallajtnanta Schreyerja. O zadevi je govoril z mano in z Rösenerjem, ki je medtem postal višji vodja SS in policije v Salzburgu.«⁷⁷

Večina ukrepov, ki so jih nacisti izdali sredi decembra 1941, je spadala v pristojnost šefa nemške policije Heinricha Himmlerja. Ta je 12. decembra, verjetno v zvezi s partizansko zmago pri Rovtah, izdal povelje, v katerem pravi: »Nam določena naloga, da zagotovimo varnost, mir in red na območjih, ki so nam zaupana, predvsem za fronto, zahteva od nas, da brezobzirnoma odstranimo vsako žarišče upora in da sovražnike rajha v

74 Handlovo akcijsko povelje 16. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

75 Karawanken Bote 24. 12. 1941.

76 Zaslihanje dr. Rainerja, arhiv RSNZ SRS.

77 Zaslihanje polkovnika Helmuta Mascusa v zavezniškem taborišču Vilvorde pri Bruslju 28. 3. 1946, prepis zapisnika v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

najostrejši obliki kaznujemo s smrtno kaznijo.« Tega povelja Himmler namreč ni naslovil samo na svoje zastopnike v zasedenih ruskih pokrajinah, temveč tudi za zastopnika za alpske dežele, ki je to povelje ukazal razmnožiti in je z njim seznanil podrejeneustanove in enote.⁷⁸ Dne 17. decembra 1941 je Himmler izdal naslednje povelje, ki ga zaradi pomembnosti navajam v celoti:

»Generallajtnantu policije Schreyerju na Bledu. Poverjam Vam vodstvo celotne policijske-vojaške akcije v nemirnih območjih južni Koroški in južni Štajerski. Pri izpolnjevanju svoje posebne naloge ste podrejeni višjemu vodji SS in policije, SS-Gruppenführerju Rösenerju in ga morate čim popolneje obveščati o načrtih in o izvajanju Vaše posebne vojaške naloge in morate upoštevati njegove želje, če je to službeno mogoče. Obveščanje pristojnih gauleiterjev Rainerja in dr. Uiberreitherja je stvar višjega vodje SS in policije. Za vso vojaško akcijo ste mi odgovorni osebno sami. O tem povelju je treba takoj obvestiti višjega vodjo SS in policije. On pa mora obvestiti oba gauleiterja. Prejem tega povelja je treba takoj potrditi. Šefu redarstvene policije. Podp. H. Himmler, državni vodja SS in šef nemške policije v notranjem ministrstvu.«⁷⁹

Šef redarstvene policije v Berlinu, general Kurt Daluge, v čigar štabu je bil generallajtnant Schreyer generalni inšpektor zaščitne policije, je poslal Schreyerju na Bled naslednjo brzojavko:

»Generallajtnantu policije Schreyerju na Bledu. Kot dopolnilo brzojavke vojaškega vodje SS glede Vaše naloge v južni Koroški in južni Štajerski odrejam sledeče:

Polkovnika Handl in Nowotny sta Vam podrejena s svojima štaboma in z vsemi svojimi silami vred, prav tako doslej v južni Koroški in južni Štajerski angažirani pol. bataljoni in čete. Poleg tega Vam bodo podrejeni v akciji in poslani k Vam:

325. pol. bataljon (zdaj v Krakovu)

44. rez. pol. bataljon (zdaj v Leipzigu) in tudi posamezni izurjeni gorski vodniki ter smučarji.

Trije od angažiranih bataljonov bodo motorizirani.

Na razpolago boste dobili tudi težke in lahke minomete.

Za izvedbo Vaše naloge vam bodo podrejeni podpolkovnik Russel, major Mann in kot I a (operativni oficir — op. T. F.) major Blöcher.

Prosim, da mi čimprej predložite akcijske načrte. Podp. Daluge.«⁸⁰

Himmlerjeva brzojavka je sicer datirana s 17. decembrom 1941, vendar je Himmer ustrezno ustno povelje izdal že nekaj dni prej, in sicer med 12. in 15. decembrom, tj. med partizansko zmago v Rovtah in Schreyerjevim prihodom v Maribor. Dne 15. decembra popoldne je bil namreč Schreyer že v Mariboru, in se je drugi dan zjutraj odpeljal z avtomobilom čez Celje v Kranj, kjer je imel posvet s komandantom 181. rezevnega policijskega bataljona, 17. decembra je bil navzoč pri pogrebu v Rovtah padlih nemških policistov, medtem ko je 18. decembra obiskal policijske enote na Gorenjskem, se udeležil večerje pri dr. Rainerju na Bledu ter imel tam konferenco s policijskimi in orožniškimi oficirji o predvidenih akcijah na Gorenjskem.⁸¹

Generallajtnant Schreyer si je v drugi polovici decembra 1941 v Grand Hotelu na Bledu uredil svoj štab, ki je obstajal do 10. februarja 1942 in se je imenoval policijski akcijski štab Jugovzhod (Polizei — Einsatzstab Südost). Kaže, da mu je bilo mogoče dokončno vzpostaviti štab šele do 28. decembra 1941, kot so pač prihajali na Bled policijski oficirji,

78 Dnevno povelje št. 5 pol. akc. štaba Jugovzhod 9. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10.

79 Prepis brzojavke s strani inšpektorja redarstvene policije v Salzburgu 13. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10.

80 Prav tam.

81 Schreyerjeva brzojavka iz Maribora polkovniku Mascusu v Celovec 15. 12. 1941 ob 17.40, NAW, T-175, navitek 10; Karawanken Bote 24. 12. 1941.

ki jih je urad šefa redarstvene policije v Berlinu pošiljal tja iz raznih delov Nemčije, in kot so tja prihajale tudi policijske in druge enote.

Komandant štaba je bil generallajtnant Schreyer, njegov namestnik polkovnik Handl, adjutant poročnik Weidig, načelnik štaba in operativni oficir podpolkovnik Blöcher, oficir za zaledje major Mann (pozneje kapetan Rumler), personalni referent poročnik Bleiweis, referent za upravne zadeve policijski inspektor Otto Biella, referent za zveze major Schall in prometno-tehnični referent poročnik Scheer. Orožniškega podpolkovnika Russla je Schreyer imenoval za »vodjo za posebno uporabo« in ga zadalžil za izvajanje tistih nalog, v katerih bo nastopalo več samostojnih enot, za adjutanta mu je določil poročnika Kunscha.⁸²

Komandant štaba, generallajtnant Schreyer je bil za izvedbo naloge odgovoren neposredno samemu Himmlerju, podrejen pa je bil višjemu vodji SS in policije v XVIII. vojnem okrožju generallajtnantu Erwinu Rösenerju. Ker do tedaj višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju ni imel glede partizanskega bojevanja v Sloveniji nobenih operativnih pristojnosti, verjetno tudi Himmler ni zadalžil Rösenerja za neposredno vodenje operacij proti gorenjskim partizanom, temveč je za to, ker je to bila predvsem naloga redarstvene policije, zanjo zadalžil Schreyerja in je bil ta podrejen Rösenerju le kot Himmlerjevemu zastopniku. Vendar pa se je v obdobju, ki ga obravnava razprava, spremenil odnos višjega vodje SS in policije do protipartizanskega bojevanja. Ta namreč začne po novem letu podpisovati lepake o usmrtitvi talcev na Gorenjskem, ki jih je do tedaj podpisoval šef civilne uprave, in se začne udeleževati tudi posameznih, večjih protipartizanskih akcij ali pa jih celo vodi. Zanimivo je tudi vprašanje, zakaj niso v štab vključili polkovnika Mascusa. Kot je izpovedal po vojni, mu je Rösener pripisal krivdo za poraz pri Rovtah in ga poslal v Salzburg, kjer je do februarja 1942 čakal, da so ga premestili v Stuttgart.

Ko so ustanavljali policijski akcijski štab Jugovzhod, je še naprej vodil protipartizansko bojevanje na Gorenjskem polkovnik Handl. Od 21. do 29. decembra 1941 se je imenoval »vodja akcijskih sil v južni Koroški« (Führer der Einsatzkräfte Südkärnten).

Tisti čas, ko se je ustanavljal, je policijski akcijski štab Jugovzhod začel dobivati nove policijske enote, in sicer tiste, ki mu jih je bil obljubil šef redarstvene policije Daluege, in tudi drugi.

325. in 44. policijski bataljon sta bili tisti policijski enoti, za kateri je Daluege že 15. decembra izdal povelje, naj odrineta na Gorenjsko.⁸³ Podpolkovnik Blöcher, ki je bil načelnik štaba poveljnika redarstvene policije v Mariboru, je še isti dan prosil generala Winkelmanna pri šefu redarstvene policije v Berlinu, naj oba pripravljena bataljona takoj pošljejo v Kranj in naj jima dajo gorsko opremo, brez katere nima smisla, da prideta na Gorenjsko.⁸⁴ Odgovorili so mu, da ju bodo opremili z gorsko opremo in za vsak bataljon pripravili v Gradcu po 1050 smučk.⁸⁵ Preden so ju poslali na Gorenjsko, so ju še dopolnili s policisti iz raznih krajev.⁸⁶ 44. rezervni policijski bataljon (10 oficirjev, 5 upravnih uradnikov in 468 policijskih stražmojstrov) pod poveljstvom majorja Wallescha so 19. decembra s posebnim vlakom odpeljali iz Leipziga in je drugi dan popoldne prispel v Kranj.⁸⁷ 325. policijski bataljon pod poveljstvom majorja Auscherja pa so poslali iz Krakova dan ali dva pozneje in je prispel v Škofjo Loko 21. ali 22. decembra. Za bataljonoma

82 Schreyerjevo dnevno povelje št. 2 z dne 2. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10.

83 Brzobjavka redarstvene policije Berlin Schreyerju 17. 12. 1941, NAW T-175, navitek 10.

84 Blöcherjeva brzobjavka Winkelmannu 15. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

85 Brzobjavka urada inspektorja redarstvene policije v Salzburgu poveljniku redarstvene policije Maribor 15. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

86 Brzobjavka urada redarstvene policije Berlin poveljnikom in inspektorjem redarstvene policije v Stuttgartu, Hamburgu, Münstru, Hannoveru, Mariboru in Pragi ter Kölnu 18. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

87 Sporočilo poveljnika redarstvene policije Dresden Schreyerju 19. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

so čez nekaj dni poslali tudi kolone tovornih avtomobilov, ker je Daluege v Berlinu odredil, da bodo trije od angažiranih bataljonov motorizirani. Kolono za 325. pol. bataljon, v kateri je bilo 12 tovornih avtomobilov in 3 protitankovski topovi, so 26. ali 27. decembra poslali iz Kölna in je 30. decembra zvečer prispela v Kranj.⁸⁸ Kolono za 44. rezervni pol. bataljon, v kateri je bilo 31 avtomobilov in 18 motornih koles z 2 oficirjema in 80 policisti, pa so 30. decembra poslali iz Tabora na Češkem ter je čez dva dni prispela v Kranj.

Ko sta bataljona prispela na Gorenjsko, je »vodja akcijskih sil« polkovnik Handl 22. decembra »za izvedbo splošnih varnostnih ukrepov« določil bataljonom nova operativna območja: 44. rez. pol. bataljonu (štab v Škofji Loki) območje nekdanjega Škofjeloškega okraja, 181. rez. pol. bataljonu (štab v Kranju) okrožje Kamnik, 325. pol. bataljonu (štab v Kranju) kranjsko okrožje brez nekdanjega škofjeloškega okraja, 93. rez. pol. bataljonu (štab na Bledu) del radovljiškega okrožja na severu do Radovne, na vzhodu do Save Dolinke, na jugu do Save Bohinjke vključno z Bohinjsko dolino in na zahodu do italijanske meje, 171. rez. pol. bataljonu (štab v Radovljici) ostali del radovljiškega okrožja. Kaže, da je večji del 181. rez. pol. bataljona ostal v Kranju in na Bledu za krajevno zaščito, čeprav je bilo bataljonu dodeljeno kamniško okrožje.⁸⁹

Hkrati s to razmestitvijo enot je Handl napovedal skorajšen prihod »specialnih enot (tankov in protitankovskih topov)«.

Že sredi decembra so v Berlinu predvidevali, da bodo poslali na Gorenjsko za 44. rezervnim policijskim in 325. policijskim bataljonom še tretji policijski bataljon, in sicer 323. policijski bataljon iz Tilsita.⁹⁰ Toda tega bataljona niso odposlali, pač pa so okrog 9. januarja 1942 pripeljali v območje severovzhodno od Kranja, tj. v Senčur, 10. rezervni policijski bataljon iz Berlina pod poveljstvom majorja Woytewitza. Namestili bi ga radi v Kranju, a so imele vse razpoložljive prostore zasedene že druge enote.⁹¹

S posebnim ukazom šefa redarstvene policije v Berlinu z dne 22. decembra 1941 so na Bledu sestavili poseben policijski smučarski patroljni oddelek (Polizeiskistreibefahrtabteilung), za katerega so policiste - smučarje zbirali v raznih pokrajinah v Nemčiji; prvih 251 ljudi so npr. poslali iz Dresdena, Salzburga in z Dunaja. Ko so oddelek prve dni januarja 1942 formirali, so ga podredili majorju Nannu. Oddelek, ki je bil najprej v moči ene čete, se je sčasoma uredil tako, da je imel njegov štab položaj štaba bataljona, ki je poveljeval dvema četama.⁹²

Tiste dni so na Gorenjsko poslali tudi nekaj tankov. Bili so prvi tanki, ki so jih nacisti uporabili v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju v Sloveniji. Šef redarstvene policije v Berlinu je 20. decembra 1941 ukazal, naj jih pošljejo iz Dresdena. Še isti dan se je t. i. »tankovski vod« (Panzerkraftwagenzug) odpeljal z železnico do Gradca, nato pa po cesti do Kranja. Poleg treh tankov tipa »Tatra« sta bila v koloni tudi srednje velik tovorni avto in osebni avto.⁹³ 1. januarja 1942 so — spet na povelje šefa redarstvene policije v

88 Sporočilo inspektorja redarstvene policije Salzburg Schreyerju 28. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

89 Handlovo povelje 22. 12. 1941, arhiv IZDG.

90 Brzjojavka šefa redarstvene policije Berlin Blöcherju 16. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

91 Blöcherjevo dnevno povelje št. 5, z dne 9. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10.

92 Brzjojavka šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 3. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10. Smučarsko oddeleke sta policija in orožništvo na Gorenjskem pripravljala že prej. Tako je orožniški okrožni vodja za Radovljico podporočnik Scherber že 10. decembra 1941 začel zbirati po vsej Gorenjski orožniško smučarsko patroljo za hajko po Mošenjski planini 16. decembra 1941. Dne 19. decembra pa je polkovnik Handl sporočil okrožnim orožniškim vodjem v Celovcu, Spittalu, Lienzu in Kranju, da je šef nemške policije z brzjojavko dne 17. decembra naročil, naj izurjene smučarje takoj pripravijo za akcijo na Gorenjskem. (Povelje orož. okrožja Kranj 10. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj; Handlovo sporočilo 19. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj).

93 Sporočilo poveljnika redarstvene policije v Pragi Schreyerju 21. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

Berlinu — poslali za njim iz Dresdena 15 motornih koles (od tega 9 s prikolicami) in 33 policistov.⁹⁴ Ko so ta motorna kolesa 2. ali 3. januarja 1942 prispela na Gorenjsko, je generallajtnant Schreyer v Sitarjevi vili na Bledu formiral iz tankov in motornih koles »tankovski ogledniški vod« (Panzerspähzug), ki je imel tri »tankovske ogledniške oddelke (Panzerspähtrupp). Vsak tankovski ogledniški oddelek je imel tank-oglednik in skupino motoristov. Tankovski ogledniški oddelki naj ne bi sodelovali v bojih, temveč le pri ogledovanju terena in odstranjevanju ovir. Medtem ko bi tank-oglednik ob stiku s sovražnikom le-tega vezal nase, naj bi skupina motoristov odstranjevala morebitne ovire in skrbel za prenašanje sporočil drugim enotam.⁹⁵

Za potrebe policijskega akcijskega štaba »Jugovzhod« so poslali na Bled še nekaj manjših specialnih oddelkov. Konec decembra ali prve dni januarja 1942 so z Dunaja poslali 12 motornih koles s prikolicami in 6 brez prikolic z 18 policisti, ki so štabu rabili za »motorizirani kurirski oddelek« (Kradmeldestaffel).⁹⁶ Iz Recklinghausena pa so 20. decembra poslali na Bled oddelek za zveze (Nachrichtenbereitschaft), ki je imel oficirja in 36 policistov ter eno srednjeveliko radijsko postajo v avtomobilu ter 10 manjših prenosnih radijskih postaj.⁹⁷ Z Dunaja pa so prve dni januarja 1942 poslali okoli 150 koles, 6000 svetlobnih nabojev itd.⁹⁸

Potem ko se je pozanimal, ali so na Gorenjskem možnosti za pristajanje in vzletanje letal in je dobil pritrdilen odgovor, je šef redarstvene policije v Berlinu 23. decembra ukazal, naj iz Krakova odleti v Radovljico letalo »Štorklja« in naj bo tam na razpolago policijskemu akcijskemu štabu »Jugovzhod«⁹⁹ To je, kot kaže, bilo prvo letalo, ki so ga nacisti uporabljali v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju v Sloveniji. In končno so ves čas iskali primerne policijske oficirje, da bi jih poslali na Gorenjsko. Med njimi so nameravali poslati tudi polkovnika Franza, ki je v glavnem uradu redarstvene policije v Berlinu preučeval uporabo policijskih sil v goratih predelih. Postaviti so ga nameravali za komandanta policijskega polka planinskih lovcev, kar kaže na to, da so že tedaj nameravali posamezne policijske bataljone združevati v policijske polke, kar so v glavnem storili šele poleti 1942.¹⁰⁰

Če sem do sedaj nekoliko natančneje navajal policijske enote in tehnična sredstva oziroma orožje, ki so jih po Himmlerjevem povelju poslali na Gorenjsko, tega pač nisem storil zaradi naštevanja samega, temveč zato, da bi videli, kakšen je bil Hitlerjev in Himmlerjev odgovor na partizansko zmago pri Rovtah, in da bi bilo jasno, v kakšnem položaju so se znašle partizanske enote na Gorenjskem, zlasti Cankarjev bataljon, v drugi polovici decembra 1941 in v januarju 1942. Kot bomo videli iz nadaljnjih izvajanj, to, kar sem naštel, ni bilo vse. Treba je poudariti, da pošiljanje vsega tega na Gorenjsko ni bila samo posledica partizanske zmage pri Rovtah, temveč tudi nove zaostritve političnih in vojaških razmer, ki jo je v drugi polovici decembra povzročila množična vstaja v zahodnem delu Gorenjske.

94 Brzobjavka šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 21. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

95 Schreyerjeva »navodila za akcije tankovskega ogledniškega vodaa; NAW, T-175, navitek 10.

96 Brzobjavka šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 29. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

97 Brzobjavka šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 19. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

98 Brzobjavka šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 5. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10.

99 Brzobjavke šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 19., 20. in 23. 12. 1941. NAW, T-175, navitek 10.

100 Za adjutanta so mu dodelili kapetana Axa, ki je bil tedaj njegov adjutant v Berlinu. Vendar ni podatkov, da bi polkovnik Franz že januarja 1942 prišel na Gorenjsko, temveč je prišel s svojim polkom šele julija 1942. (Brzobjavka šefa redarstvene policije Berlin Schreyerju 8. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 10. Hermann Franz: Gebirgsjäger der Polizei. Bad Nauheim, 1963, str. 13–38.)

IV. Potek množične vstaje

Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941 je zajela zlasti tri predele: Poljansko dolino, bohinjski kot in jeseniški kot (območje Dovje-Mojstrana in območje Jesenice-Javornik-Stol). Čeprav je potekala v vseh treh predelih istočasno, jo bomo zaradi preglednosti opisali v vsakem predelu zase.

Poljanska dolina

V Poljanski dolini so bile razmere za množično vstajo najbolj ugodne. Tega se je prav gotovo zavedalo tudi vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Gorenjskem, ko se je odločilo, da bo Poljanska dolina žarišče množične vstaje in ko je tudi sklenilo, da se bodo v njej zbrale vse gorenjske partizanske enote. V Poljansko dolino je 13. decembra prišel Cankarjev bataljon z več kot 65 v bojih prekaljenimi borci in izvrstnim poveljniškim kadrom. Utaboril se je na desnem bregu Sore na območju Polhovca. Takoj sta se mu priključili četica, ki je dan prej pod vodstvom svojega komandirja Matije Blejca prišla iz Polhograjskih Dolomitov (borci nekdanje rašiške, moravske, kranjsko-tržiške in I. kranjske čete) in se je utaborila na Ožboltu pri kmetu Presečniku, in skupina partizanov iz Poljanske doline, ki so se že od 6. decembra dalje zbirali v Vinharjih pri kmetu Kalanu.¹⁰¹

Prav dejstvo, da so že 6. decembra, takoj po že omenjenem posvetovanju v Bukovčici, začeli prihajati iz Poljanske doline (iz Gorenje vasi, Hotavelj in Poljan) prvi prostovoljci v partizane (npr. 6. decembra 8, dne 8. decembra 9 itd.), kaže na to, da je bil teren dobro organiziran in da je bila med ljudmi velika pripravljenost sodelovati v množični vstaji.¹⁰² Toda samo zaradi tega, da so se uporniki začeli zbirati 6. decembra, še ni mogoče reči, da se je vstaja začela ta dan.¹⁰³ Naslednje dni je prišlo v bataljon še 18 prostovoljcev iz Kranja in okolice.¹⁰⁴ Vendar se je množična vstaja v Poljanski dolini začela šele v drugi polovici decembra, ko je Cankarjev bataljon začel z akcijami in ko se je začelo vanj vključevati večje število ljudi. Oboje je potekalo vzporedno in povezano.

V prvo večjo akcijo v Poljanski dolini je Cankarjev bataljon stopil na Črnem vrhu 16. decembra zvečer ob 21. uri. Napadel je nemško graničarsko postojanko v Koširjevi gostilni.¹⁰⁵ Dva graničarja sta bila ranjena, enega pa so ujeli in je ostal v bataljonu za kuharja. Iz postojanke so odnesli opremo, napravili rekvizicijo v Koširjevi gostilni in trgovini ter odvedli župana Koširja.¹⁰⁶

Dne 18. decembra zvečer pa je bil bataljon kar v treh akcijah. Njegov vod je pod vodstvom Franca Bička vdrl v poslopje orožniške postaje Poljane. Orožnikov ni bilo v postojanki, ker so jih poklicali na sestanek v Kranj. Partizani so razdejali orožniško postajo in poleg druge opreme odnesli tudi 8 ali 10 popolnih orožniških uniform.¹⁰⁷ En del bataljona je iz bližnjega skladišča kmetijske zadruge odpeljal kakih 2000 kg žita in 600

¹⁰¹ Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, 27; Bertonec, Ljudska vstaja, 397; Jan, Dražgoše, 27–30; Cveto Novak: Rašiška četa, v: Ljubljana v ilegali, I, str. 375–379.

¹⁰² Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, 25.

¹⁰³ Prim.: Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev, 324.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Handlovo poročilo 7. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 130).

¹⁰⁶ Orts-Chronik der Ortsgruppe NSDAP Schwarzenberg, Muzej ljudske revolucije Slovenije. Isti vir pravi, da so partizani odvedli tudi Georga Bucha in da so ga ljudje drugi dan našli ubitega.

¹⁰⁷ Povelje orož. glavarstva Kranj 22. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 211); Bertonec, Ljudska vstaja, 397; Jan, Dražgoše, 35.

kg sladkorja, pripravljenega za čebele. Tretji del pa je zažgal in porušil cestna mostova v Trebiji in Hotovljah.¹⁰⁸

Kranjski orožniški glavar, kapetan Ludwig Berger, je še isti večer po telefonu ukazal, naj začasno ukinejo nekatere izpostavljene orožniške postaje in z njihovim moštvom okrepijo druge. Kranjski orožniški okrožni vodja, poročnik Isepp, je to storil naslednji dan in poročal: »Delovanje tolp se je v poslednjih dneh zelo povečalo. Majhne orožniške postaje niso več zmožne, da bi se uspešno branile. Zato sem začasno opustil orožniške postaje Križe, Jezerško, Cerklje, Smladnik, Šmartno pod Šmarno goro, Žabnica, Zali log, Gorenja vas in Sovodenj. Z njihovim moštvom sem okrepil sosednje postaje. Potemtakem so sedaj zasedene naslednje orožniške postaje: Kranj — 12 orožnikov, Golnik 12, Preddvor 6, Medvode 8, Šentvid nad Ljubljano 11, Škofja Loka 14, Železniki 12, Poljane 10 in Žiri 4.«¹⁰⁹ Naj pripomnim, da so orožniško postajo So vodenj ukinili že 13. decembra.¹¹⁰ V kranjskem okrožju so torej zaradi množične vstaje decembra 1941 opustili kar devet ali polovico orožniških postaj, tj. enako število, kakor v radovljiškem okrožju. Komandant orožništva polkovnik Handl pa je 18. decembra ukinil dopuste za vse policijske in orožniške ustanove in enote.¹¹¹

Za dvema manjšima akcijama, ko sta borca Cankarjevega bataljona 21. decembra zvečer vdrla v škofjeloške zapore in iz njih rešila pred tremi dnevi aretirana in zaprta brata Kavčiča iz Škofje Loke,¹¹² in ko so borci obkolili farmo srebrnih lisic na Osojah in odpeljali opremo, surove kože in živino,¹¹³ je 24. decembra sledil kratek spopad z enoto 44. rezervnega policijskega bataljona v Gorenji vasi, v kateri je bil hudo ranjen nemški policist.¹¹⁴ Nato pa je prišlo do prvega večjega boja Cankarjevega bataljona v Poljanski dolini.

Dne 24. decembra je Cankarjev bataljon zvedel, da nameravajo nacisti naslednji dan izgnati večje število ljudi iz Hotavelj pri Poljanah. Verjetno zaradi tega, ker je iz vasi odšlo v partizane 33 oseb. Partizani so zasedli položaje nad cesto od Loga do Poljan. Boj se je začel 25. decembra zgodaj zjutraj, ko so deli 44. rezervnega policijskega bataljona nameravali prodrati proti Poljanam. Tega dne je okupator začel tudi večjo akcijo proti Cankarjevemu bataljonu. Že pred božičem je generallajtnant Schreyer napovedal, »da je v kratkem računati z zelo resnimi spopadi in da bo treba še dolgo čakati na pomiritev«. Povedal je tudi, da so se morale pred kratkim nemške sile umakniti z območja zahodno in jugozahodno od Škofje Loke, da pa so že prispele okrepitev, tako da so od 25. decembra zjutraj v teku akcije v povečanem obsegu.¹¹⁵

Partizani Cankarjevega bataljona so sovražnika, ki je s kamioni prodiral proti Poljanam, prisilili, da se je moral ves dan braniti in ostati na mestu. Popoldne pa mu je le uspelo z oklepnimi avtomobili vdreti v Poljane, da bi zaščitil kamione s policijo in preseljevalno komisijo. Kaže, da so bili ta dan tudi boji na črnem vrhu. O njih poročata Slovenski poročevalec in nemška krajevna kronika za črni vrh, medtem ko pisci spominskih člankov bojev na Črnem vrhu ta dan ne omenjajo. Glede nemških izgub so podatki

108 Handlovo poročilo 7. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 130); Jan, Dražgoše, 35.

109 Poročilo orož. okrožja Kranj Handlu 19. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj.

110 Povelje orož. glavarstva Kranj 13. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj.

111 Handlovo povelje 18. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj.

112 Telefonsko sporočilo orož. postaje Škofja Loka orož. okrožju Kranj 21. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj; Handlovo poročilo 7.1.1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 130); Vdor partizanov v škofjeloške zapore decembra 1941. Loški razgledi, VIII, 1961, str. 32–48; povelje orož. glavarstva Kranj 22. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 211).

113 Handlovo poročilo 7. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 130).

114 Poročilo o dogodkih v Poljanski dolini 23. in 24. 12. 1941, fond blejske podružnice drž. prop. urada NSDAP za Koroško, arhiv IZDG, f. 1003.

115 Poročilo drž. prop. urada NSDAP za Koroško 25. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 1003.

različni. Slovenski poročevalec je poročal o 62 mrtvih in ranjenih¹¹⁶, poveljstvo grupe kraljevih karabinerjev Ljubljana pa, »da je nemška četa, ki je prišla kot ojačenje iz Škofje Loke, padla v zasedo, ki so jo postavili uporniki, ter je utrpela znatne izgube (35 mrtvih in 43 ranjenih)«,¹¹⁷ medtem ko v nemški krajevni kroniki za Črni vrh piše: »Za božič so bili hudi boji na črnem vrhu in okolici, trije graničarji so bili ranjeni, en policist je padel, nekaj pa jih je bilo ranjenih.¹¹⁸ O partizanskih izgubah poroča le Slovenski poročevalec: Gorenjski bataljon naj bi imel le enega mrtvega in 4 ranjene.¹¹⁹

Tako imamo lahko 25. december za poslednji dan ofenzivnosti Cankarjevega bataljona in obenem za prvi dan ofenzivne dejavnosti nemškega okupatorja na Gorenjskem.

Ob vseh teh uspešnih napadih in akcijah so cankarjevci pridno novačili številne prostovoljce v Poljanski dolini. Patrulje, ki so jih vodili največkrat domačini iz Poljanske doline, ki so se še pred prihodom bataljona zbrali v Vinharjih, so pridno obiskovale vasi in hiše v dolini in hribih. Medtem ko je na primer do 17. decembra zvečer prišlo v bataljon 43 novincev, jih je v dneh bataljonove največje aktivnosti, tj. od 18. do 24. decembra, prišlo 243. Največ jih je prišlo 22. decembra, in sicer 128. Verjetno je, da je tudi opustitev nekaterih orožniških postaj v tem času ugodno vplivala na odločanje ljudi za odhod v partizane. Po 23. decembru je prišlo do velikega upada števila novincev, saj jih je 24. decembra prišlo le 6 in čez dva dni še trije.¹²⁰ Skupno je od 6. do 26. decembra 1941 iz 41 vasi in zaselkov v Poljanski dolini odšlo v partizane 245 ljudi, iz Škofje Loke 9, iz drugih vasi v okolici 44, 4 novi borci pa so prišli iz drugih krajev Gorenjske. Skoraj vsi borci so se vključili v Cankarjev bataljon. Ta je postal največja partizanska enota na Slovenskem v letu 1941.¹²¹

Vzrok, zakaj od 23. decembra dalje ni bilo več tako množičnega prihoda prostovoljcev v partizane, čeprav sta do nemške hajke manjkala še dva dneva, mislim da je v ponovni okupaciji dela Poljanske doline. Neko nemško poročilo v fondu blejske podružnice državnega propagandnega urada NSDAP za Koroško pravi: »V teku 23.12.1941 so v raznih krajih Poljanske doline, npr. v Gorenji vasi in Trati, člani tolp rekrutirali moške. Te osebe se deloma prostovoljno priključujejo tolпам, deloma pa jih te z orožjem prisilijo, da gredo z njimi. V številnih kmečkih dvoriščih so zaklali živino in meso so odnesle tolpe. Granični komisariat v Škofji Loki je prosil za okrepitev nekaterih graničarskih postaj, ker se boji, da jih bodo napadli. Za ogled in zavarovanje območja so proti Gorenji vasi in Trati poslali močnejše policijske sile, ki so istočasno prodrle do graničarske postaje Lučine. 24.12.1941 ob pol sedmih zjutraj je bil v Gorenji vasi kratek spopad med silami 44. rezervnega policijskega bataljona in člani tolp. Pri tem je bil policijski desetar Schuhmann hudo ranjen. Izgube nasprotnika niso znane. Za zavarovanje območja Žiri so poslali nove policijske sile.¹²² Kaže pa, da enote 44. rezervnega policijskega bataljona, ki so jih 24. decembra zjutraj poslali iz Škofje Loke proti Gorenji vasi in dalje proti Žirem, še niso zasedle vse Poljanske doline, saj je Cankarjev bataljon ta dan zvečer še lahko porušil nekaj mostov v dolini in naslednji dan zasedel položaje ob cesti Log—Poljane ter pri tem ni naletel na sovražne zasede, straže, patrolje itd. Da je okrog 24. decembra res šlo za zasedbo dela Poljanske doline priča tudi poročilo orožniškega okrožja Klanj polkovniku Handlu 22. decembra, da je ukazalo ponovno zasesti

¹¹⁶ Slovenski poročevalec 6. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 2).

¹¹⁷ Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 215.

¹¹⁸ Orts-Chronik der Ortsgruppe NSDAP Schwarzenberg, Muzej ljudske revolucije Slovenije.

¹¹⁹ Glej op. 116!

¹²⁰ Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, 25.

¹²¹ Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev, 324.

¹²² Glej op. 114!

pet orožniških postaj, ki so jih pred nekaj dnevi izpraznili, med njimi tudi orožniško postajo Gorenja vas.¹²³

O božiču 1941, ko se je v vseh predelih Gorenjske že skoraj docela polegel val množične vstaje, je nemški okupator začel z močnejšo akcijo proti Cankarjevemu bataljonu, ki je bil prav tedaj v ofenzivi. Ofenzivna akcija proti Cankarjevemu bataljonu, ki se je že 23. decembra premestil od kmeta Presečnika na Ožboltu h kmetu Koširju na Valterski vrh, kjer so njegovi borci prisegli, se je začela 27. decembra. Kaže, da je zanjo sovražnik uporabil vse sile, ki jih je imel na voljo, zlasti pa 44., 93. in 181. rezervni policijski bataljon, 325. policijski bataljon, 322. bataljon deželnih strelcev, SS-pehotni nadomestni bataljon »Westland« iz Celovca itd. Misleč, da so partizani razporejeni na širšem območju, so sovražnikove sile počasi stiskale obroč in je zaradi tega do prvih bojov prišlo šele okrog 13. ure. štab bataljona je le malo prej zvedel za sovražnikovo ofenzivno akcijo in le spretnemu vodstvu, zlasti pa komandirju 2. čete Jakobu Bernardu, gre zasluga, da so borci še pravočasno zasedli položaje na Pasji ravni, Bukovem vrhu, Kovskem vrhu in na Valterskem vrhu. Posebno hud pritisk je bil na Bukovem vrhu pri Skoblovi kmetiji, kjer je napadal zlasti 93. rezervni policijski bataljon, ki je hotel zasesti položaje nad kmetijo, s katerih bi nato obvladal vse območje, presekal Cankarjev bataljon na dvoje in tako naprej razbiti njegovo obrambo in ga nato po možnosti še uničiti. Omenjeni sovražnikovi bataljon je imel samo pri Skoblovi kmetiji 13 mrtvih, medtem ko se za število ranjenih ne ve.¹²⁴ Po nekaterih podatkih naj bi se Luksemburžani uprli. Znano je tudi, da se je tam bojeval tudi del 44. rezervnega policijskega bataljona in 3. četa 181. rezervnega policijskega bataljona pod poveljstvom poročnika Gareisa. Občutne izgube je moral imeti tudi SS-nadomestni bataljon »Westland«, ki se je bojeval vzhodneje, tj. pri Ostrožu. Njegova 5. četa pod poveljstvom SS-oberšturmfiirerja Hilkerja je prodirala iz škofje Loke čez Bodovlje in Št. Peter proti Ostrožu. Okrog 15. ure je naletela na Cankarjev bataljon in v boju, ki je trajal približno 28 minut, imela 5 mrtvih in 4 ranjene; med padlimi je bil tudi neki krnet iz Bodovelj, ki je moral četi kazati pot.¹²⁵

Da je imel okupator 27. decembra velike izgube, priznava tudi historiat oborožitvene inšpekcije XVIII. vojnega okrožja, ki pravi: »Resnejši so nemiri na Kranjskem, ker so gorovja brez poti in bližina italijanske meje (dokazano je, da je Ljubljana središče gibanja) ugodna za partizane. Ti se združujejo v manjše tolpe od 40 do 100 mož in tudi v večje od 200 do 500 mož, ki imajo spretno vodstvo in so izdatno oboroženi s težkimi in lahkiimi strojnimi in tudi zadostno preskrbljene s strelivom. Razmere so zahtevale uporabo močnih policijskih sil in tudi vojske. V poslednjih dneh preteklega leta je prišlo do večjih bojov, v katerih sta imeli obe strani mnogo mrtvih in ranjenih. Vendar pa ni uspelo, da bi tolpe obkolili in uničili. Vedno najdejo kakšno luknjo, skozi katero uidejo. Boji še niso končani, temveč še trajajo.«¹²⁶

123 Iseppovo sporočilo orož. postajam 21. 12. 1941; Iseppovo sporočilo Handlu 22. 12. 1941, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj.

124 Poročilo štaba III. bat. 24. pol. polka, nekdanjega 93. rez. pol. bataljona deželnemu svetniku Kranj 2. 12. 1942, arhiv IZDG, f. 915, imenski seznam padlih v mrliški knjigi vojaškega pokopališča Kranj, prepis v Arhivu Slovenije, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, f. 11. M. Žakelj v svojem članku »Ob dvajsetletnici decembrske vstaje«, str. 28, pravi, da je imel sovražnik pri Skoblovi kmetiji 15 mrtvih, kar je povsem verjetno.

125 Telefonsko sporočilo orož. okrožnega vodje Kranj Iseppa št. 1807 ad 41, arhiv Gorenjskega muzeja Kranj; dopis poveljstva 44. rez. pol. bataljona 14. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.; dopis orož. postaje škofje Loka 31. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.

126 IV. Teil der Geschichte der Rü. In. XVIII. vom 1. Oktober 1941 bis 31. Dezember 1941, S. 45, NAW, T-77, navitek 750.

Boj je trajal do večera in bataljon je imel v njem 4 mrtve in 7 ranjenih.¹²⁷ Ker sovražnik ni dosegel kakšnih pomembnejših uspehov, se je zvečer začel umikati v izhodiščne položaje. Tako glede na položaj, ki ga je Cankarjev bataljon obdržal, kakor tudi na število izgub, ki so bile v primerjavi s sovražnikovimi precej manjše (po partizanskih podatkih naj bi imel sovražnik samo ta dan okrog 60 mrtvih, česar pa ni mogoče preveriti), je bil ta spopad uspešen za Cankarjev bataljon. Pokazal je, da se da braniti dobro izbrane položaje kljub veliki sovražnikovi premoči in da sneg, za katerega je vodstvo osvobodilnega gibanja menilo, da je neugoden za širši razmah partizanske vstaje, ni vedno nasprotnik partizanov. Kot bomo videli, je bil verjetno prav ta boj Cankarjevega bataljona vzrok, da je sovražnik potreboval več kot deset dni, da je tvegalo novo ofenzivno akcijo in nov spopad.

Tudi pri tej ofenzivni akciji je bila nemškimi enotam v pomoč italijanska vojska. Poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev v Ljubljani je takoj, ko se je začel spopad, poslalo na mejo svojo premično skupino, ki je pomagala graničarjem zapirati mejo. Z Velikih Blok so poslali v Idrijo in Cerkno bataljon rušilcev. Italijanska stran je tudi dovolila nemški, da prevaža svoje enote čez Ljubljano in Polhov Gradec Cankarjevemu bataljonu za hrbet.¹²⁸

Štabu je postalo jasno, da bataljon kljub zmagi, ki jo je dosegel ta dan, ne bo mogel še naprej odbijati sovražnikovih napadov. Treba je namreč upoštevati, da vsi novinci niso mogli dobiti orožja in da je bilo mnogo borcev, ki še niso imeli nobenih bojnih izkušenj. Zato je štab sklenil, da se bo bataljon izvil iz obroča proti Selški dolini, da pa se to ne bo zgodilo v severozahodni smeri, temveč v povsem nepričakovani smeri — proti Škofji Loki. Šlo je torej za ukano, ki so jo partizani v času narodnoosvobodilnega boja pogosto uporabljali. Dobra poznavalca terena Pavle Kavčič iz Škofje Loke in Gašper Dolinar sta v noči na 28. december odpeljala bataljon z Valterskega vrha proti Lubniku pri Škofji Loki in od tam na Mohor, kjer je bil že pred tremi tedni. Na pot je odšlo okoli 260 borcev, na Mohor pa jih je prišlo le še nekaj nad dve sto. Med potjo se je namreč iz podobnih razlogov kot drugod vrnila domov večina upornikov iz zgornjega dela Poljanske doline, iz Javorja, Žetine, Brd, Volče in bližnjih vasi. Skupno je tiste dni zapustilo Cankarjev bataljon 156 borcev.¹²⁹

Bataljon se je najprej za krajši čas ustavil na Mohorju. Ker je nemška policija medtem izsledila njegov tabor v bližnjem gozdu, je štab sklenil, da bo bataljon odšel v Dražgoše, prijazno gorsko vasico pod vrhom južne, zelo strme strani Jelovice v Selški dolini. Ob premiku v Dražgoše v noči na 1. januar 1942 je prva skupina, ki je štel 20 borcev, pod vodstvom Franca Bička minirala železniški most pri Besnici, druga, ki je štel kakih 50 borcev, pa je pod vodstvom Ivana Bertonclja izvedla rekvizicijo v združni delavnici Nemške delavske fronte v Zgornji Dobravi ter odpeljala razno blago.¹³⁰

Na novo leto 1942 se je Cankarjev bataljon zbral v Dražgošah in štab, ki se je nastanil pri kmetu Birtu v zaselku Na pečeh, je razporedil moštvo po vasi. Sovražnik je s pomočjo svojih zaupnikov hitro zvedel, da je bataljon prišel v Dražgoše. Že 3. januarja je orožniška postaja Selca poročala vodji akcijskih sil na Bled sledeče: »Po zanesljivem in točnem sporočilu zaupnikov z območja te postaje je 28. 12. 1941 okrog 8. ure zjutraj 250 — 300 oboroženih banditov (komunistov) prišlo verjetno iz Poljanske doline (okrožje Kranj) čez Topole v Zabrevke (občina Selca, okrožje Kranj) in se v tem kraju nastanilo pri šestih posestnikih. Dne 30. 12. 1941 je del teh banditov, bilo jih je približno 150, odšel iz

¹²⁷ Jan, Dražgoše, 49. Prav tam tudi o represalijah nemškega okupatorja na Valterskem vrhu in v Vinharjih.

¹²⁸ Poročilo poveljstva XI. arm. zbora štabu II. armade 28. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VIII, dok. 222).

¹²⁹ Žakelj, Ob dvajsetletnici decembrske vstaje, 28–29; Jan, Dražgoše, 50; Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev, 325.

¹³⁰ Handlovo poročilo 31. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 137).

Zabrekev v kraj Dražgoše (občina Selce) in se tam nastanil. V noči na 1. januar 1942 so tudi drugi odšli iz Zabrekev v Dražgoše in se tam priključili tistim, ki so odšli tja že 30. 12. 1941. Tako je sedaj tam okrog 300 banditov, ki so nastanjeni v šestih kmečkih hišah in v Sokolskem domu. ... Banditi so oboroženi s težkimi in lahкими strojnícami in tudi z nemškimi brzostrelkami.«¹³¹ Orožniška postaja Selca je o tem obvestila tudi sosednje policijske enote in orožniška poveljstva. Na koncu poročila pa je vodja orožniške postaje Strutz napisal, da zaupnikov niso pismeno zaslišali, ker prebivalstvo ne sme zvedeti zanje, da jih ne bi spravili v nevarnost. To pomeni, da so bili ti zaupniki domačini z območja selške orožniške postaje.

Vendar sovražnik še skoraj cel teden ni udaril na Cankarjev bataljon, čeprav je dobro vedel, kje se je nastanil. Verjetno je, da Schreyerjev policijski akcijski štab »Jugovzhod« po neuspehu ofenzivne akcije v Poljanski dolini 27. decembra 1941 ni upal ponovno tvegati premalo pripravljene ga udara. To je storil šele 9. januarja 1942, ko se je začela t. i. dražgoška bitka, ki je prinesla zmago in slavo Cankarjevemu bataljonu.

Bohinjski kot

Že takoj naj povemo, da ne gre samo za bohinjski kot v ožjem pomenu besede, temveč za širše območje od Gorij pri Bledu do Bohinjskega jezera. Kot bomo videli, se je množična vstaja začela kakšen dan prej kakor v Poljanski dolini. Večji del prostovoljcev je prišel že prvi dan vstaje, toda ker je bilo jedro starih partizanov prešibko, je hitro upadla in je v partizanih ostalo razmeroma manj ljudi kot iz Poljanske doline.

V začetku decembra so iz Cankarjevega bataljona poslali na Pokljuko skupino desetih ali dvanajstih partizanov, da bi pripravila množično vstajo v severozahodnem delu Gorenjske. Skupino sta vodila Stane Bokal in Polde Stražišar. Ustavila se je v Slamnikih nad Bohinjsko Belo. Šest članov je ostalo tam, šest pa jih je nadaljevalo pot pod Stol. Dne 10. decembra se je šest članov skupine iz Slamnikov, ki jih je vodil Stane Bokal, Pri Volfu na Slamnikih sestalo s Tomažem Godcem in drugimi domačimi političnimi delavci. Razpravljali so o pripravah na množično vstajo in imenovali štab, ki naj bi vodil operacije (komandant Stane Bokal). Za formiranje večjih enot pa so sklicali širše posvetovanje vseh političnih delavcev z območja Gorje pri Bledu in z Bleda ter zastopnikov z Jesenic in iz Bohinja. Posvetovanje je bilo 13. decembra zvečer na »Stovičju« (gmajni nad zaselkom Zaboršt pri Poljščici). Novica o nameravanem posvetovanju se je hitro raznesla in so se ga poleg političnih delavcev udeležili tudi mnogi prebivalci, skupaj več kakor 200 ljudi. Ko je štab videl, da je pri ljudeh pripravljenost za oborožen upor večja, kakor pa je sam pričakoval, jih je takoj začel pozivati k upor. Stane Bokal jih je pozval, naj se naslednji dan zvečer udeležijo novega sestanka v Belci pri Slamnikih in naj vsi, ki so pripravljene vstopiti v partizansko vojsko, pridejo primerno opremljeni in po možnosti z orožjem.

Pripravljenost ljudi na množično vstajo je tudi posledica delovanja političnih delavcev Osvobodilne fronte v jeseniškem okrožju. Člani okrožnega komiteja KPS Jesenice so imeli nalogo, da preko partijskih organizacij na terenu pripravijo rekrutacijo v partizane, medtem ko je okrožni odbor OF imel nalogo, da poskrbi za čim večjo množičnost te rekrutacije. Za vsak rajonsta poleg rajonskega komiteja oziroma odbora OF skrbela tudi dva člana okrožnega komiteja KPS oziroma okrožnega odbora OF. Za bohinjski kot sta tako odgovarjala Ignac Sterlekar in Franc Mencinger.

Naslednji dan zvečer se je v Belci pri Slamnikih zbralo okrog 150 prostovoljcev. Komandant štaba Stane Bokal jim je razložil načrt. V njem je predvideval, naj bi prostovoljci

¹³¹ Poročilo orož. postaje Selca 3. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad. Bertonselj, Ljudska vstaja, 402, pravi, da je bataljon prispel v Dražgoše šele 31. 12. 1941.

iz Gorij, z Bleda in iz Bohinja napadli okupatorske postojanke v Bohinjski dolini, osvobodili dolino, izvedli mobilizacijo in nato z vsemi silami udarili na Gorje in Bled; hkrati naj bi prostovoljci z Jesenic osvobodili jeseniški kot; nato naj bi se obe skupini združili in premaknili proti Kranju. Znak za začetek vseljudske vstaje naj bi bil izostanek jutranjega vlaka, ki pripelje iz Bohinjske doline ob šestih zjutraj na Jesenice, kar bi pomenilo, da je osvoboditev Bohinja uspela. Podrobnejši načrt pa je določal, naj prostovoljci v Belci takoj sestavijo skupino 20 oboroženih partizanov, s katerimi naj štab s komandantom Bokalom na čelu še isti večer odide na Gorjuše in v Koprivnik in tam naslednji dan zbere prostovoljce, hkrati pa naj Andrej Žvan in Stane Kocjančič zbereta prostovoljce iz Gorij in z Bleda ter jih pripeljeta čez Pokljuko na zborna mesto v Gorjuše ali na Koprivnik.

Načrt so začeli tako uresničevati. Komandant Bokal je s svojimi govori na mitingih v Koprivniku in na Gorjušah tako navdušil ljudi, da so se za vstajo odločili skoraj vsi moški. Zbrali so se zvečer pri Jožefovcu v gostilni na Gorjušah. Tja je ponoči prispela tudi skupina kakih 80 prostovoljcev iz Gorij, z Bleda in Blejske Dobrave, ki se je podnevi zbrala v Krmici in je okrog 8. ure zvečer krenila na Pokljuko. Na Mrzlem studencu se ji je priključilo okrog 30 gozdnih delavcev.¹³²

Dne 15. decembra okrog polnoči se je v Koroščevi gostilni v Koprivniku zbralo okrog 350, kljub snegu in mrazu dobro razpoloženih, vendar slabo oboroženih upornikov. Anton Medja iz Koprivnika, ki so ga mobilizirali, je na zaslišanju na orožniški postaji Srednja vas izpovedal: »Po moji oceni je bilo tam od 150 do 200 oseb, ki so bile deloma oborožene s puškami in nekaj strojnicami. Bila so tam tudi sanitetna nosila. V gostilni je imel nekdo govor, v katerem je povedal, da je sedaj prišel čas, ko bomo zmagali nad fašizmom, korakali bomo skozi Bohinjsko dolino in jo osvobodili, vsi moški, stari od 15 do 50 let, iz vsake vasi morajo z nami ali pa bodo ustreljeni. Izobešene bodo jugoslovanske in komunistične zastave.«¹³³

Štab je takoj formiral bataljon, ki so mu dali ime po pesniku Prešernu. Razdelil ga je na sedem vodov in vsak vod je dobil posebno nalogo za napad na Nomenj in Bohinjsko Belo: prvi vod, ki je bil najbolj oborožen, saj so vsi imeli puške in celo eno strojnico, gre v zasedo ob cesti med Nomnjem in Bohinjsko Bistrico, drugi vod, ki je bil oborožen le s puškami, gre v zasedo na cesto Nomenj—Soteska, tretji vod, ki je bil oborožen deloma s puškami, deloma samo s samokresi, napade železniško postajo Nomenj oziroma stražo na tej postaji in ustavi jutranji vlak, četrti vod, oborožen le s sekirami, žagami in krampi, gre podirati drevje na železniško progo in cesto proti Soteski, medtem ko gredo ostali trije vodi, ki so bili brez orožja in orodja, na zborna mesto nad vasjo Nomenj in tam počakajo, da se zdani.¹³⁴

Dne 16. decembra kmalu po tretji uri zjutraj je bataljon krenil iz Koprivnika, da uredniči načrt. Toda napad na Nomenj ni uspel. O dogodkih tega dne pripoveduje več okupatorjevih dokumentov.

Ko orožniško okrožje Radovljica 24. decembra 1941 poroča o vstaji na svojem območju, pravi med drugim: »Prvi znak za vstajo so dali komunisti v Bohinjski dolini. Od zaupnikov smo izvedeli, da so komunisti imeli zborovanja. Zato je 15. 12. proti 22. uri prišel v Bohinjsko Bistrico vojaški oddelek, ki naj bi razbil zborovanje. Ko se je ob štirih zjutraj vračal, so ga v Nomnju zadržale postavljene barikade in obstreljevali komunisti.

¹³² Dijak, Decembrska vstaja, 34–36; Jan, Vihami december, 655–661; Dijak, čuvarji slovenskih domov, 139–143. Janovi in Dijakovi podatki glede zbornega mesta Prešernovega bataljona se nekoliko razlikujejo (Gorjuše, šola v Koprivniku, gostilna v Koprivniku), vendar je po takratnih izjavah upornikov na orož. postaji Srednja vas za gotovo bilo v Koroščevi gostilni v Koprivniku.

¹³³ Izjava Antona Medje na orož. postaji Srednja vas 17. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

¹³⁴ Glej op. 132!

Komunisti so pred časom dali prebivalcem v Nomnju orožje, ki, so ga hranili. Orožniška postaja Bohinjska Bistrica pod vodstvom stražmojstra Kaiserja je ogroženemu vojaškemu oddelku prihitela na pomoč in ga tako rešila obkolitve. Angažirane sile niso imele izgub, pač pa so jih imeli komunisti, kar se je videlo po sledovih krvi. 16. in 17. 12. so bili ob železniški progi med Bohinjsko Belo in Bohinjsko Bistrico prerezani vsi telefonski vodi. Močan oddelek komunistov je v noči na 16. 12. pri Bohinjski Beli odnesel veliko število lopat in krampov.«¹³⁵

To poročilo je treba popraviti v toliko, da se v Bohinjsko Bistrico ni pripeljal vojaški oddelek, temveč četa 93. rezervnega policijskega bataljona. Neko poročilo namestnika poveljnika redarstvene policije za alpske dežele, polkovnika Handla namreč navaja, da je četa tega bataljona 16. decembra popoldne v boju proti partizanom v Nomnju ustrelila dva partizana.¹³⁶

Iz dokumentov izvemo, da se je četa 93. rezervnega policijskega bataljona 15. decembra zvečer pripeljala v Bohinjsko Bistrico, da bi tam razbila zborovanje upornikov, za katerega je okupator zvedel od svojih zaupnikov. To nam potrjujejo nedavno odkriti dokumenti orožniške postaje Srednja vas. Kmet Franc Sodja iz Češnjice 5 je namreč 15. decembra ob 17. uri prišel na to orožniško postajo in izjavil:

»Dne 14. 12. 1941 popoldne sem zvedel od svoje sestre Rozalije Sodja iz Češnjice 26, da me nameravajo komunisti ustreliti, ker držim z Nemčijo. Tudi ko sem se ta dan zvečer med 18. in 19. uro vračal od sestre proti domu, sem videl, da je na nekaj krajih v Češnjicah zbranih več oseb. Slišal sem, da se pogovarjajo, kako bo ta dan med 1. in 2. uro po polnoči izbruhnil upor. Ker pa upora snoči ni bilo, sem ugotovil, da bo v noči na 16. 12. 1941. Razstrelili bodo tudi most v Soteski. V vsem bohinjskem okolišu bodo komunisti izvedli upor istočasno. O tem je govorila vsa Češnjica. Slišal sem tudi, da so pobeglega usnjarskega mojstra Tomaža Godca iz Bohinjske Bistrice videli podnevi, kako se je peljal iz Bohinjske Bistrice čez Staro Fužino, Srednjo vas, Češnjico in nato še dalje neznan kam. Držim z Nemčijo, kar so verjetno vedeli tudi komunisti, zaradi tega menim, da so nameravali ubiti mene in mojo družino.«¹³⁷

Sodja je nato označil kot komuniste: Antona Sodjo, Slavka Hodnika, Gabrijela Erlaha in Jožeta Stareta, ki da so že 1940. leta zbirali podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze. Orožniška postaja Srednja vas je vse štiri aretirala in jih zaslišala. Vsi so zanikali kakršnokoli sodelovanje v komunističnem ali narodnoosvobodilnem gibanju in trije so tudi izjavljali, da niso ničesar slišali o nameravanem uporu.¹³⁸

Orožniška postaja Srednja vas je verjetno še isti dan zvečer novico o nameravanem uporu sporočila višjim poveljstvom. Ta so res okrog 22. ure poslala v Bohinjsko Bistrico omenjeno policijsko četo, ki zborovanja upornikov ni mogla razbiti, ker ga več ni bilo, ampak se je naslednje jutro zgodaj vračala in pri Nomnju nepripravljena naletela na upornike.

O vstaji v Bohinjski dolini in o bojih v Nomnju govori tudi poročilo komandanta varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko:

»Sredi decembra 1941 se je v raznih občinah Bohinjske doline pojavilo več komunistov, ki so doma iz tega območja in so že dolgo časa pri banditih. Uspelo jim je, da so

135 Poročilo orož. okrožja Radovljica Handlu 24. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 22; poročilo orož. postaje Bohinjska Bela 16. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad. To poročilo natančneje našteva sledeče akcije: a) presekanje telefonskih žic pri Bohinjski Beli 15. 12. med 5.17 in 6.22 uro, b) presekanje telefonskih žic pri postajališču Soteska 16. 12. ob 6.30 uri, c) odvoz 30 krampov, 30 lopat in 60 kg nafte iz Mariničeve koč, dne 16. 12. ob 7,30 uri in vzpostavitev cestne zapore iz podrtih dreves.

136 Handlovo poročilo Mascusu 17. 12. 1941, NAW, T-175, navitek 10.

137 Izjava Franca Sodje na orož. postaji Srednja vas 15. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

138 Zapisnik zaslišanja A. Sodje in drugih na orož. postaji Srednja vas 15. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

z raznimi grožnjami in obljubami pridobili večino moških v raznih občinah za odhod k banditom. Ljudem so govorili, da bo Nemčija izgubila vojno, da je sovjetska vojna povsod v ofenzivi, da se nemške sile že pripravljajo za odhod z Gorenjske, itd. Dejansko jim je uspelo, da so se jim priključili številni prebivalci tega območja, ki se prej sploh niso politično udeleževali. Vsa akcija je brez dvoma tudi tukaj — kakor v drugih predelih — izvirala iz osrednjih ustanov odporiškega gibanja v Ljubljani. Kot vodja sta nastopala Andrej Žvan iz Spodnjih Gorij in Stane Bokal z Jesenic, ki sta že dalj časa v ilegali in sta bila do tedaj pri banditih. S celega območja se je zbralo okrog 200 oseb, ki so bile deloma oborožene, deloma pa tudi brez orožja pripravljene sodelovati v uporniškem gibanju. Akcijo so izvedli pod komunističnim geslom, posamezne skupine so imele tudi zastave s komunističnimi znaki in na upornike so na raznih zborovanjih in posvetovanjih vplivali v čisto komunističnem smislu.

Predvidevali so, da bodo zasedli Nomenj in tamkajšnja železniško postajo ter ustavili vlak. Iz Nomenja naj bi se uporiško gibanje razširilo po vsej Bohinjski dolini do Bleda.

Ko so se banditi pripravljali, da uresničijo svoj načrt in ko so že postavili razne cestne ovire, da bi se zavarovali pred policijskimi motnjami, jih je iznenadil večji oddelek zaščitne in varnostne policije, ki je bil tisti čas v akciji na tem območju. Prišlo je do boja z bando, nakar je ta morala zbežati in se umakniti v gore.¹³⁹

Najbolj podrobno pa nam borbo v Nomenju opisuje Franc Dijak:

»Izdajalec s Koprivnika (Jan pravi, da je bil to Avgust Dijak) je preprečil izvedbo načrta vstaje. Nemci so bili z vsem seznanjeni. Povečali so stražo na železniški postaji Nomenj in tako je bil tretji vod, ko je postajo napadel, odbit. Medtem so se Nemci z oklopnimi vozili usuli iz postojanke Bohinjska Bistrica in prodirali proti Nomenju. Partizanska zaseda jih je hrabro ustavila. Posamezni borci so se približali nemški koloni na nekaj metrov in jo obmetavali z ročnimi bombami. Toda borcem je prehitro zmanjkalo streliva. Nemci pa so bili zavarovani v oklopnih vozilih, zato so se morali borci umakniti. Zaseda se je počasi umikala proti vasi Nomenj. Ko se je bila najbolj ogorčena borba, je pripeljal vlak na postajo Nomenj in, ker tretji vod še ni likvidiral nemške straže, je vlak odpeljal naprej proti Bledu in Jesenicam. Komandant Bokal je uvidel, da je zaradi izdajstva in nemške premoči prvotni načrt nemogoče uresničiti, zato je dal komando za umik na Gorjuše.«¹⁴⁰

Kot vidimo, se poročila ne ujemajo popolnoma. Okupatorjevi poročili ne govorita, da bi okupatorjeve sile prej zasedle nomenjsko železniško postajo, temveč da so, vračajoč se iz Bohinjske Bistrice, kjer so nameravale razbiti zborovanje upornikov, pred Nomenjem trčile na upornike. V tem smislu je opisal dogodka v Nomenju tudi Ivan Jan.¹⁴¹

Vendar, kot smo videli, ne drži povsem Janova trditev, da je priprave na upor izdal kovač Avgust Dijak iz Koprivnika. Ta je bil vodja SA-šturma in pozneje celični vodja NSDAP ter je zagrešil neko drugo dejanje, ki ga je 23. junija 1942 stalo glavo.¹⁴² Dne 16. decembra 1941 je prišel na orožniško postajo Srednja vas in izjavil, da so mu 15. decembra ob 6. uri zjutraj uporniki — domačini: Franc Sodja, Anton Kovač, Viktor in Anton Beznik odvzeli puško, ga odpeljali v hišo Antona Kovača, kjer je med uporniki videl še Valentina Sodjo in Antona Korošča, in ga zaprl v sobo. Tam naj bi mu poveljnik upornikov med drugim tudi povedal, da je povelje za Dijakovo aretacijo dobil iz Nomenja in da bi ga morali zapreti že ob 3. uri zjutraj. Zanimivo je, da naj bi mu povedali tudi to, da morajo vsi ljudje iz Koprivnika na zborna mesto v Nomenj. Dijaka so uporniki izpustili

¹³⁹ Ereignismeldung UdSSSR Nr. 171 des Chefs der Sipo und des SD, Berlin 20. 2. 1942, NO-4412, str. 9–10.

¹⁴⁰ Dijak, Decembrska vstaja, 35–36; isti, Čuvarji slovenskih domov, 92–96.

¹⁴¹ Jan, Viharni december, 655–661.

¹⁴² Poročilo orož. postaje Srednja vas 24. 6. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.

še istega dne opoldne. Takoj se je odpravil v Srednjo vas, da bi prijavil dogodek. Vendar kaže, da ga je orožniška postaja Srednja vas zaslišala šele 16. decembra, ko je zaslišala tudi njegovo ženo Margareto, ki so jo imeli uporniki zaprto v noči na 16. december v Koroščevi gostilni v Koprivniku.

Z Dijakovo pomočjo je orožniška postaja Srednja vas že do 17. decembra sestavila seznam vseh upornikov iz Gorjuš (12 oseb) in Koprivnika (25 oseb). Pri štirih imenih je opomba, da so se 16. decembra vrnili, pri dveh pa, da sta bila že aretirana.¹⁴³

Nemški okupator je naglo in kruto odgovoril na spopad v Nomnju. 17. decembra (po nekaterih podatkih že 16. decembra) je četa 93. rezervnega policijskega bataljona »za represalijo na napad, ki je bil prejšnjega dne, zažgala v Nomnju 5 objektov« in vrgla v gorečo Ažmanovo hišo trupli dveh ustreljenih upornikov. To sta bila brata Lovrenc in Viktor Beznik iz Koprivnika 5. Bila sta med tistimi uporniki — domačini, ki jih je Dijak naznanil, da so sodelovali pri njegovi aretaciji in v upor. Orožniki ju niso utegnili niti zaslišati, ko ju je že 16. decembra prevzel esesovski kapetan Vander in so ju ustrelili ter trupli vrgli v gorečo hišo. Bila sta prva ujeta in ustreljena upornika, vendar ne poslednji žrtvi Dijakove izdaje.¹⁴⁴

Ob vseljudski vstaji v Bohinjski dolini je nemški okupator še posebej prosil za pomoč Italijane. Ukrepi italijanskih vojaških oblasti so se po 12. decembru 1941 nanašali predvsem na zavarovanje meje na območju Cerknega in Idrije, medtem ko je na odseku severneje od Cerknega stanje ostalo še nekaj dni nespremenjeno. Že v noči na 16. december, verjetno takrat ko so poslali policijsko četo v Bohinjsko Bistrico, je okrajni obmejni carinski komisariat v Škofji Loki po telefonu prosil poveljstvo XXI. italijanskega obmejnega odseka v Tolminu, naj glede na to, da se v Bohinjski dolini zbirajo uporniki, okrepi zavarovanje meje in sicer predvsem na območju Cerknega in Podbrda. V Podbrdo se je še ponoči pripeljal poveljnik omenjenega odseka, polkovnik Luigi I Masini in ukazal, naj ugodijo vsem prošnjam z druge strani meje. 16. decembra zjutraj pa je na obmejnem bloku na Petrovem brdu poveljnik nemške graničarske postaje Petrovo brdo (postojanka Pachman) in v imenu okrajnega obmejnega carinskega komisariata Škofja Loka prosil, naj pošljejo čez mejo šest vojakov s tremi strojnicami, da bi zavarovali nemške graničarske postojanke Pachman, Davča in Sorica. Zvečer so res poslali iz Podbrda čez mejo šest financarjev s tremi strojnicami, ki so zavarovali omenjene nemške postojanke. Vse kaže, da je nemška stran te postojanke, ki so imele skupno 53 graničarjev (Pachman 8, Davča 31 in Sorica 14), izpraznila in so italijanski financarji stražili prazna poslopja. Kaže tudi, da so zaradi negotovanj nekaterih italijanskih uradov omenjenih 6 financarjev že do 18. decembra poklicali nazaj čez mejo. Tiste dni je prispelo tudi povelje vrhovnega poveljstva italijanske vojske, da italijanske enote ne smejo čez mejo niti tedaj, če bi nemška stran to izrečno prosila ali zahtevala.¹⁴⁵

Načrt, da bi se bohinjski uporniki polastili jutranjega vlaka v Nomnju, ni uspel. Večji del moštva Prešemovega bataljona je odšel domov in tudi tisti uporniki, ki so že bili zbrani po bohinjskih vaseh, so se razšli po domovih.¹⁴⁶ Okrog 80 borcev s štabom na čelu pa se je umaknilo na Pokljuko in se nastanilo v vasi Zatrnik. Pošiljali so patrolje v

143 Izjava A. in M. Dijak na orož. postaji Srednja vas 16. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

144 Poročilo orož. postaje Bohinjska Bistrica 29. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.; Handlovo poročilo 7. 1. 1942 (Zbornik dok. NOV, VL72, dok. 130); Dijak, Decembrska vstaja, 36; isti, čuvarji slovenskih domov, 96–98.

145 Sporočilo štaba XI. arm. zbora štabu II. armade 16. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VI/1, dok. 206); poročili obmejnega urada javne varnosti Podbrdo 17. in 23. 12. 1941, arhiv VZI, škatla 883, f. 4.

146 Dijak, Decembrska vstaja, 36; Jan, Viharni december, 660–661. Jan pravi, da je bil tudi v bohinjskih vaseh na delu izdajalec, ki se je še pred neuspešnim partizanskim napadom na Nomenj vozil s sanmi okoli in razglašal, da vstaje ne bo.

dolino, a so se zaradi novic, da prihaja na Gorenjsko vedno več nemške policije in vojske, vedno bolj redčili. Ko jih je nemška policija izsledila, je kmalu priredila veliko hajko na Pokljuki, o kateri je orožniško okrožje Radovljica poročalo takole: »Dne 21. in 22. 12. je velik policijski oddelek napravil veliko akcijo na Pokljuki, v kateri so ujeli 21 oseb, 1 pa ustrelili.«¹⁴⁷ Med ujetimi je bilo tudi 7 partizanov, doma iz Koprivnika, ki jih je nato Avgust Dijak ponovno obtoževal udeležbe pri njegovi aretaciji in upor. ¹⁴⁸ V skupini, ki se je začela imenovati Prešernova četa, je nato ostalo le še okrog 23 borcev, ki so se umaknili na Brjanco. Zadnjega decembra je neki kmet iz Gorjuš sporočil orožnikom, da je popoldne na Brjanci videl okrog 40 — 50 oboroženih partizanov.¹⁴⁹ 1. januarja 1942 jih je nemška policija izsledila in napadla. Po enournem boju se je četa umaknila na Krnico. Med tistimi, ki so se ta dan vrnili domov, je bil tudi Anton Beznik iz Koprivnika, ki ga je Avgust Dijak obtoževal, da je bil uporniški vodja v njegovem kraju. Čeprav je Beznik poslal Dijaku pismo v hotel »Triglav« v Bohinjski Bistrici, kjer sta Dijak in njegova žena živela že od 16. decembra, v katerem ga je rotil, naj pomaga upornikom iz Koprivnika, ki so zaprti v Begunjah, je Dijak celo razširil obtožbo proti Bezniku, obtožujoč ga komunističnega delovanja že pred vojno, zvez s partizani celo tja do Dovjega, uničenja Hitlerjeve slike itd. Poleg Antona Beznika je orožništvo 5. januarja aretiralo tudi Mihaela Korošca in Ivana Žmitka.¹⁵⁰

Prešernova četa tudi v prihodnosti ni imela sreče, saj je že 3. januarja neki pomožni delavec iz Krnice preko občinskega tajnika v Zgornjih Gorjah sporočil blejski orožniški postaji, da je na neki jasi v gozdu pri Krnici videl okrog sto oboroženih partizanov.¹⁵¹ Ko je četa zvedela za boj Cankarjevega bataljona v Dražgošah, je sklenila napasti kakšno postojanko v Bohinjski dolini. V ta namen se je premaknila v Podjele. Kaže, da je to bilo 11. januarja, kajti ta dan so trije gozdni delavci iz Koprivnika sporočili orožniški postaji Bohinjska Bistrica: »11. 1. 1942 okrog 16. ure je okrog 30 komunistov, med njimi tudi ena ženska, prišlo v bližino Koprivnika. Vsi komunisti so oboroženi, imajo tudi strojnico in so šli v smeri Podjele.«¹⁵² Iz Bohinjske Bistrice so prosili na Bled za pomoč in šele zvečer je prišlo 12 mož s tankom in avtomobili (več jih verjetno zaradi boja v Dražgošah, ki je bil ta dan na višku, niso mogli poslati), ki pa so se drugo jutro zgodaj vrnili na Bled.¹⁵³ Od Podjele se je četa v zvezi z nalogami po umiku Cankarjevega bataljona iz Dražgoš premaknila proti Lipanjski planini. Toda tudi na tej poti so jo izsledili. 13. januarja sta dva gozdna delavca (eden od njiju je bil isti kakor pred dvema dnevoma) sporočila v Bohinjsko Bistrico, da je tisti dan popoldne ob 1. uri prišlo od Rudnega polja na Javorniško planino okrog 20 partizanov in po krajšem razgovoru z delavci odšlo naprej proti Lipanci, kjer sta dve športni koči.¹⁵⁴ Kakor je predvidevala nemška policija,¹⁵⁵ se je Prešernova četa res nastanila v dveh kočah pri Lipanci in tam 18. januarja doživela močan napad nemškega policijskega smučarskega oddelka. Po hudem boju, ki je trajal ves popoldan in v katerem je padlo 12 partizanov, 1 pa so ujeli, se je četica preko zamrzlih polic Debele peči prebila

147 Poročilo orož. okrožja Radovljica Handlu 24. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 22.

148 Poročilo orož. postaje Bohinjska Bistrica 29. 12. 1941, arhiv IZDG, nereg. grad.

149 Poročilo orož. postaje Bled 1. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.; Dijak, čuvarji slovenskih domov, 96–97.

150 Zapisnik izjave A. Dijaka na orož. postaji Bohinjska Bistrica 4. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.

151 Poročilo orož. postaje Bled 3. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad. Dijak, čuvarji slovenskih domov, 97.

152 Poročilo orož. postaje Bohinjska Bistrica 14. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.; Dijak, čuvarji slovenskih domov, 98.

153 Prav tam.

154 Zapisnik zaslišanja na orož. postaji Bohinjska Bistrica 13. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.

155 Orož. postaja Bohinjska Bistrica je 14. 1. 1942 menila: »Domnevamo, da se ta komunistična tolpa nahaja v navedenih športnih kočah.« (Glej op. 152!)

proti Kleku in od tam na Pokljuko.¹⁵⁶ Pozimi 1942 je narodnoosvobodilno gibanje izgubilo tudi glavna organizatorja vstaje v Bohinjski dolini. Stane Bokal je padel na Lipanci, Tomaža Godca pa so ujeli in čez nekaj tednov ustrelili.¹⁵⁷

Jeseniški kot

Tretje večje uporniško območje je bilo v prostoru okrog Jesenic, zlasti pa v predelu Dovje — Mojstrana. Tudi tja je Cankarjev bataljon poslal svojo patroljo, da pripravi množično vstajo. Ko je v Slamnikih ostalo njenih 6 članov, da pripravijo vstajo v Bohinjski dolini in okoli Bleda, je drugih 6 članov pod poveljstvom Poldeta Stražišarja odšlo pod Stol in se nastanilo na Cimpkovem rovtu pod Valvasorjem. 14. decembra jih je nekaj odšlo v Potoke, kjer so bila določena posamezna zborna mesta za prostovoljce in mobilizirane. Drugi dan so terenske organizacije OF poslale tja 64 ljudi z Jesenic, Javornika in Žirovnice, vendar je nemška patrolja dvanajstim onemogočila prihod na zborna mesta in je v Potoke prišlo 52 ljudi. Odpeljali so jih v Ratibovec, kraj med Potokami in Mostami pod Ajdinjo, kjer je bilo glavno zborna mesto. Kmalu jih je prišlo še več, tako da so zbrali več kot sto ljudi. Ker so bili na preveč dostopnem mestu, so odšli na Cimpkov rovt. Ustanovili so jeseniško četo (komandir Polde Stražišar).

S Cimpkovega rovta je Polde Stražišar poslal Franca Konoblja in Ivana Vovka v zgor-njesavsko dolino z nalogo, da se v Dovjem in Mojstrani povežeta s tamkajšnjimi aktivisti OF, ki so pripravljeni oditi v partizane, in naj skupno izvedejo mobilizacijo ter spotoma opravijo še kakšno vojaško akcijo. Dne 15. decembra sta prispela do Rabiča v Dovjem, takoj sestavila štab za izvedbo mobilizacije in akcij in ta je izdelal načrt za množično vstajo. Najprej naj bi razorožili orožniško postajo Dovje, v kateri so bili le trije orožniki, pridobili orožje, s katerim bi mogli razorožiti graničarje v Mojstrani, požgali naj bi cestni most v Belci, ustavili železniški promet med Jesenicami in Planico ter končno zažgali železniško postajo.

Vstaja se je začela 16. decembra zvečer. Najprej je skupina petih partizanov, ki jo je vodil Ivan Vovk, v gostilni Kristine Abruč na Dovjem iznenadila in napadla dva orožnika. Z naperjenimi samokresi ju je prisilila, da sta dvignila roke, izročila orožje in ključne orožniške postaje. Odpeljala ju je na šolsko dvorišče in zastražila, Ivan Vovk in Lojze Rabič pa sta odšla na orožniško postajo. Ko jima je komandir Kazianka, misleč, da prihajata njegova orožnika z novimi tremi orožniki iz Bohinjske Bele, ki naj bi okrepili dovško orožniško postajo, odprl, sta ga razorožila ter pobrala vse orožje in strelivo na postaji. V tem se je v vasi zbralo že nekaj moških, ki so se bili pripravljene vključiti v partizansko vojsko.

Vovk in Rabič sta nato odšla v Mojstrano, kjer se je v hiši Jožeta Pezdirnika zbralo že precej upornikov. Odšli so napast graničarsko postajo. Toda nekdo jih je izdal in graničarji so jih pričakali v zasedi za poslopjem postaje. Ko sta Vovk in Rabič naskočila in razorožila stražarja, je vsa posadka planila nanju. Pri umiku je Rabič padel, smrtno zadet.

V osvobojenem Dovju pa so uporniki hoteli požgati cestni most pri Belci in žagati drevje ob železniški progi. Ker ni uspel napad v Mojstrani in ker se je na glavni cesti z Jesenic ustavilo nekaj nemških avtomobilov, na katere so začeli streljati, ni bilo mogoče zažgati

¹⁵⁶ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 260; Dijak, čuvarji slovenskih domov, 98–101. še pred tem sovražnikovim napadom se je vrnilo nekaj upornikov, doma iz Koprivnika in Gorjuš. Nemška policija jih je aretirala 16. januarja 1942 in jih z Dijakovimi obremenilnimi izjavami odposlala v begunjske zapore. (Poročilo orož. postaje Bohinjska Bistrica 17. 1. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.)

¹⁵⁷ Poročilo orožniške postaje Srednja vas 14. 3. 1942, arhiv IZDG, nereg. grad.; objava višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju 17. 4. 1942 o ustrelitvi 50 talcev (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 158).

še železniške postaje. Proti jutru so se uporniki umaknili iz Dovjega v hrib severno nad vasjo, nato pa naprej proti Vrsam, kjer se jih je do jutra zbralo že več kot sto. Toda izsledile so jih ženske in prinesle novico, da Nemci groze s požigom vasi, če se moški ne vrnejo, nakar se je število upornikov zmanjšalo. Preostali so se umaknili na rovt za Borovlje in se formirali v triglavsko četo. Orožnike, ki so jih ujeli na Dovjem, so en dan vodili s seboj, 17. decembra zvečer pa so jih izpustili. Ena skupina upornikov, ki jih je vodil Ivan Vovk na mojstranski strani, je odšla na Mežakljo. Obe skupini sta se 28. in 29. decembra združili na Zabreški planini. 16. in 17. decembra je iz Dovjega, Mojstrane in Belce sodelovalo v vstaji 124 ljudi, vendar jih je le malo ostalo v partizanih.¹⁵⁸

Orožniško okrožje Radovljica je 24. decembra 1941 takole poročalo o vstaji v predelu Dovjega in Mojstrane:

»Vstaja naj bi se začela 17. 12. V resnici je od 16. do 18. 12. izostalo z dela v jeseniški železarni 140 delavcev, ki pa so v naslednjih dneh prihajali nazaj, tako da jih je sedaj le še malo odsotnih.

Tisti dan, ko je prišel gauleiter, so bile na cesti od Jesenic proti Kranjski gori na 7 mestih barikade in pretrgani telefonski vodi. Prejšnji večer so likvidirali orožniško postajo Dovje, orožnikom je po 24 urah uspelo pobegniti.

Isti večer so komunisti nameravali likvidirati graničarsko postajo v Mojstrani. Ta pa je bila prej na to opozorjena in je napad odbila. V nočnem obstreljevanju je bil ustreljen neki komunist, graničar pa je bil ranjen.

Kljub temu je gauleiter lahko nadaljeval vožnjo. To je bila v glavnem zasluga orožništva, ki je bilo v spremstvu, kakor tudi orožniških postaj ...

Čeprav lahko rečemo, da je vstaja zadušena, pa bojevanje s tolpami še dolgo časa ne bo končano, čeprav so prispele tudi večje enote.«¹⁵⁹

Kot v Poljanski dolini je tudi na območju radovljiškega okrožja okupator na množično vstajo odgovoril najprej z ukinitvijo manjših in najbolj izpostavljenih orožniških postaj. Tako je orožniško okrožje Radovljica 17. decembra po ustnem ukazu orožniškega glavarja v Kranju ukazalo opustiti orožniške postaje v Kranjski gori in Dovjem, Zgornjih Gorjah, Bohinjski Beli in Bohinjski Srednji vasi, Breznici in Begunjah, Brezjem in Podnartu ter z moštvom opuščeni postaj okrepiti sosednje postaje na Jesenicah, Bledu, v Bohinjski Bistrici, Radovljici in Podbrezju. Ukazalo je tudi, naj bodo orožniška stanovanja ponoči zaprta in posamezne orožniške postaje »tako zavarovane, da lahko vsak čas z uspehom odbijejo vsak napad«, orožniki morajo prenočevati na orožniški postaji, njihovi svojci naj takoj zapustijo Gorenjsko itd.¹⁶⁰ Nemški okupator je bil torej prisiljen, da v dveh dneh, tj. 17. in 18. decembra zaradi množične vstaje opusti na Gorenjskem kar 18 orožniških postaj.¹⁶¹ Poleg orožniških postaj je okupator takrat opustil mnoge šole — na uporniškem območju so nemški učitelji sami prenehali poučevati, v večjih krajih, npr. v Ovsišah, Kropi, Kamni gorici, Lešah, Ljubnem in na Bledu pa so se v šole vselile nemške policijske in vojaške enote.¹⁶²

¹⁵⁸ Konobelj-Vovk, Decembrska vstaja, 37–42; Mikuž, Pregled zgodovine NOB, 260; Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev, 324–325; Jan, Viharni december, 661; poročilo orož. postaje Dovje 28. 12. 1941 (Zbornik dok. NOV, VIII, dok. 220).

¹⁵⁹ Poročila orož. okrožja Radovljica Handlu 24. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 22.

¹⁶⁰ Navodilo orož. okrožja Radovljica 17. 12. 1941 (Zbornik NOV, VI/1, dok. 207).

¹⁶¹ Do sedaj so posamezni pisci govorili le o opustitvi 9 orožniških postaj v radovljiškem okrožju, ker niso poznali enakih ukrepov v kranjskem okrožju.

¹⁶² Poročilo orož. okrožja Radovljica Handlu 24. 2. 1942 (Zbornik dok. NOV, VI/2, dok. 144).

V. Okupatorjevi maščevalni ukrepi proti upornikom

Že v enem od prejšnjih poglavij smo prikazali, kako je nemški okupator odgovoril na veliko zmago Cankarjevega bataljona v Rovtah in na množično vstajo. V zvezi z opisom poteka vstaje smo sledili tudi akcijam okupatorjevih oboroženih enot, seveda po podatkih, ki so nam že na voljo. Na tem mestu pa nas zanima predvsem to, kako se je okupator vedel do tistih upornikov, ki jih je ujel ali ki so se sami vrnili domov. Lahko bomo podali le splošen pregled, saj bi za natančnejši prikaz potrebovali posebno razpravo.

Že dogodek v Nomnju, ko so nemški policisti ustrelili dva ujeta upornika iz Koprivnika in njuni trupli vrgli v gorečo hišo, ni napovedoval nič dobrega. Res je okupator takoj začel loviti in zapirati tiste upornike, ki so se vrnili domov. Vsaj za tiste, ki so bili zaposleni in so dan ali dva izostali od dela, je vedel, da so se udeležili vstaje. In samo iz jeseniške železarne je imel registriranih okrog 140 oseb. Kako je bilo po nekaterih vaseh, smo videli na primeru Koprivnika in Gorjuš, kjer so Dijakove obremenilne izjave spravile za rešetke več kakor 30 ljudi.

Iz nekega poročila komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu s konca leta 1941 izvemo, da je npr. sklenil, da bo iz Dovjega in Mojstrane nasilno izgnal svoje tistih upornikov, ki so prostovoljno odšli v partizane, in da so vsem drugim zagrozili s hudimi posledicami, če bi še naprej verjeli partizanskim novicam o šibkosti nemškega rajha in nameravanem izganjanju prebivalcev z Gorenjskega. »Pretežno s tem argumentom bomo vplivali na prebivalstvo, ki se bolj boji zapustiti posestvo in imetje kakor pa ustrelitve,« pravi to poročilo.¹⁶³

Ker je množična vstaja najprej splahnela v bohinjskem in jeseniškem kotu, ki sta po okupatorjevi ozemeljski razdelitvi Gorejske spadala v radovljiško okrožje, je lahko seveda najprej obračunal z uporniki iz tega okrožja. V zgoraj navedenem poročilu je o tem okrožju povedal sledeče: »Velik del oseb, ki so zbežale v okraju Radovljica, se je medtem že vrnil. Na Jesenicah, odkoder je v začetku zbežala 140 oseb, jih manjka še 20, v Bohinjski dolini, kjer je zbežalo nekaj nad 200 ljudi, jih manjka še 30. Del tistih, ki so se vrnili, smo že aretirali in jih zaslišujemo. V splošnem bi lahko ugotovili, da je ljudem predvsem manjkalo potrebno pojasnjevanje. To se sedaj z gauleiterjeve strani vrši z velikim poudarkom. Ustrezne razglase so v veliki nakladi razdelili med prebivalstvo.«¹⁶⁴

Pri poslednjih stavkih tega poročila je treba upoštevati to, da je takrat bil še velik del upornikov v partizanih, in sicer v Poljanski dolini in so jih — spričo vojaških neuspehov v boju proti Cankarjevemu bataljonu — skušali spraviti domov s propagandnimi sredstvi. So pa kljub temu večino upornikov, ki so se vrnili domov, odpeljali v Begunje in po zaslišanju v nemška delovna in koncentracijska taborišča, nekatere pa celo v smrt.

Iz nekaterih okupatorjevih poročil lahko dobimo že natančnejše podatke o številu upornikov in o usodi, ki jim jo je namenil okupator. V poročilu komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu z dne 20. februarja 1942 piše:

»Z območja občine Gorje se je udeležilo vstaje okoli 100 oseb, in sicer neposredno z odhodom v partizane ali posredno z dajanjem vesti, živil itd. Aretirali smo jih že in tudi zaslišali. Oba že navedena vodja vstaje (Stane Bokal in Tomaž Godec — op. T. F.) sta zbežala. Njiju kakor tudi majhnega števila tistih oseb, ki so se pridružile tolpi, do sedaj nismo mogli prijeti. Pobegle osebe smo popisali in za njimi izdali tiralice. Od tistih, ki smo jih aretirali na območju občine Gorje, bo na osnovi zbranih podatkov ostalo za sedaj 45 v zaporu, 16 med njimi, ki so se aktivno udeležili akcij z orožjem v roki ali s sodelovanjem pri postavljanju cestnih ovir ali v boju proti policijskim silam, bomo ob določenem

163 Ereignismeldung UdSSSR des Chefs der Sipo und des SD, Berlin 2. 1. 1942, NAW, T-175, navitek 234.

164 Prav tam.

času usmrtili. Zaplenili smo razno orožje, strelivo, več komunističnih zastav in še drugo gradivo.

Preiskava o aretiranih iz drugih krajev še ni končana. Nujno potrebni so strogi ukrepi, ker se je ponovno izkazalo, da ni nihče od prebivalcev, ki so deloma že pred izbruhom vstaje vedeli za razne priprave, o njih obvestil oblasti.« (Podčrtal T. F.)¹⁶⁵

Isto poročilo na drugem mestu govori tudi o številu do tedaj aretiranih upornikov v drugih predelih:

»V okraju Škofja Loka smo aretirali kakih 150 oseb, ki so se v času vstaje v škofjeloškem okraju priključile k banditom in se nato vrnile domov.

Na območju Nomnja smo prav tako uspeli zapreti okoli 40 oseb, ki so sodelovale pri postavljanju cestnih ovir in pri napadu na oddelek zaščitne policije. Iz posameznih zaslišanj smo dobili pomembne podatke o izgradnji in sestavi tolpa ter o storilcih ali o akcijah, ki so jih ti storili.«¹⁶⁶

Žal nimamo podatkov, koliko upornikov, ki so se vrnili domov, je bilo aretiranih na območju občin Dovje in Jesenice.

Nemškemu okupatorju je ob množični vstaji postalo jasno, da je skoraj vse slovensko prebivalstvo na Gorenjskem na strani Osvobodilne fronte. Lahko je ugotavljal, da je velik del ljudi vedel, da se pripravlja množična vstaja, pa vendar ni bilo izdajalcev. Nasprotno pa smo na primeru bohinjskega kota videli, kako je po neuspehu vstaje raslo število tistih, ki so iz strahu ali za vestno naznanjali partizane. Okupator je lahko tudi spoznal, da imajo Slovenci kljub številnim odredbam nemških oblasti o obvezni oddaji orožja in streliva, ki so grozile celo s smrtno kaznijo, doma še orožje in strelivo. Zato je komandant varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko 20. decembra 1941 izdal ukaz svojim izpostavam, naj se povežejo z enotami zaščitne policije, »da bi izvedli bliskovite preiskave prizadetih vasi.« O samem načinu teh preiskav je povedal sledeče: »Pri teh preiskavah ni treba aretirati samo kakšnih sumljivih ljudi, temveč je treba tam, kjer bi našli orožje in strelivo — in zadostuje že en sam samcati naboj — krivce ustreliti na kraju samem.«¹⁶⁷

Tisti dan je izdal tudi navodilo, naj »tako brez izjeme zaplenijo vse radijske sprejemnike, ki jih imajo Slovenci, pustijo jih naj le pri uradih, Nemcih iz rajha in popolnoma zanesljivih volksdeutscherjih.«¹⁶⁸ Tako je bila Gorenjska prva slovenska pokrajina, kjer je okupator vsem Slovincem pobral radijske sprejemnike. V Ljubljani npr. je to storil šele v začetku aprila 1942.

VI. Sklep

Vstaja na Gorenjskem decembra 1941. leta je bila prava množična vstaja, kakršne v letu 1941 ni bilo v nobeni drugi slovenski pokrajini. Po podatkih, ki jih je zbral Ivan Križnar,¹⁶⁹ se je v njej za krajši ali daljši čas z velikega dela Gorenjske priključilo k partizanskim enotam 665 novih borcev. Čeprav je bilo med njimi še vedno 356 delavcev, pa je bilo tudi že 175 kmetov. Pestra socialna sestava in raznolika predvojna politična pripadnost upornikov dokazujeta, da so organizatorji dosegli širino, za katero sta si Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta prizadevali že od prvih dni narodnoosvobodilnega boja in še od prej.

¹⁶⁵ Glej op. 139!

¹⁶⁶ Prav tam.

¹⁶⁷ Handlova okrožnica 25. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 17.

¹⁶⁸ Handlova okrožnica št. 582/41 z dne 25. 12. 1941, arhiv IZDG, f. 17. čeprav imata obe Handlovi okrožnici enako številko delovodnika in ju je Handl izdal isti dan, tj. 25. 12. 1941, sta vendarle različne vsebine.

¹⁶⁹ Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev, str. 325.

Veliko število upornikov dokazuje, da so organizatorji imeli pri pripravah velik uspeh, morda celo večjega, kakor pa so pričakovali. V političnem pogledu so za vstajo izbrali pravi čas, tj. obdobje prvih nemških neuspehov na vzhodni fronti, prehoda rdeče armade v protiofenzivo, vstopa Združenih držav Amerike v vojno itd., razširjenost Osvobodilne fronte in pripravljenost ljudi za uresničevanje njenega programa, neuspeh nacistične okupacijske politike itd. Tudi v vojaškem pogledu je bil čas dobro izbran, saj je bilo takrat na Gorenjskem zelo malo policijskih enot, približno toliko kot pred začetkom vstaje julija 1941. Niso pa seveda mogli vedeti, da se bodo razmere na Gorejskem kmalu in korenito spremenile, saj so zaradi partizanske zmage pri Rovtah prišle v deželo številne policijske in druge enote.

Tudi načrti posameznih štabov za prvi ofenzivni sunek so bili dobri in so z njimi povsod iznenadili okupatorja. Moral je priznati, da je bila vstaja »bliskovita in dobro organizirana« ter je zaradi tega moral v svoji nemoči naglo in hkrati opustiti 18 orožniških postaj. Toliko hkrati mu jih ni bilo treba opustiti nikdar več, niti takrat ne, ko so na Gorenjskem operirale že partizanske brigade. Kaže pa, da posamezni štabi niso imeli načrtov za trajnejše vojskovanje, tj. za primer, če jim ne bi uspelo z enim zamahom osvoboditi celih območij. Menim, da je bila ravno v tem ena od temeljnih pomanjkljivosti priprav. Drugače namreč ni mogoče razumeti, kako je mogla večina upornikov na nekaterih območjih že po enem ali dveh dneh, tj. še preden je okupator poslal nove sile in jih začel z njimi zasledovati, oditi domov. To kaže tudi na to, da mnogi uporniki niso bili pripravljeni, da se za vedno priključijo partizanom in so jih okupatorjeve grožnje ali obljube, spoznanje, da bo vojna še dolgotrajna, pomanjkanje orožja in opreme, prihod novih nemških policijskih in vojaških enot itd. demoralizirali, da so odšli domov. Po že zbranih podatkih so se vrnilo 403 uporniki. Manj demoralizacije in omahovanja je bilo v Poljanski dolini, kjer je bil Cankarjev bataljon in kjer je vstaja trajala dalj časa. Tam se je vrnila domov dobra polovica ali 156 novodošlih upornikov, medtem ko jih je v partizanih ostalo okoli 130.¹⁷⁰

Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941 je pokazala tudi to, da rezultati ne morejo biti trajnejši, če ni poskrbljeno za orožje, strelivo, opremo, prehrano, bivališča itd. Na tako izpostavljenem območju, kot je Gorenjska, namreč ni mogoče imeti dalj časa večjega števila neoboroženih in neopremljenih partizanov, zlasti velja to za zimski čas in takšne snežne razmere, kakršne so bile pozimi 1941–1942. Menim, da so bili organizatorji vstaje na Gorenjskem decembra 1941 premalo pozorni na ta vprašanja, ki pa so se že kmalu pokazala kot zelo pomembna. Ni še pojasnjeno, ali so se organizatorji že prej dogovorili, da bodo stopili v akcijo 16. decembra (Cankarjev bataljon z napadom na postojanko Črni vrh, Prešernov bataljon z napadom na vlak in železniško postajo Nomenj in skupina v Dovjem in Mojstrani na tamkajšnji postojanki) ali pa so posamezne enote same izbrale čas napada. V vsakem primeru je bilo kljub šibkim sredstvom za zvezo opravljeno odlično. Nepojasnjeno je tudi, zakaj razmeroma močna skupina pod Stolom ni bila aktivna.

Kot srno videli, so organizatorji vstaje računali tudi na nerazpoloženje nemških vojakov, zlasti Luksemburžanov, za vojskovanje proti partizanom. Čeprav je po nekaterih podatkih baje prišlo do upora Luksemburžanov na Bukovem vrhu in pri Dražgošah, pa vendar ta, spričo velikega števila drugih nemških enot na Gorenjskem, ni bil kdo ve kako odločilen. Po nekaterih zanesljivih podatkih naj bi šele proslava rojstnega dne velike vojvodinje luksemburške v nekem javnem lokalnu v Šentvidu nad Ljubljano v drugi polovici januarja 1942 povzročila aretacijo mnogih Luksemburžanov in njihov odgon v koncentracijska taborišča.¹⁷¹ Edvard Kardelj je v svojem poročilu vrhovnemu komandantu Josipu

¹⁷⁰ Prav tam.

¹⁷¹ Pismo Emileja Petersa iz Luksemburga predsedniku občinske skupščine Litija 14. 2. 1968, kopija v arhivu

Brozu-Titu 29. marca 1942 kritiziral gorenjsko partijsko vodstvo in partizanski štab, da se nista znašla in pravočasno vključila upornike v partizanske enote (to velja samo za nekatera območja) in nista tudi znala izkoristiti upora Luksemburžanov.¹⁷²

Kljub nekaterim pomanjkljivostim je bila množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941 zelo pomembna. Ostala je v zavesti narodnoosvobodilnega gibanja in tudi okupatorja kot eden najpomembnejših dogodkov v vsem času vojne. Ker je zlasti z začetnim uspehom pokazala moč Osvobodilne fronte in partizanstva, je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo na njenih izkušnjah začelo pripravljati načrt za osvoboditev Gorenjske v spomladanski ofenzivi,¹⁷³ nemški okupator pa je zaradi neugodnega obračuna svoje dotedanje okupacijske politike v Sloveniji — in decembrska vstaja na Gorenjskem je bila vsekakor njegova najbolj neugodna postavka — sklenil ponovno odložiti že dvakrat odloženo priključitev slovenske Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu.¹⁷⁴

IZDG.

172 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 151.

173 V svojem pismu Titu z dne 29. 3. 1942 je E. Kardelj zapisal: »Na Gorenjskem je poleg Ljubljanske pokrajine središče naše oborožene akcije. Z njo imamo za prihodnji mesec važne načrte, o katerih bom doli govoril.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knj. 1, dok. 151).

174 M. Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis 1952/53, str. 733–765; T. Ferenc: Okupacijski sistem v Sloveniji 1941 do 1945. Naša obramba, 1969, št. 5, str. 46–47.

NEKAJ ZNAČILNOSTI NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA NA GORENJSKEM*

Narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda je bil po svojem temeljnem namenu osvoboditi in združiti vse Slovence ter jim izbojevati socialni napredek ter tudi po sili, ki ga je organizirala in vodila, vsekakor enovit na vsem slovenskem narodnem ozemlju. Kot tak je bil tudi sestavni del narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov.

Zaradi različnih pogojev, v katerih se je narodnoosvobodilni boj v posameznih slovenskih pokrajinah začel in razvijal, je dobil tudi svoje značilnosti in posebnosti. Pri značilnostih (karakteristikah) mislim na tiste prvine, ki posebej izstopajo glede na celotni razvoj narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, in pri posebnostih (specifičnostih) na tisto, s čemer se je narodnoosvobodilni boj v neki pokrajini vidneje razlikoval od narodnoosvobodilnega boja v drugih pokrajinah. Seveda so si meje med obema oznakama zelo blizu in včasih skoraj zabrisane. Menim, da smo v glavnem že presegli tisto stopnjo zgodovinskega narodnoosvobodilnega boja, ko smo še govorili o zaostajanju neke pokrajine za drugo, tako kot da bi bil narodnoosvobodilni boj neka tekma, v kateri vsi startajo pod enakimi pogoji. Treba je predvsem razčleniti razmere in ugotoviti, ali je subjektivni dejavnik izbral vse možnosti za organiziranje in razvijanje narodnoosvobodilnega boja ali ne.

Za to poročilo sem skušal iz do sedaj šele deloma preučenege in znanega razvoja narodnoosvobodilnega boja v Gorenjski izluščiti nekaj prvin, ki posebej izstopajo glede na celoten razvoj narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji. Ker sem do sedaj v narodnoosvobodilnem boju v Gorenjski preučeval bolj razmerje med slovenskim narodom in njegovim osvobodilnim bojem na eni ter nemškimi okupatorjem na drugi strani, bom seveda v predavanju prikazal le nekaj značilnosti.

Ena izmed temeljnih značilnosti narodnoosvobodilnega boja v Gorenjski sta njegova moč in širina v prvem obdobju, tj. od druge polovice julija 1941, do druge polovice januarja 1942. Pri oboroženem boju gre zlasti za tri vrhove, in to oboroženo vstajo poleti 1941, množično vstajo sredi decembra 1941 in dražgoško bitko januarja 1942. Vsi trije vrhovi so zelo zaostriili razmere v pokrajini in imeli velik odmev in posledice ne samo za to pokrajino, temveč tudi širše.

Organizator vstaje v Gorenjski, tj. Komunistična partija Slovenije, je imel zlasti v delavskih središčih v Gorenjski tak vpliv, da je mogel še pred začetkom vstaje ustanoviti nekaj ilegalnih skupin, okoli katerih so nato nastale prve partizanske čete. Sedaj je že natančno ugotovljeno, v kakšnih valovih so prebivalci Gorenjske leta 1941 odhajali v partizanske enote, kakšna je bila njihova socialna in politična pripadnost ob zlomu stare Jugoslavije itd.¹ To so bili predvsem delavci in komunisti (člani KPS in SKOJ), med drugimi pa je bilo največ takih, ki pred vojno niso bili politično opredeljeni. Če pogledamo, v katerih krajših obdobjih razvoja oboroženega boja v Gorenjski do srede decembra 1941 jih je prišlo večje število, vidimo, da je to bilo med 22. junijem in 26. julijem 1941, tj. v času neposrednih priprav na vstajo (138), in med 26. julijem in 5. avgustom 1941, tj. v času same vstaje (199). Glede na socialno poreklo prvih partizanskih borcev in njihovo politično prepričanje, bi verjetno smeli trditi, da je bil osnovni motiv za njihov odhod v partizane volta bojevati se proti okupatorju za cilje Osvobodilne fronte slovenskega naroda, v katero je bil velik del njih vključen še pred odhodom v partizane. Res je, da je

* Zgodovinski časopis, 1977, št. 1/2, str. 119–131.

¹ Ivan Križnar: Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem v letu 1941. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VI/1966, št. 1–2, str. 315–336 (navajam: Križnar, Socialna in politična pripadnost).

nemški okupator ravno tik pred vstajo zelo zaostрил razmere zaradi množičnega izganjanja Slovencev in so se nekateri z odhodom v partizane hoteli izogniti izgonu. Verjetno je bilo teh manj, ker je nemški okupator takrat izganjal predvsem izobraženstvo in pripadnike višjih socialnih slojev. Na drugi strani pa vemo iz slovenske Štajerske, kjer je nemški okupator izganjal vse za izgon predvidene skupine ljudi, da se je zelo malo ljudi izognilo izgonu z odhodom v partizane.² O tem ne govorim kot o nekem akademskem vprašanju, temveč zato, ker se včasih na podlagi kakšnega okupatorjevega dokumenta precejno izganjanje Slovencev kot motiv za odhajanje prebivalcev Gorenjske v partizane že v prvem obdobju vstaje. Drži pa, da je okupatorjev namen, da ob napadu Nemčije na Sovjetsko Zvezo zapre vse komuniste in njihove somišljenike, pospešil njihov odhod v ilegalo in partizane. Večina prvih partizanov je bila prepričana, da bo vojna kratkotrajna, saj bo Rdeča armada zavrnila nemški napad in sama kmalu prodrla v nemški rajh, da bodo sovjetska letala kmalu odvrгла orožje, strelivo in opremo za slovenske partizane itd., kar se je seveda izkazalo kot utvara. Ni tako malo okupatorjevih poročil, ki pričajo, da je bilo takrat takšno razpoloženje pri velikem delu slovenskega naroda, zlasti v Ljubljani in med delavstvom.³

Komunistična partija Slovenije je uspela, da je na Gorenjskem v omenjenem obdobju odšlo v partizane toliko ljudi, da je bilo mogoče ustanoviti deset čet in jih povezati v tri partizanske bataljone.⁴ Gorenjska je torej v prvem obdobju vstaje dala skoraj toliko partizanskih čet, kot vsa ostala Slovenija skupaj,⁵ in so organizatorji vstaje v Gorenjski skoraj uresničili načrt, da na območju vsakega okrožnega komiteja KPS oziroma vojaškega revolucionarnega komiteja, kot so takrat imenovali partijska akcijska vodstva za pripravo vstaje, ustanovilo partizanski bataljon. Te partizanske enote so izvedle mnogo oboroženih akcij na sovražnikovo živo silo, njegove prometne naprave in sredstva ter na druge zanj pomembne objekte ter povzročile takšne razmere, ki jih sovražnik ni mogel dolgo prenašati. Značilno je, da sta oba nasprotnika imela avgusta in septembra 1941 Gorenjsko za najbolj nemirno pokrajino v Sloveniji. Edvard Kardelj je v svojem članku »V partizane«, objavljenem septembra 1941 v »Delu«, pisal, da so se partizanske akcije »vse do zadnjih dni omejevale v glavnem na tisti del Slovenije, ki je pod nemško okupacijo« in je »okrepitev partizanske akcije na teritoriju okupiranem po Italijanih« postavil kot drugo nalogo osvobodilnih sil slovenskega naroda; prva naloga je seveda bila »mobilizacija tisočev

2 Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968, str. 368 (dalje: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika).

3 Tone Ferenc: Okupatorjev dokument o 22. juliju 1941. Borec, XXIII/1971, št. 6/7, str. 428. Glej tudi Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 1, dok. 91 in 95 — navodilo poveljstva XI. arm. zborna 1. 7. 1941 in poročilo poveljstva kraljevih karabinerjev XI. arm. zborna 7. 7. 1941 (dalje: Zbornik NOV). Arhiv Republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS, 103–5/ZA, inv. 173, sir. 233 in 244, poročili komandanta varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko 26. 6. in 1. 7. 1941.

4 Ivan Križnar: Vstaja in začetki NOB na Gorenjskem. Borec, XXIII/1971, št. 6/7, str. 410–420. Isti: Cankarjev ali Gorenjski bataljon do decembrske vstaje. Borec, XXIII/1971, št. 10, str. 597–612. Dr. Miro Stiplošek — Ivan Vidali: Vstaja v Kamniku in okolici. Borec, XXIII/1971, št. 6/7, str. 421–425. Tone Ferenc: Okupatorjevi dokumenti o hajki na Gorenjskem 8. in 9. avgusta 1941, Borec XXIII/1971, št. 10, str. 613–619.

V Gorenjskem ali Cankarjevem bataljonu sta bili Jelovška in Jeseniška četa, v Kranjskem ali Storžiškem bataljonu sta bili Tržiška in II. kranjska četa, v Kamniškem bataljonu so bile Rašiška, Kamniška, Mengesko-moravska in Radomeljska četa; ustanovili so tudi I. kranjsko in tržiško-kranjsko četo.

5 V drugih predelih Slovenije so tisti čas ustanovili Pohorsko, Celjsko, Savinjsko, Revirsko, Molniško, Mokrško, Stiško, Ribniško, Borovniško in Primorsko četo ter nekaj partizanskih skupin, ki so se pozneje razvile v čete. Obširneje o ustanavljanju partizanskih čet na Slovenskem v letu 1941 glej v monografiji Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945. Ljubljana 1976, str. 99–164.

novih partizanskih bojnikov takoj in brez odlaganja«. Iz okupatorjevih virov vemo, da odpor sam okupatorjev ni iznenadil. Urad gestapa v Kranju je npr. nekaj dni po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo predvideval, »da bodo komunistični krogi poskušali sedanje razmere v povečani meri izkoristiti za razkrojevalno delo v navadni obliki kot je trošenje letakov, ustna propaganda, napisne akcije« itd.⁶ Predvideval je torej takšne oblike odpora, kot so bile v drugih zasedenih pokrajinah v Evropi in ne oborožene vstaje. Že kmalu pa sta okupatorje osupnila moč in širina odpora ter dejstvo, da množice sledijo komunistom. To osuplost nam zelo lepo prikaže brzojavka, ki pravi, da je šef civilne uprave za Gorenjsko v začetku avgusta 1941 prosil vojaške oblasti »za enote, ki naj bi takoj odšle v akcijo in vzpostavile red in varnost na tem območju«. Ker bi uporaba vojaških sil škodila ugledu nemške policije, zavezane za vzdrževanje reda in mira v nemškem rajhu in tudi v zasedenih pokrajinah, je višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju generalmajor policije Schell spraševal podrejenega poveljnika redarstvene policije za Gorenjsko in Štajersko, »ali policija resnično ni več gospodar položaja ali pa ni več zmožna zagotoviti varnosti« ter sklepal: »Takšne razmere bi bile v tretjem rajhu edinstvene.«⁷ Glede na to, kakšno moč in širino je dobil odpor v Gorenjski in da ga niso mogli zadušiti niti z najbolj krutimi ukrepi kot sta streljanje talcev in požiganje vasi, niti s podvojitvijo ali celo potrojitvijo svojih oboroženih sil za zasledovanje in uničevanje partizanov,⁸ so bile razmere v Gorenjski res edinstvene.

Nov vrh v narodnoosvobodilnem boju v Gorenjski pomeni množična vstaja sredi decembra 1941. O njej smo precej pisali in tudi govorili na našem zborovanju v Škofji Loki. Za množično vstajo, ki jo je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji pripravilo po smernicah vrhovnega štaba N,OV in POJ in CK KPJ o ustanavljanju osvobojenih ozemelj (glej o tem tudi Kardeljevo pismo iz Užica z dne 17. 10. 1941),⁹ ni naključno izbralo Gorenjske. Poleg Ljubljane je bila takrat ta pokrajina tista, v kateri je bila Osvobodilna fronta najbolj zasidrana (več kot sto terenskih odborov OF)¹⁰ in še ni utrpela nobenega večjega sovražnikovega vdora v organizacijo ter je celo pripravila takšne množične manifestacije kot v Ljubljani, seveda v manjšem obsegu,¹¹ partizanstvo je bilo razmeroma najmanj prizadeto, razen na levem bregu Save itd.¹² Če je kje v Sloveniji

6 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje: Arhiv IZDG), nereg. gradivo, okrožnica urada tajne državne policije Kranj 30. 6. 1941.

7 National Archives Washington (dalje: NAW), mikrofilm T-175, navitek 10, brzojavka višjega vodje SS in policije Alpenland 4. 8. 1941.

8 Prve talce v Gorenjski je okupator ustrelil 1. avgusta 1941, prvo vas (Rašico) je požgal 20. 9. 1941; avgusta in septembra 1941 je pripeljal v Gorenjsko tri policijske bataljone, od katerih so dva (93. in 325.) združili v Endlerjev policijski polk (do tedaj je imel okupator v Gorenjski le en policijski bataljon), pripeljali pa so tudi nekaj bataljonov vojske, t. i. deželne strelce, predvsem za zavarovanje gospodarskih in prometnih naprav.

9 Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI–XII/1971–1972, št. 1–2, str. 361–366.

10 Poročili CK KPS 5. 12. 1941 in iz druge polovice decembra 1941, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, dok. 94 in 1064.

11 V poročilu komandanta orožništva za Gorenjsko z dne 7. 1. 1942 piše: »Ob obletnici proglativne bivše kraljevine Jugoslavije so v mnogih krajih Južne Koroške raztrosili letake politične vsebine v štirih primerih so razobesili tudi zastave.« (Zbornik NOV, VI/2, dok. 130.) Komandant orožništva za Gorenjsko je o akciji 3. januarja 1942 poročal 31. 1. 1942 tole: »Za 3. t. m. je sovražnik izdal parolo, naj ljudje v spomin na padle partizane med 19. in 20. uro ne hodijo v javne lokale in na cesto. Po te paroli so se ravnali zlasti prebivalci Kranja in Škofje Loke.« (Zbornik NOV, VI/2, dok. 137.) Obširneje o prvodecembrski in tretjejanuarski akciji OF glej: Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941–1942. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, II/1961, št. 1–2, str. 224–225 in 230.

12 Cankarjev bataljon na desnem bregu Save je bil novembra in začetek decembra 1941 edini partizanski bataljon v Sloveniji sploh. Na levem bregu Save v Gorenjski tedaj sploh ni bilo nobene partizanske enote,

vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja tisti čas moglo pripraviti množično vstajo, jo je lahko samo v Gorenjski. To, da je bila ta pokrajina interesno območje nemškega rajha, da jo je nemški okupator že nameraval priključiti nemškemu rajhu, da ima posebno geopolitično lego in industrijo itd., je bil pri vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani samo razlog več, da jo pripravi prav tam in ne drugje. V nobeni drugi slovenski pokrajini niso bile razmere za narodnoosvobodilno gibanje tako ugodne, da bi lahko računalo na množično vstajo. Ko je vodstvo pripravljalo vstajo in ko se je ta začela, je bil zanjo tudi ugoden politični trenutek (ne pa seveda tudi vremenske razmere): izganjanje Slovencev iz posavskega pasu, ki se je v trboveljskem okrožju približalo Gorenjski, je vznemirilo tudi prebivalce Gorenjske, kot jih je vznemirilo izganjanje sorodnikov talcev in partizanov v Gorenjski (Mišače in Blejska Dobrava). Poleg tega je imel nasprotnik v Gorenjski ravno takrat, ko so pripravljali množično vstajo, zaradi bojnega zatišja in odhoda dveh policijskih bataljonov v izselitveno akcijo v slovenski Štajerski in enega policijskega bataljona v nemški rajh razmeroma malo sil (septembra 1941 je imel tam celo 4 policijske bataljone). Tudi mednarodne razmere so se za sile osi poslabšale: Hitlerjeva taktika »bliskovite vojne« se je zlomila pred Moskvo in Rdeča armada je začela svojo prvo ofenzivo, v vojno so stopile tudi Združene države Amerike, s čemer je postala vojna zares svetovna in prebivalstvo, ki se rado zateka k podobnostim, je sklepalo, da konec vojne ni več daleč. Velika zmaga Cankarjevega bataljona v Rovtah 12. decembra 1941, ki je glede na nasprotnikove izgube največja zmaga neke partizanske enote nad nemškimi oboroženimi silami v letu 1941 ne samo na slo-venskem, temveč verjetno tudi na jugoslovanskem ozemlju, je bila najustreznejši moralni vzgon za bližnji začetek vstaje.¹³

Vstaja v Gorenjski sredi decembra 1941, v kateri se je vključilo v partizanske enote 665 novih borcev,¹⁴ je bila prava množična vstaja, kakršne ni bilo nikjer na Slovenskem od leta 1941 do septembra 1943, ko je prišlo do vseljudske vstaje v Slovenskem Primorju in Istri. Celo sovražnik je moral priznati, da je bila »bliskovita in dobro organizirana«¹⁵ in je ves osupel moral izprazniti kar 23 orožniških postaj,¹⁶ česar mu potlej v takem obsegu ni bilo treba storiti vse do konca vojne. Vendar je vstaja trajala le malo časa, ker je sovražnik uspel hitro pritisniti na partizanske enote, ki iz raznih razlogov niso bile kos nasprotniku. Ta je zaradičasne prekinitve izganjanja Slovencev v slovenski Štajerski in reakcije na velik udarec, ki ga je utrpel v Rovtah, že poslal močne okrepitve v Gorenjsko. Pomanjkanje načrtov partizanskih štabov za trajnejše vojskovanje, zlasti še v neugodnih vremenskih razmerah, njihova premajhna pozornost za vprašanja oborožitve, prehrane, nastanišč itd., precenjevanje nerazpoloženja nemških vojakov, zlasti Luksemburžanov itd., so razlogi, zakaj se narodnoosvobodilnemu gibanju ni posrečilo obdržati večjega števila partizanov in zmanjšati razmeroma velikega osipa. Sodim, da je to največji primanjkljaj množične vstaje in ne izguba komaj nastajajočega svobodnega ozemlja. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je moralo pričakovati, da bo sovražnik slej ko prej uničil osvobojeno ozemlje, ker ga na tako pomembnem ozemlju ni mogel prenesti. Izkušnje iz druge svetovne vojne učijo, da zlasti nemški okupator ni pustil nastanka osvobojenega

ostanek Kamniškega bataljona se je priključil Cankarjevemu bataljonu, Kokrška četa je nastala po 10. 12. 1941, II. štajerski bataljon južno od Litije pa 14. decembra 1941.

13 Tone Ferenc: Množična vstaja v Gorenjski decembra 1941. Borec, XXIII/1971, št. 12, str. 741–751 (dalje: Ferenc, Množična vstaja).

14 Križnar: Socialna in politična pripadnost, str. 325.

15 Poročilo komandanta orožništva za Gorenjsko 22. 12. 1941. Zbornik NOV, VI/1, dok. 213.

16 Najprej so ugotovili, da je okupator izpraznil 9 orožniških postaj v radovljiškem okrožju (glej: Zbornik NOV, VI/1, dok. 207), nato sem ugotovil, da jih je uknil tudi 9 v kranjskem okrožju (glej: gradivo v fondu orožniškega okrožja Kranj v Gorenjskem muzeju Kranj), I. Križnar pa je ugotovil, da jih je tisti čas uknil še 5 v kamniškem okrožju (I. Križnar, ustni vir).

ozemlja ali pa je le-tega kmalu uničil, če je ogrožalo njegove življenjske interese. To je bila sicer prva tovrstna izkušnja v Sloveniji, je pa bila vsaj ena nekoliko prej v Jugoslaviji, in to v jugozahodni Srbiji — Užiška republika. Kljub nekaterim pomanjkljivostim, je bila množična vstaja v Gorenjski decembra 1941 zelo pomemben dogodek in ga lahko prištevamo med značilnosti NOB v tej pokrajini. Ostala je v zavesti narodnoosvobodilnega gibanja in tudi okupatorja kot eden najpomembnejših dogodkov v vsem času vojne.¹⁷

Pri ocenjevanju množične vstaje v Gorenjski sredi decembra 1941 so nekateri napačno menili, da je bila že takrat, ko se je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja odločalo, da jo pripravi oziroma da si narodnoosvobodilno gibanje izbojuje osvobojeno ozemlje, dilema, ali je to bolje storiti v Gorenjski ali v Dolenjski in Notranjski oziroma natančneje na Kočevskem. Sodim, da novembra 1941 še ni moglo biti te dileme, saj takrat razmere tam še niso bile zrele za takšno akcijo. Iz natančneje razčlenbe virov je tudi mogoče ugotoviti, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja imelo za množično vstajo v Gorenjski sredi decembra 1941 en načrt,¹⁸ za spomladansko vstajo 1942, katere težišče naj bi bilo tudi v Gorenjski, pa drugega, in to precej zahtevnejšega. Ob pripravi drugega načrta v drugi polovici marca in začetku aprila 1942 so bile res razprave in stališča, ki so zagovarjala nastanek osvobojenega ozemlja v Ljubljanski pokrajini, vendar ta stališča niso zmagala.¹⁹ Kaže, da je bil odločilnejši politični motiv dvigniti spomladansko vstajo in ustvariti osvobojeno ozemlje tam, kjer je proletariat, vendar so izkušnje pokazale, da je bil ta načrt nestvaren.

Tretji vrh v narodnoosvobodilnem boju v Gorenjski pomeni boj Cankarjevega bataljona v Dražgošah, o katerem so tudi napisane že knjige. Za ta boj je na eni strani značilna velika, v prvem letu narodnoosvobodilnega boja največja koncentracija nasprotnikovih sil na nemškem zasedbenem območju (okoli 10 bataljonov policije, oddelkov SS in vojske) z najrazličnejšim težkim orožjem (minometi, topovi, tanki, letalo) in na drugi žilav odpor nekajkrat manjše toda moralno vzvišene partizanske enote, ki je trajal cele tri dni in se končal z razmeroma majhnimi izgubami in organiziranim umikom partizanske enote. Sovražnikove izgube še sicer niso natančneje ugotovljene (manjkajo še za en policijski bataljon), vendar so tudi v primeru, če bi držal podatek o 50 mrtvih, skoraj petkrat večje od partizanskih (9 mrtvih).²⁰ Verjetno bi dražgoško bitko že samo zaradi sovražnikove izgube lahko prištevati med največje boje na nemškem zasedbenem ozemlju v Jugoslaviji do tistega časa; morda ga prekaša le boj na Kadinjači pri Užicu novembra 1941.

Druga velika značilnost narodnoosvobodilnega boja v Gorenjski je ta, da je ta nemškemu okupatorju podiral načrte drugega za drugim in je nemški okupator doživel toliko neuspehov v zasedbeni politiki kot v redkokateri zasedbeni pokrajini.²¹

Prvi okupatorjev ukrep, ki ga je narodnoosvobodilni boj v Gorenjski onemogočil, je bilo množično izganjanje Slovencev kot ena temeljnih sestavin nacistične raznarodovalne politike v zasedenih slovenskih pokrajinah. Kako pomemben je bil ta ukrep za okupatorja, priča že samo po sebi veliko število za izgon predvidenih Slovencev (od 220 do 260

17 Ferenc: Množična vstaja, str. 752–760.

18 Poročilo CK KPS 5. 12. 1941. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 94.

19 Poročilo Edvarda Kardelja Josipu Brozu-Titu 29. 3. in 5. 4. 1942. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 151. Arhiv CK ZKS, stenografski zapisnik razgovora dr. Aleša Beblerja s podpolk. J. Vujoševićem in maj. Z. Klanjščkom 26. 10. 1951 (Ferenc: Množična vstaja, str. 747).

20 Tone Ferenc: Narodnoosvobodilni boj v Gorenjski decembra 1941 in januarja 1942. TV 15, 28. 5.–1. 10. 1968. Ivan Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka. Ljubljana 1974, str. 163–242 (dalje: Jan, Cankarjev bataljon). Do sedaj smo ugotovili 26 imen nemških policistov, ki so padli v Dražgošah in so jih nato pokopali na kranjskem vojaškem pokopališču.

21 Več o tem v Sloveniji glej v članku Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI–XII/1971–1972, št. 1–2, str. 37–70.

tisoč) ali tretjina pod nemško zasedbo živečih ljudi, rok, v katerem so ga nameravali uresničiti (5 mesecev) in odločnost, s katero so se ga lotili tedaj, ko so v drugih evropskih pokrajinah zaradi vojnih razmer množično izganjanje nenemškega prebivalstva že odložili za čas po vojni. Treba je poudariti, da ni bil glavni okupatorjev namen samo odstraniti politične nasprotnike, temveč — in zato je šlo pri večjem delu množičnega izganjanja — dobiti prostor za naselitev nemških ljudi, ki naj bi bili osnova za ponemčevanje tistega dela Slovencev, ki naj bi še (vsaj za nekaj časa) ostal doma. Ta del Slovencev, ki bi ostal, bi bil zelo zelo majhen. Ker okupatorjevi viri o načrtih za izganjanje Slovencev navajajo podatke o Gorenjski in Štajerski skupaj in ker so že kmalu začeli spreminjati načrte (tako so že v drugi polovici maja 1941 predlagali, naj bi izgon nekaterih skupin ljudi iz Gorenjske odložili do konca vojne), nismo natančneje poučeni o tem, kakšen del izgnancev naj bi po prvotnih zamislih odpadel na Gorenjsko. Vodja blejske podružnice državnega propagandnega urada za Koroško Lothar Weber je v nekem svojem pismu iz junija 1941 navedel podatek od 80 do 100 tisoč ljudi, vendar se nam najbolj pošastno splošni namen odkrije iz neke izjave drugega šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedricha Rainerja, da bodo po vojni »razrahljali«²² gostoto prebivalstva v Gorenjski, tako da bo tam živelo samo 120 tisoč ljudi, od katerih jih mora biti 80 tisoč Nemcev. Če upoštevamo, da je tam živelo okrog 180 tisoč Slovencev, pomeni, da bi jih po vojni izgnali okrog 140 tisoč.

Narodnoosvobodilni boj v Gorenjski je učinkoval na množično izganjanje Slovencev, ne samo v Gorenjski, temveč tudi v slovenski Štajerski in še širše. Najprej je moral nemški okupator zaradi odhoda policijskih sil v Gorenjsko avgusta 1941 za štirinajst dni prekiniti izganjanje Slovencev v slovenski Štajerski in je ta prekinitve neugodno učinkovala na celotni potek množičnega izganjanja Slovencev. Nato pa je Himmler 25. avgusta 1941 ukazal, naj izgon tistega dela Slovencev z Gorenjskega, ki so ga po že zmanjšanih načrtih še nameravali izgnati v letu 1941, odložijo za čas po vojni.²²

Kot rečeno, je bil z množičnim izganjanjem Slovencev povezan drugi okupatorjev raznarodovalni ukrep, t.j. množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji. V temelju je ta ukrep onemogočilo že zmanjšanje množičnega izganjanja Slovencev. Vendar je nemški okupator, zainteresiran za ustvaritev nekega ponemčevalnega jedra v Gorenjski, nameraval ustvariti tri kolonizacijske otoke, in to v vsakem okrožju enega. Nemške koloniste naj bi naselili na posestvih izgnanih sorodnikov ubitih talcev in partizanov. Nekaj ravno proti temu ukrepu usmerjenih partizanskih akcij v prvih mesecih leta 1943 je razbilo že prvo nemško kolonijo v Gorjah pri Bledu, nakar drugih dveh niso niti poskušali ustvariti.²³

Tudi tretji okupatorjev ukrep pri uničevanju slovenskega naroda kot etnične enote, t.j. ponemčevanje slovenskega življa, je s širjenjem narodno-osvobodilnega boja zadevalo ob vse večje ovire. Okupator sam je sredi leta 1943 priznaval, da le malo ljudi v Gorenjski govori nemški in da zelo upada število jezikovnih tečajev in njihovih obiskovalcev. Na območju, kjer je bil narodnoosvobodilni boj še zlasti močan, se je pod udarci partizanskih enot in aktivistov OF nenehno zmanjševalo število nemških šol, otroških vrtcev in drugih raznarodovalnih ustanov. Najznačilnejši je primer v kamniškem okrožju, kjer je bilo jeseni 1943 od 61 osnovnih šol odprtih le še 19 in še te so osredotočili v 9 večjih in varnejših krajih.²⁴

Poleg raznarodovanja je bil aneksionizem druga najpomembnejša značilnost nemške zasedbene politike v Gorenjski. Dr. Metod Mikuž je že pred 25 leti postavil vprašanje, ali je narodnoosvobodilni boj preprečil priključitev Gorenjske in slovenske Štajerske k nemškemu rajhu ter nanj odgovoril pritrdilno. Pred nedavnim najdeni dokumenti v fondu

22 Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 174–416.

23 Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 686–701.

24 Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 796–797.

državne pisarne nemškega rajha in notranjega ministrstva, posebno še dve Bormanovi pismi, potrjujejo te osnovne ugotovitve, omogočajo pa tudi pravičen odgovor na vprašanje, zakaj so priključitev odložili s 1. oktobra na 1. november in nato še s 1. novembra na 1. januar 1942 ter tudi navajajo neposredni povod za tretjo in dokončno odložitve priključitve. Temeljni razlog za prvi dve odložitvi je bilo Bormannovo nasprotovanje priključitvi prej, kot bi v Koroški umestili novega gauleiterja NSDAP in državnega namestnika, ki so ga takrat že iskali oziroma našli. In ko so ustoličili dr. Friedricha Rainerja, je ta menil, da naj bo priključitev 1. januarja 1942. vendar se je dr. Rainer 12. decembra 1941 zvečer odločil drugače in prosil Martina Bormanna, naj posreduje, da se priključitev ponovno odloži, in to pot kar za šest mesecev, češ da je ugotovil, da so razmere v Gorenjski nejasne. Sodim, da je bila zmaga Cankarjevega bataljona v Rovtah dne 12. decembra 1941 tisti razlog, ki je dr. Rainerja prepričala, da Gorenjska ni zrela za priključitev. Množična vstaja in narodnoosvobodilni boj v Gorenjski v drugi polovici decembra 1941 ter dražgoška bitka so nato Rainerjev sklep samo še potrjevali. Bormannu in šefu državne pisarne dr. Heinrichu Lammersu tako ni bilo težko prepričati Hitlerja o nujnosti odložitve priključitve; dr. Lammer je imel z njim razgovor okrog 16. januarja, nato pa še 22. januarja dr. Rainer. Naj pripomnim, da ves ta čas za priključitev slovenske Štajerske ni bilo nobenih pomislekov; priključitev te pokrajine so odlagali zato, ker so nameravali na vsak način obe pokrajini priključiti k nemškemu rajhu hkrati. Ko pa se je ravno iztekel šesti mesec in bi morali ponovno sklepati o »zrelosti« Gorenjske za priključitev, je junija 1942 prišlo do nove zaostritve razmer in do Hitlerjevega ter Himmlerjevega sklepa, da s še hujšim nasiljem in z večjimi operacijami, ki so jih krstili za »Enzian«, zadušijo narodnoosvobodilno gibanje na Gorenjskem in tudi v slovenski Štajerski. Ne vemo za noben podatek, da bi nacisti na Bledu, v Celovcu ali Berlinu po 22. januarju 1942 še kdaj razpravljali o priključitvi Gorenjske nemškemu rajhu.²⁵

Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem je nemškemu okupatorju onemogočil celo vrsto poskusov, da bi slovensko prebivalstvo neposredno ali posredno uporabil za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Če je nemški okupator v slovenski Štajerski uspel do kraja vzpostaviti polvojaško formacijo vermanšaft in je nato del njenih pripadnikov ves čas uporabljal za aktivno bojevanje proti narodnoosvobodilni vojski, se mu na Gorenjskem ni posrečilo ne eno ne drugo. Še prej kot je okupator mogel do kraja vzpostaviti to formacijo, je zaradi partizanskih akcij in prezira, ki ga je večina prebivalstva kazala do tistih, ki so prostovoljno sodelovali v njej, moral ukinjati posamezne enote, prenehati z urjenjem njenih pripadnikov itd., saj ponekod moški tudi pod grožnjo niso hoteli k vajam. Ravno za radovljiško okrožje so poročali, da sodeluje le še okrog 25 odstotkov pripadnikov in da je velik del njih naklonjen narodnoosvobodilnemu gibanju. V zaostrenih razmerah poleti 1942 so to formacijo na Gorenjskem zaradi njene nezanesljivosti popolnoma ukinili. O nezaupanju vzemo tudi iz Himmlerjevega ukaza Rösenerju 27. junija 1942, ki se glasi: »V vseh primerih, v katerih so pripadniki vermanšafta odpovedali in niso v redu opravljali svoje službe, temveč so celo zagrešili izdajstvo, je treba poklicati na odgovornost družino, moške je treba postreliti, ženske poslati v koncentracijsko taborišče, imetje pa zapleniti.« V na novo vzpostavljeni SA, ki je imela na vsem Gorenjskem le okrog 1200 pripadnikov in je v glavnem le životarila, so vključili predvsem Nemce in nekaj redkih

25 Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis, VI–VII/1952–1953 (Kosov zbornik), str. 733–76Z. Hubert Schara: K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XI–XII/1971–1972, št. 1–2, str. 239–263. Tone Ferenc: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XIV/1974, str. 157–201.

Slovencev. Tudi po t. i. pomiritvi dežele jeseni 1942 okupatorju ni uspel poskus, da bi v t. i. deželni straži, ki naj bi bila nekakšna okrepitev orožniških postaj v nočnem času, pritegnil moške v boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju. »Poskus z deželno stražo se je že v kratkem času pokazal kot popoln polom. Zaradi prestiža smo se odrekli takojšnji ustavitvi službe deželne straže,« je poročal poveljnik redarstvene policije za alpske dežele junija 1943, dva meseca po ukinitvi te službe. Eden izmed tehtnih razlogov za ukinitvev omenjenih formacij je bil ta, da so pomenile kanal, po katerem so partizani dobivali okupatorjevo orožje. Edina kolaboracionistična formacija, ki se je obdržala dalj časa, je bilo gorenjsko domobranstvo (Oberkrainner Selbstschutz), ki so ga ustanovili leta 1944 pod neposrednim vodstvom gestapa in vplivom slovenskih kvisingov in kontrarevolucionarjev iz Ljubljane. Z razčlenitvijo sestave moštva posameznih postojank (vseh postojank je bilo okrog 17 in v njih okrog 2000 domobrancev) bo treba ugotoviti, odkod se je moštvo rekrutiralo, z razčlemba delovanja pa, kakšna je bila njegova bojna vrednost oziroma njegovi uspehi pri zatiranju narodnoosvobodilnega gibanja na terenu. Predno bi sklenili, da vzpostavitev gorenjskega domobranstva pomeni nek uspeh za okupatorja, bi morali ugotoviti, kakšni so bili tovrstni načrti okupatorjev in slovenske kontrarevolucije.²⁶ Če bi npr. primorsko domobranstvo sodili samo po številu 2000 pripadnikov, bi lahko npr. njegovo vzpostavitev šteli med okupatorjeve uspehe, če pa vemo tudi to, da je imel okupator namen v to formacijo spraviti okrog 20.000 primorskih Slovencev, je to seveda zanj velik neuspeh. Zanimiv je vir iz kontrarevolucionarnega tabora v Ljubljani z dne 28. aprila 1944, ki o domobranstvu v Gorenjski pravi takole: Domobranstvo na Gorenjskem se zaradi strašne oblatenosti strašno (verjetno: strašno slabo — op. T. F.) razvija. Temu je vzrok tudi to, da so se postavili na vodilna domobranska mesta ljudje, ki so 1941. leta prvi paktirali z Nemci in jim celo pomagali pri preseljevanju. Sicer so ti ljudje danes odločni protikomunisti, vendar jim je njihovo zadržanje vzelo ves ugled.²⁷

Namesto v okupatorjeve oborožene oddelke ali celo v njegovo vojsko se je prebivalstvo Gorenjske vse množičneje vključevalo v narodnoosvobodilno vojsko. Vojaški obvezniki so se odtegovali že prvim okupatorjevim mobilizacijskim akcijam pozimi 1942–1943, spomladi 1943 so pa zlasti na podeželju v večjih skupinah odhajali v partizane namesto v nemško državno delovno službo in vojsko. Mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko, ki je bila še vedno na prostovoljni osnovi in so jo izvedli rajonski komiteji KPS in rajonski odbori OF s pomočjo narodnoosvobodilnih odborov (ti odbori so takrat gorenjska posebnost) in enot narodnoosvobodilne vojske v okrog petih mobilizacijskih valovih, je dala narodnoosvobodilnemu gibanju več kot dva tisoč novih borcev. Nekateri rajoni so do poletja 1943 poslali v partizane že več kot 150 oseb, npr. rajon Selška dolina 292, Medvode 150, Stražišče 184, Bohinj 172 itd. Na okupatorjevi strani sta uspešna mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko in bežanje iz nemške vojske povzročila zaskrbljenost in spodbudila krajevne in pokrajinske dejavnike, da so predlagali nemškemu vrhovnemu vojaškemu poveljstvu in Hitlerju, naj bi odredila, da gorenjskih ljudi ne bi več klicali v nemško vojsko, kar sta ta dva res storila spomladi 1944.²⁸ V začetku leta 1944 je okupator sodil, da je iz Gorenjske v partizanih že okrog 4.000 ljudi in je nek funkcionar takrat menil tole: »V sedanjih razmerah moramo po triletnem delu na Gorenjskem ugotoviti, da so vsi Gorenjci po svojem prepričanju proti nam.... Če pa si predstavim

26 Tone Ferenc: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve, II/1958, str. 143–153.

27 Arhiv IZDG, nereg. gradivo.

28 Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 603–604. Arhiv IZDG, fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, zaslišanje dr. Friedricha Rainerja v ljubljanskih zaporih.

vrste grobov padlih Nemcev na kranjskem vojaškem pokopališču, ne vidim opravičila za darovane žrtve.²⁹

Podobne neuspehe kot pri izrabljanju naših ljudi za topovsko hrano je imel nemški okupator v Gorenjski pri ropanju narodnega bogastva. Za okupatorjevo vojno gospodarstvo sta bili v Gorenjski pomembni dve prvini: industrija in les. Skoraj polovica industrijske proizvodnje v Koroški in Gorenjski je odpadla na slednjo, je pa bila industrija v Gorenjski, zlasti še tekstilna, sodobneje opremljena kot v Koroški. Zato je razumljivo, da je bil v nemških imperialističnih pretenzijah do Gorenjske, ki so našle svoj izraz v nekaterih spomenicah celovških nacistov iz poletja 1940, prisoten tudi gospodarski interes. Sestavni del neke spomenice o priključitvi večjega dela Kranjske h Koroški je namreč tudi elaborat o gospodarstvu, ki sklepa, da je v Kranjski vrsta industrije, ki je Koroška nima ali pa je ima le malo, bi pa pomenila dopolnitev za njeno gospodarstvo.³⁰ Večino industrijskih podjetij v Gorenjski je okupator vključil v vojno proizvodnjo in je bila zato industrija v Gorenjski še pomembnejša. Maja 1941 je okupator v Gorenjski in Mežiški dolini ugotovil okoli 22.000 v industriji in obrti zaposlenih ljudi ter okrog 11.000 brezposelnih oseb.³¹

Narodnoosvobodilno gibanje si je prizadevalo, da na vse možne načine onemogoča okupatorjevo proizvodnjo in ropanje narodnega bogastva. Partizanske enote so že od začetka napadale industrijske naprave v Gorenjski, med njimi so bili tudi objekti Kranjske industrijske družbe. Okupator jih je moral ustrezno zavarovati, najprej z obratno stražo (železarno Jesenice z okrog 60 stražarji) in nato še z vojaškimi oddelki, t. i. bataljoni deželnih strelcev in končno še z drugimi enotami.³² Ko je škoda zaradi partizanskih napadov že zelo narastla, je urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, ki je upravljal Slovincem zaplenjena podjetja, sredi junija 1943 tožil, da so razmere v Gorenjski takšne, da ni več zagotovljena varnost velikega dela industrijskih obratov, kar velja zlasti za obrate, ki so zunaj mest in strmjenih naselij.³³ Do srede leta 1943 je namreč 963 fizičnih in pravnih oseb prijavilo že več kot 3,5 milijona mark škode, ki so jo nato ocenili za okrog 1,4 milijona mark.³⁴ Novi partizanski uspehi in vse večja gmotna škoda je v začetku januarja 1944 v istem uradu rodila nove tožbe, ki so jih slišali celo v Berlinu: »Zavarovanje objektov na Gorenjskem je padlo do nevarnega minimuma. Napadi se množijo. Vse prošnje, posredovanja itd. pri ustanovah, ki so zavezane za varnost, niso prinesle nobenih uspehov ali pa so imele celo negativne rezultate.«³⁵ Po novem napadu na tovarno Stora v Zgornjih Gameljnah 6. februarja 1944 je imel okupator kar 1,2 milijona mark nove škode, kar je — kot kaže — največja škoda na nekem industrijskem objektu, ki ga je napadla partizanska vojska.³⁶ Ne drži, da policijske in druge enote ne bi hotele varovati industrijskih objektov, temveč je res, da jih niso mogle uspešno zavarovati, ker so se morale neprestano udeleževati hajk, ofenziv in pohodov proti narodnoosvobodilni vojski. Mnogi so mislili, da bi lahko uspešno zavarovali industrijo v Gorenjski le z ve-

29 Arhiv IZDG, Reichspropagandaamt Kärnten, Zweigstelle Valdes (navajam: RPA Valdes), fasc. 3.

30 Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji poleti 1940. Zgodovinski časopis, XIX/1975, št. 3–4, str. 219–245.

31 Arhiv IZDG, RPA Veldes, fasc. 3.

32 Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročila o vzpostavitvi obratne straže v Zelezarni Jesenice poleti in jeseni 1941.

33 Arhiv IZDG, fond urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu (navajam: DDV Veldes), Heinischevo pismo dr. F. Reinerju 11. 6. 1943.

34 Bundesarchiv Koblenz, fond Reichsfinanzministerium, R 2/29955 in 29956, pregled vojne škode na Gorenjskem od 14. 4. 1941 do 30. 6. 1943.

35 Arhiv IZDG, DDV Veldes, Kleinmannovo poročilo glav. štab. uradu drž. kom. za utrjevanje nemštva v Berlinu 2. 3. 1944.

36 Prav tam.

likimi vojaškimi ali esesovskimi enotami in je glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu marca 1944 prosil Himmlerja, naj bi »v Gorenjsko poslal dele formirajoče se divizije oddelkov SS, da bi na ta način zavarovali objekte.«³⁷ Toda Himmler ni imel na voljo toliko nastajajočih esesovskih divizij, da bi jih drugo za drugo pošiljal v vse kraje, kjer je narodnoosvobodilno gibanje potisnilo okupatorja v defenzivo. V prvi polovici leta 1944 so lahko poslali v Gorenjsko poleg manjših enot cel policijski polk, šolski polk divizije za posebno uporabo »Brandenburg«, šolski divizion protiletalskega topništva in esesovski odred »Warjag«, kar ni bilo ravno malo.³⁸ Treba je povedati, da v Berlinu niso vedno kazali razumevanja za tožbe in jadikovanja krajevnih ali pokrajinskih dejavnikov glede partizanske nevarnosti za industrijske obrate, zlasti ne v poslednjem obdobju vojne, ko so jih v nekaterih panogah ukinjali, da bi dobili, delovno silo za vojsko ali oborožitveno industrijo. Ko je npr. v železarni Jesenice v začetku leta 1944 začelo naraščati število tistih, ki so odšli v partizane (januarja 34, februarja 50) in tudi število partizanskih napadov na njene objekte (zaradi razstrelitve transformatorja v Lescah je tamkajšnji obrat KID stal 10 dni, po ponovni razstrelitvi 25. 3. pa so ga ustavili popolnoma), je vodstvo železarne tožilo: »Pri sedanjih razmerah ne moremo zagotoviti, da bi naši pomembni obrati še dolgo časa obratovali.«³⁹ In ko je vodstvo železarne na nekem sestanku v Gradcu konec februarja 1944 tožilo tudi o partizanski nevarnosti za obratovanje železarne, ga je organizacijski vodja NSDAP reichsleiter dr. Robert Ley zavrnil z besedami: »Vidim, da hočete kapitulirati pred tolpami! ter ves vznesevoljen nadaljeval, da če bi bil on na Jesenicah, ne bi prišlo do teh stvari, sestavil bi nek oddelek in z njim obračunal s partizani. Vodstvo železarne se je nato nameravalo obrniti na ministra za oborožitev Alberta Speera: Predvsem bi ga morali opozoriti na to, da mora okrog 60 nemških ljudi ne samo težko delati v oborožitvenem obratu, temveč poleg tega še izmenoma stražiti občinski urad in patroljirati ter da pri pomanjkanju delavcev ne moremo je-mati še večjega števila ljudi, da bi jih šolali za obrambno službo proti partizanom. Pri takšnih poskusih imamo tudi zelo slabe izkušnje, ki so se pokazale pri obratnih stražarjih. Pri tem srno mislili, da smo res izbrali najbolj znane in najzanesljivejše ljudi izmed 4.100 delavcev, vendar smo se v mnogih primerih razočarali, kajti nikomur ne moreš videti v srce.«⁴⁰

Tretja pomembnejša značilnost narodnoosvobodilnega boja na Gorenjskem je veliko okupatorjevo nasilje, ki je zlasti v nekaterih obdobjih zavzelo nesluten obseg in nepojmljivo grozovitost. Okupatorjevo nasilje je izviralo že iz samega bistva fašizma in temeljnih smotrov nemške zasedbene politike, uporabljali pa so ga tudi kot maščevalni ukrep in metodo zastraševanja v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Zlasti glede slednjega razlikujemo v Gorenjski štiri obdobja: prvo do poletja 1942, drugo v poletju 1942, tretje od jeseni 1942 do začetka 1944 in četrto do zloma nemškega rajha, vendar ne toliko zaradi posameznih vrst nasilja, ki so bile navzoče skoraj v vseh obdobjih, kolikor zaradi njegovega obsega. Vse vrste nasilja: zapiranje in mučenje ljudi, odganjanje v delovna in koncentracijska taborišča in izgnanstvo, ubijanje talcev, požiganje hiš in vasi itd., so bile namreč navzoče ves čas zatiranja narodnoosvobodilnega gibanja, vendar jih okupator ni uporabljal ves čas po enakih merilih. Z izjemo množičnega pokola moških v Dražgošah po draž-goški bitki je ubijanje ljudi do poletja 1942 omejeno na partizanske borce in aktiviste

37 Arhiv IZDG, DDV Veldes, pismo glav. štab. urada drž. kom. za utrjevanje nemštva v Berlinu 29. 3. 1944 pooblaščenca drž. kom. za utrjevanje nemštva na Bledu.

38 Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročilo SS-Hauptstunführerja Mengesa 2. 6. 1944.

39 Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročilo ravnateljstva Železarne Jesenice 14. Z. 1944.

40 Muzej revolucije Celje, Westnov arhiv KID, fasc. 11, m. 8, poročilo ravnateljstva Železarne Jesenice 2. 5. 1944.

OF ter njihove najbolj prizadevne podpornike. Požiganje celih naselij je kot maščevalni ukrep na konkretne partizanske akcije in boje omejeno na dva primera (Rašica in Dražgoše). Poleti 1942, ko je okupator v Gorenjski po Himmlerjevem povelju z dne 25. junija 1942 uvedel neko izredno stanje,⁴¹ se je zelo povečalo število ubitih talcev, saj jih je v treh mesecih pobil več kot v drugih devetih mesecih tistega leta (od 25. 6. do 27. 9. 1942) je ubil kot talce okrog 280 oseb, medtem ,ko jih je bil v vaseh, ki jih je nato zažgal in zravnal z zemljo, okrog 60 oseb. V omenjenem obdobju je kar enajst vasi doživelo usodo čeških Lidic: požgali so jih, moške postrelili in njihova trupla pometali v ogenj (kot odrasle so šteli že 15 let stare mladeniče), ženske in otroke pa izgnali v nemška taborišča,⁴² takrat so tudi obnavljali načrte za množičen izgon Slovencev iz Gorenjske ter množično nemško kolonizacijo.⁴³ Jeseni 1942 je okupator ukinil izredno stanje ter do začetka leta 1944 ubil manj talcev (okrog 180) in ni požgal nobene vasi. V letih 1944–1945 je bilo njegovo nasilje ponovno množičnejše (okoli 330 talcev), zlasti še januarja 1944, ko je v šestih skupinah ustrelil 165 talcev; vendar ni dobilo takšnega obsega kot poleti 1942.⁴⁴

Za Gorenjsko še ni preučeno, zakaj je bila politika nemškega okupatorja zdaj bolj zdaj manj krvoločna. Kot krvoločno jo je označil eden največjih krvolokov v Gorenjski esesovski general Rösener. Septembra 1943 je takole pisal nekemu svojemu prijatelju: »Pri zatiranju tolpa je sedaj nastopila neka nova politična linija, ki ni tako krvoločna, kot je bila do sedaj, temveč se poskuša ljudi pridobiti politično. (...) Uvedbo neke nove linije pojmujejo kot slabost.⁴⁵ Kolikor vemo, so bile septembra 1942 v zasedbenem aparatu na Bledu razprave o prihodnji zasedbeni politiki in so nekateri menili, da je treba prenehati z izrednimi ukrepi, češ da prebivalstvo kaže voljo za sodelovanje z okupatorjem. Nekateri kot npr. dr. Rainer pa so menili, da je to le prividno in da bo prebivalstvo Gorenjske kmalu ponovno pokazalo roge.⁴⁶ Kaže, da so se za nekoliko milejšo politiko zavzemali tudi v Berlinu, in to ne samo za Gorenjsko, temveč tudi za slovensko Štajersko (v tej pokrajini so v vsem letu 1943 ustrelili 57 talcev).⁴⁷ Verjetno je vzrok za nekoliko milejšo zasedbeno politiko bila bojazen, da bi z nadaljevanjem krutega nasilja spravili v gozdove še več ljudi. Pozneje, ko so ponovno ugotavljali, da je prebivalstvo Gorenjske vneto za narodnoosvobodilno gibanje, pa se zaradi širine in moči narodnoosvobodilnega boja ter množičnosti narodnoosvobodilnega gibanja niso mogli več zateči k tako drastičnim ukrepom kot poleti 1942.

Zusammenfassung

EINIGE MERKMALE DES BEFREIUNGSKAMPFES IN GORENJSKO

In seinem Bericht erörtert der Verfasser drei Merkmale des Befreiungskampfes in Gorenjsko, betoni aber, daß noch weitere Merkmale festzustellen waren. Als das erste

41 Arhiv IZDG, zbirka letakov, razglas višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju o izrednih ukrepih 2. 7. 1942. Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 350.

42 Arhiv IZDG, zbirka letakov, razglasi višjega vodje SS in policije v XVIII. vojnem okrožju o ustrelitvi talcev in požigu vasi. Julija in avgusta 1942 je nemški okupator požgal in zravnal z zemljo tele vasi in v njih potrelil skoraj vse moške: Gradišče in Koreno (8. 7.), Hrastnik, Kokra in Sovodenj (20. 7.), Bistrica pri Kranju (27. 7.), Zlato polje, Obrše, Trnovče, Mala Lašna in Brezovica (2. 8.).

43 Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 358–363.

44 Arhiv IZDG, zbirka letakov, razglasi višjega vodje SS in policije v %VIII. vojnem okrožju o ustrelitvi talcev na Gorenjskem.

45 Berlin Document Center, SS Personalhauptamt, Erwin Rösener.

46 Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika, str. 360–361.

47 Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Druga razširjena in dopolnjena izdaja poslovilnih pisem za svobodo ustreljenih v okupirani Slovenski Štajerski. Maribor 1969, Milan Ževart: Uvodna beseda, str. 12.

Merkmal betrachtet er seine Intensität and Verbreitung im ersten Zeitabschnitt, d. h. von der zweiten Hälfte Juli 1941 bis zur zweiten Hälfte Januar 1942. Im bewaffneten Kampf dieser Zeit erachtet der Verfasser drei Ereignisse als besonders wichtig: als erstes den bewaffneten Aufstand im Juli and August 1941, worauf die verblüffte Besatzungsmacht auf alle möglichen Arten reagierte, als zweites den Massenaufstand Mitte Dezember 1941, der in dem Bewußtsein sowohl der Befreiungsbewegung wie der Besatzungsmacht als eines der bedeutendsten Ereignisse der ganzen Kriegszeit haften blieb, und als drittes die Schlacht von Dražgoše, den bis damals größten Kampf slowenischer Partisanen mit den bewaffneten Streitkräften der Besatzungsmacht.

Als das zweite Merkmal wird die Tatsache betrachtet, daß der Befreiungskampf einen Plan der Besatzungsmacht nach dem anderen zunichte machte, so daß ihre Besatzungspolitik in Gorenjsko so viel Mißerfolge wie selten in einem besetzten Land verzeichnen mußte. Durch den Befreiungskampf wurde die Massenvertreibung der Slowenen eingeschränkt, die Massenansiedlung von Deutschen and die Germanisierung der Bevölkerung vereitelt, wie auch die Eingliederung der besetzten slowenischen Länder in das deutsche Reich and die Mobilisierung des slowenischen Volkes für die deutsche Armee and für den Kampf gegen die nationale Befreiungsbewegung unmöglich gemacht, der Einsatz von materiellen Gütern für die Kriegsbedürfnisse des deutschen Reiches eingeschränkt usw.

Das dritte Merkmal des Befreiungskampfes in Gorenjsko sieht der Verfasser in den Gewalttäten der Besatzungsmacht, die vor allem in bestimmten Zeiträumen ungeahnte Ausmaße and unglaubliche Grausamkeit angenommen haben. Er gliedert vielmehr nach den Methoden der ausgeübten Gewalt als nach ihrem ausmaßi vier Zeiträume aus. Die schwersten Gewaltverbrechen wurden im Sommer 1942 verübt, als rund 280 Geiseln getötet, elf Dörfer and Siedlungen niedergebrannt and dem Boden gleichgemacht wurden, fast alle dortige Männer and Jungen getötet, während Frauen and Kinder ausgesiedelt oder in Lager geschickt wurden.

MANJ EVFORIČNO IN BOLJ KRITIČNO DO DRAŽGOŠ*

Temu, da je do prve širše ali vseljidske vstaje v Sloveniji prišlo na Gorenjskem, se ni čuditi. Med slovenskimi pokrajinami, ki so spomladi 1941 doživele fašistično okupacijo je bila Gorenjska tista, ki je okupatorju povzročala največ preglavic. Še več - podirala mu je načrte, drugega za drugim. Gorenjska z Mežiško kotlino, ki jo je okupator imel ves čas v eni upravni enoti s šefom civilne uprave, je bila tudi gospodarsko najbogatejša slovenska pokrajina okupirana spomladi 1941. leta. Tukajšnja industrija je še toliko bolj pomembna, kolikor bolj se je vojna spreminjala iz tako imenovane bliskovite vojne v daljšo vojno. Bila pa je industrija na Gorenjskem, zlasti še tekstilna - po okupatorjevi sodbi, sodobneje opremljena kot na Koroškem; severno od Karavank. Zato je razumljivo, da je bil v nemških imperiastičnih pretenzijah do Gorenjske, ki so našle svoj odraz v nekaterih spomenicah celovških nacistov od poletja 1940 navzoč tudi gospodarski interes. Sestavni del neke spomenice o priključitvi velikega dela Krajnske in celo zahodnega dela slovenske Štajerske h Koroški, je namreč tudi elaborat o gospodarstvu, ki sklepa, da je na Kranjskem cela vrsta industrije, ki je Koroška.nima, ali pa je ima le malo, bi pa pomenila dopolnitev za njeno industrijo. Če je Hitler pri razkosanju kraljevine Jugoslavije napovedal, da bo najhujša usoda zadela Srbe in Slovence, češ da niso bili nikdar prijazni do Nemcev, se je to kot grožnja še posebej grozno kazalo za Gorenjsko. V načrtu nagle in popolne germanizacije dežele, naj bi po Himmlerjevih smernicah, izdanih aprila 1941 v Celovcu in Mariboru, iz takrat zasedenih slovenskih Štajerske, Gorenjske in Mežiške kotline, v kratkih petih mesecih, od maja do oktobra 1941, izgnali 220 do 260.000 Slovencev, ali povprečno vsakega tretjega Slovencev v teh pokrajinah. Za Gorenjsko je bil predviden za izgon še večji odstotek Slovencev, celo polovica. In to največ iz pasu ob meji z Ljubljansko pokrajino. Seveda bi na izpraznjena posestva in območja naselili nemške ljudi. V Berlinu so za omenjene slovenske pokrajine predvidevali okoli 80.000, večino bi jih po Himmlerjevih sporočilih iz decembra 1941 in februarja 1942, naselili šele po vojni, ko bi upoštevali predvsem vojake, ki bi se vmili s fronte. Da si oba pojava, to je rastoč pomen gorenjskega gospodarstva in načrt o naglem izgonu prebivalstva, ki so ga izdelali najbrž v pričakovanju skorajšnjega konca vojne, zelo nasprotujeta, so ugotovili že kmalu, tako v Berlinu, Celovcu in na Bledu. Prizadevanjem za zmanjšanje obsega nasilnega izгона Slovencev z Gorenjskega iz gospodarskih razlogov so se za nacistične raznarodovalce pridružile še razne tehnične nevskečnosti (transport, nastanitve, prehrana itd.) pa tudi narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov, tako da je slednjič Himmler moral 25. avgusta 1941 množičen izgon Slovencev iz Gorenjske odložiti na povojni čas.

Slovinci na Gorenjskem so imeli prav, ko niso verjeli, da so se nacisti res odpovedali svojemu genocidnemu namenu, ampak so ga odložili le za ugodnejši čas tudi že med vojno samo, če bo za to pač priložnost. To se je pokazalo že spomladi in poletju 1942, ko so obnovili govore in priprave za izgon in nemško kolonizacijo. Ko je dr. Rainer izjavil, da bodo prebivalstvo na Gorenjskem zrahljali tako, da bo v deželi prostora le za 120.000 ljudi in to 80.000 Nemcev in 40.000 Slovencev oz. Vindišarjev, kajti takrat so že sklenili, da bodo ustvarili to vmesno vmesno plast med nemštvom in slovenstvom. Za Himmlerja bi najbrž bilo preveč še tistih 40.000 Vindišarjev na Gorenjskem, saj je junija 1942 ukazal v zloglasni generalni načrt Vzhod – generalplan Ost, ki je predvideval izgon 31 milijonov, predvsem Slovanov iz srednje in vzhodne Evrope za Ural, in naselitev okoli 10 milijonov Germanov, vključiti tudi spodnjo Štajersko, Koroško in Gorenjsko. Približevanje množičnega izganjanja prebivalstva z deli Gorenjske in Dolenjske povečane Spodnje Štajerske proti Gorenjski, novembra in decembra, je po vsej deželi sprožilo bojazen, da bo okupator nadaljeval množičen izgon na Gorenjskem, o čemer pričajo okupatorjeva poročila.

* Gorenjski glas, 1985, št. 4, 17. jan. 1992, str. 9.

Novo vznemirjanje je povzročil izgon 35 slovenskih družin iz Dobreave pri Kropi 4. decembra, torej tik pred začetkom neposrednih priprav na množično vstajo. Vroča germanizacija, z najkrutejšimi ukrepi je morala vzbujati odpor narodno zelo zavednega gorenjskega prebivalstva, za katerega je značilno tudi to, da ni nasedalo nacistični socialni demagogiji, kot se je pojavljala v nekaterih drugih slovenskih pokrajinah, npr. na Dolenjskem, Štajerskem, celo v Prekmurju.

Tretja značilnost Gorenjske v letu 1941 je ta, da se je v njej bolj kot v kateri drugi slovenski pokrajini razveljadal narodno osvobodilni boj. Kaže, da je samo mesto Ljubljana imelo bolj razvito mrežo odborov OF, kakor Gorenjska, toda nobena druga pokrajina ni imela tako številne in aktivne partizanske vojske kot Gorenjska, med njimi Cankarjev bataljon, vsekakor najznamenitejša slovenska partizanska enota iz 1941. leta. Edini bistvenejši stvarni podatek, za katerega sem našel nove okupatorjeve vire je ta, da je bil silen udarec, ki ga je utrpela nemška policija v Rovtu pod Blegošem 12. decembra 1941 zjutraj, največja nemška izguba na enem mestu, v enem dnevu, 1941. leta na vsem Balkanu. Da je to bil povod za Rainerjev predlog za šestmesečno odložitve formalnopravne priključitve Gorenjske in Spodnje Štajerske k nemškemu rajhu. Drugi nacistični ukrep je bila ustanovitev policijskega okupacijskega štaba Jugovzhod (Südost) na Bledu in prihod večjega števila nemških enot, vojaške tehnike itd. Prišlo je do tedaj največje koncentracije nemških sil in vojaške tehnike za boj proti slovenskim partizanom in to pod vodstvom treh generalov.

Iz tega, kar smo uspeli ugotoviti doslej, ni nobenega dvoma, da je navodilo, kje napraviti ofenzivo za izbojevanje osvobojenega ozemlja, prišlo iz vrhovnega štaba NO partizanskih odredov Jugoslavije, oz. CK KPJ. Od dokumentov, ki bi nam še lahko kaj pojasnili v zvezi s tem navodilom, je Titovo pismo iz novembra 1941 o vojaških nalogah v Sloveniji, ki ga omenja Kardeljevo pismo 17. oktobra 1941, vendar ga ni najti niti v Zbranih delih Josipa Broza-Tita. Glede na značilnosti Gorenjske v letu 1941 in načelo CK KPJ, da je treba vključiti v NOB tudi delavska središča, se ni čuditi, da je vodstvo NOB za Slovenijo, izbralo ravno Gorenjsko. Navdušeni nad vzpostavitev obveznega osvobojenega ozemlja v zahodni Srbiji, t. i. Užiške republike je jugoslovansko vodstvo NOB precenjevalo pomen svobodnih partizanskih ozemelj.

Slovensko, vodstvo NOB pa je v prizadevanjih za ustvaritev svobodnega ozemlja na Gorenjskem podcenjevalo moč nemškega okupatorja in še bolj njegov trden namen, da tako pomembnega industrijskega območja vsekakor ne izpusti iz rok.

Čas, ki ga je slovensko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja izbralo za množično vstajo na Gorenjskem je bil deloma ugoden in deloma neugoden. Ugodna je bila okoliščina, da je bilo takrat na Gorenjskem najmanj oborožene sile, ker sta bila dva policijska bataljona od treh, pri izganjanju Slovencev v Posavju in Posotelju in so bile tam, kjer naj bi dvignili vstajo in ustvarili svobodno partizansko ozemlje le šibke orožniške postaje. Neugodne pa so bile snežne in klimatske razmere, to je visok sneg in hud mraz. Množična vstaja je zajela tri različna območja Gorenjske, ki se niso medsebojno stikala in to Poljansko dolino, Bohinjski kot in jeseniški kot (Gorenjesavsko dolino). Po podatkih, ki jih je v neki anketi IZDG zbral profesor Ivan Križnar, je v vstaji za krajši ali daljši čas, s precejšnjega dela Gorenjske odšlo v partizane 665 novih borcev, in čeprav je bilo med njimi še vedno 356 delavcev, pa je bilo tudi že 175 kmetov. Pestra socialna sestava in raznolika predvojna politična pripadnost upornikov dokazujeta, da so organizatorji dosegli širino, za katero si je prizadevalo vodstvo NO gibanja za Slovenijo. Veliko število upornikov dokazuje, da so organizatorji imeli uspeh, morda celo večjega, kot so pričakovali. Načrti posameznih partizanskih štabov za prvi ofenzivni sunek so bili dobri, saj so z njimi povsod iznenadili okupatorja. Razen v enem primeru – v bohinjskem kotu - tudi ni bilo izdaje, čeprav so organizatorji pripravljali vstajo precej vidno. Okupator je moral priznati,

da je bila vstaja »bliskovita in dobro organizirana«, ter je moral zaradi nje naglo in hkrati opustiti 23 orožniških postaj in policijskih postojank, česar mu potem v takem obsegu ni, bilo treba storiti vse do konca vojne. Kaže pa, da posamezni štabi niso imeli načrtov za trajnejše vojskovanje, to je za primer, če ne bi uspelo z enim zamahom osvoboditi širših območij, in jih obdržati za daljši čas. Menim, da je bila to ena temeljnih pomanjkljivosti priprav. Drugače namreč ni mogoče razumeti, kako je mogla večina upornikov na nekaterih območjih oditi domov že po enem ali dveh dneh, to je, še preden je okupator pozval nove sile in jih začel z njimi zasledovati. To najbrž kaže na to, da mnogi uporniki niso bili pripravljeni, da se za dalj časa priključijo partizanom in so že okupatorjeve grožnje in obljube, spoznanja, da bo vojna dolgotrajna, pomanjkanje orožja in opreme, prihod novih nemških policijskih in vojaških enot itd., upornike demoralizirali, da so odšli domov. Po že zbranih podatkih, so se vrnilo 403 uporniki. Manj demoralizacije in omahovanja je bilo v Poljanski dolini, kjer je bil Cankarjev bataljon, in kjer je vstaja trajala dalj časa. Tam se je vrnilo domov nekaj manj kot polovica ali 156 novodošlih upornikov, ostali pa so nadaljevali še v dražgoški bitki od 9. do 11. januarja 1942. leta.

Sodim, da lahko že bolj kritično in manj evforično obravnavamo ta dogodek. Po vojni se je, iz ne vem kakšnih razlogov, zelo pretiravalo z izgubami na nemški strani. To so bile številke preko 1000, preko 500 itd.). Prepričan pa sem, da je 26 oz. 27 padlih nemških policistov 9. in 11. januarja 1942, nato pokopanih na kranjskem nemškem vojaškem pokopališču, stvaren podatek. Ta izguba je tudi trikrat večja od partizanske, kar ustreza dejstvu, da ima ponavadi napadalec trikrat večje izgube kot branilec.

Vztrajam tudi pri podatku, da so bili pehotni boji prvi in tretji dan dražgoške bitke, o čemer pričata partizanski vir in dejstvo, da med 26 padlimi Nemci ni nobenega iz 10. januarja. V dopisovanju s predsednikom Zveze luksemburških veteranov, sem razčistil vprašanje udeležbe, oziroma neudeležbe Luksemburžanov v dražgoški bitki. V pripravah na množično vstajo na Gorenjskem je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja uporlo Luksemburžanov proti nemški policiji pripisovalo pretiran pomen. Kot mi je zatrdil, oni v dražgoški bitki niso sodelovali, zato se v njej niti niso mogli upreti in nacisti v Sloveniji niso ubili nobenega Luksemburžana. Hvala bogu, da je propadla TV nadaljevanka o dražgoški bitki, ki je imela celo epizodo o uporlo Luksemburžanov pred Dražgošami in o nacističnem maščevanju, zdesetkanju luksemburških upornikov. Seveda se tudi v zvezi z dražgoško bitko pri meni postavlja nekaj vprašanj. Ali ne bi bilo bolje, če bi se Cankarjev bataljon dan prej, to se pravi 10. januarja umaknil iz Dražgoš in morda tako tudi izognil udarcu na Moženjski planini? Je pozicijski boj ustrezen za partizansko bojevanje? Ne zadovoljuje me namreč takšen način obravnave, kot da je bilo vse, kar se je godilo edina možnost in ni bilo nobene druge možnosti.

Na splošno sodim, da je bila decembrska vstaja na Gorenjskem, zelo pomembna, kljub nekaterim njenim pomanjkljivostim. Če upoštevamo pri njej dogodka 12. decembra in dražgoško bitko, je bil to največji vojaški dogodek v evropskem odporniškem gibanju na interesnem območju nemškega rajha (ne mislim tukaj vseh okupiranih pokrajin, ker tukaj so boji v Srbiji prav gotovo večji). Ostala je ta vstaja v zavesti na narodnoosvobodilnega gibanja in tudi okupatorja kot eden najpomembnejših dogodkov v vsem času vojne. Bila je, do primorske vseljudske vstaje jeseni 1943, tudi edina množična vstaja na Slovenskem. Tistim, ki uspehe vojne merijo le po številu padlih, je treba povedati, da so bile v času od 12. decembra 1941 do 13. januarja 1942, ki je dejansko obdobje množične vstaje na Gorenjskem, izgube nemškega okupatorja večje od partizanskih izgub, čeprav upoštevamo že tudi moje navedeno število okupatorjevih padlih v Dražgošah. K pozitivni partizanski bilanci spadajo tudi ne ravno majhne izgube nemškega okupatorja v bojih s Cankarjevim bataljonom na južnem robu Poljanske doline konec decembra 1941 (Valterški vrh, Bukov vrh itd.).

Mislím, da je poleg politično propagandnega učinka, najpomembnejša posledica množične vstaje, odložitev formalno-pravne priključitve zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu. Za Gorenjsko je to odložilo vpoklice v nemško vojsko do jeseni 1942, s čimer se je ohranilo mnogo človeških življenj. Ohranjevati človeška življenja v vojni pa je tudi neka vrednota.

WEHRMANNSCHAFT V BOJU PROTI NARODNOOSVOBODILNI VOJSKI NA ŠTAJERSKEM*

Namen sestavka je v grobih obrisih prikazati razvoj ene izmed vojsk, s katerimi se je narodnoosvobodilna vojska spoprijemala v boju za nacionalno in socialno osvoboditev slovenskega ljudstva. To je prvi tovrsten pregled razvoja Wehrmannschafta na Štajerskem in ima svoje pomanjkljivosti, ker je arhivsko gradivo ohranjeno le v manjši meri oziroma meni nedostopno. Kljub temu pa upam, da se mi je vendarle posrečilo, iz več sto med seboj ločenih podatkov, sestaviti zaključeni pregled in prikazati, kako morajo nacisti pod pritiskom osvobodilnega gibanja uporabljati Wehrmannschaft v druge namene kot je bil ustanovljen, njegove oblike organiziranja za boj proti osvobodilni vojski, njegovo kakovost, zlom itd.

1. Ustanovitev in naloge

Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze je bil neke vrste inačica tako imenovane Sturmabteilung (SA) Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP) in bi se po aneksiji Spodnje Štajerske k Velikonemškemu rajhu prav gotovo tudi v njo vključil.¹

* Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, 1958, št. 2, str. 81–156.

1 Nacionalsocialistična nemška delavska stranka (NSDAP), ki se je začela organizirati v jeseni 1919. leta: in je 1933. leta prišla na oblast, je imela v svojem širšem sestavu še tako imenovane formacije (Gliederungen) kot Sturmabteilungen (SA), Schutzstaffel (SS), Nacionalsocialistični motorizirani korpus (NSKK) in Nacionalsocialistični letalski korpus (NSFK) ter tako imenovane priključene oddelke (Angeschlossene Verbände) kot Nemško delavno fronta (DAF) itd.

Od vseh je bila najstarejša in najštevilnejša SA, ki je bila ustanovljena avgusta 1921 kot »zaščitna in propagandna skupina NSDAP«. Po novembrskih dogodkih 1923 v Münchenu je bila s stranka vred prepovedana. Ponovno je zaživela februarja 1925, ko jo je vzpostavil kapetan Ernest Rohm. Že to leto je prišlo med njim in Hitlerjem do nesporazuma, ker je le ta zahteval, naj bo SA v celoti podrejena vodstvu NSDAP. Rohm, ki je hotel imeti SA za popolnoma samostojno formacijo, je moral odložiti njeno vodstvo in je za nekaj časa odšel za vojaškega instruktora v Bolivijo. SA je ostala brez vrhovnega vodstva in je bila podrejena zgolj posameznim vodjem stranke do novembra 1926, ka je bilo ustanovljeno Vrhovno vodstvo SA (Oberste SA-Führung) v Münchenu najprej pod Francem Pfeifferjem. Ko pa je ta jeseni 1930 odstopil iz političnih vzrokov, je to mesto zasedel Hitler sam in postavil Rohma za svojega štabnega šefa. Osnovna naloga SA v tem času je bila varovati strankina zborovanja, prirejati parade in na njih kazati številčna moč nacionalsocializma itd. Toda vse do Rohmovega prihoda ni pomenila večje sile, šele on je v dveh letih ustvaril vojsko v moči preko tri sto tisoč mož. Po prevzemu oblasti je spet prišlo do nesporazumov. Rohm je zahteval nadaljevanje nacionalsocialistične »revolucije« in da naj SA pa-stane prava nemška vojska. Hitler pa je pred prihodom na oblast obljubil predstavnikom nemškega industrijskega kapitala, da bo s prihodom na oblast končal nacionalsocialistično revolucijo, s predstavniki Reichswehra pa je sklenil dogovor, da bo le-ta postal prava nemška vojska. Na njegovo stran je stopila tudi SS, ki je bila ustanovljena maja 1923 kot »Hitlerjeva udarna skupina« (Stosstrupp Hitler) za njegovo osebno stražo in bila podrejena SA. Za sodelovanje v krvavih dneh konec junija in v začetku julija 1934, katerih žrtev je bil tudi Rohm, jo je Hitler osamosvojil. Medtem ko je SS neprestano rasla in še posebej kot Waffen-SS dobila svojo veljavo v vojski, vključila celo policijo, orožništvo in graničarje, pa SA odtlej ni več pomenila pomembne sile in to prav zaradi porasta moči SS in uvedbe splošne vojaške obveznosti. Ostala je le formacija za izvenarmadno vzgojo, zato so se posannezne enote zbirale ob nedeljah na vojaške vaje in na politična predavanja.

SA je bila razdeljena na 28 skupin (SA-Gruppe), ki so se delile na brigade (SA-Brigade), te v Standarte, te v Sturmbanne, ti v Sturme, ti v Truppe in te končno v Scharre, ki so šteli 8–16 mož. Organizacija je bila izvedena po teritorialnem načelu, tako da je na primer vsaka politično okrojje imela eno ali dve Standarti in vsaka občina navadno en Sturmbann. (Hans Volz, Daten der Geschichte der NSDAP, Berlin-Leipzig

Spodnjo Štajersko, ki so jo proti jugu podaljšali z okrog 90 km dolgim in 10 do 15 km širokim pasom, so nacisti nameravali priključiti k Velikonemškemu rajhu, konkretno k štajerski pokrajini (Gau Steiermark). Do tedaj bi jo naj upravljal šef civilne uprave, za kar je Hitler imenoval štajerskega gauleiterja NSDAP in državnega namestnika dr. Siegfrieda Uiberreitherja, ki je prevzel svoje posle ob prihodu v Maribor 14. aprila 1941. Ta dan je izdal poziv štajerskim možem in ženam, v katerem je naznanil med drugim:

»Ura odločitve za vsakega poedinca je prišla. Vsi Štajerci, ki se priznavajo k Adolfu Hitlerju in njegovemu Rajhu, bodo lahko v prihodnjih dneh stavili predlog za sprejem v Steirischer Heimatbund. Steirischer Heimatbund bo ona velika organizacija, ki bo obsegala vse dobromisleče Štajerce.«²

Ustanovno listino — »odredbo o ustanovitvi organizacije Steirischer Heimatbund«, je izdal 10. maja 1941 in v nji odredil:

»1. Na ozemlju Spodnje Štajerske NSDAP za zdaj ne bo vzpostavljena.

2. Steirischer Heimatbund, čigar ustanovitev s tem odrejam, je velika organizacija, v kateri bodo združeni vsi Spodnještajerci in sonarodnjaki, ki na spodnještajerskem ozemlju poklicno delajo. Član more postati le, kdor se odkritosrčno prizna k Führerju in Reichu.

3. Steirischer Heimatbund ima lastno pravno osebnost.

4. Vodstvo organizacije Steirischer Heimatbund poverim Gauratu Franzu Steindlu.³

Osnovna naloga te organizacije je bila napraviti spodnještajersko prebivalstvo zrelo za »popolno priključitev« (absolute Wiedereingliederung)⁴ ali »duševno, duhovno in politično voditi ljudi te dežele in jih vzgojiti za zavestne državljane Rajha in polnovredne ude nemške ljudske skupnosti.«⁵ Vse to je namreč bilo v zvezi z nalogo, ki jo je šef civilne uprave dobil od Hitlerja, ko je ta 26. aprila 1941 obiskal Maribor in dejal: »Machen Sie mir dieses Land deutsch, so deutsch, wie die übrige Steiermark!«⁶

Štajerska domovinska zveza je bila organizirana na približno enak način kot NSDAP v Nemčiji. Na čelu je bil zvezni vodja (Bundesführer) s svojim štabom — zveznim vodstvom (Bundesführung), v okrožjih so bili okrožni vodje (Kreisführer) s svojimi štabi — okrožnimi vodstvi (Kreisführung), v občinah so bili krajevni skupinski vodje (Ortsgruppenführer) s svojimi štabi — krajevnimi skupinskimi vodstvi (Ortsgruppenführung), tem podrejeni so bili vodje celic (Zellenführer) in tem vodje naselij (Blockführer).

Za vpisovanje je bil določen rok od 17. do 25. maja 1941. Po poročilu zveznega vodje Steindla od 27. februarja 1942 je v tem roku zaprosilo za sprejem skupaj 320.177 Spodnještajercev (po okrožjih: Celje 101.759, Ljutomer 29.452, Maribor okolica 74.428, Maribor mesto 45.180 in Ptuj 69.357), od tega 33.155 mladine od 14. do 18. leta starosti. V teh okrožjih je bil septembra 1941 še ponoven izbor od odklonjenih, ki je dal 6717 prijav. V času od 25. oktobra do 2. novembra 1941 se je v okrožjih Brežice in Trbovlje prijavilo za vpis 46.598 prebivalcev (po okrožjih: Brežice 18.363, Trbovlje 28.235), od tega 5595 mladine od 14. do 18. leta starosti. Skupaj se je po tem poročilu prijavilo za vpis 373.492 prebivalcev, od tega 38.750 mladine od 14. do 18. leta starosti. In na koncu je Steindl zapisal: »Tako je 95 % prebivalstva prostovoljno in spontano izrazilo svojo vo-

1939; Hermann Mau, Die »Zweite Revolution«, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Müncheni 1953, I/2 str. 119–138; Gerald Reitlingen, Die SS- Tragedie einer deutschen Epoche, München 1957.)

2 Verordnung- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (Citiram: VAZSt.) I. od 15. IV. 1941.

3 VAZSt. 9 od 10. V. 1941.

4 Ergebnisse der Bevölkerungsbestandsaufnahme in der Untersteiermark von 29. November 1942, izd. Bundesführung des St. Heimatbundes, Maribor 1943, str. 1 (Citiram: Ergebnisse).

5 Schulungsschriften des St. Heimatbundes, št. 3, Maribor 1941, str. 17.

6 Grazer Tagespost 26. IV. 1941.

ljo ...»⁷ (Podčrtal T. F.) Kako »spontano« je bilo to vpisovanje, kaže ogromna propaganda, ki so jo nacisti delali med prebivalstvom pred vpisom, kako »prostovoljno«, pa zapiranje »nevarnih« oseb, izseljevanje »tujih elementov« in parola: »Kdor se ne bo vpisal, bo izseljen!«

Po poročilu Zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze od 14. oktobra 1941 je bilo od prve skupine prijavitelcev (17.–25. maj 1941) sprejetih v organizacijo 207.503 prijavitelcev.⁸ Steindl pa je na štabni konferenci 23. marca 1942 poročal:

»365.000 oseb v Spodnji Štajerski se je prijavilo v Heimatbund. Od teh je 46.000 oseb dobilo oceno 4 in ostanek kaže druge pomanjkljivosti. Teh 78.000 je bilo ponovno preverjenih. Danes je stanje tako, da jih je le okrog 30.000 proglašeni za negativne, to so Schutzangehörige. Pokazalo se je, da so bili ti odklonjeni manj iz političnih, temveč bolj iz rasnih in bioloških ozirov, na primer pijanci, asocialni elementi, cigani, Poljudje, Judje. Majhna skupina bi še morala biti preiskana. Tudi ljudje z vzhodno in vzhodno-baltsko primesjo so bili zavrnjeni. Toda tudi ti bodo delno še sprejeti. Konkretni primeri se lahko sporočijo, ti bodo posebej obravnavani. Dvakrat na leto 30. junija in 31. decembra bo iz velike množice zaščitencev določeno število sprejetih začasno v Heimatbund. Ostalo bo 2000 oseb, katerih vključitev v nemško ljudsko skupnost mora biti na vsak način zavrnjena ...«⁹

Po statistiki Zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze je 29. novembra 1942 bilo od 531.610 prebivalcev 442.753 članov Štajerske domovinske zveze (83 %), pri čemer pa ni všteto le golo število nosilcev izkaznic, marveč tudi njihovi otroci. S članstvom v Štajerski domovinski zvezi je bilo v zvezi tudi državljanstvo. Po odredbi Ministrskega sveta za državno obrambo od 14. oktobra 1941 so namreč vsi člani Štajerske domovinske zveze dobili nemško državljanstvo. Oni, ki so bili tako imenovani Volksdeutsche (predvsem bivši člani Švabsko-nemškega Kulturbunda, ki so se 1941 morali vključiti v Štajersko domovinsko zvezo) in so bili sprejeti za trajne člane Štajerske domovinske zveze, so postali nemški državljani (Deutsche Staatsangehörige), oni pa, ki so bili sprejeti začasne člane Štajerske domovinske zveze, so postali nemški državljani na preklic (Deutsche Staatsangehörige auf Widerruf). Vsi tisti, ki jim je bil odklonjen sprejem v Štajersko domovinsko zvezo, so postali zaščitenci (Schutzangehörige).¹⁰ Tako je bilo 29. novembra 1942 na Spodnjem Štajerskem od 531.610 prebivalcev 27.059 s trajnim državljanstvom (12.790 samo v mestu Maribor!), 415.694 z državljanstvom na preklic, 82.365 zaščitencev, 5536 tujcev in 956 brez državljanstva.¹¹

Vsi v Štajersko domovinsko zvezo sprejeti moški od 18. do 45. leta starosti so obvezno postali člani Wehrmannschafta. Osnovna naloga te formacije je bila ista kot v SA, to se pravi izvenarmadna vzgoja, zabeljena s politično vzgojo v nacionalsocialističnem duhu. Ta naloga pa se je vendarle razlikovala od one v SA v tem času, predvsem v tem, da je tu bilo treba hiteti v obeh ozirih — političnem in vojaško izobraževalnem — v političnovzgojnem, da se tudi preko te formacije napravi Spodnja Štajerska čim prej zrela za priključitev, v vojaško izobraževalnem pa, da se vsi ti letniki čimprej vojaško izobrazijo in po priključitvi pošljejo na fronto, kajti sorodni letniki iz Nemčije so bili že na frontah. Toda ko so s priključitvijo odlašali iz meseca v mesec in jo predvsem zaradi razvoja osvobodilnega boja¹²

7 Arbeitsanweisung Nr. 4 für die Durchführung der Mitgliederstandveränderungen im Steirischen Heimatbund, 27. II. 1942.

8 Arhiv Maribor (citiram: AM; številko arhivskih enot ne navajam, ker arhivi še niso docela urejeni).

9 AM.

10 VAZSt. 51 od 13. XI. 1941.

11 Glej opombo št. 4!

12 Dr. Metod Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, Zgodovinski časopis VI-VII, 1952/53, str: 733–767.

ter slabega znanja nemškega jezika pri Spodnještajercih¹³ dokončno odložili za nedoločen čas, so raztegnili svoj zakon o vojaški obveznosti tudi na Spodnjo Štajersko. To odlašanje priključitve je imelo med drugim za posledico tudi to, da so bili prvi nabori za nemško vojsko šele spomladi 1942, prvi vpoklici v vojsko pa šele jeseni 1942.

Na gauleiterjevo željo je vodstvo Wehrmannschafta v Štajerski domovinski zvezi prevzelo vodstvo SA-Gruppe »Südmark« v Gradcu. Njen štabni šef SA-Brigadeführer Ohrt je 25. junija 1941 izdal »osnovno navodilo št. 1 o organizaciji in vzgoji v Wehrmannschaftu Spodnje Štajerske in Kranjske«, v katerem pravi v začetku, da je Hitler dal gauleiterjema nalogo, naj »z zmago nemškega orožja nad Jugoslavijo zopet osvojeni pokrajini Spodnje Štajerske in Kranjske napravita nemški.« Nato govori o razmerah v obeh pokrajinah in poudarja, da se gauleiterjema poverjena naloga ne bo dala rešiti neposredno od NSDAP in sta zato bili ustanovljeni Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza, ki »sta si postavili za cilj, da zajameta vse prebivalstvo svojih področij in ga, na kratko povedano, privedeta nazaj v nemštvo.« Končno pravi, da je v okviru obeh organizacij SA dobila nalogo »prevzeti vodstvo, vzgojo in izobrazbo moškega prebivalstva v Wehrmannschaftu Štajerske domovinske zveze oziroma Koroške ljudske zveze« in da bo njegova organizacija enaka organizaciji SA v Rajhu. Zato se v vsaki pokrajini postavi po en »Führer der Wehrmannschaft«, za Spodnjo Štajersko konkretno SA-Standartenführer Blasch s sedežem v Mariboru, v posameznih političnih okrožjih pa Standarte, na Spodnjem Štajerskem konkretno deset: Maribor-mesto, Maribor-okolica, Ljutomer, Slovenj Gradec, Ptuj-sever, Ptuj-jug, Celje-vzhod, Celje-zahod, Brežice in Sevnica oziroma Trbovlje. Organizacijo je v vsakem primeru treba izvesti tako, da bodo meje enot skladne z mejami okrožij, ali pa obsegale dele upravnih enot, v nobenem primeru pa jih ne smejo sekati.¹⁴

28. junija 1941 je isti izdal še formacijsko povelje, v katerem je potrdil ustanovitev 10 Standart in 291 Sturmov. Tako je imelo vsako politično okrožje po eno ali dve Standarti in sicer okrožja Ljutomer, Maribor-mesto, Brežice in Trbovlje po eno, okrožja Maribor-okolica (Maribor-okolica in Slovenj Gradec), Ptuj (Ptuj-sever in Ptuj-jug) in Celje (Celje-vzhod in Celje-zahod) pa po dve.¹⁵

Standartam so načelovali vodje Standart (Führer der Standarte), ki jih je postavil vodja SA-Gruppe Südmark SA-Gruppenführer Nibbe že 28. aprila 1941, ko je bilo njegovo poveljniško mesto še v Mariboru, torej že prej kot pa je šef civilne uprave izdal odredbo o ustanovitvi Štajerske domovinske zveze.¹⁶ Ves višji vodstveni kader je prišel iz Nemčije

13 Nacisti so na Spodnjem Štajerskem takoj organizirali ogromno število tečajev nemškega jezika, da bi tako čimprej pripravili deželo godno za priključitev. Na štabni konferenci 23. marca 1. 1942 je Steindl poročal, da je bila 15. marca 1942 23.030 jezikovnih tečajev s 123.058 obiskovalci. Toda uspeh teh tečajev za Nemce ni bil zadovoljiv, kajti 5. septembra 1942 pravi Steindl v svojem pozivu Spodnještajercem da jih od Nemcev loči le dialekt in poziva »vse spodnještajerske žene in može, ki nemški jezik komaj ali sploh nič ne razumejo, da se prijavijo k jezikovnemu tečaju (splošni jezikovni tečaj, vermanshaftski, obratni ali mladinski jezikovni tečaj) in se s pridnostjo in potrpežljivostjo naučijo nemškega jezika.« (Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, oktober 1942 — citiran: Befehlsblatt.) Po nemški statistiki je namreč v tem času od 531.610 prebivalcev govorilo in pisalo izključno v nemškem jeziku le 64.257 prebivalcev ali 12,10/0 (od tega odpade samo na okrožje Maribor-mesto 31.009, na okrožje Ljutomer — predvsem na Apaško kotlino — pa 10.451 prebivalcev). Da germanizacija tudi pozimi 1942–1943 ni kdo ve kako naglo napredovala, kaže izjava predsednika štajerske pokrajinske vlade dr. Müllerja-Hacciusa na štabni konferenci 17. maja 1943, da pri uporabi nemškega jezika v marsikaterem pogledu ni zaznamovati nobenega nadaljnega napredka in da je to lahko nekakšen barometer razpoloženja. Pozneje so Nemci glede jezika postali popustljivejši in so svojo pozornost obrnili na druga vprašanja (protipartizanski boj, letalska zaščita, utrjevanje, preskrba itd.).

14 Izvirnik v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani (citiram: AMNO).

15 Izvirnik v AMNO.

16 Izvirnik v AMNO.

in bil profesionalno nastavljen, le vodje manjših enot so bili Volksdeutscherji ali kjer teh ni bilo, navadni Spodnještajerci. Vodje Standart so nato določali meje posameznih Sturmov, ki so bili osnovne vojaškoizobraževalne enote in so zajele moštvo enega kraja ali pa del krajevne skupnosti ter šteje 150–200 mož. Začeli so tudi z izobraževanjem podoficirjev v posebnih tečajih in ustanovili posebno šolo v Rogaški Slatini.

V tem času bi morale delati rekrutne komisije za določitev sposobnosti članov Wehrmannschafta. Toda te so zaradi pomanjkanja zdravnikov začele delati šele 1942. leta, ko so razvrstile moštvo v štiri skupine: tako imenovane U-Taugliche (nesposobne), tako imenovane UL-Taugliche (lažje nesposobne), ki so bili poslani v posebno enoto za lažjo službo, na primer v pisarni, tako imenovani Z-Taugliche (začasno nesposobni), ki so dobili bolniški dopust in tako imenovani A-Taugliche (sposobni), ki so bili poslani v enoto.

Do pozne jeseni 1941 je bilo organiziranje Wehrmannschafta končano in 4. novembra 1941 je njegov vodja Blasch poročal v Gradec, da ima 10 Standart s 307 Sturmii, v katerih je 84.700 mož (po Standartah: Maribor-mesto 10.200, Maribor-okolica 8114, Slovenj Gradec 5129, Celje-vzhod 10.709, Celje-zahod 14.122, Ptuj-sever 6214, Ptuj-jug 6924, Ljutomer 6064, Brežice 8120 in Trbovlje 9084).¹⁷

Prve dni marca 1942 so ustanovili še Wehrmannschaft-Motorstandarte z 19 Motorsturmii, v katerih so bili predvsem vermani - šoferji, mehaniki itd.¹⁸ Aprila 1942 pa so ustanovili Wehrmannschaft-Sonderstandarte s 15 Sturmii (1. in 2. v Mariboru, 3. v Slovenski Bistrici, 4. v Slovenjem Gradcu, 5. v Ptujju, 6. v Ormožu, 7. V Ljutomeru, 8. v Rogaški Slatini, 9. v Celju, 10. v Radečah, 11. v Trbovljah, 12. v Brežicah, 13. v Bizeljskem, 14. v Krškem in 15. v Boštanju), ki so šteli vsak okrog 50 mož. Za sprejem vermanov v to enoto so veljala ista načela kot v Rajhu za sprejem v SS in se je zato pozneje tudi preimenovala v SS-Wehrmannschaft-Sonderstandarte.¹⁹

Vermani so v glavnem dobili obleko in obutev. Uniforma v splošnih enotah je bila rjava, v Motorstandarti so nosili črne škornje in hlače ter rjavo bluzo, v Sonderstandarti pa črno uniformo z rjavo srajco.

Tako oblečeni so se na deželi ob nedeljah, v mestu pa tudi večkrat na teden, zbirali na tako imenovane apele. Tu je najprej vodja enote preveril navzočnost, nato prebral moštvu namenjene okrožnice višjih poveljstev, temu je sledila kakšna ura politične vzgoje, končno pa še eksercic in vojaške borbene vaje. Enotno učno snov je predpisal vodja Wehrmannschafta, ki je bil tudi šef urada za vojaško vzgojo v Zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze. Ta program so v prvem in drugem letu izvajali še dokaj redno, 1943. in 1944. leta pa ga po nekaj mesecev sploh ni bilo zaradi sodelovanja Wehrmannschafta v protipartizanskem boju.

2. Sodelovanje v boju proti prvim partizanskim enotam

Julija 1941 so bile na Štajerskem ustanovljene že štiri partizanske čete (Savinjska, Celjska, Revirska in Pohorska),²⁰ ki so izvajale sabotažne akcije, napadale celo orožniške postaje in uničile nekaj izdajalcev, zlasti tistih, ki so določali ljudi za izselitev, izdajali prve partizanske borce in enote itd.

¹⁷ Izvirnik v AMNO.

¹⁸ Befehlsblatt, februar 1942.

¹⁹ Befehlsblatt, april 1942.

²⁰ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 4, slovenska izdaja, dok. 54, str. 126 (citiram: Zbornik). Od 4. knjige dalje sem uporabljal srbohrvatsko izdajo.

Zato se je nekaterih vodij krajevnih skupnosti v celjskem okrožju že zgodaj polastil strah in so vprašali okrožnega vodjo Dorfmeistra, če lahko v boj proti partizanom pritegnejo Wehrmannschaft. Ta pa jim je odgovoril:

»Za aktivni nastop proti državnim sovražnikom pride v poštev samo oborožena eksekutiva. Ta je vedno v stanju, da zlomi vsak prestopok proti pravnemu redu. Naloga Štajerske domovinske zveze kot politične organizacije je izključno z dobro delujočim zaupniškim sistemom, ki znotraj krajevne skupnosti zajame slehernega človeka, ustvariti eksekutivi potrebno osnovo, da lahko v ustreznem trenutku udari...« (Podčrtal T. F.).²¹

Toda višja vodstva so vsekakor mislila drugače, kajti 29. avgusta 1941 je poveljnik redarstvene policije Alpenland z odobritvijo šefa civilne uprave določil, da v posebnih primerih Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze lahko nastopi v pomoč orožništvu oziroma policiji, da sme komandir orožniške postaje zahtevati pomoč pri vodji Sturm, okrožni orožniški poveljnik pri vodji Standarte, komandant orožništva in poveljnik zaščitne policije na Spodnjem Štajerskem pa od vodje Wehrmannschafta. Komandirji orožniških postaj se morajo takoj zvezati s pristojnimi vodji Sturm in izdelati načrte za alarmiranje.²²

Tako so odslej vermani začeli sodelovati z orožništvom in policijo v boju proti prvim partizanskim enotam na Štajerskem. Sodelovali so predvsem z orožništvom, ker so policijske enote (72. rez. pol. bat., četa 124. rez. pol. bat. in rez. pol. četa Wien) bile zaposlene predvsem z izseljevanjem slovenskega prebivalstva.

Do sodelovanja med orožništvom in vermani je prišlo najprej pri zasledovanju Pohorske čete, ki je bila avgusta in septembra 1941 tako aktivna, da je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko 19. septembra 1941 proglasil Pohorje za zaprto področje.²³ Tu je že 26. septembra 1941 poročal komandir orožniške postaje Ruše: »20 vermanov Štajerske domovinske zveze smo oborožili s puškami in strelivom in so za vsak primer na razpolago tukajšnji postaji... Postaja je na ogroženem področju napravila več patrolnih obhodov z namenom, da uniči pohorsko tolpo. K temu je pritegnila še 15 vermanov Štajerske domovinske zveze. Nikoli pa nam ni uspelo srečati te teroristične skupine.«²⁴

Proti koncu septembra 1941 je na Pohorju nastalo zatišje, ker je Pohorska četa odšla v Mislinjsko in Šaleško dolino in dalje na Grmado, kjer se je v začetku oktobra 1941 združila z Revirsko in Savinjsko četo v I. štajerski bataljon. Ta je bil ves čas v celjskem okrožju, zato je sodelovanje med vermani in orožništvom prišlo tu še najbolj do izraza.

Tu sta okrožni orožniški poveljnik poročnik Kolmanitsch in vodja obeh celjskih Standart SA-Sturmbannführer Zdrakle že 5. septembra 1941 sklenila dogovor, po katerem »za preiskovalne in zasledovalne akcije (na primer pogrešanih oseb, pobeglih zločincev, vojnih ujetnikov itd.), za preprečevanje katastrof (na primer poplav, velikih požarov, gozdnih požarov, evakuacije itd.) in škode zaradi sovražne dejavnosti itd. daje a) Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze — Standarte Celje-vzhod 400 mož, b) Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze — Standarte Celje-zahod na razpolago 500 mož.« Dogovor je, dalje določal, da je za alarmiranje tega števila vermanov potrebno najmanj šest ur, za manjše število pa sorazmerno manj časa.²⁵ Podobne dogovore so sklenili tudi nekateri Sturmi z ustreznimi orožniškimi postajami.

21 Dorfmeisterova okrožnica 6. VII. 1941 v AMNO.

22 Izvornik v AMNO.

23 Letak v Muzeju NO Maribor.

24 Zbornik VI/1, dok. 166, str. 402.

25 Izvornik dogovora v AMNO.

Podoben dogovor sta 30. septembra 1941 sklenila okrožni orožniški poveljnik in vodja Standarte Trbovlje. Določal je, da bo Wehrmannschaft dal orožništvu na razpolago 50 mož, ki se zbero v eni uri. Do tedaj je vodstvo Standarte razpolagalo le z 10 puškami (Izvornik dogovora v AMNO).

Kmalu po izidu povelja o sodelovanju Wehrmannschafta z orožništvom in policijo v protipartizanskem boju je vodja Wehrmannschafta Štajerske domovinske zveze zahteval, naj mu vodje Standart sporoče, koliko pušk potrebujejo za oborožitev oficirjev in podoficirjev.²⁶ Že 11. septembra 1941 je v celjsko okrožje poslal 990 pušk z ustrežajočo količino streliva in ukazal:

»V zvezi s sprejetimi navodili razdelite puške na Sturm. Razdelite jih lahko le med tiste može, ki lahko potrde svojo zanesljivost. Osebo moram jamčiti za to, da puške ne pridejo v neprave roke. Vsakih 14 dni bo treba napraviti kontrolo pušk in razdeljenega streliva.«²⁷

Orožje je bilo res takoj razdeljeno med Sturm, tako da je vsak izmed 99 Sturmov v obeh celjskih Standartah dobil 10 pušk, ki so bile razdeljene med najbolj zanesljive vermane. Ti so sestavljali tako imenovano posebno skupino (Sondergruppe), ki je izdelala posebni alarmni načrt A. V njem je bilo točno določeno, kje in v kakšnem času se bo ta oborožena posebna skupina zbrala na poziv orožniške postaje.²⁸

Že kmalu — po napadu I. štajerskega bataljona na Šoštanj v noči od 7. na 8. oktober 1941 — pa je prišlo do nesoglasja med Wehrmannschaftom in orožništvom. Po že omenjenem dogovoru je bil verman Stanko Štraus tisto noč dodeljen orožništvu za patroljno službo. Na poti od doma do orožniške postaje je bil težko ranjen in mu ni prišel na pomoč nihče izmed orožnikov, od katerih je »eden bil na orožniški postaji in se skril pod posteljo ter čakal tam oborožen s puško in ročno bombo ...«. Pri brezuspešnem zasledovanju bataljona je nato drugi dan sodelovalo poleg orožništva in policije 50 vermanov iz Šoštanja in 90 iz Celja.²⁹ Ko je težko ranjeni verman podlegel ranam, sta se orožništvo in Wehrmannschaft prepirala, kdo bo plačal pogrebne stroške. Stvar je šla celo do vodstva SA-Gruppe Sudmark in poveljnika orožništva pri šefu civilne uprave ter se tako zaostрила, da je novi vodja obeh celjskih Standart SA-Standartenführer Wolf 26. novembra 1941 ukazal:

»Na osnovi nekega sklepa poveljnika orožništva pri šefu civilne uprave (ta je namreč odločil, da omenjeni verman ni bil v službi orožništva³⁰ — opomba T. F.) prepovedujem s takojšnjo veljavo do nadaljnjega vsako stražno ali patroljno službo vermanov. Brez izjeme je torej treba tudi ustaviti službo, ki je bila uvedena za pomoč orožništvu.«³¹ Toda že 30. novembra 1941 je po posredovanju višjih poveljstev moral ukiniti ta ukrep.³²

Druga večja akcija celjskih vermanov je bila po napadu I. štajerskega bataljona na Gomilsko. Pri zasledovanju bataljona in v boju na Čreti 26. in 27. oktobra 1941 je sodelovalo tudi 200 vermanov iz Celja in Vranskega. Vodja celjskih Standart Wolf je poročal:

»Akcija vermanov je tekla dobro in je bila večkrat pohvaljena tako s strani orožništva kot policije. Ni pa bilo dobro, da so orožniške kot tudi policijske sile delno sedele v prostorih, medtem ko so naši moške zavestno opravljali svojo stražarsko dolžnost ter je na nekaterih mestih prišlo do neugodnih reči, da se je vsak mimoidoči orožniški ali policijski motorist čutil dolžnega, da po svoji volji poveljuje angažiranim vermanom. Cela akcija je bila na ukaz dodeljenega policijskega majorja zaključena v večernih urah 27. oktobra 1941 ...«³³

Poročilo je seveda precej pikro, ker je bil njegov avtor ta čas sprt z orožništvom. Ver-

26 Povelje vodje Wehrmannschafta 3. IX. 1941 v AMNO.

27 Dopis vodje Wehrmannschafta 12. IX. 1941 v AMNO.

28 Poročila posameznih Sturmov Celje - vzhod iz druge polovice septembra 1941 v AMNO.

29 Wolfovo poročilo 10. X. 1941 v AMNO.

30 Wolfovo sporočilo 25. XI. 1941 v AMNO.

31 Izvirnik v AMNO.

32 Wolfovo poročilo 4. XII. 1941 v AMNO.

33 Wolfovo poročilo 28. X. 1941 v AMNO.

mani v tej akciji niso imeli izgub, orožništvo (rez. orož. mot. četa Salzburg) pa je imelo 2 težko (od teh je poročnik Lechner pozneje umrl) in tri laže ranjene.³⁴

I. štajerski bataljon se je s Črete prebil na Črni vrh in dalje čez Griže in Dramlje do Sv. Helene pri Slivnici, kjer je bil 1. novembra 1941 izdan. V boju so padli štirje partizani,³⁵ vermani iz slivniškega Sturma so imeli enega, zaščitna policija pa dva mrtva.³⁶ Vodja javorskega Sturma je od vodje Wehrmannschafta dobil pohvalo, »ker je pri nekem spopadu z neko komunistično tolpo vodil svoje vermane previdno in jih v določenem trenutku odločno poslal v akcijo. Posrečilo se mu je vpasti tolpi v hrbet, prizadeti ji izgube in prisiliti na umik s položajev ...«³⁷

Ker je medtem zapadel visok sneg in ker bataljon ni dobil zveze z Brežiško četo, je opustil brežiški pohod, se vrnil v Griže in se tam razdelil na skupine, ki so šle ločeno prezimovat v razne kraje. S tem je prenehala močnejša partizanska aktivnost na Štajerskem in do pomladi 1942 tudi Wehrmannschafta niso več angažirali za akcije.

V vseh teh akcijah je imel Wehrmannschaft dva mrtva (enega v Šoštanju, drugega pri Sv. Heleni). Vendar pa je Befehlsblatt des Steirischen Heimatbundes, ki je vsak mesec prinesel seznam »padlih za Führerja in Rajh« naštel do srede aprila 1942 sedem padlih vermanov.³⁸ Pregled arhivskega gradiva pa pokaže, da gre pri teh tudi za vermane, ki niso padli v oboroženem boju in za likvidirane izdajalce. Kakor hitro je namreč Wehrmannschaft začel sodelovati z orožništvom in policijo, so posamezne partizanske enote likvidirale tudi nekaj oboroženih poveljnikov Wehrmannschafta. I. štajerski bataljon je na primer 25. oktobra 1941 likvidiral vodjo gomilskega Sturma, katerega »politično prepričanje je bilo vedno prijateljsko do Nemcev« in ki je »kot Sturmführer izpolnjeval svojo službo točno, zavestno in z velikim navdušenjem.«³⁹

Tako so Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze že jeseni 1941 pritegnili v boj proti narodnoosvobodilni vojski. Toda udeležba posameznih oboroženih skupin vermanov še ni pomenila večjega angažiranja te formacije za boj proti narodnoosvobodilni vojski. Do tega je prišlo spomladi 1942.

3. Sodelovanje s policijo v boju proti II. grupi odredov

Okupator je vedel, da zatišje pozimi 1941–1942 še ne pomeni konca partizanstva na Štajerskem. Še posebej so ga o tem prepričali dogodki na Gorenjskem (uničenje 46 policistov v Rovtah, organizirana vstaja v nekaterih področjih in znameniti boj Cankarjevega bataljona v Dražgošah), pa tudi v Ljubljanski pokrajini ni bilo mirno (boj II. štajerskega bataljona med Libergo in Tisjem 22. decembra 1941 itd.). Če je na primer poveljnik italijanskega XI. armadnega zbora v Ljubljani general Robotti februarja 1942 izdelal načrt Primavera, ki je predvideval predvsem obrambo pred spomladansko vstajo,⁴⁰ so tudi Nemci — ob spremljanju dogodkov v Ljubljanski pokrajini — pripravili nekaj ukrepov, ki bi naj, če že ne uničili, pa vsaj omejili partizansko dejavnost oziroma izolirali Spodnjo Štajersko pred vplivi iz Ljubljanske pokrajine. Dolgo časa so namreč živeli in delali v prepričanju, da spodnještajersko prebivalstvo ni dovzetno za osvobodilno gibanje.

34 Iz poročila varnostne policije 13. XI. 1941 v AMNO.

Stane Terčak, Borba za Črete, Med Mrzlico in Dobrovljami, Celje 1955, str. 88–97.

35 Zbornik VI/1, dok. 69. str. 153.

36 Iz poročil varnostne policije 13. XI. 1941 v AMNO.

37 Povelje vodje Standarte Maribor-mesto 18. XI. v AM.

38 Befehlsblatt, julij 1942.

39 Poročilo vodje VII. Sturmabanna iz Polzele 3. XI. 1941 v AMNO.

40 Zbornik VI/2, dok. 139.

Eden izmed takih ukrepov je vpoklic vermanov v »oboroženo akcijo«, kar je vojaški Štab Jug⁴¹ že 6. marca 1942 predlagal obema šefoma civilne uprave in poveljniku redarstvene policije Alpenland, ko je pisal:

»Poročila zadnjih tednov o dejavnosti band, rezultati uspešnih akcij Varnostne policije Bled na področju Jesenic in Kranja, zlasti pa najnovejše vesti iz Ljubljane jasno kažejo, da je treba spomladi znova računati z začetkom banditskih akcij večjega obsega...

Ker je v bližnjem času treba računati z nadaljnjim odpoklicem policijskih sil in ker so že sedanje sile vojske in policije nezadostne za izpolnitev vseh nalog, bi bilo treba že sedaj poskrbeti, da bi s sodelovanjem Heimatbunda in stranke mogla ob potrebi stopiti v akcijo vsaj okrepljena varnostna služba na najvažnejših mestih in vzdolž glavnih prometnih poti.«⁴²

Ti predlogi so bili sprejeti, končno pa sta o njih razpravljali konferenci odgovornih funkcionarjev na Štajerskem dne 12. in 13. aprila, kar priča zapisnik štabne konference:

»Predsednik deželne vlade: Na začetku seje opozori na postritev razmer, zaradi česar je bila dan poprej konferenca o potrebnih ukrepih. Po seji se bo konferenca nadaljevala v ožjem krogu. V glavnem gre za okrepljeno policijsko zaščito v okrožjih Brežice in Celje vključno z močnim v p o k l i c e m Wehrmannschafta v obmejno področje. (Podčrtal T.F.) Drugi ukrepi zadevajo policijsko uro, prepoved obiskovanja gostiln itd. Na konferenci se bodo razjasnili tudi ukrepi na italijanski strani glede na zavarovanje meje.«⁴³

Drugi dan, to je 14. aprila 1942, ko so Nemci slavili prvo obletnico »osvoboditve Spodnje Štajerske«, so morali ustanoviti Wehrmannschaftsbatallion Süd pod poveljstvom vodje Wehrmannschafta SA-Oberführerja Blascha. Ob ustanovitvi je štel šest čet, od katerih so štiri poslali na nemško-italijansko mejo, štab bataljona pa v Sevnico⁴⁴ Meja operacijskega področja teh štirih čet je tekla od Blance po Savi do Boštanja, od tod po cesti do Krmelja, nato po državni meji do Bučke in Rake ter od tod preko Velike vasi na Blanco.⁴⁵ Dve četi, to je 5. in 6. četa, ki sta se rekrutirali v celjskem okrožju, sta bili razmeščeni na štajersko-gorenjski pokrajinski meji (1. vod 5. čete v Trojanah in 2. vod iste čete na Sveti planini) in v celjskem okrožju (3. vod 5. čete v Taboru, 1. vod 6. čete v Grižah, 2. vod v Preboldu in 3. v Teharjah).⁴⁶

Prve štiri čete so bile taktično podrejene komandantu 72. rez. pol. bataljona majorju Maiwaldu oziroma komandirjem posameznih policijskih čet,⁴⁷ prav tako dva voda 5. čete,

41 Štab »Jug«, ki je pod poveljstvom generallajtnanta Suttnerja povezal vse vojaške enote na Gorenjskem in Štajerskem, so ustanovili po decembrskih dogodkih na Gorenjskem okrog 24. decembra 1941. V istem času so ustanovili tudi Policijski akcijski štab »Jugovzhod« pod poveljstvom generalnega inspektorja redarstvene policije SS-Gruppenführerja in generallajtnanta policaje Sehreyerja, ki so mu podredili vse policijske in orožniške sile na Gorenjskem in Spodnjem Štajerskem. Njegove posle je februarja 1942 prevzel poveljnik redarstvene policije Alpenland generalmajor Brenner, vojaški Štab »Jug« pa je obstajal vse do jeseni 1942 (arhivsko gradivo v AMNO).

42 Med Mrzlico in Dobrovljami, str. 106–107.

43 AM.

44 Poročilo komandanta bataljona 16. V. 1942 v AMNO.

45 Potrebno povelje poveljnika redarstvene policije Alpenland, komandno mesto Maribor, 18. IV. 1942 v AMNO (citiram: BdO — Maribor).

46 Poročila posameznih vodov 5. in 6. čete Wehrmannschaftsbatalliona Süd v AMNO.

47 S posebnimi poveljem poveljnika redarstvene policije Alpenland, komandno mesto Maribor ad 18. aprila 1942, so bila tudi določena operacijska področja posameznih policijskih čet: 1. četa 72. rez. pal. bat. vzhodno ad črte Brezno–Žalec–Paka ležeči del celjskega okrožja; Rez. pol. četa »Wien« zahodno od te črte ležeči del celjskega okrožja; 2. četa 72. rez. pal. bat. severno ad črte Sava–Št. Jurij–Radeče ležeči del trboveljskega okrožja; Rez. pol. četa »Salzburg« južno ad te črte in severno od črte Krmelj–Sevnica ležeči del trboveljskega okrožja; 3. četa 72. rez. pal. bat. severno in zahodno ad črte Sevnica–Rajhenburg–Podsreda–Sv. Peter pod Sv. Gorami ležeči del brežiškega okrožja; 2. rez. pal. četa »Wiesbaden« južno ad te črte in

disciplinsko pa komandantu Wehrmannschaftsbatallona Süd, z izjemo vodov v celjskem okrožju, ki so bili taktično in disciplinsko podrejeni komandirju 5. in 6. čete Wolfu.

Naloga čet je bila z bojnimi stražami v moči desetine in s patroljami sodelovati s policijo in graničarji pri varovanju državne meje.

Že čez štirinajst dni je mariborski zastopnik poveljnika redarstvene policije Alpenland polkovnik Nowotny poročal:

»Wehrmannschaft je angažiran južno od Save za varovanje meje. Stopnja njegove izobrazbe ne zadostuje za samostojno ali pa policijsko uporabo. Četudi ne bi prišlo do pomiritve razmer, bodo morali biti vermani kljub temu v doglednem času dani zopet na razpolago za gospodarsko akcijo.

Italijanski oddelki so po daljši prekinitvi zopet začeli izvajati svojo patroljno službo v obmejnem področju in tako otežujejo bandam prehod.«⁴⁸

Poročilo kaže, da policija ni bila zadovoljna z Wehrmannschaftom. Da odnosi niso bili v redu, kaže tudi zaupni dopis komandirja 5. in 6. čete vodji Wehrmannschafta 19. maja 1942:

»Iz zaupnega poročila enega od mojih vodnikov sem dognal, da naj bi policija dobila zaupno povelje, po katerem naj pri oboroženih akcijah Wehrmannschafta prevzame iniciativo. Znamenja pri vodih potrjujejo to poročilo.

Ker bo za oboroženo akcijo predvidenih 6 tednov kmalu minilo in bi daljše angažiranje Wehrmannschafta občutno motilo na eni strani gospodarsko, na drugi strani pa naše organizacijsko delo v Sturmih, Vas prosim, Oberführer, da bi govorili z zveznim vodjem in z njim določili konec maja kot rok za demobilizacijo oboroženih čet. Poleg tega se je ravnokor začelo napredovanje na vzhodu in se zdi, da je s tem naša naloga izpolnjena.«⁴⁹

Istega dne je pri Jančah pritisnila na mejo II. grupa odredov, ki ji je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet ukazalo, naj odide na Štajersko. Ker se ji to ni posrečilo, po bojih pri Jančah 20.–21. maja ni več poskušala priti čez Savo, ker so bile nemške sile premočne in ker ji je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet ukazalo, naj gre čez Gorenjsko in tam pomaga I. grupi odredov organizirati ljudsko vstajo. Nemci so zdaj vsekakor domnevali, da bo prej ali slej neka večja enota skušala priti na Štajersko in okrepiti I. štajerski bataljon in ne samo da niso demobilizirali bataljona Wehrmannschafta, temveč so ga celo okrepili z novimi četami. Tako so 24. maja ustanovili 7. četo, čez dva dni pa 8. četo. V drugih četah pa se je te dni moštvo v glavnem zamenjalo.⁵⁰

Konec maja je prišlo do premestitve nekaterih čet, tako da je bila razmestitev naslednja: 4. četa v Veliki vasi, 1. četa v Sevnici, 3. četa v Zagorju, 2. četa v Vrnskem (en vod v Šmartnem ob Paki in Braslovčah), 7. četa v Gornjem gradu (en vod v Lučah, Ljubnem in Rečici), 8. četa je bila za rezervo v Rajhenburgu. Vse te čete so hkrati s 1. in 2. vodom 5. čete, ki sta bila na Št. Gotartu in Sveti planini, varovale državno oziroma pokrajinsko mejo. Štab bataljona je bil še naprej v Sevnici, prav tako tudi štabni vod, ki je tam stražil most.⁵¹

Toda v tem času vermani niso imeli kdo ve kako hudih bojev z enotami I. štajerskega

vzhodno ad črte Rajhenburg–Krška–Drmovo–Cerklje–Vrhovska vas ležeči del brežiškega okrožja; 2. pal četa za posebno uporabo južno ad črte Krško–Orlje in vzhodno od črte Orlje–Bučka ležeči del brežiškega okrožja do črte Krško–Drmovo–Cerklje Vrhovska vas (po odhodu čete je ta predel bil priključen operacijskemu odseku Wehrmannschaftsbatallona Süd). Poleg teh sta bili še 2. orož. rez. mat. četa Alpenland v Brežicah z nalogo patroljirati po brežiškem in trboveljskem okrožju in 1. orož. rez. mat. četa Alpenland v Celju z nalaga patroljirati po celjskem okrožju.

48 Prepis v AMNO.

49 Izvirnik v AMNO.

50 Bataljonsko povelje št 29 od 28. V. 1942 v AMNO.

51 Predpovelje komandanta bataljona 26. V. 1942 v AMNO; povelje komandanta bataljona 28. V. 1942 v AMNO.

bataljona, ki se je zbral v prvi polovici aprila 1942 na Tolstem vrhu, kamor so bile poklicane partizanske skupine, ki so prezimile na Štajerskem.⁵² Njegov prvi napad je veljal rudniškim napravam pri Trbovljah (Retje, Plesko in Limberg) v noči od 27. na 28. april. Istočasno je zaseda 2. čete napadla postojanko vermanov na Sveti planini. Posadka je napad odbila in imela enega mrtvega.⁵³

Zatem se je I. štajerski bataljon razdelil — 1. četa je operirala v revirjih, 2. v Šaleški dolini, 3. pa v Savinjski dolini.⁵⁴ Medtem ko je prva operirala v glavnem samostojno, sta se druga in tretja za večje napade združevali.⁵⁵ Maja in v prvi polovici junija so v bojih s posameznimi četami⁵⁶ padli le trije vermani (prvi v Sošicah pri Preboldu, drugi pri Nazarjah in tretji na Kolovratu nad Zagorjem).⁵⁷ Do večjih bojov pa je prišlo 16. junija na Črnicu med vermani 7. čete in 1. četo I. bataljona Kokrškega odreda, kjer so vermani imeli dva mrtva.⁵⁸ Drugi dan sta policija in Wehrmannschaft napadla taborišče I. štajerskega bataljona v Golčah pod Sveto goro. V boju so padli trije vermani iz 3. čete v Zagorju.⁵⁹

V začetku julija 1942 je Wehrmannschaftsbataillon Süd premestil svoje čete. Štab bataljona je z vodom 6. čete, ki je bila odslej štabna četa in imela še voda v Grižah in Rogaški Slatini, odšel iz Sevnice v grad Žovnek pri Braslovčah. 8. četa se je premestila v Ljubno (vodi v Solčavi, Ljubnem, Radmirju in Lučah), v Rajhenburg pa je prišla komaj ustanovljena 9. četa iz Ptuja. 1. četa se je premestila iz Sevnice v Dole (en vod v Šentjanžu), 2. vod 6. čete v Radečah (sem je prispel sredi junija iz Prebolda) in 3. vod iste čete v Preski (sem je prispel sredi junija iz Teharij) sta postala 5. četa v Radečah, medtem ko sta 1. vod bivše 5. čete na Št. Gotartu in 2. vod iste čete na Sveti planini postala podrejena 3. četi v Zagorju. Bivši 1. vod 6. čete je bil premeščen iz Griž v Šoštanj. Sem in v Velenje je prišla tudi posebna četa, sestavljena iz nemških učiteljev na Spodnjem Štajerskem. 2. četa je ostala v Vranskem (z enim vodom v Braslovčah in Šmartnem ob Paki), 7. četa je ostala v Gornjem gradu (z vodom v Gornjem gradu, dvema v Novi Štifti in enim v Bočni in Šmartnem ob Dreti). 4. četa je ostala v Veliki vasi.⁶⁰

Premeščanje posameznih čet oziroma vodov vse bolj v notranjost spodnje-štajerskega ozemlja kaže, kako se je razširila dejavnost omenjenih treh partizanskih čet, ki se jim je v začetku junija pridružila še četrta. Na drugi strani pa so Nemce na Spodnjem Štajerskem vznemirili dogodki v Ljubljanski pokrajini (ustvaritev obsežnega osvobojenega ozemlja) in na Gorenjskem (vrsta uspešnih akcij I. grupe odredov), kar kaže tudi posebna odredba Zveznega vodje Štajerske domovinske zveze Franca Steindla 2. julija 1942. V nji pravi uvodoma:

»Delovanje slovenskih komunističnih band v italijanski Ljubljanski pokrajini in na Gorenjskem pomeni ogrožanje Spodnje Štajerske. Banditi so v službi Moskve in skušajo ob zlorabi domačega prebivalstva motiti red in izgradnjo ... Dodatni policijski in orožniški kontingenti ne morejo biti za daljšo dobo angažirani na Spodnjem Štajerskem. (Podčrtal T. F.)⁶¹

52 Zbornik VI/2, dok. 33, str. 62 in dok. 38, str. 86.

53 Wolfovo poročilo 19. V. 1942 v AMNO.

54 Med Mrzlico in Dobrovljami, str. 114–115.

55 Zbornik VI/4, dok. 12, str. 33.

56 Zbornik VI/3, dok. 170, str. 512.

57 Poročilo Wehrmannschaftsbataillona Süd 29. V. 1942 v AMNO.

58 Poročilo Wehrmannschaftsbataillona Süd 19. VI. 1942 v AMNO; Zbornik VI/3, dok. 35, str. 241.

59 Poročilo Wehrmannschaftsbataillona Süd 19. VI. 1942 v AMNO; Zbornik VI/4, dok. 12, str. 33.

60 Predpovelje Wehrmannschaftsbataillona Süd 18. VI. 1942 v AMNO; povelja komandanta bataljona 30. VI., 5. VÜ. in 9. VII. 1942 v AMNO.

61 Sovražnik je prav v tem času začel močno ofenzivo na Gorenjskem.

Samopomoč je ukaz časa!

V skladu s pozivom šefa civilne uprave gauleiterja dr. Uiberreitherja so bili vpoklicani in oboroženi deli Wehrmannscharfta Štajerske domovinske zveze, ki opravljajo svojo službo kot pomožna policija pod lastnim poveljstvom v 9 četah, ki tvorijo Wehrmannscharftsbataillon Süd.

S tem se Spodnja Štajerska 1. 1942 priznava k tradicijam svojim prednikov, ki so v preteklih stoletjih, kadar je grozila nevarnost, pogosto zamenjali plug z mečem, da bi odvrnili z meja Rajha, katerega zid so bili, nevarnosti, ki so mu grozile. .

Sedanji politični položaj zahteva, da vpokličemo nadaljnjih 500 članov Wehrmannscharfta. Do jeseni 1942 bo predvidoma stalno pod orožjem 2500 članov Wehrmannscharfta. (Podčrtal T.F.)

Jasno je, da tako angažiranje sil ne pospešuje proizvodnje, saj bodo vpoklicani možje, kmetje, delavci, uradniki itd. zapustili svoje delovno mesto in ga zamenjali z delavnostjo, ki sama po sebi ni produktivna.

Nad vsako proizvodnjo pa je varnost, mir in red na Spodnjem Štajerskem. Šele to zagotavlja in omogoča proizvodnjo. Primer Gorenjske nam to jasno dokazuje.«

Na koncu je določil način rekrutacije za bataljon, ki je bila dotlej precej samovoljna. Komandant bataljona zahteva pri Standartah določeno število mož za izpopolnitev. Te razdele določeni kontingent po določenem ključu na posamezne Sturme. Vodje teh pa skupaj s pristojnimi vodji krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze poimensko določijo može, ki jih je treba vpoklicati in ki »morajo biti politično popolnoma zanesljivi ter tudi telesno ustrezno sposobni«. Sezname predloženih mož prekontrolirata vodja Standarte in vodja pristojnega delovnega urada, nakar se jih pismeno vpokliče in pošlje nadomestni četi v Rogaško Slatino, ta pa šele po najmanj tritedenskem šolanju v operativno enoto.

Ukazal je tudi, da je treba oprostive omejiti na minimum in da je treba »člane Wehrmannscharfta, ki opravljajo v boju dolžnost, za katero so bili vpoklicani, predvsem upoštevati kot dokončne člane Štajerske domovinske zveze.«

Zanimiv je tudi peti člen povelja, ki pravi: »Taktična načela bojevanja proti banditom bom določil sam, na podlagi dosedanjih praktičnih izkušenj.⁶² Ne samo, da se je začel vmešavati v taktična načela bojevanja, temveč je kmalu tudi sam začel poveljevati obo-roženim enotam Wehrmannscharfta.

Kakšna so bila obljubljena taktična pravila, je razvidno iz dopisa, ki ga je razposlal v drugi polovici julija 1942:

»Patrulj in velikih akcij se bomo udeležili le tam, kjer ima zahtevajoča ustanova (policija, tajna državna policija itd.) konkretne podatke o bivanju band, ali kjer med aktivnim nastopom band in začetkom naše akcije ni daljšega časovnega razdobja. Zaradi domnev ali poročil, da so baje pred urami ali dnevi videli bande, načelno ne bo poslana v akcijo nobena enota Wehrmannscharfta.

Drugotna naloga enot je, zavarovanje lastnega bivališča in kraja podnevi in ponoči.

Osnovna in bojna naloga je, na določenem operacijskem področju onemogočiti vsako delavnost band, oziroma te ugotoviti in razbiti. Ta naloga pa se lahko reši intenzivno le, če se glede na bojno taktiko in delavnost band izkoristi moment iznenadenja. Dokler bodo nemške eksekucijske sile podnevi zaposlene v brezuspešnih patroljah in velikih akcijah, njihova nočna aktivnost pa ostala omejena le na zavarovanje lastnega bivališča, bodo banditi ponoči lahko neovirano obvladovali deželo in izvajali akcije. Težišče delavnosti enot Wehrmannscharfta se mora v bodoče prenesti v noč ...«⁶³

62 Zbornik VI/3, dok. 159, str. 482–485.

63 Izvirnik v AMNO.

Vendar pa od začetka julija 1942 do prihoda II. grupe odredov enote I. štajerskega bataljona, ki so v tem času napravile dva večja napada na industrijske naprave (2. julija napad na rudnik Huda jama in 10. avgusta napad na rudnik Liboje),⁶⁴ niso imele večjih bojov z nemškimi silami. Z vermani so imele manjše spopade 6. julija v Letušu, 8. julija v Lokah pri Taboru, 22. julija pri Sv. Martinu, kjer sta padla dva vermana, 9. avgusta v Št. Gotartu itd. Rezultat vseh teh spopadov je bil negativen za Nemce. O tem je major Sager poročal na štabni konferenci 24. avgusta 1942: »V času od zadnjega poročila (27. julija 1942 — opomba T. F.) so se razmere zaostriale. Število napadov je poraslo, izgube so žal na naši strani večje kot na strani banditov. V boju smo izgubili 11 svojih ljudi, medtem ko smo mi ustrelili v boju le 6 banditov.«⁶⁵ I. štajerski bataljon pa je imel od svojega zбора v aprilu do 31. avgusta 18 mrtvih, 7 ranjenih in 17 pogrešanih.⁶⁶

Ta neuspeh je Nemce prisilil, da so 21. avgusta okrepiли svoje sile na Spodnjem Štajerskem z II. bataljonom 5. policijskega polka (bivši 322. pol. bat.) in vodom protitankovskih topov, ki sta prišla z Gorenjskega v celjsko okrožje (štab bataljona in ena četa v Celje, ena četa v Žalec, ena pa v Šoštanj) in so mu odslej bile v taktičnem oziru podrejene tudi vse čete Wehrmannschaftsbatallona Süd v tem okrožju ter druge policijske enote (Rez. pol. četa Wien in 1. orož. rez. mot. četa Alpenland). Vse čete Wehrmannschaftsbatallona Süd v brežiškem in trboveljskem okrožju pa so bile v taktičnem oziru podrejene komandantu I. bataljona 19. policijskega polka (bivši 72. rez. pol. bat.), kamor so spadale tudi druge policijske enote (Rez. pol. četa Salzburg, 2. rez. pol. četa Wiesbaden in vod protitankovskih topov v Sevnici).⁶⁷

Toda že 1. septembra so zaradi aktivnosti Ruške čete vključili v operacijska področja še del okrožja Maribor-okolica ter reorganizirali operacijska področja posameznih bataljonov. Tako je zahodni del celjskega okrožja do črte Tolsti vrh–Ljubija pri Mozirju–reka Savinja–Prebold–Gabrsko–Sveta planina–Čemšenik–Št. Gotart–Trojane tvoril tako imenovano veliko operacijsko področje A, v katerem so bile enote Wehrmannschaftsbatallona Süd pod poveljstvom SA-Oberführerja Glasowa. Drugi del celjskega okrožja z delom okrožja Maribor-okolica do črte Plešivec–Suha dolina–Dobrova–Mislinja–Brešarjeva planina–Vitanje je tvoril tako imenovano veliko operacijsko področje B, v katerem je bil II. bataljon 5. policijskega polka z Rez. pol. četo Wien, 1. rez. orož. mot. četo Alpenland in vodom pomožne policije iz Maribora. Izven tega področja je bil na novo vpoklicani vod Wehrmannschafta pri Sv. Arehu na Pohorju, ki je bil v taktičnem oziru podrejen Orožniškemu glavarstvu Maribor. Trboveljsko in brežiško okrožje sta bili tako imenovano veliko operacijsko področje C, v katerem je bil I. bataljon 19. policijskega polka z vodom protitankovskih topov in 3. ter 10. četo Wehrmannschaftsbatallona Süd.⁶⁸ bolj so se razmere poslabšale za Nemce, ko so na Štajersko prišle enote II. grupe odredov. Od 541 mož sta preko Gorenjske prišla na Štajersko le dva bataljona, ki sta štela skupaj okrog 120 mož.⁶⁹

Najprej je prišel tako imenovani Simonov bataljon pod poveljstvom Janka Sekirnika-Simona, ki je konec avgusta štel le 56 mož in že ob prihodu 20. avgusta na cesti pri Črnicu napadel avto z vermani, ki so imeli pet mrtvih in enega ranjenega.⁷⁰ Temu napadu je takoj drugi dan sledila neuspešna sovražna čistka v prostoru Mozirje–Letuš–Braslovče–Čreta–Kokarje–Malo Nazarje s 5. četo 5. pol. polka, 1. orož. rez. mot. četo Alpenland,

64 Zbornik VI/4, dok. 12, str. 33.

65 Zbornik VI/3, dok. 216, str. 626.

66 Rudi Knez-glas, Razvoj partizanskega gibanja na Štajerskem 1941–1942, rokopis v AMNO.

67 Povelje BdO 17. VIII. 1942 v AMNO.

68 Povelje BdO 1. IX. 1942 v AMNO.

69 Zbornik VI/4, dok. 86, str. 255.

70 Zbornik VI/3, dok. 211, str. 617; Befehlsblatt, september 1942.

trema četama 321. Landeschützenbataljona, orožništvo in vermani. 27. in 28. avgusta se je nadaljevala s 7. četo 5. pol. polka, orožništvo in vermani v prostoru Luče–Ljubno–Solčava.⁷¹

Kranjčev bataljon pod poveljstvom Franceta Poglajena-Kranjca je napravil nekoliko daljšo pot čez Koroško in je ob prihodu na Štajersko štel le 27 oziroma z nekaterimi borci drugih enot skupaj 39 mož.⁷² Proti njemu so takoj 2. septembra usmerili neuspesno akcijo z II. bataljonom 5. pol. polka na Smrekovcu, 4. in 6. septembra pa akcijo lovskega odreda 9. čete Wehrmannschafta severno od Ljubnega.⁷³

Ob svojem prihodu na Štajersko je štab II. grupe odredov (Franc Rozman-Stane in Dušan Kveder-Tomaž) našel tu I. štajerski bataljon s štirimi četami in nekaj samostojnih skupin. Našel je tudi slabo razpredeno organizacijo Osvobodilne fronte, ki jo je tvorilo le nekaj ilegalcev. Pa še ti so bili v bistvu partizani, določeni za terensko delo in so živeli v bližnji partizanski enoti ali pa v kakšnem bunkerju. Na področju revirjev, Savinjske doline, Litije, Moravč in Koroške je bilo okoli 20 terencev.⁷⁴ Takemu nizkemu številu aktivistov je bilo vzrok močno nemško nasilje, ki se je izražalo predvsem v streljanju talcev (medtem ko so prej streljali skupine po 10 do 30 oseb, so zdaj streljali skupine po 70 do 150 ljudi), saj so do 21. decembra 1942 ustrelili 1043 talcev.⁷⁵ Bilo je tudi precej izdaj, ki so ponekod ravno jeseni 1942 dosegle svoj višek. Zato ni čudno, da so bile težave z rekrutacijo v osvobodilno vojsko in da se je vse dalo »odpeljati v Wehrmannschaft in vojsko brez oklevanja«.⁷⁶ Štab II. grupe odredov so čakale težke naloge.

V začetku septembra je na Dobrovljah reorganiziral štajerske partizane tako, da jih je razdelil v štiri bataljone (Savinjski, Pohorski, Moravški in Kozjanski bataljon). Reorganizirana II. grupa odredov je v drugi polovici septembra prešla v napad, tako da so Nemci 3. oktobra 1942 na štabni konferenci ugotovili:

»V septembru 1942 se je pojavilo v javnosti mišljenje, da je aktivnost band popustila. Njihova dejavnost konec septembra pa dokazuje, da ni tega pričakovati ... Nameravanega poziva banditom, naj se prostovoljno prijavijo, nismo izdali, ker ne bi bilo odziva. Naše izgube: vojska je imela tri mrtve in 2 ranjena, Wehrmannschaft pa dva ranjena.«⁷⁷

Težišče osvobodilnega boja na Štajerskem po prihodu II. grupe odredov je bilo še naprej v Savinjski dolini, kjer je bil Savinjski bataljon, ki je dobil za jedro borca bivšega Simonovega bataljona, vendar so se vse čete združile šele v začetku novembra. Z vermani je imel več spopadov, tako 16. septembra pri Sv. Juriju ob Taboru, kjer je padel en verman, 20. septembra na Čreti, kjer sta padla dva vermana in 25. septembra pri Vranskem.

Ti, za Nemce negativni spopadi so napolili poveljnika redarstvene policije Alpenland, da je za 29. september ukazal napraviti veliko čistko, v kateri je sodeloval tudi Wehrmannschaftsbataillon Sud. I. bataljon 19. pol. polka (s črte Trbovlje–Laško) in II. bataljon 5. pol. polka (s črte Laško–Liboje–Prebold) sta prečistila področje Trbovlje–Laško–Liboje–Prebold–Trbovlje; posebno Mrzlico, zahodno od tod pa Wehrmannschaftsbataillon Sud področje Trbovlje Prebold–Vransko–Velika planina–Sv. Lenart–Sveta planina–Trbovlje. Ta operacijski sektor je razdelil na tri dele: prostor Pondor–Vransko–Ločica–Kozice sta prečistili 2. in 8. četa, prostor Kozice–Sv. Lenart–Loke 6. in 8. četa, prostor Loke–Sv. Lenart–Sveta planina–Trbovlje–Prebold–Tabor pa so od juga proti severu čistile 4., 7. in

71 Poročili BdO 24. in 29. VIII. 1942 v AMNO.

72 Zbornik VI/4, dok. 21, str. 61.

73 Poročili BdO 4. in 6. IX. 1942 v AMNO.

74 Zbornik VI/3, dok. 86, str. 254–258.

75 Zbornik VI/4, dok. 200, str. 540.

76 Zbornik VI/3, dok. 86, str. 256.

77 Zbornik VI/4, dok. 162, str. 450–451.

8. četa, s severa proti jugu pa 3., 2. in 9. četa⁷⁸ O rezultatu čistke je major Sager poročal 3. oktobra na štabni konferenci: »Akcija preteklega torka je v celoti spodletela, ker prebivalstvo pomaga banditom — zlasti v Hrastniku.«⁷⁹

Nova akcija Wehrmannschaftsbatalliona Süd je bila 30. in 31. oktobra in je bila usmerjena proti štabu grupe, kar je razvidno iz povelja komandanta bataljona 29. oktobra, v katerem pravi:

»Glavnemu komandantu banditov Stanetu je znano, da je Wehrmannschaftsbatallion Süd premestil svoje sile na Pohorje. Zato je zopet določil Dobrovlje za svoje komandno mesto ter po izjavah ujetnikov (tajna državna policija) tja pozval tudi čete banditov ...«⁸⁰.

V čistki je sodelovalo pet čet vermanov. Medtem ko je 8. četa zapirala položaje Prodnik–Kokarje–Sifernik–Malo Nazarje–Mozirje, so 2., 3., 7. in 9. četa prvi dan s položajev Gomilsko–Braslovče–Letuški prodrle do črte Marija na Zreti–Sv. Ivan–Jezernik–Sv. Urban, drugi dan pa dalje do zapornih položajev 8. čete. Ta dan je 3 km južno od cerkve Marija na Čreti prišlo do spopada s Savinjskim bataljonom, ki se je brez izgub z naskokom prebil iz obroča. 7. četa vermanov iz Gornjega grada je imela tri mrtve in šest ranjenih, vod iz Gomilskega pa enega mrtvega. Sam boj je komandir orožniške postaje Vransko opisal takole:

»Mesto, na katerem se je boj vnel, leži na neki strmini, ki jo obdajajo večji in manjši deli skalnate stene. Ker je moštvo Wehrmannscharfta moralo dalje po tej strmini, so banditi, dobro zavarovani za temi skalami, pustili, da jim pride čim bliže in ga nato obsuli s peklenskim ognjem in z velikim številom ročnih bomb. Poleg tega so na Wehrmannscharft, ki se je branil, valili kamenje z navpičnih sten. Boj je trajal približno pol ure. Da bi se rešili iz tega nevarnega položaja, so se vermani umaknili sredi boja nekaj sto metrov nazaj. Banditi so izkoristili to priložnost in pobegnili. Wehrmannscharft je poslal kurirje in zahteval pomoč. Po pritegnitvi nove skupine, ki je štela 80 mož, so začeli bandite zasledovati. To akcijo so v mraku prekinili brez uspeha. Po ugotovljenih sledovih krvi na mestu boja sklepajo, da je bilo več banditov ranjenih. Z združitvijo močnejših orožniških in vermanšaftskih sil so 1. XI. 1942 začeli znova zasledovati bandite na področju Zahomec, Črni vrh, Košnica in Loke. Tudi ta akcija je bila brezuspešna.«⁸¹

Savinjski bataljon je v teh dneh napravil nekaj napadov. Tako je posebna patrulja 20. oktobra likvidirala SA-Hauptsturmführerja Bellenzierja v njegovi pisarni v Trbovljah, 29. oktobra pa vodjo nazarskega Sturma.⁸² Pomembnejša pa sta vsekakor dva napada na avtomobile. Prvi je bil 27. oktobra na cesti Trbovlje–Trojane, ko je zaseda napadla poštni avtobus in osebni avtomobil SS-Postschutza, pri čemer je bilo ubitih 5 oseb, 10 pa ranjenih.⁸³ Drugi napad je bil 4. novembra pri Sp. Krašnji prav tako na avtobus in spremljajoči patroljni avtomobil SS-Postschutza, kjer je padlo 6 esesovcev, 2 sta bila pogrešana, 7 oseb ranjenih, oba avtomobila pa zažgana. Bataljon je nato odbil napad čete vermanov iz Gornjega grada, ki je imela enega mrtvega.⁸⁴ 9. novembra so Nemci na štabni konferenci poročali: »Poštni promet je bil zaradi tega skoraj povsod za krajši čas prekinjen, z Braslovčami in Gornjim gradom nimamo še danes nobene zveze.«⁸⁵

Po napadu na avtomobila pri Sp. Krašnji je Savinjski bataljon nameraval napasti postojanko vermanov v Šmartnem ob Dreti. Toda to je preprečila sovražnikova velika akcija

⁷⁸ Povelje Wehrmannschaftsbatalliona Süd 29. IX. 1942 v AMNO.

⁷⁹ Zbornik VI/4, dak. 162, str. 451.

⁸⁰ Izvornik v AMNO.

⁸¹ Zbornik VI/4, dok. 175, str. 489–490; dok. 84, str. 270–271.

⁸² Zbornik VI/4, dok. 84, str. 271.

⁸³ Poročilo BdO 30. X. 1942 v AMNO.

⁸⁴ Poročila BdO 6. XI. 1942 v AMNO; Zbornik VI/4, dak. 84, str. 271.

⁸⁵ Zbornik VI/4, dak. 177, str. 493.

7. novembra, ki jo je po vseh uspešnih napadih bataljona ukazal poveljnik redarstvene policije Alpenland.

Za veliko akcijo so uporabili I. bataljon 19. pol. polka, 1. in 3. rez. orož. mot. četo Alpenland, Wehrmannschaftsbatallion Süd, ki so bili že prej na Spod-njem Štajerskem, III. bataljon 24. pol. polka (bivši 93. rez. pol. bat.), ki je v Celju zamenjal II. bataljon 5. pol. polka, III. bataljon 1. pol. polka z Gorenjskega (bivši 10. rez. pol. bat.) in 922. Landesschützen-bataljon iz Celja. Te enote so obkobile področje Vransko–Braslovče–Mozirje–Rečica–Šmartno ob Dreti in pri angleških barakah na Dobrovljah zadele na obkoljen bataljon. Ta se je moral z naskokom prebijati iz obročev, pri čemer je padla skoraj cela četa, ki mu je krila umik. Imel je 17 mrtvih in 7 ujetih, ki so jih zatem Nemci in domači izdajalci razkazovali po celjskih ulicah. Nemci so imeli le enega ranjenega.⁸⁶

Ker je delu bataljona uspelo prebiti se iz obročev, je poveljnik redarstvene policije Alpenland ukazal, naj se v noči od 10. na 11. november začne nova velika akcija severno in zahodno od Vranskega. Nemci so privlekli še več sil in so poleg Wehrmannschaftsbatalliona Süd sodelovali še 19. pol. polk s podrejenimi rez. pol. četami »Wien«, »Salzburg« in »Wiesbaden«, III. bataljon 24. pol. polka, III. bataljon 1. pol. polka, I. bataljon 4. pol. polka (bivši 316. pol. bat.) in 922. Landesschützen-bataljona. Akcija ni uspela, ker se je preostanek bataljona že umaknil s tega področja.⁸⁷

Po razbitju je bil namreč del bataljona priključen Moravškemu bataljonu, dvanajst-članska skupina je odšla na Pohorje, enajstčlanska pa na Koroško.

Zatem se je težišče osvobodilnega boja na Štajerskem preneslo na Pohorje. Že 3. oktobra se na štabni konferenci v Gradcu kaže zaskrbljenost, ko major Sager poroča: »Položaj na Pohorju nam povzroča hude skrbi. 5. X. bomo poslali tja celo četo, zahtevali pa smo še dve nadaljnji. V trboveljskem okraju sta dve četi, še ena četa bo na razpolago, ko bo krčenje gozda vzdolž meje končano, in četa v Radečah skupno z Wehrmannschaftom na razpolago za potrebe v drugih krajih ...«⁸⁸

Pohorski bataljon, ki je bil sestavljen iz bivšega Kranjčevega bataljona, Zgornjesavinjske, Šaleške in Ruške čete, ki pa se je zelo pozno vključila vanj, se je prvi čas sprijemal z vermani iz voda pri Sv. Arehu. Tako je 10. oktobra šest prostovoljcev napadlo oddelek vermanov, ki so imeli enega mrtvega in se razbežali.⁸⁹ 19. oktobra je bil spet napaden oddelek vermanov na poti od Sv. Areha v Ruše. Imel je dva mrtva in enega ranjenega.⁹⁰ 23. in 24. oktobra je bataljon napadel Oplotnico in tedaj je nemški župan iz Oplotnice poročal: »Wehrmannschaft je povsem odpovedal predvsem po krivdi svojega vodstva. Tudi danes ni mogoče ugotoviti med tukajšnjimi vermani resnične pripravljenosti za akcijo. Samo 10 do 15 mož tukajšnjega Wehrmannschafta redno opravlja svojo službo. Opozarjam na to, da so v oplotniški krajevni skupnosti trije Sturmi Wehrmannschafta.«⁹¹

Poveljnik redarstvene policije Alpenland je uvidel, da je Pohorje ogroženo, saj ni bilo dneva v oktobru, ko bi Pohorski bataljon ne napravil akcije, na drugi strani pa so na štabni konferenci 26. oktobra ugotovili, da v začetku oktobra tja poslana četa še ni prišla v stik s partizani.⁹² Zato je drugi dan ukazal, naj Wehrmannschaftsbatallion Süd pošlje dve četi na Pohorje. Ta je res poslal 1. četo iz trboveljskega okrožja in sicer en vod v Oplotnico, drugi v Zreče, tretji pa v Vitanje ter 4. četo iz Nazarja v Sv. Lovrenc in Ribnico na Pohorju, 2.

86 Zbornik VI/4, dok. 101, str. 291–294; dok. 177, str. 493; dok. 180, str. 503.

87 Poročilo BdO 12. XI. 1942 v AMNO.

88 Zbornik VI/4, dok. 162, str. 451.

89 Zbornik VI/4, dok. 100, str. 289.

90 Zbornik VI/4, dok. 171, str. 477, Befehlsblatt, november 1942.

91 AMNO.

92 Zbornik VI/4, dok. 173, str. 484.

četa v Vranskem pa je morala dati pet skupin za okrepitev ribniške postojanke, v katero je šel 2. vod 4. čete. V Sv. Lovrenc je prišel tudi štab bataljona. Vse te enote so nosile na kapi in nahrbtniku za razspoznavni znak smrekovo vejico.⁹³ Čemu ta posebni razspoznavni znak, nam lepo pojasnjuje poročilo štaba IV. operativne cone »Štajerske« 10. januarja 1943, ki pravi o pohorskem terenu:

»Kakor v vsej Štajerski, tako je tudi ta teren posejan z vermani, ki so bili doma z uniformami, nekateri tudi s puškami. Naše patrulje so jih pridno obiskovale, pobirale uniforme in orožje (okrog 60 pušk), tako da so se naši tovariši dodobra opremili z obleko. Ker je ves bataljon bil v vermanšaftskih uniformah, so bili Nemci prisiljeni spremeniti barvo teh uniform, da se v hajkah ne bi pomešali.«⁹⁴

Že prej so bili poslani na Pohorje trije lovski odredi (Jagdkommandos), od teh je eden 28. oktobra na Plešiču napadel patruljo Pohorskega bataljona, ki je imela enega mrtvega. Ker je komandant Wehrmannschaftsbatalliona Süd domneval, da so tam zbrane večje partizanske sile, je 29. oktobra usmeril proti Plešiču očiščevalno akcijo. Lovski odred B je z vodom 4. čete iz Sv. Lovrenca prodiral v jugozahodni smeri proti Plešiču, vod iz Sv. Areha v južni smeri čez Staro glažuto in nato v severni smeri proti Smolniku, posadka iz Ribnice pa je prodirala v južni smeri proti Ribniškemu sedlu, nato pa proti Pesku. To je bila prva večja akcija proti Pohorskemu bataljonu, ki pa ni uspela, ker ni odkrila bataljonnovega taborišča.⁹⁵

Tej neuspeli akciji je sledil nov neuspeh napad, o katerem so Nemci sami poročali: »Dne 7. XI. 1942 je vod Wehrmannschafta iz Ribnice na Pohorju na Mislinjskem sedlu (k. 1447) okrog 9 km vzhodno-severovzhodno od Mislinja naletel na nadmočno tolpo, ki je vod razpršila. Neki lovski odred Wehrmannschafta je napadel tolpo v hrbet in jo pregnal... Naše izgube: dva padla pripadnika Wehrmannschafta, eden težko in trije lahko ranjeni. Osem pripadnikov vermanšaftskega voda iz Ribnice na Pohorju se še ni vrnilo.«⁹⁶ Pohorski bataljon je imel enega mrtvega in enega ranjenega.⁹⁷

Ko so Nemci uvideli, da s samimi vermani ne bodo mogli niti uničiti bataljona niti bistveno omejiti njegove aktivnosti, so v boj privlekli še policijske enote. Prva taka večja akcija je bila 13. novembra, druga pa 15. novembra v prostoru Mislinja–Črni vrh–Ribnica–Sv. Anton–Slovenj Gradec.⁹⁸ O njih je polkovnik Nowotny poročal na štabni-konferenci 23. novembra: »V zadnjem času so bile tri velike akcije pod vodstvom policijskega generala. Akcija v predelu Mozirje–Braslovče je bila uspešna, drugi dve na področju Pohorja pa sta spodleteli.«⁹⁹ Po razbitju Savinjskega bataljona na Dobrovljah so Nemci lahko prenesli težišče protipartizanskega boja na Pohorje. Ko so Wehrmannschaftsbatallion Süd sredi novembra v glavnem demobilizirali, so nekoliko reorganizirali obliko boja proti osvobodilni vojski, o čemer so poročali na štabni konferenci 23. novembra:

»V bodoče bomo imeli na Spodnjem Štajerskem dva policijska bataljona; razdeljena vsak na tri čete ter poleg tega tudi dve samostojni četi. R e d n o borbo proti bandam, se pravi proti posameznim banditom, bodo vodile orožniške postaje, okrepljene z deželno stražo. (Podčrtal T. F.) Povečali bomo tudi število pomožnih policistov. Za operacije proti večjim banditskim enotam je pristojen vodja borbenih akcij. Obveščevalno omrežje je

93 Povelje Wehrmannschaftsbatalliona Süd 29. X. 1942 v AMNO.

94 Izvirnik v AMNO.

95 Povelje Wehrmannschaftsbatalliona Süd 29. X. 1942 v AMNO.

96 Zbornik VI/4, dok. 180, str. 502–503.

97 F. Filipič, Pohorski bataljon, Maribor 1952, str. 108–109.

98 Zbornik VI/4, dok. str. 493; poročili BdO 13. in 16. XI. 1942 v AMNO.

99 Zbornik VI/4, dok. 185, str. 514.

bilo prav tako reorganizirano ...»¹⁰⁰ S tem v zvezi so 18. novembra razdelili Spodnjo Štajersko v dve operacijski področji. Južno od črte Podčetrtek–Javorje–Vodruš–Tremenje–Mrzlica–Velika planina–Motnik je bilo operacijsko področje I. bataljona 19. Pol. polka (štab v Krškem, 1. četa v Brežicah, 2. v Zagorju, 3. v Krškem) in Rez. pol. čete »Wien« (Trbovlje), severno od te črte pa operacijsko področje III. bataljona 24. pol. polka (štab v Celju, 9. četa v Šoštanju, 10. v Konjicah, 11. v Žalcu), Rez. pol. čete »Wiesbaden« (Slovenj Gradec), Rez. pol. čete »Salzburg (Ljubno) in 1. orož. rez. mot. čete Alpenland (Celje). Vse te sile so bile podrejene komandantu III. bataljona 24. pol. polka, ki je 1. novembra 1942 postal vodja borbenih akcij na Spodnjem Štajerskem (po njegovem odhodu v drugi polovici decembra 1942 je to dolžnost prevzel zopet komandant orožništva pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko polkovnik Nowotny.¹⁰¹

Enote severnega operacijskega področja so od 26. do 28. novembra napravile veliko akcijo na Pohorju, ki pa ni uspela.¹⁰² Prav tako neuspela sta bila boja Rez. pol. čete Wiesbaden 1. decembra v Josipdolu in 4. decembra na Planinki, kjer so padli 4 policisti, 4 so bili težko, 5 pa lahko ranjenih. Pohorski bataljon je imel dva mrtva.¹⁰³

Zato je poveljnik redarstvene policije Alpenland pripravil novo veliko akcijo od 15. do 17. decembra, v kateri sta poleg policije sodelovala tudi vojska in Wehrmannschaft.¹⁰⁴ O rezultatu je polkovnik Nowotny poročal na štabni konferenci 21. decembra 1942: »Akcije, ki so bile na Pohorju od 15. do 17. decembra so spodletele, najbrž zaradi tega, ker so se banditi že prej razpršili.«¹⁰⁵

Ker so višja policijska poveljstva videla, da kljub takim akcijam in silam ni nobenih uspehov, na drugi strani pa je na Pohorju postalo relativno mirno, so 27. decembra odpoklicala III. bataljon 24. pol. polka drugam in reorganizirala operacijska področja tako, da je imela vsaka četa svoj operacijski okraj in sicer 1. četa I. bataljona 19. pol. polka v Zagorju, 2. v Trbovljah, 3. v Krškem. 2. četa pol. stražnega bataljona Wiesbaden (bivša Rez. pol. četa Wiesbaden) v Slovenjem Gradcu, 4. četa pol. straž. bataljona Wien (bivša Rez. pol. četa Wien) v Šoštanju in 5. četa pol. straž. bat. Alpenland (bivša Rez. pol. četa Salzburg) v Ljubnem.¹⁰⁶

Pohorski bataljon je po nemških podatkih napravil nič manj kot 105 akcij, 6 večjih sabotaž na javnih napravah, pri čemer je bilo ubitih preko 30 Nemcev in izdajalcev, medtem ko je bilo število padlih in ranjenih v bojih z bataljonom še večje.¹⁰⁷ Od začetka decembra 1942 ni napravil nobene večje akcije več in se je pripravljaj na prezimovanje. Prezimovališče si je napravil blizu Sv. Treh kraljev, kjer si je izkopal zemljanke in jih utrdil s strelskimi rovi. To prezimovališče pa je bilo izdano Nemcem in poveljnik redarstvene policije Alpenland generalmajor Knofe je 6. januarja 1943 izdal »povelje za akcijo št. 106«, v katerem je ukazal uničiti Pohorski bataljon.¹⁰⁸

Področje je razdelil na štiri odseke in v vsakem je prodirala ena kolona. Prvo kolono so sestavljale tri čete policijskih stražnih bataljonov, ki so prodirale iz prostora Lepe–Vom čez Veliki vrh proti severozahodu. V drugi koloni so bile 3. četa 19. pol. polka, 1. rez. orož. mot. čete Alpenland in čete mariborskega orožniškega glavarstva, ki so prodirale iz prostora Vom — k. 1256 proti severu. Tretjo kolono sta sestavljali dve četi 922. Landes-

100 Isto tam.

101 Povelje vodje borbenih akcij na Sp. Štajerskem 18. XI. 1942 v AMNO.

102 Poročilo BdO 26. XI. 1942 v AMNO.

103 Poročalo BdO 7. XII. 1942 v AMNO.

104 Poročilo BdO 14. XII. 1942 v AMNO.

105 Zbornik VI/4, dok. 200, str. 541.

106 Povelje vodje borbenih akcij na Sp. Štajerskem 27. XII. 1942 v AMNO.

107 Poročilo BdO 18. I. 1943 v AMNO.

108 Izvirnik v AMNO.

schützenbataljona iz Sevnice in Laškega, četa iz podoficirske šole v Slovenski Bistrici, četa 138. rez. planinskega polka iz Marenberga in četa III. rez. kolesarskega bataljona iz Slovenjega Gradca. Prodirala je iz prostora k. 1256 — Stare žage čez Javorski vrh proti jugu. Četrto kolono je sestavljal bataljon Wehrmannschafta pod poveljstvom SA-Sturm-bannführerja Toscherja, ki je prodiral iz prostora Stara žaga–Lepe proti zahodu. Sestavljali so ga vermani iz Maribora in okolice ter iz Celja. Napada se je udeležil tudi zvezni vodja Franc Steindl s svojimi sodelavci.

Rezultat te velike akcije je znan. Pohorski bataljon je padel v celoti, razen enega ranjenega, ki so ga Nemci ujeli in pozneje ustrelili kot talca. Toda tudi nemška policija je imela 16 mrtvih in 15 ranjenih, vojska enega mrtvega in dva ranjena, Wehrmannschaft pa dva mrtva in tri ranjene.¹⁰⁹

Na področju Kozjanskega bataljona, ki se je ustanovil 10. septembra 1942 in v jeseni 1942 ni delal večjih napadov, je operirala 10. četa Wehrmannschaftsbatallona Süd, ki je skupaj s 1. četo 19. pol. polka in Rez. pol. četo Wiesbaden napravila akcijo zahodno (27.–29. avgusta) in severno od Pilštajna (11. in 12. septembra) itd.¹¹⁰

Moravški bataljon ni imel nobenih bojov z vermani in tudi ne večjih bojov z nemško policijo vse do decembra 1942 in je spomladi 1943 postal osnova za ustanovitev Kamniško-zasavskega odreda.

Tako vidimo, da je Wehrmannschaftsbatallion Süd sodeloval skoraj v vseh sovražnih akcijah proti osvobodilni vojski na Štajerskem od spomladi do jeseni 1942, da se je težišče njegovih sil premikalo s težiščem osvobodilnega boja v tem času, da je imel največ sil v partizansko razgibanih predelih in ko po prihodu II. grupe odredov niso proti nji zadostovale njegove sile, so prišle na Štajersko večje policijske enote. Do teh zaključkov je prišel tudi štab II. grupe odredov, ki je 14. novembra poročal:

»Z mobilizacijo Wehrmannschafta je okupator osvobodil večino svoje oborožene sile na Štajerskem in dal boju proti okupatorju novo obliko boja proti janičarjem. Nemške oborožene sile je ostalo malo, mogoče 1000 mož ali še manj. Pač pa so posadke Wehrmannschafta razpostavljene po vseh področjih, v centrih partizanskega gibanja skoraj v vsaki vasi, drugje redkeje. Udarnost te vojske je seveda manjša Poveljniški kader Wehrmannschafta je sestavljen iz zagrizenih hitlerjancev-Slovencev, ki večinoma opravljajo svojo funkcijo vestneje kot Nemci sami. Moštvo je prisilno mobilizirano, deloma pod vplivom hitlerjanske propagande, deloma s tihimi simpatijami za nas ... Njihova taktika proti nam je dvojna, kombinirana. Na eni strani koncentrirani napadi velikih sil 500–2000 mož, zbranih z vseh strani proti našim področjem. Pri tem ... branijo cele predele, otipavajo, kje se kaj nahaja, obkoljujejo in potem s celo vrsto zased onemogočijo umike. Doslej so to delali zelo vestno. Kadar se nismo pravočasno umaknili »hajki« na daljšo razdaljo, so vedno imeli določene uspehe, posebno z našimi manjšimi edinicami. Mi smo v teh bojih izgubili že nad 50 ljudi ...«¹¹¹

Ko je štab II. grupe odredov to poročal, je bila v teku demobilizacija Wehrmannschaftsbatallona Süd, ki so jo pripravljali že od začetka oktobra 1942. Tako je komandant bataljona 23. oktobra izdal posebno povelje, v katerem napovedal, da bo predvidoma prve dni novembra prišlo do demobilizacije vsega bataljona in je oznanil:

»Za uničevanje band bodo nastale 4 nove čete v moči po 200 mož. Razdeljene bodo na posamezna spodnještajerska okrožja in jih bodo sestavljali možje, ki izvirajo iz teh okrožij in so v tem času še v akciji.«¹¹² Končno je 13. novembra 1942 v bataljonskem povelju

¹⁰⁹ F. Filipič, n. d., str. 160–189; poročilo BdO 8. I. 1943 v AMNO.

¹¹⁰ Poročili BdO 29. VIII. in 13. IX. 1942 v AMNO.

¹¹¹ Zbornik VI/4, dok. 86, str. 257–258.

¹¹² Izvornik v AMNO.

št. 131 proglasil demobilizacijo bataljona, ki se naj izvede do 15. novembra zjutraj, razen onih vermanov, ki so jih komandirji čet določili za moštvo novih štirih čet. Ustanovitev le-teh je proglasil isti dan v bataljonskem povelju št. 132 in sicer: četa Maribor-mesto in okolica (SA-Obersturmführer Fischer) v Vitanju (vodi v Vitanju, Mislinji, Šmartnem in Oplotnici), četa Ptuj (SA-Hauptsturmführer Streithofer) v Gornjem gradu (vodi v Novi Štifti, Šmartnem ob Dreti, Lučah in Nazarju), četa Celje (SA-Hauptsturmführer Bammer) v Vranskem (vodi v Hudinji, Vranskem, Zovneku in Mozirju) in četa Brežice (SA-Sturmbannführer Heider) v Braslovčah (vodi v Braslovčah in Letušu). Formiranje je bilo končano do 15. novembra dopoldne.¹¹³

Toda življenje teh čet je bilo kratkotrajno, saj je že 23. novembra 1942 polkovnik Nowotny poročal na štabni konferenci: »Do 1. XII. 1942 ostanejo še v službi 4 čete Wehrmannschafta, potem bo Wehrmannschaft demobiliziran v celoti.«¹¹⁴ To se je tudi zgodilo, kajti že so mu namenili drugo obliko boja proti osvobodilni vojski.

4. Ustanovitev deželne straže in vpoklic rezervnih policistov

Štajerski partizani so bili v jeseni 1942 zelo aktivni, saj je bila proti njim usmerjena cela vrsta tako imenovanih velikih akcij, v katerih je sodeloval tudi Wehrmannschafts-bataillon Süd. Nemcem je bilo jasno, da zaradi neugodnih razmer na fronti ne bo mogla biti okrepljena policijska eksekutiva v Spodnji Štajerski in da bo moral biti še vnaprej angažiran Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze. Toda približevala se je zima, za katero vermani niso bili dovolj opremljeni. Izkazalo se je tudi, da so bili koristni edinole za obrambo posameznih krajev pred partizanskimi napadi, v večjih samostojnih ofenzivnih akcijah pa se niso obnesli. Ker je nemško vodstvo uvidelo, da se obrambna naloga lahko izvaja z mnogo manjšimi stroški in ker pri stalnem angažiranju ni mogoče dosledno izvajati službe v teritorialnih enotah, je v pozni jeseni 1942 določilo Wehrmannschaftu drugo obliko oboroženega boja proti osvobodilni vojski — organizacijo deželne straže.

Začetki te oblike protipartizanskega boja na Spodnjem Štajerskem segajo v pomlad 1942 in v celjsko okrožje, kjer je maja in junija 1942 močno porasla aktivnost tamkajšnjih partizanskih čet, ki so ogrožale posamezne orožniške postaje (18.–19. maja napad na orožniško postajo Ljubno, 12. junija napad na avto orožniškega kapetana Fehleisena v Letušu, 13. junija napad na orožnike v Ločici pri Polzeli, 16. junija napad na orožniško patroljo v Kaplji vasi pri Preboldu), ko je bil Wehrmannschafts-bataillon Süd razmeščen predvsem na meji. Zato je okrožni orožniški poveljnik 22. junija ukazal ustanoviti oddelke Selbstschutz, sestavljene iz orožnikov in vermanov.¹¹⁵ S premestitvijo Wehrmannschafts-bataillona Süd v celjsko okrožje je stvar za nekaj časa postala neaktualna. Ponovno je oživela po prihodu II. grupe odredov v jeseni 1942. Tako je Dorfmeister imel 15. oktobra sestanek z ustreznimi funkcionarji Wehrmannschafta, orožništva in policije in tolmačil, da bi naj note Wehrmannschafts-bataillona Süd in policije imele nalogo »v obliki majhnih lovskih odredov (20 do 30 mož z dobro oborožitvijo) zasledovati pojavljajoče se tolpe oziroma izslediti in uničiti bandite v oddaljenejših gorskih področjih, luknjah in kmečkih hišah,« vasi pa bi naj branili domačini sami. Za to bi naj določili vse v zaprtih krajih bivajoče ali pa ne več kot kilometer od zaprtih krajev oddaljene vojaške obveznike v starosti od 18 do 55 let brez ozira na poklic ali družbeni

¹¹³ Izvirnik v AMNO.

¹¹⁴ Izvirnik v AM.

¹¹⁵ Izvirnik v AMNO.

položaj. Službo bi imeli od 18. ure zvečer do 5. ure zjutraj in bi jo vodili komandirji orožniških postaj itd¹¹⁶

Osnutek pravil za Selbstschutz je Dorfmeister 28. oktobra poslal šefu civilne uprave s prošnjo: »Ker v celjskem okrožju zopet narašča nevarnost banditizma, vas prosim, da osnutek potrdite in sporočite, kdaj lahko vzpostavimo Selbstschutz v taki obliki.«¹¹⁷ Poslal ga je tudi drugim ustreznim funkcionarjem kot Lurkerju, Sagerju in Steindlu.¹¹⁸ Šef civilne uprave in Steindl sta mu odgovorila 9. novembra 1942, prvi z odredbo o ustanovitvi deželne straže, drugi pa z navodili za izvajanje odredbe s strani Štajerske domovinske zveze.

Odredba je slonela na Himmlerjevem ukazu od 17. 1. 1942 o ustanovitvi deželne straže, »ki naj služi prebivalstvu za obrambo pred pobeglimi vojnimi ujetniki in drugimi osebami, ki s pohajkovanjem ogrožajo javno varnost in red« in na njegovih navodilih za službo deželne straže od 11. avgusta 1942.¹¹⁹ Posamezne določbe v Uiberreitherjevi odredbi se glasijo:

»1. Zaradi zaščite spodnještajerskega prebivalstva pred ljudmi, ki ogrožajo javno varnost in red, se na Spodnjem Štajerskem formirajo deželne straže.

2. Komandant orožništva bo formiral te straže v sporazumu z zveznim vodjem Štajerske domovinske zveze.

3. Deželni straži se lahko priključijo le močni in politično neoporečni možje, različne starosti, ki so vajeni orožja, posebno taki, ki so bili pri naboru začasno odklonjeni ali proglašeni za nesposobne za vojaško službo. Ni pa dovoljeno, da se nekoga proglasi za nesposobnega z utemeljitvijo, da se ga bo pridelilo deželni straži ... «

Določil je tudi, da bodo deželne stražarje izbrali komandirji orožniških postaj po dogovoru z občinskimi županom in krajevnim skupinskim vodjem Štajerske domovinske zveze. Sezname izbranih deželnih stražarjev morajo predložiti okrožnemu orožniškemu poveljniku, ki iz njih dokončno imenuje deželne stražarje, deželni svetnik pa jih pokliče v službo in uvrsti med uslužbence pomožne policije.¹²⁰

Zvezni vodja Franc Steindl je v svojih navodilih za formiranje deželne straže na Spodnjem Štajerskem poudaril, da se »glede na aktivnost band na Spodnjem Štajerskem takoj vzpostavi organizacija deželne straže«, s čimer »ugasnejo vsi dogovori med Vodjo Wehrmannschafta in poveljnikom redarstvene policije o angažiranju sil Wehrmannschafta« ter da morajo krajevni skupinski vodje skupaj z župani in komandirji orožniških postaj izbrati za deželno stražo po 30–50 zanesljivih in za orožje sposobnih moških, največ iz Wehrmannschafta in da se ukinja oziroma vključi v deželno stražo Selbstschutz, ki so ga ustanovili v večjih krajih. Deželne straže se bodo ustanovile v vseh okrožjih, razen v Mariboru - mesto.¹²¹

Približno isto je čez dva dni poudaril vodja Wehrmannschafta SA-Oberführer Blasch.¹²² Komandant orožništva pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko pa je 18. novembra 1942 izdal »navodila za službo deželne straže na Spodnjem Štajerskem«, v katerih je določil med drugim:

»4. Deželne straže se formirajo najprej v tistih krajih, kjer so že orožniške postaje. Če bi se po presoji komandirja orožniške postaje pokazala potreba, da se formirajo deželne straže tudi v drugih krajih postajnega področja, se bo v tem primeru vzpostavila orožniška

116 Osnutek pravil v AMNO.

117 Izvirnik v AMNO.

118 Izvirnik v AMNO.

119 AMNO.

120 Zbornik VI/4, dok. 184, str. 510–513.

121 Izvirnik v AMNO.

122 Vodja Wehrmannschafta 11. XI. 1942 v AMNO.

podpostaja (prej orožniške izpostave), sestavljena iz najmanj enega aktivnega orožnika in nekaj pomožnih policistov ter potrebnega števila deželnih stražarjev.«¹²³

Orožniške postaje so zatem začele izbirati moštvo za deželne straže. Orožje za njih so dobile v glavnem od Wehrmannschafta, to je od kontingenta, ki ga je ta prejel pred dobrim letom dni.¹²⁴ Toda to orožje je večkrat padlo partizanom v roke, zanesljivost deželnih straž pa osvetljuje poročilo komandirja orožniške postaje Zagorje ob Savi 6. julija 1944, ki pravi:

»Od navedenih 69 mož deželne straže se lahko le 30 označi za zanesljive in sposobne. Teh 30 pa tudi ne more biti obenem poklicanih, ker morajo opravljati svoje delo in to često tudi ponoči.

Drugi del se lahko označi za nezanesljivega. V zadnjem času sta bila dva deželna stražarja odvedena, verjetno pa sta prostovoljno odšla k banditom.

Dalje ni uniform, nobenega pravega prostora, nobenih prilik za prenočišče, tako da se z eno besedo lahko reče, da tukajšnja deželna straža nima mnogo vrednosti.«¹²⁵

Sistem deželnih straž je ostal vse do februarja 1945, ko je Himmler ukazal ukinitvev deželnih straž in njihovo vključitev v Nemški Volkssturm kot enote drugega poziva.¹²⁶ Še prej sta se vključila vanj mariborski Selbstschutzkommando oz. Selbstschutzbataillon s petimi četami in tako imenovani Gottscheer Selbstschutz, ki so ga ustanovili februarja 1942 v 37 vaseh izseljeniškega pasu ob Sotli in Savi in je štel v začetku 900 mož — Kočevjarjev in Besarabskih Nemcev.¹²⁷

Eden izmed novih ukrepov, ki so jih pozimi 1942/43 podvzeli Nemci na Spodnjem Štajerskem, je povečanje števila orožniških postaj- oziroma tako imenovanih podružnic (Zweigposten). Tako je komandant orožništva pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko 28. decembra izdal povelje, v katerem je dejal:

»Po naročilu višjega vodje SS in policije v Salzburgu moramo v Spodnji Štajerski vzpostaviti tako imenovane orožniške podružnice kar v največjem številu, da bi čimbolj zavarovale prebivalstvo malih krajev pred napadi.«

Nato je naštel 30 krajev, kjer bi se naj ustanovile take podružnice in sicer tri v okrožju Maribor-okolica, trinajst v okrožju Celje, pet v okrožju Trbovlje in devet v okrožju Brežice. Na vsaki podružnici bi naj bila najmanj dva aktivna orožnika in štirje pomožni policisti, ki bi jih dobili iz domačega prebivalstva.¹²⁸

Tako imenovane pomožne policiste, ki so bili neke vrste orožniški pripravniki, so na prostovoljni osnovi rekrutirali že od spomladi 1941 leta in to predvsem bivše jugoslovanske orožnike. Jeseni 1942 pa so začeli na obvezni osnovi rekrutirati tako imenovane rezervne policiste, zgolj za vojna leta, predvsem moške, rojene pred letom 1909 (ti letniki niso bili predvideni za vpoklic v vojsko), vendar so z vpoklicem počakali do pomladi 1943, ko ga je narekovala ustanovitev orožniških podružnic, okrepitev orožniških postaj, posebej pa strah pred spomladanskim porastom osvobodilnega gibanja na Štajerskem. Tako je major Sager na štabni konferenci 15. februarja 1943 dejal:

»Z začetkom boljšega letnega časa je računati z novim porastom bandine aktivnosti. Zato smo po odredbi šefa civilne uprave vzpostavili policijsko rezervo. Začasno bomo vpoklicali 500 mož ...«¹²⁹

123 Izvirnik v AMNO.

124 Dopisa okrož. ara& poveljnika Celje 7. XI. 1942 in 28. I. 1943 v AMNO.

125 Izvirnik v AMNO.

126 Komandant redarstvene policije za Štajersko 20. I. 1945 v AMNO.

127 Poveljnik redarstvene 20. IV. 1942.

128 Izvirnik v AMNO.

129 Izvirnik v AM.

In na prihodnji štabni konferenci 1. marca 1943: »Danes smo vpoklicali 550 rezervnih policistov.«¹³⁰ Za njihovo izšolanje so osnovali štiri tečaje in sicer v Celju, Gornjem gradu, Vranskem in na Kolovratu,¹³¹ nato pa so jih razporedili po orožniških postajah, predvsem v celjskem in trboveljskem okrožju.

5. Ustanovitev alarmnih čet

Medtem ko je bila deželna straža namenjena le defenzivnemu zavarovanju vasi, rezervni policisti pa okrepitvi orožniških postaj in oboje pod neposrednim vodstvom orožništva, so za ofenzivno obrambo pred partizanskimi napadi bile v okviru Wehrmannscharfta ustanovljene tako imenovane alarmne čete. Njihovo ustanovitev je ukazal vodja Wehrmannscharfta novembra 1942. Prav za prav je šlo v prvi vrsti za demobilizirane vermane iz Wehrmannschaftsbatalliona Süd, ki naj bi se ob opravljanju svojega poklica urili v posebnih četah in na osnovi izdelanega alarmnega načrta bili vsak čas pri roki za zasledovanje partizanov, ko bi ti ogrožali posamezen kraj. Ustanovljene so bile decembra 1942 in januarja 1943.

Za uporabo teh čet v akcijah so veljala ista načela kot so bila predpisana avgusta 1941, to je, da so morali skleniti dogovore med pristojnimi orožniškimi oziroma policijskimi poveljniki in vodji Standard. V celjskem okrožju so tak dogovor napravili 17. in 21. junija 1943 in določili, da bosta orožništvu in policiji na razpolago dve alarmni četi in sicer za mesto Celje in zahodni del okrožja alarmna četa Celje-zahod z 200 možmi, za vzhodni del okrožja pa alarmna četa Celje-vzhod prav tako z 200 možmi.¹³²

Vendar pa je skoraj cela prva polovica 1943. leta minila brez posebno pomembne udeležbe vermanov v protipartizanskem boju. To pa zato, ker je bilo težišče Kamniško-Zasavskega odreda bolj na Moravškem¹³³ in so Nemci usmerjali svoje napade predvsem proti Kamniškemu in Zasavskemu bataljonu, ki sta spomladi 1943 napravila več uspešnih napadov, med njimi so vsekakor najlepši prvomajski.¹³⁴ V celjskem okrožju je bilo le malo sovražnih akcij, ker je Savinjski bataljon večkrat zapustil svoje področje in se umaknil na Moravško.¹³⁵ Na Pohorju pa se je Pohorski bataljon ustanovil šele 3. maja 1943.¹³⁶ Nemci so proti njemu do srede julija 1943 sicer napravili najmanj štiri velike akcije s policijo, orožništvom in vojsko, toda brez vermanov.¹³⁷

Po uničenju prvega Pohorskega bataljona so vermane prvič uporabili 22. maja, ko so napravili akcijo proti Savinjskemu bataljonu na Golem vrhu. Alarmna četa Celje je zapirala severne položaje na črti Šmartin–Bočna–Gornji grad, medtem ko sta 1. četa 19. SS-pol. polka in 2. četa 922. Landeschützenbataillona zapirali na vzhodu, 2. in 3. rez. orož. mot. četa Alpenland in 50 orožnikov iz Celja pa na zahodu. Področje so čistile 2., 3., 4., 8. in 12. četa 19. SS-pol. polka in dve četi 48. šol. bat. tankovskih lovcev iz Celja. Akcija je bila brezuspešna.¹³⁸ Ponovili so jo 16. junija 1943 in sta alarmna četa Celje-zahod

¹³⁰ Izvirnik v AM.

¹³¹ Povelje komandanta v AMNO policije Maribor 25. Ÿ. 1942 v AMNO; VAZSt. št. 78, orož. pri šefu civ. upr. za Sp. Štajersko 9. II. 1943.

¹³² Izvirnik v AMNO.

¹³³ Zbornik VI/6, dok. 19, str. 53–54.

¹³⁴ IZbornik VI/6, dok. 3, str. 11–13; dok. 10, str. 21–23; dok. 12, str. 27; dok. 17, str. 44–46; dok. 46, str. 126–127.

¹³⁵ Zbornik VI/6, dok. 13, str. 28 in dok. 19, str. 53–54.

¹³⁶ Zbornik VI/6, dok. 19, sir. 50, op. 8.

¹³⁷ Zbornik VI/6, dok. 123, str. 319 in dok. 136, str. 341.

¹³⁸ Povelje BdO Maribor 21. V. 1943 v AMNO.

in del alarmne čete Celje-vzhod (skupaj 273 mož) zapirali položaje na črti Bočna--Goli vrh. Tudi ta akcija je bila brezuspešna.¹³⁹

Potem ko je minersko-sabotažni, vod Kamniško-zasavskega odreda napravil nekaj akcij na Južni železnici, je zvezni vodja Franc Steindl 23. junij a 1943 ukazal, naj Standarte Celje-vzhod takoj vzpostavi 41 članski vod v Laškem, ki bo varoval železniško progo od Celja do Save in Brežic.¹⁴⁰ To nalogo so vermani imeli vse do srede avgusta 1943.¹⁴¹

Do prve daljše pomoči Wehrmannschafta v ofenzivnem boju proti partizanskim enotam v letu 1943 je prišlo šele julija, potem ko je Savinski bataljon razvil živahnjšo delavnost (14. junija je napadel Letuš, kjer sta padla dva vermana,¹⁴² 26. in 28. junija je imel spopade s policijo v Sv. Mihaelu in Libojah, 7. julija je napadel orožniško postajo Šmartno ob Paki itd.). Na predlog celjskega okrožnega vodje Dorfmeistra je poveljnik redarstvene policije Alpenland izdal 8. julija 1943 povelje za akcijo v katerem je določil:

»Zadnji čas se je razmahnila delavnost banditov v celjskem okrožju. Poleg preskrbovalnih napadov je prišlo do več težkih umorov, pa tudi do prisilne rekrutacije.

Za pomiritev celjskega okrožja bodo za približno šest tednov angažirani trije lovski odredi Wehrmannschafta Štajerske domovinske zveze. Akcija se začne 9. VII. 1943.

Sile bosta dali na razpolago obe alarmni četi v Celju. Vsak lovski odred bo sestavljen iz oficirja in 40 podoficirjev in mož. I., II. in III. lovski odred bo pregledal spodaj navedena področja, jih podrobno preiskal in aretiral vse sumljive osebe. Bandite, ki jih bo zasledil, mora uničiti.«

Operativno področje I. odreda je bilo v prostoru Celje–Prebold–Prečten–okrožna meja a do ceste Zidani most–Rimske Toplice–Rimske Toplice–Laško–Celje; II. v prostoru reka Paka–potok Skornišnica–Bele vode–Hudi graben–Sv. Vid–pokrajinska meja–Smrekovec–Vranji vrh–Škofji vrh–Radmirje–Rečica–Mozirje–reka Savinja–reka Paka, III. v prostoru zahodno od II. do pokrajinske meje–Bela dol–potok Lučnica–Luče–Ljubno–Radmirje.¹⁴³

I. lovski odred je vse od 9. julija do 18. avgusta brezuspešno krožil po svojem področju¹⁴⁴ in tudi II. je od 9.–18. julija brez uspeha preiskoval svoje področje.¹⁴⁵ Edino III. je imel v noči med 23. in 24. julijem spopad na Golteh (Boskovcu), kjer je padel en verman. Na tem področju je ostal do 18. avgusta 1943.¹⁴⁶

Nato so vsi trije odredi dobili novo moštvo, I. in III. sta odšla nazaj v svoje prostore, II. pa v novi operacijski prostor. 15. julija je bil namreč napaden rudnik Pečovnik pri Teharjah, 18. julija iztirjen tovorni vlak pri Šentjurju drugi dan pri Zetini napadena proga, itd., ter je celjski okrožni vodja Dorfmeister, prosil Steindla, da bi v občinah Vojnik, Škofja vas, Teharje, Laško, Rimske Toplice, Slivnica, Šentjur in Ponikve vzpostavili dva lovška odreda po 21 mož.¹⁴⁷ 24. julija so res poslali sem II. lovski odred, ki je bil razdeljen v dve skupini. Prva je krožila severno, druga pa južno od železnice Celje–Grobelno–Rogatec. Lovski odred tudi tu ni imel nikakega uspeha.¹⁴⁸ Akcija vseh treh lovskih odredov

139 Povelje komandanta I. bat. 19. pol. polka 16. VI. 1943 v AMNO In, poročilo vodje Standarte Celje-vzhod 18. VI. 1943 v AMNO.

140 Povelje št. 3 od 23. VI. 1943 v AMNO.

141 Poročila v AMNO.

142 Zbornik VI/6, dok. 119, str. 309–313.

143 Zbornik VI/6, dok. 138, str. 346–352.

144 Poročila komandirja alarm. čete Celje-vzhod 18. in 30. VII. ter 21. VII. 1943. v AMNO.

145 Poročilo komandirja alarm. čete Celje-vzhod 18. VII. 1943 v AMNO.

146 Poročilo komandirja alarm. čete Celje-vzhod 18. in 27. VII. ter 21. VIII. 1943 v AMNO.

147 Izvirnik v AMNO.

148 Povelje BdO-Maribor 22. VII. 1943 v AMNO.

ni uspela, saj je 123 vermanov sedem tednov zaman križarilo po terenu, vendar pa je major Sager na štabni konferenci 20. julija 1943 govoril:

»Iz pripadnikov Wehrmannschafta so osnovani številni lovski odredi. Po njihovi za-
slugi je bandi omejena svoboda gibanja, pri čemer se je doslej čutila varno.¹⁴⁹ Dejstva
kažejo, da se je bridko motil: 22. julija so napadli nemško patroljo na progi pri Teharjah,
drugi dan pa je iztiril brzovlak med Poljčanami in Ponikvo itd.

Konec julija je Standarte Celje-zahod morala vzpostaviti sedem oporišč in sicer v Lo-
garski dolini (16. avgusta premeščeno v Solčavo), na Čemšeniku, pri Št. Gotartu, v Podli-
povici, na Kolovratu, v Mlinšah in na Kisovcu, medtem ko je oporišče Bele vode morala
vzpostaviti Standarte Slovenj Gradec. 23. avgusta so bila oporišča ukinjena na željo zve-
znega vodje Franca Steindla, razen oporišč v Št. Gotartu, Podlipovici in na Kisovcu,¹⁵⁰ ki
so bila ukinjena 15. septembra 1943.¹⁵¹

V avgustu so vermani sodelovali tudi v dveh večjih akcijah. Tako je 81 vermanov iz
Standarte Celje-vzhod sodelovalo v. akciji na področju Zagorje ob Savi–Trojane od 17.
do 19. avgusta; 60 mož iz Maribora, 60 iz Celja in 120 iz Brežic pod Steindlovim vod-
stvom pa s 3. četo 19. SS-pol. polka v akciji na področju Bizeljsko–Pišece–Globoko od
24. do 31. avgusta 1943, ki pa ni uspela.¹⁵²

Tako se je poleti 1943 udeležba Wehrmannschafta v ofenzivnem boju proti osvobodil-
ni vojski omejila v glavnem le na brezuspešno kroženje omenjenih treh lovskih odredov,
kratkotrajno držanje nekaterih oporišč in zavarovanje železnice ter sodelovanje v nekaj
neuspešnih večjih policijskih čistkah. V sorazmerju s tem so bile majhne tudi njegove izgu-
be, saj so znašale od srede januarja do srede septembra 1943 le tri padle in 14 likvidiranih
vermanov.¹⁵³

V splošnih enotah Wehrmannschafta je v letu 1943 prišlo do reorganizacije. Prvi
ukrep je bila združitev Standart v dve brigadi 1. marca 1943, s čimer so hoteli dobiti
intenzivnejše nadzorstvo nad vojaško in politično izobrazbo. Tako so Standarte Celje-
zahod, Celje-vzhod, Brežice in Trbovlje sestavljale brigado Celje pod poveljstvom SA-
Oberführerja Dragerta. Druge Standarte pa so sestavljale brigado Maribor, njen poveljnik
je postal vodja Wehrmannschafta, ki sta mu bili še v naprej neposredno podrejeni Sonder-
standarte in Motorstandarte.¹⁵⁴

15. julija je z Uiberreitherjevimi pristankom in v dogovoru z vodjo SAGruppe Süd-
mark prevzel vodstvo Wehrmannschafta Štajerske domovinske zveze sam zvezni vodja
Steindl, ki se je že precej časa vtikal v taktično vodstvo akcij. Ukinil je obe brigadi¹⁵⁵ in
izdal navodilo za strogo izvajanje službe. Vzrok je navedel sam:

»Razvoj političnih razmer na Spodnjem Štajerskem, poostrene delovne razmere in
stopnjujoče se potrebe za totalno vojno našega ljudstva zahtevajo reorganizacijo cele-
ga Wehrmannschafta, najodločnejše vodstvo in ureditev ...«¹⁵⁶ V navodilih določa, kdo
se mora udeleževati službe v aktivnih in kdo v rezervnih enotah, kakšna je uniforma
posameznih formacij, da je ves Wehrmannschaft z izjemno vodstvenega kadra in članov
alarmnih čet od 1. julija do 15. septembra 1943 na dopustu in kaj vse je treba storiti v
tem času (pregled seznamov moštva, pisanje izkaznic, zdravniški pregledi, šolanje vod-
stvenega kadra v Rogaški Slatini itd.). Grozi tudi vsem članom NSDAP, ki se odtegujejo

149 Zbornik VI/6, dok. 144, str. 378–379.

150 Povelje BdO-Maribor 23. VIII. 1943 v AMNO.

151 Povelje BdO-Maribor 15. IX. 1943 v AMNO.

152 Povelje BdO-Maribor 21. VIII. 1943 v AMNO.

153 Befehlsbiatt, januar-september 1943.

154 Befehlsblatt, april. 1943.

155 Befehlsblatt, avgust 1943.

156 Befehlsblatt, julij 1943.

službi v Wehrmannschafu, kar je ponovil tudi na štabni konferenci 19. julija 1943.¹⁵⁷ Pomembnejše pa je Steindlovo prizadevanje za sodelovanje Wehrmannschafu v protipartizanskem boju v obliki alarmnih čet. Tako je na štabni konferenci 19. julija 1943 poročal:

»V Wehrmannschafu so doslej formirane 3 alarmne čete. Skupno mora biti formiranih 30 takih čet.« Res je 1. septembra 1943 izdal »osnovno povelje šte. 3«,¹⁵⁸ v katerem je določil:

»V zvezi s političnimi in vojaškimi razmerami in s posebnim ozirom na komunistično aktivnost na Gorenjskem, Hrvaškem in v italijanski Ljubljanski pokrajini bodo v bodoče alarmne čete Wehrmannschafu v večji meri vpoklicane za pomoč policijskim enotam, da bi tako z uničenjem banditov ustvarili mir in red ter dali pogoje za mirno ustvarjalno delo na Spodnjem Štajerskem.

Da bi zadostili tej zahtevi, ukazujem vzpostaviti 20 alarmnih čet, tako da se bo njihovo število zvišalo na 30. Vermani dosedanjih 10 alarmnih čet tvorijo jedro za nove enote ...«

V Standarti Maribor-mesto naj se ustanovijo 4 alarmne čete, v Standarti Maribor-okolica tri (1. Maribor, 2. Ruše, 3. Slovenska Bistrica), v Standarti Slovenj Gradec dve (1. Slovenj Gradec, 2. Marenberg), v Standarti Ptuj-sever tri (1. Št. Lenart, 2. Sv. Marjeta ob Pesnici, 3. Ormož), v Standarti Ptuj-jug dve (1. Ptuj, 2. Ptujška gora), v Standarti Ljutomer dve (1. Ljutomer, 2. Apače), v Standarti Celje-vzhod štiri (1. Vojnik, 2. Teharje, 3. Šentjur, 4. Rogatec), v Standarti Celje-zahod štiri (1. in 2. Celje, 3. Šoštanj, 4. Ljubno), v Standarti Brežice štiri (1. Brežice, 2. Krško, 3. Sevnica, 4. Št. Peter pod Sv. gorami) in v Standarti Trbovlje ena alarmna četa.

Vsaka četa naj bi imela poleg komandirja 150 moških, razdeljenih v tri vode (12 strojnic, 21 brzostrelk in 118 pušk). Angažirali jih bodo le na povelje vodje Wehrmannschafu ali njegovega namestnika SA-Standartenführerja Mayerhoferja na prošnjo poveljnika redarstvene policije. Čas akcije v splošnem ne bo presegel 7 dni, razen 1. alarmne čete Celje-zahod in 1. alarmne čete Maribor-mesto, ki sta predvideni tudi za daljšo akcijo, vendar ne za več kot šest tednov. Šolanje vermanov v alarmnih četah se bo začelo 15. septembra 1943.

Dogodki, ki so sledili, pa niso zahtevali vpoklic samo dveh čet, temveč polovico vseh alarmnih čet, odložili pa so za dalj časa tudi šolanje vermanov.

6. Ustanovitev alarmnih bataljonov in boj proti XV. diviziji in IV. operativni coni

Nemški neuspehi na vzhodni fronti, kapitulacija Italije in vse večje zmage Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije so našle odmev tudi na Štajerskem, kjer so se razmere za osvobodilni boj vsak dan izboljševale. To so uvideli tudi Nemci sami. Tako je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko 1. novembra 1943 poročal: »Razume se, da je treba podčrtati, da banditizem, na katerega je prebivalstvo v začetku gledalo skeptično in ga močno odklanjalo, najde zdaj pri njem močno oporo ...«¹⁵⁹ In Rösener: »Večina prebivalstva podpira bande ... Na pomoč prebivalstva ni računati, ker vse dela za odporiško gibanje OF.«¹⁶⁰ Po odhodu Šlandrove brigade (ustanovljena 6. avgusta 1943 na Šipku) na Dolenjsko v začetku septembra, so na Štajerskem ostale le manjše enote (Koroška, Kozjanska, Pohorska in Savinjska četa ter dva minerska voda). 21. septembra 1943 se je vrnil komandant na novo ustanovljene IV. operativne cone Franc Poglajen in čez štiri dni na Lesu ustanovil Zasavski bataljon. Nato se je vrnilo še 140

¹⁵⁷ Zbornik VI/6, dok. 144, str. 379.

¹⁵⁸ Izvirnik v AMNO.

¹⁵⁹ Poročilo I. XI. 1943 v AMNO.

¹⁶⁰ Povelje 21. XII. 1943 v AMNO.

borcev Šlandrove brigade in se je 30. septembra na Limbarski gori ustanovila oziroma reorganizirala Šlandrova brigada, ki je nato krenila v ofenzivne akcije.

Nemci so morali svoje policijske enote že ob kapitulaciji Italije poslati na mejo, da bi preprečile izpade osvobodilne vojske z osvobojenega ozemlja na Dolenjskem. Zato so vpoklicali nekaj alarmnih čet oziroma Alarmni bataljon Celje-zahod.

Med onimi desetimi alarmnimi četami, ki jih je Steindl omenjal v svojem povelju 1. septembra 1943, so bile tudi vse štiri čete Celje-zahod, ki so se že 27. julija združile v Alarmni bataljon Celje-zahod pod poveljstvom SA-Standartenführerja Wolfa. Prva in druga četa sta bili v Celju, tretja v Velenju in četrta v Mozirju.¹⁶¹ Konec septembra ali v začetku oktobra 1943 pa je bilo ukinjeno načelo, da bi imel bataljon, ki se je zdaj preimenoval v Alarmni bataljon West, le čete iz svoje Standarte in je imel v svojem sestavu le 2. alarmno četo Celje-zahod in 1. alarmno četo Celje-vzhod, ki sta od 2. do 5. oktobra varovali mejo v prostoru Rogatec–Slivnica. Zatem je 1. alarmna četa Celje-vzhod ostala v svojem prostoru, bataljon pa je poleg 2. alarmne čete Celje-zahod dobil še 1. alarmno četo Brežice — obe sta bili od 5. do 10. oktobra v rezervi v Radečah — in 1. alarmno četo Maribor-mesto, ki je v tem času varovala mejo pri Dolah in Kalu.¹⁶²

Oba kraja sta bila v eni izmed onih štirih smeri, kamor je bila usmerjena ofenziva XV. divizije 11. oktobra 1943, ki je imela namen razširiti osvobojeno ozemlje do reke Save. Sem je po cesti Sv. Križ–Dole prodirala Cankarjeva brigada. Medtem ko je orožniška postaja Dole padla že prvi dan zvečer, so boji pri Kalu trajali celo noč. Tu so poleg graničarjev in orožnikov bile na položajih 1. in 2. alarmna četa Celje-zahod ter 1. alarmna četa Brežice. Borila se je predvsem polovica 2. alarmne čete Celje-zahod, ki je bila v ognju od enih do štirih zjutraj, imela 5 mrtvih in 12 ranjenih ter se zatem umaknila do Radeč.¹⁶³ 1. alarmna četa Brežice je imela le enega mrtvega. Graničarjem in vermanom je v tej noči morala tako padla, da sta jih komandir orožniške postaje Dole in komandir 2. alarmne čete Celje-zahod morala prositi in jim celo groziti z orožjem, da so se vrnili na svoje položaje.¹⁶⁴ Iste noči se je v dolini Mirne XII. brigadi upirala 1. alarmna četa Maribor-mesto, ki je imela enega mrtvega.¹⁶⁵ Nemci so že po prvi noči uvideli, da imajo premalo sil. Zato so 12. oktobra ustanovili Wehrmannschaftsbatallion Süd pod poveljstvom Franca Steindla. Ta dan se je z 2. alarmno četo Ljutomer, s 3. alarmno četo Celje-vzhod in 1. alarmno četo Ptuj-jug, ki so prišle na novo, in 1. alarmno četo Brežice osredotočil na višini iznad Št. Janža.¹⁶⁶

Pritisk XV. divizije v naslednjih dveh dneh je bil tako močan, da je padlo 12 sovražnih postojank, nekaj pa jih je sovražnik že prej sam izpraznil. Na ofenzivnem prostoru sta se obdržali le orožniški postaji Radeče in Podkum ter močna postojanka v Kostanjevici.¹⁶⁷ Kljub temu, da je bojna črta v teh dneh stalno valovila, je bil vendarle osvobojen določen del ozemlja. Trboveljski okrožni vodja Eberhardt je na primer že ukazal, naj pripravijo razstrelivo za porušenje mostov na Savi in vozila za evakuacijo nemških družin ter se je pozneje moral zagovarjati pred Uiberreitherjem.¹⁶⁸

Ker vse razpoložljive enote še vedno niso zadoščale za obrambo, so Nemci pripeljali s Krškega polja enote 162. pehotne Turkestanske divizije in bataljon 1. SS-tankovske

¹⁶¹ Poročili komandanta Alarm. bat. Celje-zahod 27. in 30. VÜI. 1943 v AMNO.

¹⁶² Dnevnik bojev Alarm. bat. West oziroma Wehrmannschaftsbatallion Süd oktobra 1943 v AMNO (citiram: Dnevnik bojev).

¹⁶³ Poročilo vodje Standarte Celje-zahod 5. X. 1944 v AMNO.

¹⁶⁴ Poročilo oral. postaje Dole 17. X. 1943 v AMNO in 2. alarm. čete Celje - zahod 12. X. 1943 v AMNO.

¹⁶⁵ Dnevnik bojev.

¹⁶⁶ Isto tam.

¹⁶⁷ Pomočilo štaba XV. divizije 24. XI. 1943 v AMNO.

¹⁶⁸ Eberhardtovo poročilo &eindlu v AMNO.

divizije Leibstandarte Adolf Hitler, ki so ju preko Ljubljane in Zidanega mosta pripeljali s Primorskega.¹⁶⁹ Sovražne enote so 13. oktobra začele potiskati partizanske enote nazaj čez bivšo nemško-italijansko mejo in do 17. oktobra skoraj popolnoma očistile področje med Savo in mejo. Wehrmannschaftsbatallion Süd je ostal na področju okrog St. Janža in razpošiljal izvidnice in bojne patrulje, ki jih je navadno vodil Steindl. Bataljon je 19. oktobra obiskal Uiberreither in razdelil vermanom železne križce. Naslednje dni so bili na celi črti hudi boji in bataljon so morali okrepite še s sedmimi novimi četami (2., 3. in 4. alarmna četa Maribor-mesto, 2. alarmna četa Slovenj Gradec, 2. alarmna četa Maribor-okolica, 2. alarmna četa Brežice in 4. alarmna četa Ptuj-jug), tako da je kmalu štel štiri-najst čet. Bataljon je vezal nase dele XII, in Cankarjeve brigade z namenom, da bi jima močne motorizirane sile, ki so 21. oktobra začele ofenzivo proti osvobojenemu ozemlju na Dolenjskem, prišle za hrbet in ju uničile. Ta namera pa se ni posrečila, ker sta se obe brigade srečno prebili iz obroča.

27. oktobra se je bataljon preimenoval v Samostojni IV. bataljon okrepljenega 19. SS-pol. polka. Ko pa se je ofenzivni val premaknil naprej proti zahodu in je bataljon postal na tem mestu nepotreben, so ga začeli ukinjati.¹⁷⁰

Ko se je v začetku oktobra razmahnila aktivnost Šlandrove brigade v celjskem okrožju (7. oktobra napad na Rečico itd.) in je bil Alarmni bataljon West angažiran ob meji, se je 10. oktobra v Mozirju ustanovil Alarmni bataljon Mozirje pod poveljstvom SA-Obersturmbannführerja Eggerja. Že v drugi polovici oktobra je imel pet čet in sicer 1. alarmno četo Celje-vzhod v Mozirju in Rečici, 2. alarmno četo Celje-vzhod v Gornjem gradu, 3. alarmno četo Celje-zahod v Ljubnem, 2. alarmno četo Ptuj-sever v Lučah in 2. alarmno četo Maribor-okolica v Vranskem in Braslovčah.¹⁷¹

Ko se je Alarmni bataljon West preimenoval v Wehrmannschaftsbatallion Süd, je 21. oktobra njegovo ime prevzel Alarmni bataljon Mozirje. 16. oktobra je napravil akcijo na Menino planino, ki pa ni uspela.¹⁷² Ko je 3. alarmna četa Celje-zahod hotela 22. oktobra zasesti Vransko in Braslovče, od koder je 2. alarmna četa Maribor-okolica 20. oktobra odšla v Wehrmannschaftsbatallion Süd, je kamion z 20 vermani pri Gomilskem naletel na zasedo 1. bataljona Šlandrove brigade, ki je zažgal avto in v boju uničil 6 vermanov, 7 ranil, 6 pa ujel, le dvema se je posrečilo uiti.¹⁷³

Medtem ko je Šlandrova brigada operirala na kamniško-savinjskem področju, je bil na Pohorju Pohorski bataljon, ki se je 24. oktobra reorganiziral v Pohorski odred. Na Kozjanskem je bila majhna četica, na Koroškem pa Koroški bataljon. Vse te enote so oktobra napravile nekaj napadov, ki so povzročili sovražniku še precej težkih izgub. Od 1. do 25. oktobra je imel sovražnik vsega 42 mrtvih, 86 ranjenih in 40 pogrešanih, od česar samo Wehrmannschaft 11 mrtvih, 21 ranjenih in 24 pogrešanih kot je 1. novembra 1943 poročal komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko,¹⁷⁴ ki je istega dne na štabni konferenci poudaril: »Potrebni so odločni ukrepi!«¹⁷⁵ Na isti konferenci je govoril tudi zvezni vodja Steindi, ki je dejal:

»Naloga Wehrmannschafta Štajerske domovinske zveze je že od vsega začetka bila svetovnonazorsko politično izobraževanje in vojaška vzgoja s predvojaškim izobraževanjem. Dejanska oborožena akcija ni bila predvidena kot naloga Wehrmannschafta.

169 Zapisnik štabne konference 19. X. 1943, v AM.

170 Dnevnik bojev.

171 Poročilo Alarm. bat. West. 25. X. 1943 v AMNO.

172 Poročilo Alarm. bat. Mozirje 16. X. 1943 v AMNO.

173 Poročilo Alarm. bat. West 25. X. 1943 v AMNO; poročilo 3. alarm. čete Celje-zahod 24. X. 1943 v AMNO.

174 Izvirnik v AMNO.

175 Izvirnik v AM.

Spodnja Štajerska je obmejna dežela in ima kot takasvojeposebneanaloge. Iz stiske, ki je nastala zaradi delavnosti band v obmejnem prostoru, je moral biti Wehrmannschaft angažiran tudi za aktivni boj proti b a n d a m (podčrtal T. F.). V ta namen smo ustanovili 30 alarmnih čet, 15 od teh smo lahko popolnoma oborožili z lahkim pehotnim orožjem ... V to akcijo proti bandam smo vpoklicali skupno 1295 vermanov, od tega je imel en bataljon 7 mrtvih, 34 ranjenih in 20 pogrešanih (Alarmni bataljon West oziroma Wehrmannschaftsbatallion Süd — opomba T. F.), od katerih del lahko štejemo za mrtve. Drugi bataljon (Alarmni bataljon Mozirje oziroma Alarmni bataljon West — opomba T. F.) je imel 6 mrtvih. Nasproti temu smo dosegli uspeh in ustrelili v boju 85 banditov, ujeli pa 42 ter zasegli pomemben plen, tudi težko orožje, s katerim bomo sedaj lahko oborožili Wehrmannschaft.

Če pa se zdaj v neki spomenici poudarja, da se je vojska ponudila, da prevzame boj proti banditom in da je gaulleiter na pritisk zveznega vodje hotel zaslužiti odlikovanje, je to nezaslišano spreminja-nje dejstev in hudobno podcenjevanje bojne akcije spodnještajerskih mož (podčrtal T.F.).¹⁷⁶

Na isti seji so tudi ugotovili, da »je pri zadnjih akcijah na južni meji bilo uničenih 6 tovornih avtomobilov in 20 avtobusov«.

Steindlu lahko verjamemo navedbo lastnih izgub, ker jo dokazuje tudi ohranjeno arhivsko gradivo, pretiraval pa je v številu padlih nasprotnikov. Bataljon je imel opraviti predvsem z XII. brigado, ki ni imela toliko mrtvih v vseh ofenzivnih bojih, še manj pa na tem odseku.

Ker sovražnik v septembru in oktobru ni imel na razpolago vojaških in policijskih sil za boj proti enotam IV. operativne cone in ni bilo videti, da jih bo imel vsaj v prvi polovici novembra, je reorganiziral orožništvo in ustanovil nove alarmne bataljone. To mu je omogočilo tudi dejstvo, da je bila velika ofenziva ob bivši nemško-italijanski meji končana in je imel prostih več alarmnih čet.

Tako je najprej 28. oktobra Wehrmannschaftsbatallionu Süd (od 27. do 30. oktobra Samostojni IV. bataljon 19. SS-pol. polka) odvzel vse štiri alarmne čete Maribor-mesto, nato pa še 2. alarmno četo Maribor-okolica in 2. alarmno četo Slovenj Gradec. Poslal jih je na slovenjegraško področje, kjer so skupaj s 1. alarmno četo Slovenj Gradec sestavljale na novo ustanovljeni Alarmni bataljon Nord pod poveljstvom SA-Obersturmbannführer-ja Kohlbacherja.¹⁷⁷ Osnovni vzrok za ustanovitev tega bataljona je bila močna aktivnost Koroškega bataljona (27. oktobra je na postaji Otiški vrh uničil šest lokomotiv, dve skladišči itd.). Njegova osnovna naloga je bila »držati zaporo od Dravograda do Vitanja, Ločiti pohorsko bando od mežiške, uničiti ugotovljene skupine banditov na Pohorju in zahodno od Slovenj Gradca.«¹⁷⁸ Štab bataljona in 1. alarmna četa Maribor-mesto sta bila v Slovenjem Gradcu, 2. alarmna četa Maribor-mesto v Št. Janžu pri Dravogradu, 3. alarmna četa Maribor-mesto v Zrečah, 4. alarmna četa Maribor-mesto v Mislinji, 2. alarmna četa Maribor-okolica v Vitanju, 1. alarmna četa Slovenj Gradec v Sv. Lovrencu in 2. alarmna četa Slovenj Gradec v Ribnici na Pohorju.

Steindl je 30. oktobra ukinil Wehrmannschaftsbatallion Süd, reorganiziral Alarmni bataljon West in ustanovil Alarmni bataljon Ost.

Neposredni povod za ustanovitev Alarmnega bataljona Ost je bil napad Šlandrove brigade na orožniško postajo Šmartno ob Dreti 30. oktobra, kjer so se orožniki vdali in je zaplenila veliko količino orožja, zažgala šolo, orožniško postajo in poštni urad ter odbila napad oddelka 2. alarmne čete Celje-vzhod iz Gornjega grada. Naloga bataljona

¹⁷⁶ Izvornik v AM.

¹⁷⁷ Steindlovo povelje 28. X. 1943 v AMNO; Dnevnik bojev.

¹⁷⁸ Steindlovo poročilo Uiberreitherju 4. XI. 1943 v AMNO.

je bila držati zaporo od Dobrovelj in Menine planine, od Nove Štifte do Vranskega in uničiti ugotovljene partizanske enote. Štab bataljona pod poveljstvom SA-Obersturmbannführerja Eggerja je bil z 2. alarmno četo Celje-vzhod v Gornjem gradu, 1. alarmna četa Celje-vzhod je bila v Novi Štifti, 2. alarmna četa Ljutomer v Šmartnem ob Dreti in na Bočni, 3. alarmna četa Celje-vzhod v Letušu in Braslovčah ter 1. alarmna četa Ptuj-jug na Vranskem.¹⁷⁹ 8. novembra so ustanovili še 4. alarmno četo Celje-vzhod v Pristovi in Rogaški Slatini.¹⁸⁰

Istočasno je bil reorganiziran Alarmni bataljon West pod poveljstvom SA-Standardenführerja Wolfa. Njegova naloga je bila držati zaporo od Letuša do Velenja, varovati zgornjo Savinjsko dolino pred napadi z Mozirskih planin, zavarovati vse prehode čez Savinjo itd. Štab bataljona je bil s polovico 1. alarmne čete Celje-zahod v Mozirju, druga polovica je bila v Šmartnem ob Paki, 2. alarmna četa Ptuj-sever v Ljubnem in Lučah, 2. alarmna četa Celje-zahod v Velenju in Šoštanju ter 3. alarmna četa Celje-zahod v Rečici.

Obe alarmni četi Brežice sta ostali v trboveljskem okrožju z nalogo, da varujeta mejo pred izpadi iz Ljubljanske pokrajine oziroma Gorenjske. Prva je bila v Št. Janžu, druga pa na Kolovratu.¹⁸¹

Celjski okrožni orožniški poveljnik je glede na tako nagel padec dveh orožniških postaj mislil, da je boljša ofenzivna aktivnost orožniških postaj, kakor pa pasivno čakanje na partizanski napad. Zato je 6. novembra ustanovil štiri operativne vode; zaradi česar je moral ukiniti tri orožniške postaje in šest orožniških oporišč.¹⁸²

Kljub vsem tem ukrepom pa v tem času niso zaznamovali niti enega posebnega uspeha v boju proti Šlandrovi brigadi. Ta je še naprej napadala motorna vozila na Trojanah, napadla je tekstilno tovarno in železniško postajo v Jaršah pri Mengšu itd. 30. novembra zvečer je napadla postojanko 2. alarmne čete Ljutomer v Novi Štifti. V šoli in župnišču utrjena sto dvajsetčlanska posadka se je po dveinpolurnem boju umaknila v bližnji gozd z izgubo 5 mrtvih in 13 ranjenih. Tudi 2. alarmna četa Celje-vzhod iz Gornjega grada je imela 5 ranjenih, ko je hitela na pomoč napadeni postojanki. Brigada pa je imela dva mrtva, šest težko in tri lahko ranjene.¹⁸³

Ker je bila brigada nato do srede decembra bolj na kamniškem področju in ni napravila na Štajerskem nobenega večjega napada, se je težišče bojev preneslo na pohorsko področje, kar je ugotovila tudi štabna konferenca 16. novembra 1943: »Težišče uničevanja band je v preteklih dveh tednih bilo na Pohorju, kjer neka banda postopa na zelo neugoden način.«¹⁸⁴

Steindl je že 5. novembra na sestanku z nekaterimi odgovornimi policijskimi in orožniškimi funkcionarji prosil za akcijo proti Pohorskemu odredu, ki je ravno tedaj napravil nekaj zelo uspešnih napadov, predvsem na železniško progo. Akcija bi morala biti 6. novembra in če bi ne bilo na razpolago dovolj policijskih sil, bi poleg njegovih tisoč vernihnov sodelovale tudi tri ali štiri čete vojske s težkim orožjem. Takoj po sestanku je pisal Uiberreitherju:

»Gauleiter, razmere na Pohorju so edinstvene. Lahko se zgodi, da z enim udarcem

179 Istotam.

180 Steindlovo povelje 8. XI. 1943 v AMNO.

181 Steindlovo poročilo Uiberreitherju 4. XI. 1943 v AMNO.

182 Dopis okrož. orož. poveljnika Celje 6. XI. 1943 v AMNO; Dorfneistrovo poročilo Uiberreitherju 3. XI. 1943 (AMNO) ne soglašaja s tem sklepom in predlaga, naj bi najprej napravili veliko ofenzivo na Gorenjskem, nato pa »prečesali«¹⁸⁴ zgornji del Savinjske doline.

183 Poročilo štaba IV. operativne cone 1. XII. 1943 v AMNO; poročili komandanta varnostne policije in varnostne službe za Sp. Štajersko 30. XI. in 1. XII. 1943 v AMNO.

184 Zapisnik v AM.

izvedemo totalno pomiritev S p o d n j e Š t a j e r s k e (podčrtal T. F.). Prosim, da preko Gruppenführerja Rösenerja zahtevate akcijo na Pohorju.«¹⁸⁵

Uiberreither je res posredoval pri Rösenerju, ki mu je odgovoril, da bo do akcije prišlo in naj zaenkrat pusti Pohorje pri miru razen ogledniškega delovanja civilov.¹⁸⁶ Toda Steindl ni bil zadovoljen. Misлил je, da bo z odlašanjem izgubljena edinstvena priložnost, kakršno je izkoristil pred desetimi meseci. Zato je začel misliti na samostojno akcijo z vermani. Posebej ga je k temu podžigal napad Pohorskega odreda na orožniško postajo Zreče. Orožniki so se že morali umakniti v prvo nadstropje in se dušiti v dimu, ko jim je prišla na pomoč orožniška postaja Oplotnica in Steindl s tridesetimi vermani. Odred se je moral umakniti z dvema mrtvima in sedmimi ranjenci.¹⁸⁷ Rösener, ki je ravno ta čas zbiral sile za ofenzivno akcijo proti Triglavski diviziji na Gorenjskem in severno od reke Idrijce na Primorskem, je 11. novembra »prepovedal vsako ofenzivno akcijo katerih koli enot proti bandinim taboriščem na Pohorju in ukazal defenzivno zavarovanje vseh pomembnejših naprav na Pohorju do velike akcije, ki jo bo sam ukazal.¹⁸⁸

Ko je Steindl videl, da z ofenzivno akcijo zaenkrat ne bo nič, je 13. novembra ustanovil Alarmni bataljon Mitte pod poveljstvom SA-Sturmbannführerja Hochreinerja z nalogo »zapreti položaje Ruše–Sv. Areh–Šmartno–Tinje–Oplotnica–Zreče«.¹⁸⁹ Štab je bil v Slovenski Bistrici, 1. alarmna četa Maribor-okolica v Rušah in pri Sv. Arehu, 3. alarmna četa Maribor-okolica v Šmartnem in Tinju, 4. alarmna četa Maribor-okolica v Oplotnici in Zrečah ter 1. alarmna četa Ptuj-sever v Sv. Marjeti na Dravskem polju in Strnišču, konec novembra pa je prišla v njegov sestav še 2. alarmna četa Maribor-okolica v Vitanju.¹⁹⁰ Tako je do tega časa imel Steindl pod orožjem že 23 alarmnih čet.

Ker Steindl še vedno ni dal miru, mu je Rösener 25. novembra poslal dva bataljona 14. SS-policijskega polka, ki je v veliki sovražni ofenzivi proti osvobojenemu ozemlju na Dolenjskem prišel iz Hrvaške. Štab I. bataljona je bil v Žalcu, 1. in 2. četa v Rečici ob Paki, 3. in 4. v Braslovčah, štab III. bataljona z 11. in 12. četo je bil v Šoštanju, 9. četa v Velenju, 10. pa v Kotljah. Toda zato je že oktobra odšel na Dolenjsko I. bataljon 19. SS-policijskega polka.

Konec novembra in v začetku decembra je tudi Rösener sam začel pripravljati ofenzivno akcijo proti Pohorskemu odredu, ki jo je imenoval Snežni metež. Začel jo je 6. decembra z namenom, da prvi dan uniči partizanske enote na Velikem vrhu, drugi dan obkoli področje Planinke in Mislinjskega sedla in ga tretji dan prečeše.¹⁹¹

Vzhodna bojna skupina, ki sta jo sestavljala Alarmna bataljona Nord in Mitte, je pod Steindlovim vodstvom 6. decembra krenila s položajev Oplotnica–Tinje–Šmartno–Brdovec in prišla do večera do črte Peršetov vrh–Javorski vrh–Osonjka–Lukanja. Drugi dan je Severna bojna skupina, sestavljena iz gojencev vojaških podoficirskih šol Maribor in Slovenska Bistrica, krenila s položajev Lehen–Sv. Lovrenc na Pohorju–Puščava–Fala; Južna bojna skupina, ki jo je sestavljala 18. Landesschützenpolk iz Celja, pa je krenila s položajev Oplotnica–Zreče. Obe sta do večera prišli do črte Planinka–Plešič–Črnavski potok–potok Oplotnica–Jurgo Ločnikov graben–Vitanjsko sedlo. 19. SS - po 1. polk iz Gorenjske pa je z II. in III. bataljonom, ki sta bila okrepljena s tremi orožniškimi četami in ribniškim Šturmom Wehrmannschafta krenil iz Ribnice na Pohorju in do večera pre-

¹⁸⁵ Steindlova brzojavka Uiberreitherju 5. XI. 1943 v AMNO.

¹⁸⁶ Brzojavka 6. XI. 1943 v AMNO.

¹⁸⁷ Poročilo štaba IV. operativne cone 1. XII. 1943 v AMNO.

¹⁸⁸ Steindlovo povelje 8. XI. 1943 v AMNO.

¹⁸⁹ Rosenerjeva brzojavka Uiberreitherju 11. XI. 1943, prepis v AMNO

¹⁹⁰ Steindlovo povelje 27. XI. 1943 v AMNO.

¹⁹¹ Rosenerjevo povelje 2. XII. 1943 v AMNO.

iskal pokrajino do črte Mali Črni vrh–Planinka–Sv. Bolfenk–Mala Kopa–Črni vrh. 14. SS - pol. polk s I. in III. bataljonom, ki sta bila okrepljena z dvema alarmnima četama, je krenil s položajem Vitanje–Sv. Florjan–Valdek–Št. M–Sp. Dovže in do večera prišel do črte Volovica–k. 1364.

Tretji dan sta 19. in 14. SS-pol. polk začela napadati črto Ostrivca–Mislinjsko sedlo–Planinka, Severna in Južna bojna skupina pa sta držali zaporo.¹⁹² To je bila doslej največja sovražna ofenzivna akcija na Štajerskem, saj je v njej sodelovalo okoli deset bataljonov. Toda bila je udarec v prazno. Pohorski odred je bil namreč pravočasno obveščen o ofenzivi in se je umaknil od Sv. Jakoba in Lavtarja mirno Skočirjeve žage čez Kužnik na Janževski vrh in od tod proti Sv. Antonu.¹⁹³ Kljub temu da je 14. SS-pol. polk še nekaj časa ostal na Pohorju, je odred že 13. decembra zvečer napadel Sp. Dovže, a ga je 3. alarmna četa Maribor-mesto zavrnila.¹⁹⁴ Tako je Steindl moral poročati Uiberreitherju: »Akcija Snežni metež ni uspela. Od 18. do 23. decembra bom angažiral lovske odrede Wehrmannschafta.¹⁹⁵

Medtem ko je Steindl že sredi decembra demobiliziral polovico moštva obeh alarmnih bataljonov na Pohorju, ob koncu leta pa še drugo polovico, je Alarmna bataljona West in Ost poslal v ofenzivno akcijo proti Šlandrovi brigadi.

To akcijo je Rösener začel 16. decembra s 14. in 19. SS-pol. polkom, dvema bataljonoma 184. Landeschützen-polka iz Kranja in osmimi četami obeh alarmnih bataljonov. Kljub temu da je Steindl obljubljal, da bo v primeru uspeha poslal polovico moštva obeh bataljonov na božični dopust, ofenzivna akcija na področju Kamnik–Domžale–Vransko–Zagorje ni uspela. Šlandrova brigada se je izmaknila na Koroško.¹⁹⁶ Močno aktivna je bila v tem času tudi Kozjanska četa. 11. decembra je pri Sv. Petru pod Sv. Gorami napadla tovorni avto in ubila enega, ranila pa 30 vojakov.¹⁹⁷ Kmalu nato je I. bataljon hrvatskega Zagorskega odreda prodrl preko meje in se združil s Kozjansko četo pri napadu na Št. Peter pod Sv. Gorami. Orožniki so imeli 4 mrtve in 3 ranjene. Ker je vojska odpovedala, je Steindl v soglasju z Rösenerjem od 18. do 23. decembra poslal v akcijo lovski odred v moči 61 mož.¹⁹⁸ Do hudega boja je prišlo 20. decembra v prostoru Osredok pri Pišečah, kjer so padli 4, ranjenih pa je bilo 6 vermanov, in drugi dan pri Drenovcu, kjer je Steindlova bojna skupina (1., 2. in 3. alarmna četa Celje-vzhod) imela enega mrtvega in 5 ranjenih.¹⁹⁹ Temu je 22. decembra zjutraj sledila očiščevalna akcija s I. bataljonom 14. SS-pol. polka, vojsko in dvema alarmnima četama. Po božiču je Steindl premestil Alarmni bataljon Ost v brežiško okrožje in sicer po eno četo v Veliko dolino, Št. Peter pod Sv. Gorami, Podčetrtek in Pristavo.²⁰⁰ Alarmni bataljon West pa je pustil v zahodnem delu celjskega okrožja, kjer so bili tudi deli 14. SS-pol. polka. Komandant tega polka je po Rösenerjevem »povelju za pomiritev Gorenjske in Spodnje Štajerske« 21. decembra 1943 postal odgovoren za pomiritev Spodnje Štajerske, predvsem pa za zavarovanje ceste Vransko–Celje in področja Mozirje–Rečica–Gornji grad. Rösener mu je še posebej poudaril: »Če bo boj blag in usmiljen, ne bo uspeha. Brezobzira uporaba vseh vrst orožja za

192 Vojni dnevnik 18. Landeschützen-polka iz Celja v AMNO.

193 Kronika osnovne šale Ribnica na Pohorju, prepis v AMNO.

194 Steindlova brzojavka Uiberreitherju 14. XII. 1943 v AMNO.

195 Steindlova brzojavka Uiberreitherju 16. XII. 1943 v AMNO.

196 Poročilo štaba IV. operativne cone 19. XII. 1943 v AMNO; poročilo Šlandrove brigade 29. I. 1944 v AMNO; Jože Štok-Korotan, Jeklena pest, Ljubljana 1953, str. 349–354.

197 Poročilo okrožnega vodje Brežice 13. XII. 1943 v AMNO.

198 Steindlova brzojavka Uiberreitherju 16. XII. 1943 v AMNO.

199 Steindlova brzojavka Uiberreitherju 22. XII. 1943 v AMNO; Befehlsblatt, januar 1944.

200 Steindlovi brzojavki Uiberreitherju 22. in 29. XII. 1943 v AMNO.

boj — pa čeprav bi pri tem trpeli tudi nedolžni — je nujna za dosego uspeha.«²⁰¹ Steindl je na Novo leto 1944 demobiliziral Alarmni bataljon Nord na Pohorju in ustvaril lastni lovski odred z 200 možmi, da bi z njim zasledoval Pohorski odred.²⁰² Ta pa se je 7. januarja 1944 reorganiziral v Zidanškovo brigado. Proti nji je 17. januarja 1944 usmeril večjo akcijo, za katero je potegnil tudi po nekaj deset mož iz vsake čete Alarmnega bataljona West in Alarmnega bataljona Ost.²⁰³ Akcija je bila neuspešna. Po nji je bila predvidena demobilizacija preostalih alarmnih bataljonov, ki sta se do takrat zmanjšala za polovico moštva, in so bila že izdana ustrezna povelja.²⁰⁴ Toda tedaj je Šlandrova brigada v noči od 1. do 2. februarja uničila orožniško postajo Motnik, 1., 2. in 3. četa Alarmnega bataljona Ost pa so 1. februarja imele boj pri Mislinji, drugi dan pa 3. alarmna četa Celje-vzhod spopad pri Slivnici.²⁰⁵ Tako z demobilizacijo ni bilo nič, še manj pa čez nekaj dni, ko je prišla na Štajersko XIV. divizija NOV in POJ in so vrgli proti njej poleg drugih enot tudi alarmne čete, tako one, ki so že obstajale, kot tiste, ki so jih morali spet ustanoviti. Zgodilo se je to, o čemer je pisal Steindl vermanom za Novo leto 1944, vendar pa je bil rezultat bojov in razvoj alarmnih čet precej drugačen kot pa si ga je sam zamislil!²⁰⁶

7. Prihod XIV. divizije na Štajersko in ustanovitev Wehrmannschaft-polka »Spodnja Štajerska«

Nemci so ves čas napačno in celo neenotno ocenjevali razmere na Štajerskem. Izhajali so iz tega, da je izvor vsega zla v Ljubljanski pokrajini in na Gorenjskem in da spodnještajersko prebivalstvo le iz strahu pred partizanskimi represalijami sodeluje v osvobodilnem boju. Medtem ko je policija še dokaj realno ocenjevala razmere in ugotovila, da prebivalstvo neprisiljeno in iz prepričanja sodeluje z osvobodilnim gibanjem, pa so politični forumi vedno poudarjali, da spodnještajersko prebivalstvo noče imeti nič skupnega z »banditi«. Tako je na primer Rösener konec decembra 1943 ugotavljal: »Na pomoč prebivalstva ni računati, ker vse dela za odporiško gibanje OF ...«²⁰⁷ član Zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze inž. Tremi pa sredi novembra istega leta: »Ne more biti govora o nekem vseskozi slabem obnašanju prebivalstva, ljudje nočejo imeti nič skupnega z banditi.«²⁰⁸ Iztrezil jih tudi ni prihod XIV. divizije.

Ta je decembra 1943 dobila nalogo, naj odide na Štajersko in okrepi enote IV. operativne cone. Na pot je odšla 6. januarja 1944 iz Bele krajine s 1112 možmi. Po enome-sečnem pohodu čez Moslavino in Hrvaško Zagorje je 6. februarja s 1025 možmi (na Hrvaškem je imela 7 mrtvih, 29 ranjenih in 34 obolelih) prišla na Štajersko.

Takoj po prihodu na Štajersko so jo napadle sovražne enote in je imela že prvi dan 6 mrtvih in 15 ranjenih. Zato je štab sklenil osredotočiti divizijo in zasesti severna pobočja Bohorja, kjer bi se odpočila in nato krenila proti Rajhenburgu. Poleg stalnih sovražnih napadov je padlo še precej snega. Poveljstvo nad sovražnimi enotami, med katerimi sta bila tudi alarmna bataljona pod Steindlovim vodstvom, je ta dan prevzel komandant 18. Landeschützenpolka polkovnik Pallua-Gall. 1. in 3. alarmna četa Celje-zahod in 3. alar-

201 Izvornik v AMNO.

202 Steindlova brzozavka Uiberreitherju 29. XII. 1943 v AMNO.

203 Povelje Alarm, bat. West 15. I. 1944 v AMNO.

204 Povelje Alarm, bat. West 28. I. 1944 v AMNO.

205 Poročilo štaba IV. operativne cone 6. II. 1944 v AMNO.

206 Steindl je tedaj zapisal: »Leto 1944 nam bo prineslo najtežje boje in najtežje obremenitve. Alarmne čete Wehrmannschafta bomo kot živo obmejno tradicijo Spodnje Štajerske gradili dalje in njihovo moštvo uporabili kot bojne tovariše eksekutive ...« (Izvornik v AMNO).

207 Povelje 21. XII. 1943 v AMNO.

208 Zapisnik štabne konference 16. XI. 1943 v AM.

mna četa Celje-vzhod so se bile v Jelcah pri Žusmu in imele tri mrtve in sedem ranjenih. 8. februarja se je divizija premaknila proti Bohorju in je sovražnik na vsak način hotel obdržati cesto Planina–Pilštanj. Zato je osnoval več bojnih skupin, ki so napadale divizijo, 1. in 3. alarmna četa Celje-zahod pa sta zapirali cesto Podsreda–Zagorje in imeli dva mrtva. Po enodnevnem počitku na Bohorju je divizija v noči od 9. na 10. februar uničila rudniške naprave v Senovem in nato odšla čez cesti Planina–Sevnica in Planina–Breg proti zahodu v smeri Rimskih Toplic, odkoder bi nato odšla v revirje. Zato je komandant korpusne Vpodoficirske šole polkovnik Treeck, ki je ta dan prevzel vodstvo vseh angažiranih sil, ukazal Steindlu, naj se z Wehrmannschaftom odpelje s posebnim vlakom iz Rajhenburga v Rimske Toplice in zapre črto. Sevnica–Rimske Toplice. Steindl je to storil 12. februarja prodiral po dolini Gračnice proti Jurkloštru. Njegove sile so do tega dne narasle že na deset alarmnih čet (1., 2., 3. in 4. Maribor-okolica, 1. in 2. Celje-vzhod ter novoustanovljene 1., 2. in 3. Maribor-mesto in 2. Brežice). Da bi se zavaroval pred napadi, je na čelo kolone postavil nalovljene slovenske otroke. Kljub temu je pri Jurkloštru prišlo do hudega boja, v katerem so alarmne čete imele devet mrtvih in 12 ranjenih, medtem ko je komandant Alarmnega bataljona Ost Egger padel že prejšnji dan južno od Slivnice pri Celju. Otroci so takoj pribežali k partizanom, ki so takoj obvezali tri ranjene. Ker je sovražnik, ki je ta dan dobil za pomoč še blizu tristo mož iz 16. SS-tankovskogrenadirske divizije iz Ljubljane, zavaroval prehode čez Savinjo med Rimskimi Toplicami in Laškim, se je divizija usmerila proti severu, da bi se vzhodno od Celje prebila čez Konjiško goro na Pohorje. Zato je sovražnik koncentrično napadel od Sv. Lenarta, Marije Gradec in Šmarij pri Jelšah, kar mu pa ni uspelo. Prav tako se mu ni posrečilo zapreti ceste Celje–Šentjur, ki jo je divizija prekoračila v noči od 13. na 14. februar. Zato je drugi dan zaprl črto Dramlje–Gora–Žiče, ki pa jo je divizija prebila 15. februarja zjutraj in prišla na Konjiško goro. Ker je bila pot proti severu zaprta, se je severozahodno od vasi Lipa usmerila proti zahodu. Toda sovražnik jo je še istega dne obkolil na področju Vojnik–Frankolovo–Stranice–Vitanje–Nova cerkev in jo hotel uničiti. 16. februarja ob dveh zjutraj se je prebila pri Socki in odšla proti Št. Joštu. Sovražnik je napravil novi obroč Vitanje–St. Vid–Velenje–Dobrna–Frankolovo in z močnimi udarnimi skupinami prodiral proti diviziji, ki ji ni preostalo nič drugega kot da se prebije še naprej proti zahodu ali pa proti Pohorju. Štab je sklenil, da se bo divizija v noči od 17. na 18. februar pri Sv. Marjeti prebila na Pohorje. Uspel je šele drugi pritisk štirih izbranih bataljonov, a sta dve sovražni skupini, od katerih je bila prva Steindlova (1., 2. in 3. alarmna četa Maribor-okolica, 1. Ptuj-jug, 1. Celje-vzhod ter 1. in 3. Celje-zahod), spet zaprla cesto in so komore, težko orožje in ranjenci ostali v obroču, ki se je vse bolj ožil. Prišlo je do hudih bojev na Basališču, ki je nekajkrat menjalo gospodarja in se je del divizije zaradi ranjencev in hudega mraza moral umakniti v vas Brdca, kjer je štab divizije sklenil prebijati se preko Pake do Graške gore in nato oditi na Mozirske planine. Res se je 19. februarja začel prebijati in je mimo Cirkovc 21. februarja prišel na Graško goro, kjer se je nekoliko odpočil in nato v dveh kolonah krenil proti zahodu. V prostoru Strgar–Velunja je prišlo do hudega boja med Wehrmannschaftom (1., 2. in 3. alarmna četa Maribor-mesto, 1., 2. in 3. Maribor-okolica, 1. in 2. Slovenj Gradec, 1. Celje-vzhod, 2. Brežice in Lovski odred Ljutomer) in Šercerjevo brigado. Do hudih bojev je prišlo tudi naslednjega dne pri Zavodnem in Sv. Duhu, kjer je bil položaj zelo kritičen in so se borci in funkcionarji prebijali predvsem z bombami, dokler niso končno čez Bele vode prišli na Mozirske planine. Do popolne koncentracije divizije pa je prišlo v drugi polovici marca na Graški gori, kamor so prišli tudi bataljoni, ki so se 18. februarja prebili na Pohorje. Divizija je štela 548 mož.²⁰⁹

²⁰⁹ Jože Klanjšek, Proboj 14. Proleterske divizije u Štajersku, Vojnoistoriski glasnik, Beograd 1953, br. 1, str. 9–37; Stane Terčak, Živi zid, Celje 1952, str. 39–50; Treeckovo poročilo 26. II. 1944 v AMNO; povelje III. Wehrmannschaft-bataljona Celje (seznam bojev) 30. VIII. 1944 v AMNO; Befehlsblatt, marec 1944.

Nemci, ki so v tem tritedenskem boju proti diviziji angažirali skupaj 3139 mož (vojska 1415, SS-oddelki 286, policija 535 in Wehrmannschaft 957 mož), so imeli 41 mrtvih, 151 ranjenih in 3 pogrešane, od tega odpade na Wehrmannschaft 17 mrtvih, 54 ranjenih in 3 pogrešani.²¹⁰ Mislili so, da so divizijo uničili. Tako je polkovnik Treeck 26. februarja poslal enote nazaj v svoja oporišča in v poročilu zapisal:

»V lovu, ki je trajal cele tri tedne, smo tolpo zasledovali, dražili in spet prisilili k boju ter končno razbili in popolnoma uničili.«

Isti dan je Steindl izdal posebno poslanico vermanom, v kateri je sporočil:

»Danes bo demobiliziranih 900 vermanov, ki so bili pet mesecev v akciji. Vrnili se bodo nazaj k svojim družinam in na svoja delovna mesta.

Oktober 1943 se je z vašo pomočjo posrečilo zavrniti in tolči 15. banditsko divizijo, ki je prodrla iz Dolenjske do Save. V bojih, ki so bili zadnje tedne, pa ste kot tovariši vojske in policije pripravili uničujočo usodo 14. banditski diviziji. Stotine ležijo po gozdovih naše domovine ali pa so ujeti v varnih zaporih. 14. banditska divizija s tremi brigadami je prenehala obstajati ...«²¹¹

Toda Steindl se je bridko zmotil. Res da je divizija utrpela težke izgube, pa vendar ni bila uničena. Že v marcu so jo reorganizirali in poslali v napad.

V tem času pa nista mirovali Šlandrova in Zidanškova brigada, ki sta napravili več uspešnih napadov, predvsem na železniške proge in motorna vozila.

Sredi marca sta Šlandrova in Tomšičeva brigada dobili povelje naj začeta napadati sovražne postojanke ter nadzirati cesto Lukovica–Trojane–Vransko, Bračičeva in Zidanškova brigada naj napadeta cesto in železnico Maribor–Dravograd–Slovenj Gradec in Maribor–Pragersko–Celje; Šercerjeva brigada pa naj napada postojanke in ceste v zgornji Savinjski dolini in v dolini Pake.²¹² Že 19. marca sta Šlandrova in Tomšičeva napadli in zažgali sovražno postojanko v Moravčah, v noči od 6. na 7. april pa sta uničili postojanko v Radomljah.²¹³ Kamniško-zasavski odred, ki se je ustanovil sredi februarja 1944, je 17. in 30. marca napadel in poškodoval rudnik Kisovec pri Zagorju.²¹⁴ Na Kozjanskem se je ustanovil Kozjanski odred, katerega četa je 20. marca napadla Globoko pri Brežicah in odnesla Wehrmannschafu vse orožje ter zažgala orožniško postajo itd.²¹⁵ Ti napadi IV. operativne cone so Steindla iztreznili. Po njih je spoznal, da XIV. divizija še živi. Zato je v drugi polovici marca 1944 zopet začel mobilizirati alarmne čete in jih združevati v bataljone. Medtem ko so v jeseni 1943 in pozimi 1943–1944 bataljoni bili samostojni oziroma podrejeni neposredno vodji Wehrmannschafu Steindlu oziroma njegovemu namestniku Mayerhoferju, jih je zdaj združil v Wehrmannschaftsregiment Untersteiermark in sam postal njegov poveljnik. Štab polka je bil v Slovenjem Gradcu, posamezni bataljoni pa v nekaterih okrožjih in so se le redko združili za večje akcije.

V okrožju Maribor-okolica je bil I. bataljon (Maribor) pod poveljstvom SA-Obersturmbannführerja Kohlbacherja s štabom v Slovenjem Gradcu. Imel je tri alarmne čete Maribor-mesto, štiri alarmne čete Maribor-okolica in dve alarmni četi Slovenj Gradec.

V okrožju Celje sta bila dva bataljona. II. bataljon (Ptuj) je bil najprej v Ptujju, nato pa štab, 1. alarmna četa Ptuj-jug in 1. Ptuj-sever v Šoštanjju, 2. Ljutomer pa v Velenju. Poveljeval mu je SA-Standartenführer Wolf. III. bataljon (Celje) pod poveljstvom SA-

210 Treeckovo pomočilo v AMNO.

211 Izvrmik v AMNO.

212 Povelje IV. operativne cone 16. III. 1944 v AMNO.

213 Poročilo IV. operativne cone 8. IV. 1944 v AMNO.

214 Poročilo IV. operativne cone 21. III. in 4. IV. 1944 v AMNO; poročilo šefa Gestapa za Sp. Štajersko 31. III. 1943 v AMNO.

215 Poročilo IV. operativne cone 8. IV. 1943 v AMNO; poročilo šefa a Gestapa za Sp. Štajersko 24. III. 1944 v AMNO.

Obersturmbannführerja Wörndleja je imel v marcu svoj štab v Celju, 3. alarmno četo Celje-zahod pa v Velenju. Sredi aprila pa so bile vpoklicane še 1. Celje-zahod v Šlabor, 1. Celje-vzhod v Rečico in 2. Celje-vzhod v Ljubno²¹⁶

V okrožju Brežice je bil IV. bataljon (Brežice) pod poveljstvom SA-Sturmbannführerja Bammerja, ki je imel štiri alarmne čete Brežice (1. v Brežicah, 2. v Krškem, 3. v Sevnici in 4. v St. Petru pod Sv. Gorami).

Alarmne čete omenjenih bataljonov so stražile pomembnejše naprave, predvsem rudnike in tovarne, na katere je bilo februarja in marca 1944 storjenih več napadov (9. februarja premogovnik Senovo, 5. marca rudnik boksita Nazarje, 17. in 30. marca premogovnik Kisovec pri Zagorju in garaže kamnoloma v Oplotnici, 20. marca premogovnik pri Preboldu, 27. marca premogovnik Huda jama pri Laškem), kjer je obratna straža podlegla. Poleg tega pa so same ali skupaj s policijo delale enodnevne čistke v svoji okolici. Do večjih akcij, v katerih bi sodeloval ves bataljon ali celo več bataljonov skupaj, do maja 1944 ni prišlo.

Težiče bojov proti IV. operativni coni je bilo predvsem na policijskih enotah. Za enotno vodstvo vseh angažiranih sil policije, vojske, graničarjev in vermanov je Rösener 16. januarja 1944 določil komandanta III. bataljona 19. SS-pol. polka majorja Sernaua, ki ga je sredi februarja zamenjal komandant I. bataljona istega polka major Maiwald, tega pa je konec marca zamenjal komandant I. bataljona »Cholm« 25. SS-pol. polka.²¹⁷ Jeseni pa so posamezne pokrajine postale tako imenovana zaščitna področja (Schutzgebiete), ki so se delila na tako imenovane varnostne odseke (Sicherungsabschnitte). Zaščitno področje Spodnja Štajerska (komandanti: polkovnik Köhler, nato polkovnik Illas in končno polkovnik dr. Kuehas) je imelo šest varnostnih odsekov (I. okrožje Ptuj in vzhodni del okrožja Maribor-mesto, II. vzhodni del okrožja Celje, III. okrožje Brežice, IV. okrožje Trbovlje, V. zahodni del okrožja Celje in VI. okrožje Maribor-okolica in zahodni del okrožja Maribor-mesto).²¹⁸

Prvi večji napad na Štajerskem spomladi 1944 sta napravili Šercerjeva in Bračičeva brigada, prva na železniško postajo Velenje, druga pa na postojanko 3. alarmne čete Celje-zahod v Šoštanju 26. aprila 1944. Uničenje postaje Velenje je preprečila sovražna intervencija iz Celja, pa tudi postojanka Šoštanj je bila močno utrjena.²¹⁹ Steindl je takoj privlekel sem II. bataljon iz Ptuja in ravno v tem času je sledil drugi napad na Velenje.

Štab XIV. divizije je namreč za svojo prvomajsko akcijo izbral napad na rudnik Velenje, kjer je delalo 995 ljudi, ki so izkopali dnevno 1150 ton premoga. V naslednjih dneh naj bi se proizvodnja zvišala na 1300 ton, po načrtu pa bi morala doseči celo 1800 ton dnevno. Rudnik je varovalo 20 obratnih stražarjev in 1. alarmna četa Celje-zahod. Neposredni napad nanj je napravila Bračičeva brigada, drugi dve pa sta jo zavarovali — (Tomšičeva na cesti med Velenjem in Št. Iljem, Šercerjeva pa z demonstrativnim napadom na Šoštanj, kjer sta bili 1. alarmna četa Ljutomer in 1. alarmna četa Ptuj-sever). Sovražnik se je napadu krčevito upiral, a so hrabri borci po več kot enournem boju zavzeli bunker na severozahodni strani ter uničili protitankovski top in dve težki strojnici. Zatem se je boj prenesel med barake, ki so jih borci drugo za drugo zavzeli in zažgali. Tako so bile

216 Povelje III. bataljona št. 1, dne 7. IV. 1944 v AMNO.

217 Povelja Rösenerjevega Vodstvenega štaba za uničevanje band v AMNO.

218 Povelje komandanta III. varnostnega odseka Brežice SA-Oberführerja Mayerhderja 14. X. 1.944 v AMNO. V drugi polovici januarja 1945 so ustanovili še VII. varnostni odsek za zgornji del Savinjske doline, ukinili pa II. in III. varnostni odsek in tam ustanovili posebni odsek »Južna Štajerska« pod Treeckovim poveljstvom v Teharjah, ki je spadal neposredno pod Rösenerja. Komandant zaščitnega področja je usmerjal protipartizanske akcije na celotnem ozemlju Sp. Štajerske, komandanti varnostnih odsekov pa vsak na svojem področju

219 Poročilo štaba IV. operativne cone 30. IV. 1944 v AMNO.

popolnoma uničene najvažnejše naprave, zgorelo je tudi okrog 19.000 ton nakopanega premoga, nekaj vagonov itd., tako da je gorelo več dni. V bojih sta padla dva vermana.

Uspeh in pomen tega napada razberemo iz poročila šefa Gestapa za Spodnjo Štajersko 5. maja 1944, ki pravi: »Zaradi napada banditov ves obrat trenutno popolnoma miruje in bo po trezni presoji lahko začel s kopanjem šele v roku od 8 do 10 dni, če bodo prišle zadovoljive zavarovalne naprave,«²²⁰ čeprav je bil napad na velenjski rudnik največja prvomajska akcija na Štajerskem, ni bil edina, kajti skoraj sleherna partizanska enota je dočakala veliki praznik z uspešnim napadom na sovražnika. Zidanškova brigada je na primer napadla posadko vermanov v Mislinji in jo prepodila iz vasi.

II. bataljon Wehrmannschafta je bil nato razmeščen v Šaleški dolini in sicer štab, 2. Ptuj-jug in 1. Ptuj-sever v Šoštanju, 1. Ljutomer v trgu Velenje in 1. Brežice v rudniku Velenje, odkoder je že 21. maja odšla v Zagorje.²²¹

Poleg te okrepiteve pa je sovražnik v času od 15. do 20. maja napravil močno ofenzivno akcijo Anton I v prostoru Slovenj Gradec–Mislinja–Velenje–Soštanj–Sv. Uršula z enotami Wehrmannschafta, vojske, policije in državne delovne službe. Tomšičeva brigada je imela 15. maja hude boje na Temeniku in Zavodnju, odkoder se je drugi dan premaknila na Bele vode in odtod čez Šmihel in preko Savinje proti Novi Štifti. Čeprav je Steindl poročal, da je akcija uspela in da je imela brigada 57 mrtvih in 93 ranjenih, pa je v resnici doživela polom, saj je imela brigada le tri mrtve in štiri ranjene.

Nato je sovražnik prenesel ofenzivo na pohorsko stran, kjer so bile Šercerjeva, Bračičeva in Zidanškova brigada. Najprej je usmeril akcijo Anton II od 21. maja zvečer do 23. maja proti Šercerjevi brigadi na črti Oplotnica–Zreče–Vitanje z deli I. in III. Wehrmannschaft-bataljona, vojsko, policijo in orožništvom. Brigada je 22. maja šla s Pohorja proti Kamniško-zasavskemu odredu, da bi mu izročila 150 novincev. Prišla je na Paški Kozjak, kjer se je spopadla z vojsko in se nato prebila na Graško goro. Drugi dan se je borila z 2. alarmno četo Ljutomer na Metuld vrhu in jo skušala obkoliti. Četa se je pravočasno umaknila z enim mrtvim, 7 ranjenimi, imela pa je tudi nekaj pogrešanih. Boji so bili še v naslednjih dveh dneh, ko je ves Wehrmannschaftpolk (brez IV. bataljona) čistil prostor Št. Vid–Sp. Razbor. Wehrmannschaft je imel skupaj 5 mrtvih, 13 ranjenih in enega pogrešanega, brigada pa, ki je 26. maja prešla Savinjo, 8 mrtvih in 3 ranjene. Zidanškova in Bračičeva brigada sta imeli boje 23. maja na Kotu nad Oplotnico na Pohorju z enotami korpusne podoficirske šole iz Maribora. Bračičeva je imela tri mrtve, Zidanškova prav tako 3 mrtve in 11 ranjenih²²²

Steindl je moral 25. maja prekiniti zasledovanje Šercerjeve brigade, ker se je že 26. maja začela ofenzivna akcija Binkošti v prostoru Vransko–Kolovrat–Prebold–Laško–Tabor s policijo, vojsko ter I. in ŪI. bataljonom Wehrmannschafta, ki se je končala 28. maja brez uspeha.²²³ Ravno v tem času so enote IV. operativne cone znova udarile na sovražnikove postojanke. Bračičeva brigada je 26. maja vdrla v Šoštanj in zaplenila precej orožja po stanovanjih Nemcev, ki so se bili umaknili v postojanko. 28. maja je napadla orožniško in vermansko postajo v Šmartnem pri Slovenjem Gradcu, a je ni mogla zavzeti. Istega dne je Zidanškova brigada napadla in ujela posadko v Dovžah.²²⁴

Posledica teh napadov je bila nova ofenzivna akcija na Pohorju od 1. do 10. junija s

220 Poročila štaba IV. operativne cone 21. V. 1944 v AMNO; poročilo šefa Gestapa za Sp. Štajersko 5. V. 1944 v AMNO.

221 Poročili II. bataljona 11. in 21. V. 1944 v AMNO.

222 Steindlovo poročilo 4. VI. 1944 v AMNO; poročilo štaba IV. operativne cone 13. VI. 1944 v AMNO; operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO.

223 Steimddovo poročilo 4. VI. 1944 v AMNO.

224 Operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO.

policijo, vojsko in I. bataljonom Wehrmannschafta. Prvi večji boj je bil 2. junija v prostoru Mala Kopa–Sv. Barbara med Zidanškovo brigado in I. bataljonom Wehrmannschafta, ki je imel štiri mrtve in več ranjenih. Ponovni spopad je imel v Bračičevo brigado 6. junija pri Dovžah in imel enega mrtvega in ranjenega. III. bataljon Wehrmannschafta pa je zasledoval Tomšičevo brigado pri Šmihelu in imel štiri mrtve, 3 ranjene in 5 pogrešanih.²²⁵

Tem sovražnim ofenzivnim akcijam je sledil napad IV. operativne cone na sovražnikove prometne naprave, ki je bil v zvezi s skupnim napadom Narodno-osvobodilne vojske Jugoslavije na sovražnikove prometne naprave. XIV. divizija se je zbrala na Kamni gori in odtod v noči od 18. na 19. junij odšla v napad. Tomšičeva je napadla železniški most pri Zbelovem med Poljčanami in Ponikvo; ker razstrelivo ni vžgalo, je na nekaj mestih uničila progo. Šercer-eva je napadla železniški predor pri Lipoglavu in ga na eni strani močno porušila ter ujela 8 orožnikov. Bračičeva je minirala progo pri Šentjurju ob Južni železnici. Zidanškova je napadla most in predor pri Mislinji ter postojanko v Zg. Doliču. Napad je uspel le delno, ker ni imela zadosti razstreliva, zato pa je na več mestih razrušila progo. Z njo sta se ves čas spopadali dve četi I. bataljona Wehrmannschafta, ki sta imeli enega mrtvega.²²⁶

Del Koroške grupe odredov je 18. junija zažgal župnišče v Solčavi in porušil most čez Savinjo pri Igli. Drugi dan sta ga začela zasledovati dva voda 2. alarmne čete Celje-vzhod in dva voda 2. alarmne čete Celje-zahod ter orožniki. Pri zasledovanju je bil 21. junija pri Igli iznenadno napaden oddelek iz 2. alarmne čete Celje-vzhod, ki je imel 15 mrtvih, tri teže (od teh je eden pozneje umrl) in tri laže ranjene. Istega dne sta v tej četi padla še dva vermana.²²⁷

Šercerjeva brigada je v noči od 23. na 24. junij napadla posadko vermanov v Zrečah. Ta je napad odbila, ker se borci niso mogli neopazno približati postojanki. Brigada je imela enega mrtvega in pet ranjenih, na drugi strani pa je padel komandant I. bataljona Wehrmannschafta SA-Standartenführer Simon Kohlbacher.²²⁸

Tudi v juliju je bila aktivnost štajerskih partizanskih enot usmerjena bolj na rušenje prometnih naprav in na mobilizacijo, bilo pa je tudi nekaj uspešnejših napadov na postojanke.

Najaktivnejši pri napadih na sovražne postojanke v tem času je bil vsekakor Kozjanski odred, ki je 6. julija napadel orožniško postajo Pišece in ujel 11 orožnikov, zaplenil 56 pušk in 4 brzostrelke, čez dva dni napadel kolono vermanov in orožnikov iz Bukovja pri Planini in zaplenil tri voze opreme in 200 pušk, 15. julija napadel orožniško postajo Pilštanj, ujel 4 orožnike in zaplenil 43 pušk in 4 brzostrelke, drugega dne pa še orožniško postajo Zagorje pri Kozjem, kjer je ujel 6 orožnikov, zaplenil 21 pušk, 3 brzostrelke itd.²²⁹ Zato je okrepljeni I. bataljon »Cholm« 25. SS-pol. polka (tri čete I. bat. »Cholm«, Orož. akc. četa Celje, četa 14. SS-pol. polka, 2. in 3. alarmna četa II. bataljona in 1. alarmna četa Celje-zahod) 18. in 19. julija napravil proti njemu ofenzivno akcijo v prostoru Bohor-Vetnik. Do prvega in celodnevnega boja je prišlo že prvega dne na Pokojniku, kjer je imel sovražnik enega mrtvega in 3 ranjene, 3. bataljon Kozjanskega odreda pa le tri ranjene. Drugi dan je dobil v pomoč II. bataljon 13. SS-pol. polka s Koroškega in sta oba brezuspešno čistila teren.²³⁰

Tomšičeva brigada je v noči od 18. na 19. julij napadla poslopje Standarte Celje-vzhod

225 Isto tam.

226 Isto tam.

227 Poročili 2. alarm. čete Celje - vzhod 21. in 22. VI. 1944 v AMNO; Befehlsblatt, avgust 1944.

228 Operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO; Befehlsblatt, avgust 1944.

229 Operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO.

230 poročilo okrepljenega I. bataljona »Cholm« 25. SS-pol. polka 20. VII. 1944 v AMNO.

v Šentjurju ob Južni železnici in zaplenila ogromno oblek (670 hlač, 300 bluz itd.) in orožja (73 pušk, 70 bomb itd.). Bračičeva brigada je 23. julija napadla orožniško postojanko Fram in jo zavzela. Sovražnik je julija 1944 napravil tri ofenzivne akcije proti Pohorju.²³¹

Prvo je napravil konec junija in je trajala do 2. julija, a ni uspela. Padlo je 5 policistov in 2 vermana, ranjenih pa je bilo 12 policistov in 7 vermanov.²³² Zato je 10. julija začel drugo severno od Vitanja s I. bataljonom 14. SS-pol. polka in II. bataljonom 13. SS-pol. polka ter I. bataljonom Wehrmannschafta. Do spopada je prišlo le s Tomšičevo brigado pri Skomarju, ki je imela 7 ranjenih, sovražnik pa mrtvega vermana in dva ranjena.²³³ 22. julija so I. bataljon »Cholm« 25. SS-pol. polka, I. bataljon 14. SS-pol. polka in Wehrmannschaft-polk začeli neuspelo akcijo proti Šerčerjevi brigadi na Pohorju. Do spopada je prišlo pri vasi Kot, brigada je imela le 1 mrtvega in 1 ranjenega in se je srečno izmaknila iz sovražnikovega obroča.²³⁴

Na zahodnem delu Štajerske sta operirali Šlandrova in Zidanškova brigada in 20. julija zvečer napadli rudnik Zagorje, kjer sta razrušili transformator, električne motorje itd.

Največji uspeh pa je IV. operativna cona dosegla pri nabiranju novincev za narodno-osvobodilno vojsko. Namesto v nemško državno delovno službo in vojsko kot jeseni 1942 in cela 1943 so zdaj cele kolone Štajercev odhajale v enote IV. operativne cone, ki so novince pošiljale v glavnem preko Save na Dolenjsko in dalje v Belo krajino, kjer so se vojaško izobraževali.

IV. operativna cona je z načrtno mobilizacijo začela spomladi 1944, vendar pa do 1. aprila ni vodila točnega pregleda o njenem poteku. Nekaj podatkov o rekrutiranih v tem času pa je najti v poročilih šefa Gestapa za Spodnjo Štajersko SS-Sturmabführerja Umpfenbacha. 18. februarja 1944 je poročal, da stalno raste število dezertarjev iz nemške vojske in državne delovne službe, ki jih rekrutira osvobodilna vojska. Do 10. januarja 1944 je bilo že 211 dezertarjev iz vojske in državne delovne službe ter 262 dezertarjev iz vrst že potrjenih za vojsko ali državno delovno službo. 5. maja je poročal, da je bilo aprila rekrutiranih v okrožju Maribor-okolica 78, v celjskem okrožju 376 (od tega samo v občine Rečica 153), v trboveljskem okrožju marca in aprila 420 moških in da je rudnik Zagorje ob Savi od jeseni 1941 izgubil v zvezi z delovanjem osvobodilne vojske 440 delavcev.²³⁵ Komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko SS-Sturmabführer Vogt pa je 27. aprila poročal: »Ugotoviti je naraščajočo militarizacijo band. Rekruti so večinoma zdravniško pregledani in nesposobni odpuščeni.«²³⁶ Štab IV. operativne cone je 1. septembra 1944 poročal, da so njegove enote mobilizirale aprila 722, maja 1456, junija 1851, julija pa celo 2574 ljudi in od 1. januarja do 31. julija poslale v VII. korpus 4221 ljudi. Seveda je bil del teh ljudi mobiliziran tudi na gorenjskem delu operacijskega področja IV. operativne cone.²³⁷

Jasno je, da je bilo med rekrutiranimi v osvobodilno vojsko tudi mnogo takih, ki bi morali iti v alarmne čete, to se pravi v boj proti osvobodilni vojski. Tako je bilo na primer samo 21. aprila 1944 iz občine Rečica ob Savinji mobiliziranih v osvobodilno vojsko 39 moških, ki so vsi imeli pozivnice v 4. alarmno četo Celje-zahod, 10 iz občine Braslovče itd.²³⁸ Ponekod — posebno tam, kjer ni bilo večjih enot osvobodilne vojske (ptujsko in

231 Operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO.

232 Rösenerjevo poročilo o položaju 4. VII. 1944 v Arhivu Vojnozgodovinskega instituta JLA Beograd (citiram: AVII).

233 Rösenerjevi poročili o položaju 11. in 12. VII. 1944 v AVII.

234 Operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO.

235 Izvirmiki v AMNO.

236 Izvirmik v AMNO.

237 Izvirmik v AMNO.

238 Poročilo šefa Gestapa za Sp. Štajersko 28. IV. 1944 v AMNO.

ljutomersko okrožje) — pa so se vermani že spomladi 1944 branili iti v alarmne čete.²³⁹ Tako sta odhod vermanov v osvobodilno vojsko in upiranje vpoklicem v alarmne čete prvi znak razkroja Wehrmannschafta po prihodu XIV. divizije na Štajersko. Močnejši razkroj pa je sledil veliki ofenzivi IV. operativne cone poleti 1944.

8. Ofenziva IV. operativne cone in razkroj Wehrmannschafta poleti in jeseni 1944

Za poletje 1944 so značilni nekateri dogodki, ki so še globlje potisnili tehtnico na stran protihitlerjevske koalicije (uspešni boji zahodnih zaveznikov v Italiji in Franciji, zlom nemške armadne skupine, Sredina pred Minskom, atentat na Hitlerja itd.), v jugoslovanskem oziru pa prodor narodnoosvobodilne vojske v Srbijo in sporazum Tito-Šubašič.

V ta čas spada ofenziva IV. operativne cone, ki je imela namen osvoboditi ozemlje zgornje Savinjske doline in ga nato širiti proti jugu in vzhodu. Zgornja Savinjska dolina je namreč bila tako ozemlje, ki ga je bilo najlažje osvoboditi in tudi braniti pred sovražnikovimi vdori. Osvoboditev Savinjske doline bi pomenila politični (volitve v narodnoosvobodilne odbore, porast moči odborov OF, mobilizacija v osvobodilno vojsko itd.), gospodarski (preprečitev odvažanja lesa iz savinjskih gozdov) in strateški pomen (presekanje ceste Ljubljana–Kamnik–Gornji grad–Celje).

V zgornjem delu Savinjske doline ni bilo nobenih vojaških ali policijskih enot, temveč le Wehrmannschaft in orožništvo ter gozdna zaščita (Forstschutz), ki so jo sestavljali vojaki iz letalstva²⁴⁰ Največ je bilo Wehrmannschafta, saj sta v celjskem okrožju bila dva bataljona. II. bataljon je imel svoj štab (20 mož) v Šoštanju, kjer sta bili tudi 1. Ptuj (142 mož) in 6. Ptuj (134), 2. Ptuj (161) je bila v Gornjem gradu, 3. v Grobelnem (70) in v Rogatcu (80), 4. v Šmartnem ob Paki (151) in 5. v Ptujju (211); skupno torej 959 mož. Štab III. bataljona (20 mož) je bil v Mozirju, kjer je bila tudi 2. alarmna četa Celje-zahod (150), 1. Celje-vzhod je bila v Rečici (154), 2. v Lučah (123), 3. v Pristovi (159), 4. v Ljubnem (127), 1. alarmna četa Celje-zahod (119) v Celju, 3. v Hrastniku (89) in rezervna (67) v Rogaški Slatini; skupaj torej 1008 mož.²⁴¹

Neposredni napad na zgornji del Savinjske doline 30. julija ob 23. uri sta začeli Šlandrova in Zidanškova brigada, druge enote IV., operativne cone pa so ga zavarovale.

Dva bataljona Šlandrove brigade sta napadala postojanko Ljubno, kjer je bil sovražnik v petih utrjenih poslopih, ki jih je varovalo 17 bunkerjev. Najtrdovratneje se je branil oddelek gozdne zaščite (47 mož), ki se je vdal šele drugega dne popoldne, ko je padlo že 19 mož. Nič manj se niso upirali orožniki, ki so se umikali iz svoje postaje in borili po posameznih hišah, dokler niso padli vsi (12 mož). Posadka vermanov se je po kratkem boju vdala v celoti. Bataljona sta imela 14 mrtvih, med njimi sta bila tudi namestnik komandanta cone major Alojz Hostnik-Jovo in narodni heroj Milka Kerin.

Tretji bataljon Šlandrove brigade je napadel postojanko Luče, kjer je bil sovražnik v šestih utrjenih poslopih, ki jih je varovalo 7 bunkerjev. Branila se je do drugega dne zvečer, ko se je vdala v celoti (56 vermanov). Bataljon je imel 4 mrtve in 4 ranjene.

Bataljon Zidanškove brigade je napadel postojanko Gornji grad, kjer je bil sovražnik v petih stavbah, lahko pa se je umaknil v utrjeno graščino. Najmočnejše se je upiral oddelek gozdne zaščite (17 mož), ki se je vdal šele naslednje noči, orožniki (15 mož) so najprej

²³⁹ Poročilo komandirja 5. alarm. čete Ptuj 25. V. 1944 v AMNO.

²⁴⁰ 1. novembra 1943 so poročali na štabni konferenci v Gradcu: »Oddelek gozdne zaščite je prispel 25. X. 1943. Razmeščen je v Šlaboru in Ljubnem, vendar so po večini omejeno sposobna za akcije.« (Zapisnik v AM.)

²⁴¹ Poročila alarmnih čet v AMNO.

pobegnili v utrjeno graščino, kjer so bili tudi vermani. Oba oddelka sta se vdala šele 1. avgusta zjutraj (12 orožnikov in 126 vermanov). Bataljon je imel le tri ranjene.

Tomšičeva brigada je napadla postojanko Šmartno ob Paki. Štab je navezal stike z nekim vermanom, ki je povedal gesla, s pomočjo katerih so nato zajeli patruljo. Najprej so zavzeli poslopje vermanov, ki so pobegnili (6 se jih je vdalo), nato pa orožniško postajo.

Šercerjeva brigada je demonstrativno napadla Šoštanj, ki so ga branili vermani in Dobro, ki jo je branila policija. Zaradi posredovanja policije se je morala umakniti.

Bračičeva brigada je rušila prometne zveze Celje–Ponikva, naslednje noči pa je napadla orožniško postajo Šentjur ob Južni železnici, ki je imela 4 mrtve, a se je obdržala.

Vzhodnokoroški odred je demonstrativno napadel Črno, Kamniško-zasavski pa Litijo.

Sovražnik je nato ves teden poskušal vdreti na osvobojeno ozemlje, a so ga enote IV. operativne cone povsod odbile.²⁴²

O ujetih vermanih je štab IV. operativne cone poročal 6. avgusta 1944: »Vsi ujeti vermani so prostovoljno vstopili v naše vrste. Razporejeni so po naših edinicah. Nekaj ujetih sovražnikov nemške narodnosti smo poslali na Dolenjsko, nekaj jih je ostalo v naših edinicah. Ostale smo na njihovo željo po predhodnem pogajanju izpustili ...«

Ta napad je pokazal, da so posadke vermanov najšibkejša točka sovražnikove obrambe. Tako je štab IV. operativne cone poročal 15. avgusta 1944:

»Opaža se, da se Nemci v postojankah, ki so napadene od naših edinic žilavo branijo in raje poginejo kot da bi se dali ujeti, kar je pri vermanih in drugih podobnih organizacijah nasprotno ...« Zato je takoj začel misliti na novi ofenzivni sunek proti posadkam vermanov.

V drugi polovici avgusta je usmeril svojo ofenzivo na Pohorje in ukazal XIV. diviziji in Pohorskemu odredu, naj uničita sovražni postojanki Ribnica in Sv. Lovrenc na Pohorju. Napad se je začel v noči od 22. na 23. avgust 1944.

Postojanko Ribnico (1. alarmna četa Maribor-okolica) je napadla Tomšičeva brigada. Vermani niso dajali pravega odpora, temveč so se predajali ali pa poskrili po skednjih. Močnejše se je upirala orožniška postaja, v kateri je bilo 16 orožnikov, 10 vermanov in župan. Poslopje je bilo štirikrat minirano in je vsa posadka našla smrt pod ruševinami. Sovražnik je imel po naših podatkih 26 mrtvih in 44 ujetih, brigada pa 5 mrtvih in dva ranjena.²⁴³ Postojanko Sv. Lovrenc je napadla Šercerjeva brigada. En bataljon je napadel orožniško postajo, takoj razorožil šest članov deželne straže in ubil dva orožnika. Ker se posadka še ni hotela vdati, je bilo poslopje trikrat minirano in je padla šele proti jutru, ko je bilo ujetih ostalih 7 orožnikov. Drug bataljon pa je napadel posadko vermanov v šoli, ki se je v začetku močno upirala, kmalu pa se je cela vdala. Sovražnik je imel 6 mrtvih, enega ranjenega in 48 ujetih, od tega 34 vermanov. Brigada je imela tri mrtve in 14 ranjenih.²⁴⁴

Novi val ofenzive je sledil 10. septembra in sicer na Kozjanskem. Napravili so ga Bračičeva in Šercerjeva brigada ter Kozjanski odred.

Postojanko v Kozjem, ki je štela 60 vermanov in 20 orožnikov, je napadla Bračičeva brigada. En bataljon je napadel posadko vermanov v župnišču, ki se je trdovratno branila iz bunkerjev, tako da do svita sploh ni bilo nobenega uspeha. Ob zori se je posadka namestila umakniti v cerkev, kar je bataljon preprečil. Ob devetih dopoldne so borci znova na-

²⁴² Operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO; poročilo IV. operativne cone 6. VIII. 1944 poročilo komandirja 4. alarm. čete Ljutomer v Šmartnem ob Paki 31. VII. 1944 v AMNO; poročilo Josipa Scheiberja iz 2. alarm. čete Celje-vzhod v Lučah 29. VIII. 1944 v AMNO; seznam padlih orožnikov iz celjskega okrožja v AMNO. v AMNO;

²⁴³ Poročilo Tomšičeve brigade 26. VIII. 1944 v AMNO.

²⁴⁴ Poročilo Šercerjeve brigade 27. VIII. 1944 v AMNO; operacijski dnevnik IV. operativne cone v AMNO.

skočili župnišče in s protitankovsko puško napravili v strehi luknjo, skozi katero so metali steklenice z bencinom in tako zažgali poslopje. Vermani so se umaknili v kleti in se dalje trdovratno upirali. Vdali so se šele ob štirih popoldne. Padlo je 14 vermanov, 45 s komandirjem vred pa je bilo ujetih. Od teh je bilo 20 Kočevarjev likvidiranih, drugi vermani pa so bili vključeni v brigado. Drug bataljon je napadel orožniško postajo, ki se je zelo uporno branila. Boj je trajal ves dan 11. septembra in šele naslednjega dne zjutraj je bila postojanka zažgana, a jo je pred končnim uničenjem rešilo posredovanje ustašev iz smeri Št. Peter pod Sv. Gorami. Brigada je imela 6 mrtvih, 22 ranjenih in 4 pogrešane.²⁴⁵ Sovražnik je poslal sem II. bataljon Treeckovega polka, ki je vse do srede oktobra s severa napadal osvobojeno ozemlje, medtem ko ga je IV. bataljon Wehrmannschafta napadal z juga.²⁴⁶

Šercerjeva brigada je napadla graničarsko postojanko Podčetrtek, ki pa se je obdržala, kljub temu da je brigada minirala obe poslopji.²⁴⁷ Še močnejši je bil napad na sovražne postojanke v spodnjem delu zgornje Savinjske doline, ki se je začel v noči od 11. na 12. september z namenom prebiti zaporo, ki so jo tvorile postojanke, ki so kot vrata zapirale prehod iz spodnjega v zgornji del Savinjske doline.²⁴⁸ Sovražnik je namreč po izgubi zgornjega dela Savinjske doline te postojanke okrepil in na novo razmestil II. in III. bataljon Wehrmannschafta.

Štab II. bataljona s 1., 3. in 4. alarmno četo Ptuj se je preselil v Mozirje, 5. četa je ostala v Ptuj, 6. pa je odšla v Zagorje. Bataljon je 1. septembra štel po seznamu 621, na mestu pa 449 mož.²⁴⁹ Štab III: bataljona se je preselil v Celje, kjer je bila tudi 1. alarmna četa Celje-zahod, 2. Celje-zahod je bila v Podlogu, 3. Celje-zahod v Hrastniku, 1. alarmna četa Celje-vzhod je bila v Šmartnem ob Paki, 2. Celje-vzhod v Letušu, 3. Celje-vzhod v Pristovi in 4. Celje-vzhod v Hrastniku. Bataljon je štel na mestu okrog 412 mož. Številčno stanje posameznih čet je bilo zelo nizko.²⁵⁰

V več poslopih v Mozirju (Prosvetni dom, Sokolski dom, šola, župnišče in cerkev) je nad 264 vermanov (1. Ptuj 78, 3. Ptuj 84 in 4. Ptuj 90 mož) s štabom II. bataljona (12 mož). Napadla jih je Šlandrova brigada (488 mož). Vermani so morali kmalu zapustiti utrjene položaje izven utrjenega pasu postojanke. Kmalu so borci v naskoku zavzeli prvo poslopje, kjer se je takoj vdalo 25 vermanov, medtem ko so drugi pobegnili v poslopja okoli cerkve. Nato so borci prodrli do orožniške postaje in uničili 5 orožnikov, prodirali proti cerkvi in med potjo ujeli 10 vermanov. Drugi bataljon je vso noč napadal glavno poslopje pri cerkvi, tretji pa je ponoči prodrl do cerkve. Nato so hkrati napadli vermane v Sokolskem in Prosvetnem domu ter otroškem vrtcu, ki so se vdali po kratkem boju. Posadka v župnišču in cerkvi se je branila do popoldneva, ko se je vdala. Padlo je 12 vermanov, med njimi tudi komandant bataljona Wolf in njegov pribočnik, ujetih pa je bilo 255 vermanov. Brigada je imela 5 mrtvih in 40 ranjenih.

Postojanki Letuš in Šmartno ob Paki je napadla Tomšičeva brigada. Drugi bataljon je napadel 1. alarmno četo Celje-vzhod (75 mož) v Šmartnem ob Paki, orožniško postajo in vojaški oddelek na železniški postaji. Te enote so bile že na položajih, ker se je napad začel nekoliko pozneje kot v Mozirju. Po celonočnem boju je šele proti jutru uspelo zavzeti pošto in izriniti sovražnika na orožniško in železniško postajo, ki sta padli šele 12. septembra zvečer ob osmih. Padlo je 9 orožnikov in 2 vermana, ranjenih je bilo 12 vermanov, ujetih pa 63. Vojaki so bili likvidirani.

²⁴⁵ Poročilo Bračičeve brigade 15. IX. 1944 v AMNO.

²⁴⁶ Vojni dnevnik Treeckove bojne skupine v AMNO.

²⁴⁷ Poročilo štaba Šercerjeve brigade 13. IX. 1944 v AMNO.

²⁴⁸ Povelje IV. operativne cone 10. IX. 1944 v AMNO.

²⁴⁹ Poročilo II. Wehrmannschaftsbatalliona I. IX. 1944 v AMNO.

²⁵⁰ Poročila alarmnih čet III. Wehrmannschaftsbatalliona o svojem številčnem stanju 1. IX. 1944 v AMNO.

Postojanko 2. alarmne čete Celje-vzhod (67 mož) v Letušu je napadel tretji bataljon Tomšičeve brigade in jo zavzel do dveh ponoči. Sovražnik je imel 6 mrtvih in 61 ujetih, bataljon pa 4 mrtve in 29 ranjenih.

Sovražno postojanko v Braslovčah je napadla Zidanškova brigada, a je ni mogla zavzeti.²⁵¹

Sovražnik je v noči od 12. na 13. september pohitel na pomoč napadenim postojankam. Treeckova bojna skupina je prodirala iz Celja preko Žalca do Št. Petra, odkoder je Treeckov I. bataljon prodiral čez Gomilsko in Čreto do Šlabora in Mozirja. Druge enote so se razdelile pri Polzeli, odkoder sta Treeckov III. bataljon in I. bataljon »Cholm« 25. SS-pol. polka prodrla do Braslovč, od tam je prvi prodrl dalje na Mozirsko Dobrovlje, drugi pa proti Letušu. II. bataljon 14. SS-pol. polka je iz Polzele prodrl do Šmartnega ob Paki. Prodor teh bataljonov v postojanke 13. septembra zvečer je bil brez uspeha, ker so postojanke že padle, brigade pa so iz njih že odšle.²⁵²

Najosnovnejša posledica te ofenzive je vsekakor ustvaritev obsežnega osvobojenega ozemlja. Kljub temu, da ga je sovražnik večkrat skušal uničiti, se je vendarle obdržalo dobre tri mesece in imelo velik moralni vpliv na štajersko prebivalstvo. Narodnoosvobodilna vojska je dobila stotine novincev, kar je moral ugotoviti tudi sovražnik.²⁵³

Druga posledica je še močnejši razkroj Wehrmannschafta, ki se je kazal posebno v prebegih iz alarmnih čet in z odhodom v partizane. Avgusta in septembra 1944 so komande alarmnih čet stalno poročale o dezertacijah. Tako na primer 1. alarmna četa Ptuj 2. avgusta, da je dezertiralo že 28 vermanov, čez tri dni zopet deset, 9. avgusta spet osem, 13. avgusta devet itd. 5. alarmna četa Ptuj je 1. avgusta poročala o sedemnajstih, 29. avgusta o šestištiridesetih in 1. septembra celo o devetinštiridesetih dezertirjih. 6. alarmna četa Ptuj je 22. avgusta poročala o enaintridesetih, ki so »samovoljno zapustili četo«, 3. alarmna četa Celje-vzhod je 31. avgusta poročala o dvajsetih dezertirjih, čez teden dni o petnajstih, tudi 4. alarmna četa Celje-vzhod je poročala, da je od 23 do 29. avgusta dezertiralo 14 vermanov.²⁵⁴ Te številke bi same po sebi še ne bile tako kritične, če bi čete štele na mestu preko sto mož. Če pa upoštevamo, da so štele dejansko le nekaj nad petdeset ljudi, vidimo, kako daleč je šel razkroj Wehrmannschafta. Seveda niso vsi dezertirji odšli v osvobodilno vojsko. Precej jih je odšlo domov na posestva in so živeli nekakšno pollegalno življenje.

Posamezni bataljoni so imeli poleti 1944 v svojih Standartah po eno rezervno četo, ki je dezertirje ali one, ki se niso odzvali pozivu za akcijo, pod stražo vlekla na zborna mesto. Iz poročil komandirja 5. alarmne čete Ptuj je lahko razbrati, kakšen problem je bila mobilizacija in iskanje dezertirjev. Tako je poročal v začetku avgusta: »Doslej smo imeli na razpolago vsaka dva dni tovornjak za dovoz moštva. Dovoz sam predstavlja največje težave, ker v večini primerov mož ni najti doma in sorodniki zagotavljajo, da

²⁵¹ Poročilo štaba IV. operativne cone, 15. IX. 1944 v AMNO; poročilo 3. Wehrmannschaftsbatalliona, 22. IX. 1944 v AMNO; seznam padlih orožnikov iz celjskega okrožja v AMNO.

²⁵² Treeckova brzojavka Rösenerju 13. IX. 1944 v AMNO.

²⁵³ Član Zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze inž. Trenil je pisal: »Zaradi izkoriščenja splošnih političnih in vojaških razmer, katerih razvoj so prikazovali kot jasen predznak bližnjega zloma Nemčije, kakor tudi v zvezi z ugotovitvijo močnejših bandinih skupin v zaprtih krajih — Ribnica in Sv. Lovrenc na Pohorju; Mišji dol, Planina, Konje, Podsreda na Kozjanskem; Mozirje, Rečica, Ljubno, Luče, Gornja grad v zgomem delu Savinjske doline — se je nekaj tisoč Spodnještajercev odločilo zapustiti svoja delovna mesta in domove in so odšli k banditom. Drugi pa so bili v velikih skupinah prisilno rekrutirani. Rok 15. september 1944, ki ga je določila boljševiska centrala, do katerega se morajo vključiti v OF in bande oni Spodnještajerci, ki doslej niso sodelovali z njimi, je imel močan psihološki učinek ... če vse to upoštevamo, moramo ugotoviti, da je bil posebno september 1944 izrecno kritični mesec za Spodnjo Štajersko.« (Die politisch-propagandistische Lage in der Untersteiermark, Marburg, 17. I. 1944 — izvornik v AMNO).

²⁵⁴ Poročila alarmnih čet o svojem številčnem stanju v AMNO.

so se ravnokar vrnili nazaj včete. Vzetje žena ali drugih družinskih članov se ni obneslo. Razne žene sem moral po treh dneh zopet izpustiti, ker jih po razgovoru z okrožnim vodjem ni mogoče poslati v taborišče za asocialne... (podčrtal T. F.). Od 50, ki jih je za četrtek vpoklicala Standarte Ptuj-jug, je prišel le en mož...«²⁵⁵ 11. avgusta je spet poročal: »Kljub temu da smo skoraj vso četo angažirali za prigon vermanov, je rezultat slab ... V bližnjo okolico mesta smo štirikrat poslali patrolje na isto mesto, od tega enkrat ob štirih zjutraj, da bi vermane zatele v posteljah. Toda ti so bili že opozorjeni, ko je angažirani vod šel po dravskem mostu, kot so to izjavili sosedi. Tudi hiše so bile zaprte in nikogar ni bilo doma.«²⁵⁶ Tudi 20. avgusta je poročal, da »so posamezne vermane, ki so prekoračili dopust in dezertirje, pozvali s priporočenimi pismi, naj se javijo pri četi in da del njih sploh ni reagiral na pismo.«²⁵⁷

V začetku so komandanti bataljonov oziroma komandant polka kaznovali dezertirje z nekaj dni zapora oziroma nekaj tedni ali meseci prisilnega dela v Strnišču. Ko pa je dezertiranje oziroma »samovoljno zapuščanje čet« postalo eden od najbolj perečih problemov Wehrmannschafta, je Steindl septembra privlekel na dan Himmlerjev odlok od 20. aprila 1944, ki pravi:

»Na osnovi 175. člena vojaškega kazenskega zakonika ... podrejam za pomoč policiji angažirani Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze SS- in policijskemu sodstvu glede na splošna in vojaška kazniva dejanja, storjena v službi ali v akcijah, ki jih naroči ali vodi policija.«²⁵⁸

Vermani v posameznih četah so morali z lastnoročnim podpisom potrditi, da so seznanjeni z vsebino tega odloka. Prav tako so jih morali komandirji čet poučiti o vohunstvu in sabotaži ter o obrambi pred njima.²⁵⁹

Tako se je število moštva v četah zaradi padca postojank, dezertacij in delne demobilizacije zmanjšalo do take mere, da je v njih ostalo le še toliko moštva, da je stražilo samo sebe, ui pa bilo več sposobno za aktivno zasledovanje osvobodilne vojske in obrambo pred njo. Zato je Steindl septembra 1944 ukazal združitev posameznih čet.

V I. bataljonu (SA-Sturmbannführer Tschida v Marenbergu) se je devet alarmnih čet zlilo v novih pet. 1. alarmna četa Maribor-mesto se je preimenovala v 1. alarmno četo Maribor (Dworschak — Muta), 2. in 3. Maribor-mesto sta se zlili v 2. alarmno četo Maribor (Ranftl — Ruše), 1. in 2. Maribor-okolica v 3. alarmno četo Maribor (Raditsch — Vuzenica), 3. in 4. Maribor-okolica v 4. alarmno četo Maribor (Bach — Vuzenica), 1. in 2. Slovenj Gradec v 5. alarmno četo Maribor (Brudermann — Marenberg), poleg njih se je ustanovila še šolska in rezervna četa (Hartlieb — Maribor).

V II. bataljonu (SA-Hauptsturmführer Fischer v Ptujju) se je pet čet združilo v tri nove. 1. alarmna četa Ptuj je ostala (Wanek — Ptuj), 3. in 4. Ptuj sta se združili v 2. alarmno četo Ptuj (Stross — Ptuj), 5. in 6. Ptuj pa v 3. alarmno četo Ptuj (Wuga — Ljutomer), ustanovili so tudi šolsko in rezervno četo (Brezočnik — Ptuj).

V III. bataljonu (SA-Obersturmbannführer Worndle v Celju) se je sedem čet združilo v tri nove. 1. alarmna četa Celje-zahod se je preimenovala v 1. alarmno četo Celje (Hotko — Sevnica), 2. in 3. Celje-zahod sta se zlili v 2. alarmno četo Celje (Bossner — Buče), 1. in 2. Celje-vzhod sta bili ukinjeni (Šmartno ob Paki in Letuš!), 3. in 4. Celje-vzhod sta se zlili v 3. alarmno četo Celje (Lehmann — Rogaška Slatina), ustanovila se je tudi šolska in rezervna četa (Possing — Celje).

²⁵⁵ Poročilo o delu 5. alarm. čete Ptuj od 20. VII. do 4. VIII. 1944 v AMNO.

²⁵⁶ Poročilo o delu 5. alarm. čete Ptuj od 5. do 12. VIII. 1944 v AMNO.

²⁵⁷ poročilo o delu 5. alarm. čete Ptuj od 13. do 20. VIII. 1944 v AMNO.

²⁵⁸ Povelje III. Wehrmannschaftsbatalliona 3. X. 1944 v AMNO.

²⁵⁹ Istitam.

V IV. bataljonu (SA-Sturmabführer Bammer v Brežicah) so ostale vse štiri alarmne čete Brežice (1. Krabich Arnovo, 2. König — Brežice, 3. Leonusio — Zdole in 4. Rottmann — Št. Peter pod Sv. Gorami).

Tudi v Trbovljah so v tem času ustanovili Alarmno četo Trbovlje (Prasent Trbovlje), pri štabu polka (SA-Oberführer Steindl v Mariboru) pa samostojno topniško baterijo (Ordelt — Konjice), izvidniško četo (Ohland — Maribor) in orožarsko šolo (Kamer — Studentenci pri Mariboru).²⁶⁰

Najbolj žalostne so bile razmere v celjskem okrožju, kjer je bilo nekdanj samo v III. bataljonu sedem alarmnih čet z več kot 900 možmi, zdaj pa le tri čete z okrog 300 možmi, pa še od teh sta morali dve oditi za nekaj časa v brežiško okrožje.²⁶¹ Jasno, da samo z eno četo sovražnik ni mogel v nobeno resnejšo akcijo. Vzrok, da je ravno v mariborskem in brežiškem bataljonu ostalo še največ moštva in čet, je iskati v dejstvu, da so jedra teh čet sestavljali mariborski Nemci ali pa Kočevarji in so zato bile manjše možnosti za dezertiranje ali za vdajo.

Poleti in jeseni 1944 je Wehrmannschaft tako izgubil ono mesto med akcijskimi silami za protipartizanski boj, ki ga je imel do tega časa. Na prvo mesto je prišla vojska, ki se je do poletja udeleževala le posameznih ofenzivnih akcij, ni pa bila za stalno angažirana v boju proti narodnoosvobodilni vojski.

Stalno angažiranje vojske v protipartizanskem boju so že dalj časa zahtevali Nemci, ki so se s porastom osvobodilnega boja na Štajerskem čutili vse bolj ogrožene. Prve zahteve po stalnem angažiranju vojske so se pojavile že jeseni 1943, a jih je Steindl s svojo trmo iz prestižnih razlogov uspel odbiti. Posebno močne so bile po prihodu XIV. divizije na Štajersko in je predsednik štajerske pokrajinske vlade na štabni konferenci 28. februarja 1944 govoril: »V bližnjem času je pričakovati, da bodo dolino Save zasedle znatne sile vojske in oddelkov-SS za zavarovanje mejnega prostora.«²⁶² Toda to je pomenilo še vedno samo zavarovanje, zahteve pa so bile za vojsko, ki bo prevzela vodstvo in breme protipartizanskega boja. Šef Gestapa za Spodnjo Štajersko je 19. maja 1944 poročal, da obstaja mnenje: »Namesto, da bi delali izjemno stanje, zapirali ceste za javni promet, ukinjali železniške zveze, bi raje v Spodnjo Štajersko premestili nekaj posadk nemške vojske, ki ležijo v Avstriji in bi takoj nastopil mir.«²⁶³

To se je končno tudi zgodilo. Konec avgusta 1944 je prišel v celjsko okrožje 18. rezervni in šolski polk planinskih lovcev, ki so ga ustanovili v drugi polovici julija 1944 v Celovcu iz raznih šolskih in rezervnih enot XVIII. vojnega okrožja. Ob prihodu je štel 618 mož in ga je do konca vojne vodil polkovnik Treeck. Napravil je precej ofenzivnih pohodov proti enotam IV. operativne cone na Štajerskem (4. in 5. septembra skupaj s 14. SS-pol. polkom in 4. Landeschützen-bataljonom na Graški gori, od 5. do 12. septembra rekvizicija hrane v prostoru Šentjur-Ponikva-Šmarje pri Jelšah, 12. do 16. septembra intervencija po napadu na Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki, 16. do 29. septembra rekvizicija hrane v Šaleški dolini, 29. in 30. septembra ofenzivna akcija na Boču, 6. in 7. oktobra skupaj s 13. SS-pol. polkom ofenzivna akcija proti Graški gori, 15. do 25. oktobra ofenzivna akcija na Pohorju, od 25. oktobra do 18. novembra čiščenje Pohorja, od 18. do 24. novembra ofenzivna akcija na Kozjaku, od 10. do 18. decembra ofenzivna akcija na Kozjanskem, od 18. decembra do 7. januarja 1945 ofenziva proti osvobojenemu ozemlju v zgornjem delu Savinjske doline itd.).²⁶⁴

260 Istatam; seznam čet, njihovo vodstvo in razmestitev — izvornik v AM.

261 Mayerhoferjev dnevnik v AMNO.

262 Zapisnik v AM.

263 Izvornik v AMNO.

264 Vojni dnevnik Treeckove bojne skupine v AMNO.

Pregled sovražnikove aktivnosti od prve polovice septembra 1944 do uničenja osvobojenih ozemelj na Štajerskem pokaže, da je Wehrmannschaft sodeloval samo v dveh ofenzivnih akcijah in sicer proti Lackovemu odredu na Kozjaku (I. bataljon iz Marenberga) in proti osvobojenemu ozemlju na Kozjanskem (IV. bataljon iz Brežic). Vzrok za tako redko angažiranje Wehrmannschafta v protipartizanskem boju od poletja in jeseni 1944 je v njegovem razkroju, ki se je kazal tako v količinskem kot kakovostnem oziru. Tako je Obveščevalni oddelek Glavnega štaba NOV in POS 31. oktobra 1944 poročal Vrhovnemu štabu NOV in POJ:

»Kakovost Wehrmannschaftregimenta »Untersteiermark« stalno pada, tako da se lahko sedaj trdi, da je v popolnem razkroju. Večina obveznikov Wehrmannschafta se odteguje vojaški službi, kolikor pa so v bližini naše večje edinice, se prijavljajo in prihajajo kot prostovoljci, drugače pa se skrivajo. Razkroj Wehrmannschafta na Štajerskem se je pričel s prihodom XIV. divizije in se je postopoma stopnjeval do sedanjega stanja, ko se sovražnik lahko zanese samo še na nemškutarska mesta (Maribor, Ptuj, Celje in Marenberg) in na Kočevarje. Še Slovenske gorice, ki so do zadnjega časa veljale za odsek, s katerega črpa sovražnik živo silo, so se temeljito spremenile ...«²⁶⁵

9. Vključitev v Nemški Volkssturm in končni zlom

Zadnje poglavje nemške vojaške katastrofe se je začelo jeseni 1944 z ustanovitvijo Nemškega Volkssturma, ki bi naj bil začetek totalnega odpora nemškega prebivalstva proti armadam protihitlerjevske koalicije na nemških tleh.

Ustanovil ga je Hitler 25. septembra 1944 in določil, da se vanj rekrutirajo vsi za orožje sposobni moški od 16. do 60. leta starosti, ki bodo v času svoje službe vojaki v smislu vojaškega zakona. Za njegovo ustanovitev in vodstvo v pokrajinah so bili odgovorni gauleiterji.

Tako je v štajerski pokrajini postal vodja Nemškega Volkssturma gauleiter Uiberreither, ki je za vojaško-organizacijske zadeve imel ob sebi svojega pokrajinskega štabnega vodjo SS-Oberführerja Lohnmanna in posebnega štabnega vodjo za Spodnjo Štajersko SA-Oberführerja Steindla. Enaka je bila organizacija v okrožjih, kjer so okrožni vodje NSDAP oziroma Štajerske domovinske zveze postali vodje Nemškega Volkssturma, ki so imeli ob sebi okrožne štabne vodje.

Nemški Volkssturm na Spodnjem Štajerskem je sestavljalo moštvo štirih pozivov. Po gauleiterjevem sklepu je prvi poziv zajel Wehrmannschaft-polk Spodnja Štajerska.²⁶⁶ To so bile štiri samostojne čete (Topniška baterija, izvidniška četa, posebna četa in orožarska šola), I. bataljon Maribor s petimi alarmnimi in rezervno četo, II. bataljon Ptuj s tremi alarmnimi in rezervno četo, III. bataljon Celje s tremi alarmnimi in rezervno četo, IV. bataljon Brežice s tremi alarmnimi in rezervno četo ter alarmna četa Trbovlje.²⁶⁷ Pozneje so ustanovili še V. bataljon iz 1., 3., 4. in 5. alarmne čete Maribor, medtem ko sta v I. bataljonu Maribor ostali le 2. alarmna četa Maribor in rezervna četa. Sredi januarja 1945 pa je bila temeljitejša reorganizacija polka, ki je imel odtlej pet bataljonov, od katerih je imel vsak štabno in tri strelske čete ter topniško baterijo. Vse enote so dobile tudi posebne označbe, podobno kot v Nemčiji.²⁶⁸

Drugi poziv je zajel moške od 19. do 60. leta starosti, ki zaradi ključnega položaja v gospodarstvu ali iz zdravstvenih razlogov niso mogli biti angažirani za dalj časa. Tretji

²⁶⁵ Izvirnik v AMNO.

²⁶⁶ Osnovno povelje št. 1/45 celjskega okrožnega vodje I. III. 1945 v AMNO.

²⁶⁷ Steindlovo povelje 11. XI. 1944 v AMNO.

²⁶⁸ Steindlovo povelje 3. I. 1945 v AMNO.

poziv je zajel letnike 1927–1929, ki še niso bili vpoklicani v aktivno vojaško službo, četrti pa le manj sposobne in je bil namenjen le za krajevno zaščito.

V nemški Volkssturm sta se vključila tudi mestna in deželna straža, kar je ukazal Himmler 17. januarja 1945 in Mariborski Selbstschutz.

Tako je bilo v vseh štirih pozivih zajeto staro in mlado in je na Spodnjem Štajerskem nastalo poleg pet bataljonov prvega poziva oziroma Wehrmannschaft-polka Spodnja Štajerska še 49 bataljonov drugega, tretjega in četrtega poziva.²⁶⁹

Bataljoni so bili še neizurjeni in nekateri med njimi komaj na papirju, zato so sredi decembra 1944 privlekli iz Gradca in Leobna dva bataljona Nemškega Volkssturma v brežiško okrožje²⁷⁰

Ko je Rdeča armada 27. marca prebila zadnje nemške položaje na Madžarskem, so za prostor med Muro in Dravo oklicali tako imenovano alarmno stopnjo II in vanj čez dva dni premestili bataljone Volkssturma iz Brežic, Celja in Maribora, med katerimi so bili predvsem I., III. in IV. bataljon Wehrmannschafta. Poveljstvo nad njimi je prevzel Trecekov namestnik podpolkovnik Swoboda. Toda moštvo teh bataljonov se je že ob prvih spopadih skoraj v celoti razbežalo. In ko je 30. marca padel pri Rechnitzu še komandant polka Franz Steindl, so se dogodki vrstili s filmsko naglico, dokler 16. aprila 1945 ni bil ukinjen sam polk.²⁷¹ Nemški Volkssturm se je obdržal še nekaj časa, vendar pa ga niso mogli nikjer uporabiti zaradi njegove nezanesljivosti. Tako je komandant varnostne policije in varnostne službe za Spodnjo Štajersko 14. aprila 1945 poročal Rösenerju: »Volkssturm največ 30 % zanesljiv. V splošnem prevladuje bojazen, da bodo njegovi deli ob približanju fronte z orožjem vred zbežali k Sovjetom oziroma banditom.« In čez tri dni: »V Wehrmannschaftu (I. poziv) je doslej čez 300 prijav o dezerterjih. Čete nastopajo v moči 14 do 18 mož. Ko so možje prosti službe, se ne vračajo več nazaj z doma. Na drugi strani je pritožba o preobilici službe in nezadostni preskrbi, posebno s tobakom. Štabnemu vodstvu, bataljonskim in četnim poveljnikom je zaupana klasifikacija zanesljivosti. Po prvih izjavah sodeč, so ti ocenili: Skupina A (zanesljivi) 50 %, skupina B (pogojno) 25 % in skupina C (nezanesljivi) 70 %.«²⁷²

Končno so prve dni maja 1945 ravno zaradi nezanesljivosti razpustili Nemški Volkssturm na Spodnjem Štajerskem, najprej v Revirjih nato pa tudi drugod. «²⁷³

10. Vohunstvo in streljanje talcev

Nemci na Štajerskem niso organizirali tako imenovanih protiband (Gegenbande), ki bi se izdajale za partizane in ovajale ljudi, ki bi bili kakorkoli zvezani z osvobodilnim gibanjem. Za ta posel so se posluževali svojih policijskih organov, zlasti organov državne tajne policije, varnostne policije in varnostne službe, ki so poskušali na terenu ustvariti mrežo svojih zaupnikov in poslati svoje agente v partizanske enote. V tem pogledu so si tudi celo organizacijo Štajerske domovinske zveze predstavljali kot veliko zaupniško mrežo, ki naj seže do slednjega prebivalca.²⁷⁴ Prav oddelki Wehrmannschafta bi bili najbolj pripravljeni za protiband, saj je večina partizanov nosila iste uniforme, vsi govorni pa so govorili slovenski jezik, razen komandnega kadra. Toda kot celota prav gotovo ni bil

²⁶⁹ Steindlovo Povelje 27. III. 1945 v AM.

²⁷⁰ Mayerhoferjev dnevnik v AMNO.

²⁷¹ Istotam.

²⁷² Izvirniki v AMNO.

²⁷³ Poročilo komandanta zaščitnega področja Sp. Štajerska 6. V. 1945 (v AMNO): »Alarmna četa Trbovlje, rudniška straža Trbovlje, rudniška straža Hrastnik zaradi nezanesljivosti ukinjene in razorožene. Volkssturm Hrastnik ukinjen.«

²⁷⁴ Glej opombo 22!

uporabljev za ta posel, ker je bil mobiliziran na široki osnovi in so lahko videli, da je iz dneva v dan nezanesljivejši. Zato so se ga posluževali le nekajkrat in to v zelo majhnem številu.

Konec oktobra 1942 se je tak oddelek pojavil na Čreti. Nemška obveščevalka je poročala orožniški postaji Vransko, da so se pojavili partizani, kar je ta sporočila nadrejenim orožniškim poveljstvom. Toda kmalu je sporočilo popravila:

»Ne gre za bandite, temveč za neko patroljo Wehrmannschafta z Vranskega, ki so nekateri njeni člani v civilnih oblekah. Patrolja je štela 20 mož in je pregledala grebene Črete. Obveščevalka je menila, da gre za bandite.«²⁷⁵

Drug tak oddelek je bil iz 1. alarmne čete Maribor-okolica, ki je v drugi polovici decembra 1943 pod vodstvom komandirja Jožef a Raditscha iz Polskave ponoči obiskal nekaj kmetov na Pohorju (Lobnica, Planica, Pohorje itd.). Oblečen po partizansko je govoril s kmeti, prosil za hrano in celo tolkel po nacizmu ter naslednje dni o tem poročal državnim tajni policiji.²⁷⁶

Nekateri oddelki Wehrmannschafta so se udeležili tudi streljanja talcev, vendar le v redkih primerih, kajti do spomladi 1943 so streljali talce v mariborski in celjski jetnišnici z eksekucijskimi oddelki zaščitne policije in šele nato po raznih krajih prav tako s policijo.

V arhivskem gradivu je najti le dva podatka, prvi je v poročilu 1. alarmne čete Celje-zahod za 13. januar 1944: »Prvi vod je imel stražarsko službo, drugi vod je bil navzoč pri justifikaciji 10 banditov pred občinskim uradom v Lučah.«²⁷⁷

O drugem primeru je poročala obveščevalna služba XIV. divizije 28. avgusta 1944. Dne 9. julija 1944 zvečer je okrog 120 vermanov iz 1. alarmne čete Maribor-mesto zasedlo vas Pameče pri Slovenjem Gradcu. Drugo jutro so tja pripeljali deset talcev iz mariborskih zaporov in jim dodali še enega domačina. 25 prostovoljcev iz omenjene čete je streljalo enajst talcev, drugi pa so nasilno dovajali ljudi, da so morali biti navzoči pri tem strašnem dogodku. Zatem so zažgali dve hiši in ropali po vasi.²⁷⁸

11. Nekaj primerjav z usodo Wehrmannschafta na Gorenjskem in zaključki

Gorenjski z Mežiško dolino je bila namenjena ista usoda kot Spodnji Štajerski, to je priključitev k Nemškemu rajhu. Tudi tu je Hitler postavil šefa civilne uprave in sicer namestnika koroškega gauleiterja Franca Kutschero. Ta je 24. maja 1941 ustanovil Štajerski domovinski zvezi podobno organizacijo Karntner Volksbund (Koroška ljudska zveza) in za zveznega vodjo postavil Viljema Schicka.²⁷⁹ Vpis vanjo je bil celo za dva odstotka (97 %) večji kakor na Spodnjem Štajerskem.²⁸⁰

Podobno kot na Spodnjem Štajerskem je bil tudi na Gorenjskem v okviru Koroške ljudske zveze ustanovljen Wehrmannschaft. 20. junija 1941 sta štabni vodja SA-Gruppe Südmark SA-Brigadeführer Ohrt in šef civilne uprave Kutschera na Bledu sklenila dogovor, da SA-Gruppe Südmark prevzame vodstvo Wehrmannschafta v Koroški ljudski

²⁷⁵ Med Mrzlico in Dobrovljami, str. 113.

²⁷⁶ Poročilo Jožefa Raditscha 22. XII. 1943 v AMNO.

²⁷⁷ Izvirnik v AMNO.

²⁷⁸ Izvirnik v AMNO.

²⁷⁹ Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Karntens und Krains (citiram: VAZK), št. 9, 29. V. 1941.

²⁸⁰ Karawanken Rote (citiram: KB), 5. VII. 1941. Kljub temu je gauleiter dr. Rainer 2. decembra 1941 izjavil: »Moč vzgoje, katere vrednostmi; nacionalni socialisti, pač najbolj poznamo, je dosegla, da se danes 95 % prebivalstva priznava za Slovence (podčrtal T. F.). Gre za to, da se v teh ljudeh zopet obudi ponos na njihovo nemško kri in da se jih z nemško vzgojo zopet pridobi.« (KB, 3. XII. 1941).

zvezi, ki ga bo vodil SA-Brigadeführer Beck. Sklicujoč se na Hitlerjev ukaz Kutscheri, naj Gorenjsko napravi nemško, sta takole določila nalogo Wehrmannschafta:

»Wehrmannschaft naj z ustreznimi ukrepi krepí s pristopom h Koroški ljudski zvezi kot veliki organizaciji, v kateri se združujejo vsi Gorenjci, izraženo priznavanje k nemštvu in pospeši vrnitev teh mož v nemško ljudsko skupnost.«

Na kraju dogovora je tudi zanimiva določba:

»Iz Wehrmannschafta bodo po ukinitvi Koroške ljudske zveze, ki ji bo določil rok koroški gauleiter, izšle formacije NSDAP ... SA-Gruppe Südmark izrecno poudarja, da pred ukinitvijo Koroške ljudske zveze na Gorenjskem ne bo vzpostavljala SA, temveč da prevzame vodstvo Wehrmannschafta izključno pod vidikom popolnega ponemčenja tega področja.«²⁸¹

Vodja SA-Gruppe Südmark je nato 25. junija 1941 izdal »osnovno navodilo št. 1 o organizaciji in šolanju Wehrmannschafta na Spodnjem Štajerskem in Kranjskem«, v katerem je podrobneje določil organizacijsko strukturo.²⁸² Toda ker je bilo dosti manj ustreznih ljudi za vodstvo posameznih enot (avgusta 1941 je bilo na Gorenjskem brez Mežiške doline 168 članov Švabsko-nemškega Kulturbunda),²⁸³ je zajemanje moških v Wehrmannschaft šlo mnogo počasneje kot na Spodnjem Štajerskem. Tako so do novembra 1941 zajeli v štirih Standartah (Kranj, Radovljica, Kamnik in Mežiška dolina), oziroma 98 Sturmih le 6800 vermanov, šele do januarja se je število dvignilo na 17.592, dokler ni bilo poleti 1942 zajetih 28.052 moških.²⁸⁴

Pomanjkanje zanesljivih vodij in počasno organiziranje je imelo za posledico, da Nemci Wehrmannschafta na Gorenjskem niso pritegnili k protipartizanskemu boju, čeprav so nekateri uradi to želeli.²⁸⁵

Prvo večjo zahtevo po angažiranju vermanov v protipartizanskem boju je izrazil Rösener, ki je po znamenitih akcijah Cankarjevega bataljona decembra 1941 in v začetku januarja 1942 prosil šefa civilne uprave, naj posreduje, da bo dobil na razpolago tehnično šolane vermane in z njimi začel obnavljati mostove, železnico in telefonske zveze.²⁸⁶ Nato so v Standartah ustanovili po en sanitetni, pionirski in obveščevalni Sturm, ki jih pa niso nikjer uporabili.²⁸⁷

Narodnoosvobodilno gibanje na Gorenjskem je brez dvoma leta 1941 doživelo širši razmah kakor na Štajerskem, kar je spoznal tudi sam okupator. Čeprav se okupacijske metode niso razlikovale, pa je nemško politično vodstvo na Gorenjskem bilo preudarnejše od štajerskega, kar kaže Kutscherin proglas, objavljen v Karawanken Bote 6. septembra 1941:

»Nadaljujejo se strahopetni morilski napadi na mirno prebivalstvo ... Ti napadi so mogoči zato, ker dobijo strahopetni morilci pomoč od prebivalstva. Tako se je jasno dogladno, da prebivalstvo podpira tolpe (podčrtal T. F.) s tem, da jih vzame pod streho, jim daje živila in obvestila. Zaradi tega sem primoran k najstrožjim ukrepom, ki bodo vsemu prebivalstvu prizadejali neizrečeno gorje in zadeli tudi nedolžne.«

Prav gotovo je bila ta ugotovitev za Kutschero negativna, saj so v tem času začeli pripravne za priključitev Gorenjske k Nemškemu rajhu. 28. novembra je Hitler imenoval za šef a civilne uprave za Gorenjsko in koroškega gauleiterja ter državnega namestnika dr.

²⁸¹ Izvirnik v AMNO.

²⁸² Izvirnik v AMNO.

²⁸³ Dopis vodje Wehrmannschafta Koroške ljudske zveze 19. VIII. 1944 v AMNO.

²⁸⁴ Poročila vodje Wehrmannschafta v AMNO.

²⁸⁵ Dopisa komandanta varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko 4. VIII. in 10. IX. 1944 v AMNO

²⁸⁶ Dopis vodje Wehrmannschafta 8. I. 1942 v AMNO.

²⁸⁷ Poročila Standart v AMNO.

Friedricha Rainerja.²⁸⁸ Ta je glede na dejstvo, da so na Gorenjskem v pozni jeseni za nekaj časa prenehali partizanski napadi, delal zadnje priprave za priključitev. 16. decembra 1941 ga je nemški notranji minister dr. Frick ustoličil v Celovcu za državnega namestnika za Koroško in v svojem govoru povedal:

»Vaša bistvena naloga bo, da novo ozemlje Južne Koroške včlanite do kraja in napravite iz njega dragocen enakovreden del Vaše dežele. Pravna priključitev osvobojenih pokrajin k stari koroški pokrajini se bo morala posebno skrbno preizkusiti. Upravna ureditev je z ustvaritvijo treh za življenje sposobnih okrožij nekako že zaključena. Zunanje izenačenje z Rajhom je že tako daleč napredovalo, da se lahko v kratkem izvede formalna priključitev pokrajin k Rajhu.«²⁸⁹

Novi koroški gauleiter je zelo pohitel s političnim izenačevanjem. Tako je že 15. decembra 1941 izdal odredbo št. 5/41, s katero je na Gorenjskem in v Mežiški dolini uvedel NSDAP²⁹⁰ Kot je izjavil pozneje, je to storil v sporazumu s strankino pisarno in državnim zakladnim mojstrom »v spoznanju, da se more gorenjsko prebivalstvo voditi v smislu Reicha in nemštva samo z izkušnimi organizacijami nacionalsocialističnega gibanja, ki sloni na vodilni nemški plasti tega ozemlja.«²⁹¹

Toda ravno v teh dneh je poleg napadov Cankarjevega bataljona prišlo do organizirane vstaje, v kateri je nemško orožništvo moralo izprazniti devet postaj in ki je odložila oziroma preprečila priključitev Gorenjske k Nemškemu rajhu.²⁹² Uvedba NSDAP na Gorenjskem je bila prav gotovo zamišljena kot eden izmed prvih političnih ukrepov v priključitvi in kljub temu da do priključitve ni nikdar prišlo, je ta ukrep vseeno ostal v veljavi, le da je za nekaj časa izostalo vzpostavljanje formacij NSDAP kot na primer SA, SS itd.

Koroška ljudska zveza je ostala še naprej kot »neposredna organizacija stranke«,²⁹³ ukinjeni pa so bili njeni uradi kot zvezno vodstvo in okrožna vodstva. Nekatere zadeve okrožnega vodje je prevzel radovljiški okrožni vodja NSDAP Hradetzky, zadeve bivših okrožnih vodij Koroške ljudske zveze pa so prešle na okrožne vodje NSDAP. Na področjih krajevnih skupnosti Koroške ljudske zveze so ustanovili krajevne skupnosti ali pa oporišča NSDAP, kjer pa je bilo premalo članov NSDAP, je bila krajevna skupnost Koroške ljudske zveze.²⁹⁴ Vodstvo politične dejavnosti na Gorenjskem je bilo odtlej izključno v rokah članov stranke,²⁹⁵ saj je bilo število krajevnih skupnosti in oporišč NSDAP trikrat večje od števila krajevnih skupnosti Koroške ljudske zveze.

Po bojih Cankarjevega bataljona v Dražgošah od 9. do 12. januarja 1942 je nastopilo kratko zatišje. Spomladi 1942 pa je prišlo do tako močnega porasta osvobodilnega gibanja na Gorenjskem, da so ustanovili I. grupo odredov z Gorenjskim in Kokrškim odre-

288 Rainer, ki ga je Reichsorganisationsleiter dr. Ley 2. XII. 1941 uvedel na ta položaj, je bil do tedaj gauleiter in državni namestnik za Salzburg.

289 KB, 20. XII. 1941.

290 Navodilo pokrajinskega štabnega urada NSDAP za Koroško 14. II. 1942 v AMNO.

291 KB, 14. X. 1941.

292 Dr. M. Mikuž, Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, *Zgodovinski časopis*, 1952–1953, VI–VII, str. 733–765.

293 Rainerjeva izjava na Bledu: »1. januarja 1942 bo Koroška ljudska zveza prevedena v NSDAP. Dosedanji zvezni vodja Schick bo izstopil iz urada, da se posveti novim in večjim nalogam. Politično vodstvo v tem ozemlju, začeni s 1. januarjem 1942, bo prevzel okrožni vodja Hradetzky.« (KB, 24. XII. 1941.)

294 Dopis zveznega vodje Schieka 31. XII. 1941 v AMNO; dopis radovljiškega okrožnega vodje NSDAP 5. I. 1942 v AMNO.

295 Bili so v glavnem učitelji, orožniki, financni, graničarji in uslužbenci, ki so vsi spomladi in poleti 1941 prišli na Gorenjsko. Prvih 90 domačinov, predvsem Volksdeutscherjev, je gauleiter sprejel v NSDAP šele 21. novembra 1942 v Celovcu (KB 25. XI. 1942).

dom, ki sta imela vsak dva bataljona. Ta porast osvobodilnega gibanja je imel med drugim za posledico razkroj Wehrmannschafta. Tako je vodja blejskega Sturmabanna 23. aprila poročal, da prebivalci »kažejo zasramovanje in prezir do onih, ki prostovoljno sodelujejo pri Wehrmannschaftu.«²⁹⁶

Razmere so se zaostrele posebno v juniju 1942 in so zato na povelje vodje Wehrmannschafta SA-Brigadeführerja Becka začeli pobirati uniforme in to v taki meri, da je na Gorenjskem ostalo uniformiranih le 15 vermanov.²⁹⁷ Druga posledica je ukinjanje posameznih Sturmov, ker je zaradi delovanja partizanskih enot bilo onemogočeno njihovo delo. Do srede junija so samo v kamniški Standarti ukinili enajst Sturmov.²⁹⁸ Zaostritev razmer na Gorenjskem je prisilila okupatorja na osnovanje posebnih obrambnih oddelkov za zaščito posameznih krajev. Poveljnik redarstvene policije Alpenland je 30. maja 1942 ukazal, naj se od 1. junija 1942 iz vrst Wehrmannschafta vzpostavi Selbstschutz za zaščito prebivalstva in to tridesetčlanski oddelki najprej pri najbolj ogroženih orožniških postajah (Golnik, Gabrk, Gorenja vas, Žirovnica, Glogovica, Kresnice in Kamniška Bistrica).²⁹⁹ Ponekod so ta Selbstschutz ukinili še istega meseca na primer v radovljiškem okrožju, kjer je okrožni orožniški poveljnik 25. junija 1942 poročal: »Okrepitev orožniških postaj z vermani se ni obnesla ... bili so zopet odpuščeni in poslani nazaj na svoje delovno mesto.«³⁰⁰ Drugod se je oddrti še nekaj tednov, a je bil ves čas šele v nastajanju,³⁰¹ dokler ni bil jeseni 1942 ukinjen.

Razmere v gorenjskem Wehrmannschaftu v tem času lepo slika poročilo vodje radovljiške Standarte 22. junija 1942:

»Vsa graditev in šolanje Wehrmannschafta je zdaj nazadovala zaradi zlih dejanj banditov. Od mož, ki so nastopali v prvem času, nastopa zdaj le okrog 25 odstotkov in še ti se upirajo. Kaže, da velik del simpatizira z našimi nasprotniki, delno iz prepričanja, delno iz strahu.«³⁰²

Te razmere so povzročile, da sta vodja SA-Gruppe Südmark in gauleiter Rainer 29. junija 1942 v Celovcu sklenila, »da vsem pripadnikom Wehrmannschafta Koroške ljudske zveze na Gorenjskem dasta dopust do 15. septembra 1942. Tega dne pa je izšlo novo povelje, ki podaljšuje dopust do 10. oktobra 1942.«³⁰³

Ker se vermani v Selbstschutzu niso obnesli, so ogroženi Nemci na Gorenjskem začeli snovati lastne samoobrambne oddelke in se urediti z orožjem, da bi se lahko branili pred partizanskimi napadi.³⁰⁴ Rösener pa je 2. julija poostril ukrepe zoper gorenjsko prebivalstvo. Uvedel je policijsko uro od 20. zvečer do 5. zjutraj, prepovedal vsak promet s kolesi, prepovedal Slovencem (podčrtal T. F.) uporabo osebnih avtomobilov in motornih koles ter obiskovanje gostiln, ukazal oddati lovsko orožje itd.³⁰⁵

296 Izvirmik v AMNO.

297 Povelje 19. VI. 1942 v AMNO; dopis BdO 18. VII. 1942 v AMNO.

298 Poročilo vodje kamniške Standarte 17. VI. 1942 v AMNO; poročilo vodje škofjeloške Standarte 18. VI. 1942 v AMNO; poročilo vodje radovljiške Standarte 25. VI. 1942 v AMNO.

Štab I. grupe odredov je 14. VII. 1942 pravilno poročal Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet, da je v času priprav na ofenzivne akcije, ki so se začele poleti 1942, onespособil organizacijo Wehrmannschafta (Zbornik VI/3, dok. 59, str. 146).

299 Izvirmik v AMNO.

300 Izvirmik v AMNO.

301 Povelje BdO 31. VII. 1942 v AMNO.

302 Izvirmik v AMNO.

303 Dopisa vodje Wehrmannschafta 7. VII. in 15. IX. 1942 v AMNO.

304 Poročilo vodje radovljiške Standarte 22. VI. 1942 in statut radovljiškega Selbstschutza v AMNO; poročilo kranjskega deželnega svetnika 7. VI. 1942 v AMNO.

305 Letak in povelje v AMNO.

Vse to pa je bilo le iskanje zadnje rešitve pred napadi narodnoosvobodilne vojske, to je I. in II. grupe odredov. Pred nevarnostjo ljudske vstaje, ki bi jo naj začeli obe grupi, je Rosener moral začeti močno ofenzivo, ki je trajala od začetka julija do konca septembra 1942 in v kateri, kljub nekaterim uspehom, niso mogli uničiti gorenjskega partizanstva.

V ofenzivi so osnovali in prvič uporabili tako imenovane protibande. Komandant varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko je 22. avgusta 1942 pisal kranjskemu deželnemu svetniku:

»7. VIII. 1942 smo prvič uporabili protibando na področju Krvavca, kjer se je tudi spopadla z neko večjo bando in s posebnim uspehom zaključila akcijo.

Poleg članov varnostne in zaščitne policije smo uporabili tudi 28 Slovencev, ki so se bodisi kot vodiči bodisi tudi v samih bojih popolnoma obnesli. Za protiuslugo smo jim obljubili poleg drugega tudi to, da jim bomo pred drugimi dali nemško državljanstvo na preklc ...«³⁰⁶

V protibande so se od Slovencev vključevali predvsem kriminalci in drugi, na katere so vplivale nemške obljube in plačila pa tudi strah pred nemškimi represalijami (Nemci so v juliju 1942 požgali na Gorenjskem okrog deset vasi, odrasle moške postrelili, otroke in ženske pa odgnali v koncentracijska taborišča).³⁰⁷ Po ofenzivi so Nemcem že primanjkovali prostovoljci za protibande, ki so nosile imena Martin (kamniško okrožje), Ludvik (kranjsko okrožje), Filip (radovljiško okrožje) itd. ter so se urile v samostanu na Brezjah. Zato je komandant orožništva pri državnem namestniku za Koroško major Schintler 31. oktobra 1942 zahteval od okrožnih orožniških poveljnikov, naj mu do 5. novembra 1942 dajo 105 orožnikov za protibande.³⁰⁸

Morda je teh nekaj primerov prijavljanja za vodiče v akcijah in v proti-bande napotilo koroškega gauleiterja, da je v svojem proglasu 27. septembra 1942 v Kranju povedal:

»Kljub temu da bijejo milijoni nemških vojakov na vzhodu in zahodu, severu in jugu Evrope v zmagoslavnih bitkah največjo odločilno borbo zgodovine na kopnem, na morju in v zraku, je poslal Führer na mojo prošnjo v deželo potrebne sile za pobijanje boljševiskega krvavega terorja. Večji del tolpa, je uničen, ostanek pa razbit ter beži. Prebivalstvo pa se je, ne glede na obžalovanj a vredne izjeme, v vedno večji meri odločilo za red in zakon Nemškega rajha. Namesto začetnega pasivnega in pričakujočega zadržanja je stopilo čestokrat sodelovanje pri ugotavljanju sovražnih skrivališč in pripravljenost za aktivno obrambo. Vidim v tem znake preokreta v prepričanju, od katerega upam, da bo trajno. Uspehi nemških enot na eni in pozitivno zadržanje širših krogov prebivalstva na drugi strani mi omogočajo ustvarjati nadaljnje predpogoje za podvig na Gorenjskem.

Z razveljavo policijskih omejitev je uvedeno vzpostavljanje normalnih razmer.

Kazenskih ukrepov kakor prav posebno prisilnih izselitev spričo nastalega miru ni več treba ter veljajo zato z današnjim dnem kot zaključene.

V bodoče naj nas nihče več ne prisili do takšnih ukrepov! V znak svojega zaupanja sem sklenil, vse Gorenjce, ki so se prijaviли za člane Karntner Volksbunda in se izkazali v pre-

306 Izvirnik v AMNO.

Poveljnik redarstvene policije Alpenland je že 25. junija 1942 prosil deželne svetnike na Gorenjskem, naj mu preskrbijo imena zanesljivih moških, ki bi prišli v poštev za vodiče pri protipartizanskih akcijah (izvirnik v AMNO). Čez mesec dni mu je radovljiški deželni svetnik poslal sezname za 80 moških iz devetih občin (dopisi radovljiškega deželnega svetnika 20., 23. in 27. VII. 1942 v AMNO), končno pa še konec julija seznam 69 oseb iz Ribnega pri Bledu ter pripisal: »Menim, da je prišel trenutek, ko se lahko za vedno napravi razcep med ljudstvom in bandami, tako da se teh ljudi zdaj v nekašni obliki poslužimo za uničevanje banditov.« (Dopis 31. VII. 1942 v AMNO.)

307 Letaki o požigu vasi Bistrica, Kakra, Zavoden, Gradišče, Hrastnik, Koreno, Zlato polje, Obrše, Trnovče, Mala Lašna in Brezovica v AMNO.

308 Izvirnik v AMNO.

tekljih mesecih kot pozitivni in državi zvesti elementi, z veljavo od 1. oktobra 1942 sprejeti v Volksbund in jim podeliti državljanstvo do preklica. Prevzamejo s tem iste pravice, ki jih uživajo državljani Velikonemškega Reicha ter so tem v vsakem oziru enaki ...«³⁰⁹

Tega proglasa, ki ga je list Karawanken Bote imenoval »magno carto« za Gorenjsko, se je dotaknil tudi na velikem zborovanju NSDAP v Celovcu 11. oktobra 1942 in povedal da je Hitler njegovo sporočilo o proglasu in vdanostnih izjavah Gorenjcev »sprejel z veseljem in hvaležnostjo«.³¹⁰

Ko je govoril o »normalizaciji razmer« na Gorenjskem, je dejal:

»Normaliziranje razmer bo napredovalo do popolnega izenačenja s Koroško, pri čemer bo postranskega pomena vprašanje formalno-pravne priključitve, ki se določa raz medkrajevnih vidikov. Kot nov ukrep za izenačenje, objavljam s tem in odrejam za Gorenjsko, da se naj z veljavnostjo od 10. oktobra 1942 ustanovijo strankine formacije. prvem času so se Gorenjci pod zaslužnim vodstvom SA organizirali v Wehrmannschaft. Tam so dobili osnovne pojme o nemški odgoji in disciplini, spoznali prve nemške pesmi. Zaradi trdih ukrepov, ki so bili potrebni v preteklih mesecih, je bilo delovanje Wehrmannschafta začasno ustavljeno. Medtem pa so bili postavljeni voditeljski rodovi strankinih formacij SA, SS, NSKK, NSFK in je bila napravljena prosta pot za ustvaritev formacij. Ko danes odrejam postavitev strankinih formacij, razpuščam hkrati gorenjski Wehrmannschaft z nalogo, da vodstvo prevede moštvo v novoustanovljene formacije v sporazumu s pokrajinskim štabnim uradom NSDAP in upoštevajoč tovariška načela.«³¹¹

Strankine formacije so nameravali ustanoviti že 1. junija 1942. Tako je vodja gorenjskega Wehrmannschafta že 6. januarja 1942 predlagal vodstvu SA Gruppe Südmark vzpostavitev štirih SA-Standart s 150 Sturm, SS-Sturmbann s 5 Sturm itd.³¹² Ker pa so bile razmere takrat neugodne, je pokrajinski štabni urad NSDAP v Celovcu izdal 1. junija 1942 »naročilo za izvedbo št. 14«, ki govori šele o »pripravah za vzpostavitev formacij NSDAP v okrožjih Radovljica, Kranj in Kamnik« in sicer 134 SA-Sturm, 5 SS-Sturm itd.³¹³ Pač pa so že do tedaj vzpostavili formacije (15 SA-Sturm, SS-Sturm itd.) v občinah Črna, Mežica, Prevalje, Guštanj in Dravograd na Koroškem in sicer na osnovi »naročila za izvedbo št. 13« od 14. februarja 1942.³¹⁴ Na Gorenjskem so jih začeli vzpostavljati v novembru 1942, ko so osnovali SA-Standarte Oberkrain pod vodstvom SA-Obersturmbannführerja Kuscherja. Ta je začel razpošiljati vabila za vpis v SA³¹⁵. Nato je bil 1. decembra 1942 sestanek na pokrajinskem štabnem uradu NSDAP v Celovcu, ki so se ga udeležili vodje ustreznih formacij in okrožni vodje NSDAP. Sklenili so, da bodo na Gorenjskem vzpostavili 48 SA-Sturm (vsak po 38 do 40 mož), 11 SS-Sturm, poleg tega pa, po, gauleiterjevi želji, še posebni bataljon za oddelke-SS, 12 NSKK-Sturm in 2 NSFK-Sturma. Določili so, da je pogoj za sprejem v eno izmed formacij članstvo v Koroški ljudski zvezi.³¹⁶ Sklepe je potrdilo »naročilo za izvedbo št. 16«, ki ga je 20. decembra 1942 izdal pokrajinski štabni urad NSDAP v Celovcu.³¹⁷

To pa so bili le računi, delo je namreč šlo mnogo teže od rok. Kljub temu da je bilo

309 Letak v AMNO.

310 KB, 14. X. 1942.

311 Istotam.

312 Dopis v AMNO.

313 Izvirnik v AMNO.

314 Izvirnik v AMNO.

315 Dopis, ki ga je poslal vodji Sturma Brezje, pravi: »Vam kot enemu najboljših Sturmführerjev v radovljiški Standarti se vendarle mora posrečiti dobiti 15 do 20 moških za SA. Samo po sebi pa se razume, da boste Vi in podoficirji bivšega Sturma Brezje vstopili v SA.«

316 Zapisnik v AMNO.

317 Izvirnik v AMNO.

zdaj število SA-Sturmov trikrat manjše od prvič predlaganega, ga niso mogli uresničiti. Simpatije gorenjskega prebivalstva so namreč tudi po okupatorjevi ofenzivi in krutih represalijah ter »podelitvi nemškega državljanstva na preklic« ostale na strani osvobodilnega gibanja. Tako je na primer radovljiški okrožni orožniški poveljnik 23. novembra 1942 poročal:

»Prebivalstvo je povsod mirno in opravlja svoje delo, ne kaže pa v glavnem nobenega zanimanja za pomirjevalno prizadevanje oblasti in strankinih ustanov ...«³¹⁸

Do januarja 1943 so vzpostavili le 28 SA-Sturmov s 1191 možmi (Kranj 624, Radovljica 322 in Kamnik 245 mož), pa še od teh so bili 4 godbeni Sturmi s 125 možmi. Do novembra 1943 je število Sturmov ostalo nespremenjeno, število članstva pa je padlo za eno tretjino, to je na 844 mož (Kranj 352, Radovljica 288 in Kamnik 204 mož).³¹⁹ Moštvo je bilo ,nekaj časa uniformirano, toda že konec oktobra 1943 je ekonom SA-Standarte Oberkrain zahteval, naj vsi SA-pripravniki in možje, ki stanujejo izven večjih krajev, vrnejo uniforme, da ne bi padle v roke partizanom.³²⁰ Ker jih nekateri niso hoteli izročiti, je ukazal vodjem Sturmov, naj jih poberejo z orožništvom.³²¹

SA na Gorenjskem ni imela nobene bistvene vloge, saj so bili v njo vključeni predvsem Nemci, od Slovencev pa le redki prostovoljci in nekaj uradnikov, in je tako životarlila do jeseni 1944, ko so jo vključili v Nemški Volkssturm.

Slovence na Gorenjskem so podobno kot na Štajerskem organizirali v tako imenovane deželne straže. Organizirane so bile enako kot na Štajerskem in tudi njihova naloga je bila podobna.³²²

Toda na Gorenjskem se je ta poskus — pritegniti domače prebivalstvo vboj proti osvobodilnemu gibanju — v tem času ponesrečil. Zlasti spomladi 1943 je Gorenjski odred uspešno rekrutiral gorenjske mladeniče, tako da je do poletja 1943 narastel na devet bataljonov, poslal pa je še precej ljudi v brigade na Dolenjsko. S kamniškega področja pa je mnogo ljudi odšlo v Kamniško-zasavski odred, Vse to je bilo odraz ponovnega vzpona osvobodilnega gibanja na Gorenjskem, ob katerem je kranjski orožniški glavar 20. aprila 1943 ukinitel deželno stražo,³²³ 17. maja pa še sedemnajst orožniških postaj in oporišč.³²⁴ O tem je pisal poveljnik redarstvene policije Alpenland 11. junija 1943: »Po doseženih uspehih proti banditom poleti in v zgodnji jeseni 1944. leta smo upali, da bo prebivalstvo pripravljeno aktivno sodelovati pri uničevanju banditov. Zato smo po vsej Gorenjski vzpostavili deželne straže. Da bi lahko zajeli čim večji krog gorenjskega prebivalstva za to službo, smo ustanovili okrog 25 orožniških oporišč v moči 3–4 mož, katerih edina naloga je bila ponoči voditi patrolje deželne straže, podnevi pa stražiti za deželne straže pripravljeno orožje in strelivo.

Poskus z deželno stražo pa se je že po kratkem času pokazal kot popoln polom. Zaradi prestiža smo se odrekli takojšnji ustavitvi službe deželne straže in s tem zvezani opustitvi oporišč. Marca 1943 smo oporišča spravili na povprečno moč 8–10 mož in jim omogočili, da so lahko brez deželne straže sodelovale pri uničevanju band.

Razvoj band v zadnjih mesecih je ta šibka orožniška oporišča obsodil v največji meri na defenzivne ukrepe ...«.³²⁵

Razmere na Gorenjskem so se za Nemce zaostriale posebno v jeseni 1943, ko se je

318 Zbornik VI/4, dok. 186, str. 515–516.

319 Poročila o številčnem stanju SA-Standarte Oberkrain v AMNO.

320 Dopolis 29. X. 1943 v AMNO.

321 Dopolis 28. II. 1944 v AMNO.

322 Povelje komandanta orožništva pri državnem namestniku za Koroško 2. XI. 1942 v AMNO.

323 Povelje orožniškega glavarstva Kranj št. 12, 7. V. 1943 v AMNO.

324 Povelje orožniškega glavarstva Kranj 17. V. 1943 v AMNO.

325 Izvimi v AMNO.

vrnila na Gorenjsko Prešernova brigada in ko se je ustanovila Triglavska divizija. Ta je oktobra 1943 osvobodila vso Poljansko in Selško dolino in tako močno okrepila zavest gorenjskega prebivalstva. Kljub temu da je v novembrski ofenzivi 1943 sovražnik uničil to osvobojeno ozemlje, je bilo gorenjsko prebivalstvo odtlej skoraj v celoti na strani OF.

To dejstvo so morali že zgodaj priznati sami Nemci. Tako je na primer vodja radovljjske podružnice Državnega propagandnega urada za Koroško 19. februarja 1944 poročal svojemu šefu, da je že okrog štiri tisoč Gorenjcev odšlo k partizanom in o razmerah na Gorenjskem:

»V sedanjih razmerah moramo po triletnem delu na Gorenjskem ugotoviti, da so vsi Gorenjci po svojem notranjem prepričanju proti nam ... Če pa si predstavim vrste grobov padlih Nemcev na kranjskem vojaškem pokopališču in to spravim v zvezo s sedanjimi razmerami na Gorenjskem, ne vidim opravičila za darovane žrtve. Bilo bi lepo misliti, da namesto Nemcev leže tam domačini, ki so padli v boju proti banditom za svojo lastno domovino.«³²⁶

Nacisti so to vseskozi poskušali, a se jim ni posrečilo zaradi temeljitega in vztrajnega dela Osvobodilne fronte pod vodstvom KPS. V letu 1944 so začeli z zadnjim poskusom, z ustanavljanjem Gorenjskega domobranstva (Oberkraner Selbstschutz). Da jim je to do neke mere uspelo, so morali dati neke koncesije, od katerih je bila osnovna, ustavitev vpoklicev v nemško vojsko.

Šef civilne uprave za Gorenjsko dr. Rainer je 1944. leta predlagal vodstvu strankine pisarne, naj posreduje pri Vrhovnem poveljstvu nemške vojske, da Gorenjcev ne bi več klicalo v nemško vojsko. Po njegovem mnenju se namreč v njej niso pokazali za zanesljive, niso znali jezika, vedno pogosteje so dezertirali in se vključevali v narodnoosvobodilno vojsko itd. Vrhovno poveljstvo nemške vojske je res sredi leta 1944 ustavilo vpoklice.³²⁷

Poleti 1944 so začeli novačiti v Gorenjsko domobranstvo, na katerega je nelegalno vplivalo tudi domobranstvo v Ljubljanski pokrajini. Organizirati sta ga začela radovljjski okrožni vodja NSDAP Hochsteiner in komandant varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko Persterer, ki je za poveljnika določil gestapovca SS-Scharführerja Dichtla.³²⁸ Ta formacija se je obdržala še najdlje — vse do zloma nacistične Nemčije.

Kot smo videli, okupator ni obdržal Wehrmannschafta na Gorenjskem niti polovico tako dolgo kot na Spodnjem Štajerskem. Toda tudi na Spodnjem Štajerskem so si določeni krogi prizadevali, da bi ga ukinili, ali pa vsaj odrgali od udeležbe v protipartizanskem boju. Ta prizadevanja je moč razbrati tudi iz poročil šefa Gestapa za Spodnjo Štajersko, ki je poročal 12. maja 1944:

»Večina vermanov pa predvsem glede svojega odnosa do nemštva ni dovolj utrjena, da bi lahko iz trdnega prepričanja sodelovala v boju. Mnogokrat so sorodniki ali znanci vermanov odšli k banditom. Vedno znova se poudarja, da bi bilo pravilneje več letnikov popolnoma vpoklicati v vojsko in jih porazdeliti med prave nemške enote in zato ustrežajoče število zanesljivih pravih nemških enot predstaviti v Spodnjo Štajersko za uničevanje band.«³²⁹

Podobno je poročal tudi nekoliko pozneje:

»Prebivalstvo je posebno skeptično do akcij Wehrmannschafta, kajti njegov uspeh se ne da primerjati z izpadom delovnih ur, ki so zaradi vpoklicev šle v izgubo v industriji in poljedelstvu ... Kako često se je zgodilo, da je planirana akcija Wehrmannschafta bila

³²⁶ Izvirnik v AMNO.

³²⁷ Zaslišanje Rainerja in Rösenerja — prepis v AMNO.

³²⁸ Istotam.

³²⁹ Izvirnik v AMNO.

izdana banditom in kako blizu je domneva, da so v njem člani OF, pa tudi sami vermani si ne zaupajo, kar zelo ovira akcije.«³³⁰

Poročila so iz časa, ko še ni padla nobena postojanka Wehrmannschafta. Jasno, da so bila nato še bolj kritična.

Po spremenju okupacijski politikom na Gorenjskem so se tudi na Spodnjem Štajerskem začele pojavljati zahteve po nekaterih spremembah v okupacijski politiki, kar pa je politično vodstvo odločno odklanjalo. Šef civilne uprave je najprej ostro odklonil možnost, da Vrhovno poveljstvo nemške vojske tudi na Spodnjem Štajerskem ustavi novačenje. Skliceval se je na veliko število odlikovanih Spodnještajercev v nemški vojski in opozarjal na razlike med »nemško« Spodnjo Štajersko in slovensko Gorenjsko.³³¹

Tudi strogo zaupno navodilo člana Zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze inž. Tremla 17. januarja 1945 pravi, da so v zadnjem času z raznih strani prišla mnenja o razvoju na Spodnjem štajerskem, med drugim tudi, da je bila v Ljubljanski pokrajini in na Gorenjskem z vzpostavitvijo Slovenskega domobranstva, s priznanjem slovenske biti in velikopoteznostjo proti protikomunistični nacionalni slovenski propagandi dosežena pomiritev ter da je treba tudi na Spodnjem Štajerskem vzpostaviti Slovensko domobranstvo.

Proti takim mnenjem postavlja trditev, da sta v letu 1941 obe pokrajini dobili enak upravni sistem, da pa je razvoj šel po različnih poteh: »Drugče je bilo na Gorenjskem. Označba »Južna Koroška« je bila nova, in ni nastala zgodovinsko. Prebivalstvo je bilo vedno usmerjeno k slovenski Ljubljani... Izselsjevanje se je začelo, a le v najmanjšem obsegu in je bilo kmalu ustavljeno. Poznejše molčeče priznanje slovenstva se je samo uskladilo z dejanskimi razmerami.« Nato poudarja, da neko »brezizjemno odprtje meja za nacionalne slovenske časopise in drugo propagandno gradivo torej ne pride v poštev, četudi bi bilo protikomunistično.«

Proti mnenjem, da je neumnost oboroževati Spodnještajerce v alarmnih četah, ker so vsi nezanesljivi, postavlja trditev, da so se spodnještajerski vermani v glavnem vidno obnesli.³³²

Po vsem povedanem o Wehrmannschaftu Štajerske domovinske zveze, še posebej pa glede na primerjavo z gorenjskim Wehrmannschaftom, lahko zaključimo:

1. Okupator je obema pokrajinama — Spodnji Štajerski in Gorenjski — določil enako usodo — priključitev k Nemškemu rajhu in v obeh uvedel enake upravne in politične ustanove, med njimi tudi Wehrmannschaft. Ta je bil neke vrste inačica SA v stari Nemčiji, z nalogo izvenarmadne in nacionalsocialistične vzgoje ter učenja nemškega jezika.

2. Medtem ko je na Gorenjskem zaradi pomanjkanja nemškutarskega jedra in nekaterih drugih vzrokov zajemanje ljudi v Wehrmannschaft šlo počasneje, je bilo na Štajerskem zajetje vseh, za orožje sposobnih moških, razmeroma hitro končano.

3. Kljub temu, da je bil skrajna razmah osvobodilnega gibanja na Gorenjskem iz določenih razlogov širši kot na Spodnjem Štajerskem — v obeh pa tako močan, da je preprečil priključitev k Nemškemu rajhu — so nacisti do 1943. leta hiteli s političnim izenačevanjem Gorenjske s Koroško. Tako so v začetku 1942. leta uvedli NSDAP in v njo organizacijsko vključili Koroško ljudsko zvezo, skoraj leto dni pozneje pa so uvedli tudi njene formacije. Zato so ukinili Wehrmannschaft, katerega delovanje je bilo od spomladi 1942 omejeno oziroma onemogočeno zaradi porasta narodnoosvobodilnega gibanja. V tem času so napravili tudi nekaj poskusov vključiti slovensko prebivalstvo v boj proti narodnoosvobodilni vojski, ki pa so se vsi izjalovili.

4. Na Spodnjem Štajerskem pa so vse do konca vojne obdržali ne samo enak upravni

330 Poročalo 19. V. 1942 v AMNO.

331 Zaslisanje Rösennerja — prepis v AMNO.

332 Die politisch-propagandistische Lage in der Untersteiermark, Marburg, 17. I. 1945 — izvornik v AMNO.

sistem, temveč tudi politične ustanove kot sta Štajerska domovinska zveza in njen Wehrmannschaft. Zaradi porasta osvobodilnega gibanja so ga že jeseni 1941 začeli uporabljati za boj proti partizanskim enotam in so to delali vsa štiri leta. Vsakemu pritisku narodno-osvobodilne vojske je sledila ustanovitev novih enot oziroma njihovo povečanje vse do razkroja Wehrmannschafta. Ta se je začel po prihodu XIV. divizije na Štajersko, višek pa je dosegel ob veliki ofenzivi IV. operativne cone poleti 1944, ki je ustvarila osvobojena ozemlja v zgornjem delu Savinjske doline, na Pohorju in Kozjanskem. V tem času so spregledali zadnji vermani, predvsem tisti iz Slovenskih goric in Haloz, ki so nasedli nacistični demagogiji, ker jim je nacistični režim v prvih letih dejansko izboljšal življenjsko raven, organizacije KPS in OF pa so bile v tem delu Slovenije slabo razvite ali jih sploh ni bilo, da bi lahko pravočasno razkrinkale to demagogijo. Večina maloštevilnih enot je odtlej le žvotarila, protipartizanskega boja pa so se udeleževale le tiste, ki so bile sestavljene pretežno iz mariborskih in kočevskih Nemcev.

5. Wehrmannschaft že od začetka ni pomenil neke močne, dobro izurjene in zanesljive oborožene sile. V protipartizanskem boju je bil le pomoč policiji, orožništvu in vojski, kljub temu, da so si nekateri njegovi voditelji prizadevali, da bi ga samostojno uporabljali za ofenzivne akcije. Vermani niso pokazali niti pravega zanimanja za boj, razen — pretežno nemškega — vodstvenega kadra, niti niso bili politično zanesljivi. Tega so se zavedali tudi Nemci sami, ki so kritizirali tudi njegovo sodelovanje v protipartizanskem boju.

6. Kljub temu pa ga nacisti niso ukiniti kot tudi niso v nobenem pogledu spremenili okupacijske politike, kakor so to napravili na Gorenjskem. Vzrok za to je v močni zagrizenosti nemškega političnega aparata na Spodnjem Štajerskem, predvsem v vodstvih Štajerske domovinske zveze, da iz prestižnih razlogov ne popusti pri germanizaciji prebivalstva in ne da nobenih koncesij morebitnim slovenskim protikomunističnim elementom (domobranstvu), tudi ne v primeru, če bi to okrepilo protipartizanski boj, in pa v krutem pomanjkanju oboroženih sil za zavarovanje industrijskih naprav pred partizanskimi napadi.

Summary

The German »Wehrmannschaft« and Their Struggle Against the Partisan Forces in Styria

After the occupation of Lower Styria in mid April 1941 the Germans established an organization similar to the National Socialist German Workers' Party, called »Steirischer Heimatbund« (Styrian Patriotic League), with the view of schooling the Lower Styrian population to their imminent annexation to the so-called Greater German Reich. After certain Nazi measures for the behoof of »the consolidation of Teutonism« in Lower Styria (deportation of »alien elements« and confinement of »dangerous persons«), and in view of the vigorous Nazi demagogy, about 95 % of the population joined the Heimatbund.

All the male inhabitants between their 18th and 45th year, accepted as members of the Heimatbund, belonged automatically to the Wehrmannschaft. The basic task of these troops was the same as that of the S. A. (Stormtroops), i. e. premilitary training seasoned with political instruction in true Nazi spirit. They were also organized quite analogously to the S. A., put under the control of the S. A.-Group »Südmark« (South March) in Graz, and commanded by the leader of the Wehrmannschaft: this was up to mid 1943 the S. A. Standartenführer Blasch, and afterwards the leader of the Styrian Patriotic League himself, S. A. Oberführer Franz Steindl. Each district had one or two »Standarten« (regiments): the districts Ljutomer, Maribor-Town, Brežice, Trbovlje each one, and the districts Maribor-Country, Ptuj and Celje each two. Each Standarte had several »Sturms«

(companies), i. e. basic military-instructional units, which used to comprise 150–200 men of the same place. The organization was achieved in late autumn, 1941, when there were 10 »Standarten« with 307 »Sturms« and 84.700 men.

But even prior to the gathering up of the men fit for service in the »Wehrmannschaft«, the Nazis had been forced by the activity of the first Styrian partisans as early as in summer, 1941, to employ the Wehrmannschaft for actions against the partisans, viz in August for the pursuit of the Pohorje company, and then in the Celje district where the 1st Styrian battalion was operating, formed of the Pohorje, Savinja and Mining-District Companies in early October, 1941. In each Sturm about ten men were armed to compose »Special Groups« (Sondergruppen), which were at any time at the command of the several police-stations; with a view to help the police to pursue the Styrian battalion, they were occasionally combined in larger detachments (Oct. 8th and 26th, Nov. 1st, 1941). After (in early Nov., 1941) the Battalion had divided into smaller units to hibernate in various places, and stronger partisan activities in Lower Styria had ceased for a while, the Wehrmannschaft was — up to the spring of 1942 — likewise no more used to fight the partisans back.

In order to shield Lower Styria against influences from the Province of Ljubljana and Gorenjska, where the struggle for liberation was then brisker, the Germans established (April 14th, 1942) the »Wehrmannschaftsbataillon Süd« (with 6 companies) and marched it to the frontier: 4 companies between Krmelj and Raka, 2 platoons to the provincial border between Styria and Gorenjska, and 4 platoons into the Celje district. After the partisan 2nd Group of Detachments had been repelled near Janče (May 19th–21st) and when the reorganized 1st Styrian battalion had reopened its activity, the German battalion was reinforced with 3 companies in late May and early June, 1942, and gradually shifted to the north of the Trbovlje and the west of the Celje districts. But there were no essential gains, and even the Germans admitted the negative outcome of all encounters and skirmishes. Even before the arrival of the 2nd Group of Detachments in Lower Styria the Germans were forced to bring new police forces there and include part of the district Maribor-Country into the operational area.

The conditions of the occupation forces deteriorated still more after the arrival of the 2nd Group of Detachments in late August and early September, 1942. This Group had organized into four battalions (the Savinja, Pohorje, Moravče and Kozjansko battalions), each of them to unfold strenuous activity in its own area. The Germans had forthwith to start against them large offensive operations; first against the Savinja battalion, which was dispersed Nov. 7th, 1942. In all those combats the Germans as well employed the Wehrmannschaftsbataillon Süd, which had been reinforced up to ten companies. As soon as in late October 1942 two of its companies were sent to the Pohorje, the new fighting focus after the dispelling of the Savinja battalion: there was no day without the Pohorje battalion being engaged in combat. Against it the Germans undertook a series of large actions, none successful. Only by treason they managed to surround the fighters of the Pohorje battalion unawares and to kill them, after heroic resistance, to the last man. In this combat of extermination also took part a hastily gathered battalion of the Wehrmannschaft, since the Wehrmannschaftsbataillon Sid had been mainly demobilized as early as mid November, 1942, and its last four companies in late December, 1942, when other shapes of struggle against the partisans were imposed on the Wehrmannschaft.

In mid November 1942 the Germans began organizing their militia in what they called »Country-Guard« (Landwacht). Detachments of this Country-Guard, up to 30 strong, were at the command of the several police stations for the defence of inhabited places against partisan raids. Thus, the guardsmen remained in their working-places and had just sometimes in a month to patrol the villages under the command of the police forces.

In the spring of the year 1943 the Germans increased the number of their police sta-

tions and reinforced them with so-called reserve-policemen, i.e. men over 45 years free from military service.

Since the Country-Guard was only meant for local defence, and the reserve-policemen for the reinforcement of police stations and strongholds, the Germans established (as soon as in November, 1942) what they called »alarm-companies« for the offensive checking of partisan raids: there, the guardsmen on their usual working-places were — whenever an alarm was given after an elaborate system — instantly ready to pursue any partisans menacing a place. But almost half the year 1943 passed away without any noteworthy participation of the alarm-companies in fighting the partisans. Not before summer, 1943, they were several times employed in larger (though lasting but one day) police actions, which however remained unsuccessful. First they were used for longer actions in July and August 1943, when three »Chase-Commandos« (Jagdkommandos) of guardsmen were moving in vain round the Celje district for six weeks, establishing seven strongholds there, which were likewise to remain quite useless. We must know that the Styrian partisan units (of the 4th Operational Zone) had as early as August 6th, 1943, coalesced in the Šlander brigade; which started — in late August 1943 — to fight its way from Gorenjsko part of its operational area, towards the Lowland (Dolenjska), by order of the Chief Staff of the Slovene National Liberation Forces on the eve of Italy's capitulation.

After the capitulation of Italy an extensive liberated territory sprang up in Dolenjska, and thence, in early October 1943, the XVth Division began pressing vigorously with the view of expanding this territory up to the Sava river. This is why the Germans, short of police forces, sent some alarm-companies to the Sentjanž area and formed of them, October 12th, a new Wehrmannschaftsbatallion Süd, which was soon to increase up to, fourteen companies. But finally, they had to bring in some military units to clean the area between the Sava and the frontier; they started a powerful offensive against the Liberated Territory. The battalion on the frontier, having become superfluous, was abolished October 30th, 1943; the alarm-companies served to reinforce other — meantime established — battalions.

The reappearance of the Šlander brigade in the second half of September 1943, and its activity in the Celje district caused the foundation of an alarm-battalion »Mozirje« October 10th, 1943, which was soon (October 21st) given a new name Alarmbatallion West«. Then, the activity of the Carinthian battalion provoked the establishment of the alarm-battalion »Nord« at Slovenj Gradec, October 28th, 1943; the raid of the Šlander brigade against the police station Šmartno ob Dreti caused the foundation of another alarm-battalion »Ost« at Gornji grad, October 30th, 1943, and the activity of the Pohorje detachment made the Germans set up a new alarm-battalion »Mitte« at Slovenska Bistrica, November 13th, 1943. All these battalions, each of more than four alarm-companies (together 23 companies), had the task to isolate and attack the several units of the IVth Operational Zone, and then to destroy them in larger-scale offensive operations. Such actions were directed against the Pohorje detachment (6th–9th December) and the Šlander brigade (16th–21st December), but both attacks miscarried completely. Very soon, in December 1943, because of the activity of the Kozjansko company, the alarm-battalion »Ost« had even to be marched to the Brežice district. And just when the Germans, hoping for a relative suspension of hostilities in the winter 1943–1944, intended to demobilize all guardsmen, they were surprised by the appearance of the XIVth Division.

Against this division the Germans concentrated units of the army, of the S. S. (Black Shirts), police, gendarmerie and Wehrmannschaft, together three times the strength of the partisan division. They were endeavouring to drive the partisan forces by all means back to Croatia or Dolenjska. Since it was snowing just then, and the division was moving through unknown terrain, it suffered heavy losses. For all that the Germans were not able

to destroy it, although they announced so. Particularly was the » destruction« stressed by Steindl, February 26th, 1944, when he demobilized ten alarm-companies having under his command shared in the combats against the partisan division.

After a short rest and reorganization the XIVth Division took the offensive as soon as in late March 1944. Thence the Nazis started then (and still more in April) calling alarm-companies in, and formed them into four battalions: 1st battalion (Maribor) with 9 alarm-companies, 2nd battalion (Ptuj) with 6 alarm-companies (first in the Ptuj, then in the Celje, and finally again in the Ptuj district), 3rd battalion (Celje) with 7 companies, and 4th battalion (Brežice) with 4 alarm-companies. These battalions formed the Wehrmannschaftsregiment » Untersteiermark« (Lower Styria) commanded by the leader of the Heimatbund, Franz Steindl, personally. The alarm-companies were securing the more important mines and factories; they undertook, either by themselves or together with the police, minor one-day actions in their vicinity. Major, more-days cleaning-actions occurred only in May 1944, after a raid of the XIVth Division on the Velenje mines (May 1st, 1944), and at the end of June after an attack of the IVth Operational Zone against the communications (June 18th, 1944). But the German counterattacks failed altogether, and there was no more participation of Wehrmannschaft in large actions since, after a short time, decomposition began spreading in their ranks.

The first signs of the Wehrmannschaft withering away after the appearance of the XIVth Division showed up in the departure of guardsmen to the Liberation Army and in refusals to obey the calling up of the alarm-companies; even worse dissolution resulted from the offensive of the IVth Operational Zone, started July 31st, 1944, especially against the Guard's garnisons and strongholds, which surrendered after a rather feeble resistance; 700 guardsmen were taken prisoners, and nearly all of them joined the Army of National Liberation. Thus, a liberated territory originated in the Upper Savinja valley, on the Pohorje and the Kozjansko area, and remained free for as long as four months, which brought a special impulse to the Liberation Movement in Styria. One of the consequences of this offensive was the increasing disintegration of the Wehrmannschaft, manifest front continuous desertions and diminishing numbers of the several alarm-companies. This is why the Wehrmannschaft was no more employed for offensive actions against the Army of National Liberation, or only where the nucleus of an alarm-company consisted of Germans from Maribor or Kočevje. For offensive operations against the IVth Operational Zone the Germans began to use, besides their police regiments, army units.

In September 1944, the Germans established their »Volkssturm« and in Lower Styria with it was also incorporated the Wehrmannschaftsregiment »Untersteiermark«, as first reserve. On this occasion it was reorganized, and counted, in mid January 1945, five battalions, each of them with one staff-company, three rifle-companies, and one battery; but before April 1945, when those companies were sent to the front on the Mura and Drava, they hand dwindled to 14–18 men each, and counted — according to German sources — no more than 50 % reliable men. Thence, April 16th 1945, the Wehrmannschaftsregiment "Untersteiermark" was abolished, after its commander Franz Steindl had fallen in combat at Rechnitz, March 30th, 1945.

From its very beginning, the Wehrmannschaft had not represented any vigorous, well-trained and politically dependable armed force. Fighting the partisans, the guardsmen were but auxiliaries for the police, the gendarmerie and the army. The guardsmen were never interested in fighting (except the prevailingly German leading cadre), nor were they politically reliable. Nevertheless the Germans did not abolish the Wehrmannschaft in Styria as they had done in Gorenjska in the summer of the year 1942. The reason was the vehement stubbornness of the German political administration, together with the severe shortage of armed forces to protect the industrial plants from partisan raids.

NARODNOOSVOBODILNI BOJ V LJUBLJANI PREGLED*

Vsakdo, ki dobi tako naloga kot spred tremi leti profesor dr. Metod Mikuž ali sedaj jaz, da namreč poroča o narodnoosvobodilnem boju v Ljubljani, bo pred težko preizkušnjo. Kako ob tem, da posebej ne preučuješ te stvarine, govoriti o njej in jo predstaviti na razmeroma majhnem prostoru in kako ob razmeroma veliki količini napisanega povedati še kaj novega, upoštevati pa tudi to, da mnoga področja še niso izčrpnje preučena in da nam manjka predvsem oris vseh plati življenja in boja prebivalcev Ljubljane na terenu. Profesor dr. Mikuž je svojo nalogo takrat opravil tako, da je pač z njemu lastnim načinom razmišljanja povedal, zakaj si je Ljubljana prva med jugoslovanskimi mesti prislužila visoko odlikovanje reda narodnega heroja.¹ Pri tem je povedal svoje misli glede priprave večje znanstvene monografije o Ljubljani v narodnoosvobodilnem boju, da je namreč to zahtevna dolgoročna naloga uglasenega znanstvenega kolektiva ali morda življenjsko delo marljivega zgodovinarja. Soglašam z njegovimi mislimi in dodajam: ob veliki meri gotovosti in moralne pomoči in podpore ter strpnosti mnogih dejavnikov.

Svojo nalogo sem na željo organizatorjev tega posvetovanja zastavil tako, da na podlagi že objavljenih prispevkov udeležencev narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani, nekaterih razprav zgodovinarjev in širše dostopnih arhivskih virov narodnoosvobodilnega gibanja (gradiva Varnostnoobveščevalne službe nisem uporabljal) podam kratek pregled razvoja narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani, še posebej glede na njegove razsežnosti in na njegove vzpone in upade. Glede spominskih prispevkov udeležencev moram izraziti zadovoljstvo, da so jih dali vodilni aktivisti Osvobodilne fronte kot Boris Kraigher, Vladimir Krulc, Lidija Šentjura, Mira Svetina in drugi, ki so svoje spominjanje — nekateri bolj in drugi manj — preverjali z vsebino svojih takratnih poročil in da je Mira Svetina nato uspešno podala strnjen pregled dela medvojnega aktiva OF za zbornik o domicilih v slovenskih občinah.² Noben še tako mlad zgodovinar, če bo le količjak pripravljen pošteno izmeriti uspehe in tudi neuspehe dosedanjih zgodovinskih prizadevanj, ne bo mogel omalovažujoče iti mimo štiri obsežnih zvezkov zbornika Ljubljana v ilegali in nekaterih razprav, drugih zgodovinarjev o Ljubljani in njenem prispevku za osvoboditev in združitev slovenskega naroda.

I

Po osupljivo naglem zlomu Kraljevine Jugoslavije, fašistični zasedbi in razkosanju Slovenije je mesto Ljubljana 11. aprila 1941 prišlo pod italijanskega okupatorja. Po kratkotrajni vojaški upravi, ko so vojaški poveljniki s svojimi razglasi predpisovali po-

* Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografjo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani, 1984, str. 403–437.

1 Metod Mikuž, Ljubljana — mesto heroj. Predavanje na 20. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana, 1.-4. okt. 1980. Zgodovinski časopis (dalje: ZČ) 35, 1981, št. 1–2, str. 5–13. (Dalje: Mikuž, Ljubljana — mesto heroj.)

2 Mira Svetina: Medvojni aktiv OF mesta Ljubljane (dalje: Svetina, Medvojni aktiv OF). Revolucionarna izročila. Domicili v slovenskih občinah. Ljubljana 1981, str. 316–333 (dalje: Domicili). Pred njo sta krajše preglede o NOB v Ljubljani podala dr. France Škerl v brošuri Ljubljana v borbi (Ljubljana 1950) in Marica Čepe v poročilu Ljubljana kot primer vseljudskega odpora (Nekaj posebnih oblik narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani), objavljenem v reviji Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 11–12, 1971–1972, št. 1–2, str. 71–92. (Dalje: Čepe, Ljubljana kot primer.)

licijsko uro in pozivali prebivalstvo k izročitvi orožja in streliva,³ je italijanski okupator 18. aprila podobno kot v drugih zasedenih jugoslovanskih pokrajinah tudi v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, v kateri je strnil vse italijansko zasedbeno območje v jugoslovenskem delu Slovenije, uvedel civilno upravo s civilnim komisarjem, prepričanim fašistom Emilijem Graziolijem. Ta je sprejemal čestitke todanjih upravnih in cerkvenih dostojanstvenikov in uvajal ukrepe za čim večje priličenje zasedbenega območja fašistični Italiji,⁴ pri čemer je bil precej zmernejši od šefov civilne uprave na nemškem zasedbenem območju.

Okupacijske meje, ki jih je konec marca ali začetek aprila, vsekakor pa še pred popolno vdajo jugoslovanske vojske, na zemljevidu zarisal Adolf Hitler in so se morali z njim hočeš nočeš sprijazniti tudi njegovi zavezniki, so Ljubljano prizadele tako kot le redko katero drugo mesto, saj so mu odrezale vse severno zaledje s predmestji vred. Zgodovinarji to pojasnjujejo z veliko grabežljivostjo nemškega imperializma, ki je kljub temu, da je prej skoraj vse jugoslovansko ozemlje priznaval za italijansko vplivno območje, aprila 1941 hotel imeti čim več in dokazano je, da so bili še posebej nenasitni štajerski in koroški nacisti.⁵ Vendar se je Hitler tisi čas moral ustaviti pred Ljubljano, kajti z njeno zasedbo bi preveč prizadel svojega prijatelja Benita Mussolinija, poleg tega pa bi bila Ljubljana, ki so jo nacisti imeli za središče in izhodišče slovenstva⁶ pretrd oreh za hitro in nasilno germanizacijo,⁷ ki je tisti čas obsegla vse slovenske predele pod nemško okupacijo.⁸ Hitlerjeva volja je bila močnejša od želja in zahtev vodstva nemške narodne manjšine⁹ in vršičkov slovenske buržoazije, ki bi imeli raje nemško okupacijo kot italijansko.¹⁰ Dvoletna prizadevanja italijanskega okupatorja, da bi z odstopom nekaterih dolenskih predelov pridobil Ljubljani severno zasedje, niso bila uspešna.

Ljubljana, v kateri je okupatorjev popis prebivalstva 31. julija 1941. leta (izvedli so ga na Mussolinijevo željo) ugotovil 91.612 navzočih prebivalcev, tj. 12.026 ali 15,1 % več kot ljudsko štetje deset let prej,¹¹ je tako postala glavno mesto Ljubljanske pokrajine (Provincia di Lubiana), ki je imela 31. julija 1941. leta 336.279 prebivalcev¹² in so

3 Dne 12. aprila je tak razglas izdal italijanski komandant mesta Ljubljane, poveljnik divizije Isonzo general Federico Romero, dne 15. in 22. aprila pa poveljnik 11. armadnega korpusa, general Mario Robotti.

4 Ivo Juvančič: Italijanski okupator. v Ljubljani 1941–1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 3, 1962, št. 1–2, str. 64–65. (Dalje: Juvančič, Italijanski okupator.)

5 Tone Ferenc: Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940. ZČ 14, 1974, št. 1–2, str. 157–201; Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji I, Ljubljana 1960, str. 195. (Dalje: Mikuž, Pregled NOB.)

6 To so trdili v raznih spisih, v katerih so dokazovali nemško bistvo Spodnje Štajerske. Leta 1941, ko so v Celovcu pripravljali ustanovitev znanstvenoraziskovalne ustanove, poznejšega Inštituta za raziskovanje koroške dežele (Institut für Kärntner Landesforschung), so potrebo zanj utemeljevali z velikim učinkovanjem Ljubljane kot kulturnega in političnega središča Slovencev, ki ga je treba onemogočiti na Gorenjskem.

7 Tone Ferenc: Nemški okupator v Ljubljani. Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 187–188. (Dalje: Ferenc, Nemški okupator v Ljubljani.)

8 Mikuž: Pregled zgodovine NOB I, str. 62–72; Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Ljubljana 1968 (dalje: Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika); isti: Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941–1945 — Viri o nacistični raznarodovalni politiki v Sloveniji 1941–1945. Maribor 1980.

9 O prizadevanjih Nemcev iz Ljubljane in Kočevja, da bi Nemčija zasedla tudi Ljubljano in Kočevje, glej Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 570–580 in 627–629.

10 O odhodu delegacije Narodnega sveta na čelu z dr. Markom Natlačénom v Celje s težnjo pregovoriti nemške dejavnike za zasedbo vse Slovenije glej Mikuž, Pregled zgodovine NOB I, str. 51–52; Slovenski poročevalec 1938, 1941, ponatis, Ljubljana 1951, str. 254–255.

11 National Archives Washington (dalje NAW), mikrofilm serije T-586, navitek 424, poročilo osrednjega statističnega urada Kraljevine Italije Mussoliniju 16. 9. 1941.

12 Prav tam.

jo zelo kmalu, petnajst dni prej kot druge tri »provincie« na jugoslovanskem, ozemlju, dne 3. maja 1941. leta priključili h Kraljevini Italiji in jo je iz vladne plače v Ljubljani upravljal italijanski visoki komisar Emilio Grazioli (za njim od junija 1943 fašist Giuseppe Lombrassa in od avgusta 1943 general Riccardo Moizo), nekaj mesecev (od maja do novembra 1941) s sosvetom (konzulto) iz predstavnikov slovenske buržoazije (s področja politike, gospodarstva in kulture).¹³ Kot prej v dravski banovini je tudi pod italijansko in nato nemško okupacijo imelo mesto v upravnem pogledu značaj mestne občine (obsegala je 7.211 ha) s slovenskim mestnim županom (dr. Jure Adlešič in za njim od 2. 6. 1942 general Leon Rupnik in od pomladi 1942 do jeseni 1943 z italijanskim podžupanom (Salvatore Trachida), katerega vlogo bi kazalo še raziskati. Kaže, da se v ljubljanski mestni občini tisti čas nista bistveno spremenili niti sestava oddelkov niti uradništva. Kot pokrajinsko središče je imela Ljubljana; mnoge okupatorjeve urade, ustanove, zavode itd., večinoma s slovenskim uradništvom in uslužbenstvom ter z italijanskimi komisarji,¹⁴ v njem je bil tudi sedež okrajnega glavarstva za Ljubljano-okolico z italijanskim (od jeseni 1943 slovenskim) okrajnim glavarjem. Imela je tudi močno italijansko vojaško posadko; Itako je bilo v njej do septembra 1943 precej časa poveljstvo 11. armadnega korpusa in vseskozi poveljstvo ene divizije (najprej »Re«, nato »Granatieri di Sardegna« in nazadnje »Cacciatori delle Alpi«) ter mnogo manjših enot, vedno najmanj za eno divizijo. Poleg policijskega ravnateljstva (kvesture) za vso pokrajino (Ettore Messana in od maja 1942 Domenico Ravelli) s policijskimi komisariati in postajami, v katerih so bili tudi bivši slovenski policisti, je bilo tudi karabinjersko poveljstvo s četami (ena v Ljubljani) in tendencami ter postajami (deset tudi v Ljubljani), dalje poveljstvo in oddelki raznih milic itd. Ljubljana je bila spomladi 1941 največja postojanka italijanskih oboroženih sil ne samo na slovenskem temveč tudi na bližnjem italijanskem ozemlju.

Poleg priključitve zasedenega ozemlja Italije je bil cilj italijanskega okupatorja uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Ta cilj so si postavili vsi trije okupatorji, vendar je italijanski iz raznih razlogov, tudi iz prestižnih, da bi si pridobil naklonjenost prebivalstva, uvajal počasnejše raznarodovanje in milejše ukrepe. Za izhodišče svojega raznarodovalnega dela je izbral dvojezičnost, ki naj bi na zunaj zbujala vtis o liberalnejši okupacijski politiki, hkrati pa skupaj z drugimi ukrepi pospeševala italijanizacijo prebivalstva, zlasti še mladine. Zato so za uvedbo dvojezičnosti sledili ukrepi za potujčenje in fašizacijo mladine: uvedba fašističnega pozdrava, ustanovitev organizacij italijanske liktorske mladine Ljubljanske pokrajine (GILL) in Ljubljanske univerzitetne organizacije, ki naj bi postala priprava za pravo fašistično univerzitetno organizacijo (GUF), temu namenu so priredili tudi vsebino pouka itd. Začeli so tudi s fašizacijo delavskih strokovnih organizacij in poklicnih združenj, ustanovili fašistično stranko z njenimi pomožnimi organizacijami, s katerimi naj bi pripravili temelje za fašistično dejavnost med Slovenci, fašistično organizacijo »Dopolavoro« itd. Pravi obraz je fašistični okupator pokazal ob hujši zaostritvi razmer poleti 1942, ko je predvideval enake raznarodovalne ukrepe kot jih je izvajal nemški na svojem zasedbenem območju (hitrejše raznarodovanje, množične odstranitve Slovencev in naselitve Italijanov).¹⁵

Mussolini se je konec julija 1942 v Gorici svojim generalom upravičeno pritožil, da

13 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje: Arhiv IZDG), it. fondi, f. 1, zapisniki sej sosveta (konzulte) visokega komisarja v Ljubljani; Juvančič, Italijanski okupator, str. 68 in 70.

14 Juvančič: Italijanski okupator, str. 70; Tone Ferenc: Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 20, 1980, št. 1–2, str. 44–45.

15 Juvančič: Italijanski okupator, str. 71–73.

je dobila Italija v Sloveniji le revnejše predele,¹⁶ saj je dobila le okrog 15 % industrije, šibke energetske vire in tudi v poljedeljskem pogledu ekstenzivno območje (57,5 % uporabne poljedeljske površine, vendar od tega manj kot tretjino njiv in vrtov 80.000 ha). Notranjska in okrnjena Dolenjska (rodovitnejše Krško polje si je ohranil nemški okupator za naselitev kočevskih in drugih Nemcev) sta bili gospodarsko šibko zaledje za Ljubljano, v kateri je živela okrog četrtina prebivalstva vse Ljubljanske pokrajine. Mesto je pred vojno potrebovalo letno okrog 4.000 t moke, 5.000 t mesa, 1.012 t masti, 2.200 t sočivja, 66.500 hl mleka, 2.105 t sladkorja, 254 t surovega masla in sira, 2.300 t sadja, 6.622 t krompirja itd. Primanjkovalo je skoraj vsega in je moral okupator živež uvažati iz Italije (moka, testenine, riž) in nekaj časa tudi iz Hrvaške (meso) in Gorenjske (mleko). Racionirano preskrbo, ki jo je za moko in kruh uvedla že stara Jugoslavija, je okupator poleti 1941 razširil še na nekatera druga živila (23. 6. na kruh, testenine in riž, 16. 7. mast in sladkor, 9. 8. meso, 21. 8. 1941 maslo in 1. 4. 1942 mleko); januarja 1942, ko je oskrbovalni sistem že izenačil z italijanskim, je bilo v pokrajini 340.528 oskrbovancev, od tega v mestu Ljubljani 97.417.¹⁷ Čeprav tozadevne raziskave še trajajo, lahko rečemo, da je bila ljubljanskemu prebivalstvu sicer prihranjena takšna huda lakota kot v nekaterih drugih evropskih mestih, npr. Atenah, Amsterdamu itd.,¹⁸ v katerih je moral posredovati Mednarodni Rdeči križ, vendar je živelo na robu življenjskega minimuma, saj so bili obroki nekaterih racioniranih živil tisti čas manjši kot na nemškem zasedbenem območju.¹⁹ Prehrambene razmere v mestu so se poslabšale že leta 1942 z okupatorjevo zaporo mesta in še bolj po letu 1943 zaradi neugodnega vojaškega in tudi gospodarskega polo taja Nemčije ter tudi vojaških razmer na Dolenjskem in Notranjskem, tako da je kalorična vrednost racioniranih živil padla na 850 kalorij in so se že pokazale hude posledice na zdravju prebivalstva (umrljivost zaradi jetike se je podvojila, razširile so se otroške bolezni itd.). V zadnjem obdobju vojne so se zaostriale tudi razmere pri preskrbi mesta s kurjavo (letno je mesto potrebovalo okoli pol milijona q drv), ko sta usahnili že tako skromen izkop premoga v treh dolenjskih premogovnikih in posek lesa ter dovoz drv s podeželja; da bi jih vsaj delno omilili, je moralo padati drevje v parkih in drevoredih.²⁰

Bolj kot na nemškem zasedbenem območju je fašistična okupacija v gospodarsko-socialnem pogledu prizadela prebivalstvo na italijanskem, zlasti v Ljubljani. V mestu se je s prihodom okrog 14.000 beguncev z nemškega in madžarskega zasedbenega območja²¹ število prebivalstva celo povečalo, brezposelnost (dne 1. junija 1941 so za vso pokrajino ugotavljali 8.251 brezposelnih ali 6.455 več kot leto dni prej, sredi septembra 1941 pa je visoki komisar navajal le še 4.633 brezposelnih) pa so z javnimi deli odpravljali precej počasneje; na gospodarskem področju italijanski okupator ni uvedel takšnih izboljševalnih ukrepov kot nemški na Štajerskem in Gorenjskem. Kljub ugodnejši zamenjavi dinarjev za lire (100 din za 38 lir) kot so jo najprej predvidevali (100 din za 30 lir), so naglo rasli življenjski stroški in so že po dveh mesecih okupacije ugotavljali, da so porasli za

16 Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 3, dok. 188 (dalje: Zbornik NOV), zapisnik Mussolinijevega sestanka v Gorici 31. 7. 1942.

17 Arhiv IZDG, gradivo mestnega prehranjevalnega urada Ljubljana.

18 Ko je jeseni 1941. leta obrok kruha za odraslega navadnega potrošnika v Ljubljani znašal 200 g, ko ga v Atenah znižali od 160 na 96 g.

19 Leta 1941 je mesečni obrok maščob v Ljubljani znašal 400 g, v Mariboru pa 900 g, v Ljubljani sladkorja 700 g in v Mariboru 1000 g.

20 Arhiv IZDG, gradivo mestnega prehranjevalnega urada Ljubljana.

21 Po podatkih, ki jih je zbral visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, se je v to pokrajino od 1. aprila 1941 do 31. januarja 1942 zateklo skupno 21.546 beguncev, odšlo pa jih je nato drugam 3.812. V mesto Ljubljana se jih je zateklo 13.887, odšlo drugam pa 2.710 (Arhiv IZDG, f. 16, poročilo vis. kom. 2. 3. 1942.).

povprečno 12 %, živež pa se je podražil celo za 40 % (meso pa kar za 100 %).²² Poslabšanje življenjskih razmer so ugotavljale tudi italijanske vojaške oblasti: »Gospodarske težave, s katerimi se morajo ljudje boriti zaradi pomanjkanja in nesorazmerne podražitve vseh življenjskih potrebščin, so eden glavnih vzrokov nezadovoljstva med civilnim prebivalstvom, ki ga prevratne smeri skušajo izrabiti.«²³ Ker niti zviševanje plač in mezd ni moglo slediti rasti cen, so konec leta 1942 ugotavljali od 140 do 160-odstotno povečanje življenjskih stroškov glede na jesen 1939.²⁴ Zaradi povečanja števila prebivalcev in zmanjšanja upravnega območja s cele dravske banovine na njen južni del je zlasti pri uradništvu in nameščenstvu nekaj časa vladala bojazen pred naraščanjem brezposelnosti; morda se je italijanski okupator ob zaostitvi političnih razmer v mestu tudi zaradi presežka delovne sile tako lahko odločil za množično interniranje slovenskega prebivalstva.

Predvsem iz razrednega interesa so se vršički slovenske buržoazije v Ljubljani razmeroma zelo kmalu sprijaznili z italijansko okupacijo in se celo neokusno udinjali italijanskemu fašizmu. Nemškemu okupatorju je slovenska buržoazija zamerila naglo germanizacijo zasedenih slovenskih predelov, zlasti še z njo tesno zvezanim izgonom gospodarsko močnih ljudi in plenjenjem slovenskega kapitala. Pri tem pa je ni več motilo fašistično raznarodovanje primorskih Slovencev, kar je tudi eden pomembnih vzrokov, da čez nekaj časa v svojih protiljudskih, kontrarevolucionarnih prizadevanjih ni mogla doseči kakšnih posebnih uspehov na Primorskem. Bilo je tudi nekaj častnih izjem, ko so bili ljudje iz vrha meščanskega tabora zaradi prizadetega nacionalnega ponosa protiokupatorsko razpoloženi; nekdanji ljubljanski župan dr. Ivan Hribar je šel celo prostovoljno v smrt. Večina prebivalcev je iz odklonilnega odnosa do Italijanov kot starih osvajalcev in okupatorjev slovenskega ozemlja ostala razpoložena protiokupatorsko in je s podcenjevanjem, prezirom in posmehom spremljala okupatorjevo vedenje v Ljubljani in pokrajini. Seveda kot drugod tudi v mestu ni manjkalo ljudi iz nižjih družbenih slojev, ki jih je preslepila fašistična demagogija.²⁵

II

Ljubljana je kot največje središče revolucionarnega delavskega gibanja v Sloveniji kmalu po fašistični okupaciji ne glede na okupacijske meje, ki so se živo zarezale v ranjeno telo slovenskega naroda, postala središče priprav na oboroženo vstajo in nato tudi središče narodnoosvobodilnega gibanja za vse slovensko ozemlje. Tu je Komunistična partija Slovenije s svojimi predvojnimi zavezniki krščanskimi socialisti, demokratičnimi sokoli in naprednimi kulturnimi delavci 26. aprila 1941, še prej kot bi se tragedija razkosanega in na smrt obsojenega slovenskega naroda mogla razviti do usodne ravnodušnosti, ustanovila Osvobodilno fronto slovenskega naroda, edinstveno vseljudsko gibanje v vsem odporu.²⁶ Tu se je na podlagi Speransovega Razvoja slovenskega narodnega vprašanja določala strategija slovenskega osvobodilnega gibanja, kovali načrti za oboroženo vstajo in se 22. junija 1941 ustanovilo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet

22 Arhiv IZDG, it. fondi, f. 1, zapisnik seje konzulte za Ljubljansko pokrajino 25. 6. 1941.

23 Zbornik NOV, VI/1, dok. 108, vestnik obv. urada 11. arm. korpusa št. 17 dne 25. 7. 1941.

24 Arhiv IZDG, pokr. del. zbornica Ljubljana, f. 71/II.

25 Boris Kidrič: Pol leta Osvobodilne fronte. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, dok. 76.

26 Boris Kidrič: Pol leta Osvobodilne fronte. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 1, dok. 76; isti: Kratak obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1, 1960, št. 1, str. 7–51 (dalje: Kidrič, Kratak obris razvoja OF); France Škerl: Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941–1943). Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, 1966, št. 1–2, str. 149–223 (dalje: Škerl, Vloga in pomen OF).

kot vrhovni organ prve narodne vojske v slovenski zgodovini.²⁷ Tu se je rodila ljudska oblast s svojimi temeljnimi organi odbori OF in vrhovnim organom Slovenskim narodnoosvobodilnim odborom, edinim takšnim organom v Jugoslaviji, ki je obstajal in deloval nepretrgano od 16. septembra 1941. leta.²⁸ Da se je moglo vse to in še drugo ustvariti v zelo kratkem času²⁹ in delovati tudi razmeroma dolgo časa ne glede na okupatorjevo navzočnost v mestu in okupacijske meje za vse slovensko ozemlje, je za gotovo več vzrokov, med njimi tudi trdna zasidranost komunistov v delavskem gibanju in nekaterih družbenih slojih,³⁰ močno protiokupacijsko razpoloženje večine ljubljanskega prebivalstva in slaba učinkovitost italijanskega okupacijskega sistema, ki ni imel v mestu tako močne pete kolone ali zbranih podatkov o ljudeh in ustanovah kot npr. nemški na Štajerskem.

Če bi za mejnike v razvoju narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani upoštevali predvsem njegove plime in oseke, bi bilo prvo obdobje od njegovih začetkov do konca zime 1941–1942. Vendar sta v njem glede na širino in moč narodnoosvobodilnega boja dve krajši obdobji, prvo do jeseni 1941 in drugo jeseni 1941 in pozimi 1941–1942.

V prvem obdobju do jeseni 1941 se je narodnoosvobodilno gibanje konstituiralo in si zgradilo svojo organizacijo in svoje ustanove. Širina delovanja je zahtevala organiziranost na več ravneh, predvsem pa na treh, tj. okrožni ravni za vse mesto, rajonski za posamezne mestne predele in terenski za posamezne ulice in tovarne. Tako organizacijsko sestavo je imela Komunistična partija Slovenije in tudi druge množične organizacije narodnoosvobodilnega gibanja: Osvobodilna fronta, Mladinska Osvobodilna fronta in druge. Osvobodilna fronta pa je kot temeljna, politična organizacija in vseljudo gibanje poleg odborov na teh ravneh imela tudi matične odbore po ustanovah, uradih in zavodih, poklicih, društvih itd. Organizacijsko mrežo Osvobodilne fronte v mestu je vsaj za to obdobje mogoče ugotoviti iz sistematičnih, preglednih in skrbnih blagajniških zapiskov,³¹ s kakršnimi bi bilo sila zadovoljno marsikatero odporniško gibanje, če bi jih le imelo, in deloma tudi iz nekaterih poslanih poročil.³² Samo terenskih odborov je bilo okrog 400; kaže, da največ januarja 1942, ko jih je bilo 433,³³ poleg njih pa še ulični in celo hišni; morda takšnega števila odborov OF takrat ni imela niti kakšna pokrajina.³⁴ Komunistična partija Slovenije (okrožni komite KPS Ljubljana je vodil sekretar Tone Dolinšek in za njim Boris Kraigher);³⁵ ki je ob fašistični zasedbi mesta imela v njem okoli 120 članov, je tako »že v letu 1941 organizirala najpopolnejšo organizacijo narodnoosvobodilnega boja,

27 Filip Bernard: V tej hiši se je rodil... Ljubljana v ilegali I, Ljubljana 1959, str. 394–405; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945, 3. izd., Ljubljana 1978, str. 89–92 (dalje: NOV na Slovenskem).

28 Kidrič: Kratek obris razvoja, str. 31; isti: Pomen osnovanja SNOO in njegovih ukrepov, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 46.

29 Primerjaj čas ustanovitve sorodnih vojaških in oblastnih organov narodnoosvobodilnega gibanja pri drugih jugoslovanskih narodih.

30 Glej o tem: Boris Kraigher: Partija je začela boj na področjih, ki jih je ustvarila pred vojno. Ljubljana v ilegali I, str. 9–42; Vladimir Krivic: Nastanek in rast. Osvobodilne fronte v državo. Borec 34, 1982, št. 11, str. 587 (dalje: Krivic, Nastanek in rast OF).

31 Po njih je mrežo OF v Ljubljani ponazoril dr. Metod Mikuž v svojem Pregledu zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 196–202.

32 Tako je CK KPS konec novembra 1941 poročal CK KPJ, da je v mestu 360 odborov OF (Dokumentu ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 86).

33 Glej op. 31.

34 CK KPS je npr. sredi decembra 1941 poročal CK KPJ, da je na Gorenjskem 108 odborov OF (Dokumentu ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 103).

35 Lojze Očepek: Iz zapiskov predvojnega partijskega delavca. Ljubljana v ilegali I, str. 96; Krivic: Nastanek in rast OF, str. 587.

kot jo je kdajkoli imelo kako okupirano mesto.«³⁶ Vodil jo je okrožni odbor OF,³⁷ do pomladi 1942. leta neposredno podrejen izvršnemu odboru OF, ki je tudi prebival v mestu. Sestajal se je vsaj enkrat na teden. »Sestanke smo imeli v zasebnih stanovanjih zanesljivih članov OF in bili so primerno konspirativni; čeprav so bili za bližnjo okolico dokaj opazni, pa ni bilo nobene izdaje... Naša naloga je bila predvsem organizirati OF v vseh delih mesta, v vseh ustanovah in podjetjih, vzdrževati redne zveze s temi organizacijami, jih obveščati o svojih sklepih in o sklepih IOOF (Izvršnega odbora OF), pripravljati splošne politične akcije in pomagati pri organiziranju raznih oblik dela OF«, se dela OOOOF v Ljubljani spominja Zoran Polič.³⁸ Medtem ko so bile v okrožnem in rajonskih odborih OF (tisti čas ji je bilo od 15 do 20 in bo njihovo osebno sestavo treba še ugotoviti) zastopane večinoma tri ustanovne skupine OF (komunisti, krščanski socialisti in sokoli), pa so prve terenske odbore OF skoraj v celoti sestavljali člani in simpatizerji Partije, zlasti člani sindikatov, člani odborov Ljudske pomoči, člani bivših delavskih kulturno-prosvetnih društev »Svobode« in »Vzajemnosti« ter SKOJ in naprednih ženskih društev.³⁹ Celotnega števila aktivistov OF v Ljubljani ne bo mogoče ugotoviti niti približno, nekateri udeleženci narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani sodijo, da je presegalo število 5.000 oziroma da jih je bilo konec 1941. leta najmanj 10.000.⁴⁰ Še manj bi seveda mogli kdaj ugotoviti natančno število članov OF; menijo, da je Osvobodilna fronta zajela okoli 90 % prebivalcev Ljubljane.⁴¹

Druga po času nastanka je bila Varnostnoobveščevalna služba OF, ki jo je ustanovil centralni komite KPS avgusta 1941. leta za varovanje narodnoosvobodilnega gibanja, glede na izkušnje, da so narodi, ki niso znali odkriti pete kolone in je zatreji, izgubili svobodo.«⁴² Svoje obveščevalne niti je razpredla po vsem mestu in z njimi segla tudi v najvišje okupatorjeve urade in najtemnejše brloge narodnega izdajstva. Čeprav je s svojima osnovnima vejama, množično in posebno obveščevalno službo, pridobila zelo koristne podatke, pa se je nekajkrat zgodilo, da je okupator narodnoosvobodilno gibanje hudo iznenadil, npr. s svojo ofenzivo na Kočevski Rog. Z izvršilnim organom, obveščevalne dejavnosti — varnostno :službo, ki so jo tvorili najpogumnejši in najzanesljivejši člani Osvobodilne fronte, predvsem člani Partije in SKOJ, je varnostnoobveščevalna služba OF zavarovala narodnoosvobodilno gibanje pred sovražniki in je morala včasih nujno poseči tudi po najostrejših ukrepih, tj. po fizičnem uničevanju izdajalcev slovenskega naroda in organizatorjev slovenske kontrarevolucije. Tako je od začetka svojega delovanja do uničenja enega od stebrov kolaboracionizma in slovenske kontrarevolucije dr. Marka Natlačena oktobra 1942. leta opravila v Ljubljani 49 justifikacij, in to deloma nad politično zavestnimi in zagrizenimi nasprotniki in deloma nad plačanimi vohljači in ovaduhi; le

36 M. Svetina: Medvojni aktiv OF, str. 318.

37 Nimamo še objavljene ponazoritve osebne sestave OOOOF Ljubljane v NOB. Zoran Polič navaja, da je na začetku štel približno deset članov in da so po zaostritvi razmer izbrali sekretariat, v katerem so bili komunist Jože Moškrič, krščanski socialist dr. Aleš Stanovnik in sokol Zoran Polič (Zoran Polič: Nekaj spominov na dogajanja v našem narodnoosvobodilnem boju. Borec 35, 1983, št. 1, str. 42, dalje Polič, Nekaj spominov. Vladimir Krivic navaja drugačno osebno sestavo OOOOF Ljubljane: sekretar Vladimir Krivic in člana Lojze Lubej in Vilko Pitako oziroma Viktor Repič (Krivic: Nastanek in rast OF, str. 590).

38 Polič: Nekaj spominov, str. 42–43.

39 Vladimir Krivic: O nekaterih značilnostih in problemih ljubljanske Osvobodilne fronte v letu tisočdevetstoenaštirideset. Ljubljana v ilegali II, Ljubljana 1961, str. 43 (dalje: Krivic, O nekaterih značilnostih in problemih).

40 Krivic: Nastanek in rast OF, str. 593.

41 Mikuž: Ljubljana — mesto heroj, str. 11.

42 Boris Kidrič: Boj peti koloni! Razširimo obveščevalno službo! Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 1, dok. 98.

enkrat samkrat se je primerilo, da je po pomoti padel nedolžen človek (duhovnik Hubert Leiler). Z drznimi nastopi so varnostniki rešili iz okupatorjevih krempljev precej aktivistov OF, vendar je bilo nekaj akcij tudi neuspešnih.⁴³

Kmalu za varnostnoobveščevalno službo OF je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani ustanovilo Narodno zaščito, ki je tudi bila edinstvena množična borbena organizacija v narodnoosvobodilnem gibanju v Jugoslaviji. Sklep vodstva narodnoosvobodilnega gibanja jo je ob ustanovitvi oktobra 1941 opredelil kot organizacijo »za obrambo slovenskega ljudstva proti nasilju okupatorjev«,⁴⁴ Boris Kidrič jo je jeseni 1944. leta označil kot »prehodno množično vojaško organizacijo, ki naj postane množičen izvor za partizansko rekrutacijo«,⁴⁵ izvršni odbor OF pa je junija 1943. leta takole označil namen njene ustanovitve: »Namen ustanovitve NZ je bil odvzeti za orožje sposobne poedince od sredinskih poskusov in od mihailovičevcev ter v prvi fazi borbe OF omogočiti izvedbo raznih manjših akcij (razoroževanje okupatorskih vojakov, pisanje po stenah, raztresanje letakov in podobno), ki so imele vse namen dvigati moralno zavest in voljo do odpora,«⁴⁶ Dušan Bravničar pa jo v svoji povojni študiji izvaja »iz že obstoječih borbenih in sabotažno-diverzantskih skupin in vseh drugih oblik množičnega oboroženega odpora.«⁴⁷ V njene skupine oziroma enote so vključevali najboljše člane OF, njena glavna naloga pa je bila zbiranje prostovoljcev, orožja in opreme za partizanske enote in organiziranje vsake zaščite prebivalstva pred okupatorjevim nasiljem, izvajala pa je tudi sabotažne in diverzantske akcije. Najprej so jo organizirali po skupinah v ustanovah, zavodih in tovarnah, od začetka 1942. leta pa predvsem po zgledu vojaških enot (vod, četa; bataljon) na terenu, tako da je imela nekaj časa celo deset bataljonov (med njimi dva železničarska), katerih komandanti so bili tudi vojni referenti v pristojnih odborih OF, v skupni moči več kot 3.000 zaščitnikov, ki so prisegli enako kot partizanski borci. Izvršni odbor OF in glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet sta Narodni zaščiti že oktobra 1941 dala prvo revolucionarno pravno obliko, postala je sestavni del slovenskih oboroženih sil in . začeli so jo organizirati tudi zunaj Ljubljane.⁴⁸

Za širjenje narodnoosvobodilnih misli in akcije je bila izredno pomembna propaganda, tj. predvsem tiskana in govorjena beseda. Kot organizator narodnoosvobodilnega boja je Komunistična partija Slovenije dala na voljo vso svojo tehniko in kader. V prvih dveh letih je bilo v mestu skupno pet tiskarn za tisk z izbokline (Podmornica, Truga, Tehnika, Tunel in Tiskarna »Tone Tomšič«), za katere sodijo, da so natisnili skupno okoli 1,970.000 izvodov tiska; ciklostilnih tehnik pa je bilo v vsem obdobju NOB več kot 80. Dokler je bila v mestu, je njihovo delo vodila zelo razvejana (od kurirskih zvez do radia) centralna tehnika KPS (organizator Tone Tomšič, vodja dr. Dušan Kraigher-Jug in za njim Milan Škerlavaj - Petrač), pozneje pa okrožna tehnika KPS, ki je kljub hudim razmeram

43 Mikuž: Pregled zgodovine NOB I, str. 205–207; Varnostno obveščevalna služba — močna opora osvobodilnega gibanja, Ljubljana v ilegali II, str. 276–293; Ivo Svetina: Varnostno obveščevalna služba v Ljubljani, Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1971, str. 363–379 (dalje: Svetina, VOS v Ljubljani); isti s sodelavci: Varnostnoobveščevalna služba OF v Ljubljani, Zaščita narodnoosvobodilnega boja, Gradivo s posvetovanja v Ljubljani, 23 in 24. IX, 1976, Ljubljana 1979, str. 163–172.

44 Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Zbral in uredil dr. Makso Šnuderl. Ljubljana 1949, dok. 10 (dalje: Šnuderl: Dokumenti).

45 Kidrič: Kratek obris razvoja OF, str. 27.

46 Arhiv IZDG, f. 434/I, pismo IOOF 10. 6. 1943.

47 Dušan Bravničar: O nekaterih značilnostih osvobodilnega boja v Sloveniji leta 1941, o nastanku in vlogi Narodne zaščite. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja II, 1961, št. 1–2, str. 87 (dalje: Bravničar, n. d.).

48 Mikuž: Pregled zgodovine NOB I, str. 202–205; isti: Narodna zaščita v Ljubljani Ljubljana v ilegali II, Ljubljana 1961, str. 204–214; Bravničar, n. d., str. 76–95.

vztrajala v mestu do konca vojne.⁴⁹ Občasno so kaj natisnili tudi v legalnih tiskarnah (npr. v tiskarni bratov Tuma). Prek iznajdljivih raznašalcev in raznašalk je tisk kljub okupatorjevemu včasih zelo strogemu nadzoru in hudim kaznim (ustrelitev na kraju samem) našel pot skoraj v sleherno ljubljansko hišo in po domiselno organiziranih kurirskih zvezah varno potoval prek vseh okupacijskih meja v vse slovenske predele.

Poleg partijskega glasila »Delo« sta v Ljubljani izhajali dve glasili Osvobodilne fronte, in to njen informacijski vestnik Slovenski poročevalec ter Osvobodilna fronta, glasilo glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Slovenski partizan, glasilo mladinske organizacije Mlada Slovenija, glasilo ženske organizacije Naša žena in glasilo Slovenske narodne pomoči Narod v ječi. Svoji glasili sta izdajali tudi krščanskosocialistična (Slovenska revolucija) in sokolska skupina v OF (Sokol v borbi za svobodo). Poleg zvezkov Male marksistične knjižnice so natisnili ali razmnožili tudi druge izdelke, največ seveda letakov in trosilnih lističev.⁵⁰

Med najpomembnejšimi uspehi centralne tehnike KPS je tudi radijska oddajna postaja Radio OF »Kričač«, ki je oddajala v Ljubljani dvakrat ali celo trikrat tedensko od 17. novembra 1941. do 4. aprila 1942. Ker je okupator kljub vztrajnemu iskanju z vsemi razpoložljivimi tehničnimi sredstvi ni mogel izslediti, je civilnemu prebivalstvu odvzel radijske sprejemnike in je ta, morda takrat res edina radijska oddajna postaja odpornišva v Evropi, prenehala oddajati.⁵¹

V skladu z najvažnejšim programskim načelom Osvobodilne fronte, ki je kmalu postala tudi prva temeljna točka OF, da je namreč potrebna proti okupatorju neizprosna oborožena akcija, se je boj ljubljanskih prebivalcev razvijal v raznovrstnih oblikah in v velikem obsegu, in to od učinkovitega pisanja propagandnih gesel in značilnih kratic ter znakov, listkovnih trosilnih akcij in izobešanja zastav .do razširjanja ilegalne literature skoraj v slehermo hišo, zbiranja denarja za potrebe narodnoosvobodilnega gibanja in opreme za partizane, nudenja stanovanja za ilegalne sestanke in bivanja aktivistov OF ter ranjenih in bolnih partizanov, skrivanja zbranega materiala, pridobivanje družin za skrivanje in oskrbovanje otrok ilegalcev in partizanov, množičnega zbiranja novic in podatkov za obveščevalno službo itd., do najdrznejših oboroženih akcij — napadov na prometne naprave, razoroževanja okupatorjevih vojakov in uničevanja narodnih izdajalcev. Okupatorjevi viri pričajo, da je bilo poleti 1941 na italijanskem zasedbenem območju največ takšnih akcij v Ljubljani in njeni bližnji okolici; v manj kot dveh mesecih je bilo najmanj 50 večjih akcij. Slednje so še pred ustanovitvijo Varnostnoobveščevalne službe in Narodne zaščite izvajale tako imenovane sabotažne in borbene grupe, katerih število za pomlad 1941 cenijo na več kot sto ali na okrog 150. Del njihovega moštva se je nato vključil v Varnostnoobveščevalno službo OF in Narodno zaščito, drugi del pa je odšel v partizane (po nekaterih podatkih okrog petsto).⁵²

49 Jože Krall: Partizanske tiskarne na Slovenskem I, osrednje tiskarne, Ljubljana 1972, str. 13–45. Milan Škerlavaj-Petrač: Centralna tehnika v dobi največjega poleta, Ljubljana v ilegali III, Ljubljana 1967, str. 412–436; Ignac Gregorač: Centralna tehnika Komunistične partije Slovenije, Revolucionarna izročila — domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 337–343 (dalje: Gregorač, n. d.).

50 Darja Ravnihar: Pregled ilegalnega tiska v Ljubljani v letih 1941–1945. Ljubljana v ilegali III, str. 472–480; Štefka Bulovec: Drobnı tisk, Ljubljana v ilegali III, str. 468–471.

51 Sonja Reisp: Kričač, Radio Osvobodilne fronte 1941–1942, Ljubljana 1975; Milko Goršič: Delo radijskega sektorja, Ljubljana v ilegali II, str. 354–359; dr. Milan Osredkar: »Kričač«, Ljubljana v ilegali II, str. 362–367; Vida Lasič-Jelka; Govori Radio Osvobodilna fronta, Ljubljana v ilegali II, str. 368–370; Fran Albreht: Iz spominov na redakcijo Radia OF, Ljubljana v ilegali II, str. 372–379; Rado Cilenšek: radijska dejavnost, Revolucionarna izročila — domicili v slovenskih občinah, str. 366–368.

52 Svetina: Medvojni aktiv OF, str. 318–319; Krivic: O nekaterih značilnostih in problemih, str. 63; prim. Bravničar, n. d., str. 67–76; Marica Čepe: Bobene grupe prve ljubljanske partizanske enote, Ljubljana v

Bojno razpoloženo osvobodilno gibanje v Ljubljani takrat ni razvilo občudovanja vrednih bojnih organizacij in oblik samo v mestu, temveč je tudi zelo pomagalo k oblikovanju slovenskih partizanskih enot v bližnji okolici. Najmanj dve partizanski četi, tj. Rašiška in Molniška, ki sta bili najbrž prvi slovenski partizanski četi sploh in katerih borci so ubili in ranili prve sovražnike na Slovenskem, sta imeli večino borcev in poveljniškega kadra iz Ljubljane, predvsem iz njenih delavskih predmestij; skupno število borcev iz Ljubljane v letu 1941 bo treba še ugotoviti.⁵³ Iz Ljubljane je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pošiljalo na politično delo v slovenske pokrajine tudi aktiviste OF, v prvem obdobju samo na Primorsko več kot pet ljudi za delo v pokrajinskem merilu.⁵⁴ V partizanske enote zunaj Ljubljane sta matični odbor zdravnikov OF in zdravniška partijska organizacija pošiljala občasno ljubljanske zdravnike in medicince, za stalen odhod v partizane pa takrat še nista uspela pridobiti več kot enega zdravnika (dr. Jožeta Grabrovska), iz mesta so pošiljali sanitetno in drugo opremo za partizanske enote, ljubljanski domovi in bolnišnice so sprejeli ranjene in bode partizane, samo v sanatoriju »Emona« so v tem obdobju nudili pomoč več kot 52 partizanom in aktivistom OF itd.⁵⁵

V zgodnji jeseni 1941 je narodnoosvobodilni boj v Ljubljani začel dobivati nove kakovostne razsežnosti. Osvobodilna fronta je dobila takšno širine, in moč, da so jo ljudje začeli imeti za svojo oblast in vedno bolj bojkotirati okupatorjeve predpise. Kaže, da je bil Kidrič prvi, ki je uporabil izraz »nova slovenska oblast«, ko je sredi septembra 1941 pojasnjeval pomen ustanovitve Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora in njegovih štirih-odlokov, med katerimi so bili tudi odloki o narodnem davku, posojilu svobodi in zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev. Prva dva sta bila pomembna predvsem za pridobivanje gmotnih sredstev pa tudi za vzdrževanje narodne discipline, na katero je tudi takrat opozarjal Kidrič, s tretjim pa je narodnoosvobodilno gibanje opredelilo pojem narodnega izdajstva in določilo zanj tudi kazni. Bilo je morda tudi edino, odporniško oziroma osvobodilno gibanje, ki mu tega ni bilo treba delati z veljavnostjo za nazaj kot po osvoboditvi nekatera druga evropska odporniška gibanja.⁵⁶ V Ljubljani so takrat zbrali mesečno skoraj štiristo tisoč lir narodnega davka in posojila svobode, kar lepo izpričujejo mesečni obračuni glavne blagajne okrožnega odbora OF; sodijo, da so leta 1942 v mestu zbrali skoraj 6 milijonov lir narodnega davka in vpisali za 12 milijonov lir posojila svobode.⁵⁷

Vsaj za začetek narodnoosvobodilnega boja lahko trdimo, da je glede gmotne preskrbe narodnoosvobodilnega gibanja Ljubljana nosila glavno, breme, kar pa se tiče denarja, pa ga je verjetno še daleč v letu 1942 prispevala največ v vsej Sloveniji. Ni mogoče niti naštetati vsega, kar so ljubljanski prebivalci zbrali za potrebe narodnoosvobodilnega boja, zlasti partizanskih enot, saj samo količino iz mesta odposlanega materiala cenijo na nekaj desetini železniških vagonov. Kot nam pričajo ohranjeni viri, je imela Osvobodilna fronta v mestu vzorno urejeno finančno poslovanje, ki ga je vodil blagajnik; za pridobivanje gmotnih sredstev je skrbel tudi finančno-gospodarski odbor, ki sta ga vodila pisatelj Lo-

ilegali II, str. 184–202.

53 NOV na Slovenskem, str. 104, 109–110.

54 Poslala jih je primorska komisija pri CK KPS, ki jo je vodil Tone Tomšič, in to: Oskarja in Leona Kovačiča, Antona Veluščka, Darka Marušiča in Albina Čotarja.

55 Dr. Božena Ravnihar: Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu osvobodilne borbe, Ljubljana v ilegali II, str. 320–334; dr. Mirko Derganc: Emona — sanatorij za ranjene partizane, Ljubljana v ilegali II, str. 335–345; dr. Ruža Šegedin: Med ranjenimi partizani, Ljubljana v ilegali II, str. 346–352; Metod Mikuž: Oris partizanske sanitete na Slovenskem, Ljubljana 1967, str. 35–37.

56 Slovenski poročevalec 1938–1941, Ponatis, Ljubljana 1951, str. 131–133 in 146–148. Makso Šnuderl: Pomen plenuma OF z dne 16. septembra 1941 za takratni razvoj, Ljubljana v ilegali II, str. 386–397.

57 Mikuž: Pregled zgodovine NOB I, str. 212–214.

vro Kuhar-Prežihov Voranc do svoje aretacije januarja 1943. leta in intendant Tone Toman. Del zbranih gromotnih sredstev je bil na voljo za pomoč žrtvam fašističnega nasilja in drugim pomoči potrebnim ljudem. To delo je vodila Slovenska narodna pomoč, ki se je razvila iz predvojne komunistične Rdeče pomoči in je poleg glavnega odbora imela svoje odbore na terenu, tesno povezane z odbori Osvobodilne fronte. Delovala je prek odsekov in komisij za pomoč zapornikom in internirancem, za pravno pomoč, za skrb za otroke, za skrb za ilegalce, za zdravstveno zaščito itd. V letu 1942 je npr. samo okrožna blagajna OF izplačala za Ljudsko pomoč okoli tri milijone lir; število prejemnikov pomoči je bilo npr. junija 1942 okoli osemsto, maja 1944 pa že okoli tisoč petsto. Število ilegalnih aktivistov OF v mestu, ki jih je bilo treba oskrbovati, je naraščalo od okoli 20 spomladi 1941 do okoli 200 tik pred italijansko kapitulacijo. Število otrok, sinov in hčera aktivistov OF in partizanov, ki so našli varno zatočišče pri drugih družinah, je do konca vojne naraslo na sto.⁵⁸

Da ima Osvobodilna fronta kot vseljudo politično gibanje v Ljubljani tudi že značaj ljudske oblasti, so še pokazale zlasti množične plebiscitarne akcije ali tihe demonstracije 29. oktobra (zlom Avstro-ogrske monarhije) in 1. decembra 1941 (združitev jugoslovan-skih narodov) ter 3. januarja 1942 (spomin na žrtve), ko so prebivalci Ljubljane na njen poziv ob določeni, uri zapustili ulice in javne lokale ter jih čez eno uro spet napolnili. To je bil že drugi vrh množičnih demonstracij v Ljubljani; prvi je bil julija, ko je nemški oku-pator vozil po železnici skozi mesto slovenske izgnance iz taborišča v Šentvidu v Srbijo. Množične protifašistične demonstracije v Ljubljani se uvrščajo med podobne izraze pro-tiokupatorskega razpoloženja v nekaterih drugih evropskih mestih tistega časa. Okupator v Ljubljani je bil ob njih brez moči in vse, kar je mogel ukreniti, je bilo to, da je ob napo-vedani februarjski demonstraciji (obletnica Prešernove smrti) premaknil policijsko uro.⁵⁹

Te splošne demonstracije so spremljale široke odporiške akcije slovenske mladine po šolah (29. oktobra, 1. in 11. decembra ter 8. februarja), ki je organizirana v Mladinski Osvobodilni fronti pod vodstvom Zveze komunistične mladine svoj odklonljiv odnos do okupatorja pokazala tudi z bojkotiranjem njegovih Ukrepov za raznarodovanje in fašiza-cijo, čemur je sledilo izključevanje iz šol celih skupin dijakov. Prava trdnjava mladinske borbenosti je bil učiteljski dom v Šiški, iz katerega se je večina gojencev nato tudi vklju-čila v partizanske enote.⁶⁰ Protiokupatorsko razpoloženje so tisti čas začeli razglašati tudi napredni slovenski kulturni delavci, ki jih, je pisatelj Lovro Kuhar-Prežihov Voranc že septembra 1941 organiziral v kulturni plenum Osvobodilne fronte. Sprejeli so sklep o kulturnem molku kot eni izmed oblik bojkota okupatorjevih prizadevanj, da se tudi prek kulturnih prireditev utrdi med prebivalstvom. Njegovo bistvo je bilo, da naj slovenski kulturni delavec pod okupatorjevim pokroviteljstvom molči in ustvarja ter nastopa zgolj v okvirih kulturnih akcij osvobodilnega gibanja in v ilegalnem tisku. Pomembnejše od tega, da so se zavili v molk, je bilo njihovo tvorno kulturno delovanje v narodnoosvobodilnem boju, ki pomeni tudi veliko njihovo dejanje slovenskega naroda, in to na izročilo največ-jih slovenskih kulturnih tvorcev — Prešerna, Levstika in Cankarja.⁶¹

58 Marica Čepe: Rdeča pomoč — Ljudska pomoč. Ljubljana v ilegali 11, str. 434–449; Mikuž: Pregled zgo-dovine NOB I, str. 212–215.

59 Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941–1942, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 2, 1961, št. 1–2, str. 195–238; Zima Vrščaj: Tihe akcije. Ljubljana v ilegali II, str. 421–432.

60 France Škerl: Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945, Ljubljana 1964 (dalje: Škerl, Ljubljanske srednje šole); isti: Srednješolci v Ljubljani v boju z okupatorjem, Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1971, str. 390–402 (dalje: Škerl, Srednješolci v Ljubljani); Vladimir Kavčič: Mladost v boju, Delo mladine Učiteljskega doma v Ljubljani med narodnoosvobodilno vojno, Ljubljana 1955.

61 Franček Bohanec: Slovenski kulturni delavci v NOB, Revoluciona izročila — domicili v slovenskih občinah, str. 782–790; Viktor Smolej: Slovstvo v letih vojne 1941–1945, Zgodovina slovenskega slovstva VII, Ljubljana 1971.

Vladimir Krivic je za konec leta 1941 poudaril tri bistvene značilnosti ljubljanske organizacije Osvobodilne fronte in glavne usmeritve njene dejavnosti. Najprej, da je Osvobodilna fronta rasla in zrasla na enotnosti delavskega razreda v Ljubljani in da je bil delavski razred njeno osnovno revolucionarno jedro. Zaradi tega in zaradi pravilne zasnove partijskega vodstva je dosegla Osvobodilna fronta v Ljubljani tako širino, bodisi v vrhovih bodisi na terenu, da je poleg vsega delavskega razreda vključevala tudi srednje sloje, izobraženstvo in celo del domoljubno razpoložene buržoazije, vendar pri tem ni odstopala od svojega revolucionarnega programa osvoboditve in združitve slovenskega naroda. Z vsemi silami in sredstvi, ki jih je imela na voljo, je Osvobodilna fronta v Ljubljani podpirala partizansko vojsko in njen boj po vseh predelih Slovenije.⁶²

V pozni jeseni 1941 in pozimi 1941–1942 se je izkazalo, da Osvobodilna fronta v Ljubljani postaja »država v državi«, kot jo je prvi označil Boris Kidrič v istoimenskem članku sredi januarja 1942. leta.⁶³ To pomeni, da je znotraj okupatorjevega upravnega sistema in proti njemu začela nastajati nova, narodnoosvobodilna upravna tvorba, ki je že imela svojo vsenarodno politično organizacijo, oblastne organe in vrhovni predstavniški organ svojo oboroženo silo, revolucionarno sodstvo itd. ter je uživala veliko privrženost večine prebivalstva.⁶⁴ Zaradi svoje neučinkovitosti je okupacija Ljubljane tudi v mednarodnopravnem pogledu (42. člen haaške konvencije o vojskovanju na kopnem iz leta 1897) postajala vedno bolj vprašljiva. Upravičeno lahko rečemo, da je bil v pozni jeseni 1941 in pozimi 1941–1942 prvi vrh narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani.

III

Italijanski okupator nikakor ni mogel dolgo prenašati zanj tako neugodnih političnih in vojaških razmer v Ljubljani. Že od začetka je z raznimi, predvsem policijskimi (preiskavami in iskanji vojaškega materiala, iskanjem in aretacijami primorskih političnih emigrantov in komunistov, zaposlitvami zaupnikov itd.) in varnostnimi ukrepi skušal dušiti narodnoosvobodilno gibanje, vendar brez vidnejšega uspeha. Ob večji zaostritvi razmer, ko je Osvobodilna fronta začela postajati »država v državi«, je septembra začel uvajati ostrejšje ukrepe, tudi konfiniranje prebivalcev v Italijo in obravnavanje političnih prestopnikov pred posebnim civilnim sodiščem, ki ga je ustanovil visoki komisar v Ljubljani. Prve uspehe v mestu — prijetje borcev, ki so se pred okupatorjevo hajko in zgodnjo zimo umaknili iz Notranjske v mesto (med njimi je bil tudi Ljubo Šerčer) in aretacijo nekaterih članov CK KPS (med njimi je bil tudi organizacijski sekretar Tone Tomšič) — so okupatorju bolj omogočili gnusni izdajalci kot pa lastna sposobnost. Nasprotno pa je prav moč osvobodilnega gibanja v Ljubljani povzročila razpoko v okupacijskem sistemu — nesoglasje med civilno upravo in vojsko. Mussolini, ki je septembra sodil, da italijanske oblasti v Ljubljani ne gledajo enovito in celovito na razmere, ko je »komunizem v aktivnem vzponu in deluje z vidnim propagandnim uspehom, posebno med mladino«,⁶⁵ je nato oktobra za obravnavo političnih prestopkov določil vojaško vojno sodišče (iz Ljubljane so takrat obtožence vodili na obravnavo na Reko) in ga novembra ustanovili tudi v Ljubljani.

62 Krivic: O nekaterih značilnostih in problemih, str. 66–67.

63 Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 122; Makso Šnuderl: Osvobodilna fronta slovenskega naroda država v državi, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI, 1966, št. 1–2, str. 371–391; Škerl: Vloga in pomen OF, str. 182.

64 »Pod pojmom »država v državi« razumemo poseben sklop moči, vpliva in dejavnosti Osvobodilne fronte v okviru okupatorskega sistema, ki ga pa od znotraj razjeda sila Osvobodilne fronte, ga mrtviči in onemogoča, da bi mogel svoje ukrepe uveljaviti po svoji volji.« (Škerl: Vloga in pomen OF, str. 182).

65 NAW, T-821, R-395, sporočilo generalštaba kopne vojske št. 15388 dne 23. 9. 1941; R-279, pismo poveljnika 2. armade poveljniku 11. arm. zborna št. 60/ rez. pers. dne 26. 9. 1941.

To sodišče je decembra izreklo prve smrtne obsodbe nad ujetimi partizani, delovalo do italijanske kapitulacije in obravnavalo skupno 8.737 primerov proti 13.186 osebam, izreklo 83 smrtnih obsodb in več stotin obsodb na časovne kazni; število obsojenih ljudi iz mesta Ljubljane bo treba še ugotoviti.⁶⁶ Razpoko v okupacijskem, sistemu je Mussolini skušal zakrpati tako, da je obrambo javnega reda zaupal vojski in je policiji ostalo le še varovanje javnega reda;⁶⁷ vendar niti s tem ukrepom ni dosegel bistvenega uspeha.

Mnogi viri pričajo, da, sta tako italijanski kot nemški okupator že nekaj časa vedela, da je Ljubljana središče narodnoosvobodilnega gibanja za vso Slovenijo⁶⁸ in sta začela bolj kot prej sodelovati na policijskem področju. Pozimi 1941–1942 sta začela pripravljati nove ukrepe proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Nemški je začel utrjevati mejo ob Ljubljanski pokrajini, italijanski pa okrog Ljubljane graditi 34 km dolg obroč iz bodeče žice z 69 bunkerji, strojničnimi gnezdi, žarometi itd., ki ga je, ko so ga februarja 1942 zgradili, varovalo okrog 1.500 italijanskih vojakov in za izgradnjo katerega so porabili več kot 12 milijonov lir.⁶⁹

Obkolitev mesta z utrjenim pasom, ki naj bi odrezal vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo v mestu od njegovega širšega zaledja na podeželju, je bila tudi eden od ukrepov za začetek t. i. »razorožitve slovenskega naroda«. Kar s celo vojaško divizijo in drugimi oboroženimi oddelki je okupator dan za dnem preiskoval na odseke razkosano mesto, odganjal moške na preverjanje v vojašnicah in s pomočjo slovenskih ovaduhov izbrane osumljence odvažal v koncentracijska taborišča, ki jih je uredil na Primorskem, v Furlaniji in čez nekaj časa tudi na otoku Rabu. Če upoštevamo tudi internacije bivših jugoslovanskih častnikov in podčastnikov, so bile v Ljubljani celo štiri velike racije, in to februarja in marca, junija in julija ter decembra, ena manjša pa aprila. V njih so pregledali več kot 44.000 oseb in jih okrog 5.400 odpeljali v koncentracijska taborišča oziroma pri decembrski belogardistični raciji v belogardistično ječo (567). Ni mogoče reči, da okupator s temi racijami ni dosegel prav nikakršnega uspeha, lahko pa trdimo, da je bil uspeh malenkosten v primerjavi z zaposlenimi silami in uporabljenimi sredstvi ter zelo majhno količino najdenega orožja in streliva. V njih ni prizadel niti osrednjega niti ljubljanskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja, je pa narodnoosvobodilnemu gibanju odtegnil del nižjega kadra in mnogo privržencev. Na mesta moških so v narodnoosvobodilnih organizacijah vedno bolj stopale ženske, ki so vse bolj prevzemale na svoja ramena težo osvobodilnega boja v Ljubljani.⁷⁰

To t. i. »razoroževanje slovenskega naroda« so po zloglasni okrožnici 3 C (Circolare 3 C) poveljstva italijanske okupacijske vojske v Sloveniji in Dalmaciji (1. marec 1942) spremljali še drugi zločini italijanskega okupatorja v Ljubljani. in tudi drugod. Med najhujšimi sta bila streljanje ljudi brez poprejšnje obsodbe, predvsem talcev (prva talca v Ljubljani so ustrelili 1. maja 1942, skupno okoli 150)⁷¹ ali drugih ljudi, na krajih, kjer so

66 Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani, str. 79–81.

67 Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani, str. 89–98.

68 Poveljnik divizije sardinskih grenadirjev, general Taddeo Orlando, je pozneje takole označil vlogo Ljubljane v NOB: »Mesto Ljubljana, ki so ga izbrali za središče uporniške organizacije (res daje oboroženim tolpam najbolj goreč kader in vodstvo, jih oskrbuje in oblači, tiska in razpečava tajne knjizice in letake, zbira in daje gibanju finančna sredstva, v njem se množijo najbolj goreči moralci in se organizirajo napadi), ima lastno notranjo organizacijo, ki omogoča vse navedene dejavnosti.« (Arhiv IZDG, it. arh., TMG, zadeva št. 615/1942, prijava pov. div. sard. gren. 1314/i/MS, dne 2. 4. 1942).

69 Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani, str. 99–105.

70 Tone Ferenc: Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942, Kronika 29, 1981, št. 2, str. 183–228 (dalje: Ferenc, Okupatorjeve racije); Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani, str. 105–106 in 123–124.

71 Miroslav Luštek: Žrtve italijanskega okupatorja, Ljubljana v ilegali III, str. 175–190; isti: Ernest Eypper - prvi ljubljanski talec, Ljubljana v ilegali III, str. 208–216.

jih prijeli (primer Vide Pregare v Saturnusu), in požiganje hiš ali celih vasi (primer Brdo pri Ljubljani).⁷² Psihološkemu pritisku na prebivalstvo so bile namenjene tudi nekatere sodne obravnave pred vojaškim vojnim sodiščem z velikim številom obtožencev, lažnimi obtožbami in smrtnimi obsodbami (t. i. preserski proces z 28 smrtnimi obsodbami),⁷³ jemanje vidnih predstavnikov slovenske kulture (npr. dr. Franceta Kidriča, bratov Juša in dr. Ferda Kozaka) in gospodarstva (npr. Staneta Vidmarja) za talce (t. i. Robottijevi talci),⁷⁴ grožnja, da bodo uničili vso Ljubljansko pokrajino,⁷⁵ strahovito nasilje v veliki ofenzivi na Dolenjskem in Notranjskem od julija do novembra 1942 itd.

Po velikem vzponu narodnoosvobodilnega gibanja in ob hudem okupatorjevem pritisku se je povečalo delovanje slovenskega protirevolucionarnega tabora, katerega središče je bilo tudi v Ljubljani. Protiljudska reakcija, razdrobljena v skupine in skupinice raznih barv in odtentkov, dolgo časa ni našla skupnega jezika za enotno organizirano akcijo proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Italijanske oblasti so predvsem iz prestižnih razlogov da poletja 1942 odklanjale prošnje in zahteve kontrarevolucionarnega tabora, ki se je spomladi 1942 povezal v »Slovensko zavezo«, za oborožitev slovenskih ljudi za boj proti lastnemu narodu. Ustanovitvi belogardističnih postojank na podeželju, zlasti sklenitvi njihovega obroča okrog Ljubljane, je oktobra 1942 sledila ustanovitev belogardistične »mestne varnostne straže« v Ljubljani. Italijanske vojaške oblasti so ji dopustile nekaj policijske oblasti in posebno ječo (»farovž«) v Belgijski vojašnici ter decembra celo t. i. »božične racije«, s katerimi pa se je kompromitirala ne samo pri prebivalstvu, temveč celo pri italijanski civilni upravi.⁷⁶

Narodnoosvobodilni boj v Ljubljani je torej od konca zime 1941–1942 pa do konca zime 1942–1943 v precej hujših razmerah kot v prejšnjem obdobju; menim, da lahko govorimo o njegovi oseki. Vodstvi narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo in za Ljubljano sta si prizadevali, da bi ga okupatorjevi ukrepi prizadeli čimmanj. Ker so se zaradi okupatorjevega obroča okrog mesta poslabšale zveze z rajoni zunaj obroča, so zunanje rajone izoblikovali kot posebno okrožje. Ko si je narodnoosvobodilno gibanje s svojo ofenzivnostjo maja na Dolenjskem in Notranjskem ustvariti veliko svobodno ozemlje, ki je po okupatorjevih podatkih zajemalo cela dve tretjini pokrajine, se je ožje vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo preselilo na Dolenjsko, še vedno pa je v mestu ostala agitacijsko-propagandna komisija (Boris Zihertl) in centralna tehnika KPS (Milan Škerlavaj) ter kolegij VOS (Zdenka Kidrič). Takrat je za Ljubljano ustanovilo poverjeništvu CK KPS in IOOF, ki so ju do začetka leta 1945 kot sekretarji vodili Vlado Krivic, Lidija Šentjunc; Mira Tomšič in Ivo Svetina. Kaže, da je velik polet narodnoosvobodilnega gibanja na podeželju, spomladi in zgodaj poleti 1942 pomagal tudi narodnoosvobodilnemu gibanju v mestu kljubovati okupatorjevemu pritisku. Zlasti sredi maja, ko je osvobojeno ozemlje doseglo ljubljanska predmestja in se ustavilo ob okupatorjevem obroču okrog mesta, je pri italijanskem okupatorju v mestu zavladala prava panika. Poču-

72 Prav tam, str. 180.

73 Vera Hutar: Zločin brez primere, Borec 32, 1980, št. 3, str. 129–154, št. 4, str. 193–214; Tone Ferenc: Odlikovanja in nagrade za zločince (Nekaj dokumentov o preserski akciji in procesu), Borec 32, 1980, št. 6–7, str. 321–332.

74 France Škerl: Osmerica Robottijevih talcev v luči Kozakove »Lesene žlice« in italijanskih aktov, Zgodovinski časopis 12–13, 1958–1959, str. 285–192; Franc S. Finžgar: Določeni za talca, Ljubljana v ilegali III, str. 225–227; Tone Ferenc: Nov dokument (O slovenskih kulturnih delavcih kot okupatorjevih talcih); Naši razgledi 23, 1974, št. 2, str. 36.

75 Takšno izjavo je baje dal ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu poveljnik 2. italijanske armade general Mario Roatta ob svojem obisku v Ljubljani 24. avgusta 1942, na kar je britanske oblasti 1. oktobra 1943 opozorila Elizabeth Barker v Londonu.

76 Franček Saje: Belogardizem, 2. izd., Ljubljana 1952. Ferenc: Okupatorjeve racije, str 214–224.

til se; je kot v obkoljeni in osamljeni trdnjavi, ki jo bo vsak čas napadel nasprotnik, kljub temu da ta tega ni predvideval. Če je prej italijanski okupator gradil t. i. utrjeni obrambni pas okrog mesta predvsem zato, da bi narodnoosvobodilnemu gibanju pretrgal zveze med središčem in pokrajinami oziroma okrožji, ga je sedaj utrjeval za pravo vojaško obrambo in seveda sprejel še druge tovrstne ukrepe. Znano je mnenje italijanskega zunanjega ministra, grofa Gaileazza Ciana, o neprehodnosti ljubljanskih ulic in o zasedah za vsakim vhodom in zaveso na oknu ter Mussolinijev izrek, da so najboljše razmere takrat, ko je nasprotnik mrtev, in njegovo naročilo, da je treba v Ljubljanski pokrajini vzeti čim več talcev in streljati že za vsako malenkost.⁷⁷ Takrat je tudi vedno več kolaboracionistov prisilo okupatorja, da jih zaščiti s premestitvijo v Italijo.

V takšnih razmerah je lahko ljubljansko vodstvo vztrajalo pri vseh dotedanjih oblikah boja. Zato so še dalje tiskale tiskarne, razmnoževale ciklostilne tehnike, zbirali so material za partizansko vojsko in ga s pomočjo železniške organizacije v celih vagonskih pošiljkah odpravljali na svobodno ozemlje, pod streli varnostnikov so še naprej padali trdovratni nasprotniki in plačani ovaduhi, še naprej so pobirali narodni davek in posojilo svobode ter za vse večje potrebe — tudi za vedno večje število pomoči potrebnih žrtev fašističnega nasilja po zaporih in taboriških ter njihovih svojcev — dvigali denar tudi z zvižajo iz okupatorjevih denarnih zavodov itd. Zato je lahko Edvard Kardelj v eni svojih prvih brzozavk Kominterni v začetku avgusta 1942 sporočil: »Odpor mesta Ljubljane proti okupatorjem ima malo primerov v zgodovini.⁷⁸

Razpoloženje v Ljubljani - ne toliko pri trdnih pristaših OF kot pri politično manj razporejenih ljudeh — se je začelo spreminjati šele avgusta. Tako je npr. Lidija Šentjurg še 27. julija poročala Kardelju: »Politična situacija v Ljubljani je dobra. Malodušja ni.« Čez deset dni, 6. avgusta, pa že, da se je položaj precej spremenil - ne pri pristaših OF, temveč pri »ulici«, ki se je polasča panika.⁷⁹ Kaže, da je bil krizni vrhunec v odnosu prebivalstva do narodnoosvobodilnega boja septembra.⁸⁰ Po mnogih mesecih neprestanega, živce ubijajočega boja s stopnjevanim okupatorjevim nasiljem sta med precejšnjim delom političnega kadra nastopili utrujenost in nekakšna vznemirjenost. Na razpoloženje prebivalstva je tudi vplivala sovražna propaganda o popolnem razbitju partizanstva, v kateri je prednjačilo slovensko meščansko časopisje, ki je slavilo tudi uspehe sil osi na frontah. Vznemirljive novice s podeželja so prinašali tudi nekateri partizanski ubežniki, ljubljansko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pa nekaj časa ni imelo stika z osrednjim vodstvom itd.⁸¹

Poverjeništvu CK KPS in IOOF ter okrožno vodstvo v Ljubljani so si tisti čas prizadevali, da s povečano politično dejavnostjo in z ustno in pisno propagando razbijajo učinek sovražne propagande med množicami, da utrjujejo in poglobljajo enotnost med ustanovnimi skupinami OF, da še razširijo politično delo tudi med srednjimi sloji in še vedno omahljivimi ljudmi iz t. i. »sredine, da obdržijo in utrdijo Partijo in OF, posebne dejavnosti (tehnične, intendantca itd.) in množične organizacije, kakršne so se razvile v obdobju poleta OF, da razvijejo notranje življenje Partije in okrepijo ideološko in partijsko vzgojo novih članov Partije in SKOJ, da nenehno zapolnjujejo vrzeli, ki so nastale v mreži organizacij narodnoosvobodilnega gibanja in pri posebnih dejavnostih ter da skušajo zagotoviti vztrajnost, delavnost in izvajanje enotne linije v njihovem delu, da nadomestijo

77 Ferenc: Okupatorjeve racije, str. 202–203.

78 Dokumenti ljudske revolucije, 3, dok. 16, Kardeljeva brzozavka 3. 8. 1942.

79 Dokumenti ljudske revolucije, 2, dok. 134; knj. 3, dok. 24.

80 Lidija Šentjurg; Partija v borbi za enotnost osvobodilnega gibanja. Ljubljana v ilegali III, Ljubljana 1967, str. 27 dalje; Šentjurg, Partija v borbi za enotnost).

81 Vladimir Krivic: Odlomki iz spominov na leto 1942. Ljubljana v ilegali III, str. 368 (dalje: Krivic, Odlomki iz spominov).

tiste prostore za potrebe tehnike in ilegalcev, ki jih je sovražnik odkril, da okrepijo zbiranje gmotnih sredstev za potrebe ilegalnega dela, partizanske vojske, žrtev fašističnega nasilja ter pomoči potrebnih družin partizanov itd.⁸²

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo, predvsem Edvard Kardelj, ki je šele v začetku julija zapustil mesto, je opozarjal ljubljansko vodstvo na nekatera vprašanja, npr. na preozko politiko, celo sektašenje, utapljanje v prakticizmu, podcenjevanje nevarnosti širjenja bele garde in precenjevanja lastnih uspehov, v njenem razkrinkavanju itd. Morda je bilo tudi prekritično, ker se je opiralo na pomanjkljive ali celo napačne podatke vendar je v svojih pismih dajalo tudi velika priznanja, posebno požrtvovalnosti vodilnega kadra v mestu.⁸³

V sklenjenem utrjenem obroču okrog mesta, podoben tistemu okoli kakšnega koncentracijskega taborišča, in pod hudim sovražnikovim pritiskom se je za aktiviste OF začela trdovratna, dobro organizirana akcija, ki jo lahko imenujemo »prebijanje blokade«. Skoraj vsak meter tega 34-kilometerskega obroča iskriva kopico drobnih, na pogled malopomembnih, a tveganih nalog tisočev. Pogumni delavci in zlasti delavke so, ko so z dovolilnicami prihajali čez blok na delo, prenašali zaupna pisma in druge materiale. Razen skrivnih prehodov ponoči, ki jih je pripravila NZ, so bili vključeni razni prevozniki, kmečke gospodinjice s svojimi vozički, reševalni avtomobili, železniški vagoni itd. Nedvomno sodi ta tri leta trajajoča akcija med vrhunske podvige ljubljanske ilegale in slovenskega NOB«, je po vojni zapisala Mira Svetina.⁸⁴ Njeno trditev dokazuje med drugim tudi to, da je Ljubljana še vedno nudila izdatna pomoč drugim slovenskim predelom na mnogih področjih, naj omenimo samo odhod skupine zdravnikov na osvobojeno ozemlje za jedro snujoče se Slovenske centralne vojne partizanske bolnice in sanitete v enotah in več vagnskih pošiljk materiala na osvobojeno ozemlje ter velike zasluge železničarjev pri prebijanju blokade.⁸⁵

Veliko pomoč pri premagovanju neugodnih razmer v mestu sta ljubljanski organizaciji narodnoosvobodilnega gibanja nudila Kardelj in Kidrič, ko sta se sredi oktobra za nekaj časa vrnila v Ljubljano. S presenečenjem sta ugotovila; da je ugled OF v mestu ostal skoraj nedotaknjen in da se je v marsičem celo povečal v množicah, kar sta povezovala s tem, da Ljubljana ni bila v središču velike italijanske ofenzive in da so imeli mednarodni dogodki, ko je na vseh frontah zastala ofenziva osnih sil, večji vpliv, kakor pa na podeželju. »Osnovno množično jedro OF se je zgnetlo v tako čvrsto in prekaljeno enoto, da je več nobeni manevri ne teror okupatorjev in bele garde ne more omajati,« sta poročala izvršnemu odboru OF v Polhograjske Dolomite.⁸⁶ Za prehod v politično ofenzivo narodnoosvobodilnega gibanja sta Kidrič in Kardelj 6. novembra pripravila peto zasedanje vrhovnega plenuma OF, ki je ponovno izrazil enotnost Osvobodilne fronte in njeno bojno pripravljenost za odločno nadaljevanje narodnoosvobodilnega boja proti okupatorju in domačim izdajalcem ter potrdil delo izvršnega odbora OF. Drugi dan je konferenca Delavske enotnosti, ki se je razglasila kot ustanovna konferenca za oblikovanje enotnega vodstva delavskega razreda, priznala neomajno pripadnost Osvobodilni fronti. Čez nekaj tednov so tudi v Ljubljani ustanovili okrožni odbor Delavske enotnosti (Leopold Krese-Još) in do kapitulacije Italije več kot sto odborov v tovarnah in podjetjih.⁸⁷

⁸² Šentjerc: Partija v borbi za enotnost, str. 36–37.

⁸³ Krivic: Odlomki iz spominov, str. 369–340.

⁸⁴ Svetina: Medvojni aktiv OF, str. 325.

⁸⁵ Anamarija Vidovič-Miklavčič: Slovenski železničarji pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Ljubljana 1980.

⁸⁶ Šentjerc: Partija v borbi za enotnost, str. 43.

⁸⁷ Jesen 1942, Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča, Ljubljana 1963, dok. 94 in 95 ter 104 in 105; Kidrič: Kratak obris razvoja OF, str. 34.

V pozni jeseni 1942 in pozimi 1942–1943 so bile razmere v mestu še vedno zelo težke, kar izpričujejo mnoge aretacije, t. i. »božične racije« in padec poslednje ilegalne tiskarne »Tone Tomšič«. Vendar je okupator nekoliko popustil v nekaterih oblikah nasilja, npr. pri streljanju talcev, ker je tudi VOS po Natlačenovi usmrtitvi in hudi okupatorjevi represaliji začasno prenehala z justifikacijami narodnih izdajalcev. Spričo začetka velikega preobrata na svetovnih frontah, ogromnih uspehov narodnoosvobodilnega gibanja v Jugoslaviji (bihaška republika in ustanovitve AVNOJ, ustanovitve ženske in mladinske protifašistične organizacije, uspešne ofenzive slovenske partizanske vojske itd.) je Kardelj v začetku januarja 1943 upravičeno predvideval, da se za narodnoosvobodilno gibanje v Ljubljani »odpira razdobje velikega poleta«. Vendar je tudi sodil, da »nam Ljubljana ne more več dajati vsega tistega, kar mi potrebujemo«, in je naročil, naj začno, nekatere osrednje dejavnosti (agitprop, tehniko) premeščati na varnejše območje,⁸⁸ kar se je nato tudi zgodilo.

IV

Menim, da imamo lahko februar 1943 za začetek novega obdobja za narodnoosvobodilni boj v Ljubljani, ki ga označujeta ponovna plima in ob kapitulaciji Italije tudi drugi vrhunec. Tisti mesec so se začele organizirane množične demonstracije ljubljanskih žensk, ki jih je naprej od spontanih nastopov manjših skupin pred zapori podprlo in usmerilo okrožno vodstvo KPS in OF skupno s Slovensko protifašistično žensko zvezo. Bile so pred okupatorjevimi pokrajinskimi uradi in vojaškimi poveljstvi ter škofijo proti nečloveškemu ravnanju z zaporniki in interniranci. Sam pojav demonstracij (pa tudi splošnih stavk) v evropskem odporniškem gibanju tisti čas ni nič izjemnega, posebnost ženskih demonstracij v Ljubljani je v tem, da so se redno ponavljale v naraščajoči moči vse do avgusta. Spremljale so jih tudi druge oblike aktivnega izražanja protiokupatorskega razpoloženja, tj. listkovne trosilne in napisne akcije, izobešanje slovenskih zastav, prirejanje spominskih svečanosti na grobovih ubitih pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja itd., saj je bilo po nepopolnih podatkih v prvih devetih mesecih tega leta skupno 22 organiziranih večjih javnih nastopov proti okupatorju in njegovim sodelavcem.⁸⁹

Ob usmerjanju naraščajočega protiokupatorskega razpoloženja ljubljanskega prebivalstva v omenjene akcije si je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani,⁹⁰ ki je februarja ponovno prevzelo rajone ukinjenega okrožja Ljubljana-okolica; vztrajno prizadevalo razkrojiti t. i. »sredino« in nekatere vplivne ljudi zlasti iz katoliškega tabora (dr. Andrej Gosar in dr. Jakob Šolar) pridobiti za narodnoosvobodilno gibanje, vendar ni imelo nikakršnega uspeha.⁹¹

Vodstvo v Ljubljani je tudi neprestano bdelo nad odnosi med ustanovnimi skupinami OF na terenu; prizadevalo si je, da bi bilo pri komunistih čim manj sektaštva in čim več strpnosti in uglajenosti pri sodelovanju s krščanskimi socialisti in sokoli, pri teh pa več zaupanja v komuniste. »Osnovno pri tem je zdaj, da bomo vse svoje delo uravnavali tako,

⁸⁸ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 1 in 28.

⁸⁹ Svetina: Medvojni aktiv OF, str. 325–326; arhiv IZDG, f. 435/I, poročilo Mire Tomšič, nedat. (maja 1943); ZA CK KPS, št. 1258, poročilo L. Šentjunc 21. 6. 1943; Marica Čepe: Komemoracije in demonstracije v letu 1943, Ljubljana v ilegali IV, str. 114–159; Irena Kovač: »Na vsak okupatorjev zločin odgovorimo z akcijo!«, Ob 40-letnici ženskih demonstracij v Ljubljani, Komunist 12. 8. 1983.

⁹⁰ Poverjeništvu CK KPS so v zgodnji pomladi 1943 sestavljali sekretar Vladimir Krivic in članici Lidija Šentjunc in Mira Tomšič; poverjeništvu IOOF pa sekretar Vladimir Krivic in člani Mira Tomšič (KPS), Tone Toman in Franček Majcen (KS), Zoran Polič in Drago Pustišek (S); OK KPS in OOOOF pa je vodil sekretar Franc Kimovec-Žiga.

⁹¹ Dokumenti ljudske. revolucije, 5, dok. 34, 52 in 143, poročila. M. Tomšič 8. 1. in 11. 2. ter V. Krivica 13. 1. 1943.

da nam bodo kršč. socialisti popolnoma zaupali in da ne bodo pri vsakem predlogu proti samo zato, ker mislijo, da mi pri tem zasledujemo le lastne in ne toliko splošne koristi«, je poročala Mira Tomšič.⁹² Iz ohranjenih poročil je razvidno, da so se krščanski socialisti in sokoli v Ljubljani »čutili odrinjeni od nekaterih delovnih področij (tehnike, VOS). Pri različičevanju odnosov so s pismi pomagali tudi posamezni člani izvršnega odbora OF. Nekaj nespornostov med komunisti, krščanskimi socialisti in sokoli je bilo tudi po sprejemu izjave izvršnega odbora OF o enotnosti OF ali t. i. dolomitski izjavi.⁹³ »Po eni strani smo dolžni zajeti tudi vsečasne sopotnike, po drugi plati pa se moramo zavedati, da gre razvoj naglo naprej, da pričenjajo razredni elementi igrati vse odkritejšo vlogo in da smo potemtakem dolžni zavarovati pozicije delovnega ljudstva in njegove avantgarde, ne da bi se pri tem odrekli vsenarodnemu karakterju OF«, je Kidrič v pismu Miri Tomšičevi pojasnjeval takratno »periodo vsega razvoja.«⁹⁴ Kaže, da je bilo tokrat manj, nespornostov s krščanskimi socialisti kakor pa s sokoli.⁹⁵ Franček Majcen pripoveduje, da pri krščanskih socialistih ni bilo odpora proti izjavi, »večina je sprejela Izjavo, vendar brez posebnega navdušenja«,⁹⁶ zamerili so svojemu vodstvu, da se pred podpisom izjave ni posvetovalo z njimi; z nekaterimi temeljnimi deli izjave pa se — po Majcnovem pripovedovanju niso strinjali tisti krščanski socialisti, ki jih je okupator zaprl malo pred sprejetjem izjave, ker niso mogli biti seznanjeni z vsemi njenimi vidiki. Kaže da je pri sokolih glavni nespornost povzročil član OOOOF, ki je trdil, da dolomitska izjava predvideva razpust krščanskosocialistične in sokolske skupine, kar seveda ni bilo res. Tudi te nespornosti so s svojimi pismi pomagali odpravljati CK KPS in posamezni člani izvršnega odbora OF, vendar se je to zavleklo tja v poletje.⁹⁷

Spomladi, ko se je že kazal visok; polet narodnoosvobodilnega gibanja v vsej Sloveniji, je njegovo osrednje vodstvo 19. maja premestilo centralno komisijo VOS na Kočevski Rog, da bi lažje širila varnostnoobveščevalno službo na vse slovensko ozemlje.⁹⁸ V mestu je nato vodil VOS, ki so ga junija 1943 okrepili z okrog 50 borbenimi ljudmi iz Narodne zaščite, Ivo Svetina. Čez mesec dni je na podlagi pismenega poročila Mire Tomšič, ki se je pritoževala nad politično nedelavnostjo članov NZ in navedla tudi konkretni primer,⁹⁹ in na podlagi njenega ustnega poročila na seji izvršnega odbora OF naročilo preurediti Narodno zaščito v Ljubljani, češ da ni več nalog, zaradi katerih so jo ustanovili, in ker »so pokazale zadnje akcije, ko se je ravno NZ v najmanjšem številu odzvala po Poverjeništvu določenim nalogam«. Borbenije člane NZ naj bi vključili v VOS, vse druge pa v odbore OF na terenu, kjer ostanejo v evidenci vojaških referentov.¹⁰⁰

Ta sklep je bil že zvezan z začetkom priprav narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji na nova dogajanja v južni Evropi, ko se je po zlomu nemško-italijanske fronte v

92 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 143 in 163.

93 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 3–6, izjave izvršnega odbora OF o enotnosti OF, okrožnica CK KPS 1. 3. 1943, okrožnica št. 9 vodstva kršč. soc. 1. 3. 1943:

94 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 163 in 190, Kidričevo pismo 17. 2. 1943 in Kardeljeva navodila 23. 2. 1943.

95 95 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 113 in 115; Franček Majcen, Tudi besede so bile orožje, Ljubljana 1968, str. 179–180 (dalje: Majcen, n. d.).

96 Majcen, n. d., str. 179–180.

97 ZA CK KPS, št. 1269, pismo CK KPS 19. 5. 1943; št. 1254, Kidričevo pismo M. Tomšič 7. 7. 1943; arhiv IZDG, zbirka dr. M. Breclja, Brecljevo pismo F. Majcnu 19. 7. 1943, pismo skupine k. s. iz Ljubljane 16. 3. 1943; zbirka Z. Poliča, Poličevi pismi D. Pustišku zač. maja in 21. 5. 1943.

98 Dokumenti ljudske revolucije, 6, dok. 96, Kardeljevo pismo Z. Kidrič 22. 4. 1943; I. Svetina: VOS v Ljubljani, str. 366.

99 Arhiv IZDG, f. 435/1, poročilo M. Tomšič, ned. (maja 1943).

100 Arhiv IZDG., f. 434/I, pismo in sklep IOOF 10. 6. 1943.

severni Afriki in zavzetju otokov Pantelleria in Lampedusa kazala možnost zavezniškega izkrcanja v Evropi. Zadnje dni maja in 1. junija sta člana poverjeništvu IOOF Zoram Polič in Mira Tomšič obiskala izvršni odbor OF in obširno poročala o razmerah v Ljubljani. Ugotovili so, da sta bila politična usmeritev OF in politično delo odborov OF pravilna, pomanjkljiv pa je bil sistem organizacije. Organizacija OF se je izrodila v nekakšno federacijo Narodne zaščite, Delavske enotnosti, Slovenske protifašistične ženske zveze in Zveze slovenske mladine in je tako organizacija OF na terenu ohranila samo odbore funkcionarjev teh organizacij. »Razume se, da ob takem organizacijskem sistemu OF ne more znova razviti elementov narodne oblasti, kar je v danih razmerah najvažnejše. če namreč ne bi bili sposobni odborov OF razviti znova v organe narodne oblasti, bi v sedanjem odločilnem mednarodnem in domačem dogajanju OF ne mogla izpolniti svoje bistvene naloge. Pod oblastjo OF' pa si v (Ljubljani) predstavljamo približno tak položaj, kakršen je bil v prvi dobi poleta osvobodilnega gibanja, ko je nastala označba 'država v državi'«, je ugotavljal IOOF. Naj pripomnimo, da je takrat naročil vsem okrožnim odborom OF, naj Osvobodilno fronto bolj kot doslej razvijejo v ljudsko oblast. Nato je določil nalogo za OF v Ljubljani: 1. razpust Narodne zaščite in pritegnitev njenih članov na terensko delo OF, 2. osamosvojitve drugih množičnih organizacij (SPŽZ, ZSM in DE), 3. razširitev in utrditev Delavske enotnosti kot stebra OF, 4. pridobivanje sredinskih plasti za OF, 5. poudarjanje borbene enotnosti OF v agitaciji in propagandi, 6. prirejanje vala političnih sestankov in konferenc za oblikovanje ljubljanskega javnega mnenja, 7. oblikovanje posebnega agitacijskega in-propagandnega centra pri poverjeništvu IOOF, 8. vztrajno kovanje enotnosti aktivistov OF na temelju izjave IOOF o enotnosti OF (dolomitske izjave). Te sklepe je Kidrič v posebnem pismu 14. junija sporočil poverjeništvu IOOF za Ljubljano.¹⁰¹ Tudi v nadaljnjih pismih sta CK KPS in IOOF naročala poverjeništvom, naj pridobivata kolebljive sredince in razkrinkujeta zagrizene, predvsem pa naj tolčeta po sredinski miselnosti. Pri tem naj uporabljata tudi dejstvo, da so prišle v narodnoosvobodilno vojsko, tudi slovensko, britanske vojaške misije, ki so se ugodno izrazile o narodnoosvobodilnem gibanju.¹⁰²

Približno v istem času je poverjeništvu IOOF v poročilu izvršnemu odboru OF temeljiteje razčlenilo politične razmere v Ljubljani, še posebno glede t. i. sredine. Ugotavljalo je, da je bela garda izgubila skoraj ves vpliv in da se skuša okrepiti sredina, »ki je spoznala potrebo masovnega političnega dela, da je uvidela, da taktika čakanja in zanašanja na zunanjo pomoč ne more v sedanjem času privedi do uspeha. OF ima v tem oziru precejšnjo prednost v času: OF je z masovno politično akcijo začela takoj in ni čakala, da bi jo položaj prisilil k temu. Vendar si pa sredina še sedaj ni popolnoma na jasnem, kaj ji bo prineslo več koristi, ali politična akcija ali zunanja pomoč, ve pa, da ji brez močnega političnega zaledja doma zunanja pomoč ne bo prav nič pomagala«. Sodilo je tudi, da se bo sredina skušala okrepiti z ljudmi iz belogardističnega tabora in tudi z omahljivimi ljudmi iz OF in da zato postavlja program združene Slovenije v veliki Jugoslaviji z nekaterimi socialnimi reformami. Poročalo je, da ima sredina, ki ji je organizacijsko uspelo povezati le ozek krog ljudi, velik vpliv na tisti del množic, ki nikakor ni zainteresiran za radikalno rešitev socialnega, vprašanja, dalje na srednje situirane meščanske, sloje, ki so poosebljen oportunistem, ki nočejo ničesar žrtvovati in bi radi, da bi vojna šla mimo njih, pa tudi na izobražence, ki se bojijo »komunističnega zmaja«. Glede boja s sredino je poverjeništvu samokritično priznalo, da je bilo preveč defenzivno in da je boj prepuščalo posameznim

¹⁰¹ Arhiv IZDG, f. 432/1, zapisek s seje IOOF 31. 5. in 1. 6. 1943; Tone Fajfar: Odločitev, Spomini in partizanski dnevnik, Ljubljana 1981, str. 289–290 (dalje: Fajfar, Odločitev); arhiv IZDG, f. 434/I, pismo IOOF 14. 6. 1943.

¹⁰² Kidričevo pismo Miri Tomšič 1. 7. 1943.

skupinam, tj. krščanskosocialistični s katoliško in sokolom z liberalno stranko. Obljubljalo je, da se bo to popravilo po končni izvedbi izjave IOOF o enotnosti OF (dolom'tske izjave), kar se bo zgodilo v bližnji prihodnosti.¹⁰³

Z namenom, da bi laže izvajal svoje naloge, so zdaj poleti nekoliko preuredili okrožni odbor OF. Sekretariatu treh ljudi (Franc Kimovec, Leopold Krese in Tončka Durjava) so bili v pomoč štirje referenti, in to za propagando, za vojaške zadeve, za intendante in za blagajno. Poverjeništvu je menilo, da je edina funkcija ljudske oblasti, ki jo povsod izvajajo odbori OF, pobiranje davka in da sta dve napaki onemogočali, da bi bili nosilci ljudske oblasti: prevelika odmaknjenost od množic in pomanjkanje avtoritete.¹⁰⁴

Dva dni prej kot je poročilo poverjenišva IOOF prispelo v izvršni odbor OF, je tja prispela Šentjurčeva in mu še isti dan na seji poročala o razmerah v Ljubljani. Izvršni odbor OF je sodil, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani v poldrugem mesecu doseglo znatne uspehe na političnem in organizacijskem področju, vendar »polet osvobodilnega gibanja v Ljubljani ne napreduje v taki meri, kakor bi bilo spričo mednarodnega in domačega razvoja mogoče«. Kritiziral je poverjeništvu in vodilni aktiv OF, da sta se preveč ukvarjala z izjavo IOOF o enotnosti OF in z urejanjem medsebojnih odnosov med skupinami, premalo pa, sta se ukvarjala s tem, »kako vključiti najširše množice — zlasti sredinske — v nov polet osvobodilnega gibanja«. Naročil je poverjeništvu, naj se več ukvarja s procesi, ki se odvijajo med ljubljanskim prebivalstvom spričo mednarodnega in domačega razvoja; svoje delo mora politizirati in neposredno organizacijsko delo prepustiti okrožnemu odboru OF, s čemer se bo vzpostavilo pravilnejše razmerje med njima. Izvršni odbor OF je tudi sodil, da je vodilni aktiv OF v Ljubljani premalo storil »za razkroj in likvidacijo sredinskega pojava« in mu dal konkretnjša navodila za izvajanje te naloge. Obljubil je tudi, da bo v kratkem poslal pisma nekaterim sredinskim voditeljem.

Posebej je izvršni odbor OF naročil, naj v zvezi z njegovo okrožnico 14. julija (po zavezniškem izkrcanju na Siciliji) v Ljubljani organizirajo »totalni odpor proti okupatorju in množične manifestacije takega odpora« ter poudaril, da je to splošna dolžnost in splošna platforma. Popolnoma pa ga naj povežejo z agitacijo za OF kot njegovim nosilcem in organizatorjem. Sklenil je tudi povabiti k sebi nekatere člane vrhovnega plenuma OF in Otona Župančiča.¹⁰⁵

Nekaj dni po padcu fašizma v Italiji je izvršni odbor OF 28. julij na seji pri obravnavi razmer določil svojemu poverjeništvu v Ljubljani nove naloge: 1. zaostri in pomnožiti oblike osvobodilnega boja, tj. »preiti k demonstracijam in sicer od demonstracij za izpust internirancev do izrazitih političnih demonstracij proti okupatorju za svobodo in združeno Slovenijo v svobodni in demokratični Jugoslaviji,« obnoviti justifikacije vidnih narodnih izdajalcev in razoroževanje italijanskih vojakov, vsestransko okrepiti agitacijo za Osvobodilno fronto in njeno oblast ter dati te agitaciji viden izraz tudi z zunanjimi manifestacijami, ... začeti s pripravami za osvoboditev Ljubljane in s tem v zvezi v primernih obliki obnoviti Narodno zaščito v novi obliki ter jo tesno povezati s terenskimi odbori OF, 3. pripraviti se za primer vdora nemške vojske v Ljubljano in jo braniti vsaj nekaj dni; še prej pa je treba poslati narodnoosvobodilni vojski čim več

¹⁰³ Arhiv IZDG, f. 435/I, poročilo poverjenišva, IOOF za Ljubljano 9. 7. 1943; podpisal ga Franček Majcen, ki je imel spomladi 1943 pogovor s »sredincema« dr. J. Solarjem in prof. F-om ter z dr. T-om, ki so ga prištevali med »našec«. (Majcen, n. d., str. 181–186). IOOF je pismo dobil 19. julija 1943.

¹⁰⁴ Arhiv IZDG, f. 435/I, poročilo poverjenišva IOOF za Ljubljano 9. 7. 1943; ZA CK KPS, št. 1258 poročilo L. Šentjurc 21. 6. 1943.

¹⁰⁵ Arhiv IZDG, f. 432/I, zapisek s seje IOOF 17. 7. 1943; f. 435/I, pismo IOOF 21. 7. 1943; Kocbek. Listina, str. 155–156.

materiala in jo okrepi s prostovoljci. Ta navodila je drugi dan Kidrič v imenu IOOF sporočil poverjeništvu.¹⁰⁶

Čez nekaj dni, tj. 31. julija, ko so se razmere bolj razbistrile, je izvršni odbor OF po svoji seji prejšnjega dne poslal svojemu poverjeništvu nova navodila; ki so poleg omenjenih treh nalog še naročala, da je treba »pripraviti in izvesti generalno stavko ter pri tem uporabiti Delavsko enotnost«, povezati se s »sredinci« in jih zlasti spričo nevarnosti prihoda nemškega okupatorja ponovno pozvati v Osvobodilno fronto, razširiti in izkoristiti poziv šefa Britanske vojaške misije majorja Williama Jonesa beli gardi. naj se priključi partizanom, tolči plavo gardo, povezati se z italijanskim vojaštvom in ga pozvati, naj se priključi narodnoosvobodilni vojski v boju proti nemškemu okupatorju.¹⁰⁷

Glede osvoboditve mesta so bile tele konkretne naloge, ki jih je tudi sestavil Kidrič: 1. pred nemškim vdorom zavzeti oblast, braniti Ljubljano toliko časa, da se lahko izvede z orožjem vred evakuacija vsega za orožje sposobnega prebivalstva in materiala, 2. takoj mobilizirati vse železnicarje za uničevanje vseh železniških naprav, 3. porušiti letališče, 4. po vseh mestnih četrtih organizirati borbene grupe za vstajo pod poveljstvom VOS, 5. okrepi komando VOS, 6. čim prej napasti jetnišnice in doseči izpustitev talcev.

Spričo takšnih nalog je centralni komite KPS po razgovoru z Edvardom Kardeljem 30. julija sklenil poslati v Ljubljano Borisa Kidriča, da pripravi splošno stavko in oboroženo vstajo.¹⁰⁸ Ker pa je Kardelj, ki se je medtem vrnil na Hrvaško, dobil Titov poziv, naj pride v vrhovni štab NOV in POJ, je 12. avgusta naročil centralnemu komiteju KPS, naj Kidrič ne odide v Ljubljano.¹⁰⁹ Tedaj je CK KPS poklical Miro Tomšič k sebi¹¹⁰ in ko je ona 18. avgusta na seji IOOF prikazala razmere v mestu, je ta sklenil, da je treba poživiti politično kampanjo proti beli in plavi gardi, pospešiti razgovore s sredino, da se vključi v Osvobodilno fronto, pospešiti odhod članov vrhovnega plenuma OF iz Ljubljane, začeti zbirati prostovoljce za Ljubljansko brigado in poverjeništvu IOOF za Ljubljano izdati podrobna navodila za primer vdora nemške vojske v mesto.¹¹¹

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo je predvidevalo, da bo za Ljubljansko brigado dobilo iz Ljubljane od 800 do 1.000 ljudi in da je zaradi razpoloženja in strahu pred Nemci pričakovati množičen prihod prostovoljcev iz Ljubljane v partizane. V Ljubljani je za pripravo množične, oborožene vstaje poslalo tudi nekaj sto kilogramov razstreliva in brzostrelke.¹¹² Nič pa nismo seznanjeni z morebitnimi pripravami narodnoosvobodilne vojske za vpad v Ljubljano za primer vstaje v mestu.

Poverjeništvu IOOF in okrožni odbor OF v Ljubljani sta po omenjenih navodilih izvršnega odbora OF avgusta stopnjevala bojno razpoloženje prebivalstva z organiziranjem mnogih množičnih akcij. Med njimi sta bili največji demonstraciji 1. in 26. avgusta (z okrog deset tisoč ljudmi, ne samo ženskami); bilo je tudi nekaj množičnih komemoracij (npr. 7. in 29. avgusta), kratka, vendar splošna prekinitev dela (30. avgusta) itd.¹¹³

¹⁰⁶ Arhiv IZDG, f. 432/1, zapisek s seje IOOF 28. 7. 1943; f. 435/I, pismo IOOF 29. 7. 1943; ZA CK KPS, št. 1251, Kidričevo pismo M. Tomšič 29. 7. 1943; Kocbek: Listina, str. 180–181; Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967, str. 108–109 (dalje: Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB).

¹⁰⁷ Arhiv IZDG, f. 435/I, pismo IOOF 31. 7. 1943; Kocbek: Listina, str. 186; Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 109–110.

¹⁰⁸ ZA CK KPS, št. 1250, Kidričevo pismo M. Tomšič 30. 7. 1943.

¹⁰⁹ Zbornik NOV, II/10, dok. 75.

¹¹⁰ ZA CK KPS, št. 1248, Kidričevo pismo M. Tomšič 12. 8. 1943.

¹¹¹ Arhiv IZDG, f. 432/1, zapisek seje IOOF 18. 8. 1943; Kocbek: Listina, str. 221; Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 110.

¹¹² ZA CK KPS, št. 1171, poročilo CK KPS 27. 8. 1943 E. Kardelju.

¹¹³ Partizanski pohod ob žici okupirane Ljubljane za leto 1963, str. 73–81; ZA CK ZKS, št. 1951, poročilo po-

Proti koncu avgusta so že začeli prihajati iz Ljubljane oficirji bivše jugoslovanske vojske, za katere je glavni štab NOV in PO Slovenije pripravil poseben politični tečaj,¹¹⁴ in kulturni delavci za kulturno in agitacijsko ter propagandistično delo na terenu in v vojski, prišli so tudi zdravniki, novinarji itd.,¹¹⁵ v čemer se je tudi izražalo delo ljubljanskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. Za sprejem mnogih Ljubljančanov, ki bi ustanovili Ljubljansko brigado, pa sta se na Golem dogovorila politični komisar Šerčerjeve brigade Janko Rudolf in član mobilizacijske komisije iz Ljubljane, čigar imena po vojni ni bilo mogoče ugotoviti.¹¹⁶

Italijanski okupacijski režim v Ljubljani se po padcu fašizma v Italiji ni mnogo spremenil. Omilile so se le nekatere oblike nasilja, tako npr. niso ustrelili več nobenega na smrt obsojenega udeleženca NOB ali talca, zavračevali so z začetkom sodne obravnave proti zaprtemu Lovru Kuharju-Prežihovemu Vorancu itd. Potem ko je nemška vojska 26. avgusta prodrla v Ljubljansko pokrajino in na Primorsko, zasedla prometne naprave in se nastanila tudi v Ljubljani, je prišlo na željo Gastoneja Gambare do pogovora med njim in sekretarjem poverjenišva CK KPS za Ljubljano Vladimirjem Krivicem. Gambara, ki je imel že nekaj mesecev zveze s Karlom Novakom (ta pa je avgusta zaman prosil za pogovor z vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo), je le tipal, ali bi se dalo v Ljubljanski pokrajini doseči nekakšno »narodno enotnost«, vendar pogovor ni imel nikakršnega rezultata.¹¹⁷ Kaže, da je imel Gambara tisti čas prek Novaka radijsko zvezo z nekakšnim zavezniškim uradom (SOE?) v Kairu in je 22. avgusta v svoji spomenici »o slovenskem vprašanju« generalštabu italijanske vojske govoril o potrebi slovenske enotnosti in raznih strank, vendar brez komunistov, o oborožitvi slovenskih četnikov (200 mitraljezov in 10.000 pušk), ki bi italijanski vojski varovali hrbet, če bi se morala umakniti iz Slovenije, in o omilitvi nekaterih ukrepov (internacij, vojaškega sodišča itd.).¹¹⁸

Zaradi visokega poleta narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani se je tudi povečala zaskrbljenost nemškega okupatorja na Gorenjskem, ki je zlasti v letu 1942 s prihodom dveh policijskih zastopnikov okrepil svoj vohunski center. V obravnavah vojaških razmer v jugovzhodni in južni Evropi poleti 1943 so Ljubljano omenjali tudi v raznih nemških poveljstvih, celo v Hitlerjevem glavnem stanu, in se julija dogovorili tudi za ukrepe, če bi v mestu izbruhnila vstaja. Vtis o razpoloženju ljubljanskega prebivalstva, ki ga je takoj po padcu fašizma dobil na obisku v Ljubljani nemški policijski general Erwin Rösener, slika izraz: »Ena svinja je že šla, kdaj pojde druga?«¹¹⁹

Tako kot v vsej Sloveniji je tudi v Ljubljani narodnoosvobodilno gibanje pripravljeno dočakalo kapitulacijo Italije. Kot da bi se odprla vrata koncentracijskega taborišča, se je v nekaj dneh dobesedno »vsulo« iz mesta okrog 5.000 do 6000 ljudi in odpeljali so na svobodno ozemlje veliko različnega materiala za potrebe narodnoosvobodilne vojske.¹²⁰ Odhod v partizane je bil tako množičen, da ga vodstvo, ki se je bilo avgusta in prve dni septembra sicer zelo posvetilo pridobivanju prostovoljcev za narodnoosvobodilno voj-

verjenišva CK KPS za Ljubljano 31. 8. 1943; Mira Svetina: Partija in OF v letih 1943 do 1945, Ljubljana v ilegali IV, Ljubljana 1970, str. 11–14 (dalje: Svetina, Partija in OF); Ferenc: Kapitulacija Italije M NOB, str. 110–111.

114 Arhiv IZDG, f. 432/I, zapisek seje IOOF 30. 8. 1943; Kocbek: Listina, str. 241; Majcen, n. d., str. 189–191.

115 ZA CK ZKS, št. 1171, poročilo CK KPS 27. 8. 1943 E. Kardelju.

116 Zbornik NOV VI, 7, Rudolfovo poročilo 12, 9. 1943; Rudolf, ustna izjava piscu; Janez Zalar: Nekaj o delu v mobilizacijski komisiji, Ljubljana v ilegali IV, str. 167–172.

117 ZA CK ZKS, št. 1951, poročilo poverjenišva CK KPS. za Ljubljano (V. Krivic) 31. 8. 1943.

118 National Archives Washington, T-821, R-355, Gambarova promemoria 22. 8. 1943; Tone Ferenc: Nemški okupator v Ljubljani, Ljubljana v ilegali IV, str. 200–201 (dalje: Ferenc, Nemški okupator v Ljubljani).

119 Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 56; isti: Nemški okupator v Ljubljani, str. 196.

120 Glede pošiljanja materiala glej poročilo - M. Tomšič-Vlaste iz septembra 1943 (ZA CK ZKS, št. 1953).

sko, ni moglo niti organizacijsko zajeti niti številčno registrirati.¹²¹ V nekaj dneh se je na Golem zbralo že toliko ljubljanskih prostovoljcev, da so ustanovili Ljubljansko brigado; mnogo se jih je odpeljalo celo z vlaki, zelo mnogo Ljubljančanov je prišlo v partizane iz italijanskih koncentracijskih taborišč in nekaterih zaporov (Koper).¹²² Ljubljana je takrat poslala na osvobojeno ozemlje tudi mnogo aktivistov iz kvartnih, terenskih in rajonskih odborov ter celo člane okrožnega odbora in poverjenišva IOOF, ki so močno okrepli politični kader na osvobojenem ozemlju. Tik pred kapitulacijo Italije ali takoj po njej je odšla iz mesta večina članov vrhovnega plenuma OF, ki so še bili v Ljubljani.¹²³

»Razpoloženje ljudskih množic zadnjih dni je zelo ugodno. Ugotavljamo rezultate političnega dela zadnjega časa; ki se je lepo obrestovalo. Ljubljana je v celoti za oz. veruje v partizane in OF. To je pokazalo navdušenje ob mobilizaciji in ob razveseljivih vesteh, ki so jih nosili ljudje iz pokrajine,« je poročala Mira Tomšič-Vlasta,¹²⁴ ki je po odhodu večine članov poverjeništev CK KPS in IOOF potlej do oktobra 1944 vodila politično delo v mestu. CK KPS in IOOF sta jo za to pooblastila 23. septembra 1943, ko ju je za dan ali dva obiskala v Kočevskem Rogu.¹²⁵ »Razpravljali smo o nadaljnjem namenjanju OF in njenih nalogah, o prilagoditvi KP in OF ter njenih delovnih področij novim pogojem, o razmestitvi odgovornejših kadrov in podobno. Predvidevali smo predvsem najhujši teror, močne represalije med zavednim in aktivnim prebivalstvom, močno poslabšanje pogojev ilegalnega dela, postopno upadanje števila aktivistov OF, komunistov in skojevcev zaradi zapiranja, ubijanja in množičnih transportov v taborišča in končno tudi zaradi preplaha. Zavest ljubljanskega prebivalstva smo zelo ugodno ocenili ion predvideli, da bodo tisti, ki so ostali v Ljubljani, v veliki meri vzdržali pritisk in nasilje okupatorja, se prilagodili težjim pogojem življenja in dela in nadaljevali boj v drugačnih oblikah in četudi v zmanjšanem obsegu. Odločeno je bilo, da ostanem še dalje ilegalno v Ljubljani kot Skupni poverjenik CK KPS in IOOF.«¹²⁶

Tisti člani ljubljanskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani, ki so po dogovoru Mire Tomšičeve-Vlaste in CK KPS 30. septembra odšli na osvobojeno ozemlje (Vladimir Krivic-Justin, France Kimovec-Žiga, Ivo Levstik-Ažbe, Leopold Krese-Groga, Andriana Levstik in Zima Vrščaj-Nataša),¹²⁷ so se kot ljubljanska delegacija udeležili zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Zbor je že v začetku svojega dela sprejel pozdrav »Naši Ljubljani«, ki je dala »Slovencem in svetu nov primer junaštva in domovinske ljubezni, ki ga hočejo danes posnemati vsi slovenski kraji.« Navdušeno je sprejel pozdrave borbene Ljubljane, ki mu jih je drugi dan izročil Krivic, ki je nato sodeloval tudi v razpravi in poudaril, da je v mestu še »7.000 najboljših borcev po vseh uličnih odborih Osvobodilne fronte«.¹²⁸

Kaže, da je bila edina večja negativna postavka v delovanju vodilnega kadra narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani ta, da ni dosegla izpusta političnih jetnikov iz ljubljanskih ječ, kot se je to zgodilo npr. v Gorici in Trstu. Vendar je treba v primerjavi s

121 Mira Svetina-Vlasta: V okupirani Ljubljani, Spomini na partizanska leta, Ljubljana 1961, str. 121–122; ista: Partija in OF, str. 16–19.

122 Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 232–233, 236–240.

123 Odšli so France Svetek, dr. Darko Černež, dr. Lado Vavpetič, Josip Jeras, dr. Makso Šnuderl, dr. Dušan Sernek. Na osvobojeno ozemlje nista prišla dr. dr. Anton Breclj, ki je bil takrat na Primorskem in je septembra 1943 umrl v Ljubljani, in dr. Fran Šturm-Burja, ki je nameraval priti pozneje, pa so ga aretirali.

124 ZA CK. ZKS, št. 1948, poročilo M. Tomšič 18. 9. 1943.

125 Kocbek: Listina, str. 134; Vladimir Dedijer: Dnevnik, II, Beograd 1946, str. 470.

126 M. Svetina: Partija in OF, str. 19.

127 ZA CK ZKS, št. 1957, poročilo M. Tomšič 30. 9. 1943.

128 Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Dokumenti. Ljubljana 1953, str. 34, 39–40, 109.

temi mesti upoštevati dejstvo, da je bila na dan kapitulacije Italije nemška vojska že v Ljubljani in da je v omenjeni primorski mesti prišla nekaj dni pozneje (v Gorico šele čez 4 dni). Vprašanje pa je, ali kljub njeni navzočnosti ne bi mogli opraviti, omenjene naloge.¹²⁹ Precej jetnikov je nato posebna nemška komisija izpustila, druge s težjimi obdolitvami pa poslala v begunjske zapore in, dalje v nemška koncentracijska taborišča.

Mesto Ljubljana se je v nekaj dneh znašlo sredi širnega osvobojenega ozemlja, ki je obsegalo vso južno Slovenijo. Bataljon nemške vojske v njej ni mogel opraviti vseh nalog, kljub temu da so mu čez dva dni poslali pomoč, tako da so sredi meseca vse nemške vojaške in policijske enote štele okoli 1.600 mož. Postopoma so zasedli pomembnejše položaje okrog mesta in se začeli spopadati z oddelki narodnoosvobodilne vojske, ki so se po razorožitvi italijanske vojske zelo približali mestu. Kaže, da so se sredi septembra v glavnem štabu NOV in PO Slovenije v gradu Soteska ob Krki ukvarjali z načrti, da bi partizanske enote vdrle v mesto in da jih je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja zavnilo.¹³⁰

V

Po Hitlerjevem ukazu 10. septembra 1943 je Ljubljana s t. i. Ljubljansko pokrajino prišla skupaj s Slovenskim primorjem, Istro in Furlanijo v t.i. operacijsko cono »Jadransko primorje«, ki jo je upravljal vrhovni komisar dr. Friedrich Rainer v Trstu. Ta je ob svojem obisku v Ljubljani 15. septembra na predlog škofa dr. Rožmana izbral za načelnika pokrajinske uprave župana Leona Rupnika in mu nato 20. septembra v Celovcu tudi izročil tozadevno listino; čez dva dni pa ga je njegov zastopnik ob navzočnosti nekaterih nemških, slovenskih in celo italijanskih osebnosti. ustoličil v Ljubljani.¹³¹ Slovenski kolaboracionisti so pokrajino upravljali, kolikor so jo zaradi možnega narodnoosvobodilnega boja sploh mogli, pod nemško nadoblastjo in pod neposrednim nadzorstvom dveh nemških svetovalcev: esesovskega generala Erwina Rösenerja in dr. Hermanna Doujaka. V mestu se je kmalu nastanil nemški policijski štab za uničevanje partizanov (Führungsstab für Bandenbekämpfung), ki je opravljal svojo nalogo za vso osrednjo Slovenijo in Koroško. Ta naloga je bila predvsem zalezovanje, napadanje in uničevanje oboroženih enot narodnoosvobodilne vojske Slovenije. Za zasledovanje in uničevanje drugih nasprotnikov nacizma in nemškega rajha so septembra 1943 ustanovili v Ljubljani izpostavo varnostne policije in varnostne službe (vodja esesovski stotnik Rudolf Schluifer), podrejeno komandantu na Bledu. Kot je nemški okupator v Ljubljani že septembra 1943 dopustil ustanovitev in delovanje slovenske oborožene formacije Slovensko domobranstvo, je dopustil delovanje slovenske politične policije pod vodstvom zloglasnega direktorja dr. Lovra Hacina. Ljubljana je tako jeseni 1943 postala močna postojanka oborožene sile nemškega okupatorja v moči od polka do divizije (16. esesovska divizija, 139. polk planinskih lovcev in esesovska podoficirska šola so bile največje nemške oborožene enote v Ljubljani v letih 1943–1945) in slovenskega kvislinštva v moči potka. Nesramno klečeplazenje pred

¹²⁹ Mira Tomšič-Vlasta je 18. septembra 1943 o tem povedala tole: »Vemo, da smo spet zamudili marsikaj. Aresti sicer niso imeli tako rožnatega položaja in bi verjetno ne uspelo, zlasti ker toliko časa, dokler se niso Nemci v važnejših poslopih utrdili, bloki niso bili odprti. Vsekakor pa to ni opravičilo in smo zamudili celo prvo noč, ker smo zvedeli prepozno in nismo mogli ukiniti policijske ure.« (ZA CK ZKS, št. 1948, poročilo M. Tomšič 18. 9. 1943). Franček Majcen, ki je takrat menil, da bi morali v mestu dvigniti splošni upor, je po vojni sodil, da bi bilo to pretevegano, vendar je zapisal: »Zdi se mi pa, da bi vsaj lahko izpraznili zapore, če bi odločneje ukrepali.« (Majcen, n. d., str. 191).

¹³⁰ Majcen, n. d., str. 195; Kocbek: Listina, str. 303–304.

¹³¹ Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 352–374; isti: Nemški okupator v Ljubljani, str. 207–213; Dušan Željeznov: Rupnikov proces, Ljubljana 1980, str. 149–162 (dalje: Željeznov, n. d.).

nemškim fašističnim okupatorjem, mnogi strahoviti zločini nad slovenskimi rodoljubi in dve prisegi zvestobe Hitlerju in nemškemu rajhu so le trije izrazi moralno propadajočega slovenskega meščanskega tabora v Ljubljani.¹³²

V razmerah nemške okupacije in delovanja kvislinških uradov in oboroženih oddelkov se je položaj narodnoosvobodilnega gibanja v mestu zelo poslabšal in se je začela njegova oseka, ki je trajala zelo dolgo. Najprej sta nemško-domobrankska zaporna obroča okoli mesta in nekajtedenska nemška ofenziva »Wolkenbruch« na Dolenjskem in Notranjskem odrezala vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani od osrednjega vodstva na Kočevskem Rogu, ki je bilo nato odsotno zaradi odhoda na drugo zasedanje AVNOJ. Vodstvo v Ljubljani je moralo tako rekoč skoraj v celoti obnoviti mrežo organizacij narodnoosvobodilnega gibanja, saj so po množičnem odhodu ljudi iz mesta v partizane ostali celi rajoni in kvarti brez odborov, katerih število je bilo prej zelo veliko — okoli osemsto. Okrožni komite KP Slovenije je po Kimovčevem odhodu vodila Ada Krivic-Hana, okrožni odbor OF pa Marica Dekleva-Odojt. Nenehno obnavljanje celotnih organizacij ali posameznih njihovih delov in služb je trajalo nato do konca vojne in je bilo zelo naporno in odgovorno delo. Treba je bilo mnogo poguma in zaupanja, ko so na mesta zaprtih ali ubitih aktivistov določali nove ljudi, dostikrat še ne dovolj izkušene in preizkušene. Celotne organizacije seveda ni bilo mogoče obnoviti ali je obdržati vsaj nekaj časa v enaki sestavi, kot je to bilo takrat v mnogih predelih Slovenije. Spremembe so bile včasih tako nagle, da so .se odbori tudi samo po enkrat ali dvakrat sestali, včasih pa se še niso niti utegnili sestati, ko se je že spremenila njihova sestava.¹³³ Poleg okrožnega vodstva KPS in OF so še dalje delovala rajonska vodstva. (od 5 do 7), odbori na terenu; v tovarnah in matični odbori po ustanovah ter tudi cela vrsta dejavnosti (propagandna komisija, uredništva, ilegalna tehnika, finančno-gospodarski odbor, intendantca in otroški sektor). Nekaj mesecev do oktobra 1944 je imelo ljubljansko vodstvo celo radijsko zvezo z osrednjim vodstvom. Občasno je delovalo; še 8 ciklostilnih tehnik in na voljo sta bili tudi dve ilegalni tiskarni. Ogrožene aktiviste OF so sproti pošiljali iz Ljubljane, samo v prvih treh mesecih 1944. leta 59.¹³⁴ Zelo je naraslo tudi vpisovanje posojila narodne osvoboditve, (od 290 do 300 tisoč lir mesečno) in drugi prispevki za narodnoosvobodilno gibanje. Z lastno agitacijo in propagando, ki pa ju je oteževalo trimesečno pomanjkanje novic iz osrednjega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja, je pobijalo sovraženo, zlasti domobranksko propagando, ki se je posluževala tudi nesramnih laži in klevet; pri tem so ji po svoje pomagali tudi narodnoosvobodilnemu gibanju nasprotni politični begunci iz Dolenjske in Notranjske ter partizanski ubežniki. Narodnoosvobodilnemu gibanju sovražno propagando je še bolj kot pod italijansko okupacijo razširjalo slovensko meščansko časopisje, najhujši je bil Slovenski dom. Sovražno propagando je spremljalo okupatorjevo in domobranksko nasilje. Nemški okupator je ohranil vse tiste izjemne ukrepe (policijska ura, prepoved vožnje s kolesi, poslušanje radia itd.), ki jih je bil uvedel že italijanski okupator, in s svojo ter domobranksko policijo lovil pristaše narodnoosvobodilnega gibanja. »Vzdušja neprestanih aretacij, nečloveškega postopanja z ljudmi po zaporih, pretepanja do nezavesti in smrti, ubijanja smo se nekako privadili. Sedanje aretacije, ko noč za nočjo jemljejo po sto in še več ljudi, pa vzbujajo pri večini ljudi grozo zlasti zato, ker vsak z gotovostjo sklepa, da ni več daleč dan, ko pride tudi on na

132 Ferenc: Nemški okupator v Ljubljani, str. 213–218; Ivan Križnar: Slovensko domobranstvo, Ljubljana v ilegali IV, str. 236–292 (dalje: Križnar, Slovensko domobranstvo); Metod Mikuž: Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica med NOB, Ljubljana v ilegali IV, str. 340–347 (dalje: Mikuž, Ljubljanski škof); Željeznov, n. d., str. 224–243.

133 M. Svetina: Partija in OF, str. 35.

134 M. Svetina: Medvojni aktiv OF, str. 238–329. ZA CK ZKS, št. 3894, poročilo M. Tomšič-Mateja 18. 6. 1944.

vrsto. To vpliva na ljudi hujše od blokad ali racij, ker tu nihče ne ve, koliko časa bo to trajalo«, je poročala Mira Tomšič iz Ljubljane konec januarja 1944.¹³⁵ Domobranski pritisk pa se je usmeril predvsem na moške, da bi se prijavili v domobranstvo, in na šolsko mladino, ki so jo izpostavili hudi protikomunistični propagandi, političnemu preverjanju, delovanju denunciantov in posameznemu ter skupinskemu izključevanju iz šol. Sredi novembra so začeli s t. i. protikomunističnimi zborovanji, čez mesec pa s protikomunističnimi predavanji med delavci v tovarnah z obvezno udeležbo, ki jih je po okupatorjevi odobritvi vodil poseben odbor »delavske protikomunistične akcije«. Takih predavanj je bilo samo do maja 1944. leta baje 1.479 in so se v drugi fazi osredotočila celo na povečevanje fašističnega družbenega reda. Decembra so začeli zbirati podpise za t. i. Rupnikovo »božično poslanico«, s katero naj bi pod pokroviteljstvom nemškega rajha »združili vse sile v boju proti komunizmu, ki si hoče pod krinko OF priboriti oblast«. Podpise so zbirali z grožnjami zapora in celo drugačne odstranitve;¹³⁶ da jim je uspelo zbrati toliko podpisov, in to celo od nekaterih vidnih pristašev narodnoosvobodilnega gibanja, je precej kriv tudi oportunistem vplivnejših ljudi. Odpor proti tem oblikam sovražnikovega delovanja je bil v omenjenih razmerah lahko omejen.¹³⁷ Da bi ohromilo akcijo »božične poslanice«, je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo 18. marca predlagalo ljubljanskemu vodstvu, naj razglasi, da spomeniko podpisujejo vsi. Vendar je za takšno protiakcijo že bilo prepozno saj bi »zamudnike« lahko izpostavili sovražnikovim represalijam.¹³⁸

Po obnovitvi zveze med osrednjim in ljubljanskim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja januarja 1944 (kaže, da so od takrat dalje vsaj nekaj časa imeli celo štiri »linije« za prenos pošte, ena je šla celo čez Pivko); je prvo sredi januarja določilo temeljne naloge: ohraniti moralo prebivalstva in njegovo privrženost Osvobodilni fronti, ohraniti in utrditi organizacijsko mrežo Osvobodilne fronte in Partije, razviti široko agitacijo in propagando za dvig morale prebivalstva ob velikih uspehih protifašistične koalicije v svetu, razviti množičen odpor proti okupatorjevim in domobranskim zahtevam, boriti se proti oportunističnim pojavom v množicah, politično dotolči belo in glavo gardo ter vzbujati v množicah zavest moči Osvobodilne fronte z dobro pripravljenimi napisnimi in uličnimi akcijami.¹³⁹ Glede, konkretnih nalog je osrednje vodstvo naročilo tudi v Ljubljani izvesti kampanjo za popularizacijo zgodovinskih sklepov drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu. Vendar se je kampanja za popularizacijo AVNOJ začela z zamudo 3–4 tednov, ker je bilo treba prej pomen sklepov temeljito pojasniti aktivistom OF, ki so bili večinoma novi ljudje. Ta akcija — primer ofenzivne, mobilizatorske propagande je bila s številnimi sestanki po hišah, tovarnah im ustanovne, na katerih so sestavili okrog 200 pozdravnih resolucij (okoli 5.000 do 6.000 podpisov) najbolj neposreden, dosleden in tudi uspešen odgovor na prej omenjeno podpisovanje Rupnikove »božične poslanice«. ¹⁴⁰ Tokrat so se

135 ZA CK ZKS, št. 3881, poročilo M. Tomšič 28. 1. 1944.

136 ZA CK ZKS, št. 3881, poročilo M. Tomšič-Mateja 28. 1. 1944, št. 3884, poročilo M. Tomšič-Mateja 27. 2. 1944; M. Svetina: Partija in OF, str. 22–32; Mitja Čepe: Domobranske propagandne akcije, Ljubljana v ilegali IV, str. 293–313 (dalje: Čepe, n. d.).

137 »Mi vodimo ogorčeno borbo proti temu, čeprav vemo, da bo nazadnje nezaten rezultat... Pri podpisovanju bož. poslanice nam ogromno škodi oportunistem prvih in je velika škoda nastala prav zato. Zato je tudi prav, da smo izvajali represalije, morda še premalo, zlasti ker so vedeli najmanj 14 dni prej, kaj bodo morali storiti.« (ZA CK ZKS, št. 3885, poročilo M. Tomšič-Mateja 28. 2. 1944).

138 ZA CK ZKS, št. 3892, poročilo M. Tomšič-Mateja 20. 4. 1944.

139 M. Svetina: Partija in OF, str. 37.

140 »Mesto pasivnega odpora proti podpisom vodimo pa kampanjo za AVNOJ, ki naj istočasno ofenzivno prikaže našo moč in resnično življenje.« (ZA CK ZKS, št. 3885, poročilo M. Tomšič-Mateja 28. 2. 1944; št. 3884, poročilo M. Tomšič-Mateja 27. 2. 1944; M. Svetina: Medvojni aktiv OF, str. 329–330; ista: Partija in OF, str. 39–43.

tudi v večji meri obnovile listkovne in napisne akcije na ljubljanskih ulicah.¹⁴¹ Podobne listkovne akcije na ljubljanskih ulicah so bile še ob drugih prilikah, npr. ob obletnici fašističnega napada na Sovjetsko zvezo, na Rupnikovem protikomunističnem zborovanju (29. junija) itd.¹⁴²

Kampanji za popularizacijo sklepov drugega zasedanja AVNOJ je tudi z zamudo sledila kampanja za popularizacijo sklepov prvega zasedanja SNOS v Črnomlju. Opravili so jo na podoben način kot prejšnjo s sestanki ter sestavljanjem in podpisovanjem pozdravnih resolucij. »Tako je bila kampanja za AVNOJ komaj na višku, ko smo že dobili material za SNOS in smo zato prvo kampanjo kar nadaljevali in s tem prenesli težišče na kampanjo za SNOS ... Da damo aktivistom novih pobud za to delo, ker so nekateri začeli smatrati vse to delo za golo formalnost, za stvar discipline in zato niso vseh svojih sil vrgli v to, smo začeli dobre odlomke posameznih resolucij tudi objavljati in je bil uvodnik v poslednjem Slovenskem) Poročevalcu) posvečen vprašanju resolucij. Tako bo viden rezultat našega skupnega prizadevanja«, je aprila 1944 poročala Tomšičeva.¹⁴³

Podobno kot po nekaterih drugih predelih tudi v Ljubljani ljudje niso mogli takoj razumeti smisla sporazuma Tito-Šubašić, sklenjenega sredi junija na Visu. Po mnenju poverjenice CK KPS in IOOF Tomšičeve je nastala med njimi celo zmeda; izražali so bojazen pred vračanjem na staro. Osvobodilna fronta se je tudi pri tem pojasnjevanju morala spopadati s sovražnikovo propagando, ki je tudi s prevačanjem bistva tega sporazuma hotela odvrti ljudi od Osvobodilne fronte in Komunistične partije Slovenije.¹⁴⁴ »Pokazalo se je, da množice poznajo samoodločbo, vedo za svobodne volitve in skušajo doumeti pravo ljudsko demokracijo, da vedo za moč naše vojske, za njene uspehe in priznanje v inozemstvu, za težke krize reakcije itd., vendar globlje o vsem tem do sedaj niso razmišljale in prav v bistvo niso prodrle,« je poročala Tomšičeva.¹⁴⁵

Spričo prizadevnega dela aktivistov OF in vpliva mednarodnega dogajanja (med drugim tudi srečanja Josipa Broza-Tita z Winstonom Churchillom v Italiji) se je poleti 1944 »Ljubljana zelo razgibal« in »so začele široke množice trdno upati, da ni več daleč dan odrešenja«. Narodnoosvobodilno gibanje v mestu, ki so ga še vedno prizadevali sovražnikovi udarci, je bilo v politični ofenzivi. »Z gotovostjo lahko trdim, da je naša propaganda, zlasti pisana (literatura, predvsem letaki); sedaj preplavila Ljubljano in da ni težko nekaterim še ob strani stoječim priti do te literature. Kolikor zaostajamo, zaostajamo še v ustni propagandi, pri množičnih polit. sestankih, ki bi jih morali izvesti, pa jih nismo, deloma zaradi pomanjkanja sposobnega aktiva, deloma zaradi večino potrganih vezi, zdaj tu zdaj tam, zaradi večnih aretacij,« je konec avgusta poročala Tomšičeva iz Ljubljane.¹⁴⁶ Avgusta so v mestu res izdali največ literature v letu 1944: 3 številke Slovenskega poročevalca, 2 številke Pregleda dogodkov, 1 številko Mladine, 3 brošure (ena po dolgem času spet tiskana), 7 letakov (pet tiskanih) sodili so, da je bilo samo letakov, razdeljenih v mestu, okoli 40.000. »Najprej so ljudje mislili, da so tiskane letake metala zavezniška letala. Ko so jih dobili večkrat in tudi v stanovanjih podtaknjene, so šele uvideli, da je to ljubljanska zadeva.«¹⁴⁷

141 »Prav tako so se večer za večerom začeli pojavljati listki na cestah v večji množini kakor prej, ko je za nekaj časa oportunistem v tem smislu preplavil naše vrste. AVNOJ, Tito, NKOK in NOVJ, to so naše parole teh dni in vsak dan bo boljše, samo da se je začelo.« (ZA CK ZKS, št. 3883, poročilo M. Tomšič-Mateja 16. 2. 1944).

142 ZA CK ZKS, št. 3895, poročilo M. Tomšič-Mateja 6. 7. 1943; čepe, n. d., str. 315–316.

143 ZA CK ZKS, št. 3892, poročilo M. Tomšič-Mateja 20. 4. 1944.

144 ZA CK ZKS, št. 3895, poročilo M. Tomšič-Mateja 6. 7. 1944; M. Svetina: Partija in OF, str. 50–51.

145 ZA CK ZKS, št. 3895, poročilo M. Tomšič-Mateja 6. 7. 1944.

146 ZA CK ZKS, št. 3900, poročilo M. Tomšič-Mateja 30. 8. 1944.

147 ZA CK ZKS, št. 3900, poročilo M. Tomšič-Mateja 30. 8. 1944; M. Svetina: Partija in OF, str. 55.

Manj uspeha je bilo pri mobilizaciji za narodnoosvobodilno vojsko, ki jo je še spomladi 1944 naročilo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo. Iz oportunitizma je precej moških odšlo iz mesta na delo na Gorenjsko ali še dlje ali se je dalo mobilizirati v Organizacijo Toda. Kljub večkratnim prizadevanjem ljubljanskega vodstva za pritegnitev ljudi iz »sredine« v Osvobodilno fronto (dr. Gosar in dr. Šolar), ni bilo uspehov; odzival se je le dr. Dinko Puc, ki pa ga je sovražnik septembra aretiral in odpeljal v koncentracijsko taborišče, kjer je umrl. Skoraj nikakršnega uspeha ni bilo s pozivom sodelavcem okupatorja, naj do 15. septembra zapustijo svojega gospodarja in se vključijo v NOB; vplivnejša je bila v tem pogledu nasprotnikova ilegalna propaganda, da se bodo domobranci pridružili zaveznikom po njihovem izkrcanju v Jugoslaviji.¹⁴⁸

Treba je vsekakor poudariti, da je, imel 1944. leta vodilni aktiv OF v mestu razvite vse potrebne delovne »sektorje«, tj, glavno blagajno (Jožko Gorjanc), intendanco (Angela Dolhar), sektor za otroke ilegalčke (Ana Zihlerl), za zapornike (Vera Marentič) in internirance (sredi leta 1944 jih je bilo okoli 18.000), za obveščevalno službo (Nada Gerzinič), za zveze (Franc Drobež in Nada Tarman), tehniko (Leopoldina Mekina) in nekaj časa - poleti in zgodaj jeseni - celo radijsko zvezo z osrednjim vodstvom (Jelka Tom), edino v vsem obdobju NOB.¹⁴⁹ Imel je tudi dva glavna »kanala« za zvezo z osrednjim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja na Kočevskem Rogu, in to kanal »Smetja (Nada Tarman) prek Postojne in kanal »Julka« (Julka Lukič) in nato »Karo« (Maks Menard) prek Laz pri Litiji. Po njih je pošiljal pošto in kompromitirane aktiviste OF ter prostovoljce za partizane, skupno okoli dvesto oseb, in le ena večja skupina na Notranjskem je padla v sovražnikove roke.¹⁵⁰

Omenjeni politični ofenzivi narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani je sredi septembra sledil sovražnikov udarec: aretacije so se vratine druga za drugo, padale so tudi postojanke: ciklostilna tehnika, radijska postaja. Aretirane aktiviste OF so zverinsko mučili in tudi (pobijali (npr. Jako Polutnika, Marijo Jerin, Vido Janežič).¹⁵¹ Kljub hudim udarcem in zmanjšanju vodilnega kadra - okrog 10. oktobra je na poziv CK KPS odšla v osrednje vodstvo Mira Tomšič in je njene posle prevzel Vladimir Svetina-Ivo, dotedanji sekretar OK KPS - so v Ljubljani izvedli še nekaj akcij. Tako so z listkovnimi akcijami proslavili prodor Rdeče armade na jugoslovanska tla, počastili spomin ubitih talcev in v začetku novembra v počastitev oktobrske revolucije izvedli akcijo »števne lire«, ko naj bi vsak pripadnik OF za ugotovitev njenega števila vplačal liro - zbrali so skoraj 15.000 lir.¹⁵²

Sredi jeseni 1944 se je okupatorjev pritisk na Ljubljano še povečal. Na stotine za delo zmožnih in tudi nezmožnih je mobiliziral za gradnjo utrjenih črt, ki so jih septembra 1944 začeli graditi na slovenskem ozemlju. Rupnik je v svojem govoru na zborovanju v Ljubljani 29. oktobra zahteval ustanovitev delovnih brigad »narodnih pionirjev«. Prvo večjo skupino okrog 600 ljudi je poslal iz Ljubljane na tlelo v Postojno in okolico ter Ribnico na Dolenjskem že čez nekaj dni.¹⁵³ Približno v istem času je začel okupator utrjevati tudi mesto Ljubljana in ga pod vodstvom t. i. bojnega komandanta (Kampfkommandant) - prvi je bil esesovski polkovnik Max Schimmelpfenig in za njim polkovnik Walter Seeler - pripravljati za obrambo pred narodnoosvobodilno vojsko ali britansko in ameriško vojsko.

148 ZA CK ZKS, št. 3895, 3900 in 3901, poročilo M. Tomšič-Mateja 6. 7., 30. 8. in 8. 9. 1944.

149 Svetina: Partija in OF, str. 36.

150 Marica Čepe: Zveze med Ljubljano in osvobojenim ozemljem po kapitulaciji Italije, Ljubljana v ilegali IV, str. 471-484.

151 ZA CK ZKS, št. 3902, poročilo M. Tomšič-Mateja 19. 9. 1944, št. 3903 in 3905, poročili M. Tomšič-Ljubljana 25. 9. in 1. 10. 1944; št. 3906, pismo L. Mekina-Trdine 20. 10. 1944; M. Svetina: Partija in OF, str. 57.

152 M. Svetina: Partija in OF, str. 57-58; ista: Medvojni aktiv OF, str. 330.

153 ZA. CK ZKS, št. 3908, pismo M. Svetine-Ljubljana 29. in 30. 10. 1944; Cape, n. d., str. 318-319.

Ob hudih udarcih, ki jih je okupator s sodelavci zadajal narodnoosvobodilnemu gibanju v mestu, je to skušalo ohraniti dotedanjo dejavnost z novimi organizacijskimi prijemi, oblikami in povezavami. Da bi strmilo zdesetkane vrste aktivistov OF, je vodstvo odpravilo odbore OF po rajonih in kvartih in je člane OF zbralo v višje aktivne in aktivne OF, ne glede na njihova bivališča ali delovišča. Pri tem so se člani OF tudi samoiniciativno povezovali in delali.¹⁵⁴

Največji udarec je okupator narodnoosvobodilnemu gibanju v mestu prizadel januarja 1945. leta, ko mu je uspelo zapreti ves odgovornejši politični aktiv OF. Po Svetinovem odhodu k osrednjemu vodstvu 29. decembra sta okrožno organizacijo KPS in OF vodili Leopoldina Mekina-Trdina (Mimi) in Helena Burič roj. Skulj-Brest. Vendar so prvo že januarja 1945 aretirali in nato še mnoge druge, skupno okoli 300 oseb; tako da sta od vodilnega kadra ostali v globoki ilegali le Buričeva in Ana Zihlerova.¹⁵⁵ Mekinovo in nekaj drugih aretiranih aktivistov OF iz Ljubljane so okupator in domobranci zverinsko pobili 4. maja na Turjaku.¹⁵⁶ Tako je narodnoosvobodilno gibanje v Ljubljani prišlo v čuden položaj: medtem ko je dotlej dajalo kader za vso Slovenijo, je bilo sedaj zaradi, sovražnikovih udarcev skorajda brez kadra; pri tem da je bilo po drugih okrožjih Slovenije aktivistov OF toliko, da so jih pošiljali v vojsko, je nastalo v Ljubljani strašno pomanjkanje. Ponovno so se izkazala za pravilna že zgodnja prizadevanja za enakomernejši razvoj narodnoosvobodilnega gibanja po vsem slovenskem narodnem ozemlju, težnje osrednjega vodstva za Slovenijo, da čim več članov vrhovnega plenuma OF in drugih naprednih Slovencev pravočasno odide iz Ljubljane na osvobodeno ozemlje ter tudi politika ljubljanskega vodstva, da kompromitirane aktiviste OF pravočasno pošlje iz mesta na varnejše kraje.

Redki preostali aktivisti OF v Ljubljani, ki so se jim v začetku maja pridružili izpuščenih jetniki, so se v poslednjih tednih vojne pripravljali na osvoboditev mesta. Štirinajst dni pred osvoboditvijo so sestavili štab za sprejem partizanov. Ustanavljali so borbene grupe in operativne oddelke Narodne zaščite ter jim tudi dodelili konkretne naloge pri osvobajanju mesta. Obnavljali so zasilne rajonske odbore OF in pri njih ustanovili oddelke za vzdrževanje reda — Varnostno stražo. Poleg drugega, s čimer bi sprejeli osvoboditelje, so pripravili tudi posebno, slavnostno številko Slovenskega poročevalca in jo tik pred osvoboditvijo mesta tudi natisnili.¹⁵⁷

Nič manj živahno ni bilo tisti čas v nasprotnikovem taboru, ki se je moral mrzlično pripravljati na beg. Uspešna ofenziva sil protifašistične koalicije, med katerimi je bila tudi Jugoslovanska armada, v severni Italiji, na Hrvaškem in v Bosni, ter navzočnost Rdeče armade v Prekmurju so nemškemu okupatorju narekovali skorajšen umik tudi iz osrednje Slovenije in vzpostavitev zasilne bojne črte na Karavankah. Kontrarevolucionarni tabor v Ljubljani si je prizadeval za povezavo s kvistlingi in kolaboracionisti iz drugih jugoslovanskih narodov,¹⁵⁸ za prevzem oblasti iz rok nemškega okupatorja in za zasedbo Slovenije britansko in ameriško vojsko. Dosegel je samo to, da je nemški okupator tik pred svojim umikom na Koroško izročil oblast v Ljubljani in na Gorenjskem Rupniku, ta pa jo je moral izročiti kontrarevolucionarnemu Narodnemu odboru, ki pa si

154 M. Svetina: Partija in OF, str. 52; arhiv IZDG, f. 527, zapisnik zaslišanja L. Mekine 21. 2. 1945.

155 M. Svetina: Partija in OF, str. 52; Marica Čepe: Ljubljana v zadnjih mesecih vojne, Ljubljana v ilegali IV, str. 532; arhiv IZDG, f. 527; zapisnik zaslišanja L. Mekine 21. 2. 1945.

156 Ljubljana v ilegali IV, Kratki življenjepisi nekaterih padlih aktivistov, str. 635–637; čepe: Ljubljana v zadnjih mesecih vojne, str. 537–541.

157 Čepe: Ljubljana v zadnjih mesecih vojne, str. 541–548; Josip Ribičič: Slovenski poročevalec ob uri osvoboditve, Ljubljana v ilegali IV, str. 555–560.

158 V virih so podatki o sestankih med predstavniki ustašev, četnikov, ljotičevcev in domobrancev za vzpostavitev enotne fronte proti Jugoslovanski armadi, ki je osvobajala zahodno polovico države, in za sprejem britanske in ameriške vojske, vendar vsi podatki niso zanesljivi in to vprašanje še ni preučeno.

z njo ni mogel nič več pomagati, saj so se morali tudi kvislinški in kontrarevolucionarni politiki in oddelki umakniti na Koroško.¹⁵⁹ Seja Narodnega odbora na Taboru 3. maja in vzpostavljanje »parlamenta« in »vlade« sta bila le račun brez krčmarja. Tako slovenskemu kontrarevolucionarnemu taboru v Ljubljani niti v poslednjem trenutku ni uspelo, da bi se odtrgal od okupatorja, ki mu je bolj ali manj zavestno služil ves čas nemške okupacije Ljubljane in pokrajine.

Mestu Ljubljani so bile v vojnem času prihranjene grozote hudih zavezniških bombardiranj, kot jih je doživel Maribor, Celje in druga mesta. Prav gotovo zato, ker ni bilo v njem za vojno zelo pomembne industrije, pa tudi tako osrednje kot ljubljansko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja sta nasprotovali bombardiranju. Ni še pojasnjen vzrok za edino zavezniško bombardiranje neindustrijskega predela mesta 9. marca 1945. leta, ki je poškodovalo tobačno tovarno in predel Mirja ter ubilo nekaj prebivalcev. Nekaj škode so pred pobegom iz mesta povzročili okupator in kolaboracionisti: poškodovali so klavnico in hladilnico, razstreljevali utrdbe na gradu, skladišča itd. ter opustošili nekaj poslopij.¹⁶⁰

V osvobodilnem pohodu se je Ljubljani v začetku maja približevala Jugoslovanska armada, in to 7. korpus z južne in 29. hercegovaška udarna divizija z zahodne strani. Po dvodnevni bojih na sovražnikovi zunanji obrambni črti okrog mesta in sovražnikovem umiku iz njega sta ti enoti skupaj z oficirsko šolo 9. maja zgodaj zjutraj prišli v mesto, kjer jih je prebivalstvo sprejelo z velikim navdušenjem. Podobno je drugi dan sprejelo Narodno vlado Slovenije in njen predsednik Boris Kidrič je v svojem govoru upravičeno izrazil Ljubljani vse priznanje za spočetje narodnoosvobodilnega gibanja in njegov razvoj do visoke stopnje, za nastanek in razvoj Osvobodilne fronte, za njene velike zmage, za razvoj partizanstva na slovenskih Meh in še posebej zato, ker je ponovno nosila zastavo osvobodilnega boja tudi v času najhujšega sovražnikovega nasilja.¹⁶¹

¹⁵⁹ Križnar.: Slovensko domobranstvo, str. 287–292; Mikuž: Ljubljanski škof, str. 327–340; Željeznov, n. d., str. 248–260.

¹⁶⁰ Kaže, da bo težko natančneje ugotoviti žrtve mesta Ljubljane v drugi svetovni vojni. V gradivu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorja in njegovih pomagačev za Slovenijo, ki ga hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, nisem našel za Ljubljano niti takšnega gradiva, kot je za druga mesta in okraje.

¹⁶¹ Janez Vipotnik: Kako smo osvobodili Ljubljano, Ljubljana v ilegali IV, str. 562–577; Miroslav Štepančič: Iz osvobodjene Dolenjske v belo Ljubljano, Naša obramba 1970, št. 5, str. 3–13; Danilo Komnenovič-Muharem Kreso: Dvadesetdeveta Hercegovačka divizija, Beograd 1979, str. 549–564; Govor Borisa Kidriča v Ljubljani dne 10. maja 1945 ob prihodu prve slovenske vlade, Ljubljana v ilegali IV, str. 550–553.

VOJAŠKI IN POLITIČNI POLOŽAJ V SLOVENIJI V ČASU USTANOVNE SKUPŠČINE AVNOJ V BIHAČU*

V referatu bom govoril o treh vprašanih, ki so tesno povezana u ustanovitvijo AVNOJ v Bihaču konec novembra 1942. Najprej želim prikazati vojaške in politične razmere v Sloveniji v obdobju ustanovitve AVNOJ, nato povedati, zakaj slovenskih delegatov ni bilo na ustanovni skupščini AVNOJ, in končno pri-kazati, kako sta vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja in slovensko ljudstvo reagirala na ta pomemben dogodek. Zaradi pičlo odmerjenega časa bom moral seveda svoja izvajanja prekomerno strniti in skržiti, čeprav ta zanimiva tema zahteva širšo in podrobnejšo obdelavo.

Enako kakor v drugih jugoslovanskih pokrajinah je tudi v Sloveniji imelo narodnoosvobodilno gibanje revolucionaren značaj. Ta značaj mu je dala že sprememba v družbenem vodstvu slovenskega naroda, saj je politični hegemon v njegovem osvobodilnem boju postal proletariat Slovenije. Temeljna sila ki je omogočila in razvila borbena enotnost slovenskega ljudstva pa je bila Komunistična partija Slovenije kot sestavni del Komunistične partije Jugoslavije.

Narodnoosvobodilni boj v Sloveniji je imel mnogo posebnosti: ena najbolj bistvenih je Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Ustanovljena konec aprila 1941. — torej še preden bi se demoralizacija okupiranega in med tri okupatorje razkosanega naroda mogla razviti do obupne brezbriznosti — na temelju predvojnega prizadevanja Komunistične partije Slovenije, da zbere vse napredne sile v boj za pravice delovnega ljudstva in vsega slovenskega naroda ter proti fašistični in nacistični nevarnosti, se je Osvobodilna fronta razvila v enotno, množično, vseljudsko politično organizacijo vojskujočega se slovenskega naroda. Njen program, zajet v znamenitih devetih temeljnih točkah, je poleg osnovnega smotra narodnoosvobodilnega boja, to je narodne in socialne osvoboditve, izražal najnaprednejše težnje slovenskega naroda, na primer Združeno Slovenijo, dosledno ljudsko demokracijo, bratsko skupnost jugoslovanskih narodov itd. Tak program je bil izrazito revolucionaren, saj je bilo treba za njegovo uresničenje revolucionarno lomiti obstoječi sistem nacionalnega zatiranja slovenskega naroda in revolucionarno preprečiti vzpostavitev katerega koli in kakršnega koli starega ali novega sistema imperialističnega jarma nad Slovenci.

S takšnim programom je Osvobodilna fronta zajela veliko večino slovenskega ljudstva. Zato je pomenila dotlej največjo aktivizacijo slovenskih ljudskih množic, zbudila v njih neslutene borbene in ustvarjalne moči in le-te angažirala za njihovo osvoboditev in napredek. Izolirala je vršičke meščanskih strank, ki so se po večini spečali z okupatorji, zlasti z italijanskim, hkrati pa vključila vse tiste skupine, ki so se bile pripravljene bojevati proti okupatorjem za osvoboditev slovenskega naroda.

S svojo množičnostjo in aktivnostjo v boju proti okupator jem je Osvobodilna fronta zlasti na ozemlju pod italijanskim okupatorjem že jeseni 1941 dosegla takšno moč, da je postala »država v državi«, saj je ljudstvo izpolnjevalo njene odloke, ki so bili »hkrati pobuda in odraz revolucionarne iniciative slovenskega ljudstva«, okupatorjeve odredbe pa je bojkotiralo. Na terenu je Osvobodilna fronta vse bolj postajala ljudska oblast in zato se je njen najvišji organ, vrhovni plenum, sestavljen iz predstavnikov vseh njenih skupin, mogel že sredi septembra 1941 razglasiti za Slovenski narodnoosvobodilni odbor, to je vodilni organ ljudske oblasti v Sloveniji, s čimer je bil storjen prvi korak k vzpostavitvi

* Prvo zasjedanje Avnoja. Zbornik radova naučnog skupa, Bihač, 4.–6.10. 1966, str. 239–246.

slovenske narodne suverenosti.¹ Moč in vpliv Osvobodilne fronte sta bila že v prvem letu narodnoosvobodilnega boja tolikšna, da sta okupatorjem onemogočila izvesti celo vrsto ukrepov proti slovenskemu narodu: ustavila sta že začete množične deportacije Slovencev, preprečila do potankosti predvideno pravno priključitev slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu, zavirala proces germanizacije in fašizacije, zavirala okupatorjevo mobilizacijo materialnih in ljudskih sil za njegove osvajalne namene itd. Zaradi tega so okupatorji uvedli strahovito nasilje, ki se je do poletja 1942 stopnjevalo do neslutenege obsega in nezaslišanih oblik. Kaže, da so se šele takrat prav zavedli prave moči svojega nasprotnika — Osvobodilne fronte.²

Z nastankom razsežnega osvobojenega ozemlja, ki je bilo posledica tako ofenzivnosti hitro naraščajoče slovenske partizanske vojske kakor tudi okupatorjeve nemoči in je obsegalo skoraj dve tretjini Dolenjske in Notranjske, ter z veliko udarnostjo gorenjskih partizanov, je narodnoosvobodilni boj v Sloveniji prešel v novo razvojno fazo. Osvobodilna fronta je na osvobojenem ozemlju skladno s svojim programom prevzela oblast kot celota in uvajala dosledno ljudsko demokracijo. Slovensko ljudstvo je prvič v svoji zgodovini demokratično volilo svoje organe oblasti, to je krajevne narodnoosvobodilne odbore. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je takrat pripravljalo tudi zbor delegatov krajevnih narodnoosvobodilnih odborov.³ Boris Kidrič je v članku »Nova slovenska demokracija«, objavljenem v Slovenskem poročevalcu v začetku avgusta 1942, zapisal, da se bodo odposlanci krajevnih narodnoosvobodilnih odborov »sešli v veliki zbor narodnoosvobodilnih odborov in ustvarili prvi slovenski parlament«. Poudaril je, da je dana priložnost, da »neposredno od spodaj izvolimo svoje novo zakonodajno telo slovenskega naroda.«⁴ Z nekaterimi ukrepi, na primer z razlastitvijo veleposestnikov okupatorskih narodnosti in domačih izdajalcev, je Osvobodilna fronta uresničevala tudi revolucionarne težnje delovnega ljudstva, seveda v takšnem obsegu in takšnih oblikah, kot jih je dovoljevala vsakokratna razvojna stopnja narodnoosvobodilne borbe.⁵

Takšen razvoj narodnoosvobodilnega boja je do kraja zaostrel že itak napete politične razmere v Sloveniji. Visoki polet narodnoosvobodilnega gibanja je italijanskega in tudi nemškega okupatorja ter reakcionarno slovensko buržoazijo potisnil globoko v defenzivo. Zato so se zatekli k skrajnim ukrepom. Junija 1942 sta oba okupatorja sklenila, da z večjimi vojaškimi in policijskimi akcijami ter nezaslišanim nasiljem uničita narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji, reakcionarna slovenska buržoazija pa je spoznala, da se več ne more boriti proti Osvobodilni fronti samo s propagando, obrekovanjem in natol-

1 Boris Kidrič: Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji, v: Prispевki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str. 7–51; isti: Dve leti Osvobodilne fronte, v: Boris Kidrič, Zbrano delo, II. knjiga, str. 74–90; France Škerl: Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, v: Zgodovinski časopis, 1951, str. 7–86; Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, Ljubljana 1960.

2 France Škerl: Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941. v: Zgodovinski časopis, 1952/53, str. 768–796; Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941–1945, inavguralna disertacija, rkp; Metod Mikuž: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, v: Zgodovinski časopis, 1952/53, str. 733–765; Tone Ferenc: Le système d'occupation des nazis en Slovenie 1941–1945, v: Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941–1945, Belgrade 1963, str. 47–133; Ivo Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani 1941–1943, v: Prispевki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, str. 63–143; Milan Ževart: Uvodna beseda v zbirki: Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski, Maribor 1965, str. 7–24.

3 Metod Mikuž: Prvo osvobojeno ozemlje v Sloveniji, v: Zgodovinski časopis, 1951, str. 87–117 (navajam: Mikuž, Prvo osvobojeno ozemlje).

4 Slovenski poročevalec, leto III, št. 31, 3. 8. 1942, v: Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, III. knjiga, dok. 21 (navajate: Dokumenti ljudske revolucije).

5 Mikuž, Prvo osvobojeno ozemlje, 87–117.

cevanjem in se je zato lotila ustanavljanja ilegalnih oboroženih belogardističnih in plavogardističnih oddelkov ter je po nekaj porazih v najbolj kritičnih dneh slovenskega naroda sprejela iz okupatorjevih rok orožje za bratomorilski boj.⁶ V svoji temeljito pripravljene ofenzivi, ki sta jo okupatorja začela sredi julija 1942, sta uporabila ne samo ogromno številčno in tehnično premoč, temveč tudi strahovito nasilje. V nekaj mesecih sta pobila več talcev, kakor v vsem ostalem obdobju okupacije, čeprav sta neusmiljeno pobijala naše ljudstvo ves čas okupacije, požgala stana stotine vasi, v nekaterih vaseh celo pobila vse moške, nekaj deset tisoč ljudi sta odpeljala v konfinacijo, internacijo in koncentracijska taborišča. Ponovno se oživeli ali pa se porodili zločinski načrti o deportacijah deset tisočev ali celo vsega slovenskega prebivalstva. Ofenziva je zlasti v začetku povzročila nekaj izgub mlade partizanske vojske in odvzela narodnoosvobodilnemu gibanju osvobojevo ozemlje, težje posledice pa je pustila na terenu, kjer se je spričo krutega okupatorjevega nasilja v nekaterih predelih med ljudstvom pojavila demoralizacija in s pomočjo protiljudske duhovščine in italijanskega okupatorja širila bela garda, ki je grozila raznetiti državljansko vojno.⁷

Bela garda je spričo strahu in omahovanja ljudi pred strašnim okupatorjevim nasiljem politično poskušala odtegniti Osvobodilni fronti zlasti srednje sloje, z organiziranjem svojih oboroženih oddelkov vojaško zavreti zmagovito pot slovenske partizanske vojske, organizacijsko in moralno pa ohromiti delo Osvobodilne fronte s pomočjo pritiska, ki ga je na aktiviste in množice izvajalo pobesnelo okupatorjevo nasilje.

Kljub prizadevanju Osvobodilne fronte, da zajame vse politične in druge skupine, ki se niso spajdale s okupatorji, je vendarle nekaj skupin ostalo izven nje. Njihova vodstva so v obdobju visokega poleta narodnoosvobodilnega gibanja z besedami sicer nastopala proti okupatorju, v istem času pa nasprotovala oboroženi akciji, češ da je prezgodnja in da izziva okupatorjevo nasilje. Ta vodstva je visoki polet narodnoosvobodilnega gibanja skoraj povsem omejil na nepomembne kroge brez množic. Spričo novih razmer med sovražno ofenzivo in ne-posredno po njej so se omahljivi elementi v ljudskih množicah začeli približevati tem tako imenovanim »sredinskim« krogom.⁸

Nov politični in vojaški položaj je vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja naložil nove naloge, predvsem zbrati, reorganizirati in utrditi partizansko vojsko ter jo popeljati v neizprosni boj proti beli gardi, okrepiti in poglobiti politično delo za utrditev in okrepitev Osvobodilne fronte, pridobiti ali vsaj nevtralizirati omahljive plasti in elemente. Zato je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja že sredi sovražne ofenzive začelo zbirati partizanske enote in jih reorganizirati v brigade, ki so sicer takoj začele napadati okupatorske in belogardistične oddelke, vendar pa so v pravo ofenzivo prešle šele pozneje; reorganiziralo je tudi glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet in poglobilo politično delo v vojski.⁹

Poleg številnih pozivov beli gardi, naj preneha z bratomornim bojem, razglasov o amnestiji za zapeljane belogardiste in pozivov ljudskim množicam, naj sledijo Osvobodilni fronti, je njeno vodstvo pripravilo tudi peto zasedanje vrhovnega plenuma oziroma Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora. Ta je v začetku novembra 1942 v Ljubljani pretresel temeljna vprašanja slovenskega narodnoosvobodilnega boja in izrazil popolno

6 Franček Saje: Belogardizem; druga, dopolnjena izdaja, Ljubljana 1952.

7 Metod Mikuš: Italijanska ofanziva protiv narodnoosvobodilačke vojske u Sloveniji od 16. jula do 4. novembra 1942, v: Vojnoistoriski glasnik, 1950; Juvančič: Italijanski okupator v Ljubljani, 112–130.

8 Poročili Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča CK KPJ 14. 12. 1942, v: Jesen 1942 — Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 207 in 208 (navajam: Jesen 1942).

9 Jesen 1942, dok. 207 in 208.

soglasnost ter borbena enotnost vseh skupin, ki so sodelovale v Osvobodilni fronti. Poskusu okupatorjev in bele garde, da bi odtegnili Osvobodilni fronti srednje sloje, sta se Partija in Osvobodilna fronta uprli z lastnim bojem zanje. V boju za srednje sloje, razkroj »sredine« in izolacijo sredinskega vodstva od omahljivih elementov sta v glavnem uspeli. Obdržali sta srednje sloje, pridobili celo tri nacionalistične skupine za vstop v Osvobodilno fronto in cepili sredino tako, da so se njeni pošteni privrženci vključevali v Osvobodilno fronto, sredinski voditelji pa vse bolj približevali okupatorju.¹⁰

Te politične uspehe je omogočila tudi močna ofenziva narodnoosvobodilne vojske Slovenije od konca novembra 1942 do nastopa pomladi 1943. če je bila pretekla zima še velika ovira za aktivnost partizanskih enot po vsej Sloveniji, je bila v novi zimi 1942–1943 večina narodnoosvobodilne vojske na Slovenskem v ofenzivi. Ta se je začela z uspešnim napadom treh slovenskih in ene hrvaške partizanske brigade na močno utrjeno belogardistično postojanko Suhor pod Gorjanci dne 26. novembra 1942, ki je padla. Sovražnikove postojanke so nato padale druga za drugo in tudi v odprtih bojih z velikimi sovražnimi silami so imele partizanske brigade velike uspehe, o čemer priča izid operacij v Žumberku konec januarja in v začetku februarja 1943, hudi boji v Suhi krajini sredi marca ter do tedaj največja partizanska zmaga v Jelenovem žlebu 26. marca 1943. Vse te uspehe je v drugih slovenskih pokrajinah (Slovensko Primorje in Gorenjska) spremljala uspešna množična mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko.¹¹

Tisti čas, ko sta centralni komite KPJ in vrhovni štab NOV in POJ pripravljala ustanovno skupščino AVNOJ v Bihaču, je bilo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji torej sredi intenzivnega izpolnjevanja političnih in vojaških nalog po sovražnikovi ofenzivi. Malo pred tem se je z Dolenjskega preselilo v Polhograjske Dolomite, da bi imelo boljše stike z drugimi slovenskimi pokrajinami. Edvard Kardelj in Boris Kidrič sta odšla v Ljubljano, kjer sta reševala nekatera vprašanja narodnoosvobodilnega boja, pomembna ne samo za Ljubljano, temveč za vso Slovenijo (peto zasedanje vrhovnega plenuma OF, konferenca Delavske enotnosti itd.). Po Kidričevem odhodu iz Ljubljane sredi novembra 1942 je Edvard Kardelj ostal v njej še mesec dni. Zveze med vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji in vrhovnim štabom NOV in POJ, ki so dobro delovale spomladi in poleti 1942 (ena je bila po kurirju iz Ljubljane po železnici do Zagreba in od tam naprej, druga s posebnimi patroljami z osvobojenega ozemlja na Dolenjskem čez Hrvaško in Bosno v vrhovni štab obema pa se je konec julija 1942 pridružila še radijska zveza med Kočevskim Rogom in kominterno v Moskvi), je sredi avgusta pretrgala sovražnikova ofenziva na Kočevski Rog in preteklo je nekaj dolgih tednov, da so jih obnovili. Tako je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji prvo pošto vrhovnega štaba po sovražnikovi ofenzivi v Sloveniji prejelo šele okoli 22. decembra 1942; v njej so bila tudi pisma od oktobra 1942 dalje. Med njimi je bilo tudi Titovo pismo z dne 16. novembra 1942.

V svojem pismu je Tito sporočil:

»Te dni se bo formiral Narodnoosvobodilni svet Jugoslavije, ki ga bo sestavljalo več

10 Slovenski poročevalec, posebna izdaja, v: Jesen 1942, dok. 81–83; poročili Edvarda Kardelja CK KPJ 12. 11. in 14. 12. 1942, v: Jesen 1942, dok. 184 in 207; poročilo Borisa Kidriča CK KPJ 14. 12. 1942, v: Jesen 1942, dok. 208.

11 Lado Ambrožič: Partizanska ofenziva, Ljubljana 1966; isti: Bihač i oslobodilački rat u Sloveniji, v: Bihačka republika, I. knjiga, Bihač 1965, str. 171–185; poročilo Milovana Šaranoviča o akcijah I. operativne zone »Dolenjske« od jeseni 1942 do pomladi 1943, v: Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI — borbe v Sloveniji, knjiga 5; Tone Ferenc: Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str. 105–170; Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodno-osvobodilne borbe v Sloveniji, H. knjiga, Ljubljana 1961.

kot 50 članov iz vseh krajev in ki bo imel svoj izvršni odbor, to je neko vrsto narodne vlade. V ta svet bi morali vi določiti najmanj 6 članov izmed vidnih političnih delavcev Slovenije. ... Te dni bomo izdali razglas in resolucijo tega sveta, ki ju bo objavil radio Slobodna Jugoslavija.«¹²

Vsebina pisma kaže na to, da je to le sporočilo o bližnji ustanovitvi AVNOJ in naročilo o določitvi šestih predstavnikov iz Slovenije, od katerih naj dva čimprej prideta na sedež vrhovnega štaba. Pismo pa ne govori o tem, da naj bi slovenski delegati prišli na ustanovno skupščino v Bihač. Verjetno je, da sta CK KPJ in vrhovni štab takrat menila, da nima smisla vabiti delegatov iz Slovenije na ustanovno skupščino, ker ne bi mogli pravočasno priti v Bihač.

Kot rečeno, je to pismo prišlo do vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji še po ustanovni skupščini AVNOJ. Prvi je za ta pomemben dogodek zvedel Edvard Kardelj in sicer 2. decembra 1942 v Ljubljani, ko je v bunkerju hiše dr. Mavricija Neubergerja na Vilharjevi cesti poslušal radio »Slobodna Jugoslavija.« Takoj je sestavil osnutek komunikacije, ki bi ga naj sprejel izvršni odbor OF,¹³ in napisal članek »Obrisi nove Jugoslavije«, v katerem je orisal okolnosti, ki so privedle do ustanovitve AVNOJ in njegov pomen za novo Jugoslavijo.¹⁴ Še pred svojim odhodom v Dolomite je v pismu sekretarju CK KPS Francu Leskošku napovedal, da bo moral IOOF napraviti celo vrsto izredno pomembnih sklepov, na primer določiti ljudi za AVNOJ in — kar je še posebej pomembno — »tudi nekaj ukrepov, da bi tudi v sami Sloveniji direktno dobili pristanek naroda«. Sporočil je tudi, da je vest o ustanovitvi AVNOJ v Ljubljani navdušila ljudi.¹⁵

Ustanovitev AVNOJ kot vrhovnega političnega organa osvobodilnega gibanja narodov Jugoslavije se je popolnoma ujemala s težnjami in željami Osvobodilne fronte in seveda vanjo vključene večine slovenskega naroda. Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta sta že od začetka narodnoosvobodilnega boja razvijali tudi program vzpostavljanja novih odnosov med narodi Jugoslavije.

Potem ko je nacistična Nemčija aprila 1941 razkosala Jugoslavijo in dokončno razdrla versajski sistem mednarodnih pogodb, je njene dele zasedla sama ali pa jih je kot vojni plen razdelila med svoje pomagače Italijo, Madžarsko in Bolgarijo. Okupatorji in njegovi agenti iz vrst domače buržoazije so razkosane dele Jugoslavije ogradili z državnimi mejami in si prizadevali, da s pomočjo preizkušene načela »deli in vladaj« dobili zase čimvečje gospodarske in druge koristi.

Edina organizacijsko-politična vez med razkosanimi in surovemu nasilju in genocidu okupatorjev podvrženimi ter zaslužjenimi narodi Jugoslavije je ostala edinole Komunistična partija Jugoslavije. Še dolgo časa je bila edina organizacijska in moralno-politična sila, ki je zajemala vse jugoslovansko ozemlje ne glede na meje, ki so jih postavili imperialistični okupatorji. Bila je tudi prva, ki je po aprilski katastrofi 1941. leta, ko so okupatorji in tudi del jugoslovanske buržoazije razpihovali nacionalno mržnjo, znova dvignila ter z dejanji okrepila geslo o slogi in enotnosti narodov Jugoslavije.

Še sredi vojne vihre je centralni komite KPS v svojem letaku 15. aprila 1941 napovedal: »Na temelju resnične neodvisnosti vseh narodov Jugoslavije bo ustvarjena svobodna bratska zajednica.« In od tistih mračnih dni dalje je v programskih izjavah Komunistične partije Slovenije poleg poudarjanja boja za osvoboditev in združitev vseh Slovencev najti

12 Titovo pismo 16. 11. 1942 CK KPS v arhivih Centralnega komiteja ZKS (navajam: arhiv CK ZKS) in Instituta za izučavanje radničkog pokreta naroda Jugoslavije v Beogradu.

13 Kardeljevo pismo Francu Leskošku 2. 12. 1942 (Jesen 1942, dok. 196).

14 Slovenski poročevalec, posebna izdaja (Jesen 1942, dok. 194).

15 Kardeljevi pismi Francu Leskošku 2. 12. 1942 (Jesen 1942, dok. 196) in IOOF 4. 12. 1942 (Jesen 1942, dok. 201).

tudi geslo: »za slogo in enotnost zaslužjenih narodov Jugoslavije in vseh balkanskih narodov, za bratsko skupnost svobodnih in enakopravnih narodov«. ¹⁶

Prvo konkretizacijo tega gesla pomenita dva sklepa vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte z njegovega tretjega zasedanja dne 16. septembra 1941. V prvem, ko se je preimenoval v Slovenski narodnoosvobodilni odbor, je tudi razglasil: »Uresničujoč slogo in enotnost narodov Jugoslavije stopa Slovenski narodnoosvobodilni odbor v stalno zvezo z enakimi predstavniki drugih narodov Jugoslavije.« če je s tem bolj nakazal smer kakor pa obseg in obliko zveze Slovencev z drugimi jugoslovanskimi narodi, pa je v drugem sklepu, ko je slovensko partizansko vojsko vključil v narodnoosvobodilne partizanske oddelke Jugoslavije, napravil čisto konkreten korak v smeri formiranja enotne oborožene sile kot enega temeljnih atributov nove jugoslovanske državnosti. ¹⁷ Se bolj določno je svoj odnos do zveze z drugimi jugoslovanskimi narodi prikazala Osvobodilna fronta v začetku novembra 1941, ko je med prvimi sedmimi točkami svojega programa v tretji poudarila: »Stoječ na stališču naravne in usodne skupnosti jugoslovanskih narodov ne priznava OF razkosaanja Jugoslavije in deluje z vsemi silami za slogo in enotnost njenih narodov.« ¹⁸ In ko je tedaj Boris Kidrič ocenil uspeh polletnega dela Osvobodilne fronte, je zapisal tudi:

»Osvobodilna fronta je zastavila na nov način — v živem nasprotju z žalostno in škodljivo tradicijo — vprašanje skupnosti jugoslovanskih narodov. Postavila ga je na akcijskem temelju, to se pravi na temelju enotne in složne borbe narodov Jugoslavije proti njihovim zakletim sovražnikom. Marsikdo, ki se je nekoč penil v »jugoslovanskih frazah«, še danes ne razume, da so nekdanje koncepcije doživele popolni praktični in moralni zlom, da pa iz oborožene borbe jugoslovanskih narodov poganja nova, ljudska, s skupnimi žrtvami, s skupno bratsko krvjo povezana koncepcija narodne skupnosti jugoslovanskih narodov.« (Podrčrtal T. F.) ¹⁹

Da bi manifestirala slogo in enotnost narodov Jugoslavije, ki so se vojskovali proti fašističnemu in imperialističnemu jarmu, je Osvobodilna fronta 1. decembra 1941 priredila množično manifestacijsko akcijo. Izjavila je, da se ne sme nikoli več ponoviti stanje, ki je vladalo v stari Jugoslaviji. ²⁰

Se jasneje je bila poudarjena volja po bratskem sožitju jugoslovanskih narodov v pismu centralnega komiteja KPS iz srede decembra 1941, ko je ta poročal centralnemu komiteju KPJ, da bo izvršni odbor Osvobodilne fronte izdal »magnu charto slovenskih pravic«, v kateri bo poudaril: »a) o svoji usodi, zunanjih odnosih in notranji ureditvi bo odločal slovenski narod sam, b) slovenski narod vztraja slej ko prej na volji bratskega sožitja vseh narodov Jugoslavije itd., poudarja pa neomajno pravico do samoodločbe, vštevši pravico do odcepitve, c) ... « ²¹ Ti zahtevi je Osvobodilna fronta vključila v osmo točko svojega programa, ki pravi, da bo v skladu s slovesnimi izjavami Churchilla. Roosevelta in Stalina slovenski narod po svoji narodni osvoboditvi sam odločal o notranji

16 Proglas CK KPS konec aprila 1941; Kidričev članek »Naša nesreča in naša vera« iz začetka maja 1941 v Slovenskem poročevalcu maja 1941; gesla našega osvobodilnega boja v Slovenskem poročevalcu 22. 6. 1941; proglas vrhovnega plenuma OF v Slovenskem poročevalcu 2. 8. 1941 itd. (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 6, 8, 10, 11 in 18).

17 Sklep vrhovnega plenuma OF 16. 9. 1941 v Slovenskem poročevalcu 20. 9. 1941; odlok SNOO 16. 9. 1941 prav tam (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 38 in 40).

18 Izjava IOOF v glasilu Osvobodilna fronta, II, št. 1 (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 111).

19 Boris Kidrič: Pol leta Osvobodilne fronte, glasilo Osvobodilna fronta, I, št. I, (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 76).

20 Dare Jeršek: Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941–1942, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, str. 212–226.

21 Pismo CK KPS iz srede decembra 1941 (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 104).

ureditvi Združene Slovenije in o svojih zunanjih odnosih in da bo Osvobodilna fronta to elementarno pravico slovenskega naroda branila z vsemi sredstvi.²²

Enako jasno ali pa še jasneje je Osvobodilna fronta postavila svoj pozitiven odnos do zveze z drugimi jugoslovanskimi narodi v pozdravnem pismu svojega izvršnega odbora vrhovnemu štabu narodnoosvobodilnih partizanskih odredov in prostovoljske vojske Jugoslavije iz srede maja 1942. V njem je IOOF dejal, da želi in je prepričan, »da bodo junaške borbe in zmagoviti uspehi narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije — te naše enotne in organizirane na-rodne vojske Slovencev, Hrvatov, Srbov in Črnogorcev, ki ji poveljuje njen, v ognju oborožene borbe preizkušeni vrhovni štab — položili tudi temelje za bodoče bratsko sožitje narodov Jugoslavije in vseh južnoslovanskih narodov na podlagi narodne enakopravnosti in pravice slehernega naroda do samoodločbe.«²³

V svojem razglasu iz začetka junija 1942 je izvršni odbor OF povedal, da Osvobodilna fronta smatra, »da se bodoče bratsko sožitje jugoslovanskih narodov gotovo izrazilo v skupni državni obliki teh narodov. Samoodločba slovenskega naroda ni v nasprotju s skupno državo Južnih Slovanov, pač pa zahteva, da naj Slovenci v to državo pridejo kot svobodni narod, ki bo kot enakopraven član sporazumno in prostovoljno sprejel nove dolžnosti in se obenem uveljavil in zagotovil svoje pravice.«²⁴

Tako sta Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta že v prvem letu narodnoosvobodilnega boja postavili in postopoma razvili ter konkretizirali svoj program Združene Slovenije v svobodni in demokratični Jugoslaviji, ki bo temeljila na narodni enakopravnosti in pravici vsakega naroda do samoodločbe. Zato je povsem razumljivo, da so se ves čas v 1942. letu v Sloveniji pojavljale zamisli in predlogi o sklicanju nekakšne konference predstavnikov narodnoosvobodilnega gibanja iz vse Jugoslavije, na kateri naj bi izvolili »narodnoosvobodilni odbor za vso Jugoslavijo«. Boris Kidrič je to predlagal že v začetku januarja 1942,²⁵ Zoran Polič spomladi 1942,²⁶ Jože Rus septembra ali oktobra 1942²⁷ in Edvard Kocbek decembra 1942.²⁸ Toda to so le predlogi, ki jih je

22 Izjava IOOF v glasilu Osvobodilna fronta, II, št. 1; pr. še: poročilo CK KPS 7. 1. 1942 in članek Borisa Kidriča »Država v državic v glasilu Osvobodilna fronta, II, št. 6 (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 111, 120 in 122).

23 Pismo IOOF 16. 5. 1942 (Dokumenti ljudske revolucije, II, dok. 34).

24 Proglas IOOF junija 1942 (Dokumenti ljudske revolucije, II, dok. 94).

25 V pismu CK KPS z dne 7. 1. 1942, naslovljenem na CK KPJ, je Boris Kidrič predlagal: »Za naš položaj v Sloveniji bi bilo izredno ugodno, če bi se na svobodnem teritoriju lahko čim prej vršila konferenca zastopnikov osvobodilnega gibanja vseh narodov Jugoslavije. ... Konferenca naj bi bila v smislu enotne in složne borbe narodov J. proti okupaciji. Z našega stališča gledano bi bilo dobro, če bi se vzpostavil na tej konferenci Narodnoosvobodilni odbor ... vse J.a (Dokumenti ljudske revolucije, I, dok. 120).

26 Poličev predlog verjetno ni ohranjen, pač pa Kardeljev odgovor: »Tvoja zamisel o vzpostavitvi nekega skupnega političnega odbora za vse narode Jugoslavije je dobra, toda v tem trenutku je zaradi slabih zvez precej težko izvedljiva. Morda bo po sedanjih partizanskih zmagah — kmalu mogoča. Sporočili bomo na vrhovni štab, kakor hitro dobimo z njim zvezo.« (Kardeljevo pismo Poliču 12. 6. 1942, Dokumenti ljudske revolucije, II, dok. 71)

27 O Rusovem predlogu zvezo iz Kardeljevega pisma Francu Leskošku 2. 12. 1942, ko pravi, da »je tov. Andrej predlagal vzpostavitev nekega skupnega političnega vodstva za vse narode Jugoslavije.« (Jesen 1942, dok. 196).

28 Edvard Kocbek si je 6. 12. 1942 v svoj dnevnik zapisal: »Včeraj je bila seja izvršnega odbora. Predlagal sem, da bi Slovenci dali pobudo srbskemu in hrvatskemu osvobodilnemu gibanju za osnovanje narodnoosvobodilnega odbora za vso Jugoslavijo, ki bi imel značaj koalicije osvobodilnih oblasti za vse tri narode. Obenem sem predlagal, da bi ta odbor razglasil načelo samoodločbe za vse narode Jugoslavije, da bi izdal proglas na Makedonce, da bi se obrnil na vse Južne Slované, pozdravil združene zaveznike in zahteval odprtje druge fronte. Predlagal sem tudi, da bi napisali proglas na ameriške Slovence (to je storil IOOF konec leta 1942, glej pismo v arhivu CK ZKS, op. T. F.) in skušali poslati koga k njim v Ameriko. Predloge

najti v ohranjenih pisanih virih, moralo pa je takih predlogov biti vsekakor več, le da niso ohranjena pričevanja. še posebej je zanimivo to, da je izvršni odbor Osvobodilne fronte 5. decembra 1942, torej teden dni po ustanovitvi AVNOJ, toda ko še ni vedel zanjo, celo razpravljal o predlogu za »osnovanje narodnoosvobodilnega odbora za vso Jugoslavijo«, ki bi naj »razglasil načelo samoodločbe za vse narode Jugoslavije« itd.²⁹ Zato je tudi mogel Edvard Kardelj 14. decembra 1942 poročati centralnemu komiteju KPJ in Titu, da je bila dejansko zelo razširjena želja, da bi se ustanovilo enotno politično vodstvo za vso državo, ki bi v neki meri že imelo tudi elemente nove vlade in da je zato do ustanovitve AVNOJ v Bihacu prišlo v pravem času. In zato je tudi razumljivo, da je izvršni odbor Osvobodilne fronte z velikim veseljem pozdravil ustanovitev AVNOJ.³⁰

Po Kardeljevem prihodu na sedež vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Polhogrjskih Dolomitih je bila še isti dan, to je 12. decembra zvečer, seja izvršnega odbora OF, na kateri je Kardelj orisal zunanjepolitične razmere in govoril tudi o ustanovitvi AVNOJ. Zatem je IOOF razpravljal o predloženem komuniqueju in ga sprejel.³¹ V njem je poudaril, da so bili v Bihacu »začrtani prvi obris nove demokratične Jugoslavije, ljudske Jugoslavije, domovine svobodnih in enakopravnih narodov, v katero bo »svobodna in združena Slovenija od Trsta do Spilja, od Kolpe do Celovca vstopila z vsemi tistimi pravicami, ki ji bodo omogočile, da bo na njenih tleh gospodaril slovenski narod sama.«³² Izrazil je soglasje s sklepi ustanovne skupščine AVNOJ in na Kardeljev predlog imenoval za člane AVNOJ vse člane izvršnega odbora Osvobodilne fronte.³³ Izdal je tudi navodila svojih poverjeništvom v pokrajinah in okrožnim odborom za prirejanje sestankov, konferenc in zborovanj, na katerih naj bi govorili o pomenu ustanovitve AVNOJ in sprejemali pozdravne resolucije. Skoraj enaka navodila je sredi decembra 1942 izdal tudi politkomisariat slovenske partizanske vojske.³⁴

Skoraj po vsej Sloveniji, kjer je imela Osvobodilna fronta svoje postojanke, so tako njeni odbori kakor tudi vojaške enote in celo posamezniki na sestankih, zborovanjih in konferencah sprejemali resolucije s pozdravi tovarišu Titu, vrhovnemu štabu NOV in POJ in izvršnemu odboru AVNOJ. Ohranjenih je mnogo takšnih resolucij s terena in iz vojske, podatke o sestankih in zborovanjih pa je najti tudi v ohranjenih poročilih. Iz njih je moč razbrati, da je slovensko ljudstvo z zadovoljstvom sprejelo novico o ustanovitvi AVNOJ in vključitvi članov izvršnega odbora OF v njegov sestav ter zahtevalo novo, demokratično Jugoslavijo. Tako je na primer rajonski odbor OF v Mostu na Soči zapisal med drugim: Z največjim veseljem smo sprejeli vest o ustanovitvi Sveta, osnovnega zarodka narodne oblasti svobodne, demokratske, na socialni in nacionalni enakopravnosti temelječe Jugoslavije«. Partizani Zasavskega bataljona so na primer zapisali: »Slovenski partizani hočemo novo Jugoslavijo, v kateri bo združeni slovenski narod sam svoj gospodar in v kateri bodo odločevali ljudske, ne pa gosposke koristi. Hočemo svobodno zvezo južnoslovanskih narodov.«³⁵

Sto akcijo je izvršni odbor Osvobodilne fronte dobil množično potrditev za svojo solidarnizacijo s sklepi ustanovne skupščine AVNOJ. Tako vodstvo narodnoosvobodilnega

smo sprejeli.a (Edvard Kocbek: Tovarišija. Dnevniški zapiski od 17. V. 1942 do 1. V. 1943. Ljubljana 1949 (navajam: Kocbek, Tovarišija).

29 Prav tam.

30 Kardeljevo pismo CK KPJ 14. 12. 1942. (Jesen 1942, dok. 207).

31 Kocbek, Tovarišija, str. 279.

32 Slovenski poročevalec, posebna izdaja (Jesen 1942, dok. 193).

33 Jesen 1942, dok. 193; Kocbek, Tovarišija, str. 280–282.

34 Navodila IOOF 14. 12. 1942 v arhivu CK ZKS; bilten političnega komisariata iz srede decembra 1942 (Zbornik NOV, VI/4, dok. 126).

35 Arhiv CK ZKS, fond CK KPS, resolucije.

gibanja v Sloveniji kakor tudi ljudske množice so se zave-dale, da je s tem storjen nov, velik korak naprej pri ustvarjanju nove Jugoslavije. Kaže celo, da sta bila volja in hotenje tako vodstva kakor množic za čimprejšnjo ustanovitev nove Jugoslavije mnogo močnejša, kakor pa so njeno uresničenje dopuščale zlasti tedanje zunanjepolitične razmere.

KRATEK PREGLED RAZVOJA KPS IN OF V SLOVENSLEM PRIMORJU OD DECEMBRA 1942 DO SEPTEMBRA 1943*

Članek ima namen v skopih obrisih podati organizacijski razvoj Komunistične partije Slovenije in Osvobodilne fronte v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do kapitulacije Italije, da bi laže razumeli tamkajšnje dogodke o septembru 1943. leta. Ti niso bili nič spontanega, marveč sad ogromnega dela primorskih aktivistov po prvi pokrajinski konferenci KPS za Primorsko. To vztrajno in prizadevno delo je v odmevu takratnih zunanjih dogodkov predvsem vse večjih zmag protihitlerjevske koalicije, v kateri je Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije že silno veliko pomenila — dalo osvobodilnemu gibanju v Slovenskem Primorju tisto širino in moč, ki mu je bila potrebna, da kakovostno prerase v novo obliko boja — v splošen upor primorskega ljudstva proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju.

I. Razmere v Slovenskem Primorju jeseni 1942

Obdobje osvobodilnega boja do konca 1942 lahko v Slovenskem Primorju imenujemo začetke. Ne da bi se spuščali v vzroke in v posebnosti narodnoosvobodilne borbe v Slovenskem Primorju v tem času, lahko ugotovimo, da je po obsegu in kakovosti močno zaostajala za drugimi slovenskimi pokrajinami, predvsem pa za Dolenjsko in Notranjsko. Ko je bila drugod že skoraj docela razpredena organizacijska mreža OF in obstajalo osvobodeno ozemlje in na njem volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov, je politično delo v Slovenskem Primorju slonelo le na nekaterih posameznih aktivistih, ki so pridno in vztrajno delali ter prebujali primorsko ljudstvo. Obe dotedanji politični zborovanji, prvo 8. julija 1941 v Kremancah in drugo 6. aprila 1942 na Skalnici, kljub svojemu velikemu pomenu, nista vzpostavili trdne organizacijske mreže organizacij OF in KPS v Slovenskem Primorju. Šele novi Pokrajinski komite KPS za Primorsko, ki so ga sestavili aprila 1942, in v katerem so bili Tomo Brejc-Lojze, Jože Lemut-Saša in Anton Velušček-Matevž, je začel z organizacijskimi pripravami za razširitev posameznih žarišč osvobodilnega gibanja v široko in trdno organizirano mrežo celic in komitejev KPS in odborov OF. Sekretar Pokrajinskega komiteja Tomo Brejc je razmere v Slovenskem Primorju poleti 1942 opisal takole:

»Na splošno je položaj na Primorskem sedaj tak: Sovražnik hoče z nasiljem prestrašiti ljudske množice in uničiti naše gibanje, še preden bi prišlo do prave organizirane ljudske vstaje. Da je dobra organizacijska in idejna priprava porok za uspešno izvedbo načrtov, nam dokazuje Ljubljanska pokrajina. Naše organizacijske priprave niso v nobenem skladu z velikostjo nalog, ki so pred nami...

Naša največja težava na Primorskem je pomanjkanje srednjega in višjega kadra, ki ga v tem kratkem času ni bilo mogoče vzgojiti. To nam povzroča hude skrbi, kajti osvobodilno gibanje se širi, boj postaja vsak dan ostrejši...

Partija. Vse delo PK KPS za Primorsko je šlo in bo moralo iti tudi v bodoče, poleg organiziranja osvobodilnega boja, za ciljem, da čim prej zgradimo in postavimo na noge lasten, samostojen, idejno utrjen, borben in sposoben kader, ki bo obenem prost vsakršnega oportunitizma...

Ideološka vzgoja članov Partije ne zadovoljuje. Gre predvsem za pomanjkanje učne-

* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1. str. 105–170.

ga gradiva, so pa tudi pomanjkljivosti pri samih članih. Pokrajinski komite KPS šolanje dosledno in strogo zahteva, če je učno gradivo na razpolago...

Vprašanje posameznih okrožnih vodstev še ni urejeno, bo pa mogoče za nekaj od njih v kratkem. Druga okrožja bodo še čakala, ker ni na razpolago ustreznih moči.

KPS ima na Primorskem skupaj 53 članov na terenu. Socialni sestav je sledeč: 25 delavcev, 14 kmetov, 7 obrtnikov, 5 žensk ;in 3 intelektualci, drugi so v privatnih poklicih. Kandidatov je 31. V partizanih je 11 članov Partije in 8 kandidatov.

Slabosti naše partijske organizacije in to zelo velika — je v tem, da je z delavstvom vse pregnalo povezana. Kljub temu, da je delavstvo povsod in v glavni večini usmerjeno na levo, smo z glavnimi industrijskimi revirja ... navezali komaj prve rahle organizacijske stike. Vzrok sem že navedel. Mi sami ne moremo povsod, samostojnih kadrov pa v tem času z ozirom na splošno zaostalost še ni bilo mogoče zgraditi...

Toda partijska organizacija dela in napredek — naj si bo še tako skromen — je že tu. Le pomoči rabimo in smo prepričani, da nam jo bo Centralni komite KPS tudi dal, če mu bo to mogoče. Poudarjam še enkrat: Primorska je velika in za ves naš osvobodilni boj ogromnega pomena. Kar je bilo zamujeno, je treba nadoknaditi, kar se le da hitro. (Podčrtal T. F.)

OF. Na Primorskem dela zdaj okrog 100 odborov OF. Njihovo delo je v glavnem zbiranje hrane, obleke in obutve za partizane, zbiranje orožja, finančnih sredstev in propaganda za OF. Tipična slabost večine teh odborov je, da so v propagandi še kar močni, pač pa je v njih prav malo dobrih organizatorjev. To, da so se ljudje v zadnjih letih sploh odvaldili misliti na organizacijo, se pozna. Pokrajinskega odbora OF na Primorskem še vedno nimamo, ne obstojajo niti okrožni odbori v Gorici in Trstu, ker še vedno nimamo zanje pravih ljudi. Prav tu se vadi, kako različen je položaj tu od onega v Ljubljani. Izgledi, da bi mogli povsod urediti pravilno organizacijsko in upravno poslovanje OF, so bolj slabi, ker se položaj naglo zaostčuje. Skratka: za višja predstavništva OF do sedaj nismo mogli dobiti ljudi, s katerimi bi mogli sestaviti socialno in politično zanesljive in solidne odbore OF. Nekateri posamezniki so prav dobri in požrtvovalni, a se bojijo organizacije. Kljub tem težavam je naše delo v OF do sedaj že rodilo prav lepe uspehe. Povsod se zbira brana za partizane, pripravlja tople obleke za zimo itd. Kmetje kar se le da sabotirajo oddajo klavne živine in je sploh ne bi dali več, če bi jih mi mogli le količkaj uspešno zavarovati pred represalijami.«¹

Čez tri tedne pa je Tomo Brejc v pismu, ki ga je poslal štabu Soškega odreda, primerjal moč osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju in Ljubljanski pokrajini:

»Dejstvo pa je točno samo eno in sicer to, da je politična in organizacijska moč OF na Primorskem sedaj približno taka, kakor je bila lani meseca novembra v Ljubljanski pokrajini, moč partizanske vojske pa slična oni, ki je bila letos v začetku maja na Gorenjskem.

To pa pomeni, da se pri nas na Primorskem nahaja še v polnem razvoju, vrši se obširno organizatorsko in ideološko pridobivanje ljudskih množic za organizatorsko in ideološko platformo OF, pomeni, da je treba prodreti prav v globino ljudske duše, tam iskati in poiskati vse ono, kar je temni ljudstvu blizu in drago...²

Iz poročil je razvidno, da se je PK KPS za Primorsko sicer posrečilo pridobiti simpatije primorskega prebivalstva za Osvobodilno fronto, ni ga pa moglo organizacijsko zajeti, kakor tudi ne prodreti v delavska središča. Razmere se še nekaj časa niso mnogo spremenile. Ko se je vračal v domovino Boris Kraigher, ki je v noči med 30. in 31. avgu-

1 Poročilo PK KPS za Primorsko 22. 8. 1942 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (citiram: arhiv IZDG), f. 533.

2 Pismo T. Brejca 16. 9. 1942 v arhivu IZDG, f. 219.

stovi 1942 s skupino sedmih tovarišev zbežal iz italijanskega koncentracijskega taborišča Gonars, je analiziral razmere v Slovenskem Primorju. 9. oktobra 1942 je poročal Centralnemu komiteju KPS:

»Ljudstvo v splošnem z velikim veseljem sprejema partizane in zelo požrtvovalno zbira hrano za njih. Zato nimajo ti s prehrano nobenih težav. Nacionalna zavest ljudstva je razmeroma zelo visoka, borbena pripravljenost pa je za enkrat še ne dosega. Ljudje se boje represalij in dajejo partizanom vse, kar ti hočejo — samo žele, da bi v njihovi bližini ne vršili akcij...

Vsa organizacija sloni na posameznih krajevnih aktivistih — večinoma prišlekih iz Ljubljanske pokrajine — deloma partijskih deloma tudi vdanih članih OF, in mnogo manj na odborih, ki jih večinoma niti ni — okrožnih namreč, pač pa so terenski odbori.

OF je postala ponekod (spodnja Vipavska dolina) res množično narodnoosvobodilno gibanje, ki ima izrazito ljudski — plebejska značaj. Vendar pa ni moglo skoro niti najmanj zajeti malo premožnejših slojev... Zato je značilno za naše gibanje OF, da ni našlo še večjega razmaha v mestih — Gorici in Trstu, čeprav je tu vendar naš vpliv močno zrasel v primeru z onim maja meseca. Mislim, da vodstvo kot enega glavnih vzrokov za ta minimalni prodor med srednje sloje slovenskega življa Gorice in Trsta, pravilno pripisuje dejstvu, da mu doslej ni uspelo dobiti niti najmanjše zveze z delavstvom teh dveh mest.³

Takšne so bile razmere v Slovenskem Primorju, ko sta Centralni komite KPS in Glavno poveljstvo poslala tja svojo pomoč. Ko je Pokrajinski komite KPS 22. avgusta 1942 prosil zanjo, je v Ljubljanski pokrajini besnela velika italijanska ofenziva. Kljub temu je Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet avgusta 1942 določilo, da bo Loški odred odšel v Slovensko Primorje. Tam je bil takrat že Gregorčičev bataljon, ki so ga ustanovili 10. avgusta 1942 po prvi uspehi rekrutaciji latnika 1922, ki ga je Mussolini rad imenoval »jekleni letnik« (classe delaeciaio). Bataljon je 26. avgusta 1942 postal III. bataljon Loškega odreda, a je na predlog Pokrajinskega komiteja še naprej nosil Gregorčičevo ime. Tudi Loški odred, ki je pod vodstvom politkomisarja Dušana Pirjevca-Ahaca 20. oktobra 1942 prestopil bivšo jugoslovansko italijansko mejo, se je na predlog Pokrajinskega komiteja preimenoval v Soški odred.⁴

Ko je Boris Kraigher 9. oktobra 1942 poročal o razmerah v Slovenskem Primorju, je Centralni komite KPS že določil, da bo odšel tja dotedanji član Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet dr. Aleš Bebler, brž ko konča svoje delo na Notranjskem.⁵ Dr. Aleš Bebler je prispel natančno po treh tedna potovanja 15. novembra 1942 v bližino Vogrskega, in to kot inštruktor CK KPS ter politično in vojaški poverjenik IOOF⁶ novembra 1942 mu je Centralni komite KPS sporočil: »Za enkrat ne moremo poslati nikogar več v pomoč. Vitez bo zaposlen drugje. Pač pa dobite v pomoč poverjenika kršč. socialistov in morda tudi sokolov.«⁷ Franca Ravbarja-Viteza so potem, ko sta z Borisom Kraigherjem prišla iz Slovenskega Primorja (od tam sta odšla 30. oktobra 1942), poslali na Gorenjsko, kjer je postal politkomisar III. operativne cone »Alpske«.⁸ Poverjenik krščanskih socialistov dr. France Škerl Jurij Nuškin pa je prišel v Slovensko Primorje sredi decembra 1942.

Dejstvo, da je bilo tedaj primorsko ljudstvo Partiji in Osvobodilni fronti splošno vdanost, organizacijsko pa še ne zajeto, je naravnost zahtevalo partijsko konferenco. Pokra-

3 Arhiv pri Centralnem komiteju ZKS (citiram arhiv CK ZKS), štev. 396.

4 Borec 1954, str. 72; Kronika 1954, II., 2, str. 89–94.

5 Kidričevo pismo 5. 10. 1942 v arhivu CK ZKS, št. 310.

6 Poročilo dr. A. Beblerja 15. 11. 1942 v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov (citiram: Zbornik), del VI., knjiga 4, dok. št. 89, str. 262.

7 Arhiv CK ZKS, št. 573.

8 Padel 14. januarja 1943 v Poljanski dolini.

jinski komite KPS za Primorsko jo je začel pripravljati še pred Beblerjevim prihodom. Nanjo naj bi bili prišli tudi ljudje, ki so se pri svojem delu na terenu pokazali za primerne, da jih vodstvo pritegne v politični aktiv. Poleg tega so bili, s prispelo pomočjo dani vsi pogoji, da se pokrajina razdeli na okrožja in da začno v njih graditi trdno mrežo organizacij KPS in OF.⁹

II. Prva pokrajinska konferenca KPS za Primorsko

Osnovno gradivo za vprašanja, ki naj bi jih bila obravnavala prva pokrajinska partijska konferenca KPS za Primorsko, so navodila Centralnega (komiteja KPS, ki jih je ta poslal v dveh pismih Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko. Prvo pismo sta napisala Franc Leskošek - Luka in Boris Kraigher - Janez 16. novembra¹⁰ na osnovi Kraigherjevega ustnega poročila, ko je v prvi polovici novembra 1942 prispel na sedež Centralnega komiteja KPS, drugo pa je napisal Edvard Kardelj 20. novembra 1942¹¹ na osnovi poročila štaba Soškega odreda in Kraigherjevega pisanega poročila z dne 9. oktobra 1942. Obe pismi v glavnem enako analizirata razmere v Slovenskem Primorju in dajeta enake naloge, le da je Kardeljevo obširnejše, bolj poglobljeno in zajema vse plati osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju. Obe sta bili polnomočni in podajali stališče celotnega Centralnega komiteja KPS.¹²

»Ni nobenega dvoma, pravi tovariš Kardelj, »da je naša Partija na Primorskem v rezultatu večjega prizadevanja dosegla znatne uspehe in da so položeni trdni temelji za njen nadaljnji razvoj. Prva naloga, ki ste jo od nas sprejeli, namreč vzpostaviti osnovne postojanke, od koder se bo potem lahko naše delo razvijalo v širimo, je brez dvoma izpolnjena. Prav tako ste uspeli doseči znatne uspehe na področju splošne agitacije in propagande ter formiranja prvih partizanskih odredov, ki imajo vse pogoje, da bi se v relativno kratkem času razvili v dobro partizansko vojsko, ki bo sposobna na področju Primorske izvršiti izredno važne naloge v bodočnosti, ki odpadejo prav na ta sektor. V tem pogledu CK KPS v celoti potrjuje in odobrava vaše ukrepe in smatra, da ste upravičili zaupanje CK, s katerim vas je poslal na ta izredno važni sektor naše fronte.

Toda istočasno je naša partijska organizacija na Primorskem in sam PK v svojem delu pokazal znatne slabosti in napake, ki gotovo ovirajo hitrejši napredek naše Partije v Primorju.«

Kot prvo pomanjkljivost omenja praktičizem in drobnjekarstvo pri delu z množicami: »Vi hitite od vasi do vasi, od problema do problema, rešujete težave izgradnje partizanske vojske, rešujete posamezne organizacijske probleme naše Partije in OF, pečate se s problemi naše tehnike itd.« in svetuje: »Trebja je imeti pred seboj jasne perspektive za bodočnost in tudi jasen načrt za delo, po katerem naj se zajamejo spontani procesi v ljudskih množicah in kanalizirajo v smeri, ki edina lahko zajamči zmago slovenskemu ljudstvu in naši veliki osvobodilni stvari... Svoje delo si morate v organizacijskem pogledu tako urediti, da vas ono ne bo popolnoma absorbiralo in da psi boste ohranili tako širok razgled nad dogodki okoli vas, kakor tudi (da boste znali razlikovati, kaj je važno in kaj ni važno.«

Za drugo pomanjkljivost šteje sektaštvo, ki se kaže »zlasti v zoževanju množične (opore sedanjega osvobodilnega boja, ki ga vodi naša Partija. Samo tako je mogoče razu-

9 Tomo Brejc, ustni vir.

10 Zbornik VI/4, dok. št. 93, str. 271–275.

11 Arhiv CK ZKS, št. 338.

12 Sporočilo CK KPS 27. 11. 1942 v arhivu IZDG, f. 535. Verjetno so šele tega dne odposlali obe pismi.

meti, da na Primorskem vse doslej ni uspelo izgraditi resničnega vodstva OF pa tudi ne prave organizacijske mreže OF spodaj. Naša primorska OF pravzaprav — po naših vtisih sestoji iz gibanja naših simpatizerjev, simpatizerjev za ZSSR in celo zgolj simpatizerjev za zavezniški blok.«

Za največjo pomanjkljivost dotedanjega dela Partije v Slovenskem Primorju pa šteje dejstvo, da ni zajela delavskih središč. O tem pravi: »Ogromna večina množic, ki jih je doslej zajela naša Partija v OF, so kmečke množice. Proletariata to gibanje ni zajelo, v proletarskih množicah so pozicije naše Partije izredno slabe... Iz tega sledi, da mora naša partijska organizacija na Primorskem vložiti vse sile, da popravi svojo slabost glede svoje nepovezanosti s proletariatom. Danes mora biti težišče njenega prizadevanja na zajetju in mobilizaciji proletarskih — slovenskih in italijanskih množic. V te delavske centre mora preiti tudi središče našega partijskega življenja.«

Poleg naloge, odpraviti vse te pomanjkljivosti, postavlja še glavno nalogo: »Treba je splošne simpatije ljudskih množic in njihovo privrženost ciljem osvobodilnega gibanja vztrajno dvigati na večjo višino, pretvarjati jih v aktivno bojovno silo, organizacijsko jih učvrščevati. Vse vesti iz Primorja govore, da so množice za nas, toda borbene pripravljenosti, da ni v teh masah. Dva faktorja vplivata na bojovno pripravljenost ljudskih množic: objektivni pogoji in sposobnost revolucionarne avantgarde, mobilizirati mase za borbo. Ni dvoma, da že sedaj obstoje na Primorskem ugodni pogoji za razvoj množične borbe. Ti pogoji bodo iz dneva v dan postajali v naslednjih mesecih vse ugodnejši. Vse je potemtakem odvisno od naše aktivnosti in sposobnosti.«

Zatem določa konkretne organizacijske naloge, med katerimi so gotovo najvažnejše:

1. organizacijsko in politično zajeti vse slovensko področje od hrvaške meje do Režije in morja, tudi Trst, Gorico in druga mesta,
2. prenesti težišče partijske organizacije v mesta, v industrijska središča,
3. posvetiti posebno pozornost Trstu,
4. posvetiti vso pozornost izgradnji okrožnih in nižjih komitejev in sicer nemudoma, kjer je za to na razpolago ustrezní kader,
5. izgraditi lastno tehniko, zveze

Franc Leskošek in Boris Kraigher sta našela iste naloge in dodala:

»Da čim hitreje in pravilneje izvedemo vse zgornje politične naloge, je nujno, da organizirate takoj, če še niste, partijsko posvetovanje o onem obsegu, kot ste že sklenili (podčrtal T. F.). Če je mogoče — ne da bi na to čakali — nam sporočite, kdaj se bo to vršilo, da pošljemo po možnosti našega delegata.«

Dr. Aleš Bebler je 25. novembra 1942 poklical Dušana Pirjevca-Ahaca iz Tolminskega Loma na sedež Pokrajinskega komiteja na Vogrsko. Ta je naslednji dan zvečer krenil na pot in prišel tja 27. novembra. Zvečer so imeli sejo Pokrajinskega komiteja, na kateri so bili navzoči dr. Aleš Bebler, Tomo Brejc, Anton Velušček¹³ in Dušan Pirjavec. Analizirali so razmere v Slovenskem Primorju in priprave za prvo pokrajinsko partijsko konferenco. Ker so Italijani naslednji dan aretirali sekretarja Pokrajinskega komiteja Toma Brejca, sta začela poročili za konferenco pripravljati dr. Aleš Bebler in Dušan Pirjavec, in sicer Bebler o splošnih nalogah Partije, Pirjavec pa o njenih vojaških nalogah. Te priprave so trajale od 28. novembra do 2. decembra 1942, ko je dr. Aleš Bebler odšel na konferenco, Dušan Pirjavec pa je zaradi razbitega kolena ostal na Vogrskem.¹⁴

Konferenca je bila 4. in 5. decembra 1942 v majhni opuščeni cerkvi na Vrhu pri Bra-

¹³ Ubit v tržaški rižarni februarja 1945.

¹⁴ Dnevnik D. Pirjevca-Ahaca v arhivu IZDG, f. 219; D. Pirjavec, ustni vir.

niku.¹⁵ Udeležilo se je je 16 tovarišev (dr. Aleš Bebler, Anton Velušček, Darko Marušič,¹⁶ Avgust Dugulin, Avgust Špacapan, Julij Beltram, Bojan Štih, Andrej Kumar, Srečko Čebtron, Ivan Kosovel, Martin Greif, Vidko Hlaj).¹⁷

Dr. Aleš Bebler je v svojem referatu najprej orisal razmere v svetu, nato pa razmere v Sloveniji, še posebej pa v Slovenskem Primorju. Zatem je govoril o Partiji na Primorskem in dejal, da je povsod na čelu narodnoosvobodilnega gibanja in močna po svojih zvezah z ljudskimi množicami, da pa organizacijsko bolega. Predvsem je premalo sistematičnosti v delu (ponekod je več aktivistov na kupu, druge pa so popolnoma zapuščeni predeli), »kustaničerski«¹⁸ sistem, nizka raven teoretične izobrazbe; velik organizacijski zaostanek v delavskih središčih (Trst, Idrija, Rabelj), kjer je Partija zelo šibka ali pa je sploh ni (Rabelj). Dejal je: »Avantgardna vloga proletarskih sil in razmah narodnoosvobodilnega gibanja trpi, ker je samo kmečkobajtarska, ker ni še pokazal svoje sile tržaški luški delavec, tržiški kovinar in idrijski knap. Opozoril je tudi na to, da je v Slovenskem Primorju veliko odličnih in požrtvovalnih aktivistov OF, ki zaslužijo, da jih sprejmejo v Partijo.

Nato je govoril o Osvobodilni fronti in poudaril, da ji je ogromna večina primorskega ljudstva naklonjena in se vanjo tudi vključuje. Toda vse preveč je prepuščena spontanemu razvoju, ki že začenja aktivistom rasti čez glavo. Zaradi organizacijskih pomanjkljivosti in neuspelega navezovanja stikov s katoliško sredino razvoj Osvobodilne fronte v mestih zelo zaostaja. Kljub velikim uspehom pri pridobivanju množic za osvobodilno gibanje pa je v primeri z razvojem v Ljubljanski pokrajini še zelo velik zaostanek, zlasti v oblikah dela (ni Narodne zaščite, ni rednega pobiranja davkov in nabiranja posojila, počasna rekrutacija v partizane itd.). Zaradi pomanjkljivega dela organizatorjev, predvsem zaradi »kustarničestva« in sektaštva, so ostali nekateri predeli še docela neorganizirani (Rabelj, del Pivke, del Brkinov, Beneška Slovenija, Tržič itd.).

V drugem delu svojega referata je Bebler govoril o nalogah in uvodoma dejal: Mednarodni položaj ter položaj v ostalih predelih Slovenije in Jugoslavije terja, naš domači pa dovoljuje, da naglo stopnjujemo organiziranost in napadalnost primorskega slovenskega ljudstva in italijanske manjšine kot revolucionarnega faktorja prvovrstnega pomena. Dolžnost in možnost imamo, da vržemo na tehnično zgodovine revolucionarno energijo tri četrt milijona prebivalcev naše pokrajine in da njihova antifašistična čustva in požrtvovalnost usmerjamo do vedno večjih oblik boja proti fašizmu vse do narodne vstaje. Nato je povedal, s kakšnimi ukrepi je treba vse to doseči. Da bi se Partija okrepila, je potrebno:

15 Doslej je veljalo, da je bila konferenca 1. in 2. decembra 1942. Tako pravi tudi Julij Beltram v Goriškem zborniku (Gorica, 1957, str. 101). Vendar pa podrobnejše raziskovanje dokumentov pove, da to ne drži.

Dr. Aleš Bebler je namreč 1. decembra 1942 pisal Centralnemu komiteju KPS: »Namesto poročila o splošnem stanju pošiljam svoj osnutek referata za partijsko konferenco, ki smo jo sklicali in ki se bo, vsa, i tako upamo, kljub Lojzetovi aretaciji lahko vršila v začetku decembra (podčrtal T. F.). Pisma pa ni odposlal takoj, ker je čakal, da bo Dušan Pirjevec priložil še svoje poročilo. Ta ga pa ni napisal, ker se je zamudil z referatom o vojaških nalogah. Zato je 3. decembra 1942 (podčrtal T. F.) dr. Aleš Bebler pripisal še nekaj vrstic, med njimi:

»Konferenca se bo vršila. Ko oddajam to pismo, je prispelo že 8 delegatov (iz 5 okrožij, med njimi najvažnejša Trst in Gorica). Lahko torej smatrate, da se je vršila (podčrtal T. F.) in objavite, če se vam zdi umestno, katerega od pozdravnih telegramov — Resolucijo pa bomo še pilili in izpopolnjevali (Arhiv CK ZKS št. 576; Zbornik VI/4. dok. 115, str. 330–332.)

Potemtakem je bila konferenca vsekakor po 3. decembru 1942. Iz dnevnika D. Pirjevca-Ahaca pa lahko razberemo, da je dr. Aleš Bebler odšel z Vogrskega 2. decembra in se vrnil 6. decembra 1942 (Arhiv IZDG, f. 219), če je konferenca trajala dva dni, potem je mogla biti samo 4. in 5. decembra 1942. To potrjuje tudi dnevnik Bojana Štiha.

16 Padel 17. novembra 1943 v Zgornjem Lokovcu.

17 Štirih udeležencev nisem mogel ugotoviti.

18 Rokodelstvo, v prenesenem smislu drobnjkarstvo.

a) naglo in množično (celo kampanjski) sprejeti vanjo vse dobre aktiviste OF, ki to žele, b) izgraditi okrožne in rajonske komiteje, c) bojevati se proti sektaštvu, d) člane teoretično izobraziti, e) izboljšati sil dela (ločiti važno od nevažnega). Zato naj bi pokrajinski partijski konferenci sledile okrožne partijske konference, ki naj bi se začele v delavskih središčih. Da bi se okrepila OF, pa je potrebno: a) sklicati plenum Pokrajinskega odbora OF, b) pogajati se s katoliško sredino, c) izgraditi okrožne odbore in pritegniti vanje predstavnike izrazito zavezniških skupin, d) vzgajati ljudi v disciplini in trdnejši povezati ter uvesti redno pobiranje davkov in posojila. Govoril je še o delu med italijansko narodnostno manjšino, o okrepitvi vojske (rekrutacija letnikov 1923 in 1924, ustanovitvi enot Narodne zaščite, ustanovitvi borbenih skupin po mestih), o obveščevalni in varnostni službi, o tehnikah in publicistiki.¹⁹

Referat Dušana Pirjevca, ki so ga na konferenci prebrali, je najprej ugotovil, da je Komunistična partija Slovenije zagotovila pravičen razvoj narodnoosvobodilnemu boju v Slovenskem Primorju, kar dokazujejo množična rekrutacija v partizane, razplamtevanje narodnega upora in znatni vojaški uspehi partizanskih čet. Nato je opozoril, da so pred narodnoosvobodilno vojsko nove in odgovorne naloge. Kljub temu, da se je okupatorjevo nasilje okrepilo, je treba še naprej razplamtevat narodni upor, zlomiti vse ofenzivne sovražnikove poskuse in v kali zatreti namere belogardistov, da bi na Primorskem zanetili državljansko vojno. Ker je prva neposredna naloga partizanske vojske oborožiti se pri okupatorju, mora po vsem Slovenskem Primorju preiti v odločno ofenzivo.

V ta namen morajo partijske organizacije v vojski opraviti pomembno delo. Njih prva in najvažnejša naloga je, usmeritvi vse enote v napad, zlasti še, ker se je ob množični rekrutaciji v partizane zmanjšala njihova vojaška aktivnost. Njih druga naloga je, dvigniti disciplino in delavnost komandnega in politikomisarskega kadra. Tretja naloga partijskih organizacij v vojski je, da ustvarijo v njej železno, zavestno disciplino in vojaško strumnost ter dosežejo pri tovariših brezpogojno in točno izvrševanje vseh povelj. Ker je po množični rekrutaciji v partizane prišlo v vojsko mnogo novincev, ki še niso služili vojake, in sta zato borbena sposobnost in vojaška izurjenost vojske zelo popustili, je četrta naloga Partije v vojski, da ustvarja ustrezne pogoje in sodeluje pri čim uspešnejšem vojaškoizobraževalnem delu po partizanskih enotah. Njih peta naloga pa je, ustvariti vse potrebne pogoje in sodelovati pri čim uspešnejšem vzgojnopoličnem delu v partizanskih enotah.

Da pa bodo partijske organizacije v vojski kos tem nalogam, morajo biti ustvarjeni določeni pogoji: 1. naglo je treba okrepiti partijske organizacije s čim širšim sprejemanjem novih članov in kandidatov; 2. ustvariti je treba organizacijsko trdne in redno poslušne partijske organizacije in jih začeti načrtno izgrajevati tam, kjer jih še ni; 3. vztrajno je treba dvigati politično in ideološko izobrazbo članov KP in jih vzgajati v prave partijce; 4. okrepiti je treba disciplino in strumnost v partijskih organizacijah, da se bodo vse, smernice hitro in brezpogojno izvrševale; 5. preiti je treba k množičnemu političnemu delu v četah; 6. po četah in bataljonih je treba ustvariti množično organizacijo Zvezo komunistične mladine z vsemi njenimi organi.²⁰

Po dva dni trajajočem razpravljanju so sprejeli resolucijo. Ta ugotavlja v uvodu, da je KPS dosegla lepe uspehe v boju proti fašizmu in v kratkem času združila slovenske ljudske množice v mogočno vseljidsko gibanje OF ter ustanovila ljudsko partizansko vojsko. Dalje pravi, da so se komunistične organizacije na Primorskem, odkar jih neposredno vodi CK KPS, prerodile in žanjejo iz dneva v dan večje sadove. Vendar še vedno niso izginili ostanki starega sektaštva, ki se kažejo v tem, da iščejo aktivisti pri množičnem delu

19 Dnevnik zapiskov dr. A. Beblerja v arhivu IZDG, f. 1.

20 Arhiv IZDG, f. 535.

zgolj že izrazite simpatizerje in je zaradi tega Partija številčno šibka ter še ni zajela vseli predelov Slovenskega Primorja, zlasti pa je šibka v proletarskih središčih. Zato mora sprejeti v svoje vrste vse, ki to žele in zaslužijo, pri čemer naj odloča samo borbenost in vdanost stvari slovenskega naroda in delovnega ljudstva. Nove člane in kandidate je treba čim hitreje povezati v celice oziroma kandidatske skupine ter vzpostaviti redno poslujoče rajonske in okrožne komiteje Partije. Za drugo nalogo določa dvig ideološke ravni članov in kandidatov ter krepitev Zveze komunistične mladine Jugoslavije.

O Osvobodilni fronti v Slovenskem Primorju ugotavlja, da doživlja znaten organizacijski razmah in da velika večina ljudstva z njo simpatizira in se vanjo vključuje, tako da aktivisti še »zdaleč ne morejo zajeti vseh sil, ki se nudijo, jih smotno zaposliti in vključiti v načrtno delo. To pa zato, ker je delo sektaško in »rokodelsko, kar se izraža v vsem, da aktivisti ne pritegujejo k delu zaveznikov, marveč hočejo opraviti vse sami in se izgublajo v nevažnih podrobnostih, obiskujejo osebno vse neštete sestanke in razgovore, ne znajo pa najti sodelavcev in jih vzgojiti k samostojnemu delu... Največkrat ne razumejo, kakšnega političnega pomena je organizacijska izgradnja OF, vzpostavitev terenskih odborov OF v vseh vaseh, podjetjih, ustanovah, ulicah, poklicih itd., ženskih odborov OF in pa ustanovitev in redno poslovanje rajonskih in okrožnih odborov OF.

O nalogah pravi resolucija: »Če hočemo zgraditi močno, široko in do kraja bojevito gibanje OF, ki bo v njem utelešen ves srd našega naroda proti fašističnim zatiralcem, je treba zgoraj naštetih napake temeljito odpraviti. Edino tako bomo dosegli, da bo tudi naše Primorje dalo svojemu narodu to, kar je od njega pričakovati — močan oborožen odpor okupatorjem. To je tem pomembnejše, ker ima oborožen boj proti fašizmu na Primorskem tudi velik mednarodni pomen, saj kaže, da se je protifašistična vojna zanesla v notranjost ene izmed vodilnih fašističnih držav — fašistične Italije.

Zato postavljamo poleg rekrutacije v partizane kot trenutno glavno udarno nalogo zgraditi množični rezervni partizanski vojski kot prvo stopnjo k množični partizanski vojski. Ta rezervna partizanska vojska je Narodna zaščita (NZ). Delavnost organov OF bomo odslej merili po tem, koliko čet Narodne zaščite so ustvarili poleg števila novincev, ki so jih podali v partizane.

Pri reševanju vojaških nalog je treba imeti pred očmi, da je za bodoči razmah oboroženega baje najpomembnejše aktivizacija partizanskih in zaščitnih čet pri pridobivanju novega orožja.

Pri vsem našem množičnem delu nam bo v veliko pomoč, če boino znali združiti tudi mladino okoli OF in jo povezati v množično Zvezo delovne mladine (ZDM), ki naj bo organizacijski okvir za vse narodnoosvobodilno udejstvovanje slovenskih fantov in deklet, tako v mestu kakor na vasi.

Slovenski komunisti moramo delati tudi med italijansko narodnostno manjšino na Primorskem in med italijanskim vojaštvom. Kljub slabostim bele garde na Primorskem ne smemo pozabljati na njeno stalno nevarnost ...²¹

Sprejeta resolucija kaže, da je konferenca realno ocenila razmere v Slovenskem Primorju. Dr. Aleš Bebler je o nji poročal Centralnemu komiteju KPS 14. decembra 1942:

»Kakor iste razvideli iz prve številke „Vestnika«, se je vršila naša prva pokrajinska konferenca. Zelo dobro je uspela. Delegatov je bilo 16. Vzdušje odlično, soglasje popolno. Lojze je izbral res najboljše, kar je bilo na razpolago. Kakor razvidite iz resolucije, smo proglasili sektaštvo in kustarničestvo za glavni nevarnosti, za glavni nalogi pa rekrutacijo in masovno NZ. Mislim, da smo pravilno zadeli.«²²

Centralni komite KPS je 31. decembra 1942 sporočil Pokrajinskemu komiteju KPS

21 Vestnik PK KPS za Primorsko, I/i, 10. decembra 1942.

22 Zbornik VI/4, dok. št. 124, str. 354–358.

za Primorsko: Sprejeli smo resolucijo I. pokrajinske konference KPS za Primorsko... Smatramo, da je osnovna politična linija vaše I. partijske konference pravilna in bo brez dvoma privedla do rezultatov. Pozdravljamo ta vaš organizacijski uspeh, ki za celo našo Partijo predstavlja izredno važen dogodek.²³

Na konferenci so bili samo delegati iz srednjega in Južnega dela Slovenskega Primorja. Delegati iz Severne Primorske pa so imeli v noči med 22. in 23. decembrom 1942 v Kanalskem Lomu v Žefovem seniku posebno partijsko posvetovanje, ki ga je vodil Dušan Pirjevec-Ahac. Navzoči so bili: Franc Šavli-Medved, Ferdo Kravanja-Skalar,²⁴ Jaka Stucin-Cvetko²⁵, Jaka Platiša-Franc, Albin Kovač, Jaka Baški, Adrijan Kumar-Borigoj in Franc Jakopič, ter štab II. bataljona Soškega odreda (komandant Tone Bavec-Cene in politkomisar Emil Filipčič-Ličan).

Po uvodni besedi o prvi primorski partijski konferenci in namenu posvetovanja so poročali delegati o razmerah v posameznih okrožjih. Nato so nadrobno razpravljali o resoluciji in končno sprejeli načrt za delo. Poročila so pokazala, da so pritegnili v zadnjem času v delo že precej zaveznikov, posebno v Idriji in Tolminu; da so se utrdili v Bovcu, kjer so našli nekaj starih članov KPI in prišli preko njih v stik z Rabljema; da so dobili nekaj stikov s Čedadom ter da je območje okrog Kanala skoraj popolnoma neobdelano. Ugotovili so, da so delali tiste napake, ki jih je kritizirala konferenca. Sprejeli so enake sklepe, kot jih je sprejela konferenca. Na posvetovanju so določili tudi nova okrožja in rajone: tolminsko (z rajoni Tolmin, Kobarid, Bovec, Rezija, Trenta), baško (z rajoni Cerkno, Podbrdo, Bukovo, Sv. Lucija), idrijsko (z rajoni Idrija-mesto, Idrija-okolica, Vojsko in Črni vrh) in kanalsko (z rajonoma Kanal in Kal).

O vzdušju na posvetovanju je poročal Dušan Pirjevec: Posvetovanje je potekalo v popolnem soglasju. Na mene so napravili vsi zelo ugoden vtis.²⁶

III. Delo Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko za uresničenje sklepov prve partijske konference

1. Rekrutacija v osvobodilno vojsko

Konferenca je za najpomembnejšo nalogo postavila rekrutacijo v partizane. Izvajati to nalogo je bilo še posebej nujno, ker je hotel fašistični režiral pobrati v vojsko vse, kar je še ostalo doma. Zato je štab Soškega odreda sklenil fašiste prehiteti. Da bi pa fašisti ne izvajali represalij nad svojci rekrutirancev, je sklenil, da bo rekrutiral s pozivnicami in tako ustvaril videz, da so bili mladeniči vzeti s silo. Ko je PK KPS razposlal prazne pozivnice okrožnim komitejem, je naročal: »Na noben način ne smemo uporabljati sile: Pozivnico je treba izpolniti z imenom mobiliziranca, zgoraj se napiše tekoča številka, ki naj bo precej visoka, celo čez tisoč, da tako ustvari videz velikega števila partizanov, spodaj pa za komandanta in politkomisarja naj podpišeta dva člana okrožnega komiteja Partije ali odbora OF.«²⁷ Rekrutacija je zelo dobro uspela. Tako je poročal politkomisar Soškega odreda Dušan Pirjevec: »Rekrutacija v partizane je bila v zadnjem času zelo močna, posebno na terenu okrog Idrije in Cerknega ter v Vipavski dolini. Prav tako smo dobili tudi nekoliko več fantov iz Brd, kjer v začetku nismo mogli nič rekrutirati. Prišla je tudi prva delavska skupina iz Trsta. V kritje staršem novincev fingiramo nasilje z dostav-

23 Arhiv CK ZKS, št.352.

24 Padel sredi oktobra 1944 pri Paljevem v Slov. Primorju.

25 Padel v nemški ofenzivi proti IX. korpusu konec marca- začetek aprila 1945.

26 Poročilo D. Pirjevca 24. 12. 1942 v arhivu IZDG, f. 532.

27 Navodilo PK KPS za Primorsko 22. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

Iljanjem kategorično formuliranih pozivnic. Sredstvo se je pokazalo za zelo učinkovito. Rekruti na ta način laže odhajajo in so sami zelo zadovoljni.²⁸

Okrožni komite KPS Gorica je s pomočjo I. čete I. bataljona Soškega odreda samo v večernih urah 22. januarja 1943 na Vogrskem, v Prvačini, Šempetru, Bukovici, Volčji dragi in Vrtojbi rekrutiral 42. mladeničev, kar je tedaj pomenilo pol bataljona.²⁹ 24. februarja 1943 je poročal: »Rekrutiranih je bilo okoli 200 novincev, med katerimi je 10 žensk. Maršikje so odhajali že nekoliko oboroženi. Mod novinci je bilo približno 30 delavcev.«³⁰

Enako je uspela mobilizacija tudi na Severnem Primorskem.

Tako je 6. februarja 1943 poročal Okrožni komite KPS Bača: »Radi akcij, ki jih vršijo partizani, se je zelo dvignila morala ljudstva, tako da je nastal pri nas popolnoma nov položaj. S 1. februarjem, ko so fašisti objavili mobilizacijo za Primorsko, smo to izrabili na ta način, da smo tudi mi mobilizirali vse sile, odziv je ogromen. V zgornji Baški dolini so se izpraznile vasi, od 16 letnih fantov pa do 50. leta starosti vse gre v partizane. Skratka: Narod ves se k borbi dviga!³¹

17. februarja 1943 pa je poročal sekretar OK KPS Tolmin Franc Šavli: Mobilizacija v partizane se odlično izvaja in gre kar dobro. Mobilizacija v partizane v našem kraju je v polnem teku. Nismo izvajali nikakršnih trikov. Zadostovalo je, da smo ljudi dobro na to pripravili. Ubogali so in množično prihajajo na zborna mesta. Odlični in korajžni fantje so na vse pripravljeni. Morala med njimi je prav dobra. Takoj po prihodu v čete hočejo kar vsi novinci prostovoljno v akcijo. Tudi rabeljski rudarji so se prav dobro odrezali. Tle prihajajo kar oboroženi ...«³²

Uspešna je bila mobilizacija tudi na Krasu, ki je o njej poročal politkomisar 1. čete III. kraškega bataljona Soškega odreda Peter Čerin 12. februarja 1943:

»Sedaj sem malo v zadregi z novinci, ki jih je vedno več. Ta teden prihajajo vsak večer 2 ali 3, včeraj 10 in jutri 25. Rabim tiskane pozive ...«³³

Iz Brkinov so pošiljali slovenske mladeniče na Hrvaško. Okrožni komite KPS Mate-rija je 21. aprila 1943 poročal:

Večina mladine pa je šla februarja v partizane, do sedaj smo rekrutirali okoli 90 novih partizanov, ki smo vse odpremili na Hrvaško, le nekaj iz okrožja v Slovenijo. Na Hrvaškem so v 6. in 14. udarni brigadi. Hrvati jih visoko cenijo kot borbene in disciplinirane.«³⁴

V vsem Slovenskem Primorju so tedaj rekrutirali preko tisoč novincev. Italijanske vojaške in civilne oblasti so se seveda zelo jezile, da imajo partizani tako velike uspehe pri rekrutaciji. Tajnik fašistične stranke za goriško pokrajino je 15. februarja 1943 naročil fašističnim tajnikom, naj se sporazumejo z vojaškimi poveljstvi, policijo in karabinjeri o ureditvi spalnic za mladince, ki se ne čutijo več varne po (svojih domovih in se boje, da bi jih ne odpeljali partizani. To so ponekod sicer storili, vendar ni nič pomagalo. Že 23. februarja 1943 je moralo poveljstvo graničarjev XI. armadnega zbora poročati, da je odšel iz baškega in idrijskega obmejnega področja v partizane 501 mladinec. Tajnik fašistične stranke za goriško pokrajino pa je istega dne poročal v Rim, da so mu fašistični tajniki sporočili, »da je v času od 5. do 19. februarja 1943 odšlo z doma v partizane 335 oseb razne starosti«.

28 Arhiv IZDG, f. 535.

29 Poročilo OK KPS Gorica 24. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

30 Arhiv IZDG, f. 532.

31 Arhiv IZDG, f. 532.

32 Arhiv IZDG, f. 532.

33 Arhiv IZDG, f. 532.

34 Arhiv IZDG, f. 532.

Med Italijani in NOV je nastalo pravo tekmovanje, kdo bo rekrutiral več ljudi. Tako poroča fašistični tajnik iz Podbrda v Gorico:

»Kakor vam je znano, je bilo prve dni meseca ukazano napotiti na vojaška okrožja tudi mladeniče letnikov 1925 in 1926. Ta odredba je bila najzaupnejše narave, toda komunistične bande so zanj hitra izvedele in je med njimi in karabinjeri v občini Grabovo nastala prava tekma, kdo bo več rekrutiral.

V tej tekmi za rekrutacijo novincev so partizanske čete napadle celo italijanske vojaške, ki so že rekrutirali novince. Tako je patrolja I. bataljona Severnoprimskega odreda 15. februarja 1943 pri Koritnici napadla oddelek alpinov, ki je rekrutiral mladeniče v italijansko vojsko. Po napadu, v katerem je bilo šest vojakov mrtvih, sedem pa hudo ranjenih, medtem ko so se drugi razpršili, je odšlo šest mladeničev v partizane.³⁵ 6. februarja 1943 zvečer pa so partizani napadli posadko v Čepovanu, ki je stražila mobilizirance³⁶

Seveda ne smemo misliti, da so šli tedaj v partizane skoraj vsi mladeniči ustreznih letnikov. Zaradi premajhnega števila partizanskih čet in velikega števila italijanskih posadk, posebno pa še zaradi grozečih represalij italijanske vojske in policije je še nekaj stotin mladeničev odšlo v italijansko vojsko. Tako n. pr. samo 28. in 29. januarja 1943 634 novincev letnika 1924.³⁷ Zanimivo pa je, da so iz italijanske vojske začela prihajati pisma, v katerih so slovenski mladeniči iskali stik z organizacijami OF in partizanskimi enotami, da bi jim te pošiljale literaturo OF. Ustanavljali so skrivne krožke, kjer so potem to literaturo prebirali in pošiljali celo denar za narodni davek in posojilo (na primer iz Neaplja).³⁸

Ker je rekrutacija uspela, se je partizanska vojska na Primorskem lahko reorganizirala. Februarja 1943 sta iz Soškega odreda nastala Severnoprimski in Južnoprimski odred, ustanoviti pa so nameravali tudi prvo primorsko partizansko brigado »Andreja Lahomarja«. Ker pa je Janko Premrl-Vojko, ki so ga bili določili za komandanta te brigade, v noči od 21. na 22. februar 1943 hudo ranjen umrl, brigade niso ustanovili. Precej novincev so zaradi pomanjkanja orožja poslali v Ljubljansko pokrajino, da se tam v že preizkušenih brigadah naučijo ravnati z orožjem in se bojevati. Tako so prvi primorski partizanski brigadi ustanovili šele aprila 1943. In medtem ko so prej osrednji slovenski predeli dajali partizanske borce Slovenskemu Primorju, jih je zdaj Slovensko Primorje pošiljalo na Dolenjsko in Notranjsko.

2. Porast članstva KPS in organizacij OF

Dr. Aleš Bebler je že sredi decembra 1942 poročal, da se že kažejo prvi sadovi konference. Ker so spremenili kriterij pri sprejemanju ljudi v Partijo, se je število članov Partije do srede januarja 1943 več kot podvojilo.³⁹ Medtem ko so prej nekateri aktivisti sodili,

35 Poročilo fašističnega tajnika za goriško pokrajino 16. 2. 1943 v arhivu IZDG.

36 Poročilo fašističnega tajnika za goriško pokrajino S. 2. 1943 v arhivu IZDG.

37 Poročilo goriškega vojnega področja 29. 1. 1943 v arhivu IZDG.

38 Poročilo OK KPS Gorica I 1. 2. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

39 Pokrajinski komite KPS za Primorsko je 17. januarja 1943 poročal:

Število članov je seveda v zadnjem mesecu naglo narastlo, ker smo na konferenci odprli vrata na široko. Po poročilih na plenumu pokrajinskega komiteja (10. in 11. januarja 1943 — op. p.) in naknadnih poročilih imamo danes članov in kandidatov:

jug:	članov	Kandidatov
Trst	14	10
Istra	1	—
Materija	1	3
Kras	3	—
Gorica	11	22

»da spadajo v Partijo zlasti tisti redki vaški ,antikristi, ki s, o sovražniki domačega župnika, so se sedaj tej ožini odpovedali. Pokrajinski komite KPS je sredi januarja poročal :

»Tej praksi smo zato napovedala boj in jo odpravili. Novi partijci oziroma kandidati so tisti najboljši elementi iz ljudstva, ki so se v gibanju OF postavili množicam na čelo in so v stiku z OF spoznali odločilno vlogo Partije v boju za svobodo naroda in ljudstva (ter zaželeli stopiti vanjo. Zavedamo se seveda nevarnosti, na katero nas opozarjate in jo imamo pred očmi. Zato smo tudi na konferenci debeli dve uri razpravljali o tem, kdo spada v Partijo in kdo ne ...«⁴⁰

Centralni komite KPS Je namreč, potem ko je dobil gradivo prve pokrajinske partijske konference, opozoril na nekoliko preveč široko formulacijo o svetovnonazorskem prepričanju pri sprejemanju ljudi v Partijo in dodal: »Kakorkoli je seveda nujno potrebno prelomiti z dosedanjo sektaško prakso čezmernega omejevanja pri vstopu v Partijo, je vendarle treba pri takih formulacijah paziti, da se ne bi postavili taki široki okviri, ki bi nam sicer hitro povečali številčno moč Partije, toda bi po svoji notranji enotnosti postala močno omahljiva.«⁴¹

Ob sprejemanju novih članov se je razvijala in utrjevala tudi organizacijska mreža partijskih komitejev in odborov OF. Kjer pa ni bilo na razpolago ustreznih ljudi, so delali »zaupniki« kot neke vrste poverjeniki Pokrajinskega komiteja KPS in pokrajinskega odbora OF. Sredi januarja 1943 je pokrajinski komite že mogel poročati:

Zadnji mesec se je naglo razširjala mreža terenskih odborov OF. Naši osnovni aktivisti, ki smo jih imenovali za sekretarje partijskih okrožnih komitejev, so prevzeli hkrati dolžnost sekretarjev okrožnih odborov OF. S tem so prevzeli odgovornost za cela okrožja, kar je bila tu novost. Doslej so delali ti tovariši, kjer so hoteli, v praksi torej v omejenem številu vasi. Tako so nastali obdelani otoki, med njimi pa obsežni nedotaknjeni pasovi. Zadnji mesec se v teh pasovih razširja mreža terenskih odborov ... Izgradnja rajonskih odborov OF počasi napreduje.«⁴²

Tedaj je poročal tudi pokrajinski odbor OF:

»Stanje naših organizacij se je v zadnjem času znatno izboljšalo. Po našem navodilu so naši najboljši aktivisti prevzeli dolžnost, organizirati OF po točno določenih okrožjih, na katere smo razdelili vso Primorsko. Okrožij je stotrinajst⁴³ Vsak v svojem okrožju so zdaj že več kot mesec dni na poslu, da razširijo mrežo terenskih odborov OF ter da ustvarijo rajonske in okrožne odbore OF. Po poročilih, ki jih prejemo, gre delo zelo dobro izpod rok. V okrožjih Gorica, Brda, Trst, Idrija, Tolmin in Ajdovščina imamo okrožne

center:

Brda	6	3
Ajdovščina	24	30
Pivka	1	9
sever:		
Tolmin	7	12
Kanal	23	
Bača	15	8
Idrija	13	7

Iz gornje statistike torej sledi, da imamo danes na terenu 98 članov in 107 kandidatov. O vojski nimamo točnih svežih podatkov, vendar je po starejših podatkih bilo v četah 80 članov Partije.« (Arhiv IZDG, f. 533).

Ohranjena poročila iz okrožij pa izpričujejo, da je bilo v tem času v okrožjih več članov in kandidatov KPS, kot pa jih navaja poročilo.

40 Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

41 Arhiv CK ZKS, št. 352.

42 Glej op. 40!

43 Všteti sta tudi trbiško in beneško okrožje, ki pa v tem času še nista imeli zaupnikov.

odbore. V Idriji je tudi mestni odbor. Kamor naši organizatorji še niso prodrli, nadalje nastajajo organizacije OF spontano (n.pr. prav v zadnjem času v Št. Petru na Krasu).

Poseben problem je tu zastopstvo raznih struj v odborih, ker so tu množice strankarsko mnogo manj diferencirane nego v bivši Jugoslaviji... Spričo tega je razumljivo, da so pri nas terenski odbori veliko bolj enotni in večji del živo nasprotje naših ljubljanskih parlamentov.«⁴⁴

Čeprav so po prvi pokrajinski partijski konferenci pogumneje reševali organizacijska in kadrovska vprašanja, pa so vendarle obstali prod istim vprašanjem, na katerega je že avgusta opozarjal Pokrajinski komite KPS za Primorsko. To je bilo vprašanje ustreznih ljudi za sekretarje okrožnih komitejev KPS. Dr. Aleš Bebler je 3. decembra 1942 spisal Centralnemu komiteju KPS:

Prosimo vas za kadrovska pomoč. Sedanji aktivisti po okrožjih, ki so bili dobri kot apostoli, hodeči od vasi do vasi, bodo kot sekretarji okrožij — za kar jih zdaj postavljamo — večji del obupno slabi. Sploh si take suše v kadrih, kakršna vlada tu, najbrž niti ne predstavljate. Karkoli hočeš storiti, povsod ista zapreka — ni ljudi.«⁴⁵

Ker Centralni komite KPS tisti čas ni mogel poslati ustrezne pomoči, je pokrajinski komite vzel ljudi iz vojske. Za to so bili najprimernejši namestniki političnih komisarjev bataljonov, ker so imeli kot bataljonski partijski voditelji že določane izkušnje. Centralni komite KPS je s tem soglašal, opozoril pa je, da ne smejo oslabiti političnih kadrov v vojski.⁴⁶

Da težave s tem niso bile odstranjene, priča poročilo Pokrajinskega komiteja 17. januarja 1943, ki pravi:

»Izgradnja okrožnih .komitejev se vrši že ves čas od konference sem in imamo dva do tričlanske odbore doslej v Trstu, na Krasu, v Ajdovščini in Brdih. V ostalih Okrožjih imamo le po enega tovariša, ki ga tam, kjer je tudi že kaj članov, imenujemo sekretarja, drugod pa zaupnika. Kvalifikacija tega osnovnega partijskega kadra je na splošno zelo nizka. Našemu povprečnemu sekretarju okrožnega komiteja ne bi, recimo pred letom dni, v Ljubljani niti celice poverili... Imamo komaj kake tri okrožne sekretarje, ki ustrezajo zahtevam in poleg njih še kake tri, ki se bodo v doglednem času razvili v dobre sekretarje. Večina ostalih bi rabila daljšo vzgojno dobo, nekaj bi jih pa bilo treba nujna takoj nadomestiti...«⁴⁷

Pokrajinski komite je znal premagati tudi te težave in je ustanavljanje novih organizacij Partije in OF še precej hitro napredovalo. Zato mu je Centralni komite KPS 20. februarja 1943 dal nove naloge:

»CK potrjuje pravilnost vašega političnega dela. Mnenja smo, da je položen potreben temelj, s katerega je sedaj mogoče preiti še k večjim nalogam. Potrebno je, da začnete s sistematično izgradnjo vseh sektorjev dela Partije v masah, ki so sedaj še zanemarjeni (SKOJ, zlasti agitacija in propaganda, žene itd.). Partija mora sedaj postati vidna ljudskim množicam, biti mora njihov resnični voditelj, vidna mora biti njena vodilna vloga. Če je do sedaj v glavnem zbirala najaktivnejše kadre, da bi ustvarila osnovo, je sedaj potrebno te kadre tako razporediti, da bodo sposobni odgovarjati dogodkom v našem osvobodilnem gibanju.«

Nato opozarja, da naj Pokrajinski komite dela kot enotno telo in zbira okoli sebe tudi aktiviste, ki jih bo lahko pošiljal po organizacijah s posebnimi nalogami. O okrožnih komitejih pa svetuje:

44 Poročilo POOF za Primorsko 17. I. 1943 v arhivu IZDG, f. 540.

45 Arhiv CK ZKS, št. 576.

46 Navodila CK KPS 31. 12. 1942 v arhivu CK ZKS, št. 352.

47 Arhiv IZDG, f. 533.

»Okrožne komiteje gradite na vsak način, četudi bodo po sestavi morda slabši. Zaupništvo samo po sebi kvari ljudi, ker so brez neposredne kontrole, zlasti pa še tedaj, če so ti zaupniki tudi in sicer še slabi, kar je pri vas slučaj v večini primerov ...«⁴⁸

Pokrajinski komite je izpolnil tudi te naloge. Do srede aprila so zadnji zaupniki ustanovili okrožne komiteje in postali njihovi sekretarji, razen v Beneški Sloveniji, kjer je zaupnik ostal do avgusta 1943. Začeli so ustanavljati tudi odbore Zveze slovenske mladine in Slovenske protifašistične ženske zveze, graditi Varnostno obveščevalno službo, službo zveze in povečali števila ciklostilnih tehnik, ki so od srede januarja 1943 razmnoževale Primorski poročevalec kat glasilo OF za Slovensko Primorje. Tako je bilo od spomladi 1943 dalje organizacijsko vprašanje potisnjeno v ozadje, v ospredje pa je prišlo vprašanje boja proti beli gardi in sredini, to se pravi vprašanje razširitve osvobodilnega gibanja.

IV Boj Partije za razširitev osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju

1. Polet osvobodilnega gibanja pozimi 1942–1943

V Sloveniji je bilo narodnoosvobodilno gibanje jeseni 1942 pred velik in pomembno nalogo: odpraviti negativne posledice velike italijanske ofenzive, predvsem pa uspešno nastopiti proti beli gardi. Centralni komite K je napravil zato pravo politično ofenzivo, katere vrh je zasedanje Vrhovnega plenuma OF v začetku novembra 1942 v Ljubljani. Vrhovni plenum OF je tedaj pozval Slovence, naj preprečijo razmah bratomorilske državljske vojne. Pozval pa je tudi »sredinca, to je tiste elemente, ki so hoteli biti nekje na sredi med vojskujočima se taboroma, so pa s svojem omahovanjem in molkom podpirali podžigalce državljanske vojne, naj se jasno izjavi za to ali drugo stran.«⁴⁹

Centralni komite KPS je jeseni 1942 menil, da postane Slovensko Primorje lahko glavno področje osvobodilnega gibanja na Slovenskem ali bele oziroma plave garde. Primorsko ljudstvo je vedno želelo osvoboditi izpod fašističnega jarma in se pridružiti Slovcem v Jugoslaviji. Njegova nacionalna zavest je bila precej močna, ni pa imelo za sabo grenkih izkušenj ostalega slovenskega ljudstva, ki se je moralo ves čas bojevati proti velikosrbskim prizadevanjem stare Jugoslavije. Pretila je tedaj nevarnost da bi poprijelo za sleparsko vabo belogardistično-mihajlovičevskih reakcionarjev, ki so jim obetali Jugoslavijo. Menil je tudi, da je nevarnost razširjanje bele garde v Slovenskem Primorju manjša kot pa nevarnost za sredine, ker italijanski politični in vojaški krogi iz političnih in prestižnih razlogov ne morejo dati beli gardi v Slovenskem Primorju takih koncesij kot je dobila v Ljubljanski pokrajini. Prav zato je Centralni komite KPS odtlej stalno poudarjal, naj Partija in Osvobodilna fronta, kar se razbijata sredino in vključujeta pozitivne elemente.⁵⁰

Konec novembra 1942 pa so Izvršni odbor OF in vodstva ustanovnih skupin OF izdali posebno »poslanico Primorskim Slovcem. IOOF pravi da je nastopil čas, ko je treba mobilizirati vse sile primorskih Slovence za odločilni boj in kliče:

»Širite in utrjujte organizacije Osvobodilne fronte, vsenarodnega slovenskega gibanja za osvoboditev in združitvev slovenskega naroda, za svobodno in združeno Slovenijo, za novo, demokratično in svobodno Jugoslavijo.

Centralni komite KPS pa je opozoril na dve nevarnosti za osvobodilno gibanje na Primorskem.

48 Arhiv CK ZKS, št. 365.

49 Slovenski poročevalec 1942, posebna izdaja.

50 Kardeljevo pismo 20. 11. 1942 Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko v arhivu CK ZKS, št. 338.

Prva nevarnost je teorija čakanja, teorija nekakšnega trenutnega zloma okupatorskega jarma. Sadove take teorije čakanja so primorski Slovenci okusili že takrat, ko jih je zasedla imperialistična Italija.

Narod dobi toliko svobode, kolikor si je pripori... Ne čakati, temveč stopiti takoj v borbo ...

Druga nevarnost je nevarnost domačih narodnih izdajalcev, nevarnost, da bivši oblastniki, ki so iz strahu pred ljudstvom prijeli na okupatorski strani za orožje ter ga naperili proti lastnemu narodu, zanesejo pojave bratomornega klanja med Slovenci tudi na Primorsko.

Tej nevarnosti se bodo Primorski Slovenci uspešno uprli, če se bodo rodoljubne primorske skupine združile v OF, hkrati pa se energično borile pravi izdajalski beli gardi in njenim poskusom, razbijati narodno enotnost ter sejati razdor med Slovenci.⁵¹

Isti čas je Edvard Kardelj v svojem pismu Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko poudaril: »Od tega, ali bo naši Partiji na Primorskem uspelo izgraditi tako OF, ki bo združila spadaj in v vrhovih demokratične in patriotske sile v Primorju ter istočasno jasno potegniti črto razdelilnico med OF in belo gardo in njenim mihailovičevskim priveskom, je odvisno, ali bomo razbili belogardistično-mihailovičevsko reakcijo na tem sektorju ali ne...

Na Primorskem je naša OF še vedno ostala predvsem gibanje splošnih simpatij za OF, toda največji del bremena še vedno nosi naša Partija, medtem ko je velik del demokratičnih elementov, ki spadajo v OF, ali pasiven ali pa celo plava na repu bele garde odnosno mihailovičevstva. Dokler nam ne bo uspelo dvigniti OF iz tega okvira, ne bo postala neuničljiva sila. Potrebno je ukreniti zlasti naslednje:

- a) treba je stopiti v kontakt s predstavniku tistih skupin, ki tudi v ostali Sloveniji že sodelujejo v OF;
- b) treba je stopiti v kontakt s predstavniki raznih sredinskih skupin. Imeti morate pred očmi, da v okviru primorske sredine danes pravzaprav delajo tako belogardistični kakor tudi demokratični elementi.
- c) Platforma sodelovanja: boj proti italijanskemu in nemškemu fašizmu, združitev in osvoboditev slovenskega naroda, svobodna demokratična Jugoslavija, ljudska demokracija, takojšnje akcije, formiranje partizanske vojske, formiranje enotnega vodstva Pokrajinskega odbora OF za Primorje, ki se v apolitičnem pogledu podreja IOOF kot vodstvu za vso Slovenijo.
- d) Tak POOF za Primorje. je treba osnovati čim prej. Ne sme biti to samo neka reprezentanca, ampak ga morajo sestavljati ljudje, ki so zares voljni delati. Zato morate paziti, kako se bo formiral. Smatramo, oda je od vas odvisno, kako se bodo ostale demokratične skupine na Primorskem razvijale. Če nihče od uradnih in priznanih voditeljev na Primorskem ne pristane na sodelovanje v OF, tedaj se povežite z njihovimi nižjimi aktivisti ter iz teh formirajte nova vodstva nacionalistične skupine, katoliške skupine, s. d. (socialnodemokratske — op. p.) stranke itd. Saj je jasno, da v celoti nobena od buržoaznih in malomeščanskih strank ne bo pripravljena na sodelovanje z nami. Isti proces je bil tudi v ostali Sloveniji.
- e) Za to delo je treba določiti enega naših dobrih aktivistov, po možnosti legalnega, ki se lahko giblje in ki lahko preko raznih kanalov polka stike s predstavniki raznih skupin, o katerih smo zgoraj govorili.
- f) Vzporedno s tem delom, ki je izredno važno za rezultat našega prizadevanja na Primorskem in v Sloveniji sploh, je treba formirati odbore OF po mestih in vaseh, po terenu, po tovarnah, uradih, šolah itd. To del naj pse vrši neodvisno od rezultatov dela

51 Brošura, natisnjena v začetku decembra 1942.

v vrhovih. Organizacija OF v masah bo ravno pozitivno vplivala na rezultate vaših razgovorov z vrhovi. Pri formiranju OF na terenu izkoristite izkušnje s tukajšnjega terena ...«⁵²

Toda politične razmere v Slovenskem Primorju so bile bistveno drugačne od onih v drugih slovenskih predelih. Tu je fašizem že pred leti prepovedal vse meščanske stranke, da o (socialistični in komunistični sploh ne govorimo. Narodni svet v Trstu, ki je tajno združeval nekaj narodnih voditeljev, so Italijani razbili že ob drugem tržaškem procesu, nekateri vaditelji v Gorici so bili v odnosu do osvobodilnega gibanja pravi reakcionarji, nekaj jih je bilo v emigraciji itd. Tako je Pokrajinski komite le težko našel ljudi, s katerimi bi se bil mogel pogajati, lin je vprašanj sestave Pokrajinskega odbora OF za Primorsko ostalo tako rekoč odprto vse do kapitulacije Italije.

Pokrajinski odbor OF za Primorsko so ustanovili jesena 1942. Do decembra 1942 so ga sestavljali tajnik Anton Velušček in člana Tomo Brejca ter nekakšen zastopnik »liberalcev« Miro Špacapan. Toda po aretaciji Tom Brejca in prihodu dr. Franceta Škerla so vprašanje spet postavili na dnevni red. Po vsestranskem pretresanju na sestanku 1. januarja 194 (navzoči: dr. Aleš Bebler, dr. France Škerl in Anton Velušček) so soglasno prišli do zaključka, da bo politično bolje, če sestavijo ves pokrajinski odbor iz domačinov, ki so ugledni in imajo zveze, oba poverjenika IOOF dr. Aleš Bebler in dr. France Škerl bi mu pa bila svetovalca in zveznika z IOOF v tem duhu so imeli 10. januarja 1943 sestanek, ki so se od domačin udeležili trije liberalci (Ludvik Slokar, Miro Špacapan in Jože Štrukelj, dva komunisti (Branko Babič in Anton Velušček) in en krščanski social (Mihael Leban). Združili so se v razširjen pokrajinski odbor, potrdili del ožjega pokrajinskega odbora ali tajništva in ga pooblastili za vodstvo tekočih zadev. Tajništvo samo je ostalo isto (tajnik Branko Babič, člana Anton Velušček in Miro Špacapan), ker oba krščanska socialisti (Benedikt Simčič iz Brd in Mihael Leban-Ciril⁵³ iz Poljubiva) nista ustrezala, saj sta živela legalno na svojih posestvih, daleč od sedeža pokrajinskega odbora.⁵⁴ O tem sestanku je poročal Pokrajinski komite: »Pred tednom dni se je vršil nekoliko razširjen sestanek pokrajinskega odbora, ki pa je bil dejanski neuspeh, ker tak, kakršen je bil po svoji sestavi, ni mnogo pomenil. V pomanjkanju vidnih in vplivnih osebnosti v pokrajinskem merilu bomo skušali prirediti še širši zbor pod nazivom pokrajinske konference.«⁵⁵ Na tem sestanku so se dogovorili, da bo konferenca OF 31. jan. ali 7. febr. 1943.

Konferenca OF pa je bila šele v nedeljo, 14. februarja 1943 v Lokah pri Kromberku. Udeležili so se je dr. Aleš Bebler, Branko Babič, Ante Velušček, dr. France Škerl, Jože Štrukelj-Karol iz Solkana, Miro Špacapan-Savo, Benedikt Simčič-Matic iz Goriških Brd, Ivan Golja s Kanalskega, Ivan Lavren-Filozof iz Vipavske doline, Franc Mezge⁵⁶ in Vladimir Žvab iz Trsta ter Vincenzo Gigante-Ugo kot zastopnik italijanskih protifašistov.⁵⁷

Navzoči so se razglasili za Pokrajinski plenum OF za Primorsko in sprejeli resolucijo, v kateri so obsodili staro »narodno« vodstvo in ugotovili, da program OF, ki ga izražajo njene temeljne točke, in politika IOOF v celoti ustrezata težnjam in željam primorskega ljudstva. Jugoslovanski begunski vladi v Londonu so odrekli pravico zastopati Primorske Slovence pred svetom in poudarili, da je za prihodnost slovenskega naroda odločilna moč njegove partizanske vojske, da so napredne in svobodoljubne sile italijanskega naroda naravne zaveznice slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in jih je zato treba krečiti.

52 Glej op. 50!

53 Padel 12. 6. 1943 na Logarščah.

54 Poročilo POOF za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 540.

55 Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

56 Umrl v nemškem koncentracijskem taborišču.

57 Imena navzočih mi je dal dr. France Škerl in se mu na tem mestu še enkrat lepo zahvalim.

Izvolili so tudi tajništvo, ki so ga sestavljali tajnik Branko Babič in člana Ludvik Slokar in dr. France Škerl (dokler ne bi našli ustreznega domačina).

Pomen prvega primorskega Pokrajinskega plenuma OF je dr. Aleš Bebler ocenil v članku »Edina pot k osvobojenju Primorske, kjer pravi, da je konferenca OF pravilno izrazila potrebo in željo ljudstva, ko je politiko meščanskih voditeljev »zavrgla kot pogubno in potrdila, da je tudi za nas Primorce edina rešitev narodna politika — politika OF. V tem, da je konferenca ugotovila gornja dejstva in v imenu vsega primorskega ljudstva izpričala svojo zvestobo novemu narodnemu vodstvu — Izvršnemu odboru OF, je prva velika pomembnost pokrajinske konference.

Druga pomembnost februarske pokrajinske konference je v tem, da se je konstituirala v stalen organ v primorski Pokrajinski plenum Osvobodilne fronte ...

Tretja pomembnost konference pa je v tem, da je sama dala vzgled novih odnosov do naših najbližjih zaveznikov — do italijanskih protifašistov. Med delegati je bil tudi delegat italijanskih protifašističnih organizacij med primorskimi Italijani, to je tistih organizacij, ki podpirajo naš osvobodilni boj in posebno naše primorske partizane. Ta delegat je bil sprejet v plenum kot predstavnik italijanske narodne manjšine na Slovenskem Primorskem ...«⁵⁸

Izvršni odbor OF je o pokrajinski konferenci OF za Primorsko razpravljal na seji 5. marca 1943. Pokrajinski odbor OF je verjetno predlagal, naj bi ubil Vincenzo Gigante-Ugo tudi njegov član. Izvršni odbor OF pa je na seji sklenil, »da italijanski delegat za sedaj ne more biti stalen član odbora, temveč gost, ki naj prihaja na sejo po potrebi.«⁵⁹

O pokrajinski konferenci OF za Primorsko je razpravljal tudi Centralni komite KPS, ki je 21. februarja 1943 pisal Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko:

»Dragi tovariši,

menimo, da je vaša linija glede OF pravilna in da ste dosegli znatne uspehe.

Glede na zunanji in notranji politični razvoj vas opozarjamo zlasti na naslednje stvari:

Stremeti je treba, da postane OF zares enotno vseljidsko gibanje dejanskim vodstvom naše Partije in da čim hitreje izgublja karakter koalicije. Vi ste v tem pogledu šli povsem pravilno pot, ko niste dopustili, da bi se formirale kake posebne skupine, kjer niso že prej obstajale.

Dejstvo, da reakcija še ne more nastopati s tako odkritimi kartami pa vas ne sme oslepiti... Pokrenite in dosledno izvedite pravo pravcat objasnjevalno kampanjo o izdaji bele garde v Ljubljanski pokrajini. Sedanjo dobo poleta morate torej temeljito izkoristiti, da med kolebljivi elementi čim bolj izpodnesete tla za uspeh kakršnega koli belogardističnega nastopa...

Vaš način organiziranja OF je pravilen. Pravilen je tudi način, kak ste izbirali Pokrajinski odbor OF. Tudi rajonske odbore izbirajte po poti konferenc zastopnikov terenskih odborov (pri tem seveda ne pozabite n prepotrebno konspiracijo). Ista načelna spot velja za okrožne odbore. OF torej pojmovati kot enotno vseljidsko gibanje!...

Posvetite zelo veliko pozornost zbiranju in vzgoji aktivistov OF. To je pri vas mnogo pomembnejše kot v Ljubljanski pokrajini. Partija je pri vas namreč še zelo slaba. Pravilna politika aktivistov OF pomeni potem takem tudi rezervoar za nove dobre, iz množicami povezane partije.⁶⁰

Na to pismo je Pokrajinski komite KPS za Primorsko odgovoril dne 18. marca 1943 in že poročal o rezultatih konference:

58 Primorski poročevalec, I. 3, 25. 2. 1943.

59 E. Kocbek: Tovarišija, Ljubljana 1949, str. 375.

60 Arhiv IZDG, f. 535.

»V vaših prejšnjih pismih ste sporočili, da odobravate našo splošno linijo. Mislim, da ste zlahka v njej opazili, da smo po navodilu tovariša Kristofa (Edvarda Kardelja — op. pisca) polagali mnogo pozornosti na tiste momente, ki diferencirajo sredino (ljudsko demokracijo po vojni, popularizacijo ZSSR, hladen odnos do uradne Anglije, ostro kritiko begunske vlade itd.). V tem duhu je tudi potekal plenum, kjer smo z istim namenoma obsodili staro primorsko vodstvo.

Rezultati te politike so — kakor je bilo pričakovati, dvojni. Reakcionarni del sredine se je še bolj oddaljil od nas ... Po drugi strani pa opažam večjo razboritost delovnih množic.

Najbolj podrobno poznam seveda rezultate plebiscita v goriški okolici Tu so vsi terenski odbori na posebej sklicanih sejah odobrili sklepe plenuma. Neposrednega učinka pri sredini še ne poznamo, pač pa ga slutimo.⁶¹

Hkrati z oceno dela Partije in OF v Slovenskem Primorju je Centralni komite KPS poslal vabilo na partijsko posvetovanje, ki naj bi bilo sr marca 1943 v Dolomitih z referati o političnem položaju, vojaškem delu organizacijskih vprašanjih in množičnem delu Partije s celo vrsto konferatov. Delegate naj bi izbral PK KPS za Primorsko, po možnosti za vsak okrožje po enega.⁶² Iz Slovenskega Primorja so odpotovali Dušan Pirjevec, Anton Velušček, Julij Beltram, Adrijan Kumar, Albin Kovač, Jože Hvala-Cveto Pločnik⁶³ Martin Greif in Ludvik Slokar.⁶⁴ Ko so prišli v Dolomite so Italijani začeli z močno ofenzivo in je zato Centralni komite KPS posvetovanje odpovedal. Delegati so se nato vrnili v Slovensko Primorje.

Centralni komite KPS je tedaj sklenil: Zaenkrat nimamo namena v krajšem času znova sklicati posvetovanja, ker so razmere take, da ni jamstev, da bi ponovitev izpadla bolje od prvega poskusa. Sklicali pa bomo posvetovanje takoj, kakor hitro bodo za to dani splošni pogoji.⁶⁵ Ker pa so bila vprašanja, ki naj bi se bila na posvetovanju obravnavala, izredno pomembna, je naročil, naj partijske organizacije izvedejo izčrpnije posvetovanje v pokrajinskem obsegu po vsej Sloveniji, z enakim dnevnim redom, kot ga je bil določil za osrednje slovensko posvetovanje. V pismu, ki ga je poslal Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko, je najprej poudaril, da se peta kolona v Združenih državah Amerike in Veliki Britaniji trudi, da bi se vojna prenesla s področja boja proti Hitlerju na področje boja proti SZ in da je zato tudi protiljudska reakcija na Slovenskem povečala svoje napore, ki se kažejo v večji aktivnosti bele garde in sredine in v poskusih, razbiti enotnost Osvobodilne fronte. Zato je naročil, naj posvetovanje pri obravnavanju političnih razmer poudari zlasti troje:

1. Bela garda, ki se politično razvija na vsem področju Slovenije, se bo brez dvoma še bolj reaktivizirala tudi na področju izven Ljubljanske pokrajine... V Primorju je treba okrepiti politično akcijo proti beli gardi z razkrinkavanjem konkretnih pojavov in ljudi, a istočasno z orožjem zadušiti vsak pojav in poskus oboroženega ustvarjanja kakršnih koli belogardistično-mihailovičevskih formacij.

Trzeba je razbijati trditve, da v Primorju bela garda nima tal. Točno je, da imate vi več možnosti kakor kateri koli del Slovenije, da že zdaj razbijete belogardistično akcijo v taki meri, da ne ho mogla dobiti trdnejših stal. Toda ves naš partijski in OFovski sistem si mora biti na jasnem, da bo reakcija oživela tudi na Primorskem. Ni dvoma, da si bo tam poskušala dobiti oporišča in organizacijska središča po cerkvenih farovžih. Zato posvetite

61 Arhiv CKZKS, št. 1368.

62 Arhiv CKZKS, št. 1595.

63 Padel 26. aprila 1943 na Golobarju kot politikomisar Gradnikove brigade.

64 Albin Kovač, Julij Beltram, Dušan Pirjevec, Adrijan Kumar in Martin Greif, ustni vir.

65 Pismo CK KPS 28. 3. 1943 v arhivu ZDG, f. 535.

največjo pozornost politični obdelavi duhovnikov in sicer v tem smislu, da jih pritegnete k aktivnemu delu na terenu in pritegnite jih tudi v vojsko ...

2. Sredina, ki izpoveduje v glavnem oficialno londonsko smer, je v zvezi z mednarodnimi procesi postala direkten zaveznik bele garde in zbiratelj vsega tistega, kar pse je šele v zvezi z novimi procesi začelo aktivizirati proti ljudstvu.

Sredino politično odločno razbijajte. Pri tem je seveda treba imeti pred očmi dejstvo, da se primorska sredina še ni imela časa razviti do take skrajnosti, kakor ona v Ljubljanski pokrajini. Menimo, da boste — glede na razvojno stopnjo naše borbe — lahko pritegnili k OF in Partiji še marsikatero elemente, ki slede danes še sredini. Kakor koli morate potemtakem imeti stalno prod očmi nepretregano tendenco sredine, da preide na odkrite belogardistične pozicije, je vendarle vaša dolžnost, da ta proces s pravilno politikou čim bolj zadržite in sredino samo čim bolj diferencirate.

3. V sami OF so se tendence za posebno oformljenje malomeščanskih skupin — zopet na nekakšni sredinski platformi — močno okrepile in bodo poslej predstavljale vedno večjo nevarnost. Jasno je, da bodo te tendence šle za tem, da bi se likvidirala hegemonija delavskega razreda in avantgardna vloga naše Partije v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju.

Procesom v OF je treba posvečati največjo pozornost. Razvijajte odnose v duhu okrožnice odnosno izjave, ki so jo podpisale tri osnovne skupine v OF ...«

V zvezi z razpravo o nalogah partijskega dela med množicami je naročil, naj posvetovanje obdela »vprašanje dela terenskih odborov OF organizacijo mladine, žensk, financ, agitacije in propagande, Slovenske narodne pomoči itd.« ter poudaril:

»Ena osnovnih nalog OF mora biti, da postanejo terenski odbori OF bolj politični organi, bolj organi borbe in oblasti, kakor pa so bili doslej. Zoperstavite se tolmačenju terenskih odborov zgolj kot organov za organiziranje pomoči partizanom in podobno ...⁶⁶

Pismo, ki ga je sestavil Edvard Kardelj, je Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko prinesel njegov član Anton Velušček, ki se je nekoliko pozneje kot drugi delegati vrnil v Slovensko Primorje. O njem so razpravljali prve dni aprila in »sprejeli celo vrsto sklepov.« Za samo pokrajinsko posvetovanje pa se niso odločili, ker bi bilo združeno z velikimi tehničnimi težavami (sovražnikovi napadi in preiskovanje hiš, preveliko razdobje sklicanja delegatov pa do njihovega povratka v okrožja in rajone itd.). Zato so se raje odločili za tri okrajna posvetovanja, na katerih bi bil navzoč vsaj en član Pokrajinskega komiteja KPS.⁶⁷ Posvetovanje za okr. Severna Primorska je bilo 2. maja 1943, za okraj Srednja Primorska drugi polovici aprila, za okraj Južna Primorska pa 4. junija 1943.

2. Upad osvobodilnega gibanja spomladi 1943.

V zimskih mesecih, ki so sledili prvi pokrajinski partijski konferenci je bilo osvobodilno gibanje v Slovenskem Primorju v močnem polet Razmere pa so se zelo poslabšale aprila 1943.

4. aprila 1943 je Pokrajinski komitej KPS za Primorsko še poročal o nespremenjenih razmerah: »Splošne politične razmere se zadnji čas pri nas niso mnogo spremenile. Bela garda mnogo robanti, čeprav najbrže toliko, kakor izgleda po poročilih iz okrožij. Ves zadnji čas se nam dogaja, da se poročila o nastopih oborožene bele garde izkažejo pozneje za netočna. Naša kampanja je vzbudila ljudsko čuječnost do take stopnje da ima zdaj strah včasih prevelike oči ...«⁶⁸

66 Prav tam.

67 Poročilo PK KPS za Primorsko 4. 4. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1365.

68 Prav tam.

Naslednje dni pa so se razmere začele hitro slabšati. Februarja marca sta rekrutacija novincev in spremljanje letih v osrednje predel Slovenije tako zaposlila naše čete, da niso napravile skoraj nobenega napada.⁶⁹ Sovražnik je to izkoristil in začel spomladi močno napada osvobodilno vojsko. Tako je samo v obmejnih predelih od 25. marca d 24. aprila 1943 napravil devet čistenj (pri tem je imel 14 mrtvih in 35 ranjenih).⁷⁰ Ko pa so se ustanovili prvi primorski brigadi, je napadal še močneje in od 26. aprila 1943 dalje je bilo Slovensko Primorje, posebno njegov severozahodni del, prizorišče velikih bojev. Te boje je spremljalo sovražnikovo nasilje nad civilnim prebivalstvom, zlasti množične aretacije, ki so bule v vseh okrožjih od Tolmina do Trsta. Tedaj so padli ali bili aretirani tudi nekateri sekretarji in člani okrožnih komitejev KPS oziroma zaupniki. Italijani so v tem času aretirali precej sorodnikov partizanskih rekrutirancev, poveljstvo suhozemske vojske v Rimu pa je marca 1943 predlagalo vpoklic moških od 42. do 50. leta starosti v delavske bataljone, interniranje vseh, za vojaško službo nesposobnih od 19. leta starosti dalje in interniranje vseh družin upornikov, njihovih pomagačev in somišljenikov. Toda :notranje ministrstvo v taboriščih ni imelo več prostora kot za tisoč žena in otrok.⁷¹ Tako obsežno interniranje torej ni bilo več mogoče, zato pa se je italijanski fašistični bes izražal na druge načine. Tako je 27. aprila 1943 PK KPS za Primorsko poročal:

»Neaktivnost naših čet, hajke, masovne aretacije in preseljevanje z osamljenih kmetij, povrh vrsta proval vse to je močno izpodkopalo moralo ljudstva, ki jo je bela garda skušala z vsemi silami izrabljati zase. Pojavili so se v znatnih količinah belogardistični letaki (besedilo prilagamo). Tudi organizacijska aktivnost bele garde je narasla... Beli zaznamujejo nekaj uspehov na terenu. Prihajajo vesti o tem ali onem doslej našem župniku, ki se je pasiviziral ali celo stopil v stik z belimi.«⁷²

Meseca maja so bile politične razmere še vedno neugodne. Še vedno so se pojavljali belogardistični letaki, polni laži in obrekovanj. Med lažmi, ki so se širile, je bila tudi laž o tem, da hočejo komunisti priključiti Primorsko sovjetski republiki Julijski Krajini in me Sloveniji.

O svojih naporih v boju proti beli gardi je PK KPS za Primorsko poročal 18. maja 1943:

»Težak političen položaj na Primorskem skušamo reševati, kakor smo že omenili, z navori za pridobivanje novih zaveznikov med sredino ter italijansko manjšino in vojaštvom. Glede sredine smo zelo na široko pisali okrožnim odborom in jim pojasnili, kaj sredina pomeni in kako delati z njo. Hkrati skušamo izvesti nekaj organizacijskih ukrepov političnega pomena. Iz ostankov bivšega Primorskega pokrajinskega plenuma OF, ki so nam ga Lahi večji del polovili in konfirirali, skušamo zbrati nekaj najvidnejših predstavnikov ...«⁷³

Pokrajinski komite KPS je nameraval razširiti POOF za Primorsko z Mirom Špacapanom, Mihaelom Labanom in Ludvikom Slokarjem. Ti trije bi po mnenju PK KPS skupaj z Brankom Babičem in Antonom Veluščkom bili še dovolj dober kolektiv predstavnikov, ki bi lahko nastopal v imenu vsega prebivalstva, nam pomagal razširjati osnovo in v določenem trenutku lahko igral vlogo začasnega primorskega narodnoosvobodilnega sveta.«⁷⁴

Čez dva dni je Pokrajinski komite KPS za Primorsko v posebni okrožnici okrajnim in okrožnim komitejem KPS naročil:

»I. Okrepite delo med italijanskim vojaštvom. Mi smo v ta namen izdali letak, na-

69 Poročilo PK KPS za Primorsko 29. 6. 1943 Pokrajinskemu komiteju KPS Gorenjsko v arhivu IZDG, f. 533.

70 Poročilo poveljstva obmejnih straž XI. arm. zbora 24. 4. 1943 v arhivu IZDG.

71 Slovensko Primorje in Istra, Beograd 1953, str. 363.

72 Arhiv CKZKS, št. 1367.

73 Arhiv CKZKS, št. 1379.

74 Prav tam.

pisan v italijanščini, namenjen italijanskim vojakom. Letak je imel po doslej prispelih poročilih odličan odmev v italijanskih garnizonih. Odslej bo izhajal tudi posebni list v italijanščini za Italijansko vojsko in za italijansko narodno manjšino na Primorskem. List bo nosil naslov »Pace e liberta« in bo izhajal vsakih 14 dni. Naročamo vam, da se resno pobrigate, da pride ta list v prave roke...

2. Izsledite belogardistične tiskarne in organizirajte zaplembo njihove literature in tiskarn. Razkrinkajte vnaprej njihove laži .. !

4. Pritegnite v boj vse poštene Slovence, to je ljudi, ki so doslej mogoče stali ob strani, ter tudi tiste, ki so sicer pristaši OF, a so se v zadnjem času pasivizirali zaradi poostrenih oblik borbe. Posvetite vso pozornost poštenim duhovnikom in jih prepričajte o pravilnosti naše politike. Pojasnite takim ljudem, da je stvar osvoboditve slovenskega naroda v prvi vrsti stvar naše lastne borbe ...⁷⁵

Tudi junija razmere niso bile dosti boljše. Tedaj se je fašistični pritisk odražal zlasti na vojaškem področju, saj se je število italijanskih vojakov v Slovenskem Primorju znatno povečano. Prvega junija 1943 je začel namreč v Vidavu delovati XXIV. armadni zbor, ki je sredi junija 1943 začel močno ofenzivo, ki ni prenehala niti ob padcu fašizma in je imela namen ozemlje očistiti partizanov. Močne italijanske vojaške enote v moči divizije ali pa še močnejše so stalno zasledovale obe primorski partizanski brigadi. Zato je komandant Primorske operativne cone Mirko Bračič prišel do zaključka, da zaradi teh težav brigade na Primorskem ne bodo mogle vzdržati, če nočejo tvegati težkih izgub na živi sili.⁷⁶

Pokrajinski komite KPS za Primorsko pa je menil, da bi umik brigad iz Slovenskega Primorja imel slabe politične posledice, in o tem pisal namestniku komandanta Glavnega štaba NOV in POS Jaki Avšiču:

»Že danes, ko je le del Primorske od partizanov relativno prazen, je povsod opažati oživitvev bele garde... V bodoče bo ta nevarnost in nevarnost dejanske anglofilske sredine še večja... K temu dodajamo še tisto okolnost, ki jo že dostikrat poudarjali: našo dolžnost dvigniti sosedne italijanske province v oboroženi boj proti fašizmu...

Iz vseh teh okolnosti sledi torej nedvomno naša dolžnost, da poskušamo vzdržati z brigadami na Primorskem in da kljub temu ne žrtvujemo lahkomišljeno partizanskih življenj. Ali je izhod iz položaja?⁷⁷

Predlagal je, naj bi brigadi taborili ločeno po bataljonih, ki bi se združili šele neposredna pred samim napadom na sovražnika.

Predlog o umiku brigad iz Slovenskega Primorja je prišel tudi do Glavnega štaba NOV in POS, ki je 22. junija pisal štabu Primorske operativne cone:

»Iz pripovedovanja nekaterih tovarišev (političnih delavcev), ki so bili na Primorskem, izgleda, da vas okupator stalno napada z večjimi močmi in da vas hoče za vsako ceno razbiti, da so brigade večkrat delno razbite, ki se pa ponovno zopet zberejo skupaj. Mi smatramo, da taki stalni napadi modno vplivajo na padec morale pri borcih. Pri tem pa imamo tudi stalno precej velike izgube, možnost za novo mobilizacijo, kakor nam je znano, pa je zelo majhna. Zaradi tega je naše mnenje, da V. in VI. brigada prekoračita jugoslovansko-italijansko mejo in se povežeta z našimi enotami, ki se nahajajo na ozemlju »Ljubljanske pokrajine«. Če pa se je medtem situacija spremenila v našo korist, potem pa naj ostaneta brigadi do nadaljnjega na svojem starem ozemlju z nalogo, da skupno vršita akcije ...⁷⁸

75 Navodilo PK KPS za Primorsko 20. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

76 Pismo PK KPS za Primorsko 8. 6. 1943 Jaki Avšiču v arhivu IZDG, f. 535.

77 Prav tam.

78 Arhiv IZDG, f. 535.

Vendar sta brigadi na zahtevo Pokrajinskega komiteja kljub hudemu sovražnikovem pritisku ostali še naprej v Slovenskem Primorju.

Napravili sta celo nekaj uspešnih napadov, tako je del Gregorčičeve brigade napadel protipartizanski oddelek pri Vojskem (15 mrtvih in pet ranjenih Italijanov), oddelek Gradnikove brigade pa je porušil železniški most pri Podmelcu.

Kljub resnim sovražnikovim poskusom, da bi z ofenzivami, internacijami, aretacijami in požigi celih vasi politično in vojaško uničil osvobodilni boj v Slovenskem Primorju, sta vendarle zmagali moč in volja Komunistične partije im Osvobodilne fronte. Tako je mogel Centralni komite KPS pozitivno oceniti njuno delo, kar kaže njegovo pismo z dne 20. junija 1943, ki v njem pravi:

Naša ocena rezultatov dosedanjega dela na Primorskem je naslednja:

a) uspeła mobilizacija predstavlja brez dvoma največji rezultat vsega dosedanjega osvobodilnega boja primorskih Slovencev; politična in organizacijska linija te mobilizacije je bila v osnovnem popolnoma pravilna;

b) v političnem pogledu je Slovensko Primorje trenutno brez dvoma pridobljeno za Osvobodilno fronto; razveseljivo je tudi dejstvo, da poostrene represalije okupatorja niso mogle odvrniti množic politično od Osvobodilne fronte, čeprav so marsikje povzročile precejšen preplah in pasivizacijo ...⁷⁹

Hkrati je opozoril na to, da nevarnost bede garde še vedno obstaja, čeprav se je zaradi mednarodnega političnega razvoja, uspele partizanske rekrutacije in posebnih primorskih okoliščin zmanjšala, in na to, da se je nato povečala možnost za nastop sredine, »da se sredinska miselnost zlasti zaradi italijanskih represalij pojavlja marsikje med primorskimi množicami«. Potem je ugotovil, »da je naša agitacija in propaganda še zmeraj šibka in marsikod celo povsem nezadostna, končno, da je organizacijsko zajetje ljudskih množic v Osvobodilno fronto na Primorskem skrajno nezadostno.« Končno je opozoril še na to, da je poleg odsotnosti terenskih odborov OF poglobitna pomanjkljivost še nerazvitost ženskega in mladinskega gibanja ter da je partijska organizacija ob svojih velikih uspehih v političnem zajemanju ljudskih množic in partizanski rekrutaciji ostala organizacijsko in kadrovsko še vedno zelo šibka.

Ko govori o nalogah, pravi: »Spričo mednarodnega in domačega razvoja je danes na Primorskem osnovno preprečiti sredini uspehe med ljudskimi množicami. Sredino je treba razkrajati še naprej... Dejstvo, da predstavlja Osvobodilna fronta na Primorskem vsekakor tako enotno vseljudoško osvobodilno gibanje, je izredno velik plus in sad vaše pravilne politične linije. Razvijati in utrjevati ga je treba še naprej. Na osnovi toga dejstva vam ho mogoče izvesti etudi uspešno borbo za pritegnitev tistih sredincev, ki jih je mogoče pritegniti in ki jih morate pritegniti. Pri tem se zavedajte, da je borba za sredino uspešna le tedaj, kadar imamo opravka s političnim poletom in organizacijskim zajetjem osnovnih ljudskih množic. Organizacijsko zajetje pa prav pri vas izredno šepa in je po temtakem potrebno to pomanjkljivost na vsak način popraviti ...⁸⁰

Tedaj je Centralni komite KPS poslal v Slovensko Primorje svojega pooblaščenca Dušana Kvedra, da bi uredil vsa ta vprašanja in da bi rešili tudi vprašanje kolektivnega dela Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko. Najočitnejša pomanjkljivost, na katero je opozoril Centralni komite KPS je bila organizacijska slabost organizacij Osvobodilne fronte, ki je bila še posebej občutna v nekaterih okrožjih (Pivka, Vipavsko, Kanalsko, Trst). Povzročile pa je niso samo sovražnikove ofenzive, nasilje, posebno aretacije, marveč tudi ustanovitev okrajev, ki je vzela iz okrožij najboljše aktiviste. Takoj, ko je prišel

79 Arhiv IZDG, f. 535.

80 Prav tam.

Dušan Kveder v Slovensko Primorje, so — 7. julija — analizirali tamkajšnje razmere in 8. julija 1943 je Pokrajinski komite KPS za Primorsko poročal:

»Seveda v vseh okrožjih imamo še neobdelan teren. Zadnje mesece smo v tem pogledu še raje nazadovali kot napredovali, ker smo zaradi represalij (aretacij in streljanj aktivistov in tudi povprečnih pristašev) stalno na novo mašilu vrzeli v odborih in so se zaradi teh izmenjav zveze s terenom le s težavo obdržale ali pa celo izgubljale.«⁸¹

Poročal je tudi, da je pregledal teren in dobil sliko, ki je slabša od pričakovanj. Aktivisti OF, ki so prišli iz katoliških vrst in so bili nekoč zelo navezana na »staro narodno vodstvo«, s katerim je februarska konferenca obračunala, so se priključili Osvobodilni fronti iz nacionalne borbenosti zato, ker drugega narodnega vodstva dejansko ni bilo, niso pa še docela prenehali zaupati staremu »narodnemu vodstvu«. Tudi nekateri bivši nacionalisti iz TIGR so še čakali, da se njihovo vodstvo vrne iz italijanskih zaporov. Ena izmed težav je bila tudi v tem, da je duhovščina — »kot edina slovenska inteligenca v stiku z ljudstvom — silno navezala ljudi na vero in cerkev«. Tako se je v tem času dogodilo, da je bila n. pr. na Tolminskem »skoraj vsa partijska organizacija verna in vršila svoje verske dolžnosti iz prepričanja.«⁸²

Pokrajinski komite KPS za Primorsko je sklenil izvesti vrsto ukrepov — tako organizacijskih kot političnih. Dal je navodilo, da se poostri sprejem v Partijo tam, kjer so prevladali verniki, da se napravi več za pritegovanje proletariata v Partijo in izboljša ideološka vzgoja članov Partije. Krepkeje je udaril po anglofilski reakciji, začel močnejše poudarjati zahtevo po priključitvi Slovenskega Primorja k Jugoslaviji. Sklenil je tudi organizirati okrožne plenuma OF, ki naj bi vanje poleg članov okrožnih odborov OF pritegnili še nekaj dobrih ljudi iz vrst srednjih in premožnih kmetov in malih meščanov.⁸³ Toda do tega ni prišlo, ker so se zgodile stvari, ki so postavile v ospredje druge naloge.

Kljub temu začasnemu upadu osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju je bilo vzdušje v Slovenskem Primorju mnogo boljše kot pa v Ljubljanski pokrajini. Tako je dr. Joža Vilfan 11. julija 1943 sporočil Izvršnemu odboru OF:

»Vtisi, ki sem jih dobil po poti, od kar smo prestopili staro mejo, po karavlah in pri ljudeh, kjer smo se ustavili zaradi hrane, potrjujejo v obilni meri slika, ki so jo dali tovariši pred odhodom: Primorska je obljubljeni dežela OF.«⁸⁴

3. Polet osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju po padcu fašizma.

Julija 1943 je prišlo na jugu Evrope do pomembnih dogodkov, ki so tako ali drugače vplivali tudi na razvoj osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju. Najprej so se 10. julija 1943 na Siciliji izkricali zahodni zavezniki. Pokrajinski komite KPS za Primorsko je štiri dni nato izdal okrožnico vsem okrajnim in okrožnim komitejem KPS in jim z njo naznanil, da je v Evropi vzpostavljena druga fronta, ki jo je treba pozdraviti kot uspeh demokratskih sil v svetu. Hkrati jim je dal naslednje naloge:

»1. Aktivizirati prebivalstvo v vojaškem pogledu ...

2. Povečati defetistično agitacijo med italijanskim vojaštvom s pomočjo napisov, letakov in razgovorov ...

3. Izkoristiti otvoritev druge fronte za dviganje morale in borbenosti slovenskega prebivalstva s tein, da prepričujemo ljudi, da vojna ne more več dolgo trajati in da ravno

81 Arhiv CKZKS, št. 1407.

82 Prav tam.

83 Poročilo D. Kvedra 11. 7. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1394.

84 Arhiv IZDG, f. 435.

druga fronta dokazuje, kakšno moč imajo sile, ki kopljejo fašizmu grob in pripravljajo vstajenje zaslužjenih narodov ter delovnega ljudstva.

4. Izkoristiti otvoritev druge fronte za razkroj sredine, katere čakalna taktika je postala očitna in za vsakogar razumljiva izdaja tistih zaveznikov, na katere se je sredina najbolj sklicevala... «⁸⁵

Istega dne je Glavni štab NOV in POS sklenil, da bo »potegnil večino naše vojske začasno iz Primorske s ciljem, da jo notranje utrdi in pripravi za težje borbe«. Zato pa je ukazal, naj tam ustanovijo Primorski odred.

Ker pa ta ne bi bil mogel na terenu toliko politično delati, kot sta dotlej obe brigadi, je Centralni komite KPS naročil Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko, naj organizira politično delo tako, da bo potekalo tudi brez vojske. Obenem je naročil, razširiti Pokrajinski odbor OF »s predstavniki raznih skupim, če pa teh ni, pa iz ljudi, ki imajo pri množicah ugled in uživajo zaupanje«, pri čemer pa mora biti seveda zagotovljena vodilna vloga KPS. Vanj naj takoj vključijo dr. Jožo Vilfana, ki je v začetku julija 1943 prišel v Slovensko Primorje.⁸⁶

O izvajanju teh nalog je Pokrajinski komite KPS za Primorsko poročal 27. junija 1943:

»Izvajajoč vaše direktive iz prejšnjih pisem, smo politično delo preko terenskih organizacij že tako organizirali, da potegnitev vojske z našega terena ne bo oslabil političnega dela na terenu.

Tovariša Vilfana smo že pritegnili v POOF in uspešno dela na terenu zlasti med sredino. Napeli bomo tudi vse sile, da bomo POOF razširili v smislu vaših direktiv ...«

Pokrajinski komite je tudi sklenil, da bosta novi Primorski odred sestavljala dva bataljona. Prvi bataljon z dvema minerskima skupinama naj bi bil na severu, drugi z eno minersko skupino pa na jugu.⁸⁷

Centralni komite KPS je sredi julija poklical na svoj sedež v Kočevskean Rogu Dušana Kvedra in dr. Aleša Beblerja. Prvi je odšel tja sredi julija, drugi pa konec julija 1943.⁸⁸ V prvi polovici avgusta 1943 je Centralni komite KPS razpravljal o narodnoosvobodilnem boju v Slovenskem Primorju in o nalogah v zvezi z izkrcanjem zaveznikov na Siciliji. Dne 13. avgusta 1943 je tudi Izvršni odbor OF razpravljal o razmerah v Slovenskem Primorju in sklenil: Odobri se dosedanje politično in organizacijsko delo Poverjeništvu IOOF za Primorsko.«⁸⁹ Še preden se je dr. Aleš Bebler vrnil v Slovensko Primorje, je Centralni komite KPS sporočil Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko, »da je bila politična linija Partije na Primorskem in s tem v zvezi linija OF v osnovi pravilna, ker so iz izvajanja pravilne politične linije sledili lepi uspehi, ki jih Partija na Primorskem lahko zaznamuje«. Nakazal mu je tudi glavne smernice in naloge:

1. Reorganizirati in izpolniti Pokrajinski komite, ki bo sposoben za delo...
2. Vreči vse sile na to, da se organizirajo proletarski centri...
3. Veliko pozornost polagati sredinskim elementom, treba jih je na eni strani pritegovati v OF, na drugi strani pa razkrajati. Nevarnost bele in plave garde ni minila.
4. Formirati nove organizacije in krepiti stare. Oživetiti AFŽ, organizirati žene, dekleta in mladino.
5. Po stopnjah organizirati okrožne komiteje, njihove teritorije zmanjšati in postaviti več okrožnih komitejev.⁹⁰

85 Okrožnica PK KPS za Primorsko 14.7. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

86 Navodila CK KPS 14. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 535.

87 Poročilo PK KPS za Primorsko 27. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

88 Prav tam.

89 Zapisnik seje IOOF 13. 8. 1943 v arhivu IZDG, f. 432.

90 Pismo CK KPS 20. 8. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1401.

V tem času so se razmere v Slovenskem Primorju že toliko izboljšale, da je Pokrajinski komite za Primorsko 27. avgusta 1943 mogel poročati:

»Že prod padcem Mussolinija so se na Primorskem pojavljali znaki novega poleta narodnoosvobodilnega boja. Našo vojsko je prebivalstvo povsod sprejemalo s takim navdušenjem, kakor še nikoli poprej. Posamezni sredinski in na pol belogardistični elementi so dajali OF vdanostne izjave. Po padcu Mussolinija pa se je začel na Primorskem nov močan polet narodnoosvobodilne borbe. Prišlo je do popolnoma spontanih manifestacij in celo do vojaških nastopov ljudstva... Vendar pa naše partijske in OF organizacije niso bile sposobne, da bi popeljale množice v akcije, za katere so bile množice pripravljene. Razen omenjenih krajev (Gorica, Trst, Tržič, Istra — op. p.) in Brkinov, kjer je prišlo do sabotažnih akcij NZ (ta dejanja se množijo), se ob padcu Mussolinija, kljub borbenemu razpoloženju prebivalstva ni nikjer nič pomembnejšega dogodilo. Ko smo z odgovornimi tovariši na svojem potovanju (govorili o teh vprašanjih, samo ugotovili, da so akcije možne in so tovariši prevzeli dolžnost, da jih tudi organizirajo. Že iz vsega tega sledi, da organizacijsko še vedno nismo zajeli tako na široko, kakor so široke simpatije ljudstva za OF...

Zaradi naše organizacijske slabosti v mestih, trgih in večjih krajih pa vse naše kampanje niso dovolj avli sploh niso prodrle do sredine, tako da nam še do danes ni uspelo sredine v večji meri diferencirati oz. pridobiti za OF. Pri tem smo imeli uspeh med sredino na vasi...«

Pokrajinski komite KPS in Pokrajinski odbor OF za Primorsko sta tedaj nameravala sklicati konferenco Primorskega pokrajinskega plenuma OF in ga hotela še bolj razširiti. Njegove naloge naj bi bile: pozvati Primorce k enotnosti v OF, poudariti, da je OF slovenska ljudska oblast in da so vrata vanjo odprta vsem, ki se hočejo iskreno bojevati za narodno osvoboditev, poudariti našo zunanjepolitično orientacijo, označiti naš odnos do italijanskega protifašističnega gibanja in ponovno poudariti vse osnovne točke politike OF.⁹¹ Zaradi dogodkov, ki so se tedaj vrstili, pa do nameravane konference ni prišlo.

Ko je Pokrajinski komite KPS za Primorsko to poročal, se je dr. Aleš Bebler že vračal v Slovensko Primorje. Po primorskih karavlah je že srečaval močne skupine partizanskih novincev. Bili so v glavnem ubežniki iz italijanskih posebnih bataljonov.⁹² Do tedaj, ko je prispel na sedež Pokrajinskega komiteja KPS, se je samo na Južnem Primorskem že zbralo okoli dve sto novincev. Zato je predlagal, naj bi Glavni štab NOV in POS dovolil ustanoviti v Primorskem odredu še tretji bataljon, ki bi bil na desnem bregu reke Soče.⁹³ Precej novincev so nameravali poslati na Notranjsko v XIV. divizijo, kamor je v začetku avgusta 1943 odšla že Gradnikova brigada.

Čez tri dni je prišlo do novega, zelo pomembnega dogodka. Italija je 8. septembra 1943 zvečer objavila kapitulacijo vseh svojih oboroženih sil. Pokrajinski komite KPS za Primorsko je pozval primorsko ljudstvo v splošno oboroženo vstajo. Ljudstvo se je pod vodstvom okrožnih in rajonskih komitejev KPS oborožilo in skupaj z na novo ustanovljenimi enotami Narodne zaščite in redkimi partizanskimi enotami razoroževalo odhajajočo italijansko vojsko, zasedlo uradne zgradbe in vzpostavilo legalno ljudsko oblast. Kmalu je bilo mlado in staro pod orožjem, ustanovili so okrog trideset novih bataljonov narodnoosvobodilne vojske, pred Gorico so napravili pravo fronto, zavarovali osvobojeno ozemlje itd.

Dogodki po 8. septembru 1943 so bili rezultat vztrajnega političnega in organizacijskega dela Komunistične partije Slovenije predvsem po prvi pokrajinski partijski kon-

91 Poročilo PK KPS za Primorsko 27. 8. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1403.

92 Poročilo dr. A. Beblerja 30. 8. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1358.

93 Poročilo PK KPS za Primorsko 5. 9. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1346.

ferenci za Primorsko in so pokazali, da je bila Osvobodilna fronta edina politična sila in oblast na Slovenskem Primorju. »Ne samo, da so povsod nastopile samo organizacije OF, v pokrajinskem in krajevnem merilu, temveč so tudi vsi iskali in se obračali na OF«⁹⁴ Tedad se je 11. septembra 1943 iz vseh živih in borbenih sil, ki so doslej vodile naš osvobodilni boj na Primorskem, ustanovil Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo kot predstavnik primorskega ljudstva, da bi pod vodstvom Izvršnega odbora Osvobodilne fronte prevzel odgovornost za urejanje vseh vprašanj narodnoosvobodilnega boja primorskega ljudstva in za utrjevanje njegove narodne oblasti.⁹⁵

V. Oris organizacijskega razvoja KPS in OF po posameznih predelih Slovenskega Primorja

Pokrajinski. komite KPS za Primorsko

Pokrajinski komite KPS za Primorsko, ki so ga sestavili aprila 1942, je obstajal le kratek čas. Okrog 10. avgusta 1942 je pri Kromberku padel Jože Lemut-Saša.⁹⁶ Na njegovo mesto je sekretar Tomo Brejc-Lojze predlagal Darka Marušiča-Emila Sirka iz Trsta⁹⁷ in, ko je 28. novembra 1942 na Vogrskem še sam padel v roke policije, je le še ostal Anton Velušček-Matevž. Zato je dr. Aleš Bebler 3. decembra 1942 predlagal, naj bi v Pokrajinski komite sprejeli Darka Marušiča in Dušana Pirjevca⁹⁸ ne vedoč, da je CK KPS že 16. novembra 1942 naročil, naj sprejmejo Darka Marušiča in mu poverijo organizacijo mladine.⁹⁹ Da pa ju ne bi preveč odtrgali od njunega glavnega dela in da bi bili stiki med pokrajinskim in okrožnimi vodstvi neposrednejši, je Bebler tudi predlagal, da naj se pokrajina razdeli na severni in južni del. V vsakem delu bi ustanovili sekretariat Pokrajinskega komiteja. V severnem delu bi ga vodil Dušan Pirjevec, v južnem pa Anton Velušček in Darko Marušič, od katerih je prvi dobro poznal Gorico, drugi pa Trst. Ker pa je bil Dušan Pirjevec tudi politkomisar Soškega odreda, naj bi mu dodelili enega ali celo dva pomočnika, morda Franca Casermana-Tesarja¹⁰⁰ ali pa Rudija Mahniča.¹⁰¹ Oba — Darko Marušič in Dušan Pirjevec sta bila sprejeta v Pokrajinski komite na prvi pokrajinski partijski konferenci v začetku decembra 1942.¹⁰² Tako so zdaj Pokrajinski komite KPS za Primorsko sestavljali sekretar Anton Velušček ter člana Darko Marušič in Dušan Pirjevec. Dela pa si niso delili po panogah, marveč po ozemeljskih področjih. Dušan Pirjevec je odgovarjal za severnoprimska, Anton Velušček za srednjeprimorska, Darko Marušič pa za južnoprimska okrožja, To je dr. Aleš Bebler 14. decembra 1942 tako pojasnil:

»Odstop od načela kolektivnega vodstva se nam je zdel v tukajšnjih prilikah dopusten zaradi razsežnosti teritorija in ker je koordinacija izvedljiva iz centra, kjer sem poleg Matevža — starega člana Pokrajinskega komiteja — tudi jaz. Razen tega imamo itak možnost, da se vsakih 10–14 dni zberemo na skupno sejo.¹⁰³

94 Poročilo Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo 9. 10. 1943 v arhivu IZDG, f. 538.

95 Proglas Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo 11. 9. 1943 v Primorskem poročevalcu, II/9, 15. 9. 1943. O delu Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo glej Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, I, 1957, str. 7–37.

96 Tomo Brejc: Saševa smrt, Goriški zbornik, Nova Gorica 1957, str. 114–119.

97 Poročilo PK KPS za Primorsko 22. 8. 1942 v arhivu IZDG, f. 533.

98 Poročilo dr. A. Beblerja 3. 12. 1942 v arhivu CKZKS, št. 576.

99 Pismo CK KPS 16. 11. 1942 v arhivu CKZKS, št. 573.

100 Padel novembra 1943 pri Idriji.

101 Glej op. 98! Padel 19. novembra 1943 v Topolovem v Beneški Sloveniji kot politkomisar Goriške divizije.

102 Poročilo dr. A. Beblerja 14. 12. 1942 v arhivu CKZKS, št. 577.

103 Prav tam.

29. decembra 1942 je sekretar CK KPS Franc Leskošek-Luka dobil nalogo, naj gre v Slovensko Primorje in tam s svojimi bogatimi partijskimi in vojaškimi izkušnjami pomaga razširiti in utrditi osvobodilno gibanje. Ko je na Novo leto 1943 odrinil iz Hruševega pri Dobravi,¹⁰⁴ je odšel z njim tudi Branko Babič-Vlado, ki ga je Centralni komite KPS določil za sekretarja Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko. Tedaj so po dveh dneh (10. im 11. januarja 1943) temeljitega razpravljanja o razmerah v Slovenskem Primorju predlagali nov Pokrajinski komite, ki bi ga sestavljali sekretar Branko Babič ter člani Anton Velušček, ki bi bil tudi član Okrožnega komiteja KPS Gorica, Dušan Pirjevec bi odgovarjal za Severno Primorsko in vojsko, Franc Ravbar-Vitez, ki bi odgovarjal za Južno Primorsko, posebno Trst, Darko Marušič, ki bi odgovarjal za mladino, in Vincenzo Gigante-Ugo kot zastopnik Italijanov.¹⁰⁵ Inštruktorja Pokrajinskega komiteja naj bi postala Bojan Štih, ki bi bil hkrati glavni obveščevalec, in Franc Caserman, dotedanji namestnik politkomisarja Soškega odreda: Predlog pa ni obveljal, ker je Franc Ravbar v tistem časti že padel v Poljanski dolini na Gorenjskem, pa tudi Vincenzo Gigante-Ugo ni postal član. Tako so Pokrajinski komite KPS vse do konca avgusta 1943 sestavljali sekretar Branko Babič in člani Dušan Pirjevec, Anton Velušček in Darko Marušič. Sekretar je v začetku marca 1943 odšel v Trst, članu pa so delali na tistih ozemeljskih področjih, ki jim jih je določila prva pokrajinska partijska konferenca za Primorsko. Kmalu pa je Centralni komite KPS to kritiziral in določil, »da se PK ne organizira več na osnovi teritorialne delitve sektorjev (med tovariše v PK), ampak si je treba delo deliti po sektorjih dela (organizacijski, vojaški, OF, masovne organizacije itd.). PK naj funkcionira kot enotno telo, ki naj ima tudi svoj center, kamor se bodo zares stekale vse niti našega dela na Primorskem.¹⁰⁶ To se je nato tudi zgodilo, ko so spomladi 1943 ustanovili okrajne komiteje KPS.

Pozimi 1942–1943 je imel Pokrajinski komite svoj sedež v bunkerju pri Petru Fornazariču na Vogrskem. Od članov komiteja je bil tam le Anton Velušček, ki je vodil organizacijske posle (tehnika, radio, nabave itd.), medtem ko je partijsko dopisovanje vodil dr. Aleš Bebler, ki se zaradi poškodovane noge ni mogel mnogo gibati po terenu. Italijani so 10. marca 1943 bunker iskali, a ga niso našli.¹⁰⁷ Zato so takoj sedež preselili na sedež Primorske operativne cone, ki je bil v bunkerju pri Kokošarju v Tolminskem Lomu. Tudi tukaj je bil od članov komiteja zgolj Anton Velušček z dr. Alešem Beblerjem. Sekretar Branko Babič je bil ves čas v Trstu, Darko Marušič na Krasu, Dušan Pirjevec pa pri brigadah in je mogel le redko priti sem.¹⁰⁸ Centralni komite KPS je 20. junija 1943 ostro kritiziral ta način dela, rekoč: Popolnoma nepravilen je sistem vašega vodstvenega dela, zlasti partijskega. Z vaših dokumentov sploh ni razvidno, ali deluje ali ne deluje Pokrajinski komite Partije... Smatramo, da se nepravilni sistem vašega vodstvenega dela izraža tudi na samem terenu v dejstvu, da ljudske množice niso zadostno organizacijsko zajete. Tak način dela v samem vodstvu se mora namreč konec koncev izroditi zgolj v razvijanje političnega vpliva. Nikakor namreč ne koristi izpopolnjevanju in širjenju organizacije samo podenje po terenu. Gre poleg pridnosti in požrtvovalnosti, ki je vsekakor neobhoden pogoj, tudi in predvsem za sistem dela.«¹⁰⁹ To vprašanje so pretresali, ko je 7. julija 1943 prišel na sedež Pokrajinskega komiteja pooblaščenec Centralnega komiteja KPS Dušan Kveder, s katerim je prišla vrsta aktivistov: dr. Joža Vilfan, Zora Rupena-Katja,¹¹⁰

¹⁰⁴ Partizanski dnevnik, 18. 5. 1947, spom. izdaja.

¹⁰⁵ Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533. .

¹⁰⁶ Navodilo Edvarda Kardelja 20. 2. 1943 v arhivu CKZKS, št. 365.

¹⁰⁷ Poročilo PK KPS za Primorsko 18. 3. 1943 v arhivu CK ZKS, št. 1368; Partizanski dnevnik, 5. 9. 1953, spom. izdaja.

¹⁰⁸ Poročilo PK KPS za Primorsko 8. 7. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1407.

¹⁰⁹ Arhiv IZDG, f. 535.

¹¹⁰ Padla februarja 1945 v Slovenskih goricah.

Dušan Bravničar-Veljko in Edo Brajnik-Štefan,¹¹¹ Dušan Kveder je že 11. julija 1943 poročal Centralnemu komiteju:

»Pokrajinski komite je treba razširiti. Pritegniti je treba vanj najmanj dva nova člana. Na terenu se je v zadnjem času razvilo nekaj dobrih mlajših kadrov. Najbolje kažejo trije sekretarji okrajnih komitejev.«¹¹²

Ko je bilo to pismo na poti, so partizanski kurirji nesli Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko pismo Centralnega komiteja, KPS, ki je v njem Dušana Kvedra in dr. Aleša Beblerja poklical na svoj sedež v Kočevski Rog in določil: Pokrajinski komite KPS naj bo skupaj, vsaj trije člani, tako da bo vodstvo zagotovljeno... PK KPS sestavljajo začasno sledeči tovariši: Branko — sekretar, Matevž, Blaž in Ahac.«¹¹³ Sredi avgusta 1943 so sedež Pokrajinskega komiteja prenesli iz Grudnice nad Čepovanom nad Volče. V Pokrajinski komite so sprejeli dotedanjega sekretarja Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko Rudija Mahniča-Brkinca.¹¹⁴

Ko je Centralni komite KPS po Kvedrovem in Beblerjevem poročilu pretresel vprašanje osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju, posebej še delo Partije in njenega vodstva, je 20. avgusta 1943 sporočil, da sestavljajo novi Pokrajinski komite KPS za Primorsko sekretar Albin Kovač-Jaka Baški, dr. Aleš Bebler, Branko Babič, Anton Velušček, Dušan Pirjavec in Rudi Mahnič. Poudaril je tudi, da mora novi komite »skrbeti za ekspeditivnost in okrepiti tempo dela, pri tem pa budno paziti na kadre, da ne padajo, kakor se je doslej dogajalo v Trstu, kjer smo izgubili najboljše ljudi. Toda zaradi dogodkov, ki so sledili kapitulaciji Italije, ni prišlo do sestave novega pokrajinskega komiteja. Ker je bila organizacija v Slovenskem Primorju že ustaljena, ni bil več potreben poseben inštruktor Centralnega komiteja KPS. Zato je dr. Aleš Bebler dobil še posebej pomembno nalogo »organizirati partijski tečaj za kadre in še posebno šolanje članov pokrajinskega komiteja«. Dobil pa je tudi posebna navodila in naloge za sodelovanje s Komunistično partijo Italije.¹¹⁵

Razdelitev Slovenskega Primorja na področja oziroma okraje in okrožja

Po prihodu dr. Aleša Beblerja v Slovensko Primorje so nameravali razdeliti pokrajino na dva dela z dvema sekretariatoma Pokrajinskega komiteja. Na severu bi ga vodil Dušan Pirjavec-Ahac, na jugu pa Anton Velušček-Matevž in Darko Marušič-Blaž.¹¹⁶ Toda na prvi pokrajinski partijski konferenci so področja razdelili drugače, o čemer je dr. Aleš Bebler poročal 14. decembra 1942:

»Delo pa smo razdelili drugače nego smo sprva nameravali. Pokrajino smo namreč razdelili ne na dve, marveč na tri področja (južno, srednje in severno), vsako s štirimi okrožji. Ta področja so si člani PK med seboj razdelili tako, da je Darko odgovoren za Trst, Slovensko Istro, Materijo in Kras, Ahac za Kanal, Tolmin, Idrijo in Bovec, Matevž pa za Gorico, Brda, Vipavsko in Pivko. To smo morali storiti, ker je Ahac nenadomestljiv v vojski, Darko pa v Trstu.«¹¹⁷

Toda tudi te delitve niso docela izvedli. Partijska posvetovanje za Severno Primorsko v moči od 22. na 23. december 1942 je sicer razdelilo to področje na štiri okrožja, vendar pa niso ustanovili bovškega okrožja, marveč baško v dolini reke Bače.¹¹⁸

¹¹¹ Glej op. 108!

¹¹² Arhiv CKZKS, št. 1394.

¹¹³ Arhiv IZDG, f. 533.

¹¹⁴ Poročilo PK KPS za Primorsko 27. 8. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1403.

¹¹⁵ Pismo CK KPS 20. 8. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1401.

¹¹⁶ Poročilo dr. A. Beblerja 3. 12. 1942 v arhivu CKZKS, št. 576.

¹¹⁷ Arhiv CKZKS, št. 577.

¹¹⁸ Poročilo D. Pirjevca 24. 12. 1942 v arhivu IZDG, f. 532.

V okrožjih so bili okrožni komiteji KPS in okrožni odbori OF. Če pa še ni bilo dovolj ljudi zanje, so do njihove ustanovitve delali »zaupniki« Pokrajinskega komiteja, ki so imeli nalogo, ustanavljati in voditi organizacije KPS in OF in čim prej ustanoviti okrožne komiteje 1KPS in okrožne odbore OF. Kot smo videli, so bili kadri sprva zelo šibki in je moral Pokrajinski komitej vzeti z vojske partijske voditelje, da je lahko za vsako okrožje dobil vsaj zaupnika. Okrožne komiteje KPS in okrožne odbore OF na severnem in srednjem področju so ustanovili že do začetka maja, na južnem področju pa do začetka junija. Edini okrožji, kjer nista bila ustanovljena okrožni komitej KPS in okrožni odbor OF, sta bili Beneška Slovenija in Trbiž. Prvo je imelo od spomladi 1943 do avgusta 1943 zaupnika, v drugem pa spomladi 1943 poskus organiziranja ni uspel.

Tako je bilo v začetku aprila 1943 v Slovenskem Primorju štirinajst okrožij. Pokrajinski komitej KPS za Primorsko je menil takrat razdeliti materijsko okrožje v dve novi okrožji in mesto Gorico povzdigniti v samostojno okrožje. 4. aprila 1943 je poročal Centralnemu komiteju KPS, da postaja število okrožij vse večje, češ da je ta okolnost vzrok, da je postala nujna reorganizacija, ki smo jo imeli že nekaj časa v mislih. Pokazalo se je namreč, da večina naših okrožnih komitejev kot transmisij od nas do množic ne posluje, kakor bi bilo treba. Med glavnimi vzroki je bilo in je danes v še večji meri pomanjkanje osebnega stika z okrožnimi funkcionarji, ki je pri obsežnosti ozemlja zelo težavno (potovanje od nas do sedeža okrožnega komiteja Istra po karavljah traja tri tedne!).¹¹⁹ Zato so postali potrebni vmesni organi, ki smo jih po dolgih razmišljanjih nazvali okrajne komiteje. Organiziramo tri take komiteje in sicer za jug, center in sever ...

Področje okrajnega komiteja za sever se krije s področjem Severnoprimorskega odreda, področje okrajnega komiteja za center s področjem Južnoprimorskega odreda razen Kraškega bataljona, področje okrajnega komiteja za jug pa s področjem Kraškega bataljona. Taka razdelitev bo olajšala sodelovanje okrajnih komitejev z odgovarjajočimi štabi omenjenih formacij, to sodelovanje pa bo olajšalo part. organizacijo v četah (kar zdaj povsod postavljamo v ospredje).

»Prepričani smo, da bo ta organizacija rodila dobre sadove. Z okrajnimi komiteji bo mogoč pogostejši osebni stik, prav tako bo mogoč osebni stik med okrajnimi in okrožnimi komiteji.«¹²⁰

Okrajni komitej KPS za Severno Primorsko, ki so ga ustanovili 2. maja 1943, so sestavljali sekretar Franc Caserman ter člana Albin Kovač in Ferdo Kravanja. V okraj so spadala okrožja Bovec, Tolmin, Brda (do 25. junija 1943, ko se je priključilo k srednjeprimorskemu okraju), Beneška Slovenija (do 25. junija 1943, ko se je južni del priključil k srednjeprimorskemu okrožju, severni del pa so sprva nameravali organizirati kot posebno okrožje Matajur; nato pa je spadalo v (bovško in tolminsko okrožje), Bača in Cerkno.

Okrajni komitej KPS za Srednjo Primorsko, ki se je ustanovil komet aprila 1943, so sestavljali sekretar Julij Beltram ter člana Emil Filipčič in Adrijan Kumar (po prvem načrtu naj bi bil postal član Srečko Čebrov, a ga niso mogli pogrešati v ajdovskem okrožju). V začetku julija 1943 je Adrijana Kumarja, ki je postal sekretar Okrajnega komiteja SKOJ za Srednjo Primorsko, zamenjal Jože Krajc.¹²¹ V okraj so spadala okrožja Idrija, Kanal, Gorica in Ajdovščina (do 25. junija 1943, ko se je priključilo k južnoprimorskemu okraju) in v prvi polovici avgusta, ko so ga vrnilo srednjeprimorskemu okraju).

Okrajni komitej KPS za Južno Primorsko, ki so ga ustanovili 2. junija 1943, so sestavljali sekretar Rudi Mahnič ter člana Franc Segulin¹²² in Avgust Špacapan. Po prvem na-

¹¹⁹ Sedež PK KPS za Primorsko je bil tedaj pri Tolminskem Lomu, sedež OK KPS Istra pa v Rižani.

¹²⁰ Poročilo PK KPS za Primorsko 4. 4. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1363.

¹²¹ Utonil v Soči 11. julija 1944.

¹²² Ubit v tržaški rižarni 1945. leta.

črtu 4. aprila 1943 naj bi bila člana. Avgust Dugulin in Vidko Hlaj, a sta bila oba v tistem času nenadomestljiva kot sekretarja okrožnega komiteja KPS. V okraj so spadala okrožja Pivka, Materija, Ilirska Bistrica, Slovenska Istra in Kras.

Okrožje Trst, kjer je osvobodilno gibanje vodil sekretar Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Branko Babič, je ostalo izven okrajev.

Da je Pokrajinski komite mogel ustanoviti okrajne komiteje, je moral vzeti iz vojske Emila Filipčiča in Franca Segulina, uporabil je tudi dotedanje svoje inštruktorje Franca Casermana, Jožeta Krajca in Rudija Mahniča. Vzeti pa je moral tudi nekaj najboljših sekretarjev okrožnih komitejev, kar je bila slaba stran te organizacije, posebno še, ker se je število okrožij zdaj povečalo na 17 (brez Trbiža). V severnoprimorskem okraju se je namreč tolminsko okrožje razdelilo v tolminsko in bovško okrožje, baško pa v baško in cerkljansko okrožje; v Južnoprimorskem okraju se je materijsko okrožje razdelilo v materijsko in ilirskobistriško okrožje, kraško pa bi se naj razdelilo v vzhodnokraško in zahodnokraško okrožje. Jasno je, da je bila ob izločitvi najboljših sekretarjev in povečanju števila okrožij kakovost okrožnih komitejev precej slabša.

Kljub temu, da je — po mnenju Pokrajinskega komiteja — »organizacija okrajnih komitejev dala odlične rezultate«, saj so ti »bolje porazdelili okrožne kadre, ker so od bližje poznali potrebe posameznih okrožij in so tako poživili marsikatero okrožje, ki je spalo«,¹²³ pa je imel Centralni komite KPS že od začetka tehtne pomisleke. Sporočil jih je Edvardu Kardelju, ki je bil tedaj na Hrvaškem. Edvard Kardelj je odgovoril:

»Strinjam se pa, da je ustanavljanje okrajnih komitejev škodljiva stvar. Prvič vsakdo ve, da je okraj manjše področje od okrožja in zato nima nobenega smisla splošne ljudske pojme postavljati na glavo. Drugič pa taka množina ustanov onemogoča živo vodstvo partijskega CK odnosno PK. Pišite jim takoj pismo, kjer odločno razveljavite njihov odlok.«¹²⁴

Tedaj pa je v Slovensko Primorje že prispel Dušan Kveder, ki je 11. julija 1943 v svojem poročilu zapisal:

»Prezgodaj bi bilo dati oceno o politični liniji Pokrajinskega komiteja. Pač pa sem na prvi pogled opazil upravičenost kritike sistema okrožnih in okrajnih komitejev, ki smo jo ugotovili na seji CK.

Okrajne komiteje je prinesel razvoj. Razvoj je ustvaril enega po enega cel kup (17 po številu) okrožij, ki jih Pokrajinski komite ni mogel obvladati. Dokončno so jih formirali in pregledala kadre šele okrajni komiteji, sestavljeni iz najboljših aktivistov. To je bil začasen ukrep v nastajanju in afirmiranju okrožij, je pa preživel.

Pri tem sistemu PK v resnici deluje kot nekakšen CK ... (poškodovan tekst — op. p.). PK se je s tem oddaljil od množic in organizacij. PK na ta način ne pomena in ne spoznava jedra svojih kadrov. PK na ta način komplicira zveze z nižjimi organizacijami in zakasnuje prihod direktiv v osnovne organizacije. PK je s tem umetno razrezal pokrajino na tri področja, ne upoštevajoč zgodovinske, gospodarske, tradicionalne zaokroženosti posameznih predelov (n. pr. Benečijo je razdelil na dva dela in dodelil del v severni, del v srednji okraj). PK je okrožja degradiral na rajone s šibkim kadri.

Izvedli bomo splošno reorganizacijo. Ukinili bomo okrajne komiteje, združili bomo več okrožij in ustanovili 7–8 močnih okrožij. Najboljše člane bomo kooptirali v PK ali vsaj dodelili PK kot inštruktorje. S tem bomo utrdili zvezo PK z okrožji. Ostale člane okrajnih komitejev bomo vključili v okrožne komiteje. S tem bomo dali ostalim najboljšim kadrom možnost za neposredno dela na terenu. Okrepili bomo, številčno, okrožne komiteje in ustvarili tako trdnejše organizme, ki bodo vodili neposredno delo po

123 Poročilo PK KPS za Primorsko 8. 7. 1943 v arhivu CKZKS, št. 1407.

124 Arhiv CKZKS, št. 1362.

rajonih in na terenu. Glavno je to, da bomo PK približali množicam, ker bo odpravljena resna institucija. To delo seveda ni enostavno, ker je treba vzporedno reorganizirati ZKM, AFŽ, VOS, tehnike. Razumljivo je torej, da je bilo treba najprej zlomiti strah pred težkim organizacijskim delom, vendar so se sedaj tovariši pridno vrgli na delo. Te dni imamo seje severnega in srednjega okrajnega komiteja, kjer bomo te stvari uredili.¹²⁵ Toda do reorganizacije tedaj še ni prišlo, ker sta Dušan Kveder in dr. Aleš Bebler morala hitro odpotovati na sedež Centralnega komiteja KPS. Tam so v začetku avgusta 1943 razpravljali tudi o nameravani reorganizaciji okrožij v Slovenskem Primorju in ugotovili:

»Kakor je bilo pred reorganizacijo na Primorskem preveliko število okrožnih komitejev (18), je sedaj število 7 (plus mesto Trst) premalo. Sedanji okrožni komiteji imajo prevelike teritorije.«

Zato so sklenili: Po stopnjah organizirati okrožne (komiteje, njihove teritorije zmanjšati in postaviti več okrožnih komitejev.¹²⁶

Toda tedaj je bila reorganizacija že v teku. Okrajni komite KPS za Severno Primorsko so odpravili že 8. avgusta 1943, bovško, tolminsko in baško okrožje pa združili v novo tolminsko okrožje. Zatem so 18. avgusta 1943 odpravili okrajni komite KPS za Srednjo Primorsko in združili idrijsko in cerkljansko okrožje v novo idrijsko okrožje, goriško, kanalsko in ajdovsko okrožje v novo goriško okrožje, briško in beneško okrožje sta se združili v novo briško ali zapadnoprimorsko okrožje. Okrajni komite KPS za Južno Primorsko so odpravili v začetku septembra 1943 in združili materijsko, ilirskobistriško in istrsko okrožje v nova okrožje Brkini-Slovenska Istra, medtem ko sta kraško in pivško okrožje ostali še naprej. Prav tako je ostalo še naprej tržaško okrožje.

Navodila Centralnega komiteja KPS so izpolnili šele jeseni 1943, ko so ustvarili pet novih okrožij. Najprej se je skladno z odlokom Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo sredi septembra od goriškega odcepilo ajdovsko okrožje. Oktobra se je od goriškega odcepilo tudi kanalsko okrožje, novembra so okrožje Brkini-Slovenska Istra razdeli v brkinsko in istrsko okrožje, decembra pa se je od briškega odcepilo beneško okrožje. Teh 15 okrožij je živelo dobrega pol leta, dokler jih niso avgusta 1944 združili v pet večjih okrožij: baško, idrijsko in kanalsko v severnoprimorsko, tolminsko, beneško in briška v zahodnoprimorsko, goriško, ajdovsko in kraško v srednjeprimorsko in pivško, brkinsko ter istrsko v južnoprimorsko, tržaško okrožje pa je ostalo še dalje. Ta razdelitev Slovenskega Primorja se je nato obdržala do osvoboditve.

Tolminsko okrožje

Severnoprimorsko področje je dokončno razdelilo na okrožja šele partijsko posvetovanje za Severno Primorsko. Tolminsko okrožje je poleg samega Tolminskega obsegalo še Kobariško, Bovško in Rezijo. Okrožni komite KPS in okrožni odbor OF so sestavljali sekretar Franc Šavli-Tone Medved ter člana Ferdo Kravanja-Skalar in Mirko Skočir-Miško.¹²⁷ Tedaj so bili v okrožju, ki so ga na partijskem posvetovanju za Severno Primorsko razdelili v tolminski, kobariški, bovški, trentski in rezijanski rajon, 4 člani in 12 kandidatov KPS ter 15 terenskih odborov OF.¹²⁸ Delo je lepo napredovalo in 17. februarja 1943 je sekretar Franc Šavli poročal:

»Tukaj gre še kar dobro. Dela je veliko, ker je okrožje zelo obsežno in sva samo dva, to je jaz in Peter Skalar. Skalar se omejuje samo in zgolj na Kobariško, vse ostalo ostaja

¹²⁵ Glej op. 112!

¹²⁶ pismo CK KPS 20.8.1943 v arhivu CKZKS, št. 1401.

¹²⁷ Poročilo PK KPS za Primorsko 17. I. 1943 v arhivu IZDG, f. 533. Padel 1944. leta v Slovenskem Primorju.

¹²⁸ Poročilo D. Pirjevca 24. 12. 1942 v arhivu IZDG, f. 532.

meni, no pa že gre. Na Bovško je bilo v začetku zelo težko prodreti, sedaj je pa kar dobro urejeno. Celo okrožje je postalo pravo mravljišče, vsak dela, kar le more, nihče ne mara bili zadnji.«¹²⁹

Do tega časa sta bila že dva rajonska in 34 terenskih odborov OF ter 11 tako imenovanih »vaških zastopstev, to je ljudi, ki so bili nekakšni zaupniki v vaseh, kjer ni bila terenskih odborov OF. Partijska organizacija je štela že 31 članov in 9 kandidatov, SKOJ pa 18 članov.¹³⁰ Ko pa je sekretar Franc Šavli 18. marca 1943 umrl za rano, ki jo je dobil (teden pred tem v italijanski čistki), je delo nekoliko zastalo. Kmalu pa je na njegovo mesto stopil Ferdo Kravanja, član okrožnega komiteja pa je postal Drago Rebec, Peter Kovač. Aprila je delo oviralo sovražnikovo nasilje in aretacije, ki so okrnile večino terenskih odborov OF, predvsem v kobariškem in tolminskem rajonu. Del aretacij je povzročil izdajalec iz Trnovega, ki so ga partizani že skušali likvidirati, a je po naključju ostal živ in izdajal še naprej.¹³¹ Zmanjšalo se je tudi število članov KPS, vendar ne toliko zaradi sovražnikovih vdorov v organizacijo, kolikor zaradi italijanskih represalij in odhoda v partizane. Kljub temu jih je bilo še vedno 41 (v tolminskem rajonu 4, v kobariškem 17, v bovškem 24) in nekaj kandidatov. O Osvobodilni fronti pa je Okrožni komite poročal naslednje:

»V tolminskem in kobariškem rajonu je OF prodrla v vse vasi, izvzete so le tri vasi ob robu Beneške Slovenije. Slabše je organizacijsko stanje v bovškem rajonu in okoli Rablja, kjer so organizirali teren le partizani... Sedaj bo tam delal tov. Borotin (Franc Čopi op. p.) ... Zadnji sovražnikov vdor v organizacijo v Tolminu, Kobaridu, Trnovem in drugih vaseh nam je pobral večino odborov ali pa so ti zelo okrnjeni ...¹³²

2. maja 1943 je na novo ustanovljeni Okrajni komite KPS za Severno Primorsko razdelil tolminsko okrožje v dve okrožji: tolminsko in bovško.

V tolminskem okrožju je tedaj sekretarja Ferda Kravanja zamenjal Drago Rebec, člana pa sta postala Ignac Manfreda-Simon¹³³ in Marica Kavčič-Nadja.¹³⁴ Novo, zdaj manjše okrožje, je imelo v začetku junija 1943 že 40 članov in 9 kandidatov KPS,¹³⁵ v začetku julija 1943 pa 45 članov in 9 kandidatov KPS.¹³⁶

Ko so odpravili okraje, je 8. avgusta 1943 prišlo do nove reorganizacije okrožij. Tolminsko, bovško in baško okrožje so se združila v novo in večje tolminsko okrožje, ki je imelo štiri rajone: tolminski (I.), baški (II.), kobariški (III.) in bovški (IV.). Tisti čas je bilo v tolminskem rajonu 16 članov in 12 kandidatov KPS ter rajonski in 10 terenskih odborov OF, v kobariškem rajonu 17 članov in 19 kandidatov KPS ter rajonski in 11 terenskih odborov OF, v bovškem rajonu 45 članov in 9 kandidatov KPS ter rajonski in 5 terenskih odborov OF, v baškem rajonu pa 20 članov in 14 kandidatov KPS ter rajonski in 19 terenskih odborov OF. Skupaj je bilo potemtakem 98 članov in 44 kandidatov KPS ter 4 rajonski in 45 terenskih odborov OF. Bilo je tudi že 5 aktivov SKOJ, 34 vaških odborov SPŽZ z okrožnim odborom, ustanovljenim 1.7. avgusta 1943, ter 6 aktivov ZSM.¹³⁷ Sekretar novega okrožnega komiteja je postal Albin Kovač, člani pa Ferdo Kravanja, Drago Rebec; Franc Čopi in Anica Srimšek.

129 Arhiv IZDG, f. 532.

130 Prav tam.

131 Poročili OK KPS Tolmin 20. in 23. 4. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

132 Poročilo OK KPS Tolmin 23. 4. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

133 Padel 1944. leta v Slovenskem Primorju.

134 Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Severno Primorsko 21. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

135 Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Severno Primorsko, l. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

136 Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Severno Primorsko 29. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

137 Poročilo OK KPS Tolmin 21. 8. 1943 v arhivu IZDG, f. 535.

Bovško okrožje

Bovško okrožje so ustanovili 2. maja 1943 po razdelitvi tolminskega okrožja. Sekretar okrožnega komiteja je postal Franc Čopi-Borotin, člani pa Stanislav Lužnik-Danko, Anica Čapi-Danila, Albin Cuder-Vojko in Casarese-Giovanni.¹³⁸ V začetku julija 1943 je imelo 47 članov in 8 kandidatov KPS, ko pa je 8. avgusta 1943 postalo rajon tolminskega okrožja, je bilo v njem 45 članov in 9 kandidatov KPS ter rajonski in 5 terenskih odborov OF (Bovec, Čezsoča, Plužna, Kal-Koritnica in Žaga-Srpenica).¹³⁹ Kraji v dolini reke Bače so 1942. leta imeli vrsto dobrih, političnih delavcev. Ko pa so po partijskem posvetovanju za Severno Primorsko decembra 1942 ustanovili okrožni komite KPS, so bili v njem sekretar Albin Kovač-Jaka ter člana Andrej Brovč-Janko Baški in Mirko Jeklin-Stojan.¹⁴⁰ Poleti 1942 so v teh krajih le 3 člani in 10 kandidatov KPS,¹⁴¹ v začetku februarja 1943 pa že pet celic KPS s 30 člani in 24 kandidati. Bilo je tudi že sedem rajonskih (Cerkno, Cerkno-okolica, Bukovo, Vrh, Ponikve, Sv. Lucija, Baška grapa) in 38 terenskih odborov OF.¹⁴² Delo je lepo potekalo, dokler ga niso zavrle aretacije, ki so se začele aprila, ko je policija prestregla pisma dveh aretiranih kurirk.¹⁴³ 3. maja 1943 so okrožje razdelili v dve novi okrožji: baško in cerkljansko. Sekretar okrožnega komiteja KPS Bača je postal Andrej Brovč, člani pa Mirko Jeklin, Franc Hvala-Peter, Ludvik Podgornik-Rado in Franc Čufar.¹⁴⁴ V okrožju je bilo konec junija 1943 20 članov in 8 kandidatov KPS,¹⁴⁵ ko pa je 8. avgusta 1943 postalo rajon tolminskega okrožja, je bilo v njem 20 članov in 14 kandidatov KPS ter rajonski in 19 terenskih odborov OF.

Cerkljansko okrožje

Cerkljansko okrožje so ustanovili 2. maja 1943 iz cerkljanskega rajona baškega okrožja, ki ga je vodil Jaka Štucin-Cvetko, pomagal pa mu je Jože Primožič-Miklavž. Okrožni komite KPS Cerkno sta sestavljala sekretar Jaka Štucini in član Jože Primožič. V začetku julija 1943 je bilo v okrožju 24 članov in 23 kandidatov KPS.¹⁴⁶ 8. avgusta pa so ga priključili k idrijskemu okrožju.

Idrijsko okrožje

Na Idrijsko je konec avgusta 1942 prišel Jaka Platiša-Franc Medved, ki je 22. novembra 1942 na sestanku v gozdu na Kovačevem rovtu ustanovil Mestni odbor OF Idrija, ki so ga sestavljali sekretar Franc Medved-Groga, Janez Pirc-Nikolaj, Leopold Berčič, Ivan Gantar, Albin Filipič in Minka Treven-Milica.¹⁴⁷ Do srede decembra 1942 je ustanovil partijsko celico s 6 člani in 7 kandidati. Ustanovil je tudi 10 terenskih odborov OF in poročal:

138 Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Severno Primorsko 21.5. 1943 v arhivu IZDG, f. 533; Franc Čopi, ustni vir.

139 Poročilo OK KPS Tolmin 21. 8. 1943 v arhivu IZDG, f. 535; Franc Čopi, ustni vir.

140 Padel v Slovenskem Primorju.

141 Poročilo Albina Kovača julija 1942 v arhivu IZDG, f. 535.

142 Poročilo OK KPS Bača 6. 2. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

143 poročilo OK KPS 28. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

144 Andrej Brovč, ustni vir.

145 Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Severno Primorsko 29.6.1943, v arhivu IZDG, f. 533.

146 Prav tam.

147 L. S.: Zapiski iz slavnih dni ljudske revolucije, Slovenski Jadran, Koper, 3. 12. 1954.

» 1. OF in partizani so v Idriji zelo popularni, o OF in partizanih se govori zelo veliko in povsod...

2. OF je v Idriji in okolici pri nižjem sloju dobro organizirana in se iz dneva v dan izpopolnjuje...

3. V OF sodelujejo vsi tokovi. V mestnem odboru so zastopani krščanski socialisti, sokoli in komunisti. Za kakšno osnovanje bele ali plave garde ni govora in ne strahu, da bi se mogli v tem kraju organizirati. Začeli so, pa samo jih takoj razbili in razkrinkali...¹⁴⁸ Okrožni komite KPS Idrija so ustanovili po partijskem posvetovanju za Severno Primorsko v drugi polovici decembra 1942 in sta ga sestavljala sekretar Jaka Platiša in Man Albin Filipič. Iz baškega okrožja bi bil moral priti Jože Primožič, a ga ni bilo. Zato je februarja 1943 postala članica okrožnega komiteja Minka Treven in, ko so Italijani februarja 1943 zaprli Albina Filipiča, je postal član komiteja Franc Bezeljak-Ciril.

Do srede januarja 1943 je število članov KPS naraslo na 13, število kandidatov pa je ostalo nespremenjeno. Tedaj je Jaka Platiša poročal:

»Delo v OF lepo napreduje, postavili smo nekaj terenskih odborov. Postavili smo tudi dva rajonska odbora OF. Dobil sem stik s Spodnjo in Zgornjo Trebušo,... s Črnim vrhom in Krnicam ter Jagerščem.«¹⁴⁹

Januarja 1943 so v okrožju nabrali 23.160 lir narodnega davka in 12.000 lir posojila svobode. Do srede februarja 1943 je število članov KPS naraslo na 20, kandidatov pa na 30 (med njimi 8 žensk).¹⁵⁰ Ustanovili so tudi že okrožni odbor OF.

Pokrajinski komite KPS za Primorsko je še istega dne, ko je tržaški okrožni komite KPS izgubil svojega sekretarja, sklenil, da pošlje tja Jaka Platiša. Ta je res konec februarja 1943 odšel iz idrijskega okrožja. Novi sekretar okrožnega komiteja je postal Franc Bezeljak, ki je 7. aprila poročal, da je v okrožju že 38 članov KPS, o OF pa:

»OF je pri nas močno utrjena. Edina kraja v našem okrožju, ki ne sodelujeta, sta Zavratec in Godovič. Tja pa bo zelo težko prodreti... V drugih krajih pa so ljudje že precej prekaljeni. Tudi na policiji se drže dobro. Nobeden še ni nič izdal, četudi so aretirali okrog 170 oseb iz našega okrožja.«¹⁵¹

28. aprila 1943, to je istega dne, ko je v Trstu padel Jaka Platiša, so Italijani aretirali Franca Bezeljaka. Zato je Okrajni komite KPS za Srednjo Primorsko sredi junija 1943 postavil nov okrožni komite, ki so ga sestavljali sekretar Franc Medved-Groga, Minka Treven, Anton Žgavec-Božič in Farmi Hladnik-Zora. Tedaj je bilo samo v Idriji 11 partijskih celic (5 v rudniku), 18 terenskih odborov OF itd.¹⁵²

Okrožje je najprej spadalo v severnoprimorsko področje, ;po ustanovitvi okrajev pa v srednjeprimorski okraj. Po ukinitvi okraja 8. avgusta 1943 so mu priključili cerkljansko okrožje. Tedaj so novi okrožni komite sestavljali sekretar Franc Caserman in člani Jaka Štucin, Franc Medved in Minka Treven.

Kanalsko okrožje

Dolina reke Soče med Solkanom in Mostom na Soči in Banjška planota sta bili do prve pokrajinske partijske konference politično skoraj neobdelani. Tam je bilo le pet kandidatov KPS in nekaj terenskih odborov OF, kot je to ugotovilo partijsko posvetovanje za Severno Primorsko. V na novo ustanovljenem okrožju sta začela delati Franc Jakopič

¹⁴⁸ Poročilo Jake Platiše 12. 12. 1943 v arhivu IZDG, f. 532,

¹⁴⁹ Poročilo 10. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

¹⁵⁰ Poročilo OK KPS Idrija 7; 2. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

¹⁵¹ Arhiv IZDG, f. 532.

¹⁵² Poročilo Emila Filipiča sredi junija 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

in Adrijan Kumar-Borigoj, prvi v vaseh severno od Kanala, drugi pa okrog Čepovana.¹⁵³ 13. februarja 1943 se jima je pridružil Franc Caserman-Tesar, ki je postal tudi inštruktor Pokrajinskega komiteja. Približno v istem času je začel delati tudi Mirko Zimic-Miro Brdar,¹⁵⁴ zato pa sta že marca 1943 Franc Jakopič in Adrijan Kumar odšla iz okrožja. Sekretar okrožnega komiteja Franc Caserman je 7. marca 1943 poročal, da je okrožje razdeljeno na pet rajonov: čepovanski, banjški, grgarski, kanalski in kalski. V kanalskem rajonu je bila ena celica z dvema članoma in štirimi kandidati, v kalskem rajonu pa dva člana in devet kandidatov KPS. Do 9. aprila 1943 je bilo že 10 članov in 20 kandidatov KPS, ustanovili pa so tudi prvi rajonski komite (kanalski rajon).¹⁵⁵

Ko so ustanovili okraje, je Franc Caserman prišel za sekretarja Okrajnega komiteja KPS za Severno Primorsko. Okrožni komite KPS so odtlej sestavljali sekretar Mirko Zimic in člani Arkadij Pirihi-Mirko, ki so ga Italijanu poleti 1943 aretiralo, Franc Jakopič in Marica Šuligoj-Dora. Obdržali so razdelitev na pat rajonov, od katerih sta bila najboljša kanalski (3 člani in 10 kandidatov KPS) in kalski (10 članov in 8 kandidatov KPS).¹⁵⁶ Še dolgo časa so bile razmere v okrožju zelo slabe, kar potrjuje poročilo Okrajnega komiteja KPS za Srednjo Primorsko 28. 6. 1943:

»V splošnem je v tem okrožju organizacija zelo slaba, pomanjkljiva, posebno v banjškem (in grgarskem rajonu, kjer sploh nimamo naših organizacij, razen nekaj zaupnikov).¹⁵⁷

Tisti čas je bilo v kanalskem rajonu 16 članov in 10 kandidatov KPS ter 5 terenskih odborov OF, v kalskem rajonu rajonski komite s 5 celicami oziroma IZ člana in 6 kandidati, v čepovanskem 2 člana in 5 kandidatov KPS ter 3 terenski odbori OF.¹⁵⁸ Razmere se niso mnogo izboljšale niti do srede julija 1943 (v kalskem rajonu so bile tedaj 4 partijske celice in en odbor OF, v kanalskem pa ena celica z dvema članoma in 10 kandidati ter 4 terenski odbori OF).¹⁵⁹ Sredi avgusta 1943 so okrožje razdelili na dva rajona (kalsko-kanalski in grgarsko-čepovanski) in ga priključili h goriškemu okrožju.

Goriško okrožje

Na območju goriškega okrožja so italijanske aretacije v letu 1942 pobrale skoraj vse aktiviste. Po prvi pokrajinski partijski konferenci je imelo okrožje le zaupnika Julija Beltrama-Janka, ki mu je pomagal Bojan Štih. Pač pa so decembra 1942 ustanovili okrožni odbor OF, ki ga je vodil tajnik Julij Beltram, člani pa so bili Franc Volk-Čaven iz Ozeljana, Ludvik Slokar-Lovrenc in Jože Gregorčič iz Prvačine.¹⁶⁰ 29. decembra 1942 sta Julij Beltram in Bojan Štih poročala:

»Gibalne sile OF so enostavno zajele pretežno večino vsega prebivalstva, da skoraj ni hiše, kjer bi ne bilo aktivista, podpornega člana ali vsaj simpatizerja OF. Seveda so tja in sem še vedno zakrknjenci ali celo sovražniki, toda na te odpade le majhen odstotek.«¹⁶¹

V tem času so brli terenska odbori COF že v vseh vaseh, razen v Šempasu in Vitovljah, Štandražu in Renčah. Sredi januarja 1943 je bilo 11 članov in 22 kandidatov KPS.¹⁶² Število se je zmanjšalo ob rekrutaciji v partizane. »Pri mobilizaciji so se partiji

¹⁵³ poročilo D. Pirjevca 24. 12. 1942 v arhivu IZDG, f. 532; Adrijan Kumar, ustni vir.

¹⁵⁴ Padel 15. avgusta 1944 v vasi Homec pri Livških ravnali.

¹⁵⁵ Poročilo OK KPS Kanal 9. 4. 1943 v arhivu IZDG, f. 535.

¹⁵⁶ Poročilo OK KPS Kanal 24. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 615.

¹⁵⁷ Arhiv IZDG, f. 615.

¹⁵⁸ Prav tam; poročilo OK KPS Kanal 1. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 615.

¹⁵⁹ Poročilo OK KPS Kanal 17. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 615.

¹⁶⁰ Julij Beltram, ustni vir.

¹⁶¹ Arhiv IZDG, f. 532.

¹⁶² Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

in kandidati dobro izkazali kot dokaj samostojni in iniciativni delavci. Vso mobilizacijo od Mirna do Volčje drage so partijci in kandidati s sodelovanjem Kraškega bataljona sami izvedli.«¹⁶³ Tako so bili konec februarja 1943 le še 4 člani in 6 kandidatov KPS.¹⁶⁴ Okrožje je bilo razdeljeno v štiri rajone: Gorica, Ozeljani, Vogrsko in Miren.¹⁶⁵

Po ustanovitvi okrajev je Julij Beltram aprila 1943 postal sekretar Okrajnega komiteja KPS za Srednjo Primorsko, kamor je spadalo tudi goriško okrožje. Bojan Štih pa je odšel v Gradnikovo brigado.¹⁶⁶ Okrajni komite KPS za Srednjo Primorsko je tedaj postavil okrožni komite, ki so ga sestavljali sekretar Ludvik Slokar-Lazar in člana Franc Žižmond-Ivan in Jožef Vodopivec-Andrej, ki so ju Italijani pobrali že v prvi polovici maja 1943.¹⁶⁷ Zato pa je junija 1943 začel Ludviku Slokarju pomagati Franc Pregelj-Boro. Ta dva sta 30. junija 1943 poročala Juliju Beltramu:

»Moralno stanje v našem okrožju se počasi, toda stalno izboljšuje. Prav tako razpoloženje do OF. Razen določenih in tudi tebi znanih predelov v okolici mesta lahko rečemo, da imamo množice za sabo. Danes je edino še vas Solkan brez našega odbora. Na splošno je naša organizacijska mreža že skoraj popolna v številu odborov (še nekaj mladinskih, pa morda še nekaj AFŽ odborov manjka), toda glede kakovosti imamo še mnogo dela pred sabo, posebno pa glede izgradnje aktiva kadrov. Zveza je pa precej dobra. Tukaj imamo 5 partijcev in 12 kandidatov.«¹⁶⁸ Tudi Okrajni komite KPS za Srednjo Primorsko je poročal podobno:

»V vseh vaseh imamo predstavnike OF. Res je, da nimamo povsod polnoštevilnih odborov, toda stalno se izpopolnjujejo (ker stalno sem in tja tega ali omega aretirajo). Šibka je organizacija v okolici mesta in v mestu samem.«¹⁶⁹

Ko so odpravili okraje, sta se sredi avgusta 1943 h goriškemu okrožju priključili vipavsko in kanalsko okrožje. Novo okrožje so razdelili v devet rajonov: kalsko-kanalski (sekretar Franc Jakopič), grgarsko-čepovski (sekretar Franc Hojak-Grom), goriški s predmestjem (sekretar Ludvik Slokar), vogrski (sekretarka Milena Peršič-Magda), mirenški (sekretarka Roza Nemeč-Snežnica), šentviški (sekretar Franc Lavrenčič-Grenki), ajdovski (sekretar Aleš Baša), črniški (sekretar Srečko Čebrov-Zdravko) in domberški (sekretar Franc Pregelj). Ugotovili so, »da je OF (kot politična organizacija) slaba, da niti po vseh vaseh v prejšnjem ajdovskem okrožju v pretežni večini terenskih odborov nimamo, da so ti odbori precej šibki, intendantski, da smo še vedno slabi v industrijskih središčih itd. Zato so po temeljiti analizi razmer poslali ljudi v rajone s potrebnimi smernicami in navodili. V celem okrožju je bilo takrat okoli 40 članov KPS, ki niso bili povezani v celice, razen v kalskem rajonu. Sestavili so tudi nov okrožni komite. Sekretar je postal Julij Beltram, člani pa Emil Filipčič, Ludvik Slokar, Mirko Zimic in Gabrijel Kumar-Jelko.¹⁷⁰ Novi okrožni komite je 24. avgusta 1943 poročal:

»Okrožnega odbora OF nimamo. Imamo pa povsod postavljene rajonske odbore OF (ponekod še niso polnoštevilni). Toda če malo globlje pogledamo, vidimo, da so bolj partijski forumi nego OF. Treba bi bilo samo kandidate prevesti v Partijo, malo politične izgradnje in imeli bi partijske rajonske komiteje. Tako tudi mislimo napraviti.«¹⁷¹

163 Poročilo OK KPS Gorica 24. 2. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

164 Prav tam.

165 Julij Beltram, ustni vir.

166 Bojan Štih, ustni vir.

167 Julij Beltram in Franc Žižmond, ustni vir,

168 Arhiv IZDG, f. 615.

169 Arhiv IZDG, f. 615.

170 Poročilo OK KPS Gorica 18. 8. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

171 Arhiv IZDG, f. 615.

Še preden je prišlo do tega, je okrožje doživelo novo reorganizacijo. Sredi septembra 1943 se je od njega odcepilo vipavsko ali ajdovsko okrožje.

Vipavsko okrožje

V Vipavski dolini sta bili v tistem času dve žarišči narodnoosvobodilnega gibanja. V zgornjem delu Vipavske doline sta delala Ivan Lavrenčič-Grenki (Filozof) in Štefan Nabergoj-Janez (Vipavec). Prvi je nadaljeval delo, ki sta ga začela Jože Lemut-Saša in Ivan Mohorčič-Tiger, drugi pa je spomladi 1942 začel organizirati mladinske krožke, a zaradi hudega sovražnikovega nasilja ni uspel, jeseni pa je pomagal Ivanu Lavrenčiču poslavljati terenske in rajonske odbore OF. Ker nekaj časa nista dobila zveze s spodnjevipavskim delom okrožja, kjer so delali Srečko Čebtron-Zdravko, Ivo Kosovel-Borotin (Seržente) in Stričko, sta sama pričela organizirati rajone po takrat dobljenih navodilih« in 16. decembra 1942 poročala: »Sedaj je na redu organizacija terenskih krajevnih in rajonskih odborov, h koncu za zaključek bomo pa sestavili okrožni odbor ... Prehajava k organiziranju ženskih odborov in Narodne zaščite, za zaključek pa bova organizirala mladinske odbore.«¹⁷²

Do začetka januarja 1943 so v Vipavski dolini že organizirali pet rajonov: šentviški, vipavski, ajdovski, braniški in colski.¹⁷³ V njih je bilo že 26 članov in 30 kandidatov KPS. Okrožni komite KPS sta sestavljala sekretar Srečko Čebtron in član Ivo Kosovel.¹⁷⁴

25. in 26. januarja 1943 so imeli neke vrste okrožno konferenco OF, ki je ugotovila, da je v Vipavski dolini že 5 rajonskih (šentviški, vipavsko, ajdovski, črniški, rihemberški) in 38 terenskih odborov OF, da 2 rajonska (svetokriški in štanjelski) in 7 terenskih odborov OF še vzpostavljajo, za 2 rajonska (colska in dornberški) in 6 terenskih odborov OF pa da oso žge navezali stike z ljudmi. Le 7 krajev še niso čisto nič zajeli. Okrožje so razdelili v 9 rajonov: šentviški, vipavski, colski, ajdovski, svetokriški, črniški, rihemberški, dornberški in štanjelski s petčlanskimi rajonskimi odbori OF. Ustanovili so okrožni odbor OF s tajnikom Srečkom Čebtronom in člani Ivanom Kosovelom, Ivanom Lavrenčičem, Štefanom Nabergojem in Stričkom.¹⁷⁵

Po mirnem in uspešnem januarju so se začele hude razmere zaradi izdaj in sovražnikovega nasilja. Najprej je začel izdajati Cvetko Grilanc-Nedeljko, ki je pobegnil iz Kraške čete, nato pa še Ivan Kerševan-Črni Martin. Ko so ga Italijani ujeli, se mu je s pomočjo aktivistov posrečilo zbežati iz zapora, čez nekaj dna pa se je sam prijavil Italijanom in začel na veliko izdajati. Izdaja je zajela predvsem vipavsko in goriško okrožje. Tako je 10. marca 1943 padla vipavska okrožna tehnika na Gočah, skrivališče papirja itd. Istega dne so Italijani besneli tudi na Vogrskem.

Razmere so bile zelo hude še avgusta 1943, o čemer priča poročilo Okrajnega komiteja KPS za Srednjo Primorsko 13. avgusta 1945:

»Moralno stanje je bilo zaradi velikih represalij v tem okrožju, posebno v šentviškem rajonu, zelo nizko. V tem rajonu so pobili okrog 26 ljudi in požgali okrog 60–70 hiš. Dve vasi so izselili, v dveh vaseh pa pobrali vso živino ... Stanje Partije je tudi zelo šibko, vsega 11, ki sploh niso povezani v celice.«¹⁷⁶

Ker so italijanske aretacije razbile šentviški, vipavski in ajdovski rajonski odbor OF, so število rajonskih odborov OF zmanjšali od devet na štiri: črniški (sekretar Srečko

172 Poročilo Štefana Nabergoja 16. 12. 1942 v arhivu IZDG, f. 532.

173 Poročilo Štefana Nabergoja 6. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

174 Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

175 Poročilo OOOV Vipava 26. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

176 Arhiv IZDG, f. 615.

Čebtron), ajdovski (sekretar Aleš Baša), šentviški (sekretar Franc Lavrenčič), domberški (sekretar Franc Pregelj).¹⁷⁷

Poleti 1943 so okrožni odbor OF sestavljali tajnik Gabrijel Kumar-Jelko in člani Srečko Cebtron, Franc Lavrenčič in Anton Semenič-Medved. Sredi avgusta pa se je okrožje, ki je po 25. juniju spadalo v južnoprimorski okraj, od začetka avgusta pa spet v srednjeprimorski, s svojimi štirimi rajoni priključilo h goriškemu okrožju.

Briško okrožje

Leta 1942 so v Goriških Brdih delali Andrej Kramar-Stric Marko, Ivan Gravnar-Zapad, Anton Reya-Sever in drugi. Po prvi pokrajinski partijski konferenci so ustanovili okrožni komite KPS s sekretarjem Benediktom Simčičem-Kavkazom, Ludvikom Vitezom-Slavkom in Albertom Miklusom--Železničarjem. V Brdih je bilo tedaj 6 članov in 3 kandidati KPS.¹⁷⁸ To število se je zaradi rekrutacije v partizane zmanjšalo na štiri,¹⁷⁹ oziroma po aretaciji sekretarja na tri člane (Ludvik Vitez, Cvetko Žižmond in Albert Miklus).¹⁸⁰ Tako so bili ti trije hkrati okrožni komite KPS, ki ga je vodil Ludvik Vitez. Že aprila 1943 pa je prišel z Gorenjskega Jože Krajc-Žakelj, ki je postal sekretar okrožnega komiteja KPS in udi instruktor Pokrajinskega komiteja KPS.¹⁸¹ Maja 1943 pa je prišel še politkomisar 3. čete H. bataljona Soškega odreda Jožef Peršolja-Filip. Oba, Jože Krajc in Jože Peršolja, sta bila vse do svoje tragične smrti srce in duša osvobodilnega gibanja v Goriških Brdih in Beneški Sloveniji. Dne 2. junija 1943 je postal sekretar okrožnega komiteja Jože Peršolja,¹⁸² člana pa sta ostala Cvetko Žižmond in Albert Miklus.¹⁸³ Do avgusta 1943 jim je uspelo ustanoviti še dve partijski celici, ki sta imeli 15 članov.¹⁸⁴ Postavili so tudi štiri rajonske odbore OF: Južna Brda, Zapadna Brda, Južna Idrija in Severna Idrija in tajnika za peti rajonski odbor OF — Matajur. V OF so do tedaj zajeli vse vasi, razen Medane, kjer je bila sovražna postojanka.¹⁸⁵

3. septembra 1943 sta se briško in beneško okrožje združili v okrožje Zapadna Primorska. Sekretar okrožnega komiteja KPS je postal Jože Krajc, člani pa Jože Peršolja, Alojz Mavrič, Cvetko Žižmond in Ludvik Vitez.

Beneška Slovenija

Področje med reko Idrijo in italijansko-slovensko jezikovno mejo na zahodu so spomladi 1943 organizirali kot posebno okrožje, a se v njem v tem času ni ustanovilo okrožno vodstvo in je zato ostalo pri zaupniškem sistemu.

Že v prvi polovici marca 1943 je Alojz Mavrič-Oton navezal stike z nekaterimi vasmi v Beneški Sloveniji. V drugi polovici marca ga je Pokrajinski komite KPS za Primorsko poslal tja kot zaupnika. Ob tej priliki je naročil svojemu instruktorju Francu Casermanu, ki je bil tedaj tudi sekretar Okrožnega komiteja KPS Kanal:

»Pred odhodom moraš tovariša kot instruktor PK KPS poučiti o vseh sektorjih dela,

¹⁷⁷ Prav tam.

¹⁷⁸ Poročilo PIC KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZ.DG, f. 533.

¹⁷⁹ Poročilo Benedikta Simčiča 16. 3. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

¹⁸⁰ Poročilo Ludvika Viteza 19. 4. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

¹⁸¹ Dopis štaba Gorenjskega odreda 10. 4. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

¹⁸² Utonil v Soči 11. julija 1944.

¹⁸³ Poročilo OK KPS Brda 6. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

¹⁸⁴ Poročilo OK KPS Brda 9. 8. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

¹⁸⁵ Poročilo OK KPS Brda 17. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 615.

posebno pa mu moraš dati nasvete, kako pričeti z delom v do sedaj popolnoma neobdelani pokrajini.

Pri tem te opozarjamo zlasti na naslednje: Čeprav naj bo tovariš poučen o vseh oblikah in sektorjih našega dela, naj ne prične z vsem naenkrat, temveč naj najprej prepotuje svoje okrožje in si poišče stikov v glavnih krajih, ne da bi ljudem, ki jih pri tem najde, dajal pretežke naloge. Šele postopoma naj formira terenske odbore OF in šele ko se posamezniki iz teh odborov dobro izkažejo, lahko misli na njihov sprejem v Partijo. Seveda je v današnjih časih la proces lahko hitrejši, kakor pa bi bil. pred letom dni. Glede agitacije v Beneški Sloveniji se nam zdi — kolikor poznamo tamkajšnje razmere, da mora biti ta nekoliko drugačna kakor v ostalih okrožjih: Zaradi upadle narodne zavesti je treba v Beneški Sloveniji bolj poudarjati socialni smisel naše narodne osvoboditve, z drugimi besedami poudarjati, da se danes slovenski narod bori za tako združeno Slovenijo, v kateri bosta delavec in kmet uživala vse plodove svojega truda.«¹⁸⁶

Alojz Mavrič je prišel v Beneško Slovenijo v začetku aprila 1943. Do srede meseca je pridobil že prve ljudi za aktivno politično delo in imel nekaj sestankov s prebivalci. 7. maja 1943 je poročal:

»Jaz sem še vedno tukaj pri svojem delu in sem do sedaj pridobil štiri vasi, kjer je bilo skupno 26 hiš, poleg tega imam še drugih, raztresenih 20 hiš. Ljudje so precej zavedni, priznavajo, da je OF edina rešitev delovnega ljudstva izpod okupatorjevega jarma.«¹⁸⁷

V Beneško Slovenijo sta kmalu odšla še dva aktivista in 16. maja 1943 je Jože Peršolja-Filip poročal:

»O teh treh, ki so v Benečiji, sem slišal, da so že nekaj vasi organizirali, kar se bo tudi dalo nadaljevati, to seno tudi poskušal, ko smo imeli sestanek s 25 beneškima delavci pod Matajurjem. Vsi so protifašisti, le da niso bili poučeni o cilju in smotru naše borbe ...«¹⁸⁸

Tudi tolminsko okrožje je v tem času imelo nekaj stikov z Beneško Slovenijo, o čemer je Okrožni komite KPS Tolmin poročal 20. aprila 1943: »Z Benečani imamo stalne zveze. Pred tremi tedni smo imeli z njimi sestanek, kateremu je prisostvoval tudi komandant Severnoprimskega odreda (Tone Bavec-Cene, op. p.). Govorili smo o mobilizaciji Furlanov in Benečanov v njih Squadre mobile (tako se namreč imenujejo italijanski partizani). Izgledi za bolj masoven dotok v te squadre mobile so bolj slabi. To pa zato, ker ne znajo organizirati bolj na široko. Pravijo, da bi bilo to zanje kot terenske delavce nevarno, da bi bili razkrinkani. Povedali smo jim, da če se tega bojijo, naj gredo v ilegalo in bodo tako imeli še večje uspehe ...«¹⁸⁹

Ko so bili ustanovljeni okraji, je severni del Beneške Slovenije spadal v severnoprimski okraj, jugovzhodni del pa v srednjeprimorski okraj. Okrajni komite KPS za Severin Primorsko je nameraval v severnem delu Beneške Slovenije ustanoviti posebno matajursko okrožje, južneje od njega pa bi bilo beneško okrožje. Ker so nastala vprašanja glede razmejitev, je dal PK KPS za Primorsko okrožnemu komiteju KPS za Brda 3. julija 1943 naslednja navodila:

»1. Okrožje Brda in Beneška Slovenija sta odslej priključeni okraju srednja Primorska...

6. Glede območja vašega in beneškega okrožnega komiteja velja tole: vsak okrožni komite seže tako daleč kot more, to se pravi, organizira slovenske vasi iz svojega središča v vse smeri, dokler ne naleti na vasi, ki jih je že organiziralo sosednje okrožje. Glede

¹⁸⁶ Arhiv IZDG, f. 535.

¹⁸⁷ Arhiv IZDG, f. 532.

¹⁸⁸ Arhiv IZDG, f. 532.

¹⁸⁹ Arhiv IZDG, f. 532.

vasi od Marijinega Celja do Kobalarja menimo, da sploh še niso organizirane, in da bi bila zato vaša dolžnost, da prodirate tudi v to smer. Glede okrožja Beneška Slovenija pa sporočite tovarišu Otonu; ki je pričel organizirati v skrajnem južnem delu Benečije, da se Benečija organizira tudi s severnega konca in da je tam organizirano okrožje Matajur, ki spada pod Okrajni komite za severno Primorsko. On naj torej prodira proti severu, dokler ne naleti na vasi, povezane z matajurskim okrožnim komitejem.«¹⁹⁰

Obenem je PK KPS poklical iz Brd Jožeta Krajca, ki je bil dotlej instruktor PK KPS za Primorsko in sicer predvsem za Goriška Brda. Določil ga je za člana Okrajnega komiteja KPS za Srednjo Primorsko. Jože Krajc je ravno tedaj obiskal nekaj vasi v Beneški Sloveniji (Selci, Kodrmaci, Bavdeži, Kovačevica in Matajur) ter tam ustanovil terenske odbore OF. Sestal se je tudi z Okrajnim komitejem KPS za Severno Primorsko. Na sestanku so sklenili:

»Bolj v Vzhodni Benečiji bomo postavili tričlanski okrožni odbor. Ker pa ni na razpolago kadra, bomo postavili za sekretarja tovariša Otona.¹⁹¹ To okrožje bi bilo zaenkrat delno odvisno od briškega okrožja, vsaj glede tehnike. Ciklostil sicer imamo, nimamo pa tehničarja... Torej iz tega področja bi prodirali proti zapadni Benečiji in od tam proti vzhodni. Če bi imeli na razpolago potrebni kader, bi postavili matajursko okrožje, tako bo pa prevzel to nalogo OK KPS Tolmin in Bovec.«¹⁹²

Zaradi ukinitve okrajev in združitve manjših okrožij v večja, beneško okrožje še ni dobilo svojih političnih organov. Beneška Slovenija je od avgusta 1943 dalje spadala v briško okrožje, dokler se ni pozimi 1943/1944 spet odcepila od njega kot posebno okrožje, katerega sekretar je postal Jože Peršolja.

V Beneški Sloveniji so od junija do septembra 1943 delale tudi tri političnoorganizacijske točke. Njihov nastanek je v zvezi z znanim pohodom Gregorčičeve brigade v Beneško Slovenijo.

Za uspešen politični razvoj osvobodilnega boja v Beneški Sloveniji je bilo potrebno na tem ozemlju z večjimi operacijami proti fašistični vojski moralnopolitično podpreti prebujajoče se protifašistične množice. Ker so bile na tem področju, kjer se je spomladi 1943 ustanovil XXIV. armadni zbor s sedežem v Vidmu, italijanske vojaške enote močno koncentrirane, so to nalogo lahko izvedle samo ustrezne operativne enote narodnoosvobodilne vojske, to je brigade. Zato sta v prvi polovici maja odšli proti Beneški Sloveniji novi primorski brigadi. Toda le ena, to je Gregoričeva, je prišla v Beneško Slovenijo in tam naletela na splošne simpatije prebivalstva.

Ko je Gregorčičeva brigada odšla iz Beneške Slovenije, so tam organizirali tri političnoorganizacijske karavle, o katerih je Dušan Pirjevec-Ahac poročal:

»Stvar smo uredili takole:

1. Organizirali smo političnoorganizacijske karavle s precejšnjim številom moštva in enim politično sposobnim človekom. Eno karavlo smo postavili na levi, dve pa sna desni strani Nadiže. Povezali smo jih že z Okrajnim komitejem KPS za Severno Primorsko. Ta jih bo povezal z Okrožnim komitejem KPS Brda-Benečija in s Krajcem...

2. Za nadzornika in vodjo teh karavel smo postavili tovariša Lada Krčana (France Perovšek op. p.) ... Te karavle imajo seveda tudi vojaške !naloge in bodo lahko v najkrajšem času narastle v čete, če bodo le dovolj aktivne. V resnici so sto torej nekakšne terenske čete oziroma vodi. Da smo to storili, nas je k temu prisililo zlasti dejstvo, da bi tereni z zgolj civilnimi zvezani po Benečija bolj malo opravili, medtem ko bodo lahko partizan-

¹⁹⁰ Arhiv CKZKS, št. 2166.

¹⁹¹ Člana bi naj postala Albert Miklus-Janez in Zofija Velušček-Silva.

¹⁹² Poročilo J. Krajca 10.-julija 1943 v arhivu IZDG, f. 535.

ske patrolje z mitingi po vaseh žele velike uspehe ...¹⁹³ Karavlo na rezijanski strani (12 partizanov) je vodil Ivan Varšek-Vare, v Zahodni Benečiji (na Miji 13 partizanov) je vodil Franc Perovšek, v Vzhodni Benečiji (na Matajurju 14 partizanov) pa Franc Črnugelj-Zorko. Iz teh partizanov je nastala Beneška četa.

Pivško okrožje

Od decembra 1942 je delal na Pivki zaupnik Niko Šturm-Tarzan iz Senožeč, ki je prišel iz Brkinske čete. Sredi januarja 1943 je bilo poleg njega, ki je bil član KPS, še devet kandidatov.¹⁹⁴ 19. februarja 1943 je poročal :

»Stanje in delo naših organizacij je pa malo šibko, vzrok temu pa je seveda prepozna organizacija na tem področju... Narodna zaščita je v naših krajih le znalo razvita. Obo-rožena sploh ni ... Sestavljenih imam že več odborov, ki so povezani v rajone, za silo mi odgovarja tudi okrožni odbor ... Mitingov OF je bilo do zdaj zelo malo, največ so jih še organizirali partizani.

Mladinske in ženske organizacije tudi že obstajajo im nam nudijo vsakovrstno pomoč na vojaškem in organizacijskem področju.¹⁹⁵

Toda Niko Šturm je že 27. februarja 1943 padel v Sajeveh pri Senožečah.¹⁹⁶ Nekaj časa je delal na Pivki tudi Milan Trobec-Taras, ki je pribežal iz Trsta, a so ga kmalu poklicali v brigado.¹⁹⁷ Tako je bilo okrožje brez pravega vodstva vse do ustanovitve juž-noprimskega okraja, v katerega se je vključilo 2. junija 1943. Okrajni komite KPS za Južno Primorsko je zato, že na svoji prvi (seji 2.–4. junija 1943) sklenil, da vzame iz vojske politkomisarja čete Franca Hvaliča-Bolteja,¹⁹⁸ ki je že 1941. leta delal v Trstu, in ga postavi za sekretarja pivškega okrožja. Pomagal naj bi mu Viktor Heine-Perun. Ta je že nekaj pasa delal v okrožju, toda kako malo, ker je bil zaposlen z drugim delom, da ne moremo sploh govoriti o kakšnih odborih ali slično«¹⁹⁹

Po ukinitvi okrajev avgusta 1943 je Pokrajinski komite KPS za Primorsko postavil za sekretarja okrožnega komiteja KPS španskega borca, in bivšega političnega delavca na Reki in v ilirskobistriškem okrožju Matijo Gržino-Silva Robido, za člana pa Franca Hvaliča. Toda okrožje se je začelo prav razvijati šele po kapitulaciji Italije.

Kraško okrožje

Na Krasu sta že pred prvo pokrajinsko partijsko konferenco delala Avgust Dugulin-Maks Potokar in Avgust Špacapan-Strnad. Po konferenci je prvi delal na območju od srednjega Krasa proti Trstu, drugi pa od srednjega Krasa proti Furlaniji.²⁰⁰ Sredi januarja 1943 so bili v okrožju le trije člani KPS,²⁰¹ enem mesecu pa se je njihovo število dvignilo na OF, število kandidatov pa celo na 18. Sredi februarja 1943 je bilo v okrožju tudi 28 terenskih odborov OF.²⁰² Darko Marušič pa je dan pred tem poročal:

193 Poročilo D. Pirjevca 8. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

194 Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

195 Arhiv IZDG, f. 532.

196 Anton Ferjančič, ustni vir.

197 Milan Trobec, ustni vir.

198 Padel pred osvoboditvijo na Krasu spomladi 1945.

199 Poročilo D. Marušiča 4. 6. 1943; poročilo Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko W. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

200 Poročilo Avgusta Špacapana 15. 2. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

201 Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

202 Poročilo Avgusta Dugulina 17. 2. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

»Kar se Partije tiče, je stvar precej slaba, zaradi precejšnjega sektaštva. Partijcev je 8, kandidatov pa 11. Celice še niso ustanovljene, ker so partijci precej raztreseni po okrožju, pa tudi partijskih vodstev, razen dvočlanskega okrožnega komiteja KPS, ni.

Precej bolje je glede OF. Sestavljen je okrožni odbor OF ter 5 rajonskih odborov, ki imajo v pregledu kakšnih 25 večjih vasi ... Precej široko so zajete tudi ženske in ženska mladina. Vendar niso ženske niti ženska mladina povezane v odbore OF, odnosno v aktivne SKOJ.²⁰³

Okrožni odbor OF Kras so tedaj sestavljali tajnik Avgust Dugulin, Avgust Špacapan, Mirko Pirc, Ciril Grmek, Miro Pupis in Mirko Pahor.

Februarja 1943 se je povečalo italijansko nasilje, prišlo pa je tudi do mnogih aretacij, ki jih je povzročil partizanski dezertar Cvetko Grilanc-Nedeljko. Mod aretiranimi je bil tudi člani okrožnega komiteja Jožef Brundula.²⁰⁴ marca 1943 Je Avgust Dugulin poročal za svoje območje:

»Partijci so 4, ki so v eni celici in funkcionarji vaških odborov OF, rajonski komite KPS Je eden, postavili bomo še dva, v okrožnem komiteju KPS sva še vedno dva Mana— Kandidatov KPS je 5, kandidat prav tako 5.

V sredo, po napadu na kamion nad Kazljami in, Avberjem, kjer je bilo 12 vojakov mrtvih in več ranjenih, so skvadristi napadli Kazlje in ubili 8 domačinov, moške so aretirali, požigali so skoraj celo vas ...«²⁰⁵

Marca in aprila 1943 so bili na Dugulinovem območju trije rajonski odbori OF (komenski, tomajski in sežanski), ki so imeli 17 terenskih odborov OF. Bilo je tudi 6 članov KPS in 12 kandidatov,²⁰⁶ se je da začetka maja 1943 njihovo število dvignilo na 11 članov (v treh celicah), 9 kandidatov in 12 kandidat²⁰⁷ Na Spacapanovem območju pa so bili trije rajonski odbori OF: spodnji ali ronški, srednji ali temeniški in zgornji ali škrbinski, ki so imeli 16 terenskih odborov OF. Bilo je tudi 6 članov KPS in 15 kandidatov.²⁰⁸

Ko je 2. junija 1943 Avgust Špacapan postal član Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko, pod katerega je do 25. junija in po 15. juliju 1943 spadalo tudi kraško okrožje (med 25. junijem in 15. julijem je spadalo v srednjeprimorski okraj), sta postala člana Okrožnega komiteja KPS Kras še bivši sekretar Rajonskega komiteja KPS Čičerija Davorin Ček-Danilo Mrkonja in Rudi Kodrič-Branko. Takrat je Darko Marušič poročal:

Kraško okrožje ima šest rajonov, toda niti enega rajonskega komiteja, razen trokomiteja, ki ga je postavil tov. Maks za tri rajone skupaj. V vsem je 6 celic z 22 člani in 17 kandidati. Kvalitetno je Partija povprečna (za primorske razmere, se razume), tudi samoiniciativni so nekateri, toda čutiti je pomanjkanje najosnovnejših naukov, kar je precej krivo pomanjkanje krepih zvez. Saj razen kratkega sestanka z mano ob Novem letu (31. decembra 1942 — op. p.) ni bilo nikogar več ne pri Maksu in ne pri Strnadu...

OF obsega 31 terenskih odborov, 6 rajonskih odborov, ki se ne zavedajo, da predstavljajo oblast in se smatrajo za nekakšne nabiralne organe za našo vojsko ...«²⁰⁹

Okrajni komite KPS za južno Primorsko je v drugi polovici julija 19415 nameraval razdeliti kraško okrožje v dve okrožji. Meja med obema naj bi bila šla od Nabrežine čez Prosek in Repentabor ter po železniški progi Trst-Gorica do meje ajdovskega okrožja. Vzhodno od te črte naj hi bilo vzhodnokraško okrožje, ki bi ga vodil Avgust Dugulin,

203 Arhiv IZDG, f. 532.

204 Glej op. 202!

205 Arhiv IZDG, f. 532.

206 Poročilo Avgusta Dugulina 23. 3. 1934 v arhivu IZDG, f. 532.

207 Poročilo Avgusta Dugulina 3. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

208 Poročilo Avgusta Špacapana 12. 4. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

209 Poročilo D. Marušiča 4. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

zahodno od nje pa zahodnokraško, ki bi ga vodil Rudi Kodrič.«²¹⁰ Do razdelitve pa ni prišlo, ker je Pokrajinski komite KPS že mislil na združevanje okrožij in ne na njihovo delitev.

Ko so septembra 1943 odpravili južnoprimorski okraj, so Okrožni komite KPS in Okrožni odbor OF sestavljali sekretar Avgust Špacapan in člani Avgust Dugulin, Rudi Kodrič in Davorin Ček. Tedaj so okrožje razdelili v 7 rajonov: Komen (27 vasi), Tomaj (16 vasi), Opatje selo (12 vasi), Doberdob (11 vasi), Nabrežina (16 vasi), Sežana (43 vasi) in Opčine (11 vasi).²¹¹

Materijsko okrožje

Pokrajinski kolnite KPS za Primorsko je po prvi pokrajinski partijski konferenci poslal v Brkine enega svojih najboljših delavcev namestnika politkomisarja III. bataljona Soškega odreda Rudija Mahnača-Brkinca. 21. januarja 1943 je ta že poročal o svojih uspehih:

»Drugače je šilo politično delo še precej dobro. Organiziranih je že precej vasi (o. 20), postavljeni terenski odbori OF, ki dobro delajo... Iz 10–15 vasi pa sem do 20. t. m. prejel 10.000 lir davka. Narodna zaščita se tudi snuje, do sedaj je osnovanih 5 čet ...«²¹²

Poročal je tudi, da je v Brkinih našel člana KPS, ki je pribežal s Štajerskega²¹³ in da je od začetka decembra 1942 sprejel v Partijo tri člane in tri kandidate.²¹⁴ 7. februarja 1943 je spet poročal:

»Narodnoosvobodilnih odborov (terenskih) je 22 (dvaindvajset), to pomeni, da je toliko vasi organiziranih. Razmere v teh vaseh, ki s:o v sredini okrožja, so zadovoljive. Izdajalcev skoraj ni ... Zanimanje za OF je veliko, vsi so za OF in ni belogardistov.«²¹⁵

Ko ga je Pokrajinski komite opozoril, naj ne uporablja več imena »narodnoosvobodilni odbori, temveč terenski odbori OF«, mu je odgovoril:

»Naziva »narodnoosvobodilni odbori« ne bomo več uporabljali, čeprav so bili ti odbori v večjih vaseh materijskega okrožja izvoljeni. Izvolila jih je vas sama, saj je nekaj takih vasi, ki so stoodstotno za OF, brez izdajalcev. Tam je vas po izvršenih mitingih sama izbrala terenski odbor ...«²¹⁶

7. februarja 1943 je poročal tudi, da ima organizirane že tri rajone: materijskega, kjer je partijska celica s tremi člani in kandidatoma, sežanskobarškega, kjer je skupina treh kandidatov in ilirskobistriškega. Čez deset dni je poročal, da je v prvi polovici februarja ustanovil novih 11 terenskih odborov OF,²¹⁷ do 20. marca pa spet novih 12, predvsem v novem sušiškem rajonu,²¹⁸ v drugi polovici marca je ustanovil še podgradski rajon, kjer je bilo organiziranih 5 vasi.²¹⁹ Prve dni aprila je ustanovil še rodiškoherpeljski rajon.

4. aprila 1943 je ustanovil okrožni komite KPS, v katerem so bili sekretar Rudi Mahnič in člana Albin Godina-Vojo Slavič in Josip Zidar-Jadran Hribar. 8. maja je postal njegov član tudi Franc Grm-Vlado Krašan. 21. maja pa je dotedanjega namestnika Kraškega

²¹⁰ Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko 23. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

²¹¹ Poročilo OK KPS Kras 8.9.1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²¹² Arhiv IZDG, f. 532.

²¹³ Jožef Strnad Pipan, ki so ga Nemci v začetku leta 1944 retirali in odpeljali v Dachau, od koder se ni več vrnil.

²¹⁴ Prav tam.

²¹⁵ Arhiv IZDG, f. 532.

²¹⁶ Poročilo Rudija Mahniča 10.6.1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²¹⁷ Poročilo Rudija Mahniča 18.2.1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²¹⁸ Poročilo Rudija Mahniča 20.3.1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²¹⁹ Poročilo Rudija Mahniča 31.3.1943 v arhivu IZDG, f. 532.

bataljona Franca Segulina-Bora Kladivarja postavil za instruktora okrožnega komiteja.

V drugi polovici aprila je ustanovil tudi okrožni odbor OF, ki so ga sestavljali tajnik Rudi Mahnič in člani Albin Godina, Josip Zidar, Franc Grin, Tone Dougan, Tone Jurišič-Pavel Jerebica²²⁰ in Viktor Berce-Božo, župnik iz Slivja.

Do srede maja 1943, ko so ustanovili vse nameravane rajone, je bilo v okrožju devet rajonov: bistriški, materijski, čičarijski, sušiški, brkinski, vzhodnibrkinski, kraški, podgradski in križiški (Rodik–Herpelje—Podgorje) z 38 člani in 12 kandidati KPS²²¹. Ko se je tako povečalo število rajonov in ko je imelo okrožje že 15 partijskih celic in 5 skupin kandidatov oziroma 48 članov in 18 kandidatov KPS, 62 terenskih odborov OF, v 28 drugih vaseh pa zaupnike,²²² so ob ustanovitvi južnoprimorskega okraja razdelili okrožje v dve manjši okrožji: materijsko in ilirskobistriško. 10. junija 1943 je Okrajni komite KPS za Južno Primorsko določil mejo med obema okrožjema: Ležeče—Suhorje—Ostrožno Brdo—Janeževo Brdo—Pirelože—Zajevše—Podbeže—Sobanje—Starad (ti kraji pridejo v nova materijsko okrožje) im določil: Naloga samih okrožnih komitejev je, da si temu primerno razdelita okrožji na rajone, poslužujoč se pri tem stare razdelitve okrožja na rajone.«²²³ Tako je novo materijsko okrožje imelo pet rajonov: Materija, Čičarija, Rodike-Herpelje, Kras (Barka-Divača) in Brkini²²⁴ z rajonskimi komiteji KPS in 10 celicami, v katerih je bilo 39 članov in kandidatov KPS. Bilo je tudi 5 rajonskih odborov OF z 41 terenskimi odbori OF in 5 zaupniki. Okrožni komite KPS so sestavljali sekretar Albin Godina in člani Tone Dougan, Franc Grum in Tone Jurišič.²²⁵ V okrožnem odboru OF pa je bil poleg članov okrožnega komiteja KPS še Viktor Berce, župnik iz Slivja. Ko so Italijani junija 1943 aretirali Albina Godino in Franca Grma, je postal sekretar okrožnega komiteja KPS in tajnik okrožnega odbora OF Tone Dougan, od srede avgusta 1943 pa je bil član obeh vodstev še Jožef Strnad.²²⁶

Do konca julija 1943 je število partijskih celic naraslo na 13, število članov in kandidatov KPS pa na 47,²²⁷ število terenskih odborov OF pa je ostalo v glavnem isto.²²⁸

Po ukinitvi južnoprimorskega okraja se je okrožje združilo z ilirskobistriškim in istrskim v novo okrožje Brkini-Slovenska Istra.

Ilirskobistriško okrožje

Ilirskobistriško okrožje so ustanovili 2. junija 1943 iz štirih rajonov bivšega materijskega okrožja. Za sekretarja okrožnega komiteja KPS so določili Jožeta Zidarja, za člane pa Antona Primca-Dušana (odšel kmalu za okrajnega obveščevalca), Milana Ambrožiča-Ambroža in Marijo Mršnik-Dunjo (Italijani so jo kmalu zaprli). Za tajnika okrožnega odbora OF so določili Jožeta Zidarja, za člana Matijo Gržino-Silva Robido (ni prišel v to okrožje) ter Marijo Kirn-Orano. Okrožje je imelo štiri rajone: sušiški, spodnjepivški, smrjski in bistriški, v katerih je bilo tedaj 5 partijskih celic z 12 člani in 14 kandidati. Od okrog 70 vasi jih je 21 imelo svoj terenski odbor OF, 24 pa le zaupnike.²²⁹ Okrožju so kmalu priključili še vasi na drugi strani železnice Pivka—Postojna, ki so bile do tedaj v

220 Padel septembra 1943 v Brkinih.

221 Poročila OK KPS Materija 21. 4., 3. in 10. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 532; Albin Godina, ustni vir.

222 Poročilo OK KPS Materija 1. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

223 Navodilo Okrajnega komiteja KPS za južno Primorsko 10. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

224 Sporočilo Okrajnega komiteja KPS za južno Primorsko 4. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

225 Poročili Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko 10. in 26. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

226 Albin Godina, ustni vir.

227 Poročilo OK KPS Materija 15. 7. 1943 v arhivu CKZKS.

228 Poročilo OK KPS Materija 16. in 31. 8. 1943 v arhivu CKZKS.

229 Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko 15. 6. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

pivškem okrožju in še niso bile organizirane (okrog 12 vasi). Te vasi so bile odtlej združene v rajonu Št. Peter: Do srede julija 1943 so ustanovili še podgrajski in milonjski rajon. V vseh sedmih rajonih je bilo sredi julija 1943 že sedem partijskih celic in dve skupini kandidatov — vsega 14 članov in 21 kandidatov, 30 terenskih odborov OF in zaupniki v 24 vaseh.²³⁰

Po ukinitvi južnoprimorskega okraja v začetku septembra 1943 se je okrožje združilo z materijskim in istrskim v novo okrožje Brkini-Slovenska Istra.

Istrsko okrožje

Po prvi pokrajinski partijski konferenci je odšel v Slovensko biro nekdanji politkomisar d. bataljona Soškega odreda Vidko Hlaj-Žižič; ki je bil ob svojem prihodu edini član KPS.²³¹ Da delo v začetku še ni steklo, priča njegovo poročilo 12. marca 1943:

»Ko sem prišel sem dol, (sem imel smolo. Dan zatem, ko (sem se sestal z odbornikom OF, kjer sem spal, so tega aretirali. Hotel sem k drugim tovarišem, toda vsak se me je bal sprejeti. Moral sem v četo. Tam sem počakal 20 dni, da (sem dobil zvezo s karavlo, od koder sem potem začel prodirati v vasi ...«²³² 24. januarja se je sestal z Darkom Marušičem in sta se pogovorila o delu. Drugič sta se sestala 21. februarja, o čemer je Darko Marušič poročal 22. februarja:

»Včeraj, 21. t. m., sem bil v Istri in sem se sestal s tov. Vidkom. Razmere v Istri so se precej izboljšale. Zelo značilen pa je za Istro tisti strah pred organizacijo, ki ga ima istrsko ljudstvo zaradi provokacij in izkoriščanj ... Zdaj ima Partija 15 članov in 12 kandidatov, celic pa je 6. Rajonska komiteja pa sta kar 2 z ozirom na precej razsežno ozemlje, na katerem so ti partijci. Obstaja že nekakšen zametek okrožnega komiteja, ki se mi zdi dokaj dober...

OF je prodrla v kakšnih 15–20 večjih vasi, ni pa še organizacijsko izoblikovana...«²³³

Do 12. marca 1943 je ustanovil 4 partijske celice z 22 člani in 14 kandidati KPS, 8 terenskih in 4 rajonske odbore OF.²³⁴ 11. aprila 1943 je ustanovil okrožni komite KPS, ki so ga sestavljali sekretar Vidko Hlaj ter člani Ivan Cah-Iskra, Franc Ivančič-Luka²³⁵ in Vincenc Kocjančič-Marko. V prvi polovici maja 1943 je ustanovil tudi okrožni odbor OF, v katerem sta poleg članov okrožnega komiteja KPS bili še Otilija Kocjančič-Tončka in Francka Muženič. Do srede maja je bilo že 5 rajonskih komitejev KPS z 8 celicami, v katerih je bilo 20 članov in 14 kandidatov KPS, bili so tudi 4 rajonski odbori OF in 14 terenskih odborov OF.²³⁶

Po ustanovitvi okrajev je bilo okrožje v južnoprimorskem okraju. Junija 1943 so organizirali že sedem rajonov: rižanski, sežanski, škofijski, dolinski, gabroviški in loparski, v katerih je bilo že 69 terenskih odborov Osvobodilne fronte.²³⁷

Po ukinitvi južnoprimorskega okraja 4. septembra 1943, so se materijsko, ilirskobistriško in istrsko okrožje združila v novo okrožje Brkini-Slovenska Istra. Okrožni komite KPS so sestavljali sekretar Franc Segulin ter člani Tone Dougan, Jože Zidar, Ivan Cah, Tone Jurišič in Jožef Strnad²³⁸

²³⁰ Poročilo Okrajnega komiteja KPS za Južno Primorsko 15. 7. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²³¹ Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²³² Arhiv IZDG, f. 532.

²³³ Arhiv IZDG, f. 532.

²³⁴ Poročilo Vidka Hlaja 22. 3. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²³⁵ Padel 16. novembra 1944 v Šmihelu pod Nanosom.

²³⁶ Poročili OK KPS Istra 16. 4. in 15. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²³⁷ OF v Slov. Istri (začetki), Slovenski Jadran, Koper, 23. 4. 1954.

²³⁸ Sporočilo OK KPS Brkini — Slovenska Istra 7. 9. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

Tržaško okrožje.

Delo bratov Kovačičev in Zore Perello v Trstu sta od februarja 1942 nadaljevala Darco Marušič in Albin Gotar-Karel, od poletja 1942 pa še Pepi Udovič-Nino. Ob prvi pokrajinski partijski konferenci so okrožni komite KPS sestavljali sekretar Pepi Udovič ter člana Franc Mezgec-Stanko in Stane Bidovec. Tedaj je bilo v Trstu 14 članov in 10 kandidatov.KPS.²³⁹ Okrožni odbor OF, ki so ga ustanovili konec novembra 1942 tajnik Starce Bidovec-Nande ter člana Darko Marušič in Pepi Udovič, je dotlej ustanovil že preko 30 terenskih odborov OF, posojila svobode pa so v novembru in decembru 1942 nabrali za 24.558 lir.²⁴⁰

Sredi januarja 1943 pa so začeli padati udarci, drug za drugim. V neki hiši je bilo uskladiščenih okoli 30 parov čevljev za partizane, ki jih pa zaradi pretrganih zvez niso mogli spraviti iz Trsta. Človek, ki jih je daroval, je zahteval, naj jih čim prej odnesejo. Ko je Pepi Udovič 14. januarja odšel na njegov dom, ga je policija že obkolila. Bežal je po Via Gimnastica in streljal na zasledovalce. Ti so mu tudi na drugi strani ulice zaprli izhod iz obroča in, ko mu je pošlo strelivo, si je v neki veži sam vzel življenje.²⁴¹ Nato so v Okrožni komite sprejeli Jožeta Medveda od Sv. Jakoba: decembra je hotelo oditi v partizane enajst mladeničev iz Trebč, a so se po spopadu s karabinjerji vrnili v Trst. Enega izmed njih, ki je bil ranjen, so Italijani ujeli in kmalu nato odkrili nekaj stanovanj in skoraj vse mladeniče aretirali. Aretirali so tudi tajnika Okrožnega odbora OF Staneta Bidovca. 22. februarja 1943 je Darko Marušič poročal:

»Partijcev nas je ostalo še 11 od 22. Kandidata pa imamo še 2. Okrožni komite je ves notri, od mestnega komiteja pa je ostal še eden (Danilo Pilat-Tone, op. p.) ... OF je tudi precej prizadeta, imamo vsega še 8 terenskih odborov ...«.²⁴² Konec februarja 1943 je poslal Pokrajinski komite v Trst jako Platišo-Franca Medveda, ki pa je že po slabih dveh mesecih dela padel 26. aprila 1943 v Via Tigor.²⁴³ Marca 1943 je prišel v Trst tudi sekretar Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Branko Babič-Vlado. Čeprav je bila njegova glavna naloga poleg vodstva najpomembnejšega pokrajinskega organa še vzdrževanje stikov s predstavnikom GK KPI v Milanu, je ostal v Trstu vse do kapitulacije Italije in vzpostavil ne le organizacije KPS, marveč tudi organizacije KPI. Začel je uveljavljati določbe sporazuma, ki so ga 24. januarja 1943 sklenili predstavniki KPS in KPI. Posamezne točke sporazuma so zajemale obširen program dela in sodelovanja., prvič je bilo tudi razmejeno delo KPI in KPS v samem Trstu itd.²⁴⁴

Branko Babič je pomagal ustanoviti »Coanitato del Litorale«, kakor se je imenovalo italijansko tržaško partijsko vodstvo, in vzpostavljati organizacijo »Fronte Nazionale d'Azione« itd. Kljub temu pa je šlo delo počasi od rok. O razmerah med slovenskimi komunisti je Branko Babič 18. junija 1943 poročal Edvardu Kardelju:

»Sedaj smo postavili slovenski mestni komite za Trst. Slovenskih partijcev je v Trstu vsega skupaj okoli 15.«²⁴⁵

28. junija 1943 pa je v svojem poročilu dr. Alešu Beblerju poročal:

»Bilo je do pred kratkim 112 članov Partije. Ko se je delo ravno začelo razvijati, pa so oblasti napravile med Slovenci močno racijo, ki je pobrala vse, kar je bilo količkaj

²³⁹ Poročilo PK KPS za Primorsko 17. 1. 1943 v arhivu IZDG, f. 533.

²⁴⁰ Blagajniški zapiski D. Marušiča v arhivu IZDG; Darko Marušič-Blaž in leto 1942 v Blagajniški Primorski dnevnik, Trst 29. 4. 1955.

²⁴¹ Stane Bidovec, izjava v IZDG.

²⁴² Arhiv IZDG, f. 532.

²⁴³ Poročilo D. Marušiča 24. 5. 1943 v arhivu IZDG, f. 532.

²⁴⁴ Arhiv CKZKS, št. 2120.

²⁴⁵ Arhiv IZDG, f. 532.

sumljivega še iz starih časov slovenskih organizacij v Trstu. Tako so nam torej pobrali skoraj vse ljudi — aktiviste — med Slovenci. Danes o kakšni slovenski organizaciji v Trstu, kakor Partiji, tako tudi OF, ni mogoče več govoriti. Ostali so le posamezniki, in sicer samo dva partijca. Te racije niso bile posledica nobenih proval, ampak posledica velikega italijanskega terorja italijanskih oblasti nad slovenskimi elementi v Trstu.«²⁴⁶

Poleti so se razmere spet začele popravljati, posebno v OF, vendar pa se je število članov KPS povečalo le na štiri.

Politično delo se je med Slovenci v Trstu razmahnilo šele po kapitulaciji Italije. Oktobra 1943 so poslali v Trst sekretarja istrskobrkinskega okrožja Franca Segulina. 20. oktobra 1943 je ustanovil okrožni komite KPS, ki so ga sestavljali sekretar Franc Segulin ter člani Franc Mezgec, Slavko Kjuder, Danilo Pilaf, Jožef Ferfolja-Miloš in Riko Ukmar. 30. novembra 1943 pa so ustanovili tudi okrožni odbor OF, ki so ga sestavljali tajnik Ivan Kralj-Normin ter člani Franc Segulin, Franc Mezgec, Valerija Kocjančič-Špela, Zorko Lah, Jože Klemenčič itd.

Na osnovi tega, kar sem doslej povedal, bi lahko napravil takšen zaključek:

1. Prvo leto osvobodilnega boja v Slovenskem Primorju (od poletja 1941 do pomladi 1942) pomeni vzpostavljanje stikov med vodstvom osvobodilnega gibanja v Ljubljani oziroma njegovimi aktivisti brata Kovačiča, Anton Velušček itd.) in domačimi protifašistično usmerjenimi ljudmi ter nastanek prvih žarišč osvobodilnega gibanja.

2. Prva polovica drugega leta osvobodilnega boja (od srede aprila do decembra 1942) pomeni vztrajno delo prvih aktivistov OF za pridobivanje primorskega ljudstva za OF in povezovanje posameznih žarišč osvobodilnega baje v celoto pod vodstvom Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko.

3. Čas od prve pokrajinske partijske konference v začetku decembra 1942 do kapitulacije Italije pa pomeni zajetje pridobljenih simpatij primorskega ljudstva v trdno postavljeno mrežo organizacij OF.

Partija premaga svoje organizacijske težave in slabosti (sektaštvo in drobnjakarstvo) in prva pokrajinska partijska konferenca odpre vrata v Partijo vsem poštenim rodoljubom. Tako doseže velik številčni porast (avgusta 1942: le 53 članov in 31 kandidatov, januarja 1943: okoli 85 članov in 141 kandidatov, junija 1943: okoli 365 članov in 144 kandidatov, oktobra 1943: samo tolminsko; idrijsko in brkinskoistrsko okrožje 409 članov in 134 kandidatov), s čimer se tudi poveča število aktivistov OF.

V močnem poletu osvobodilnega gibanja po prvi pokrajinski partijski konferenci, ki ga označujeta predvsem rekrutacija novincev v osvobodilno vojsko in razširjanje osvobodilnega gibanja na vse predele Slovenskega Primorja, Partija uspešno izbojuje boj za razširitev OF. Ob vztrajnem seznanjanju množic s temeljnimi točkami OF, previdnem pojasnjevanju razlik med staro in nastajajočo novo Jugoslavijo in neusmiljenem razkrinkovanju laži bele in plave garde, Partija vključi v Osvobodilno fronto skoraj vse podeželsko prebivalstvo in prepreči ustanovitev bale in Plave garde. V boju za razširitev OF se Partija trudi, da bi našla predstavnike krščanskih socialistov in liberalcev in pri tem celo nekateri postanejo člani pokrajinskega vodstva OF. Toda ti so v glavnem že vsi člani Partije ali SKOJ. Njihovemu članstvu v vodstvu torej ni iskati vzroka v kakšnih krščanskosocialističnih ali liberalnih koncepcijah, ki bi jih izražali, ali skupinah, ki bi jih zastopali, marveč zgolj v vplivu, ki ga kot bivši krščanski socialisti ali liberalci še imajo na katoliško ali liberalno usmerjene ljudi.

Odbori OF imajo v tem času vse elemente organov ljudske oblasti, ki se izražajo v pomoči narodnoosvobodilni vojski, pobiranju narodnega davka in zbiranju posojila svobode od oktobra 1942 do septembra 1943 po nepopolnih podatkih okoli 1,500.000 lir: tolmin-

sko okrožje 321.832, baško 170.769, idrijsko 35.160, kanalsko 17.500, briško 199.230, beneško 5900, goriško 183.359, kraško 216.061, brkinsko 196.861, pivško 13.929, istrsko 16.495 in tržaško 58.874 lir itd.

V tem času Partija tudi vzpostavi slovensko mladinsko in žensko protifašistično organizacijo in pomaga obnavljati organizacije Komunistične partije Italije v Trstu. Uspe ji tudi povečati osvobodilno vojsko, tako da ta predstavlja že močno udarno silo, ki veže nase nekaj italijanskih divizij. Toda, ta močan porast osvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju nima ves čas enake intenzivnosti. Visokemu poletu pozimi in zgodaj spomladi 1943 sledi ob povečani italijanski vojaški in, policijski aktivnosti dvomesečni upad. Po nekaterih pomembnih dogodkih poleti. 19413 (izkrcaanje zaveznikov na Siciliji in odstranitev Mussolinija) pa pride zopet do poleta.

Ogromno delo, ki ga je Partija opravila po prvi pokrajinski konferenci v zelo težkih razmerah, je bilo osnovni pogoj, da je ob kapitulaciji Italije osvobodilni boj prerastel v novo, kakovostno višjo obliko oboroženega boja — v splošno ljudsko vstajo, ki začne novo poglavje zgodovine osvobodilnega boja o Slovenskem Primorju.

Summary

A BRIEF OUTLINE OF THE DEVELOPMENT OF COMMUNIST PARTY OF SLOVENIA AND THE LIBERATION FRONT IN THE SLOVENE LITTORAL BETWEEN DECEMBER 1942 AND SEPTEMBER 1943

The author briefly draws an outline of the development of the CP of Slovenia and the Slovene People's Liberation Front in the Slovene Littoral, as, til now, that period has not been sufficiently studied, though it had a very great importance for the general people's uprising in 1943.

During the first year and a half of the second year of the war, the Liberation struggle in the Slovene Littoral consisted in establishing links between the leaders of Liberation movement in Ljubljana, or rather its activists and the antifascists of the Littoral; it equally comprised the efforts undertaken by CP and Liberation Front first activists to win the people of the Littoral to the Liberation Front and the union of the different focuses of Liberation movement into a whole movement under the leadership of the Provincial Committee of CP of Slovenia; between the first Provincial Party Conference and the collapse of Italy, it also meant turning into a firm net of Liberation Front organizations the sympathy shown to the movement by the people of the Littoral.

The Party overcame organizing difficulties and faults, (sectarianism and littleness) and the first Provincial Party Conference boldly opened the doors of the Party to all good patriots. Thus it numerically increased, bringing also an increase of the number of Liberation Front activists. The Conference divided, for the first o time, the Littoral into districts; till the beginning of June 1943, there were fifteen CP district committees and as many Liberation Front Committees (Bovec, Tolmin, Bača, Cerčno, Idrija, Brda, Gorica, Kanal, Vipava, Pivka, Karst, Materija, Ilirska Bistrica and Trieste); in the Venetian district there was an agent of the Provincial Committee. From May-June to August-September 1943 the CP district Committees worked under the leadership of Regional Committees for Northern, Central and Southern Littoral. When those were cancelled, the number of districts fell down to eight (Tolmin, Idrija, Brda Venetian, Gorica, Pivka, Brkini-Istria, Karst and Trieste). Those did not last farther than the middle of September 1943. Then every district was divided into areas with their own CP and Liberation Front Committees. In June 1943, the CP numbered about 365 members and 144 candidates, all of them

gathered in small groups and working in the areas Liberation Front Committees. Areas Liberation Front Committees took in some way the place of the People's Powers organs: they helped the Liberation army, collected the national tax and Freedom Loan bonds. Uncomplete dates tell that from October 1942 to September 1943, they collected about 1,500.000 Liras from national tax and Freedom Loan.

After the first Provincial Party Conference, the Liberation movement grew stronger and stronger; it sent new recruits to the Liberation army and extended to the whole of the Slovene Littoral territory.

Recruiting taken up by Liberation Front district Committees and HQ of the Soča detachment gave the Liberation army about 1500 men. Then the Soča detachment parted into North Littoral and South Littoral detachments; at the end of April 1943, those became brigades: the Gregorčič brigade and the Gradnik brigade; both kept busy several Italian divisions. But, because of the lack of arms and of the impossibility of creating larger units, the bulk of new boys were sent to Inner and Lower Carniola (Notranjsko and Dolenjsko).

By informing the peoples masses of the Liberation Front program, explaining cautiously the differences between former Yugoslavia and the new Yugoslavia then rising, by unveiling the lies spread by White Guard and Blue Guard, the CP succeeded in gaining almost the whole of the peasantry to the Liberation Front, thus preventing the organization of White Guard and Blue Guard.

At the same time, the CP organized the Slovene Youths and the Antifascist Womens Front and helped to start the CP of Italy in Trieste.

Nevertheless, the development of the Liberation movement in the Slovene Littoral did not present the whole time the same intensity; it was at its highest in the Winter and early Spring of 1943; then owing to an increase of the activity of Italian army and police forces, there came a dead period of two months. After several great events that took place in the Summer of 1943 (The Allies landing in Sicilia and Mussolinis downfall), the movement rose up again.

Thanks to the enormous amount of work done in very difficult conditions by CP after the first Provincial Party Conference, the Liberation struggle went a step further after the collapse of Italy; it rose to armed fight and became the general peoples uprising in the Slovene Littoral.

KAPITULACIJA ITALIJSKE VOJSKE V JUGOSLAVIJI*

Sklenitev premirja med italijansko in britansko ter ameriško vojsko in njena razglasitev 8. septembra 1943, ki jo navadno imenujemo kapitulacija Italije, je imela velik pomen in daljnosežne posledice za osvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov. Vendar jo je jugoslovansko zgodovinopisje kljub temu obravnavalo razmeroma skromno. Medtem ko so o tem dogodku, ki je bil svetovnega pomena, napisana imenitna obča dela, kot npr. Josef Schröder: *Italiens Kriegsaustritt 1943* (Göttingen–Zürich–Frankfurt 1969), Ruggiero Zangrandi: *1943: 25 luglio–8 settembre* (Milano 1964), Mario Torsiello: *Settembre 1943* (Cisalpino od. 1963), Frederick W. Deakin: *The bruttal Friendship* (London 1963) itd., pa je v vsej Jugoslaviji izšlo le eno delo, ki je v celoti posvečeno temu dogodku, tj. Tone Ferenc: *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943* (Maribor 1967), vendar se tudi to omejuje samo na eno pokrajino. Potrebovali pa bi takšna dela vsaj še za Dalmacijo, Črno goro in Kosovo, ki so bili takrat italijansko zasedbeno območje. Nekatera jugoslovanska zgodovinopisna dela, npr. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, I. knjiga (Beograd 1957), Vlado Strugar: *Jugoslavija 1941–1945* (Ljubljana 1980) itd., sicer obravnavajo italijansko kapitulacijo in ji namenjajo ustrezno pozornost, vendar ni glavni predmet njihove obravnave; in se več ukvarjajo z vojaškimi operacijami kot pa s političnimi dogajanjem.

Do septembra 1943. leta je bil precejšen del jugoslovanskega ozemlja zasedbeno območje treh italijanskih armad oziroma nekaj armadnih korpusov. Na slovenskih in hrvatskih območjih, ki so bila pod Italijo že pred letom 1941, so bile enote 8. armade (poveljstvo v Padovi) oziroma 23. (Trst) in 24. armadnega korpusa (Udine). Tako imenovano Ljubljansko pokrajino, Hrvatsko primorje in Dalmacijo z nekaterimi predeli t. i. Neodvisne države Hrvatske je zasedala 2. armada (poveljstvo na Sušaku pri Reki) z 11. (Ljubljana), 5. (Crikvenica), 18. (Split) in 6. armadnim korpusom (Dubrovnik). Južno od Neretve je bilo zasedbeno območje skupine armad Vzhod s 14. armadnim korpusom (Podgorica, zdaj Titograd) in 9. armade (poveljstvo v Tirani). Te 3 armade oziroma 8 armadnih korpusov so imeli v jugoslovanskih pokrajinah in v Julijski krajini 19 divizij, 5 brigad graničarjev, 2 obalni brigadi, alpinsko brigado in mnogo drugih manjših enot, skupaj okoli 400 000 vojakov.¹ Politično-upravno je to zasedbeno območje zajemalo 6 samostojnih provinc, od tega 5 v Julijski krajini in 1 v osrednji Sloveniji, dve guberniji — Dalmacijo s tremi provincami in Črno goro — ter k Veliki Albaniji priključena Kosovo in zahodni del Makedonije, pa tudi nekatere predele Hrvatske ter Bosne in Hercegovine (do nemško-italijanske demokratske črte), v katerih je bila ustaška civilna oblast. Glavna naloga italijanske vojske v teh pokrajinah je bila, da skupaj z drugimi oboroženimi oddelki duši narodnoosvobodilno gibanje, zavaruje izrabljanje naravnega bogastva zasedenih predelov in v poslednjih mesecih tudi varuje obalo pred morebitnim izkrcanjem britanske in ameriške vojske v Črni gori, Dalmaciji in Istri. Na italijanskem zasedbenem območju je bilo po iz februarja 1943 tudi okrog 30 000 oboroženih kolaboracionistov, predvsem četnikov in oddelkov t. i. prostovoljne protikomunistične milice (MVAC).²

* Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1983, št. 1–2, str. 139–153.

* Referat na tretji okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu 13.–15. decembra 1982.

1 National Archives Washington (dalje: NAW), microcopy T-821, R-457, Comando Supremo: *Situazione operativa e logistica al 26/7/43*.

2 Jozo Tomasevich: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. The Chetnicks*. Stanford California 1975, str. 217 (dalje: Tomasevich, n. d.).

Če se ne spuščamo v splošno tematiko zloma Italije poleti 1943 — in to ni naša naloga — je prvo vprašanje, ki ga postavlja naša tema, kdaj so se začeli posamezni dejavniki v jugoslovanskih pokrajinah pripravljati na kapitulacijo Italije. Po virih, ki so nam na voljo — vsi nam še niso! — je v tem prednjačil nemški okupator. Verjetno ne bi bilo upravičeno trditi, da so bili njegovi ukrepi za veliko ofenzivo proti narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije v vzhodni Bosni in Hrvatski (Weiss I in II) ter za razorožitev četnikov (Weiss III.) že v pričakovanju zloma osi Rim—Berlin; bolj je bilo to v interesu skupne obrambe pred izkrcanjem britanske in ameriške vojske v Grčiji, na Dodekanezu in morda na jadranski obali, očiščenja vseh nevarnih dejavnikov v zaledju in reševanje Paveličeve ustaške države, ki je doživljala hude udarce pretrese. Nemškim načrtom in ukrepom, ki so predvidevali morebitni zlom Rim—Berlin, lahko po virih sledimo nekako od maja 1943 dalje, tj. po porazu nemške in italijanske vojske v Severni Afriki. Tako je Hitler 19. maja, na vsakodnevni konferenci o vojaškem položaju, izražal zaskrbljenost, da se bo britansko-ameriška vojska usmerila proti Balkanu, kar bi lahko povzročilo pretres pri nemških zaveznikih, izgubo strateških surovin itd. ter določil, da bosta dve tretjini sil, ki se vrmejo z vzhodne fronte, pripravljene za posredovanje v Italiji, tretjina pa za Balkan. V vrhovnem poveljstvu nemške vojske so začeli tajno pripravljati načrte za obrambo Italije in Balkana brez sodelovanja italijanske vojske; ko so jih izdelali, so jih dopolnjevali in spreminjali, kak so pač velevala vsakokratne razmere.

Med kakšnimi petimi načrti sta bila tudi načrta Konstantin in Alarich, prvi za Balkan in drugi za Italijo, ki sta oba zajemala tudi dele današnjega jugoslovanskega ozemlja. Medtem ko načrt Alarich obravnava že omenjeno Schröderjevo delo, pa za načrt Konstantin takšne obravnave še ni, zato ga poznamo le v splošnih obrisih. Predvideval je, da je treba, če bi morali Balkan braniti samo nemška in bolgarska vojska, zasesti vso obalo in otoke. Okrepiti bi bilo treba nemško vojsko, bolgarsko vojsko pa pripraviti, da bi zasedla nekatere predele v severni Grčiji in južni Srbiji (za razbremenitev nemške vojske). Glede okrepitve nemške vojske na jugoslovanskem območju, kjer je bilo aprila 19 sedem nemških divizij, je načrt predvideval prihod dveh divizij v okolico Zagreba, da bi posredovali proti dalmatinski obali. Vsak laik lahko ve, da taka »okrepitev« nemških sil pomenila bodisi hudo podcenjevanje splošnih razmer na jugoslovanskem bojišču ali pa hudo pomanjkanje sil; verjetneje je slednje, saj jih je Hitler krvavo potreboval za ofenzivo na srednjem odseku vzhodne fronte (Zitadelle).

Izkrcanje britanske in ameriške vojske na Siciliji 10. julija in strmoglavljenje Mussolinija 25. julija, ki je sledilo njegovemu sestanku s Hitlerjem v Feltrah 19. julija, je za nemško vrhovno vojaško poveljstvo razčistilo položaj toliko, da je vedelo, od kod je pričakovati glavni napad na nemško »evropsko trdnjavo«, in je še povečalo sum v zvestobo italijanske vojske. Konec julija je vse dotedanje operativne načrte združilo v nov načrt Achse, v katerem je bil ustrezni del namenjen tudi Balkanu. Že 26. julija je vrhovno poveljstvo nemške vojske v jugovzhodni Evropi prevzel generalfeldmaršal Maximilian von Weichs s sedežem v Beogradu, ki mu je Hitler ukazal, naj pripravi grško obalo za obrambo pred morebitnim izkrcanjem ter si z uničenjem partizanov v Grčiji, Srbiji in Hrvatski zavaruje hrbet in zveze. Hitler je še vedno štel Grčijo poleg Italije za morebitno invazijsko območje in je zato nameraval poslati tja večino svoje operativne armade, ki jo je nameraval vzpostaviti na Balkanu iz devetih divizij. Nato pa se je odločil, da bo večino novih sil poslal v osrednji del Balkana, od koder naj bi posredovale proti jadranski obali, če bi se nasprotnik hotel izkrcati tudi tam. Vendar je spričo ofenzive Rdeče armade na vzhodni fronti le s težavo premeščal sile v Grčijo in Jugoslavijo. Problem je bil toliko večji, ker Bolgarija ni bila pripravljena poslati novih sil v Grčijo ali razširjati svojega za-

sedbenega območja na Črno goro in Albanijo, pa tudi Madžarska ni hotela okrepiti svoje vojske v jugoslovanskih predelih.³

Brez prave pomoči svojih satelitov v jugovzhodni Evropi je morala Nemčija krepiti svoj položaj na tem območju le s svojimi silami. Zato je njeno vrhovno vojaško poveljstvo zlasti v drugi polovici avgusta poslalo na jugoslovansko ozemlje celo vrsto višjih poveljstev in tudi nekaj enot, med katerimi jih je bilo — v nasprotju s tistimi, ki jih je v tistem času pošiljalo v srednjo in severno Italijo — precej nepopolnih in so jih šele nato dopolnjevali. Tako je v Kragujevac prišel štab 2. nemške tankovske armade pod poveljstvom generala Lotharja Rendulica, ki je vodil vse nemške enote od Srbije na jugu do Hrvatske na severu in tudi v Albaniji, medtem ko osrednja Slovenija in Julijska krajina nista bili pod njegovim poveljstvom. V posamezne predele so poslali poveljstva 3. SS-tankovskega korpusa (Zagreb), 15. planinskega korpusa (Banja Luka), 69. rezervnega korpusa (Vukovar) in 21. planinskega korpusa (Kosovska Mitrovica) z okrog 11 nemškimi divizijami in mnogimi manjšimi enotami. Samo v Srbiji in t. i. NDH je bilo v začetku avgusta 263 016 nemških vojakov in njihovo število se je nato še povečalo. V začetku septembra sta von Weichs in Rendulic enotam že natančneje določila operative naloge za njihov prodor na italijansko zasedbeno območje in za razorožitev italijanske vojske. Enote so se tesno približale italijanskemu zasedbenemu območju, in sicer tako, da je imela vsaka večja enota pred seboj za cilj kakšno večje mesto na jadranski obali (114. divizija npr. Zadar, 7. SS-divizija Split itd.). Čakale so le na geslo Achse, ki so ga prejele 8. septembra ob 21. uri.⁴

Ker sta bili južna Slovenija in Istra manj izpostavljeni nevarnosti zavezniškega izkrcanja, je načrt Achse zanju določal manjše sile. Najprej so predvidevali, da bodo na območje Ljubljane poslali 34. armadni korpus s tremi divizijami, nato pa so se morali zadovoljiti le z okrepljeno divizijo, čeprav so na Hitlerjevih dnevnih konferencah o položaju zaradi partizanskega delovanja in nenehno govorili o nevarnih razmerah na tem območju. Na veliko prizadevanje koroškega gauleiterja dr. Friedricha Rainerja za čimprejšnjo zasedbo območja Ljubljana—Trst—Udine—Trbiž je nemška vojska izkoristila uspešen napad slovenske partizanske brigade na nemški vojaški transport južno od Ljubljane in konec avgusta kljub italijanskim protestom zasedla skoraj vso železniško mrežo na tem območju.⁵

O delovanju višjih italijanskih vojaških poveljstev smo zaradi tajne narave priprav, neohranjenosti ali nedostopnosti ustreznih virov poučeni manj kot o nemških. Vemo pa, da so imeli glavni ukrepi v jugoslovanskih pokrajinah predvsem namen zavarovati obale. Tako je po padcu Pantellerije poveljstvo 8. armade v Padovi po navodilih generalštaba kopenske vojske že junija ukazalo poveljnikoma 23. armadnega korpusa v Trstu in teritorialne obrambe v Trevisu, naj pripravita ukrepe za umik prebivalstva z obale, za obrambo obale in tudi zaledja pred morebitnim pomorskim ali zračnim desantom.⁶ Iz sicer redke-

3 Josef Schröder: Italiens Kriegastritt 1943. Die deutschen Gegenmaßnahmen im italienischen Raum: Fall »Alarich« and »Achse«. Gottingen—Zürich—Frankfurt 1969 (dalje: Schröder, n. d.); Tone Ferenc: Kapitulation Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 7–84 (dalje: Ferenc, Kapitulation Italije).

4 NAW, T-313, R-189, Weichsovo povelje 06/43 dne 3. 9. 1943; T-77, R-790, gradivo o pripravah na primer »Achse« na Balkanu; T-313, R-193, PzAOK 2: Armeebefehl Nr. 1 für die Besetzung der Adria-Küste und die Entwaffnung der italienischen Wehrmacht 9. 9. 1943; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab), Band III: 1. Januar–31. Dezember 1943. Zusammengestellt und erläutert von Walther Hubatsch; Lothar Rendulic: Gekämpft, gesiegt, geschlagen. 4. Aufl., Wels—München 1957, str. 160–185.

5 Schröder, n. d., str. 235–277; Ferenc: Kapitulation Italije, str. 57–65.

6 NAW, T-821, R-282. poveljstvo 8. arm. 02/3139 dne 30. 6. 1943.

ga gradiva 23. armadnega korpusa se vidi, da so močno zavarovali zlasti istrsko obalo, predvsem z okrepljenimi obalnimi polki, pa tudi prometne in druge naprave, pri čemer so posebno pozornost namenili protipadalskim oddelkom. Po izkrcanju zaveznikov na Siciliji so še razširili varovalne ukrepe, npr. tudi na pripravo objektov za rušenje. Predvidevali so nevarnost z vzhoda in nevarnost z juga in tudi rušenje objektov tako na vzhodni meji Julijske krajine kot na istrski obali in v Tržaškem zalivu.⁷ Verjetno so bile podobne priprave tudi v 2. italijanski armadi v drugih jugoslovanskih pokrajinah.

Drugi pomembnejši ukrep italijanske vojske je bilo ponovno utrjevanje t. i. stare meje med kraljevino Italijo in kraljevino Jugoslavijo. Slednje so nemška vojaška poveljstva zamerila in pozneje tudi s tem dokazovala izdajstvo italijansko-nemškega zavezništva. Tretji ukrep naj bi bil umik treh divizij 2. armade v Julijsko krajino ali v Italijo. Domnevam, da je bilo le-to v zvezi z nameravanim odvozom dveh italijanskih divizij iz 23. in 24. armadnega korpusa iz Julijske krajine v Francijo, od koder so kljub nemškemu nesoglasju nameravali odpeljati dve diviziji branit Južno Italijo.⁸ Italijansko vrhovno vojaško poveljstvo je o tej nameri seznanilo nemško vrhovno vojaško poveljstvo na konferenci v Trbižu 6. avgusta. Dve diviziji naj bi bili iz 11. armadnega korpusa⁹, ena pa iz 5. Iz nekega dokumenta in skice je moč razbrati, naj bi se divizije Isonzo, Cacciatori delle Alpi in Lombardia v štirih etapah umaknile za staro mejo v Julijsko krajino, kjer bi lahko zavzele obrambni položaj.¹⁰ To namero so začeli uresničevati tik pred razglasitvijo premirja, a so odpeljali tja le divizijo Re.¹¹ Verjetno je v zvezi s skoraj popolno evakuacijo velikih enot iz Slovenije poveljnik 11. armadnega korpusa general Gastone Gambara že avgusta 1943 napisal za generalštab italijanske vojske spomenico o »slovenskem vprašanju«. V njej je povedal, da se je treba vzemati za t. i. slovensko enotnost iz raznih strank, vendar brez komunistov, za oborožitev slovenskih četnikov (200 mitraljezov in 10 000 pušk), ki bi italijanski vojski varovali hrbet, če bi se morala umakniti iz Slovenije, in omiljenje nekaterih ukrepov (internacij, vojaških sodišč itd.).¹² Treba je pripomniti, da je imel Gambara že od pomladi 1943 dobre odnose s četniškim komandantom za Slovenijo majorjem Karlom Novakom,¹³ in postavlja se vprašanje, ali je morda Gambara prek Novakove radijske postaje, ki so jo marca 1943 prinesli trije padalci iz Kaira, skušal vzpostaviti zvezo s kakšnim britanskim poveljstvom v Kairu. Kaže, da je imel neki predlog tudi glede Angležev, saj je v spomenici zapisal: »Zavezniško vprašanje. Odgovor sprejet. Ali moram pustiti, da propade vse? Rekel bi, da ne. Treba je delovati zelo previdno in predvsem za to, da bi si za ustrezen trenutek zagotovili kakšno pomoč«. ¹⁴ Tako bi lahko skleпали tudi iz Zanussijevega podatka, da je Gambara trdil, »da ima zvezo z nekim uglednim Angležem v Kairu...¹⁵ Gambarove predloge so nato 26. avgusta obravnavali v generalštabu italijanske kopenske vojske in jih usklajevali z nasprotnimi gledišči poveljnika 2. armade generala Maria Robottija in tudi s svojimi, ki pa se niso mnogo razlikovala od Gambarovih.

7 NAW, T-821, R-282, načrt 23. arm. korpusa (avgust 1943).

8 NAW, T-821, R-125, Raporto del Capo di S. M. generale ai capi di S. M. delle FF. AA. 20. 7. 1943.

9 Hitler e Mussolini. Lettere e documenti. Rizzoli ed. Milano-Roma 1946, str. 205. Frederick William Deakin: Die brutale Freundschaft. Hitler, Mussolini and der Untergang des italienischen Faschismus. Köln—Berlin 1962 (dalje: Deakin, Die brutale Freundschaft), str. 585.

10 NAW, T-821, R-282, Comando XI^a Corpo d'Armata: Studio delle predisposizioni da attuare per il ripiegamento del Corpo d'Armata alla frontiera giuliana. (Avgust 1943).

11 NAW, T-821, R-362, poročilo div. »Re« 24. 8. 1943.

12 NAW, T-821, R-355, Gambarova promemoria 22. 8. 1943.

13 Podrobneje o tem glej Franček Saje: Belogardizem. 2. izd., Ljubljana 1952, str. 543–578 (dalje: Saje, n. d.). Glej tudi NAW, T-821, R-288, Bolletino Cetnico, 11. arm. korp, št. 1–20 (30. 6–1. 8. 1943).

14 14 Glej on. 12.

15 Giacomo Zanussi: Guerra e catastrofe d'Italia. Roma 1945, vol. II, str. 133–135 (dalje: Zanussi, n. d.).

Nato jih je generalštab poslal v presojo vrhovnemu poveljstvu italijanskih oboroženih sil, katerega stališča ne poznamo.¹⁶ Nasprotno kot Gambaro pa sta poveljnika 23. in 24. armadnega korpusa v Julijski krajini odklanjala vsakršno možnost za delovanje četnikov na njihovih območjih.¹⁷

Treba je priznati, da je režim italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini po padcu fašizma v Italiji nekoliko popustil v svoji ostrini do civilnega prebivalstva. Proti velikim množičnim demonstracijam v Ljubljani ni; več uporabili orožja, vojaško sodišče ni več izrekalo smrtnih obsodb itd. Nekateri poveljniki, npr. komandant divizije Isonzo general Guido Cerutti, so bili voljni sestati s partizanskimi poveljniki zaradi zamenjave ranjencev i ujetnikov. Takemu sestanku z generalom Ceruttijem je 12. avgusta prisostvoval tudi šef angloameriške vojaške misije za Slovenijo, kanadski major William Jones. 29. avgusta pa se je z odposlancem Osvobodilne fronte v Ljubljani na lastno željo sestal celo Gambaro sam, vendar ti sestanki niso rodili nikakršni praktičnih sadov.¹⁸

Ko je generalni štab italijanske kopenske vojske okoli 20. avgusta sestav t. i. »promemorio 44« za obrambo pred nemško vojsko¹⁹, ki se je do takrat že precej vgnezdila tudi v srednji in severni Italiji, je 2. armadi določil nalogo naj z delom 8. armade razbije nemško 71. pehotno divizijo in zbere sile 5. in 18. armadnega korpusa ob obali. Ravno za ti dve armadi so navodila pozneje še dopolnili in za njihovo izvedbo določili Gambaro. Ta pa ni storil ničesar drugega, kot da je izdal povelje za umik ene divizije za staro mejo in za razmestitev drugih enot omenjenih korpusov na črti Gorjanci—Kolpa—Vrbovsko—železniška proga do morja.

O pripravah četnikov Draže Mihailoviča na zlom Italije smo še najbolj poučeni za Črno goro in Sandžak, kjer so imeli od prve polovice leta 1942 pomembno vlogo v italijanskem okupacijskem sistemu. Po partizanskih udarcih ki so jih četniki utrpeli v Hercegovini sredi marca 1943, in potem, ko so jih en del Nemci maja razorožili in internirali, se je začelo upadanje njihove moči. Ker je pričakoval izkrcanje britanske in ameriške vojske na Balkanu, je Mihailovič prepovedal črnogorskim in sandžaškimi četnikom nadaljnjo odprto sodelovanje z italijanskim okupatorjem, preuredil tamkajšnje četniško poveljstvo in dal navodila, če bi italijanska vojska kapitulirala. Novost v teh navodilih je priporočilo, naj začno z napadi na okupatorjeve oddelke in manjše postojanke. Ni pa se v njih spremenil odnos do narodnoosvobodilnega gibanja, ostalo je Mihailovičev najpoglavitejši nasprotnik. Kljub omenjenim navodilom so četniški častniki še naprej sodelovali z italijanskim okupatorjem.²⁰

Narodnoosvobodilno gibanje Jugoslavije pod vodstvom Komunistične partije Jugoslavije se je do poletja 1943 razširilo po vseh jugoslovanskih pokrajinah in tudi zunaj njih, prve postojanke je osnovalo tudi v Beneški Sloveniji in na Koroškem. Prav tedaj končani bitki na Neretvi in Sutjeski sta pokazali da ga okupatorji s svojimi sodelavci ne morejo uničiti. Postalo je pomemben strateški dejavnik v tem delu Evrope, kar so priznali tudi zahodni zavezniki, ki so mu poslali svoje prve vojaške misije in pomoč.

Vendar smo zaradi pomanjkanja virov o pripravah vodstva narodnoosvobodilnega

16 NAW, T-821, R-355, Roattovo pismo 110/Z, dne 28. 8. 1943.

17 NAW, T-821, R-282, zapisek poveljstva 23. arm. korpusa 7. 9. 1943: »Il Movimento cetnico va combattuto al pari di quello ribelle, del quale e piu subdolo«.

18 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 112–115; isti: Nemški okupator v Ljubljani, Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana 1970, str. 202–203. Major William Jones: Twelve months with Tito's Partisans. Belford 1946, str. 101–102 (dalje: Jones, n. d.).

19 Zanussi, n. d., str. 146–147.

20 Dr. Radoje Parović: Kontrarevolucija u Crnoj gori, Četnici i federalistički pokret 1941–1945. Cetinje 1977, str. 361–376 (dalje: Parović, n. d.). Glej tudi Jovan Marjanović: Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca. Knjiga 1, Zagreb, Beograd 1979, str. 336–337.

gibanja Jugoslavije na kapitulacijo Italije poučeni razmeroma slabo. Kaže, da so mu stvarne razmere po koncu velike sovražnikove ofenzive »Schwarz« onemogočile, da bi zasnoval širši strateški načrt za naloge, če bi prišlo do zloma osi Rim—Berlin. Prvi podatek v tej zvezi, objavljen v Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, je Titovo naročilo 4. avgusta, naj Črnogorsko brigado pošljejo v Črno goro, ki da jo zapuščajo Italijani, vendar vest ni bila resnična.²¹ Čez šest dni 10. avgusta, je Tito izdal navodila štabu 2. bosanskega korpusa, v katerih je kot njegovo tretjo smer delovanja določil Dalmacijo, in sicer kot smer, ki bi bila, če bi Italijani odšli, še najbolj koristna.²² Sredi avgusta je vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije poslal angleški vojaški misiji v Sloveniji pogoje za sklenitev premirja z italijansko vojsko v Sloveniji, in sicer: 1. če italijanske enote ustavijo sovražnosti proti partizanom in obrnejo orožje proti Nemcem, 2. če italijanske enote izroče orožje partizanski vojski in odidejo iz Slovenije.²³ Med vojaškimi taktičnimi ukrepi vrhovnega štaba NOV in POJ je v literaturi omenjena samo usmeritev nekaterih enot proti jugu, tj. Sandžaku, Črni gori in Dalmaciji. Tako je poslal štab predvidenega novega 2. korpusa z 2. proletarsko divizijo proti Črni gori, kjer naj bi narasla v korpus, v tega pa naj bi se vključile vse enote v Črni gori, Sandžaku, Hercegovini in Metohiji, kar se je zgodilo 10. septembra na območju Foče.²⁴ Nekateri zgodovinarji pripisujejo sklepu, da je poslal vrhovni štab večjo enoto na oddaljenejši in širši območje, prelomni pomen, »prekretnico u strategiji i taktiki našega rata«.²⁵ Podobno je vrhovni štab avgusta napotil nazaj v Dalmacijo štab 3. udarne divizije z eno dalmatinsko brigado in skupaj z njo nekaj dalmatinskega političnega kadra ter tudi svojega člana Iva Ribarja-Lolo za izvajanje nalog ob zlomu Italije. Medtem pa so tam v ta namen iz delov posameznih odredov ustanovili grupo dalmatinskih udarnih bataljonov.²⁶

Kaže, da je prvi začel ukrepati glavni štab NOV in PO Slovenije, ki je takoj po zavezniškem izkrcanju na Siciliji začel zbirati vse svoje brigade v Ljubljanski pokrajini, da bi jih pripravil na nove naloge: razorožitev italijanske vojske in uničenje bele in plave garde. Do začetka septembra se je tam zbralo vseh sedem brigad, ki so sestavljale prvi dve slovenski diviziji, ti pa so nato razmestili ob pomembnejših železniških progah. Pripravljali so tudi napad na pomembno železniško križišče Zidani most, za kar so dobili razstrelivo od zaveznikov; vendar jih je pri tem načrtu prehitela italijanska kapitulacija.²⁷

Ko obravnavamo priprave različnih vojskujočih se strani na kapitulacijo Italije, je treba omeniti, da so vsi pričakovali izkrcanje britanske in ameriške vojske na Balkanu ali celo na jadranski obali. To velja za Mihailoviča in njegove četnike, za partizanska in tudi nemška vojaška poveljstva. Tito je npr. v brzozavki štabu 2. proletarske divizije 9. septembra zapisal: »U oktobru se može očekivati iskrcavanje saveznika na obali.«²⁸ Generalfeldmaršal von Weicl je 15. septembra v »oceni položaja« (Lagebeurteilung) tudi predvidel možno izkrcanja na jadranski obali, razen v Istri.²⁹ Rendulic pa je npr. 22. septembra menil, da je vprašanje izkrcanja na jadranski obali odvisno od odnosov me zaho-

21 Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje: Zbornik NOR), II/10, dok. 60.

22 Zbornik NOR, II/10, dok. 68.

23 Zbornik NOR, II/10, dok. 82 in 83.

24 Zbornik NOR, II/10, dok. 113.

25 Niko Jovičević: Od pete ofanzive do slobode. Borbe u Crnoj gori od polovine 1943 do kraja 1944 godine. Beograd 1955, str. 24 (dalje: Jovičević, n. d.).

26 Sibe Kvesić: Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi. Zagreb 1960, str. 604 do 607 (dalje: Kvesić, n. d.).

27 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 85–121.

28 Zbornik NOR, II/10, dok. 126.

29 NAW, T-313, R-193, Oberbefehlshaber Südost: Lagebeurteilung 15. 9. 1943.

dnimi silami in Sovjetsko zvezo. Izkrcaje na severni jadranski obali tedaj seveda nikakor ni bilo mogoče.³⁰

Omenjeni Titovi ukrepi so iz prve polovice avgusta in postavlja se vprašanje, kaj jih je spodbudilo. Pomembnejši med njimi sovpadajo tudi s potjo generala Giuseppa Castellana iz italijanskega vrhovnega poveljstva v Madri kjer je vzpostavil stike s predstavniki britanske vojske, vendar med enim drugim ni nikakršne zveze. Tako osrednje kot pokrajinska vodstva osvobodilnega gibanja v Jugoslaviji, pa tudi člani prvih zavezniških vojaških misij kapitulacijo Italije le predvidevali, saj so bile operacije na Siciliji tik pred koncem, niso pa niti malo vedeli o pogajanjih za sklenitev premirja. Ko so po radiu razglasili premirje, se je Tito hudo pritoževal, zakaj ga anglo-ameriška misija ni obvestila o pogajanjih. Trdil je, da bi bil taktični načrt za operacijo v Liki drugačen, če bi vedel za pogajanja.³¹ Šef angloameriške vojaške misije Frederick William Deakin ni dobil nikakršne vesti o pogajanjih za premirje niti iz Kaira niti od kod drugod, dokler ni bilo razglašeno vsemu svetu po radiu.³²

V jugoslovanski publicistiki so se pojavile trditve, da je britanski predstavnik pri Mihailoviču podpolkovnik William Bailey vendarle prej zvedel pogajanja oziroma za sklenitev premirja. Te trditve izhajajo iz netočnega Mihailovičevega odgovora na sugestivno postavljeno vprašanje na zaslišanju preiskavi.³³ Bailey je pozneje v svojem poročilu navedel, da je za premirje zvedel šele opolnoči med 8. in 9. septembrom v vasi Zavojci, in sicer od četniškega stotnika Radoviča, ki je zanj slišal iz radia.³⁴

Drugi zapletljaj je bil še istega dne, ko je Deakin obvestil Tita, da je dobil brzozjavko anglo-ameriškega poveljstva za Sredozemlje, v kateri je pisalo, »da ima šef britanske misije navodila za pogajanja glede premirja z najbližjimi italijanskimi komandanti, da bo izpeljal razorožitev najbližjih italijanskih divizij in poskrbel za izvršitev tega dejanja... Vemo, da je enako ali podobno poročilo dobil tudi Bailey. Tito je vprašal Deakina, »kako misli razorožiti italijanske divizije in oditi v Dalmacijo iz Jajca čez široka območja in pokrajine, ki so le težko prehodne« ter mu omenil, da bo nemška vojska prispela tja prej. Deakin ne dvomi, da je iz Kaira res prišlo takšno navodilo, ki je tudi odkrilo, kako pomanjkljivo je bilo razumevanje britanskega generalnega štaba kar zadeva vojaško moč in zmožnosti narodnoosvobodilne vojske Jugoslaviji ter kako utemeljen je bil Titov sum glede anglo-ameriških političnih namenov v zvezi s partizanskim gibanjem kot celoto.³⁵

Takoj po razglasitvi premirja 8. septembra zvečer je vrhovni štab NOV in POJ, ki se je 27. avgusta nastanil v Jajcu, ukazal glavnima štaboma za Hrvaško in Slovenijo ter štabu 2. proletarske divizije, naj zahtevajo od italijanskih čet, da izročijo orožje ali pa gredo v boj proti nemški vojski; štabi naj se tudi potrudijo, da bi izkoristili ta ugodni trenutek za mobilizacijo novih borcev.³⁶ Vendar so omenjeni štabi že sami izdali ustrezna navodila za delovanje svojih enot.³⁷

Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije je s pomočjo drugih oboroženih oddelkov narodnoosvobodilnega gibanja in ponekod tudi samega ljudstva razoroževala italijansko vojsko, kjerkoli jo je le dosegla. Sodijo, da je razorožila enajst divizij, in to v celoti (4),

30 NAW, T-313, R-194, PzAOK 2: Lagebeurteilung 22. 9. 1943.

31 Tito-Churchill strogo tajno. Zbral in uredil dr. Dušan Biber. Ljubljana 1981 str. 10 (dalje: Biber, Tito-Churchill).

32 Frederick William Deakin: Gora trdnjava. Ljubljana 1976, str. 140 (dalje: Deakin, Gora trdnjava).

33 Politika ekspres 19. 7. 1982, zapisnik zaslišanja D. Mihailoviča, 34. nadaljevanj

34 Public Record Office London (dalje: PRO), WO 208, 2018 A, Baileyjevo poročilo. Nanj me je opozoril dr. Dušan Biber in se mu za to zahvaljujem.

35 Deakin: Gora . trdnjava, str. 137–141.

36 Zbornik NOR, II/10, dok. 123 in 125.

37 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 134–137.

večino njihovih enot (5) ali vsaj posamezne dele (2).³⁸ Tukaj bomo navedli predvsem tiste akcije razoroževanja, ki so se jih udeležili zavezniški častniki.

Vrhovni štab NOV in POJ je sam najbolj posegel v dogajanja v srednji Dalmaciji. Ko je dobil sporočilo, da so se predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom Iva Ribarja-Lole 10. septembra pogajali z italijanskim poveljstvom v Splitu, je tja že naslednjega dne usmeril iz Bugojna 1. proletarsko divizijo pod poveljstvom generala Koče Popoviča. Z njo sta odšla častnika major Deakin in stotnik Melvin O. Benson. Proti Sinju pa je poslal 4. krajiško divizijo. V Splitu je bila že prava ljudska vstaja in okrog 14 000 italijanskih vojakov pod poveljstvom komandanta divizije Bergamo generala Emilia Beccuzza (komandant 18. korpusa general Umberto Spigo se je že poprej umaknil v Zadar) je verjetno čakalo na nove ladje, kajti del posadke so že odpeljali v Italijo. Na posredovanje omenjenih zavezniških častnikov je posadka po podpisu ustrezne listine 16. septembra izročila orožje in opremo partizanom. Predstavnik NOV Jugoslavije Ribar in Popovič sta se zavezala, da bodo partizani v mejah svojih možnosti poskrbeli za prehrano italijanskega civilnega prebivalstva in vojske ter za njen prevoz v Italijo, ter da bodo italijanske vojake obravnavali kot prijatelje in ne sovražnike, razen majhnega števila zločincev. Zavezniški častniki pa so se zavezali, da bodo o položaju italijanskih enot obvestili Kairo, da bi jim poslali plovna sredstva za umik v Italijo.³⁹ Proti Splitu se je iz Mostarja napotila tudi 7. SS-divizija »Prinz Eugen«, ki so jo začeli že 9. septembra po delih z letali prevažati v Sinj. Partizanske enote so te dele obkolile pri trdnjavi Klis, vendar je divizija 27. septembra vdrla v Split in ga zasedla.⁴⁰

V severni Dalmaciji narodnoosvobodilna vojska (le ena brigada in skupina bataljonov) ni mogla preprečiti nemški vojski (114. divizija) prodora na jadransko obalo. Pogajanja med predstavniki NOV in italijanskih enot so bila neuspešna in je večino italijanske vojske (divizija Zara) razorožila nemška. Četniki pod poveljstvom vojvode Momčila Djujića so se iz Knina umaknili Dinaro planino in čakali na razplet dogodkov. Kmalu so se vrnili v Knin in stopili v službo nemškega okupatorja. Tisti čas so bile v južni Dalmaciji samo manjše partizanske skupine in je nemški vojski (118. lovska divizija) uspel skoraj nemoteno prodreti v Dubrovnik ter razorožiti italijansko divizijo Marche, medtem je nemška vojska tudi v Hercegovini razorožila divizijo Messina.⁴¹

Za italijansko orožje, strelivo in opremo v Črni gori sta se bojevala narodno osvobodilna vojska in četniki. Prva je bila po sovražnikovi ofenzivi Schwarz še vedno šibka (dve brigadi, dva odreda in nekaj bataljonov), četniki pa so po svoji reorganizaciji pričakovali izkrcaje anglo-ameriške vojske na obali ter si prizadevali mobilizirati ljudi. Glavni štab NOV in PO Črne gore in Boke je že 8. septembra pisno pozval večje italijanske posadke, naj obrnejo orožji proti nemški vojski ali pa ga izročijo partizanom.⁴² Italijanski 14. armadni korpus je čakal, da ga bodo prepeljali v Italijo, in so zato tri njegove divizije krenile proti morju, kjer je bila četrta divizija. Ko je poveljstvo 9. armade (general Lorenzo Dalmazzo) 12. septembra ukazalo izročiti topništvo in težko pehotno orožje nemški vojski, je komandant korpusa general Ettore Roncaglia prepustil odločitev poveljnikom divizij. Medtem ko se je ena divizija (Emilia) v glavnem odpeljala čez morje v južno Italijo in je drugo (Ferrara) razorožil nemška vojska, so se za preostali dve potegovali partizani in četniki.

38 Vlado Strugar: *Jugoslavija 1941–1945*. Ljubljana 1980, str. 167 in 170 (dalje: Strugar, n. d.).

39 Deakin: *Gora trdnjava*, str. 259–264. Fotokopija listine v Kvesič, n. d., str. 625 in v *Zbornik NOR*, V/19, dok. 81.

40 Kvesič, n. d., str. 608–634.

41 *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*. I. knjiga, Beograd 1957 (dalje: *Oslobodilački rat*), str. 546. Zanimivo je, da knjiga Gabrio Lombardi: *L' 8 settembre fuori d' Italia*, Milano 1969 (dalje: Lombardi, n. d.) ne obravnava dogajanj v Dalmaciji.

42 *Zbornik NOR*, III/5, dok. 25.

Četniki so imeli nekaj časa več možnosti, da bodo pridobili italijansko vojsko na svojo stran ali da jim bo izročila orožje in oblast. Takoj po kapitulaciji Italije se jim je v nekaterih okrajih celo posrečila mobilizacija, dosegli so izpustitev dela zaprtih in interniranih četniških častnikov (večino je izpustil šele nemški okupator), vzpostavili so oblast, npr. v Beranah, Kolašinu itd., vendar niti po lastnih izjavah niso imeli kakšne večje podpore v prebivalstvu, zato je npr. Baja Stanišić iz taktičnih in propagandnih razlogov predlagal vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja za Črno goro in Boko sporazum za skupen boj proti nemškemu okupatorju, kar je vodstvo seveda 19. septembra zavrnilo.⁴³ Mihailović je četniškimi komandantom v Črni gori in Hercegovini ukazal, naj vzpostavijo neposredno zvezo z italijanskimi poveljniki in pridobe vse italijanske posadke za sodelovanje v boju proti partizanom in tudi proti Nemcem, če bi prišli tja. Če pa bi rada odšla italijanska vojska domov, mora prej izročiti orožje četnikom, vendar naj se to zgodi brez kakršnih koli pismenih dogovorov.⁴⁴

Sefu britanske vojaške misije pri Mihailoviću Baileyu so 9. septembra ukazali iz Kara, naj kot britanski predstavnik stopi v zvezo z najbližjimi italijanskimi poveljniki in zahteva od njih popolno izvrševanje določb premirja. («to contact the nearest Italian commanders and, as British representative, demand from them the full implementation of the terms of the armistice»).

Bailey se je po posvetu z Mihailovićem⁴⁵ skupaj z majorjem Vojislavom Lukačevićem (četniškim komandantom za Stari Ras) odpeljal iz Zavojcev preko Prijepolja, kjer sta organizirala napad na nemško posadko, na poveljstvo divizije Venezia v Berane, kamor sta prispela šele 14. septembra. Tam sta se skupaj s komandantom četniške vzhodne fronte podpolkovnikom Djordjem Lašićem in z dvema Mihailovićevima delegatoma dva dni pogajala s poveljnikom omenjene divizije, generalom Giovannijem Batistom Oxilio. Ta je pristal na sodelovanje s četniki in na boj proti nemški vojski, če bi le-ta začela prodirati v dolino reke Lim, pa tudi proti partizanom, vendar dogovora niso precizirali.⁴⁶ Nekateri četniški komandanti so menili, da bi bilo zaradi nezanesljivosti italijanske vojske bolje, če bi divizijo kar razorožili. Bailey je povedal, da je na poti novi šef misije, brigadir Charles D. Armstrong, ki ima popolna pooblastila britanske vlade kar zadeva sodelovanje italijanske vojske s četniki. Spodbujal pa je ene in druge — četnike ter Italijane — da so izdelali skupen načrt in si razdelili naloge,⁴⁷ ter se 16. septembra vrnil v Zavojce.

Na drugem območju Črne gore je komandant četniške Skadarske fronte, major Bajo Stanišić tudi vzpostavil posredno zvezo s svojimi bivšimi zavezniki Italijani, in sicer z italijansko posadko v Nikšiću ter 13. septembra s poveljstvom divizije Taurinense v Danilovgradu. Od obeh je zahteval izročitev rezervnega orožja, streliva in hrane, ponudil pa pomoč, če bi jima bila potrebna. Vendar so se iz omenjene divizije četnikom pridružili le trije bataljoni. S poveljstvom te divizije je vzpostavilo zvezo tudi vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Črno goro in Boko, ki je svetovalo, naj divizija odide proti Nikšiću. Vendar je glavnina raje odšla proti morju in se namestila na območje Crkvic, da bi tam pričakala izkrcaje zavezniške vojske. Ko ji je nemška vojska konec septembra prizadela

43 Pajović, n. d., str. 381–394.

44 Pajović, n. d., str. 394.

45 O odnosih med Mihailovićem in Baileyem glej tudi Tomasevich, n. d., str. 323–324.

46 Bailey pravi, da o partizanih niso sklenili ničesar. PRO, WO 208, 2018 A, Baileyovo poročilo. V literaturi (Pajović) se za Baileyjevo delovanje v tem času navaja kot vir: 1. »Sword« party iz republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Črne gore in 2. zapisnik zaslišanja V. Lukačevića 20. 3. 1945 iz istega arhiva. Glej tudi: Sudjenje članovima političkog i vojnog rukovodstva organizacije Draže Mihailovića. Beograd 1945, str. 142–143 (zaslišanje V. Lukačevića).

47 Pajović, n. d., str. 395–396.

nekaj udarcev, je po dogovoru z narodnoosvobodilno vojsko krenila proti Nikšiču in se vključila v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije.⁴⁸

Medtem so se namreč razmere v Črni gori spričo prihoda glavnine 2. partizanskega korpusa v dolini Tare in Lima v drugi polovici septembra precej spremenile. Ta je udarjala po četnikih in tudi po italijanskih oddelkih ter osvobajala mesto za mestom (npr. Plevlja, Kolašin itd.). Zaradi opisanih razmer je divizija Venezia po pogajanjih v Beranah 9. in 10. oktobra prešla na partizansko stran. Nemški vojski (118. lovska divizija) v operaciji Balkanschlucht v drugi polovici oktobra ni uspelo ujeti ali razorožiti te divizije niti vreči 2. korpusa iz omenjenih dolin. Iz italijanskih enot v Črni gori so v začetku decembra ustanovili partizansko divizijo Garibaldi s tremi brigadami, kar je bila največja partizanska enota tuje narodnosti na jugoslovanskem ozemlju.⁴⁹ Četništvo je kmalu doživelo nov udarec, ko sta v Ostrogu padla Djukanovičev (komandant za Črno goro) in Stanišičev štab. Zaradi porasta moči narodno osvobodilnega gibanja so se hudo oslabljeni črnogorski četniki podali v sodelovanje z nemškim okupatorjem.⁵⁰

Na Kosovu je ena nemška divizija (297.) razorožila italijansko (»Puglie«) in prisilila polke albanske kvislinške vojske, da so se ji podredili.

Iz severozahodnih jugoslovanskih predelov (Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Ljubljanska pokrajina) in iz Julijske krajine se je večji del italijanske vojske razorožen ali nerazorožen umaknil v Italijo. Tako je storil general Robotti, pa tudi general Gambaro, ki so ga prej v Rimu zelo upoštevali, ni opravičil njihovega zaupanja. Pričakal je nemško vojsko na Reki in ji 14. septembra izročil svoje enote, kolikor jih je do takrat pač še ostalo v Sloveniji in Hrvaški.⁵¹ V Sloveniji sta se vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja in šef anglo-ameriške vojaške misije major Jones⁵² takoj začela pogajati s poveljnikom divizije Isonzo v Novem mestu. Po dvodnevni pogajanji so 10. septembra podpisali sporazum, v katerem je italijanska stran načelno podprla partizane v boju proti nemškemu okupatorju, izročila jim je večje količine vskladiščenega orožja in streliva ter hrane, obljubila, da bo razorožila belo in plavo gardo (četnike) ter izročila njuno orožje partizanom, in da bo osvobodila politične jetnike itd.⁵³ Ni pa hotela izročiti orožja, ki ga je imela pri sebi, in se je napotila proti Italiji. Vendar jo je v Kočevju in okolici razorožila narodnoosvobodilna vojska.⁵⁴ Ta je med Reko in Trstom v celoti razorožila tudi 1. hitro divizijo Eugenio di Savoia, ko se je umikala iz Hrvaške v Italijo, ter tudi dele nekaterih drugih enot.⁵⁵

Tudi na Primorskem in v Istri, ki ju je tiste dni zajela vseljudska vstaja, je narodnoosvobodilna vojska razorožila precej italijanskih enot. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja se je skupaj s tamkajšnjim šefom britanske vojaške misije majorjem Nevillom Darewskim sicer pogajalo s poveljnikom divizije Torino v Gorici generalom Brunom Malaguttijem, vendar brez uspeha.⁵⁶ Malaguttijeve enote so namreč tri dni zapirale nem-

48 Oslobodilački rat, I, str. 552–555; Jovičević, n. d., str. 73–78; Lombardi, n. d., str. 330–361; Pajović, n. d., str. 396–397 in 407.

49 49 Oslobodilački rat, I, str. 552–559; Jovičević, n. d., str. 86–90; Lombardi, n. d., str. 361–373 in 377–381; Pajović, n. d., str. 395–396 in 402–403.

50 Pajović, n. d., str. 570.

51 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 167–168.

52 Jones, n. d., str. 102–104

53 Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana, nereg. grad., Dogovor med delegacijo glavnega štaba NOV Slovenije in part. odredov, angleške vrhovne komande majorjem Williamom Jonesom in komandantom divizije Isonzo v Novem mestu kot predstavnikom ital. oboroženih sil 10. 9. 1943. Glej tudi Ivan Maček-Matija: Spomini. Ljubljana 1981, str. 201 (dalje: Maček, Spomini).

54 Zbornik NOR, VI/7, dok. 294; Maček: Spomini, str. 204–207; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 140–143.

55 Zbornik NOR, VI/7, dok. 67; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 162.

56 PRO, WO 202/276, Report on operation »Livingstone II«.

ški vojski pot v mesto. 12. septembra pa so klonile. Partizani so nato pred Gorico vzpostavili pravo fronto, ki je dobila ime »goriška fronta., in so jo nemški časniki »popularizirali« po vsej Nemčiji.⁵⁷ Znani so tudi pozivi vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja italijanskim enotam za skupen nastop proti nemškemu okupatorju; priključili pa so se le posamezniki in nastalo je nekaj italijanskih partizanskih, garibaldinskih bataljonov. Dva generala (Cerutti iz Novega mesta in Luigi Masini iz Tolmina) sta nekaj tednov ostala pri partizanih, nekaj drugih pa je nato sodelovalo z nemško vojsko. Delovanje nekaterih italijanskih generalov, npr. Gambare na Reki in Licurga Zanninija v Vidmu, je nemški vojski celo omogočalo zajetje, razorožitev in internacijo italijanske vojske. Tudi večina drugih poveljnikov se razorožitvi ni upirala in zato na Slovenskem ni znan noben primer, da bi nemška vojska izvajala represalije proti njim ali vojakom, kot je to storila v nekaterih drugih jugoslovanskih pokrajinah (pri Splitu in Dubrovniku) ter v Grčiji (na Krfu). Pač pa je znanih mnogo primerov, da so se italijanske enote, zlasti fašistične, pridružile nemškemu okupatorju.⁵⁸

Mislim, da narodnoosvobodilna vojska na nobenem drugem območju takoj po italijanski kapitulaciji ni prizadela kolaboracionizma tako zelo kot prav v zahodnih jugoslovanskih pokrajinah. V Ljubljanski pokrajini je ob razoroževanju italijanske vojske in takoj po njem uničila vse belogardistične postojanke (MVAC) in četniške odrede, ki so v pričakovanju izkrcanja zahodnih sil hiteli na jug. Najvidnejša dogodka v tem usodnem porazu sta bila padec postojank v Grčaricah (10. 9.) in na gradu Turjak (19. 9.) ter sodni proces v Kočevju, ki je temu sledil.⁵⁹ Enaka usoda je sredi septembra doletela četniške oddelke, ki so se iz Srpskih Moravic in Gomirja prebijali k obali in nato konec septembra še njihove ostanke, ki so pribežali na otok Lošinj.⁶⁰

Nadaljnja posledica kapitulacije Italije je bila osvoboditev razsežnih območij na poprejšnjem italijanskem zasedbenem območju; osvobojena je bila vsa jadranska obala, razen nekaterih večjih mest, in tudi vsi otoki. Računajo, da so osvobojena ozemlja septembra 1943 obsegala okrog 130 000 km² z več kot 5 milijoni prebivalcev. Predvsem na teh območjih se je narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije okrepila z okrog 80 000 mobiliziranci in prostovoljci; skupaj z oboroženimi aktivisti je bilo okrog 320 000 partizanov; konec leta 1943 je imela že 9 korpusov s 27 divizijami oziroma z 99 brigadami in 99 odredi.⁶¹ Razvoj ljudske oblasti in graditev nove jugoslovanske državnosti sta dobila nov zagon: razširila se je mreža narodnoosvobodilnih odborov in odborov Osvobodilne fronte in v posameznih pokrajinah so ustanovili pokrajinske protifašistične svete kot vrhovne predstavniške organe posameznih jugoslovanskih narodov. V tem pogledu se je to obdobje sklenilo z drugim zasedanjem AVNOJ v Jajcu, na katerem so bili sprejeti zgodovinski sklepi, ki so postavili temelje nove Jugoslavije.⁶²

Spričo takšnega razmaha narodnoosvobodilnega gibanja je bil nemški okupator v Jugoslaviji nekaj časa v resni krizi. Med njegovimi vojaškimi ukrepi, da bi jo prebrodil, je bilo najprej prizadevanje, da bi z oboroženimi silami zasedel večja mesta na obali (Trst, Pulj, Reko, Zadar, Split, Dubrovnik itd. kjer je pričakoval izkrcanje zahodnih sil, in v njenem zaledju (Ljubljana, Karlovac, Knin, Nikšič itd.). Kmalu pa je začel z večjimi ali

57 Lutz Koch: Der Kampf um Görz. Volkischer Beobachter (Wiener Ausgabe) 1. 10. 1943, Tagespost (Graz) 1. 10. 1943. Slovenski dom 5. 10. 1943, Deutschland im Kampf, Berlin sept.—okt. 1943, str. 39–41.

58 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 134–171.

59 Saje, n. d., str. 558–602; Tomasevich, n. d., str. 204–205; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 178–201.

60 Oslobodilački rat, I, str. 540–541 in 547.

61 Strugar, n. d., str. 171–174.

62 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 687–692; Oslobodilački rat, I, str. 631–638; Branko Petranović: Istorija Jugoslavije 1918–1978. Beograd 1980, str. 324–333 (dalje: Petranović, n. d.).

manjšimi operacijami »čistiti« posamezna območja, zlasti tista ob obali in ob prometnih poteh, najprej na Primorskem in v Istri ter nato tudi drugod.

Med političnimi ukrepi nemškega okupatorja je najpomembnejša uvedba okupacijskih sistemov na dotedanjem italijanskem zasedbenem območju. Že 10. septembra je Hitler iz šestih provinc Julijske krajine in južne Slovenije ustanovil t. i. operacijsko cono Jadransko primorje (Operationszone Adriatische Küstenland) z vrhovnim komisarjem dr. Rainerjem v Trstu. V njej je pustil italijansko oziroma uvedel slovensko pokrajinsko in nižjo upravo; iz obzirnosti do Mussolinija ni mogel upoštevati aneksionističnih teženj nacističnih funkcionarjev iz sosednjih avstrijskih dežel, odklanjal pa je tudi vse predloge slovenskih kolaboracionistov za združitev vseh slovenskih pokrajin v en upravno enoto pod nemškim protektoratom.⁶³ Približno v istem času je Hitler prepustil upravo Dalmacije Paveličevim ustašem, iz obzirnosti do Mussolinija pa ni upošteval njihovih zahtev po vključitvi Reke in Istre ter kvarnerskih otokov v t. i. NDH, in tudi v Zadru nemške vojaške oblasti niso dovolil ustaške civilne uprave.⁶⁴

Politično preureditev jugovzhodnih jugoslovanskih pokrajin je Hitler zaupal posebnemu pooblaščenцу nemškega zunanjega ministrstva dr. Hermannu Neubacherju⁶⁵ z nalogo, da združi vse sile za boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju in zagotovi izkoriščanje vseh gmotnih zmogljivosti teh pokrajin za potrebe nemškega rajha. V Črni gori je vojaško in civilno upravo konec septembra prevzel poveljnik 1040. vojne komandanture general Wilhelm Keiper. V kolaboracionistično Narodno upravo na Cetinju so novembra 1943 prišli predstavniki raznih kontrarevolucionarnih strank. Nemški okupator pa je zavrnil predlog o obnovi samostojne črnogorske države.⁶⁶ Kosovo, Metohija in zahodni del Makedonije so še naprej ostali priključeni k t. i. Veliki Albaniji, kjer je imel oblast nemški opolnomočeni general Theodor Geib. Kosovo in Metohija sta še ostala razkosana na tri dele, in sicer en del v Albaniji, drugi v Srbiji in tretji pod bolgarskim okupatorjem.⁶⁷

LA CAPITULATION DE L'ARMÉE ITALIENNE EN YOUGOSLAVIE

Pour la troisième table ronde des historiens britanniques et yougoslaves spécialistes de la deuxième guerre mondiale (Londres, décembre 1982), l'auteur écrit un rapport sur la capitulation de l'armée italienne en Yougoslavie en 1943, basé sur la littérature secondaire et sur quelques nouvelles sources. Il y traite spécialement trois problèmes.

Il est d'abord que trois acteurs particuliers commencèrent à préparer la sortie de l'Italie de l'Axe Rome—Berlin et celles en étaient les dispositions. Il est plus facile à établir quels étaient les préparatifs de l'armée allemande (les plans »Konstantin«, »Alarich« et »Achse«), spécialement sa réorganisation, ses renforcements et ses dispositions sur les territoires d'où elle pouvait intervenir plus facilement sur le territoire d'occupation italienne. C'est pour des raisons compréhensibles, c'est-à-dire à cause de la conspiration nécessaire qu'on ait obtenu moins de données sur les mesures entreprises par l'armée

63 Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 352–374; Deakin: Die brutale Freundschaft, str. 607, 636, 695 in 161; Karl Stuhlpfarrer: Die Operationszonen »Alpenvorland, und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945. Wien 1969.

64 Fikreta Butić-Jelić: Ustaše i Nezavisna država Hrvatska. Zagreb 1977, str. 268–274; Ferenc: Kapitulacija Italije, str. 364–366.

65 Hermann Neubacher: Sonderauftrag Südost 1940–1945. Bericht eines fliegender Diplomaten. Göttingen—Berlin—Frankfurt 1956, str. 149–164.

66 Pajović, n. d., str. 415–430.

67 Ali Hadri: Okupacioni sistemi na Kosovu i Metohiji 1941–1944. Jugoslovenski istorijski časopis, 1965, št. 2, str. 57–58; Kosovska Mitrovica i okolina. Kosovske Mitrovica 1979, str. 372–376; Petranović, n. d., str. 320.

italienne dans les provinces yougoslaves. Il est intéressant que tous les acteurs, c'est-à-dire les commandements des armées italienne et allemande, les četniki ainsi que les partisans s'attendaient au débarquement de l'armée anglo-américaine sur la côte d'Adriatique ce qui résultait complètement irréal.

Ensuite, l'auteur cite ce qui arrivait à l'armée italienne dans les régions yougoslaves après la proclamation de l'armistice le 8 septembre 1943, spécialement qui fut à la désarmer. Il cherche à démontrer à base de quelques données recueillies, le rôle de certains officiers britanniques (Frederick William Deakin à Split, William Jones à Novo mesto, Neville Darewski à Gorizia, William Bailey à Berane). Il est connu que l'armée des partisans aient désarmé complètement ou en partie 11 divisions tandis que deux divisions l'aient rejointe en Monténégro dans sa lutte contre l'occupant allemand.

Dans la troisième partie, l'auteur démontre les conséquences politiques et militaires de la disparition de l'un des occupants les plus importants de la scène yougoslave. À part l'accroissement important de l'armée des partisans (son nombre monte à 80.000 hommes), il cite la formation d'un vaste terrain libéré (plus de 130.000 km² avec 5 millions d'habitants), le soulèvement de la population entière dans quelques régions (en Istrie et dans la Littoral slovène), la destruction de quelques formations armées des collaborationnistes (les gardesblancs et des četniki en Sloveenie, des četniki à Lika) etc. Pour terminer, il passe en revue les mesures prises par l'occupant allemand afin d'occuper celles parmi les régions yougoslaves d'où l'occupant italien étaient disparus (la formation de la zone opérationnelle »Le littoral adriatique« etc.).

KAPITULACIJA ITALIJE IN RAZOROŽEVANJE ITALIJANSKE VOJSKE*

Priprave nemškega in italijanskega okupatorja na italijansko kapitulacijo

Ko se je narodnoosvobodilno gibanje v Sloveniji pripravljalo na zlom fašistične Italije, so se med nemškim in italijanskim okupatorjem v Sloveniji začeli kazati novi odnosi. Če je bilo prej njuno sodelovanje omejeno predvsem na odnos do slovenskega naroda in njegovega osvobodilnega boja, so umik iz Afrike maja 1943, izkrcanje zahodnih sil na Siciliji 10. julija in končno padec fašizma v Italiji 25. julija 1943 pred oba okupatorja v Sloveniji postavili nova vprašanja.

V svoje obrambne načrte za primer izkrcanja zahodnih sil v jugovzhodni ali južni Evropi brez sodelovanja italijanske vojske je nemško vrhovno vojaško poveljstvo zajelo tudi slovenske predele. V primeru ogroženosti grških otokov je nameravalo v prostor med Ljubljano in Ogulinom pripeljati kar dve nemški pehotni diviziji s štabom 23. armadnega korpusa. Velik del teh sil bi tedaj prispel na slovensko ozemlje. Nemški okupator je vedel, da si italijansko vojaško poveljstvo prizadeva umakniti večino italijanske vojske z zasedenih ozemelj na Balkanu in tudi iz Ljubljanske pokrajine.

Ob izkrcanju zahodnih sil na Siciliji in padcu fašizma v Italiji se je pozornost nemškega vrhovnega vojaškega poveljstva obrnila v južno Evropo in v zvezi s tem tudi v južni del Slovenije. Ko so npr. v Hitlerjevem glavnem stanu 26. julija 1943 opoldne Hitler, Göring, Himmler, Keitel in Jodl pretresali razmere v južni Evropi, so govorili tudi o zasedbi strateško zelo pomembnega ozemlja v Sloveniji in omenjali zlasti Ljubljano, Reko, Trst in Trbiž, kamor naj bi poslali oddelke s tanki in oklepnimi avtomobili. Konec julija in v avgustu 1943 je bila predmet razprav v Hitlerjevem glavnem stanu zlasti Ljubljana, kjer se je od pomladi 1943 ponovno vidno stopnjevalo uporniško razpoloženje ljudskih množic. Iz redkobesednih podatkov v vojnem dnevniku nemškega vrhovnega vojaškega poveljstva razberemo tudi, da je 13. avgusta sporočilo Himmlerju, da se bo v Ljubljanski pokrajini zagotovo povečala dejavnost partizanov, in hkrati tožilo, da za njeno zasedbo nima na voljo vojaških enot. Čez teden dni je ukazalo generalfeldmaršalu Erwinu Rommlu, ki ga je bilo konec julija odredilo za poveljnika vseh nemških čet v srednji in severni Italiji, naj takoj vkoraka v Ljubljano, če bi v njej izbruhnila vstaja, in naj se ne ozira na morebitno prisotnost italijanskega okupatorja.

Zaskrbljenost nemškega vrhovnega poveljstva glede usode Ljubljanske pokrajine in tudi Slovenskega Primorja ter Istre so krepila tudi aneksionistična prizadevanja nacističnih veljakov v sosednjih pokrajinah. Šef civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedrich Rainer je že 26. julija opozarjal Himmlerja na razmere na italijanskem zasedenem območju in predlagal, naj bi nemška vojska zasedla Kanalsko dolino in Slovensko Primorje ter tam in tudi v Ljubljanski pokrajini začela zatirati narodnoosvobodilno gibanje. Himmler je poslal generala Erwina Rösenerja v Ljubljano, da bi poizvedel, kakšne so razmere pri italijanskih ustanovah in pri slovenskem prebivalstvu. Rösener mu je poročal, da o italijanskih oblastnikih ni dobil neugodnega vtisa, kajti 28. julija so še vedno sedeli pod Mussolinijevo sliko, nosili fašistične znake in poslušali fašistično himno, pač pa je bil zelo razočaran nad razpoloženjem slovenskega prebivalstva v Ljubljani, ki da je javno izražalo željo, naj bi kmalu s političnega odra odšla še druga »svinja«, Hitler.

Zaradi zelo razvitega osvobodilnega boja slovenskega naroda je nemški okupator še posebej želel pravočasno zasedsti tisto slovensko ozemlje, ki je bilo še pod italijansko okupacijo. Ko je pripravljalo divizije, ki naj bi krenile v srednjo in severno Italijo, je

* Borec, 1973, št. 8/9, str. 425–443.

nemško vrhovno vojaško poveljstvo v začetku avgusta 1943 razmestilo na Koroškem in Gorenjskem 71. pehotno divizijo pod poveljstvom generalmajorja Wilhelma Raapkeja, ki je bila pripravljena, da jo lahko pošljejo v Italijo ali v jugovzhodno Evropo. Toda že sredi avgusta je bilo čedalje bolj jasno, da jo bo poslalo na strateško pomembno ozemlje v jugozahodni Sloveniji. Tega ukrepa ni terjala le nevarnost skorajšnje kapitulacije, temveč predvsem bojazen pred aktivnostjo močne narodnoosvobodilne vojske, ki bi lahko ob italijanskem zlomu uničila najpomembnejše prometne zveze in celo zasedla Ljubljano, in strah pred upornim prebivalstvom Ljubljane, ki bi se lahko nenadoma dvignilo v množičen upor. V primeru če bi 71. pehotno divizijo morali nujno poslati kam drugam, so nameravali za zadušitev množičnega upora v Ljubljani uporabiti oddelke graničarjev in po potrebi še motorizirani 14. SS-policijski polk, ki je bil na območju Zagreba.

Nemški okupator je torej računal z možnostjo ljudske vstaje v Ljubljani in je pripravljaj enote, ki naj bi jo zadušile. Hkrati so nemški načrti predvidevali zasedbo vseh pomembnejših prometnih zvez v jugozahodni Sloveniji in Furlaniji, vendar tako, da bi nemška vojska ostala sprva zunaj večjih mest, kakor so npr. Gorica, Trst in Videm. Edina izjema je bila Ljubljana. Njo naj bi zasedli čim prej.

V drugi polovici avgusta 1943 je bila nemška zasedba zahodnega dela Slovenije le še vprašanje časa. Nemško vrhovno vojaško poveljstvo je izkoristilo že omenjeni napad Tomšičeve brigade na nemški transportni vlak pri Goričici med Preserjem in Borovnico 23. avgusta zvečer kot povod za premik svojih enot na italijansko ozemlje. Dne 26. avgusta opoldne so enote nemške okrepljene 71. divizije začele prodirati čez mejne prehode pri Šentvidu in Črnučah, Podbrdu in Trbižu. Italijanska poveljstva so proti temu le protestirala in krepila svoje posadke na mejnih prehodih, storila pa niso ničesar, da bi preprečila vdor dolgih nemških kolon, ki so jih vodili visoki nemški oficirji. Te so nezadržno prodirale naprej in se niso ozirale na začudene obraze oficirjev in vojakov italijanske vojske, ki je na prostoru med Alpami in morjem imela kar tri armadne korpuse.

Do 29. avgusta je 71. divizija dosegla predvidene cilje. Kolone, ki so šle skozi Ljubljano, so zasedle železnico in progo do Opčin pri Trstu (okrepljeni 211. grenadirski polk, 194. grenadirski polk in polk gorskih lovcev »Admont«), tista, ki je prodirala čez Podbrdo, je zasedla dolino Bače in Soče do Kanala (okrepljeni 171. topniški polk), ona čez Trbiž pa je prišla do Krmina v Furlaniji (okrepljeni 191. grenadirski polk). Štab divizije se ječasno nastanil v gozdu Planina na Rakeku.

Toda nemška vojska še ni bila zadovoljna. Nemški štab armadne skupine B, ki je bil že od sredine avgusta v severni Italiji, je zahteval še »odstranitev vseh enot italijanske vojske z območij severno od črte Reka—Trst—Videm—Vicenza—Verona—Brescia«, italijanska vojska naj bi na teh območjih zapustila tudi vse utrdbe, skrb nad železnicami pa naj bi prevzele nemške železničarske ustanove.

Tudi italijanska vojska; ki se je nemški zasedbi pomembnejših prometnih poti upirala le z besedami, je sama pripravljala načrte za umik, vendar ne tako in ne s tistih območij, kot je to zahtevala nemška stran. Ti načrti niso bili posledica kakšnega novega načelnega odnosa Italije do okupiranih ali priključenih pokrajin, temveč neugodnega položaja, v katerem se je ta znašla spomladi in poleti 1943. Ko bi bilo treba varovati Apeninski polotok, so bile njene armade druge, zlasti na Balkanu in v južni Franciji. Kaže, da je Italija svojo vojsko nameravala umakniti iz tistih pokrajin, ki jih je zasedla med drugo svetovno vojno, tudi iz Hrvaškega Primorja in Ljubljanske pokrajine, nikakor pa ne iz pokrajin, ki jih je dobila po prvi svetovni vojni, npr. iz Slovenskega Primorja in Istre. Italijanska poveljstva svojih zamisli o umiku niso skrivala pred nemškimi. O umiku iz Ljubljanske pokrajine in Hrvaške so razpravljali celo na sestanku med nemškimi in italijanskimi generali v Trbižu 6. avgusta 1943. Nemška stran je prosila italijansko, naj ji čas umika sporoči v ustreznem času, »ker gre za območje, ki še ni očiščeno banditov«. Poveljstvu 2. armade in

11. armadnega korpusa sta že imeli natančnejše načrte za umik glavnih operativnih enot z območja Karlovac—Ljubljana v treh ali štirih etapah za rapalsko mejo. Tik pred kapitulacijo Italije so začeli prevažati nekatere enote v Italijo, npr. divizijo »Re« iz Hrvaške, v Sloveniji pa je poveljnik 11. armadnega korpusa izdal ustrezno povelje šele 6. septembra. Seveda je uresničitev ukaza že prehitel zlom Italije.

Ko so pričakovali razpad Italije, je general Gambara 22. avgusta generalštabu italijanske kopne vojske celo predlagal nekoliko liberalnejšo okupacijsko taktiko do Slovencev, s katero naj bi pridobili na svojo stran vse meščanske politične stranke in skupine ter celo OF, ki naj bi jo prej odtrgali od KPS. Ustvarili naj bi neko »slovensko enotnost«, ki bi ji po tem načrtu dali na razpolago okrog 200 strojnic in 10.000 pušk, da bi zavarovala umik italijanske vojske iz Slovenije: To je bil medel in zapoznel načrt za predajo oblasti meščanskim krogom, ki se več ni mogel uresničiti. V svoji spomenici je Gambara načel tudi nekaj žgočih vprašanj, kakor je bilo vprašanje internirancev, vojaškega sodišča in revizije političnih obsodb, ob katerih je osvobodilno gibanje že nekaj časa nenehno zaostrovalo položaj v Ljubljani. Demonstracije proti okupaciji in zahteve po rešitvi teh vprašanj so naraščale. Italijansko poveljstvo se je balo, da bi jih mogel nemški okupator, ki je že čakal pred vrati Ljubljane, izkoristiti kot povod za vdor v mesto.

Prve dni septembra 1943 je poveljniku 11. armadnega korpusa italijansko vrhovno poveljstvo ukazalo, naj s premičnimi silami italijanske 2. in 8. armade vrže nemško vojsko iz Slovenskega Primorja in Furlanije ter onemogoči prihod novih nemških enot v Italijo. Toda tej nalogi očitno general Gambara ni ustrežal, ukaz pa je bil zelo pozen. Italijanska vojska, ki so jo dolga leta vzgajali v fašističnem duhu, takšne preusmeritve ni mogla uresničiti.

Razorožitev italijanske vojske na Dolenjskem in Notranjskem

V večernih urah 8. septembra 1943 je Italija razglasila brezpogojno vdajo svojih oboženih sil. Vodstvo slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, ki se je že skoraj dva meseca intenzivno pripravljalo na ta pomemben dogodek, je moralo spričo naglo spreminjajočih se razmer ukrepati naglo in samostojno. Če primerjamo navodila vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije z navodili vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji partijskim in frontnim organizacijam ter vojaškim enotam, ugotavljamo, da so se ta skoraj popolnoma ujemala, čeprav so nastala neodvisno ena od drugih. Vodstva in posamezni organi narodnoosvobodilnega gibanja so ravno ob kapitulaciji Italije pokazali enotnost pogledov in polno sposobnost samostojnega ukrepanja v okvirih splošnih smernic centralnega komiteja KPS in izvršnega odbora OF.

Vsi vodstveni organi narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, centralni komitej KPS, izvršni odbor OF in glavni štab NOV in PO Slovenije, so ob prvih vesteh o kapitulaciji Italije izdali konkretna navodila svojim organom oziroma svojim enotam. Izdali so jih v poznih urah 8. in v zgodnjih urah 9. septembra.

Najprej je 8. septembra v poznih večernih urah glavni štab NOV in PO Slovenije pozval italijanska poveljstva in vojsko, naj brez kakršne koli sovražnosti sprejmejo oddelke NOV in PO Slovenije, ki bodo prišli v njihove postojanke in naj izpolnjujejo navodila poveljnikov teh oddelkov, ker bo le v tem primeru narodnoosvobodilna vojska zagotovila uresničevanje določb premirja na slovenskem narodnem ozemlju. Hkrati je glavni štab NOV in PO Slovenije ukazal štabom divizij in odredov, naj skupaj z odbori OF nastopijo brez vsakega odlašanja kot slovenska narodna oblast in izvrševalci premirja na slovenskem ozemlju. Najprej naj vzpostavijo stik s poveljstvi italijanskih posadk in skušajo priti v njihove postojanke, pri tem pa ne smejo preveč drobiti svojih sil. Italijanski vojski naj pojasnijo nove politične in vojne razmere in jo pozovejo v skupni boj proti nem-

škemu okupatorju, seveda pod vodstvom narodnoosvobodilne vojske. Če se italijanski vojaki niso pripravljene bojevati proti nemškim oboroženim silam, morajo takoj odložiti orožje in oditi domov, pri čemer jih narodnoosvobodilna vojska ne bo ovirala. Nastop narodnoosvobodilne vojske mora biti odločen. Enote se ne smejo spuščati v kakšna pogajanja, odnos do posameznih italijanskih enot pa mora ustrezati njihovem vedenju in mora zagotoviti vključitev čim večjega števila italijanskih vojakov in oficirjev v boj proti nemškemu okupatorju oziroma pridobitev čim večjega števila orožja in čim večjih količin streliva in opreme.

Povelje glavnega štaba je določalo tudi odnos do belogardističnih in plavogardističnih enot. Te je treba takoj razorožiti. Če bi se temu upirale in tam, kjer ne bi bilo narodnoosvobodilne vojske, naj pokličejo poveljnike italijanskih enot, ki so jim bile belogardistične enote taktično podrejene, da jih pomagajo razorožiti. Zavedene belogardiste in plavogardiste je treba pozvati, naj se vključijo v narodnoosvobodilno vojsko, voditelje in organizatorje pa zapreti kot netilce državljanske vojne.

Nadaljnja naloga narodnoosvobodilne vojske, ki jo je določalo povelje glavnega štaba, je bila onemogočiti nemškim oboroženim silam vdor na ozemlje, ki so ga do tedaj zasedali Italijani. Sprva ni bilo mogoče v tej smeri storiti seveda nič drugega kot ukazati enotam, naj rušijo prometne zveze, zlasti tiste, po katerih bi lahko prodiral nemški okupator ali pa italijanski okupator odvažal vojsko, orožje in opremo proti Italiji.

Na ozemlju, ki bo osvobojeno okupatorjeve oblasti, naj enote narodnoosvobodilne vojske vzpostavljajo »oblast naše vojske in Osvobodilne fronte« in izvajajo splošno mobilizacijo po navodilih, ki jih je vodstvo osvobodilnega gibanja izdalo že pred italijansko kapitulacijo in ko je zvedelo zanjo.

V noči na 9. september ali tega dne zjutraj sta namreč tudi centralni komite KPS in izvršni odbor OF poslala svojim organom navodila za delo. Centralni komite je naročil okrožnim in rajonskim komitejem KPS, naj po vseh mestih, trgih in vaseh takoj vzpostavijo oblast Osvobodilne fronte, mobilizirajo vse za orožje sposobne moške, jih organizirajo v čete in bataljone ter z njimi zasedejo mesta in vasi. V pomoč odborom OF naj po mestih in vaseh ustanovijo narodno stražo, aretirajo plavogardistične in belogardistične voditelje, naj zberejo vse ljudstvo za odpor proti nemškemu okupatorju, ki bo verjetno za krajši čas zasedel pokrajino, rušijo prometne naprave itd. Izvršni odbor OF je okrožnim odborom in aktivistom OF naročil, naj brez odlašanja nastopijo kot ljudska oblast in izvajalci premirja, ki je bilo sklenjeno med zavezniki in Italijo, naj pomagajo vojski izvesti splošno mobilizacijo, onemogočijo beli in plavi gardi, da bi se dokopali do oblasti, naj vzpostavijo stike z italijanskimi poveljstvi in vojaki ter prevzamejo od njih orožje in opremo, oziroma jih pridobijo za skupni boj proti nemškemu okupatorju. Povsod naj ljudska oblast in enote organizirajo odpor proti vdoru nemške vojske na osvobojeno ozemlje.

Nasprotnika, ki sta si tik pred italijansko kapitulacijo stala nasproti v Ljubljanski pokrajini, sta bila številčno zelo različna. V obeh divizijah narodnoosvobodilne vojske in dveh samostojnih odredih, v Zahodnodolenjskem in Vzhodnodolenjskem, hkrati z ločenim Levstikovim bataljonom, ki je ščitil glavni štab in druge ustanove na Kočevskem Rogu, je bilo skupaj desetkrat manj borcev, kot sta jih imeli italijanski okupator ter bela in plava garda. Toda pripravljenost italijanske vojske, da bi se uprla zahtevi po izročitvi orožja, ni bila kdove kakšna; hkrati pa tudi ni bila pripravljena upreti se nemškemu okupatorju. Vojska se je želela vrniti čimprej domov. Italijanski poveljniki, navajeni izpolnjevati povelja nadrejenih štabov, so ob razglasitvi italijanske kapitulacije ostali brez konkretnih navodil, ker so se njihovi nadrejeni štabi že v glavnem umaknili v Italijo in se razšli ali pa jih je zajela nemška vojska. Poskušali so svoje manjše oddelke najprej zbrati v krajih svojih sedežev, nato pa so bodisi čakali povelja »od zgoraj« ali pa so skušali organizirano in z orožjem vred umakniti se v Italijo. To sta jim skušala preprečiti naro-

dnoosvobodilna vojska in nemška vojska. Toda medtem ko je narodnoosvobodilna vojska italijanske vojake le razoroževala in usmerjala proti Italiji ter jim pri tem celo pomagala z etapnimi kuhinjami in drugimi ukrepi, jih je nemška vojska lovila in odvažala v ujetniška taborišča.

Celo v primerjavi z belogardističnimi in plavogardističnimi oddelki je bila narodnoosvobodilna vojska številčno šibkejša, močno pa jih je prekašala v moralno političnem in vojaškostrokovnem smislu. Osvobodilno vojsko so sestavljali skoraj sami prostovoljci, ki so se po večini vključili v osvobodilni boj iz globokega palmtičnega prepričanja in trdne volje sodelovati pri osvobajanju svoje domovine, velika večina belogardistov pa je stopila v kontrarevolucionarne oddelke MVAC zlasti iz strahu pred nezaslišanim okupatorjevim nasiljem oziroma pod vplivom bogatih podeželskih veljakov, bivših politikov in tudi duhovnikov. Medtem ko se je narodno osvobodilna vojska v pripravah na kapitulacijo Italije in tudi pozneje zanašala edinole na svoje sile in na pomoč ter podporo večine slovenskega ljudstva, sta bela in plava garda ves čas računali na nekakšno zunanjo pomoč bodisi zahodnih sil, bodisi italijanskega ali nemškega okupatorja. V ljudstvu zakoreninjeno narodno-osvobodilno gibanje je bilo s tisočermi nitmi povezano s terenom, narodnoosvobodilna vojska pa je imela široko politično zaledje v Osvobodilni fronti. Večina Dolenjske in Notranjske je prepredala mreža odborov OF, devet okrožnih in več kot petdeset rajonskih odborov, ki so združevali nekaj stotin preizkušenih oboroženih političnih delavcev ter veliko odborov mladinske in ženske protifašistične organizacije in Delavske enotnosti. Na tem ozemlju so bile še kurirske postaje, skupine varnostnoobveščevalne službe OF in oddelki narodne zaščite. Vsi skupaj niso po menili le krepkega političnega dejavnika, temveč tudi krepko pomoč partizanski vojski.

V takšnih razmerah je narodnoosvobodilno gibanje poželo skoraj vse plodove italijanske kapitulacije. Bela in plava garda sta sicer poskušali prevzeti oblast od italijanskega okupatorja, vendar jima jo je moral odreči, ker ga je k temu prisilila narodnoosvobodilna vojska. Pred njo sta le še bežali ali se spet v pričakovanju tuje pomoči in varuštva — utrdili v postojankah, kjer sta namesto tuje pomoči dočakali svoj neslavni konec.

Ob razglasitvi italijanske kapitulacije sta bili slovenski diviziji NOV ter oba odreda vsak na svojem operativnem območju, 14. divizija zahodno od železnice Kočevje—Ribnica, 15. severno od železnice Novo mesto—Trebnje—Ljubljana, Vzhodnodolenjski odred na Gorjancih in v Beli krajini, Zahodnodolenjski odred pa v Suhi krajini in na Kočevskem. Za nagel in odločen nastop proti italijanski vojski in belogardističnim oddelkom je imela boljši položaj 15. divizija, saj je bila usmerjena proti črti Novo mesto—Trebnje in proti Mirski dolini in je vsaj z ene strani popolnoma obvladovala operativno območje italijanske divizije »Isonza«, Takoj je zaprla glavno smer njenega umika. Seveda bi imela ta italijanska divizija za umikproti zahodu na voljo še eno pot po dolini Krke, toda tam so bile druge enote narodnoosvobodilne vojske, ki so z južne in zahodne strani pritiskale proti njeni glavnini.

Ko je štab 15. divizije na Vrhu pri Trebelnem v noči na 9. september zvedel za kapitulacijo italijanske vojske, je takoj poslal Eda Mihevca s skupino borcev Šlandrove brigade proti Novemu mestu. Nekaj ur pozneje je prispel v štab divizije načelnik glavnega štaba NOV in PO Slovenije Dušan Kveder. Poslali so odposlance še v Trebnje in Mokronog. Kveder je napisal posebna navodila za odposlance in enote, ki so ponavljala glavne točke navodil glavnega štaba, niso pa jim dovoljevala sklepati nobenih sporazumov z italijanskimi poveljniki brez poprejšnjega soglasja štaba divizije, ki je svojim enotam ukazal, naj se približajo italijanskim postojankam ter razorožujejo italijanske in belogardistične oddelke.

Medtem ko se v Trebnjem in Mokronogu, kamor sta odšla Dušan Kveder in Niko Šilih, niso mogli sporazumeti, ker sta tamkajšnji posadki dobili povelje za premik v Novo

mesto, so se v Novem mestu na poveljstvu divizije »Isonza« pogajali skoraj dva dni. Odposlanec 15. divizije Edo Mihevc je zahteval od generala Guida Ceruttija, ki je nadomestoval odsotnega poveljnika divizije, naj italijanska vojska izroči vse orožje in strelivo narodnoosvobodilni vojski. Toda Cerutti je bil najprej voljan izročiti le 400 pušk in še to zunaj mestnega bloka, pozneje pa je bil pripravljen dati že 1000 pušk in strojníc.

Od poveljstva divizije »Isonzo« so zaman poskušali dobiti orožje za svoje oddelke tudi belogardisti, pod poveljstvom Vuka Rupnika. V mestu in neposredni okolici se je zbralo nad tisoč dobro oboroženih belogardistov, predvsem z območja vzhodno od Novega mesta in iz Mirne peči, ki so zasedli tudi del obrambnih položajev okoli mesta.

Hkrati ko so se v mestu zbirali italijanski in belogardistični oddelki iz bližnjih postojank, se je začela organizirati narodna zaščita, ki jo je prek rajonskih odborov OF v mestu in na železnici mobiliziral novomeški okrožni odbor OF, čim je 9. septembra zvečer prispel v mesto. Kmalu so imeli pod orožjem okrog 150 članov narodne zaščite in dosegli tudi izpust političnih jetnikov iz novomeških zaporov. Drugi dan so oblikovali in oborožili že kakih pet čet. Ustanovili so tudi komando mesta, ki je čete narodne zaščite poslala na bloke. Hkrati z narodno zaščito se je ustanovila tudi železniška zaščita, ki je zasedla dva bloka na dohodih v mesto, zavarovala skladišče, pomagala odvažati vojaški material itd.

Čeprav je narodnoosvobodilno gibanje že postajalo gospodar v mestu, pogajanja na poveljstvu divizije »Isonzo« niso napredovala. Predstavník štaba 15. divizije Edo Mihevc je tam prebil vso noč na 10. september in se zjutraj s Ceruttijevim avtomobilom odpeljal v Stražo poročat vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja, ki je bilo prispelo tja s Kočevskega Roga že prejšnji dan. Kmalu so z Mihevcem prišli v Novo mesto Boris Kidrič, Jaka Avšič in vodja angleške vojaške misije kanadski major William Jones. Od Ceruttija so odločno zahtevali, naj divizija izroči orožje narodnoosvobodilni vojski, ta pa ji bo zagotovila nemoten odhod v Italijo. Tudi ta nastop ni pripeljal do sklenitve kakšnega posebnega dogovora, ker je italijanski štab želel, naj divizija zapusti Novo mesto z orožjem in s čim več motorizacije.

Podnevi 10. septembra, ko je narodnoosvobodilno gibanje že skoraj prevladovalo, se je okrog mesta začel stiskati obroč partizanskih enot. Šlandrova brigada, ki je že zjutraj začela razoroževati italijansko vojsko v predmestju, je ob 10. uri prišla v mesto, kamor je z druge strani skoraj istočasno prišel tudi 1. bataljon Gradnikove brigade. Obe enoti sta odločno nadaljevali z razoroževanjem, ki so ga pred njima začeli oddelki Šlandrove brigade in narodna zaščita. Italijanska vojska je izročila precej orožja, ki je bilo v skladiščih, še vedno pa ni hotela dati tistega, ki so ga imele enote in moštvo. Začela se je pripravljati na pohod proti zahodu po dolini Krke. Medtem so belogardisti, ki so bili odrinjeni v jugozahodni del mesta, zaman čakali navodil iz Ljubljane. Pripravljali so se že na odhod proti Šentjerneju, vendar so jih italijanska poveljstva zadržala, češ, da imajo ukaz, naj jih pripeljejo do morja. Že zvečer in v noči na 11. september se je še ne do kraja razorožena italijanska vojska z belogardisti vred začela pomikati proti Straži, da bi odšla po najkrajši in najbolj varni poti v Italijo.

Na desnem bregu Krke in v Beli krajini ni bilo tako velikih partizanskih enot, kakor na območju severno od Krke, le Vzhodnodolenjski odred, 3. bataljon Tomšičeve, dva bataljona Gradnikove in zaščitni bataljon (Levstikov) glavnega štaba. Glavnina odreda in bataljon Tomšičeve brigade sta razorožila večjo italijansko posadko v Črnomlju in nekaj manjših enot v okolici, bataljon Gradnikove brigade in zaščitni bataljon glavnega štaba pa posadke med Kočevskim Rogom in Novim mestom. Pri Straži so 11. septembra oddelki narodnoosvobodilne vojske ter politični delavci odločno ustavili kolono italijanske vojske in bele garde, ki sta se umikali iz Novega mesta. Prišlo je do novih pogajanj in končno je poveljujoči italijanski general Cerutti ob pol dvanajstih dopoldne izdal povelje poveljnikom polkov, ki se je uvodoma glasilo: »Vsi vojaki, z oficirji vred, morajo

odložiti orožje.« Večina italijanskih vojakov je takoj odložila orožje, tiste pa, ki so še uspeli oditi z orožjem proti zahodu, so pri Starem logu razorožili oddelki Zahodnodolenjskega odreda.

V tem težavnem položaju so se tisti belogardisti, ki so se držali italijanske vojske, jadno umaknili v gozd in krenili dalje po obronkih Gorjancev na vzhod proti nemškemu zasedenemu ozemlju.

Štab 15. divizije je hkrati usmeril proti postojankam ob cesti in železnici Novo mesto—Grosuplje Cankarjevo brigado, v Mirnsko dolino pa Gubčevo brigado. Ker so se enote divizije »Isonzo« naglo umaknile v Novo mesto, druge proti Ljubljani, belogardistični oddelki iz Mirnske doline pa čez mejo k nemškemu okupatorju, so mogle na tem območju enote 15. divizije razorožiti le manjše sovražne oddelke. Pač pa je zlasti Cankarjeva brigada v naglem zaletu proti zahodu prodrla do predmestja Ljubljane in hkrati čistila deželo od belogardističnih oddelkov.

Na Kočevskem in Notranjskem 14. divizija ni imela tako ugodnih možnosti za nastop proti italijanski vojski in belogardističnim oddelkom kakor 15. divizija. Pravkar je imela še zelo hude boje, kmalu pa jo je zelo zaposlil napad na četniško postojanko v Grčaricah. Njene brigade so bile na širokem območju zahodno od ceste Kočevska Reka—Kočevje—Ribnica. Imela je sicer brigado več kakor 15. divizija, toda skoraj nobena njena brigada ni bila celovita. Tomšičeva brigada, katere glavnina je bila pri Dolenji vasi, je imela bataljon v Beli krajini, Šercerjeva pri Grčaricah je imela bataljon na Golem pri Igu, Gradnikova brigada pri Kočevski Reki pa kar dva bataljona na vzhodnem pobočju Kočevskega Roga. Združena je bila torej le Prešernova brigada, ki je prišla na dan italijanske kapitulacije na Travno goro s Kočevskega Roga, kamor je bila odnesla ranjence. Na drugi strani ribniške doline je bil le Zahodnodolenjski odred na črti Žužemberk-Kočevje.

Ob takšni razporeditvi je bila najprimernejša za takojšen nastop proti italijanski vojski 1. udarna brigada »Toneta Tomšiča« pri Dolenji vasi. Njej je glavni štab ukazal, naj prodira proti Kočevju, odkoder so se fašisti iz bojne skupine »XXI aprile« že 9. septembra opoldne umaknili iz mesta, nekatere manjše postojanke na Kočevskem pa ukinili že prejšnji mesec. že dopoldne tega dne so oblast v mestu izročili dvajseterici belogardistov, ki med prebivalci niso imeli nobene opore. Njihov »prevzem oblasti« se je omejil le na zavarovanje skladišča, dokler se niso skupaj s fašisti umaknili proti Dolenji vasi. V mesto sta še isti dan prišla okrožni odbor OF Kočevje in del Zahodnodolenjskega odreda, ki sta potem še tri dni razoroževala tiste oddelke italijanskega 5. armadnega zbora, ki so se umikali iz Hrvaške.

Tako so italijanske enote in belogardistične posadke, ki so se 9. septembra oborožene umikale iz Kočevja proti Ribnici, pri Dolenji vasi naletele na enote 14. divizije. Najprej je njihova kolona trčela ob Tomšičevo brigado, ki se je bila usmerila proti Kočevju. Odločno je odklonila njen poziv, naj izroči orožje. Nato je prišlo do spopada in boja, ki je s prekinitvami trajal vso noč in še 10. septembra zjutraj. Tomšičevi brigadi je prihitel na pomoč del Gradnikove brigade, ki je italijansko kolono neopazno obšel in ji nato udaril v hrbet. Tudi Prešernova brigada je tedaj imela hude boje pri Jelendolu in Rakitnici. Ko so v nekem naskoku borci Tomšičeve in Gradnikove brigade vpadli v italijansko kolono in jo že precej razbili, so jo končno razorožili. Med vojnim plenom je bilo tudi šest topov, ki jih je nato del Gradnikove brigade odpeljal pred Grčarice, da bi s topniškim ognjem prisilili k vdaji četnike, ki so tam organizirali obrambno postojanko.

Po razorožitvi italijanske kolone pri Dolenji vasi je štab 14. divizije usmeril Tomšičevo brigado v Ribnico, kjer je bila močna italijanska in belogardistična posadka. Ta bi se že bila umaknila iz mesta, če ne bi čakala na prihod enot iz Kočevja. Poveljnik 52. polka divizije »Cacciatori delle Alpi« v Ribnici je kmalu po razglasitvi italijanske kapitulacije izročil oblast bivšemu jugoslovanskemu podpolkovniku Josipu Dežmanu. Belogardisti in

četniki so se oborožili, nato pa čakali na obljubljeni pomoč iz Dobrepolja. Toda namesto pomoči so se v mesto pripeljali komandant in politični komisar 14. divizije ter komandant Gradnikove brigade, ki so na pogajanjih s poveljnikom omenjenega italijanskega polka dosegli razorožitev njegove vojske, popoldne 10. septembra pa sta v Ribnico vkorakala dva bataljona Tomšičeve brigade.

Na Dolenjskem zahodno od črte Čatež—Trebnje—Ribnica in na Notranjskem ni bilo skoraj nobene enote narodnoosvobodilne vojske Slovenije razen bataljona Šerčerjeve brigade na Golem pri Igu. Italijanske enote so se mogle brez večjih ovir oborožene umakniti proti zahodu. Nekatere manjše posadke na Dolenjskem in Notranjskem so razorožili aktivisti OF, člani VOS, narodna zaščita, kurirji in tudi prebivalstvo. Na Dolenjskem so se pri razoroževanju italijanske vojske zlasti izkazali okrožni odbori OF Novo mesto, Bele krajine in Kočevja, seveda skupaj z enotami NOV, na Notranjskem pa sta bila zelo aktivna okrožna odbora OF Cerknica in Vrhnika, vendar brez prisotnosti NOV.

Razorožena in še oborožena italijanska vojska se je umikala z Dolenjske čez Bloško planoto, Loško dolino in Javornik na Primorsko in od tod naprej proti Italiji. Tudi na tej poti so zlasti manjši oddelki morali izročati orožje, strelivo in opremo oboroženim pripadnikom narodnoosvobodilnega gibanja. Če je kakemu manjšemu italijanskemu oddelku uspelo obiti kakšno partizansko zaporo, je na poti domov prej ali slej naletel na drugo in končno izročil orožje, če ne na Notranjskem pa v Slo venskem Primorju.

Narodnoosvobodilna vojska Slovenije, aktivisti OF, člani VOS, narodna zaščita, kurirji itd. so od 8. do 12. septembra 1943 razorožili večji del italijanske vojske, ki je bila v Ljubljanski pokrajini, zlasti na Dolenjskem, narodnoosvobodilno gibanje pa je postalo dedič njenega orožja. Nemška vojska je razorožila le njen manjši del, zlasti posadke v Ljubljani in ob železnici Ljubljana—Trst.

Že 9. septembra dopoldne je bataljon nemške vojske, ki je bil nastanjen v domobranski vojašnici v Ljubljani, razorožil poveljstvo 11. armadnega korpusa, poveljstvo divizije »Cacciatori delle Alpi« ter njene polke in bataljone v Ljubljani in bližnji okolici. Po nekem nemškem viru naj bi se razorožitvi upiral le namestnik poveljnika armadnega korpusa general Armando Lubrano, ki so ga nato aretirali. Nemška vojska je razorožila tudi poveljstvo 51. pehotnega polka divizije »Cacciatori delle Alpi« v Borovnici, posadke v Logatcu, na Vrhniki itd. V Ljubljani je bila nemška vojska ob italijanski kapitulaciji v veliki manjšini, saj je bil v primerjavi z nekaj tisoč glavo italijansko posadko v mestu le en sam bataljon nemške vojske, ki so mu morali zato hitro poslati na pomoč policijske sile z Gorenjske. Ob progi Ljubljana—Postojna je bila nemška vojska v ugodnejšem položaju. Njene enote so bile enakomerno razporejene po italijanskih postojankah ob progi in so jih ves čas tako rekoč nadzorovale. Zato je lahko zelo hitro razorožila večino italijanskih vojakov in je tudi razumljivo, zakaj ni moglo uspeli še tako živahno prizadevanje aktivistov OF vrhniškega okrožja, da bi jim italijanske posadke izročile orožje.

Čeprav so partizanski poveljniki povsod pozivali italijansko vojsko, naj se pri- druži narodnoosvobodilni vojski v boju proti nemškemu okupatorju, se na Dolenjskem in Notranjskem to ni nikjer zgodilo. V drugih italijanskih okupacijskih ob- mačjih v Jugoslaviji se je narodnoosvobodilni vojski pridružila vsaj kakšna manjša italijanska enota, v črni gori pa celo deli dveh divizij, so v Ljubljanski pokrajini pristopili k NOV le posamezni vojaki. Razkroj italijanske vojske je bil tako močan, da so vojaki hoteli le čim prej oditi domov.

Še manj volje, da bi se uprli nemškemu okupatorju, so imeli visoki italijanski oficirji. Poveljnik 2. armade na Sušaku general Mario Robotti je 9. septembra 1943 obvestil 11. armadni korpus v Ljubljani, da so partizani na območju 5. armadnega korpusa pozvali italijanske enote, naj se jim pridružijo, in sporočil, da jim je ukazal, naj jim odgovorijo, da lahko sprejmejo njihov predlog le v primeru, če se podredijo italijanskim poveljstvom.

Naročil je, naj tako ravna tudi poveljstvo 11. armadnega korpusa. Toda tega je tedaj že razorožila nemška vojska.

Nekaj fašističnih enot se je pridružilo nemškemu okupatorju, ki jih je zbral v Ljubljani in jih podredil fašističnemu generalu Niccolu Nichiarelliju, dotedanjemu poveljniku fašistične skupine »XXI aprile«. Kmalu so jih začeli uporabljati za boj proti narodnoosvobodilni vojski, njihova prisotnost v Ljubljanski pokrajini pa iz nacionalnih razlogov ni bila po godu slovenski kontrarevoluciji.

Razorožitev italijanske vojske in vseljudska vstaja v Slovenskem Primorju in Istri

Takoj po kapitulaciji italijanske vojske je Slovensko Primorje in Istro zajela vseljudska vstaja. Bila je rezultat temeljitega političnega in organizacijskega dela partije in Osvobodilne fronte, ki sta se v Slovenskem Primorju naslanjali na četrstoletni odpor primorskega ljudstva proti fašističnemu nasilju. Hkrati je to bila nenadna in nepričakovano mogočna manifestacija velike, prav do poslednjega dne italijanskega režima zatirane narodne zavesti in živega protifašističnega razpoloženja skoraj vsega prebivalstva, ki sta izvirala iz globoke privrženosti Osvobodilni fronti, ki je presejala organizacijski okvir gibanja. Bila je neločljiv splet načrtnih preudarnih priprav in organiziranosti ter nenadnih, spontanih ljudskih odločitev v trenutku, ko se je rušil osovraženi tuji režim, novi okupator pa je bil daleč in šibak, v očeh navdušenega ljudstva celo popolnoma nemočen, in ko se je zdelo, da je konec vojne zelo blizu.

Še isti večer, ko je Italija razglasila brezpogojno vdajo svojih oboroženih sil, je naročil pokrajinski komite KPS za Primorsko, katerega del je bil takrat v Podragi pri Vipavi, drugi del pa v Bukovici pri Volčji dragi, svojim okrožnim komitejem, naj na terenu ustanovljajo enote narodne zaščite, ki naj se oborožijo z zaplenjenim italijanskim orožjem, prevzamejo oblast na terenu ter zasedejo javne ustanove. Od italijanske vojske naj zahtevajo orožje ali pa sodelovanje v boju proti nemškemu okupatorju, organizirajo naj akcije proti nemški vojski in rušenje prometnih naprav.

Pokrajinski komite KPS za Primorsko je posvetil toliko pozornosti narodni zaščiti zaradi pomanjkanja enot narodnoosvobodilne vojske. Po odhodu Gradnikove brigade na Notranjsko sta bila na razsežnem ozemlju Slovenskega Primorja in Slovenske Istre, kot smo že omenili, le dva bataljona Primorskega odreda in je bilo za obvladovanje novega položaja torej treba udarno pest osvobodilnega gibanja šele ustanovljati. Spričo tako majhnega števila partizanske vojske v Slovenskem Primorju in Slovenski Istri sta postala ob kapitulaciji Italije osnovni dejavnik vstaje, primorsko in istrsko ljudstvo samo. Vse se je dvignilo v vstajo, ki so jo na terenu vodili okrožni komiteji KPS in okrožni odbori OF. Bilo je 8 okrožnih in 54 rajonskih odborov OF, nekaj sto terenskih odborov OF in oboroženih političnih aktivistov ter številni oddelki narodne zaščite, nekaj skupin VOS in kurirskih postaj.

Vstaja se je začela s številnimi demonstracijami primorskih Slovencev, v Trstu pa tudi italijanskih protifašistov, zlasti delavcev, proti italijanskemu režimu po vsem ozemlju, tudi v večjih mestih. V demonstracijah so zahtevali zlasti izpust političnih jetnikov.

V Gorici so začeli že 9. septembra demonstrirati meščani in prebivalci okoliških krajev. Ker prvi dan niso uspeli prisiliti italijanske oblasti, da bi izpustile jetnike, so z demonstracijami nadaljevali še naslednji dan. O demonstracijah v Gorici je pozneje nek fašistični oficir poročal takale: »Dne 9. septembra je prikorakalo iz Šempetra (približno 2 km od Gorice) kakih 1000 demonstrantov, večidel žensk in mladincev, s slovenskimi zastavami z rdečo zvezdo na sredi, ter šlo skozi mesto. Nobenih incidentov. Zvečer je bilo v mestu več demonstracij, zahtevali so izpust političnih zapornikov.« Italijanska policija je prosila vojaška poveljstva, naj onemogočijo demonstracije. Okrepila so straže in pa-

truljiranje po mestu, vendar proti demonstrantom niso nastopila z orožjem. Ko je policija videla, da vojska razpada, je 10. septembra izpustila politične jetnike.

V Trstu so slovenski in italijanski protifašisti organizirali velike demonstracije pred poslopjem poveljstva 23. armadnega korpusa. Zahtevali so, naj brani mesto pred nemško vojsko in izroči ljudstvu orožje ter ponudili prostovoljce, vendar je poveljnik armadnega korpusa zavrnil vse te zahteve. Italijanska policija je morala spričo velikega ljudskega pritiska izpustiti politične zapornike.

Podobne demonstracije so bile tudi v drugih mestih in trgih, v Vipavi, Ajdovščini in drugod. Povsod so z demonstracijami dosegli izpust političnih jetnikov. Kaže, da jim to ni uspelo le v Kopru, čeprav so jih skušali osvoboditi tudi tam.

Brezbrežni val vseljdske vstaje je zlasti na podeželju v hipu odplahnil osovraženi italijanski režim, ki se je bil tako sramotno proslavil z nasilnim raznarodovanjem, političnim in nacionalnim zatiranjem ter z gospodarskim izkoriščanjem zlasti slo venskih in hrvaških ljudi. Vse Slovensko Primorje in Slovensko Istro je tiste dni prevevalo nepopisno vsesplošno navdušenje, v katerem so se zrcalile močna narodna zavest, velika enotnost in privrženost idejam Osvobodilne fronte. Ljudstvo je v demonstracijah enodušno zahtevalo priključitev Primorske k združeni Sloveniji. Hkrati je pomagalo partizanom razoroževati italijansko vojsko. Kjer ni bilo partizanov je tudi samo odvzemale orožje odhajajoči vojski.

Tudi v Slovenskem Primorju in Istri so predstavniki narodnoosvobodilnega gibanja takoj vzpostavili stik z italijanskimi poveljstvi in od njih zahtevali, naj se italijanske enote pridružijo partizanom v borbi proti nemškemu okupatorju, ali pa naj jim izročijo orožje, strelivo in opremo ter odidejo domov. To so v glavnem tudi storili. Pogajanja so bila v številnih krajih, npr. v Gorici, Podragi, na Vogrskem, v Tolminu, Kobaridu, v nekaterih krajih južne Primorske itd.

V Gorici sta se najprej pogajala član pokrajinskega odbora OF za Primorsko dr. Jože Vilfan in politični komisar Primorskega odreda Dušan Pirjevec-Ahac. Brž ko sta v Bukovici pri Volčji dragi po radiu zvedela za italijansko kapitulacijo, sta napisala pismo za »poveljstvo italijanskih oboroženih sil v goriški coni«. V njem sta izrazila pripravljenost, »da bi lahko navezali medsebojne stike z namenom, da bi se po večkratnih zaporednih razgovorih vzajemno sporazumeli o skupnem boju proti Hitlerjevi Nemčiji«. Poveljstvo italijanske divizije »Torino« v Gorici je privolilo v razgovore in za to s svoje strani določilo poveljnika karabinjerjev. Razgovori, ki sta se jih 9. septembra dopoldne udeležila dr. Vilfan in Pirjevec, niso bili uspešni. Italijanski poveljniki namreč niso želeli iti v boj proti nemškemu okupatorju. To so pokazali tudi razgovori med pokrajinskim komitejem KPS za Primorsko na Vogrskem in visokimi italijanskimi oficirji.

Drugi dan so se neodvisno od tega prvega razgovora v Gorici pogajali tudi zastopniki 2. bataljona Primorskega odreda. Del bataljona je 9. septembra pri Vratih nad Čepovanom razoroževal italijanske oddelke, ki so prihajali od Sv. Lucije in od drugod, da bi se izognili nemški vojski v dolini Soče. Drugi del pa je odhitel v Čepovan in zasedel vojaške objekte. Zvečer je bil že ves bataljon v Čepovanu. Od tod se je naslednji dan manjši oddelek partizanov pod vodstvom bataljonskega političnega komisarja Martina Greifa z avtomobilom odpeljal v Gorico, da bi zaplenil avtomobile in z njimi prepeljal ves bataljon v mesto. štab bataljona je namreč že prejel navodilo dr. Aleša Beblerja, naj bataljon čim prej krene v Gorico. Partizanski oddelek se je nemoteno pripeljal v mesto, sodeloval v demonstracijah in se najprej pogajal s kvestorjem, ki je do tedaj že izpustil politične jetnike, nato pa še z oficirji poveljstva divizije »Torina. Odgovorili so mu, da sta se partizansko in italijansko poveljstvo dogovorila, da bo italijanska vojska ostala v Gorici; kar seveda ni bilo res. Ko so partizani nameravali zapleniti nekaj avtobusov nekega podjetja, jih je italijanska vojska na oklepni avtomobilih prisilila, da so se uma-

knili iz mesta. Bataljon so naslednji dan prepeljali z dvema avtomobiloma do Prevala, ker do Gorice ni bilo več mogoče priti.

Tako je v Gorici še nekaj časa gospodarila italijanska vojska: Poveljnik divizije »Torino« general Bruno Malaguti je bil ukazal svojim enotam, naj nemški vojski dovolijo le prehod skozi mesto, onemogočijo pa naj ji zasedbo mesta. Partizanov naj ne napadajo in se lahko pogajajo z njimi le za premirje. Kljub temu, da so mu vojaki že uhajali, je vztrajno zavračal zahteve poveljnika 171. topniškega polka 71. nemške pehotne divizije, ki je hotel zasesti Gorico. Po nekih virih naj bi šele posredovanje poveljnika 24. armadnega korpusa generala Licurga Zanninija, ki je iz Vidma prihital v Gorico, odprlo nemški vojski pot v mesto. Dne 12. septembra je vkorakala vanj iz treh strani, 171. topniški polk s severa, 194. pehotni polk z juga in 191. pehotni polk z zahoda.

Večina italijanske vojske iz goriške okolice se je umaknila v Italijo, npr. ves 11. topniški polk iz Krmina in 11. bersaljski polk iz Gradiške. Nemška vojska je razorožila tudi 23. rezervni pehotni polk. Večina vojske je odšla proti domu tudi iz Furlanije in Beneške Slovenije. Poveljnik 24. armadnega korpusa v Vidmu je še 8. septembra zvečer ukazal, naj italijanska vojska počaka v vojašnicah, drugi dan pa, naj enote, zaprte v vojašnicah in z orožjem v skladiščih, pričakajo nemško vojsko, ki naj se ji ne upirajo. Vendar ga povsod niso ubogali, kajti 10. septembra se je začel popoln razkroj. Iz Furlanije in Beneške Slovenije so se trume vojakov valile proti jugu in nemška vojska, ki je 11. septembra prišla v Videm, jih ni mogla niti ustavljati. Nemški vojski so se pridružili le nekateri oddelki divizije »Julia«, ki so se začeli bojevati proti partizanom na območju vzhodno od Vidma.

Uspešnejša od pogajanj v Gorici so bila pogajanja v Vipavski dolini. Odposlanci poveljstva 81. pehotnega polka divizije »Torino« so se 9. septembra zjutraj v Podragi sestali z delom vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko in mu nato poslali avtomobil, s katerim se je odpeljal proti Gorici in se ustavil na Vogrskem. Po nekaterih podatkih naj bi se italijanska vojska pri Razdrtem celo spopadla z nemško in imela nekaj ranjenih. V Ajdovščini so na zahtevo rajonskega odbora OF takoj izpustili politične zapornike in izročili odvečno orožje, v bližnjem Colu pa so domačini pod vodstvom dveh partizanov razorožili karabinjersko postajo. Na Idrijskem sicer ni bilo mogoče razorožiti vojaške posadke, toda ljudstvo je vendarle razorožilo bataljon, ki je z orožjem nameraval oditi proti Vipavi.

Medtem ko je italijanske oddelke v Baški grapi in v Soški dolini med Mostom na Soči in Kanalom (enote divizije »Julia« in graničarji) razorožila v glavnem nemška vojska, pa je mnogo orožja na Kobariškem in Tolminskem dobilo narodnoosvobodilno gibanje. Dva predstavnika okrožnega odbora OF Tolmin sta se 9. septembra pogajala z bivšim poveljnikom 3. alpinske pehotne brigade generalom Luigijem Massinijem v Tolminu o prehodu italijanske vojske v boj proti nemškemu okupatorju. Dosegla sta le to, da je ukazal izročiti orožje naši vojski.

V južnem Slovenskem Primorju, na Krasu, Pivki in v Slovenski Istri, kjer sploh ni bilo enot narodnoosvobodilne vojske, je prebivalstvo skupaj s kurirji razorožilo nekaj karabinjerskih postaj, večje vojaške enote pa so orožje odnesle v glavnem s seboj v Italijo ali ga izročile nemški vojski. Pri Ilirski Bistrici so člani okrožnega komiteja KPS Brkini — Slovenska Istra skupaj s člani bližnje partizanske tehnike sestavili Brkinsko-bistriški odred in sklenili osvoboditi mesto. Na pogajanjih so sicer italijanski poveljniki obljubili, da bodo dali nekaj četa na voljo narodnoosvobodilnemu gibanju za zavarovanje mesta in okolice pred vdorom nemške vojske, ki je bila že v Št. Petru (Pivki). Vendar obljube niso držali. Ob prihodu partizanskega odreda v vojašnico so se jedro umaknili iz mesta.

Največji uspeh v tem predelu je bila prav gotovo razorožitev cele italijanske motorizirane 1. brze divizije »Eugenio di Savoia«, ki se je premikala iz Hrvaške prek Brkinov v Italijo. Narodna zaščita jo je ustavila med Markovščino in Obrovom, kjer je nato stala

dva dni. V tem času so se predstavniki okrožja pogajali z njenim poveljnikom, generalom Giovannijem Lombardom in njegovim štabom, ki nista pristala na popolno razorožitev. Nato so se pogajali za skupen nastop proti nemški vojski v Trstu in že izdelali načrt za napad. Ko so se pogajanja končala in bi morala vojska kreniti na položaje, so vojaki začeli odmetavati orožje in odhajati proti Italiji. Tedaj so partizani začeli divizijo razoroževati. Zaplenili so mnogo orožja, med drugim 16 topov in več kot sto avtomobilov, od teh 6 oklepnih.

Toliko italijanske vojske verjetno ni razorožila nemška vojska v vsem Slovenskem Primorju. Razen v Baški grapi in osrednjem delu Soške doline jo je razorožila le še ob železnici Postojna—Trst. Poveljnik 23. armadnega korpusa v Trstu general Alberto Ferrero je sicer izdal nekaj ukazov proti prodiranju nemške vojske od Opčin v Trst, vendar odpora ni bilo: Popoldne 9. septembra je dovolil, naj pride proti večeru v mesto okrepljen 211. grenadirski polk 71. nemške pehotne divizije. Ta je medtem že razorožil dele divizije »Sforcesca« v Divači in Sežani ter do 10. septembra popoldne popolnoma zasedel Trst in bližnjo okolico.

Ker je bilo v Slovenskem Primorju ob italijanski kapitulaciji zelo malo narodnoosvobodilne vojske, Italija pa zelo blizu, so seveda razorožili manj vojakov kot na Dolenjskem, saj so prebivalstvo, aktivisti OF, kurirji itd. mogli razorožiti le manjše oddelke, zlasti karabinjerske postaje, niso pa mogli odvzeti orožja večjim, strnjenim enotam, razen v nekaj primerih. Omenjena 1. brza divizija »Eugenio di Savoia« je bila edina večja enota, ki so jo razorožili pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja. Kljub vsemu so zaplenili okoli 1000 težkih strojnic, 30 topov, 500 minometov, 200 avtomobilov, 5 oklepnih avtomobilov, 4 lahke tanke in velike količine lahkega pehotnega orožja. Narodnoosvobodilna vojska Slovenije je v Slovenskem Primorju razorožila več italijanske vojske kot nemške enote. To je 12. septembra 1943 moralo priznati tudi nemško vrhovno vojaško poveljstvo, ki je po podatkih iz svojega vojnega dnevnika zabeležilo: »Zaradi pomanjkanja naših sil ni mogoče preprečiti, da ne bi v Gorici, Trstu in na Reki številno orožje padlo v roke upornikov.«

Vsa prizadevanja vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za sklenitev dogovorov z italijanskimi vojaškimi poveljniki o skupnem nastopu proti nemškemu okupatorju so se tudi tod izjalovila. O tem je poročalo izvršnemu odboru OF: »Italijanske štabe smo povsod pozivali na skupen boj, ti pa so samo izražali platonične simpatije za svoje zaveznike partizane, v praksi pa sabotirali vsak bojovni dogovor in stremeli edino za tem, da njihove čete odnesejo čim več orožja iz naših krajev. Razorožitvam z naše strani so se z besedami silno upirali, zaradi odločnega nastopa naših tovarišev pa so končno položili orožje.«

Z zaplenjenim italijanskim orožjem se je v Slovenskem Primorju oborožilo staro in mlado. V nekaj dneh je nastalo več kot trideset bataljonov, med njimi tudi italijanski garibaldinski. V Vrtovinu so iz bivših slovenskih internirancev ustanovili poseben bataljon, pa tudi bivši interniranci iz črne gore, ki so se vračali iz Italije, so ustanovili svoj bataljon.

Brž ko so začeli ustanavljati prve partizanske bataljone, je pokrajinski komite KPS za Primorsko naslovil na svoje okrožne komiteje posebno okrožnico, naj takoj formirajo bataljonske štabe in četna poveljstva. V bataljone naj se vključi tudi narodna zaščita. Naj se med seboj povežejo ter takoj začno rušiti prometne naprave in napadati nemške oddelke.

Vojaško organiziranje in usposabljanje novih enot v Slovenskem Primorju je seveda močno zaostajalo za njihovo številčnostjo in bojnim razpoloženjem. Preteči je moralo še nekaj časa, da so začeli temeljiteje izpolnjevati tudi ti dve nalogi.

Po razorožitvi in umiku italijanske vojske je v Slovenskem Primorju in Slovenski Istri nastalo razsežno osvobojeno ozemlje. Nemška 71. pehotna divizija, ki je imela nalogo, naj s svojimi enotami čim prej zasede večje kraje in obalo ter razoroži italijansko vojsko, ni imela lahkega posla. Dne 10. septembra je sicer neovirano vdrla v Trst, 11. v Trzič

(Monfalcone) in Videm; priti v Gorico pa je bilo že teže, še teže pa seveda v Pulj in na Reko. Med prodiranjem v ti dve smeri so morale nemške enote premagovati številne ovire in se spopadati z nastajajočimi slovenskimi in hrvaškimi enotami narodnoosvobodilne vojske. Že 12. septembra je bil položaj nemških enot v zahodni Sloveniji tako neugoden, da je moral štab armadne skupine B prositi Hitlerja: »Na območje 71. divizije morajo hitro priti policijske ali druge zavarovalne enote, ker čete te divizije ne zadostujejo za bojevanje z vedno močnejšimi tolpmi, razoroževanje in odvoz nekaj italijanskih armadnih korpusov in za zavarovanje življenjsko pomembnih objektov.«

Ko je nemška vojska po prodoru od Postojne in Pulja šele 14. septembra zasedla Reko, je tam ujela tudi generala Gambaro in nekatere vojaške oddelke, ki so se na njegov poziv zbrali na Reki.

Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo

Sredi vseljudske vstaje v Slovenskem Primorju in Istri so 11. septembra v šoli na Vogrskem ustanovili narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo, kakor so potlej nekaj časa imenovali območje Slovenskega Primorja in Slovenske Istre, »da bi pod vodstvom izvršnega odbora Osvobodilne fronte prevzel odgovornost za urejanje vseh vprašanj narodnoosvobodilnega boja primorskega ljudstva in za utrjevanje narodne oblasti.«

Zamisel o ustanovitvi tega največjega organa vseljudske vstaje v Slovenskem Primorju in njegovo ime vsebujejo že navodila, ki jih je dal Edvard Kardelj pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 31. decembra 1942. Ko je opozarjal, da so na mednarodnem torišču mogoča vsakršna presenečenja, je svetoval, naj vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja »izdela osnovni politično-strateški načrt obvladanja primorskega terena z vojaške in politične strani«. Določil je, da je treba v takem trenutku izvesti predvsem dve nalogi, prvič, vzpostaviti »narodni svet za Primorje« kot najvišjega predstavnika ljudske oblasti, in sicer na temelju pokrajinskega odbora OF, v katerem morajo biti tudi predstavniki Italijanov, predvsem pa predstavniki komunistične partije Italije, in drugič, *vprašanje Trsta postaviti kot vprašanje samoodločbe italijanskega naroda*. Naročil je tudi, da v takem trenutku vodstvo narodno osvobodilnega gibanja ne sme omahovati glede ukrepov, temveč naj jih hitro izvaja in takoj *razglasi Slovensko Primorje za del svobodne Slovenije*.

Takoj po italijanski kapitulaciji je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem Primorju začelo uresničevati ta navodila. Narodnoosvobodilni svet je ob svoji ustanovitvi imel 21 članov, čez deset dni pa se je po navodilu IOOF razširil še s sedmimi člani. Njegov predsednik je postal dr. Jože Vilfan, podpredsednik France Bevk, tajnik pa dr. Aleš Bebler. V njem sta bila dva predstavnika Italijanov oziroma pet predstavnikov Trsta.

Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo je že ob svoji ustanovitvi izdal razglas o splošni mobilizaciji v narodnoosvobodilno vojsko in je hkrati pozval vse Slovence Slovenskega Primorja v njene vrste. Potem ko je njegov tajnik dr. Aleš Bebler z letalom priletel z Vogrskega na Dolenjsko poročat vrhovnemu plenumu OF o vseljudski vstaji v Slovenskem Primorju, je ta 16. septembra 1943 na svoji 12. seji sprejel sklep o priključitvi Slovenskega Primorja k Sloveniji.

Na italijansko kapitulacijo dobro pripravljena narodnoosvobodilna vojska Slovenije je s hitrimi in odločnimi ukrepi razorožila večino italijanske vojske na Dolenjskem, v notranjosti Slovenskega Primorja in v Istri. V celoti je razorožila pehotni diviziji »Isonzo« in »Macerata« ter I. brzo divizijo »Eugenio di Savoia«, večje dele pehotnih divizij »Cacciatori delle Alpi«, »Re« in »Torino« ter manjše dele divizij »Sforcesca« in »Julia«. Demoralizirana in vojne naveličana italijanska vojska se je zahtevam po izročitvi orožja uprla le v nekaj primerih, vendar jo je narodnoosvobodilna vojska z odločnimi ukrepi prisilila, da je končno oddala orožje. Narodno osvobodilno gibanje je dobilo ogromne ko-

ličine lahkega in težkega pehotnega orožja, topove, prevozna sredstva in več kot trideset večjih ali manjših tankov ter mnoga skladišča streliva, opreme in hrane.

Nikjer drugje kot prav v jugoslovanskih pokrajinah se italijanski vojski ob kapitulaciji Italije ni ponudila tako lepa priložnost, da se upre novemu sovražniku, nemški vojski. To bi mogla storiti z naslonitvijo na močno razvito in zelo razširjeno narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov, ki si je celo prizadevalo, da vključi v protifašistični boj čim več italijanskih enot in posameznikov. Skoraj povsod, kjer je prišlo do razgovorov in pogajanj med predstavniki italijanskih enot in narodnoosvobodilnega gibanja, so le-ti nagovarjali italijanske oficirje, naj se s svojimi enotami pridružijo narodnoosvobodilnim borcem, da bi skupaj nastopili proti skupnemu sovražniku, nemški vojski, ki je že zasedla ali pa še zaseda deželo. Toda ta prizadevanja v Sloveniji niso bila uspešna. V narodnoosvobodilno vojsko so se vključili le posamezni italijanski vojaki, za nekaj tednov celo poneki general (npr. Cerutti do 28.9., Massini do 15.10. 1943), nikakor pa ne kakšna enota.

Med osnovnimi razlogi, da kljub prizadevanju narodnoosvobodilnega gibanja ni nikjer prišlo do skupnega nastopa naše in italijanske vojske proti nemškemu okupatorju, je šteti pomanjkanje takšnih navodil s strani italijanskih višjih poveljstev. Do sedaj še ni bilo moč zaslediti niti enega njihovega povelja, ki bi ukazovalo takojšen nastop italijanske vojske proti nemški vojski. Poveljniki nižjih enot niso marali prevzeti odgovornosti za samostojno vodenje enot. Bili so tudi sami nerazpoloženi za boj proti nemški vojski, zlasti na partizanski način, ali še celo pod partizanskim vrhovnim poveljstvom, kar je bil tudi eden od razumljivih in osnovnih pogojev v partizanskih predlogih o skupnem nastopu. Celotakšni italijanski oficirji, ki so bili protifašistično usmerjeni in ki so pozneje postali visoki poveljniki v italijanskem odporniškem gibanju, kot npr. general Luigi Massini iz Tolmina, so raje pustili razorožiti svoje enote, kakor pa bi jih povedli v boj proti nemškemu okupatorju. Vedeli so, kako majhna je bojna pripravljenost italijanskih vojakov, ki so bili siti vojskovanja in so si želeli čim prej domov. Morda se je nekaterim zdela nevarnost nemškega vojnega ujetništva manjše tveganje kakor pa udeležba v narodnoosvobodilnem boju slovenskega naroda, ob nevarnosti krutih nacističnih represalij. Večina teh demoraliziranih italijanskih vojakov še ni bila tako trdno na protifašističnih pozicijah, da bi se mogla vključiti v osvobodilni boj tujega naroda, ki je odločno zahteval odcepitev od Italije. Vsekakor veljajo te trditve le za t. i. kraljevo vojsko. Pri fašističnih enotah, ki jih je Badoglio režim ob odstranitvi nekaterih zunanjih fašističnih znakov izenačil s drugimi vrstami oboroženih sil, seveda nihče ni niti poskušal niti mogel spremeniti njihovega političnega prepričanja. Pri njih je bilo še slabše. Marsikatera od njih je prešla na stran nemškega okupatorja, ki jo je začel uporabljati za zaščito prometnih poti in objektov ter za zatiranje slovenskega, hrvaškega in italijanskega osvobodilnega gibanja.

Nemška vojska, ki je že pred italijansko kapitulacijo zasedla najpomembnejše železnice na Notranjskem in v Slovenskem Primorju, nato pa še večja mesta, je razorožila predvsem tiste italijanske enote, ki so bile ob železnicah in v mestih, oziroma ki so se skozi ta mesta umikale v Italijo. Vedenje nekaterih italijanskih poveljnikov je nemški vojski naravnost omogočalo zajetje, razorožitev in internacijo italijanske vojske. Tudi večina italijanskih poveljnikov se razorožitvi ni upirala in zato na Slovenskem ni znan noben primer, da bi nemška vojska nastopila proti njim ali vojakom, kakor je to storila v drugih jugoslovanskih pokrajinah in v Grčiji. Nekatere, zlasti fašistične enote so se pridružile nemški vojski. Na Slovenskem je razorožila le majhen del italijanskih enot. Ugotoviti moramo, da zlasti zaradi tega, ker je večino razorožila narodnoosvobodilna vojska, politični delavci in celo goloroko ljudstvo, ki se je zlasti v Slovenskem Primorju in Istri dvignilo v splošen upor. Zato seveda ni nič presenetljivega, če je nemško vrhovno vojaško poveljstvo, ko je sredi septembra 1943 ocenjevalo položaj na Balkanu in v Italiji,

menilo, da »je glavno nevarno območje Istra«, misleč pri tem na ves prostor jugozahodne Slovenije in Istro, in da »je Tito tja prenesel težišče svojega vojskovanja«.

Približno polovico slovenskega ozemlja, ki ga je prej bil zasedal italijanski okupator, je ob razglasitvi brezpogojne vdaje italijanskih oboroženih sil zajel plamen vseljudske vstaje, ki je bila še posebej mogočna v Slovenskem Primorju. S tem svojim dejanjem se je primorsko ljudstvo tiste dni kot v plebiscitu enotno izreklo za novo združeno Slovenijo v novi demokratični Jugoslaviji. Čeprav sklep vrhovnega plenuma OF o priključitvi Slovenskega Primorja k združeni Sloveniji ni imel mednarodne veljave, je vendarle pomenil veliko moralno vzpodbudo primorskim Slovencem.

Razorožitev velikega dela italijanske vojske na slovenskem ozemlju je bila velik vojaški in politični uspeh, rezultat doslednega in neizprosnega dveletnega oboroženega boja slovenskega naroda ter potrditev pravilnosti splošne politike in taktike narodnoosvobodilnega gibanja. V nekaj dneh je s slovenskega ozemlja izginil eden od dotedanjih okupatorjev, narodnoosvobodilno gibanje pa je spričo svoje moči in temeljitih priprav celo postalo dedič njegovega orožja. Izginil je varuh oborožene slovenske kontrarevolucije in napočil je čas, ko se je morala odločiti, ali se bo brezpogojno vdala zmagovitemu narodnoosvobodilnemu gibanju ali sramotno pobegnila pod varstvo nemškega okupatorja. Pokazali so se že tudi obrisi velikega osvobojenega ozemlja, kakršnega narodnoosvobodilno gibanje na Slovenskem ni imelo niti prej, niti pozneje.

PADEC FAŠIZMA IN KAPITULACIJA ITALIJE PRED PETINDVAJSETIMI LETI*

Letos poleti je preteklo petindvajset let, odkar je v južnem delu Evrope prišlo do zelo pomembnih dogodkov, tj. do padca fašizma 25. julija in do italijanske kapitulacije 8. septembra 1943, pri nas pa do velikega razmaha narodnoosvobodilne borbe in do njenih največjih in najpomembnejših, zgodovinskih manifestacij.

Oba dogodka sta zaključila obdobje, ko se je spričo velikega preobrata na svetovnih bojiščih, hudih porazih osnih sil v Rusiji in v Afriki ter velikega porasta narodnoosvobodilnih gibanj v vseh slojih italijanske družbe vedno bolj krepilo nezadovoljstvo nad Mussolinijem in njegovim zavezništvom s Hitlerjevo Nemčijo

Zlasti se je spričo vedno slabšega gospodarskega položaja širilo in krepilo nezadovoljstvo med italijanskim ljudstvom, in sicer po zaslugi protifašističnih sil, ki so v novih razmerah oživele ali pa se še trdneje organizirale in povečale svojo aktivnost ter razširile svoj vpliv med množicami. Viden izraz tega ljudskega nezadovoljstva so bile zlasti velike stavke v severni Italiji (Turin, Milan, Genova), ki so po zaslugi komunistične partije Italije iz mezdnega gibanja prerasle v močno politično akcijo proti fašizmu in vojni ter dale nov zalet protifašističnemu gibanju. Leto je v pozni pomladi leta 1943 postavilo italijanskemu kralju Viktorju Emanuelu III. zahtevo, naj odstrani Mussolinija.

Toda kralj se je medtem že naslonil na druge sile, s katerimi so ga vezali razredni interesi in ki so, nezadovoljne s fašizmom, tudi pripravljale udar proti Mussoliniju. Te sile, ki so se bolj ali manj neposredno udeležile državnega udara, so bile različne: velika kapitalistična buržoazija in Vatikan, odpadli fašistični voditelji, predstavniki starega političnega sistema iz predfašističnih časov, generaliteta in dvorni krogi. Posamezne skupine, ki so pripravljale državni udar, so hitele, ne samo da bi prehiteli druga drugo, temveč da prehitijo množice. Zato strmoglavljenje fašizma v Italiji ni bila revolucionarna akcija, temveč zgolj državni udar, palačna zarota.

Te sile niso bile toliko nasprotnice fašizma ali Mussolinija samega, temveč njegovega zavezništva s Hitlerjevo Nemčijo, in sicer toliko bolj, kolikor večje poraze so doživljale osne sile na frontah in kolikor bolj so se sile protifašistične koalicije bližale Apeninskemu polotoku. Gojile so celo utvaro, da bi Mussolini vendarle lahko pretrgal zavezništvo s Hitlerjem in potegnil Italijo iz vojne ali da bi lahko pregovoril Hitlerja, naj sklene separatni mir s Sovjetsko zvezo, da bi nato vodili vojno samo proti zahodnim silam, ki so se približevale Italiji. Ko pa so spoznale; da Mussolini tega noče ali ne more storiti, so šele sklenile, da ga odstranijo.

Samo odstranitev Mussoliniji so izpeljali trije: kralj, ki se je zavedal, da manj tvega, če ga odstrani, kakor pa če ga še naprej pusti pri krmilu države, generaliteta, ki se je še najbolj zavedala, da je vojna na strani Nemčije izgubljena, in ki je bila bolj zvesta monarhu kot duceju, in odpadli fašistični krogi, ki so nasprotovali predvsem Mussolinijevi osebni diktaturi poslednjih let, pa bi še vedno radi reševali zavoženi voz fašizma.

Opadli fašistični voditelji so za sejo velikega fašističnega sveta, Mussolinijevega posvetovalnega telesa, ki ga ni bil sklical že od leta 1939, pripravili resolucijo. Prebral jo je nekdanji zunanji minister Dino Grandi. V njej so zahtevali, naj Mussolini vrne kralju poveljstvo nad italijanskimi oboroženimi silami, in pri glasovanju so dobili večino. To je bila za kralja priložnost, da Mussolinija na legalen način odstrani tudi z vodstva države. Mussolinija so pri izhodu iz kraljeve palače aretirali in odpeljali v konfinacijo, za predsednika vlade pa je kralj imenoval maršala Pietra Badoglija.

Začelo se je 45 dni vojaške diktature. Badogliova vlada, ki je na množične demon-

* Kronika, 1968, št. 3, str.175–180.

stracije, v katerih je ljudstvo zahtevalo mir in svobodo, odgovarjala s trdimi ukrepi, je ukazala celo »streljati v množice tako kot v sovražnika«, in je le počasi odpravljala fašizem. Po odločnem nastopu ljudskih množic je bila primorana ukiniti fašistično stranko in nekaj njenih najvidnejših ustanov, ni pa razglasila amnestije za politične obsojence, ni osvobodila internirancev in konfinirancev, ni odpravila zloglasnih vojaških sodišč, ki so v zasedenih pokrajinah obsodila mnogo protifašistov, ni odpravila tudi mnogih drugih prilastkov fašističnega sistema. Zato je bila vseskozi v napetih odnosih s protifašističnim gibanjem, ki je zahtevalo korenitejšo odpravo fašizma, ustanovitev nove, politične vlade iz protifašistov in prekinitev vojne.

Na drugi strani pa so se zelo zaostriili odnosi s Hitlerjevo Nemčijo. Le-ta je sicer že prej predvidevala, da lahko v Italiji pride do državnega prevrata in je tudi že pripravila nekaj vojaških ukrepov, vendar sta tudi Hitlerja iznenadila tako nenaden zlom fašizma in popolna pasivnost fašistične stranke in milice ob prevratu. Po načrtih, pripravljenih vnaprej, je začel pošiljati v severno in srednjo Italijo cele divizije, da bi te v danem trenutku razorožile italijansko vojsko in se postavile po robu silam protifašistične koalicije, ko bi se izkrcale na italijanski obali. Nekaj Časa je celo mislil na to, kako bi se z nenadno akcijo polastil dvora, vlade in celo Vatikana. Prav nič ni verjel kraljevim in Badogliovim izjavam, da bo Italija nadaljevala vojno na njegovi strani.

Badoglioova vlada je res ves avgust iskala izhod iz vojne, in sicer najprej tako, da je iskala posrednike v Vatikanu, nato pa je pošiljala vojaške odposlance v britanska diplomatska predstavništva v nevtralnih državah (Španija, Portugalska). Prizadevala si je pregovoriti zahodne sile, da bi prekinile vojno stanje z Italijo, zagotovile nedotakljivost njenih meja in kolonij iz predfašističnih časov, monarhistično ureditev itd. Toda zahodne sile, ki so politično precej nepriljubljene dočakale padeč fašizma v Italiji, so morale pod pritiskom napredne javnosti vztrajati pri načelu brezpogojne vdaje. Italijanski vladi ni kazalo drugega, kakor da jo sprejme. Podpisali so jo 3. septembra 1943 v Eisenhowerjevem glavnem stanu v kraju Cassibile pri Sirakuzah na Siciliji, razglasili pa 8. septembra nekaj pred dvajseto uro.

Zahodne sile so se drugi dan izkrcale južno od Neaplja in skupaj z enotami, ki so se bile izkrcale že pred šestimi dnevi na skrajnem južnem delu Apeninskega polotoka, začele osvobajati Italijo. Nemška vojska se jim je krčevito upirala in hkrati razoroževala italijansko vojsko, ki se je pustila razorožiti brez kakšnega posebno močnega odpora. Še nekaj tistih redkih odporov, npr. tudi v Rimu, je bilo kratkotrajnih. Le večjemu delu mornarice je uspelo, da se je prebil do zavezniških pristanišč. Čeprav je bila kapitulacija Italije že tretji hud udarec za Hitlerjevo Nemčijo v tem letu, ga je — tudi po zaslugi velike pasivnosti italijanske vojske — prenesla bolje kot je pričakovala. Ker niti italijanska vojska niti zahodne sile niso izkoristile vseh slabosti nemških pozicij v južni in jugovzhodni Evropi, se je nemška vojska šele po razmeroma daljšem času znašla na tistih položajih, na katerih je že jeseni leta 1943 predvidevala obrambo južne in jugovzhodne strani okrnjene »evropske trdnjave«. Uspelo ji je osvoboditi na Gran Sassu v Abruzzih tudi konfiniranega Mussolinija, ki je še tisto jesen v severni Italiji ustanovil svojo, pravzaprav pa vazalno državicco. Imel je le malo oblasti, v drugih italijanskih predelih pa so bili Nemci celo edini gospodarji.

Najbolj neugodne razmere za nemško stran je kapitulacija Italije povzročila v jugoslovanskih pokrajinah, kjer je bilo že dve leti zelo razvito narodnoosvobodilno gibanje. Leto se je nanjo zelo dobro pripravilo in narodnoosvobodilna vojska je razorožila mnogo italijanske vojske, postala dedič njenega orožja in opreme, osvobodila je razsežne predele in se okrepila z mnogimi tisoči prostovoljcev in mobilizirancev. Čeprav so nemške enote prej ali slej zasedle pomembnejše točke na jadranski obali ali pa na dotedanjem italijanskem zasedenem ozemlju, vendarle nikdar niso mogle zasedi vsega ozemlja, ki ga je bil imel dotlej zasedenega italijanski okupator.

Ravno na Slovenskem je znalo narodnoosvobodilno gibanje požeti skoraj vse plodove italijanskega zloma.

Ko je Italija razglasila brezpogojno vdajo vseh svojih oboroženih sil, je narodnoosvobodilna vojska Slovenije s pomočjo aktivistov OF, kurirjev itd. v nekaj dneh razorožila večino italijanske vojske na slovenskih tleh in preprečila, da bi njeno orožje dobili v roke nemški okupator ali pa belogardistični in četniški oddelki. Narodnoosvobodilno gibanje je takrat pozvalo skoraj vse italijanske poveljnike, s katerimi je prišlo v stik, naj se s svojimi enotami pridružijo narodnoosvobodilni vojski v boju proti nemškemu okupatorju, ki je takrat zasedal tudi njihovo domovino. Nikjer drugje, kakor ravno v jugoslovanskih pokrajinah se italijanski vojski ob kapitulaciji Italije ni ponujala tako lepa priložnost, da se upre novemu sovražniku, tj. nemški vojski. To priložnost ji je zlasti omogočalo močno razvito in razširjeno narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov, ki si je celo prizadevalo, da vključi v protifašistični boj čimveč italijanskih enot in posameznikov. Toda italijanski poveljniki te priložnosti niso znali in tudi niso hoteli izkoristiti. Z izjemo nekaterih enot v črni gori so skoraj vsi italijanski poveljniki odklanjali sodelovanje z narodnoosvobodilno vojsko ali pa so za sodelovanje postavljali nesprejemljive pogoje. V večini primerov so nato zbežali in prepustili vojake njihovi usodi ali pa so si prizadevali, da jih zberejo in se nato organizirano in z orožjem umaknejo v Italijo, kar pa sta jim onemogočila narodnoosvobodilna vojska in nemški okupator. Celotisti italijanski poveljniki, ki so pozneje postali visoki funkcionarji italijanskega odporniškega gibanja, kot npr. general Luigi Masini iz Tolmina, so raje pustili razorožiti svoje enote, kakor pa da bi se pridružili partizanom.

Italijanski poveljniki sicer niso marali zlepa ugoditi zahtevi, naj njihove enote odložijo orožje, a so jih narodnoosvobodilna vojska, aktivisti OF, kurirji in v mnogih primerih tudi prebivalci s svojim odločnim nastopom k temu prisilili. Zlasti mnogo italijanske vojske so razorožili im novomeškem in kočevskem območju, v Brkinih, v Vipavski dolini, na Kobariškem in drugod. V celoti je narodnoosvobodilno gibanje razorožilo pehotni diviziji »Isonzo« in »Macerata« ter I. hitro divizijo »Eugenio di Savoia«, večje dele pehotnih divizij »Lombardia«, »Cacciatori delle Alpi«, »lik« in »Torino« ter manjše dele divizij »Sforcesca« in »Julia«. S tem je dobila ogi-omne količine lahkega in težkega pehotnega orožja, precej topništva, motorizacijo in celo kakih 30 tankov ter precej druge vojaške opreme in živil.

Nemška vojska, ki je že pred italijansko kapitulacijo zasedla najpomembnejše železnice na Notranjskem, v Slovenskem primorju in v sosednji Kanalski dolini, ob sami kapitulaciji Italije pa še večja mesta in pristanišča, je razorožila predvsem tiste italijanske enote, ki so bile ob železnicah in v mestih ali ki so se nameravale skozi mesta Trst, Gorica itd. umakniti v Italijo. Vedenje in delovanje nekaterih italijanskih poveljnikov, npr. generala Gambare na Reki in generala Zanninija v Vidmu, je nemški vojski naravnost omogočalo zajetje, razorožitev in internacijo italijanske vojske. Tudi mnogo drugih poveljnikov se razorožitvi ni upiralo in zato na Slovenskem ni znan niti en primer, da bi nemška vojska uvedla represalije proti njim in vojakom, kakor je to storila v drugih jugoslovanskih pokrajinah in v Grčiji, kjer je uprizorila cele pokole italijanskih ujetnikov.

Toda kljub temu je nemška vojska na Slovenskem razorožila le majhen del italijanske vojske, in to predvsem zaradi tega, ker so večino razorožili narodnoosvobodilna vojska, politični delavci itd. ter goloroko ljudstvo. To dejstvo so takrat morali priznati ne samo poveljniki posameznih nemških enot, temveč tudi nemško vrhovno vojaško poveljstvo.

Drugo veliko zmago je narodnoosvobodilno gibanje izbojevalo tisti čas nad belo in plavo gardo. Potem, ko se je njun varuh umaknil s slovenskega ozemlja, so se belogardistični in četniški oddelki zatekli pod varuštvo novega, tj. nemškega okupatorja, ali pa so* se zbrali in utrdili v močnejših postojankah, dabi v njih pričakali izkrcanje ameriških

in britanskih sil na dalmatinski ali celo na istrski obali. Toda namesto zahodnih sit je prišla narodnoosvobodilna vojska, ki je s hitrimi in nenadnimi sunki obkolila postojanko za postojanko in jih zlasti z zaplenjenim italijanskim orožjem uničila drugo za drugo. In nazadnje so borci Prešernove brigade naskočili poslednjo, tj. turjaški grad, ki mu je belogardistična in četniška posadka že namenila usodo španskega Alcazarja. Posadko, ki je štela več kot 700 oboroženih sovražnikov in v kateri se je demoralizacija spričo pomanjkanja enotnega vodstva, neuspehov belogardistične vojske na drugih območjih in odsotnosti sleherne težko pričakovane pomoči nenehno stopnjevala, so 19. septembra v ognju partizanskega težkega topništva prisilili k vdaji borci II. bataljona Prešernove brigade z naskokom, s puškami in z ročnimi bombami. Zajetje belogardistične posadke na turjaškem gradu je bila tudi velika politična zmaga narodnoosvobodilnega gibanja, saj je bil ujet cvet belogardistične vojske. Od udarca, ki je zadel slovensko kontrarevolucijo v Grčaricah in na Turjaku, si ta dolgo časa ni mogla opomoči in ga še do danes ni mogla preboleti.

Sodni proces proti 21 zagrizenim belogardistom in četnikom, ki je bil čez tri tedne v osvobojenem Kočevju, ni obsodil samo njihovih zločinov, temveč ves sistem kolaboracionizma, kvislinštva in kontrarevolucije. Bil je prvi sodni proces proti vojnim zločincem v drugi svetovni vojni, in sicer še pred konferenco zunanjih ministrov v Moskvi. Nekaj več belogardističnih in četniških oficirjev so takrat obsodila tudi področna vojna sodišča, največ pa so jih partizanska poveljstva vključila v narodnoosvobodilno vojsko.

Poseben dogodek tistega časa pomeni vseljudska vstaja v Slovenskem primorju in v Istri. Bila je rezultat temeljitega političnega in organizacijskega dela Partije in Osvobodilne fronte, ki sta se v Slovenskem primorju naslanjali na četrstoletni odpor primorskega ljudstva proti fašističnemu nasilju, hkrati pa nenadna in nepričakovana mogočna manifestacija velike, toda do poslednjega dne italijanske okupacije zatirane narodne zavesti in živega protifašističnega razpoloženja skoraj vsega prebivalstva ter iz njiju izvirajoče globoke in organizacijski okvir presejajoče privrženosti Osvobodilni fronti. Bila je nerazdružljiv splet načrtnih in preudarnih priprav ter organiziranosti, kakor tudi nenadnih spontanih odločitev v trenutku, ko se je rušil osovraženi okupacijski režim, novi okupator pa je bil daleč in šibek, v razpoloženih ljudskih očeh celo popolnoma nemočen in ko se je zdelo, da je konec vojne zelo blizu.

Vstaja se je začela s številnimi demonstracijami primorskih Slovencev, v Trstu pa tudi italijanskih protifašistov, zlasti delavcev, proti italijanskemu okupatorju po vsem ozemlju tudi v velikih mestih. Pod močnim ljudskim pritiskom je morala italijanska uprava v Trstu, Gorici in tudi drugod odpreti ječe in izpustiti politične jetnike in zlasti na podeželju je brezbrežni val vstaje v hipu odplahnil osovraženi italijanski okupacijski aparat, ki se je bil sramotno proslavil z nasilnim raznarodovanjem, političnim in narodnim zatiranjem ter z gospodarskim izkoriščanjem slovenskih in hrvaških ljudi. Vse Slovensko primorje in Istro od večjih mest do poslednje odročne vasice je tiste dni prevevalo vsesplošno navdušenje, ki so ga odsevale močna narodna zavest, neponovljiva enotnost in popolna privrženost idejam Osvobodilne fronte. In to nepopisno čudovito razpoloženje je vsem, starim in mladim, moškim in ženskam nadelo na ramena partizanske puške, jih potegnilo v partizanske vrste in jih zlasti na goriški fronti vzpodbudilo k mnogim junaškim dejanjem, ki jih je moral občudovati celo sovražnik.

S številnimi demonstracijami in s sodelovanjem pri razoroževanju italijanske vojske, z množičnim vključevanjem v narodnoosvobodilno vojsko in z izkazovanjem velikega junaštva v njenih vrstah, s stoodstotno udeležbo pri graditvi ljudske oblasti, tj. pri volitvah in delu vaških in občinskih narodnoosvobodilnih odborov, s številnimi mitingi in z veličastnimi množičnimi zborovanji, ki so bila po vsej pokrajini in na katerih so govorili zlasti člani na novo ustanovljenega Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo,

se je primorsko ljudstvo tiste dni kot v plebiscitu izreklo za novo, združeno Slovenijo. Zato je vrhovni plenum Osvobodilne fronte 16. septembra 1943 razglasil priključitev Slovenskega primorja k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji, kar je čez dva in pol meseca potrdilo drugo zasedanje AVNOJ v Jajcu.

Veliki uspehi narodnoosvobodilnega gibanja v prvih dneh po kapitulaciji Italije so omogočili nastanek razsežnega osvobojenega ozemlja, ki se je mimo Ljubljane in nekaterih večjih krajev ob železnicah Ljubljana—Postojna—Trst in Podbrdo—Gorica, ki jih je nemška vojska zasedla že konec avgusta 1943, raztezalo od Gorjancev in Gorskega Kotora do Furlanske nižine. To, v času narodnoosvobodilne borbe največje osvobojeno ozemlje na Slovenskem, ki je obsegalo ves južni del Slovenije z okrog 700.000 prebivalci, ni bilo samo posledica trenutne nemoči nemškega okupatorja, temveč predvsem posledica moči narodnoosvobodilnega gibanja. Vso oblast na osvobojenem ozemlju sta prevzeli Osvobodilna fronta in narodnoosvobodilna vojska ter na njem organizirali lastno upravo. Na Dolenjskem in na Notranjskem je zanjo

skrbela 14. septembra 1943 ustanovljena upravna komisija za osvobojeno slovensko ozemlje, v Slovenskem primorju pa Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, ustanovljen 11. septembra 1943 na Vogrskem.

Na razsežnem osvobojenem ozemlju sta izvršni odbor OF in glavni štab NOV in PO Slovenije 11. septembra razglasila splošno mobilizacijo vseh za orožje sposobnih moških od 18. do 45. leta starosti za narodnoosvobodilno vojsko. Zato pomeni obdobje po kapitulaciji Italije tudi obdobje velikega razvoja partizanske vojske, ko so se okrepile že obstoječe enote in ustanovile mnoge nove, in hkrati tudi obdobje njene dokončne organizacije. XIV. in XV. diviziji, v katerih so ustanovili nove brigade, se je že sredi septembra pridružila nova, XVIII. divizija in vse tri so nato sestavljale VII. korpus NOV in PO Jugoslavije, veliko udarno vojaško silo narodnoosvobodilnega gibanja v osrednjem delu Slovenije. Še večji in veličastnejši je bil razrast partizanske vojske v Slovenskem primorju, kjer je že v prvih dneh vseljudske vstaje nastalo kar okrog 30 novih bataljonov. Iz njih so že sredi septembra začeli ustanavljati odrede, konec septembra brigade in 6. oktobra 1943 so ustanovili tri divizije: Goriško (XXX.), Triglavsko (XXXI.) in Tržaško (pozneje ukinjena) ter 22. decembra 1943 IX. korpus, močno udarno vojaško pest naše osvobodilne borbe v zahodnem delu Slovenije.

Dejstvo, da pozneje niso ustanovili nobenih novih brigad in divizij niti na Dolenjskem in Notranjskem niti na Primorskem in Gorenjskem, razen italijanskih in specialnih (dve topniški, zaščitno, gradbeno in dve VDV brigadi), kaže na to, kako temeljiti sta bili mobilizacija in organizacija narodnoosvobodilne vojske v prelomnem obdobju narodnoosvobodilne borbe po kapitulaciji Italije.

Prizadevanja slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, da vzbudi k odporu proti fašizmu in nacizmu tudi druge narode na narodno mešanem ali na sosednjem italijanskem ozemlju in naglo širjenje osvobodilne misli v severni Italiji, sta po kapitulaciji Italije omogočila množičnejše vključevanje Italijanov v narodnoosvobodilno vojsko Slovenije in formiranje prvih italijanskih partizanskih enot na našem ali na sosednjem italijanskem ozemlju. Ravno na goriški fronti, na Krasu, v Goriških Brdih so se začeli skupaj bojevati partizani slovenske in italijanske narodnosti in skupaj so nato preivali kri za velike in svetle ideale Rezistence.

Nove politične in vojaške razmere po kapitulaciji Italije so na večjem delu slovenskega ozemlja omogočile nov polet narodnoosvobodilnega gibanja. Njegov vrhunec prav gotovo pomeni zbor odposlancev slovenskega naroda. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je že pred italijansko kapitulacijo pripravljalo širši zbor predstavnikov slovenskega naroda, ki ga poleti leta 1942 ni moglo sklicati zaradi sovražnikove ofenzive. Zdaj, po kapitulaciji Italije, pa je razsežno osvobojeno ozemlje omoaočalo sklicati zbor na še

širši podlagi. ti. izbrati odposlance z demokratičnimi volitvami. Volitve je razpisal izvršni odbor OF dne 11. septembra in od 20. do 25. septembra so na terenu in v vojski, na osvobojenem ozemlju neposredno, na neosvobojenem pa posredno, izvolili več kot 640 poslancev.

Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943 (pravzaprav do zgodnjih jutranjih ur 4. oktobra) je bil že zaradi velikega števila izvoljenih in prisotnih odposlancev edinstven pojav ne samo v naši narodnoosvobodilni borbi, temveč tudi v zgodovini odporniških gibanj v Evropi med drugo svetovno vojno, saj ni znano, da bi se še pri kakšnem drugem okupiranem narodu v Evropi zbralo takšno število neposredno izvoljenih ljudskih odposlancev. In mimo njegove množičnosti ni mogla niti slovenska kontrarevolucija, saj je npr. »Slovenec« dne 2. februarja 1944 moral priznati, da je samo »ljubljska pokrajina« imela na zboru »več odposlancev kot pa vsa bivša Jugoslavija« in da je »vsako še tako majhno hribovsko vas zastopal poseben odposlanec«.

Še večji je vsebinski pomen zbora, saj je bil prvi demokratično izvoljeni, iz ljudskih predstavnikov obstoječi zbor. Odločal je o vseh tistih osnovnih in usodnih vprašanjih, ki so zadevala takratni in bodoči razvoj in obstoj naše narodne skupnosti. Program Osvobodilne fronte, izražen v znamenitih devetih temeljnih točkah, in njegovo dotedanje uresničevanje sta dobila najširšo potrditev. Slovenski narod, ki si je v dotedanjem osvobodilnem boju prvič v svoji zgodovini ustva

ril svojo narodno vojsko kot enega prvih atributov svoje državnosti, si je preko zbora odposlancev prvič v svoji zgodovini na dosledno demokratičen in parlamentaren način izvolil svoje prvo politično vodstvo in demokratično predstavništvo, tj. 120-članski Slovenski narodnoosvobodilni odbor, ki se je že čez nekaj mesecev začel kot SNOS oblikovati v prvi slovenski ljudski parlament. S tem je slovenski narod položil temelje svoji državnosti in je »končno veljavno stopil v krog suverenih narodov«.

Zbor odposlancev slovenskega naroda je hkrati potrdil programsko načelo Osvobodilne fronte o zedinjeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji, temelječi na narodni enakopravnosti in na pravici vsakega naroda do samoodločbe. Izrekel se je za sožitje slovenskega naroda z drugimi jugoslovanskimi narodi v takšni Jugoslaviji in izvolil 42-člansko delegacijo za drugo zasedanje AVNOJ, ki je pred petindvajsetimi leti položilo temelje novi Jugoslaviji.

Poleg Zbora odposlancev slovenskega naroda so bile na osvobojenem ozemlju še druge manifestacije, ki so izražale privrženost poklicev in organizacij narodnoosvobodilnemu gibanju. Vojne razmere, tj. bližajoči se začetek velike nemške ofenzive na Dolnjiškem in Notranjskem, sicer niso omogočile sklicanja vseh kongresov in konferenc, ki jih je predvidevalo vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, vendar so septembra pripravili in imeli v Ribnici kongres aktivnih oficirjev bivše jugoslovanske vojske in dobrovoljcev iz prve svetovne vojne, oktobra na Suhorju pri Metliki zbor slovenskih pravnikov z osvobojenega ozemlja, v Kočevski Reki prvi kongres Zveze slovenske mladine in v Dobrniču prvi kongres Slovenske protifašistične zveze; prvi kongres slovenskih kulturnih delavcev pa je bil v začetku leta 1944 v Semiču.

Osvobodilno gibanje slovenskega naroda je s svojo širino in močjo že pred kapitulacijo Italije spravljal okupatorje v nezavidljiv položaj in je npr. moral Himmler slovensko Štajersko in Gorenjsko 21. junija 1943 razglasiti za območji protipartizanskega bojevanja, kot je to istega dne storil z Ukrajino in Bosno. Ko pa se je po njej še bolj razmahnilo in okrepilo, je postal položaj nemškega okupatorja zelo kritičen, saj se je partizanska vojska pojavila tik pred Ljubljano, Gorico, Trstom in Reko in mu ogrozila pomembne prometne zveze. Njegovo vrhovno vojaško poveljstvo je menilo, da je to območje postalo glavno nevarno območje in da je Tito nanj prenesel težišče svojega vojskovanja in razkačeni Hitler je moral tiste dni nanj nenehno pošiljati nove in vse večje enote, da bi

vsaj za silo obdržale zveze s fronto v južni Italiji in z enotami v severni in srednji Italiji ter zavarovale istrsko obalo. To niso bile kakšne policijske ali rezervne vojaške enote, temveč elitne vojaške operativne enote, sposobne in pripravljene, da vsak hip odrinejo na fronto. In ko je naposled ukazal, naj udarijo proti osvobojenemu ozemlju, je še posebej ukazal, da po tej ofenzivi slovensko prebivalstvo ne sme pomeniti več nobene nevarnosti. Njegove izjave in tudi izjave drugih nacističnih veljakov iz tistega časa pričajo, da so se dobro zavedali, kako za komunistično partijo stoji v osvobodilni vojni ves slovenski narod in kako nevarno jim je to gibanje. Čeprav je bila nemška ofenziva v Sloveniji, ki je trajala od 25. septembra do 12. novembra 1943, velikopotezen poskus razbiti narodnoosvobodilno vojsko in čeprav je sovražniku uspelo razkosati veliko osvobojeno ozemlje, prizadeti nekatere nove in neizkušene enote, zlasti v Istri, pa ni mogla niti razbiti naše vojske niti preprečiti njene ofenzive na drugih območjih niti ni mogla resneje škodovati narodnoosvobodilnemu gibanju ali pa zavreti njegovega visokega poleta.

Tako v političnem kakor tudi v vojaškem pogledu pomeni obdobje kapitulacije Italije v Sloveniji vrhunec v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja. Nekatere njegove manifestacije, npr. zbor odposlancev slovenskega naroda, vseljudska vstaja v Slovenskem primorju, splošna mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko, so bile tako po obsegu kot po svojem zgodovinskem pomenu edinstvene ne samo za tisti čas, temveč za ves čas osvobodilne borbe. Uspehi, ki jih je narodnoosvobodilno gibanje doseglo poleti in jeseni 1943, so bili trden temelj za ves njegov nadaljnji razvoj. Nista mu jih mogla več iztrgati iz rok niti nemški okupator niti domača reakcija.

VSELJUDSKA VSTAJA V SLOVENSKEM PRIMORJU PO KAPITULACIJI ITALIJE*

Ko govorimo o vseljudski vstaji v Slovenskem primorju, imamo pred očmi tisto, t. i. »prvo svobodo«, kot je primorsko ljudstvo imenovalo obdobje po italijanski kapitulaciji, ko je po dvajsetih letih tuje okupacije, nasilnega raznarodovanja, političnega in nacionalnega zatiranja, gospodarskega izkoriščanja in družbenega brezpravja nenadoma zadihalo v svobodi, in tudi tisto vsesplošno navdušenje, ki so ga odsevale močna narodna zavest, neponovljiva enotnost in popolna privrženost idejam Osvobodilne fronte, čudovito razpoloženje, ki je samo od sebe vsem, starim in mladim, moškim in ženskam, nadelo na ramena partizanske puške in jih potegnilo v partizanske vrste.

Vseljudska vstaja, ki je zajela Slovensko primorje in Istro po kapitulaciji Italije, je bila rezultat temeljitega političnega in organizacijskega dela partije in Osvobodilne fronte, ki sta se v Slovenskem primorju naslanjali na četrstoletni odpor primorskega ljudstva proti fašističnemu nasilju. Hkrati pa je bila nenadna in nepričakovana mogočna manifestacija velike, toda do poslednjega dne italijanske okupacije zatirane narodne zavesti in živega protifašističnega razpoloženja skoraj vsega prebivalstva ter iz njiju izvirajoče globoke in organizacijski okvir presegaajoče privrženosti Osvobodilni fronti. Bila je nerazdružljiv splet načrtnih in preudarnih priprav ter organiziranosti kakor tudi nenadnih, spontanih odločitev v trenutku, ko se je rušil osovraženi okupacijski režim, novi okupator pa je bil daleč in šibek, v razpoloženih ljudskih očeh celo popolnoma nemočen, in nam se je zdelo, da je konec vojne zelo blizu.

1. Narodnoosvobodilna borba v slovenskem primorju pred kapitulacijo Italije

Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta sta že 1941. leta pozvali v narodnoosvobodilni boj tudi primorske Slovence in za enega najpomembnejših ciljev tega boja postavili tudi združeno Slovenijo. Od poletja 1941 dalje sta vzpostavili v Slovenskem primorju veliko svojih postojank in tudi ustanovljali primorske partizanske čete. Zlasti pa se je osvobodilna borba slovenskega ljudstva na Primorskem razmahnila po prvi pokrajinski konferenci KPS v začetku decembra 1942. leta. Ta je namreč udarila po slabostih dotedanega dela, predvsem po sektaštvu in drobnjakarstvu, sklenila odpreti vrata v partijo vsem poštenim rodoljubom in zastavila za osnovo trenutno nalogo rekrutacijo v narodnoosvobodilno vojsko. Zato pomeni začetek močnega poleta osvobodilnega gibanja, ki ga označujeta predvsem rekrutacija novincev v narodnoosvobodilno vojsko in razširjanje osvobodilne misli in akcije na vse predele Slovenskega primorja. Medtem ko je v pozni jeseni 1942. leta v Osvobodilni fronti na Primorskem še vedno prevladoval ti. zaupniški sistem, pa se je do pomladi 1943. leta že temeljito utrdila in razširila njena organizacijska mreža s terenskimi, rajonskimi in ,okrožnimi odbori po vsem ozemlju od Bovca do. Trsta in Istre, segla pa je že tudi v Beneško Slovenijo. Med temeljne značilnosti narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju v tistem času je prav gotovo treba šteti močno nacionalno zavest in živo protifašistično razpoloženje skoraj vsega slovenskega prebivalstva ter iz njiju izvirajočo, globoko in organizacijski okvir presegaajočo privrženost Osvobodilni fronti.

Vendar je moralo narodnoosvobodilno gibanje v Slovenskem primorju še skozi mnoge težave. Na pomlad 1943 je začel italijanski okupator z vojaškimi, s policijskimi in z

* Borec, 1969, št. 2, str. 156–170.

drugimi akcijami ter represalijami, da bi čimbolj ohromil velik polet narodnoosvobodilnega gibanja. Že od aprila dalje je bilo Slovensko primorje, ki je takrat dobilo svoji prvi narodnoosvobodilni brigadi — Gregorčičevo in Gradnikovo, prizorišče nešteti hajk in ofenzivnih akcij; prav tako od sredine junija dalje, potem ko je italijansko vrhovno vojaško poveljstvo v Vidmu ustanovilo XXIV. armadni korpus, si je okupator še posebej prizadeval, da z večjimi, načrtnimi in od zahoda proti vzhodu potekajočimi ofenzivnimi akcijami uniči našo vojsko ali pa jo vsaj izrine iz Slovenskega primorja. Italijanska vojska in policija ter fašistični upravni aparat so si vztrajno prizadevali, da uničijo vsako, še tako majhno iskrico protifašističnega upora. V takšnih razmerah je polet narodnoosvobodilnega gibanja nekoliko upadel, organizacijska mreža Osvobodilne fronte se je nekoliko zrahljala, partizanske enote so se morale premikati in živeti le v manjših oddelkih itd., vendar okupator ni dosegel kakih vidnejših uspehov, kar nam lepo osvetljuje odlomek iz okrožnice komandanta 8. italijanske armade v Padovi generala Itala Garibaldija z dne 22. julija 1943, pod katerega so spadale vse vojaške enote v Slovenskem primorju, Istri in v velikem delu severne Italije:

- »Izkušnja uči — preizkušali smo razne metode.
- Preučevali smo obkolitev, ki so jo na povelje izvedle številne sile. Obroč smo postopoma ožili, toda v mreži je ostalo le malo ali pa nič. To koristi, vendar pa ne zadostuje.
- Delali smo in še delamo pogone v raznih conah, toda v njih v glavnem ne ujamo nobenega plena ali pa le majhnega. Koristno je tudi to, vendar ni zadostno.
- Postavljali smo in še postavljamo zasede, podnevi in ponoči. Toda vanje ne pade skoraj nihče. Tudi to koristi, toda ne zadošča.
- Poskušali smo tudi že z obroči, postaviti stalne posadke ter poizvedovati in tako dalje. — Koristno, toda tudi to je dalo pičle rezultate.

Sklep: Vse je koristno, toda ne zadošča za uresničenje ciljev.«

Julija so se začele razmere za narodnoosvobodilno gibanje ponovno izboljševati. Bližali so se dogodki, ki so oznanjali skorajšnji konec neslavne italijanske okupacije. Štiri dni po izkrcanju zaveznikov na Siciliji je vodstvo s posebno okrožnico dalo okrožnim in rajonskim vodstvom nove naloge, in sicer aktivirati prebivalstvo v vojaškem pogledu, povečati defetistično agitacijo med italijanskim vojaštvom z napisi, letaki in razgovori, večati revolucionarno razpoloženje prebivalstva, poživiti delo za razkroj t. i. sredine itd. Toda niti tedaj niti ob padcu fašizma zaradi nekaterih organizacijskih pomanjkljivosti kljub zelo borbenemu razpoloženju ljudskih množic ni skoraj nikjer prišlo do organiziranih akcij, temveč le do manjšega števila spontanih ljudskih manifestacij. Tako je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja registriralo stavko v Podgori pri Gorici, razbitje fašistične trgovine v neki istrski vasi in sabotažne akcije v Brkinih. Pač pa se je narodnoosvobodilno gibanje bolje pripravilo na kapitulacijo Italije.

Glavni štab NOV in PO Slovenije je sicer v začetku avgusta poklical obe primorski brigadi na Notranjsko, da bi tam ob zlomu Italije drugim enotam pomagali uničiti belogardistične in plavogardistične oddelke, vendar je na Primorskem ostal še na novo ustanovljeni primorski odred z dvema bataljonoma ali z okrog dvesto borci, katerih število se je s prihodom domačinov-ubežnikov iz italijanske vojske nenehno večalo. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju je z združitvijo manjših okrožij in rajonov okrepilo okrožna in rajonska vodstva partije in Osvobodilne fronte, pospešilo ustanavljanje protifašistične ženske in mladinske organizacije na terenu, poživilo delo pokrajinske tehnike in okrožnih tehnik, začelo pripravljati drugo zasedanje pokrajinskega plenuma OF in prikazovati ljudem skorajšnji konec italijanske okupacije. V svojih ustnih in pismenih navodilih o pripravah Osvobodilne fronte na italijansko kapitulacijo je izvršni odbor OF naročal tudi to, da je treba narodnoosvobodilno borbo v nekaterih predelih tako stopnjevati, da se bo razvila v vseljudsko vstajo. To se je potem res zgodilo

v Slovenskem primorju in v Istri, verjetno bi bilo to tudi v Ljubljani, če je ne bi bil že zasedel nemški okupator.

2. Vojaške razmere v slovenskem primorju ob kapitulaciji Italije

Poleti in jeseni 1943. leta se je izredno jasno pokazal politični in strateški pomen Slovenskega primorja. Italijanski okupator, ki je s številnimi raznarodovalnimi ukrepi že od začetka dvajsetih let našega stoletja naprej zatiral slovensko narodno zavest primorskega ljudstva in je tudi poskušal z drastičnimi ukrepi uničiti vsako iskrico njegovega odpora, je do kraja vztrajal na svojih pozicijah. Medtem ko je že pred padcem fašizma in zlasti še po njem rahljaj svoje vezi v nekaterih zasedenih ozemljih in predvideval umik glavnine svoje vojske s teh ozemelj, tudi iz Ljubljanske pokrajine, v Italijo, je svojo vojsko v Slovenskem primorju in v Istri še krepil in je začel ponovno graditi svoje vojaške utrdbe ob stari jugoslovansko-italijanski meji. Med vedno bolj dostopnim gradivom italijanskega okupatorja v Slovenskem primorju ni najti niti enega namiga, da bi kakorkoli le malo popuščal v svojih odnosih do slovenskega naroda in njegovega osvobodilnega boja. V Slovenskem primorju in Istri je imel od pomladi 1943. leta kar dva armadna korpusa, tj. XXIII. v Trstu in XXIV. v Vidmu, pod katera so spadale divizija Torino v Gorici, Julia v Čedadu in Sforcesca v Divači ter 3. pohodna alpinska brigada v Tolminu, ki so jo konec avgusta ukinili in njene polke poslali v južno Tirolsko, ob meji pa so bile močne enote graničarjev, financerjev itd. Konec avgusta 1943 je imel samo XXIV. armadni zbor več kot 60.000 vojakov, od tega samo v t. i. goriški coni 54.000, žal pa nimamo podatkov za XXIII. armadni zbor; sodim, da jih je imel nekoliko manj, vendar ne mnogo manj. Poleg tega je bilo konec avgusta samo v Postojni in okoli nje okoli 5500 vojakov divizije Re, ki so jo že začeli umikati iz Hrvaškega primorja v Italijo, vendar so do kapitulacije Italije prepeljali v okolico Rima le t. i. prvi ešalon.

Italijansko vrhovno vojaško poveljstvo je v pričakovanju dogovora o italijanski kapitulaciji sicer začelo pripravljati neke medle ukrepe proti nemški vojski, ki je imela konec avgusta v Italiji in v t. i. Ljubljanski pokrajini ter v Slovenskem primorju že 17 divizij in dve samostojni brigadi. Eden od njih naj bi bil tudi ta, da bi skupina premičnih enot II. in VIII. armade vrgla nemško vojsko iz Slovenskega primorja in iz Benečije. Toda v Rimu so napravili vsaj dve veliki napaki: na ta ukrep so se spomnili zelo pozno in za njegovo izvedbo so zavezali neustreznega človeka — generala Gastoneja Gambaro, prepričanega fašista. Ta namreč ni niti malo poskušal nastopiti proti nemškemu okupatorju, temveč je z njim celo sodeloval.

Političnega in strateškega pomena Slovenskega primorja in Istre se je dobro zavedal tudi nemški okupator. V pričakovanju političnih in vojaških sprememb v Italiji je nemško vrhovno vojaško poveljstvo že spomladi 1943. leta začelo pripravljati razne načrte z ukrepi za čim hitrejšo odpravo negativnih posledic teh sprememb. V teh načrtih seveda niso izostali zanj tako pomembni predeli, kot Slovensko primorje, Istra, Notranjska in Dolenjska. Ti predeli, prek katerih vodijo pomembne strateške poti, so spričo pričakovanega izkrcanja ameriških in britanskih vojaških sil v jugovzhodni ali v južni Evropi postajali v njegovih strateških postavkah še pomembnejši. Ker je bilo na njih narodnoosvobodilno gibanje še posebno močno razvito, je bil nemški okupator nanje še izredno pozoren. Če se je vsa leta dotlej pritoževal, da so slovenski predeli pod italijansko okupacijo, zlasti pa Ljubljana, žarišče narodnoosvobodilnega gibanja za vso Slovenijo in če je vsa ta leta kritično in nezaupljivo gledal na ukrepe in rezultate italijanskega okupatorja pri zatiranju narodnoosvobodilnega boja na teh predelih in če je končno moral ob drugi obletnici vojne s Sovjetsko zvezo slovensko štajersko in Gorenjsko razglasiti za »Bandengebiet«, se ga je zdaj vedno bolj lotevala bojazen, da bi se ob italijanskem zlomu utegnulo na slovenskih

predelih, ki jih je imel zasedene italijanski okupator, še bolj razmahniti narodnoosvobodilno gibanje ali bi celo izbruhnila splošna ljudska vstaja.

Ko je nemško vrhovno vojaško poveljstvo spomladi 1943. leta menilo, da se bodo ameriške in britanske sile najverjetneje izkrcale na Egejskih otokih, je bilo predvsem pozorno na območje med Ogulinom in Ljubljano. Predvidevalo je, da bo moralo nanj poslati kar dve diviziji s štabom XXIII. nemškega armadnega korpusa. Po izkrcanju ameriških in britanskih sil na Siciliji in po padcu fašizma v Italiji pa je nemško vrhovno vojaško poveljstvo težišče svojih priprav preneslo v južno smer, v Sloveniji predvsem v prostor Ljubljana—Trst—Trbiž.

Skozi Slovensko primorje in sosednjo Kanalsko dolino so namreč tekle tri od štirih za nemško vojsko zelo pomembnih železnic med nemškim rajhom in Italijo; to so bile železnice Ljubljana—Trst, Podbrdo—Gorica in Beljak—Pontebba—Videm. Po njih je že nekaj časa vozil svojo vojsko v južno Italijo, vendar jih je zavarovala le italijanska vojska. Konec julija 1943 pa je v zvezi s padcem fašizma in načrtom formirati večje bojne skupine tudi v srednji in v severni Italiji, ki bodo pripravljene na izkrcanje ameriških in britanskih sil kakor tudi na kapitulacijo italijanske vojske, začela nemška vojska zasedati najpomembnejšo, tj. brennersko železnico. Italijanska stran je proti temu sicer protestirala, zelo protestirala, nazadnje pa popustila.

Bilo je pričakovati, da bo nemška vojska prej ali slej poskusila zasesti tudi druge tri železnice, po katerih je sredi avgusta prepeljala na dan v Italijo okrog 25 vlakov svojih enot. Če je Nemcem ogrožala brennersko železnico le italijanska vojska, so vsaj železnici Ljubljana—Trst in Podbrdo—Gorica ogrožali še slovenski partizani. Zato je šef civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedrich Rainer že 26. julija 1943 opozarjal Himmlerja, da je meja nemškega rajha pri Vrhniki le sto kilometrov zračne razdalje oddaljena od Jadranskega morja, ki bi lahko kaj kmalu postalo operacijsko območje Angležev in da je med Ljubljano in Trstom uporniško območje ter predlagal, naj bi nemške sile pod Himmlerjevim vodstvom začele protipartizanski boj tudi v Ljubljanski pokrajini in v Slovenskem primorju, naj bi nemška vojska zasedla Slovensko primorje in Kanalsko dolino, začela utrjevati istrsko obalo itd. O zasedbi tega strateško pomembnega ozemlja so isti dan razpravljali tudi Hitler, Göring, Himmler, Keitel in Jodl ter omenjali zlasti Reko, Trst in Trbiž, kamor naj bi poslali oddelke s tanki in z oklepnimi avtomobili. Göring je nekajkrat izrazil bojazen, da bi mogli partizani dobiti v roke italijansko orožje. Rainer je potem še nekajkrat spodbujal nacistične veljake, naj bi ukazali zasesti Slovensko primorje in Kanalsko dolino. Vrhovno vojaško poveljstvo je pri sestavljanju načrta Achse res mislilo tudi na območje med Ljubljano in Trstom ter Trbižem in je do 12. avgusta zbralo na Koroškem in na Gorenjskem že vso 71. pehotno divizijo, ki jo je pripeljalo iz Danske, ter jo okrepilo z nekaterimi rezervnimi in šolskimi enotami XVIII. vojnega okrožja.

Ko so bile tako nasproti Ljubljani in Slovenskemu primorju zbrane močne nemške vojaške enote, je bil njihov odhod na italijansko ozemlje le še vprašanje časa. Sredi avgusta, ko nemško vrhovno vojaško poveljstvo še ni imelo kakšnega posebnega povoda, da izda takšen ukaz, je Hitler naročil Rommlu, naj skuša omenjene sile prepeljati v severno Italijo po brennerski železnici, nato pa jih naj pod kakšno pretvezo potiska od zahoda proti vzhodu v prostor Trst—Trbiž—Ljubljana. Kmalu pa je našel povod za neposredno zasedbo omenjenih železnic. Izkoristil je napad Tomšičeve brigade na železniški transport 24. nemške tankovske divizije 23. avgusta zvečer pri Goričici med Preserjem in Borovnico. Po predhodnem opozorilu je 25. avgusta zvečer nemško vrhovno vojaško poveljstvo ukazalo Rommlu, naj njegove sile drugi dan pri Šentvidu nad Ljubljano, Podbrdu in Trbižu začno zasedati omenjene tri železnice in energično odbijejo odpor italijanske vojske, če bi se ta pojavil. Toda italijanska vojska se je upirala samo z besedami, je sicer ostro protestirala in celo pošiljala okrepiteve na omenjene mejne prehode, vendar se ni usodila

ustavljati treh polkovnih skupin 71. nemške divizije, ki so v treh dneh prišle do Opčin pri Trstu, Solkana pri Gorici in do Humina v Furlaniji.

Toda nemški vojski to še ni bilo dovolj. Ko je nemška stran pripravljala ultimativno noto z novimi zahtevami, je štab armadne skupine B, ki je bil že od srede avgusta v severni Italiji, zahteval še »odstranitev vseh enot italijanske vojske z območij severno od črte Reka—Trst—Videm—Vicenza—Verona—Brescia«, italijanska vojska naj bi na teh območjih zapustila tudi vse utrdbe, železniške proge pa naj bi prevzele nemške železnice. Toda še prej kot so noto izročili italijanski vladi, je ta 8. septembra zvečer razglasila brezpogojno vdajo svoje vojske.

Skupaj s temi strateško motiviranimi zahtevami nemške vojske so tekla aneksionistična prizadevanja nekaterih avstrijskih nacistov v duhu nemških imperialističnih načrtov o prodoru nemštva do Trsta in do Jadranskega morja. Zlasti gauleiterja NSDAP Koroške in Tirolske sta že vsaj od julija 1943 predlagala Hitlerju in drugim nacističnim veljakom, naj Nemčija zasede in si priključi Slovensko primorje in Istro, Furlanijo ter južno Tirolsko. Tako so se v Slovenskem primorju, kjer se je moralo slovensko ljudstvo krčevito bojevati za svoj narodni in fizični obstoj, tisti čas križale italijanske in nemške imperialistične težnje.

3. Razoroževanje italijanske vojske v slovenskem primorju

Kapitulacija Italije je bila za Hitlerjevo Nemčijo hud udarec, tako v političnem kakor tudi v vojaškem pogledu, kar je moral končno javno priznati tudi Hitler. Toda Nemčija je ta, že tretji hud udarec v letu 1943, prestala razmeroma bolje, kot pa so pričakovali. Nemško vrhovno vojaško poveljstvo je namreč prej računalo, da bo ob italijanskem zlomu moralo hitro umakniti svojo vojsko z grških otokov, s Sardinije, Korzike in iz južne Italije ter vzpostaviti fronto šele na Apeninih, da bo izgubilo tudi kakšno večjo enoto na otokih ali v južni Italiji itd. Ker niti italijanska vojska niti zahodne sile niso izkoristile vseh slabosti nemške obrambe v južni in jugovzhodni Evropi, je nemška vojska tudi po izkrcanju zahodnih sil v salernskem zalivu južno od Neaplja vzpostavila fronto v južni Italiji, brez izgub polagoma izpraznila Sardinijo in Korziko ter se šele po razmeroma daljšem času znašla na položajih, na katerih je že jeseni 1943. leta nameravala braniti južno stran t. i. »evropske trdnjave«.

Zelo dobro je italijansko kapitulacijo izkoristila narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije. Razorožila je italijansko vojsko v Sloveniji, Hrvaškem primorju in v Gorskem kotarju, okoli Splita in v Črni gori, ustvarila je razsežna osvobojena ozemlja, formirala mnoge nove enote, brigade, divizije in korpuse ter začela močneje napadati sovražne postojanke in prometne zveze. Čeprav je nemško vrhovno vojaško poveljstvo še 13. septembra menilo, da je razorožitev italijanske vojske potekla bolje, kot je pričakovalo, je že čez štiri dni tožilo, da so razmere vendar bolj neugodne, kot je mislilo, »ker narašča aktivnost tolpa, posamezne italijanske enote se upirajo razorožitvi ali pa so prešle k tolпам«.

V Sloveniji je narodnoosvobodilna vojska razorožila italijansko vojsko predvsem na novomeškem in kočevskem območju ter v Slovenskem primorju in v Istri.

Še isti večer, ko je Italija razglasila brezpogojno vdajo vseh svojih oboroženih sil, je pokrajinski komite KPS za Primorsko, katerega del je bil takrat v Podragi pri Vipavi, drugi pa v Bukovici pri Volčji dragi, naročili svojim okrožnim komitejem, naj na terenu ustanavljajo enote narodne zaščite, ki jih naj oborožijo z zaplenjenim italijanskim orožjem, in z njimi zasedejo javne zgradbe, naj od italijanske vojske zahtevajo orožje ali pa sodelovanje v boju proti nemškemu okupatorju, naj organizirajo akcije proti nemški vojski in za rušenje prometnih naprav in naj s pomočjo narodne zaščite prevzamejo oblast na terenu.

Spričo že omenjenega majhnega števila partizanske vojske v Slovenskem primorju je bil osnovni dejavnik narodnoosvobodilnega gibanja, ki je nastopil ob kapitulaciji Italije, primorsko in istrsko ljudstvo. Močna nacionalna zavest in protifašistično razpoloženje sta ga tiste dni dvignila v splošno oboroženo vstajo. Na terenu so jo vodili okrožni komiteji KPS in okrožni odbori OF (bilo je 8 okrožnih in 54 rajonskih odborov OF z nekaj stotinami terenskih odborov OF in oboroženih političnih aktivistov), oddelki narodne zaščite, skupine varnostnoobveščevalne službe, številne kurirske postaje itd.

Vstaja se je začela s številnimi demonstracijami primorskih Slovencev, v Trstu pa tudi italijanskih protifašistov, zlasti delavcev, proti italijanskemu okupatorju po vsem ozemlju, tudi v večjih mestih. Pod močnim ljudskim pritiskom je morala italijanska uprava v Trstu, Gorici in tudi drugod odpreti ječe in izpustiti politične jetnike. Zlasti na podeželju je brezbrežni val vstaje v hipu odplahnil osovraženi italijanski okupacijski aparat, ki se je bil sramotno proslavil z nasilnim raznarodovanjem, političnim in nacionalnim zatiranjem ter z gospodarskim izkoriščanjem slovenskih in hrvaških ljudi. Vse Slovensko primorje in Istro je tiste dni prevevalo vsesplošno navdušenje, ki so ga odsevale močna narodna zavest, velika enotnost in popolna privrženost idejam Osvobodilne fronte. Ljudstvo je v demonstracijah enodušno zahtevalo priključitev Primorske k združeni Sloveniji. Hkrati je pomagalo oboroženim partizanom razoroževati italijansko vojsko in kjer ni bilo partizanov, je tudi samo odvzemalo orožje odhajajoči italijanski vojski.

Glede razoroževanja italijanske vojske je bila osnovna zamisel vodstva narodnoosvobodilnega gibanja taka, da njegovi predstavniki takoj vzpostavijo stik z italijanskimi poveljstvi in od njih zahtevajo, naj se italijanske enote pridružijo partizanom v borbi proti nemškemu okupatorju ali pa jim naj izročijo orožje, strelivo in opremo ter odidejo domov. To so v glavnem tudi storili. Imamo podatke, da so potekala pogajanja v Gorici, Podragi, na Vogrskem, v Tolminu, Kobaridu, v nekaterih krajih južne Primorske itd. Italijanski vojaški poveljniki niso kazali nobene pripravljenosti za skupen nastop proti nemškemu okupatorju, izgovarjali so se v glavnem, da morajo čakati na povelja, da sami ne smejo ukrepati na svojo roko itd. Mnogi so bili sicer protinacističnega prepričanja, šlo pa jim je predvsem za to, da bi pridobili čim več časa. Celo takšni italijanski oficirji, ki so pozneje postali visoki poveljniki v italijanskem odporniškem gibanju, kot npr. general Luigi Masini iz Tolmina, so raje pustili razorožiti svoje enote, kakor pa bi jih bili povedli v boj proti nemškemu okupatorju. O odnosu italijanskih vojaških poveljstev do predlogov narodnoosvobodilnega gibanja je to pozneje poročalo takole: »Italijanske štabe smo povsod pozivali na skupen boj, ti pa so samo izražali platonične simpatije za svoje zaveznike partizane, v praksi pa sabotirali vsak bojevni dogovor in si prizadevali edino za to, da njihove čete odnesejo čim več orožja iz naših krajev. Ko smo jih skušali razorožiti, so se z besedami silno upirali, zaradi odločnega nastopa naših tovarišev pa so končno položili orožje.«

Ker je bilo v Slovenskem primorju zelo mala partizanske vojske, Italija pa zelo blizu, je bilo seveda razoroženih manj italijanskih enot kot na Dolenjskem. Edina večja enota, ki so jo razorožili celo in popolnoma, je bila 1. hitra divizija Eugenio di Savoia. Ta se je z avtomobili in s topovi nameravala prebiti skozi Brkine iz Hrvaškega primorja v Italijo, a jo je med Markovščino in Obrovom za dva dni ustavila narodna zaščita. Z njenim poveljnikom generalom Lombardijem so se pogajali aktivisti brkinsko-istriškega okrožja in ta je že pristal na sodelovanje v skupnem napadu na nemško posadko v Trstu. Ko pa bi morale enote na položaje, so vojaki začeli odmetavati orožje in odhajati proti Trstu, nato so partizani in prebivalci divizijo razorožili.

Kljub temu da niso mogli razorožiti vseh italijanskih enot v Slovenskem primorju, je narodnoosvobodilno gibanje vendarle dobilo velike količine orožja, streliva in opreme, npr. okoli 1000 težkih strojnic, 30 topov, 50 minometov, 200 avtomobilov, 5 oklepnih avtomobilov, 4 lahke tanke in ogromno količino lahkega pehotnega orožja.

Treba je poudariti, da sta narodnoosvobodilna vojska in primorsko ljudstvo razorožila več italijanske vojske kakor pa nemški okupator in da je to moral 12. septembra priznati tudi Rommel v poročilu Hitlerju: »XXIV. armadni zbor se je včeraj začel razkrajati. Vojaki se premikajo v velikih kolonah proti zahodu in odmetavajo orožje ter opremo. Naše sile jim ne morejo onemogočiti odhoda in zapleniti orožja.« In nemško vrhovno vojaško poveljstvo je tega dne zapisalo v svoj dnevnik: »Zaradi pomanjkanja naših sil ni mogoče preprečiti, da ne bi v Gorici, Trstu in na Reki »številno orožje padlo v roke upornikov.«

Italijanska vojaška poveljstva se niso samo upirala sodelovanju z narodnoosvobodilno vojsko ali razorožitvi, temveč so nekatera s svojim vedenjem naravnost pomagala nemškemu okupatorju, da je razorožil njihove enote. Naj navedem samo primer dveh pomembnejših italijanskih generalov. Poveljnik XXIV. armadnega zbora v Vidmu Licurgo Zahnni je 8. septembra ob desetih zvečer izdal dve povelji, naj enote ostanejo v vojašnicah, pripravljene za vsako nalogo. čez eno uro je ukazal, naj trije tankovski vodi z devetimi tanki odrinejo iz Pordenona v Magnano in Riviera, kjer naj poveljstvu divizije Julia pomagajo okrepiti sile jugovzhodno od Humina, en vod s tremi tanki pa naj se odpelje v Gorico in naj poveljstvo divizije Torino z njimi okrepi svoje sile v soteski med Sabotinom in Sveto goro. Medtem ko je bil ta ukrep očitno naperjen proti prodiranju nemške vojske v smeri Vidma in Gorice, pa so bili naslednji ukrepi v korist nemškega okupatorja. 10. septembra je na poveljstvu divizije Torino v Gorici popustil nekaterim zahtevam nemških oficirjev, drugi dan jim je izročil Videm in 12. septembra je ukazal italijanskim enotam v Gorici, naj s tanki in oklepnimi avtomobili izženejo, partizane iz mesta, ki ga naj izročijo prodirajočim nemškim enotam. Tudi general Gambara, ki bi maral z enotami II. in VIII. italijanske armade vreči nemško vojsko iz Slovenskega primorja in iz Benečije, je pa svojem prihodu na Sušak ukazal dosegljivim vojaškim enotam, naj se zberejo na Reki, kjer jih je 14. septembra izročil nemški vojski. Namesto v vojno ujetništvo se je odpeljal v Italijo in postal načelnik štaba italijanske fašistične vojske v republiki Salo. Delovanje teh dveh in tudi mnogih drugih poveljnikov je nemški vojski omogočalo zajeti, razorožiti in internirati tiste italijanske vojake, ki niso prej zbežali proti domu. Zato na Slovenskem ni znan niti en primer, da bi bila nemška vojska uvedla represalije proti njim ali vojakom, kakor je to storila v drugih jugoslovanskih pokrajinah ali v Grčiji, kjer je napravila cele pokole. Pač pa je znanih mnogo primerov, da so se italijanske enote, zlasti fašistične, na Slovenskem pridružile nemški vojski. Tako je ta spričo hitrega razkroja italijanske vojske in vedenja visokih italijanskih oficirjev kaj kmalu zasedla večja mesta v Slovenskem primorju in v sosednji Furlaniji. Že 10. septembra je zasedla Trst, naslednji dan Tržič in Videm in 12. septembra Gorico in Pulj. Kaže, da je le poveljnik divizije Torino general Bruno Malaguti v Gorici imel nekaj poguma ovirati pohod nemške vojske proti Gorici, saj je po nemških podatkih kar štirikrat zavrnil zahtevo, naj solkanski most izroči nemški vojski. Zato je ta morala prodirati proti Gorici tudi iz Vidma in iz Trsta in so njen pohod ovirati slovenski in italijanski partizani. Enako so slovenski in hrvaški partizani z razstrelitvami mostov in z zasedami ob cestah ovirali njen pohod proti Pulju in Reki. Zato je moral Rommel, ki mu okrepljena 71. divizija — in ta je bila razen enega polka vsa v Slovenskem primorju in v Furlaniji, nikakor ni zadostovala, 12. septembra posredovati pri Hitlerju: »Na območje 71. divizije morajo hitro priti policijske in druge zavarovalne enote, ker njene enote ne zadostujejo za bojevanje z vedno močnejšimi tolpmi, za razoroževanje in odvoz nekaj italijanskih armadnih korpusov ter za zavarovanje življenjsko pomembnih objektov.« Tako je nemška vojska zaradi naraščajoče partizanske aktivnosti vedno težje zasedala pokrajino in njene enote so bile prešibke, da bi bile uspešno zavarovale železnice, kaj šele da bi bile obvladale vso deželo. Tako sta bila Slovensko primorje in Istra eno samo veliko osvobojeno ozemlje in hkrati del razsežnega osvobojenega oze-

mlja, ki je obsegalo vso južno polovico Slovenije. Tako razsežnega osvobojenega ozemlja na Slovenskem narodno osvobodilno gibanje ni imelo niti prej niti pozneje.

4. Ustanovitev narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo in priključitev slovenskega primorja k Sloveniji

Na vsem osvobojenem slovenskem ozemlju je oblast prevzela Osvobodilna fronta. Temeljni ukrepi, ki jih je izvedla tisti čas, npr. prevzem oblasti, ustanavljanje novih partizanskih enot itd., mobilizacija v narodnoosvobodilno vojsko, so bili enaki, čeprav tisti čas, ko je bilo treba ukrepati hitro, ni bilo hitrih zvez med njenim osrednjim, pokrajinskimi in okrožnimi vodstvi. To dokazuje, da so vsi vodstveni organi enako ocenjevali razmere in sta vladali idejna enotnost ter temeljita pripravljenost na dogodke. Je pa bil razvoj Osvobodilne fronte in ljudske oblasti v Slovenskem primorju in v slovenski Istri tisti čas v nekaterih pogledih vendarle drugačen.

Ena izmed posebnosti je prav gotovo ustanovitev narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo na Vogrskem 11. septembra 1943. Zamisel o ustanovitvi tega najvišjega političnega, oblastnega in upravnega organa splošne ljudske vstaje in narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju in predlog za njegovo ime je dal Edvard Kardelj v svojih navodilih PKKPS za Primorsko 31. decembra 1942. Opozoril je, da so na mednarodnem torišču mogoča vsakršna presenečenja in si naj zato vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja »izdela osnovni politično-strateški načrt obvladanja primorskega terena z vojaške in politične strani«. Določil je, da je treba v takem trenutku izvesti dve nalogi: 1. vzpostaviti narodni svet za Primorje kot najvišji predstavnik narodne oblasti, in sicer na temelju pokrajinskega odbora OF, vanj naj pridejo tudi predstavnika Komunistične partije Italije, in 2. vprašanje Trsta postaviti kot vprašanje samoodločbe italijanskega naroda. Vodstvo naj takrat hitro ukrepa in naj takoj razglasi Slovenska primorje za del svobodne Slovenije in Jugoslavije. Takoj po italijanski kapitulaciji je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko primorje začelo ta navodila uresničevati.

Ob svoji ustanovitvi je imel narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo 21 članov, čez deset dni pa se je po navodilih IOOF še razširil s sedmimi člani in v njem sta bila dva predstavnika Italijanov oziroma pet predstavnikov Trsta. Svoje delo je opravljal v glavnem na plenarnih sejah, na katerih je sprejemal tudi odloke. Ni pa bil le zakonodajni organ, temveč se je moral ukvarjati tudi z izvajanjem posameznih odlokov, je bil torej tudi nekakšen izvršni organ. Zato je izbral ožje telo, t. i. »odbor narodnoosvobodilnega sveta«, v katerem so bili poleg predsedstva tudi referenti za posamezna delovna področja. Imel je tudi podobne naloge kot upravna komisija za osvobojeno slovensko ozemlje, ki jo je ustanovil vrhovni plenum OF 14. septembra 1943 in je spričo že ustanovljenega narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo izvzel Slovenska primorje in slovensko Istra iz njene pristojnosti.

V štirih mesecih svojega obstoja in dela (ukorili so ga 15. januarja 1944) je narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo izdal več odlokov. Prvi je bil »odlok o mobilizaciji«, s katerim je podobna kot IOOF za vse slovensko ozemlje vpoklical vse za vojsko sposobne moške prebivalce od 18. do 45. leta starosti v narodnoosvobodilno vojsko. Drugi odloki, med katerimi sta bila zelo pomembna »odlok o volitvah občinskih narodnoosvobodilnih odborov« in »odlok o volitvah v zbor odposlancev slovenskega naroda«, so v glavnem urejali graditev ljudske oblasti in razveljavljali fašistične ter druge raznarodovalne ukrepe, po nemški ofenzivi pa je izdal nekaj odlokov, ki so zavarovali pridobitev osvobodilnega boja in izrecno prepovedovali vsako dejavnost, naperjeno proti slovenskemu narodu in njegovemu osvobodilnemu gibanju. Večina odlokov narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo je slonela na pravnih normah, ki jih je postavil IOOF

že pred Letom dni, ko je na Dolenjskem in Notranjskem nastalo t. i. prvo osvobodjeno ozemlje, ali na odlokih, ki jih je izdal v prvi polovici septembra 1943, nekaj popolnoma novih, izvirmih odlokov pa so zahtevale posebne razmere v Slovenskem primorju.

Z množičnim vključevanjem v narodnoosvobodilna vojsko, z izkazovanjem velikega junaštva in požrtvovalnosti v njenih vrstah, s stoodstotno udeležbo pri graditvi ljudske oblasti, tj. pri volitvah. in delu vaških in občinskih narodnoosvobodilnih odborov, s številnimi mitingi in veličastnimi množičnimi zborovanji, ki so bila po vsej pokrajini in na katerih so govorili člani narodnoosvobodilnega sveta, se je primorsko ljudstvo tiste dni kot v plebiscitu izreklo za novo, združeno Slovenijo. Zato je vrhovni plenum OF na svojem zasedanju 16. septembra 1943 razglasil priključitev Slovenskega primorja k svobodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji in italijanski narodni manjšini na priključenem ozemlju zagotovil avtonomijo. Ta akt, ki sicer ni imel mednarodnopravne veljave, pač pa je pomenil veliko moralno spodbudo za primorske Slovence, je čez dva in pol meseca potrdilo drugo zasedanje AVNOJ.

5. Ustanavljanje novih partizanskih enot in goriška fronta

Ena izmed osnovnih značilnosti splošne oborožene vstaje v Slovenskem primorju in v Istri je vključevanje veliko ljudi v narodnoosvobodilno vojsko. Narodnoosvobodilni svet za primorsko Slovenijo je sicer 11. septembra z odlokom mobilizaciji zagotovil narodnoosvobodilni vojski mnogo ljudi, toda še preden je odlok segel v vse primorske predele, so velika narodna zavest, trdno protifašistično prepričanje in zvesta privrženost Osvobodilni fronti spravili v partizansko vojsko vse mlado in staro. V nekaj dneh so po vsej Primorski ustanovili več kot trideset novih bataljonov. Med njimi sta bila tudi bataljona slovenskih in črnogorskih internirancev, ki so se tiste dni vrnili iz italijanskih koncentracijskih taborišč, internacije ali iz zaporov, medtem ko se je na 'stotine internirancev vključilo v druge enote, zlasti v zahodnih predelih Slovenskega primorja. Na tisoče primorskih Slovencev se je jeseni 1943 in naslednje leto vključilo tudi v t. i. prekmorske in druge enote, ki so jih ustanovili v južni in srednji Italiji.

Slovensko osvobodilno gibanje, ki je ves čas čutilo za svojo dolžnost, da kot del zavezniške protifašistične zveze spodbudi in krepí borbo proti fašizmu na čim širši fronti, tudi v njegovi lastni deželi, je še zlasti ob kapitulaciji Italije pomagalo ustanavljati italijanske partizanske enote in verjetno ni naključje, da tako množičnega odhoda italijanskih ljudi v partizane kot v Trstu in v Furlaniji tisti čas še ni bilo v nobeni drugi italijanski pokrajini. Italijanski partizanski bataljoni so takrat nastali na Krasu, na Miljah, v Brkinih, na desnem bregu Soče itd. in slovensko osvobodilno gibanje jim je tudi dajalo vso potrebno pomoč in podporo.

Neposredno po italijanski kapitulaciji so partizanske čete, bataljone in tudi odrede ustanavljali okrožni in rajonski komiteji KPS in odbori OF, in so jih oborožili z zaplenjenim italijanskim orožjem ter jim dali poveljniški kader, kmalu pa je vsaj v osrednjem delu Primorske skrb zanje prevzel na novo ustanovljeni štab primorske operativne cone. Na tistih območjih, kjer so ustanovili več bataljonov, so jih že sredi septembra začeli združevati v odrede, medtem ko so brigade ustanovili šele proti koncu septembra ali prve dni oktobra 1943.

Vključitev veliko primorskih Slovencev v partizansko vojsko je tudi omogočilo njeno dokončno organizacijo v Slovenskem primorju. Čeprav se je med nemško ofenzivo — o kateri bomo še govorili -- znatno število partizanov, v glavnem deklet in starcev, vrnilo domov, je bila vendar dana osnova za ustanovitev večjih enot. Proti koncu septembra in v začetku oktobra so ustanovili brigade, 6. oktobra divizije in 22. decembra 1943 deveti korpus ter s tem končali zgradbo partizanske vojske v Slovenskem primorju. Razen neka-

terih specialnih enot, npr. topniške brigade, II. brigade VDV, tržaške brigade in odredov niso od jeseni 1943 do konca vojne ustanoviti več nobene brigade ali divizije, temveč so jih le dopolnjevali.

Kot na Dolenjskem in Notranjskem, so tudi v Slovenskem primorju enote narodnoosvobodilne vojske zavarovale osvobojeno ozemlje, vendar pa se je zavarovanje osvobojenega ozemlja pri Gorici bistveno razlikovalo od zavarovanja drugod. Pred Gorico je namreč takoj po italijanski kapitulaciji nastala t. i. »goriška fronta«, ki je sovražniku onemogočala, da bi bil vpadel v srce osvobojenega ozemlja, v Vipavsko dolino. Goriška fronta pa ni nastala iz kakšnih zavarovalnih, obrambnih namenov, temveč iz ofenzivnega namena osvoboditi Gorico.

Oba bataljona primorskega odreda, ki sta bila na Kozjih stenah v Trnovskem gozdu in v Vršah nad Čepovanom, sta se po navodilih vodstva narodnoosvobodilnega gibanja takoj začela pomikati proti Gorici; na poti sta razoroževala italijansko vojsko in se ustavila na Prevalu in pri Vogrskem. Štab cone je 11. septembra sporazumno z narodnoosvobodilnim svetom za primorsko Slovenijo sklenil, naj enoti osvobodita Gorico, v kateri še takrat ni bilo nemške vojske. Enako kot v Trstu so bile v Gorici prejšnja dva dni množične demonstracije za izpust jetnikov in so italijanski kvesturi prisilile, da sta res odprli ječe. V Gorici je bil 10. septembra za krajši čas že manjši partizanski oddelek. Ko sta bataljona dobila to povelje, sta 12. septembra v treh kolonah odrinila proti mestu: prva naj bi zasedla šempetrsko železniško postajo, druga naj bi obračunala z nemško vojsko pred solkanskim mostom in tretja naj bi zasedla severno železniško postajo (zdaj postaja Nove Gorice). Načrt so uresničili le deloma: prva kolona je sicer zasedla šempetrsko železniško postajo, drugi dve pa svojih ciljev nista mogli doseči. Bataljonoma, ki se jima je na južnem delu — nasproti glavne železniške postaje — pridružil še bataljon tržaških in tržiških delavcev (pri napadu je ta bataljon izgubil svojega komandanta), se je postavila v bran italijanska vojska. General Zannini je takoj izdal povelje, naj četa alpinov na avtomobilih, dva voda tankov in vod oklepnih avtomobilov »ponovno zavzamejo goriške železniške postaje in očistijo mesto partizanskih elementov«, pri tem pa naj jih podpira baterija težkih topov iz Ločnika. Zannini je torej sedaj tisto orožje, ki ga je pred tremi dnevi poslal proti prodirajočim nemškim enotam, obrnil proti partizanom in še ukazal je enotam, naj ukrepajo z največjo odločnostjo ter se naj ne spuščajo v nikakršna pogajanja s partizani. Naznanil je tudi prihod nemških enot v mesto Gorico; te so popoldne res vdrle vanjo s severa, zahoda in z juga in se na njenem robu začele spopadati s partizanskimi enotami.

Ko je Gorico zasedla nemška vojska, je štab primorske operativne cone sicer preklical povelje za napad na mesto, vendar so borci ostali na svojih položajih na robu mesta. Nemške sile so kmalu začele potiskati partizanske bataljone z roba mesta proti vzhodu in ti so se ustavili na črti, kjer je v prvi svetovni vojni od avgusta 1916 do oktobra 1917 tekla fronta. Vzpostavili so pravo bojno črto, ki je dobila ime »goriška fronta«. Iz zaledja so prvim bataljonom na goriški fronti takoj začeli pošiljati pomoč — enote so iz Ajdovščine do Volčje drage prevažali celo z vlakom — in ti so se že sredi septembra razvili v severoprimorski in južnoprimorski odred. Prvi je držal položaje od Solkana do Ajševice, drugi pa od tam do Sovodenj, naprej pa so bili položaji tržaških partizanskih bataljonov. Na drugem bregu Soče, zlasti v južnih Brdih, so bili položaje na novo ustanovljenega zahodno-primorskega odreda.

Tako je narodnoosvobodilna vojska obkrožila Gorico v obliki treh četrтин krožnega loka ali še več in fronta je bila dolga najmanj 25 kilometrov. Bataljoni so se na položajih dobro utrdili, razrušili so ceste in železnice ter napravili barikade in sem pa tja napadali nemško posadko v mestu. Ta pa se je, obkoljena in izolirana od drugih posadk, saj je imela za zvezo trdno v rokah le južni ali centralni kolodvor in dva mosta na Soči, žilavo branila in je tudi sama z večjimi ali manjšimi izpadi poskušala odriniti partizanske enote

čim dalje od mesta. Zato se je goriška fronta nenehno premikala, in sicer v hudih bojih, ki so trajali več kot deset dni. Po do sedaj ugotovljenih podatkih je bil najmočnejši izpad nemške posadke 19. septembra, ko je s tanki prodrla do Volčje drage in jo požgala ter postrelila nekaj ljudi. Največji napad partizanske vojske pa je bil 22. septembra, ko je na vsej goriški fronti vzplamtela prava partizanska ofenziva. Enote obeh odredov, podprte z ognjem iz mnogih topov, ki pa niso imele kakšnih večjih uspehov, so ves dan napadale in nemška posadka — sestavljali so jo takrat štab 171. topniškega polka z II. divizionom, I. bataljon 191. grenadirskega polka, 6. četa 194. grenadirskega polka, 3. tankovska zavarovalna četa, 2. četa 171. oddelka tankovskih lovcev ter oddelki italijanskih fašistov — je morala ves dan odbijati hude napade, v pomoč pa so ji morali poslati tudi okrepljeni II. bataljon 211. grenadirskega polka iz Trsta, ki je pritisnil na naše enote pri Mirnu. Čeprav se je ta napad končal tako kot drugi in kot so se končali tudi vsi izpadi nemške posadke, tj., da sta se obe strani konec dneva ali še prej vrnili na izhodiščne položaje, je vendar še isti večer našel odmev tudi v nemškem vojnem poročilu. Neki nemški vojni poročevalec pa ga je opisal v nekaterih časnikih in revijah.

Nemška posadka v Gorici je v več kot desetih dneh nenehnega bojevanja utrpela hujše izgube, pa tudi partizanska vojska je imela okoli 150 mrtvih in ranjenih. Med padlimi je bilo tudi mnogo italijanskih delavcev iz Trsta in Tržiča; na goriški fronti so prvič italijanski in slovenski partizani skupaj prelivali kri za velike ideale rezistence.

Po vojni so nekajkrat izrekli trditev, da je bila goriška fronta strateško in taktično zgrešena odločitev. To v glavnem tudi drži. V taktičnem pogledu je strnjena statična fronta neprimerna za partizansko ali ljudsko vojsko, ker partizanske enote niso bile enakovredno oborožene, posebno s težkim orožjem, niso imele takšnih sredstev za zveze kot okupatorjeva vojska, tudi niso bile izurjene in primanjkovalo jim je tudi strokovno usposobljenega poveljniškega kadra, poleg tega pa bi okupatorjev preboj fronte lahko onemogočil nadaljnji obstoj vse fronte. Zato je takšna fronta lahko obstajala le toliko časa, dokler sovražnik ni mogel zbrati dovolj sil. Strateško je bila upravičena in koristna le toliko časa, dokler so bile stvarne možnosti, da lahko partizanska vojska uspeva s takšno obrambo osvobojenega ozemlja. Treba pa bi bilo enote na goriški fronti organizirati tako, da bi se bile lahko takoj razvile v partizanske enote, sposobne za manevriranje, brž ko bi bili iz Vipavske doline odpeljali na varno v gozdove orožje, strelivo in drug vojaški material ali brž ko bi bilo očitno, da je sovražnik zbral dovolj sil in bo vsak čas skušal prebiti fronto. Te ukrepe je štab primorske operativne cone na goriški fronti tudi izvajal — 23. septembra je izdal odredbo o ustanovitvi brigad, drugi dan je imel sestanke s predvidenimi štabi brigad itd. — vendar prepočasi.

Pomanjkanje kadrov, vojaške izurjenosti in tehnične opreme je na goriški fronti nadomeščalo veliko junaštvo borcev. Znani so primeri, ko so borci s steklenicami, napolnjenimi z bencinom, naskakovali nemške tanke in oklepne avtomobile. Posebno so se v junaštvu odlikovala tudi primorska dekleta, kar je sovražnika še posebej iznenadilo in je Rommel o tem poročal celo Hitlerju, rekoč: »Gre za slovenske tolpe s komunistično primesjo, ki imajo trdno vodstvo in so fanatične, zlasti partizanke.« Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja pa je 25. septembra poročalo: »Vsa goriška fronta je pravzaprav čudež, ki se da pojasniti samo z izrednim junaštvom primorskih fantov in mož, pa tudi deklet.«

Povedal sem nekoliko več o goriški fronti, ker je neločljivo povezana s pojmom splošne ljudske vstaje, vendar so bili tisti čas spopadi in boji tudi v drugih predelih Slovenskega primorja, le da niso bili tako hudi. Sovražnik, ki je imel med Ljubljano, Trbižem, Vidmom in Trstom pod štabom 71. divizije sčasoma že 29 bataljonov oziroma divizionov z okrog 44.000 vojaki, je dobival še nove okrepitev.

6. Nemška ofenziva v slovenskem primorju in v Istri

Okoli 12. septembra so se enote narodnoosvobodilne vojske Slovenije, potem ko so razorožile italijansko vojsko, pojavile pred Ljubljano, Gorico in Trstom, prišle v Gorico, in ko so jih iz nje izrinili, ostale pred njo ter ustvarile t. i. goriško fronto. Komaj ustanovljeni in še neizkušeni partizanski oddelki na Pivki, v Brkinih in v Istri so hrabro napadali nemške motorizirane kolone, ki so z nekajdnevno zamudo hitele razoroževati italijansko vojsko v Istri in na Reki. Partizanski oddelki so tudi napadali železniške proge, zlasti v Soški dolini in v Baški grapi. Zato se je v nemškem vrhovnem vojaškem poveljstvu vedno bolj večala zaskrbljenost za položaj v Istri, kot so takrat navadno označevali ves prostor Istre, Slovenskega primorja in celo Ljubljanske pokrajine. V tem prostoru je Hitler na pobudo koroškega gauleiterja dr. Rainerja že 10. septembra 1943 ustanovil t. i. operacijsko cono Jadransko primorje, a moralo je preteči še nekaj časa, da so lahko vsaj v njenem središču v Trstu in v pokrajinskih središčih vzpostavili njene upravne organe.

Generalfeldmaršal Rommel je od 12. septembra dalje skoraj vsak dan zaskrbljeno poročal Hitlerju o vzmirljivem položaju za nemško vojsko v omenjenem prostoru in Hitler je odgovarjal tako, da je skoraj vsak dan določil kakšno enoto, ki jo naj pošljejo v ta prostor. Dejstvo, da v tistem času ni pošiljal v Italijo in celo v južno Italijo nobenih enot, temveč jih je celo iz nje pošiljal drugam, na slovensko ozemlje pa je tiste dni moral nenehno pošiljati nove vojaške enote, ki jih prej v načrtih sploh ni bil predvidel, priča, da ga je narodnoosvobodilno gibanje spravilo v zelo neugoden položaj.

Ko mu je Rommel 12. septembra poročal o partizanski nevarnosti južno in vzhodno od Ljubljane, o bojih pri Gorici, med Trstom in Puljem, so zvečer že razpravljali o nevarnosti v Istri in o njenem očiščenju ter je Hitler določil, da bosta za to nalogo 71. diviziji na razpolago bataljon 1. tankovske divizije, ki so ga namesto v njegovo divizijo v Grčiji poslali na območje jugovzhodno od Trsta, in 901. šolski tankovsko-grenadirski polk iz okolice Berlina, ki so ga poslali na območje Ilirske Bistrice. Ko mu je naslednja dva dni ponovno poročal o hudih bojih v Sloveniji, med drugim tudi na goriški fronti, je Hitler odredil, naj takoj pošljejo tja 162. turkestarsko divizijo iz Neuhammerja v Šleziji. Toda začeli so jo lahko pošiljati šele teden dni pozneje, zato sile za kakršnokoli čiščenje še vedno niso zadostovale. Ko je nemško vrhovno vojaško poveljstvo 17. septembra pretresalo razmere v Italiji in na Balkanu, je menilo: »Glavno nevarno območje je sedaj prostor Istre. Usoda tamkajšnjih italijanskih sil je neznan, vendar se lahko vidi, da je Tito tja prenesel težišče svojega vojskovanja. Za očiščenje tega prostora sedaj manjkajo sile. Führer razmišlja o tem, da bi 44. divizijo premestil na vzhodno stran armadne skupine B in ji ukazal, naj od tam skupaj s silami, ki bi jih dal na razpolago vrhovni poveljnik za jugovzhod, koncentrično prodira na nevarno območje.« Čez dva dni, ko je Hitler dobil nova poročila o kritičnem položaju nemške vojske v tem prostoru, je sklenil, naj ofenzivo izvede štab II. SS-tankovskega korpusa pod poveljstvom SS-Obergruppenführerja Paula Hausserja. Za to nalogo je poleg okrepljene 71. divizije določil še 24. tankovsko divizijo in močne dele 44. divizije, ki se jim naj nekoliko pozneje pridruži še SS-jurišna brigada Der Reichsführer SS in 162. turkestarska divizija. Poudaril je tudi, da morajo vse enote »proti upornikom nastopati brez usmiljenja«. 22. septembra, ko so se na goriški fronti razvneli hudi boji, je Göbbels zapisal v svoj dnevnik: »Slovenci so sedaj v velikem uporu in so se skoraj vsi pridružili partizanom, mi pa trenutno nimamo dovolj sil, da bi zadušili to nevarno gibanje«, je Hitler ponovno naročil Rommlu, »da mora slovensko komunistično gibanje v Istri uničiti z brezobzirno trdoto. Tiste, ki bi se upirali, je treba — ne glede na to, ali so Slovenci ali Italijani — takoj postreliti. Osnova in moč sil morata biti tolikšna, da bo zagotovljen velik uspeh in bo večji del sil kmalu na razpolago za druge naloge. Slovensko prebivalstvo ne sme potem več pomeniti nobene

nevarnosti«. (Die slowenische Bevölkerung darf nach der Aktion keine Gefahr mehr für uns bilden.)

Odlomek iz Göbbelsovega dnevnika in poslednji stavek v Hitlerjevem povelju dokazuje, da so se nacistični veljaki dobro zavedali, kako nevarna jim je borba slovenskega naroda, in so si prizadevali, da jo uničijo s krutimi ukrepi, ki naj prizadenejo vse slovensko prebivalstvo. Kažeta tudi, da so se prav tako zavedali, da je narodnoosvobodilni boj, ki ga vodijo komunisti, zadeva vsega slovenskega naroda. O tem priča tudi določba v Hausserjevem povelju za ofenzivo, da je treba med ofenzivo imeti za sumljive vse moške od 15, do 70. leta starosti in jih ujeti. Iz obeh navedenih citatov je tudi razvidno, kako je moral Hitler kljub pomanjkanju sil angažirati v tem času na Slovenskem razmeroma velike sile, celo divizije, ki bi morale čim prej odriniti na zunanje fronte. Da so morale te sile v Slovenijo in v njej ostati celo dalj časa, kot pa so predvidevali, priča o pomembnem deležu, ki ga je v tem času prispevalo osvobodilno gibanje slovenskega naroda za skupno stvar protifašistične koalicije. O pomenu, ki so ga visoki nacistični krogi pripisovali tej ofenzivi, govori tudi to, da se je Hitler neposredno vmešaval v taktična vprašanja njene izvedbe. Ko mu je Rommel poročal o načrtu za ofenzivo, ki je predvideval najprej čiščenje osrednje Primorske, nato Istre, Gorskega Kotarja in končno Dolenjske ter Notranjske, je sam ukazal spremeniti potek četrtega dela tako, naj bo pritisk od juga in jugovzhoda proti Ljubljani in ne obratno, kot sta predvidevala Rommel in Hausser.

Ofenziva, v kateri je sodelovalo okoli 50 tisoč sovražnikov z več kot sto tanki, z mnogimi motornimi vozili, s topništvom itd., je res potekla po spremenjenem načrtu. Sodelovale so vse v Hitlerjevem povelju določene enote, razen SS-jurišne brigade Der Reichsführer SS, ki jo je nadomestil okrepljeni 1. SS-tankovsko-grenadirski polk 1. SS tankovske divizije Leibstandarte Adolf Hitler. Tu ne morem razpravljati o poteku celotne ofenzive, pač pa se bomo seznanili z njenim prvim delom in z začetkom drugega dela, ki sta bila v tesni zvezi s splošno ljudsko vstajo v Slovenskem primorju in v slovenski Istri.

Prvi del sovražnikovih ofenzivnih operacij naj bi udaril predvsem na partizansko vojsko na goriški fronti, na Krasu, v Vipavski dolini, v Trnovskem gozdu in na Banjški planoti. Poleg svojega štaba, ki so ga premestili v Videm, in okrepljene 71. divizije, ki je že bila v Sloveniji, je dobil Hausser še okrepljeni 21. tankovsko-grenadirski polk 24. tankovske divizije iz Livorna, okrepljeni 1. SS tankovsko-grenadirski polk 1. SS-tankovsko-grenadirske divizije Leibstandarte Adolf Hitler iz Milana in okrepljeni 132. grenadirski polk 44. divizije ter njen štab iz Mantove. Dobil je torej iz vsake od treh nemških divizij, ki so bile podrejene Rommlu tostran in onkraj Apeninov, po en okrepljeni polk. Te divizije pa so bile takrat med najboljšimi nemškimi divizijami, številčno in tehnično ter kadrovsko tako izpopolnjene, da jih lahko vsak hip pošljejo na fronto. Angažiranje nemških vojaških enot iz tako oddaljenih predelov, saj npr. Livorno leži onkraj Apeninov, in to, da okupator za neposredno sodelovanje v prvem delu svojih ofenzivnih operacij ni mogel uporabiti mnogih enot z Reke, iz Istre, Trsta, Ljubljane, kaže, kako je nemške enote vezala nase narodnoosvobodilna borba v tistih predelih.

Omenjeni trije okrepljeni polki, ki so imeli skupaj 15 bataljonov oziroma divizionov in jim je poveljeval štab 44. divizije v Gorici, so sestavljali manevrsko udarno silo, ki naj od zahoda in jugozahoda prodre v Vipavsko dolino, na Trnovsko in na Banjško planoto ter ustvari zahodno polovico obroča. Enotam, ki so jih za neposredno sodelovanje v prvem delu ofenzivnih operacij angažirali v 71. diviziji, skupno 10 bataljonov oziroma divizionov (angažirani so jih nameravali še več, na primer SS bataljon kraških lovcev, pa jim tega niso dovoljevale razmere v severnem delu Primorske in v Beneški Sloveniji), so namenili nalogo, da pritisnejo na črto Idrija—Col—Ajdoščina—Štanjel na Krasu in ustvarijo vzhodni del obroča ter onemogočijo partizanom umik proti severovzhodu in vzhodu.

Ofenzivne operacije je štab II. SS tankovskega korpusa začel 25. septembra zgodaj zjutraj, ko so omenjene enote z okrog 25.000 vojaki in več kot sto tanki, več kot 30 oklepnimi avtomobili in okrog 120 protitankovskimi topovi začele koncentrično prodirati na osvobojeno [ozemlje. Najhitreje je prodiral 1. SS tankovsko-grenadirski polk, ki je do večera brez bojev prodril iz Sesljana do Rihemberka in Potoč, druge enote pa so se morale spopadati s partizanskimi oddelki, tako na primer 21. tankovsko-grenadirski polk, ki je prodiral čez Miren, Volčjo drago in Vogrsko ter se nato obrnil na sever, da bi obkolil gozdno območje vzhodno od Gorice (Panovec in Ajševico), na še večji odpor je trčil 132. grenadirski polk, ki je od Solkana prodiral čez Škabrijel in Kromberk v Trnovski gozd ter z izvidniškim oddelkom čez Sveto goro in Britovo proti Čepovanu. Ta motorizirani izvidniški oddelek bi maral hiteti zapirat severni del obroča med Nemci in Malo Gnelico, kjer bi moral dobiti neposredno zvezo z enotami 71. divizije, a so ga morali poslati proti Vratom in Slapu, kjer je neka manjša partizanska enota ves dan odbijala napade bataljona planinskih lovcev Heine, ki je imel nalogo prodreti iz Mosta na Soči čez Slap in Vrata v Čepovan. Ko tudi izvidniški oddelek 'ni mogel prebiti položajev z juga, so mu popoldne poslali iz Gorice v pomoč 3. tankovsko, zavarovalno četo. Obema je šele 26. septembra opoldne uspelo prebiti položaje in se v Bači pri Modreji neposredno povezati z omenjenim bataljonom planinskih lovcev, medtem ko so dobili neposredno zvezo z enotami 71. divizije pri Mali Gnelici in s tem zaprli severni del obroča šele 27. opoldne.

Na vzhodnem delu ofenzivnega območja je okrepljeni 901. šolski tankovsko-grenadirski polk prodiral iz Idrije čez Črni vrh in Col ter iz Postojne čez Razdrto in Vipavo ter je že opoldne vdrl v Ajdovščino, ki so jo prejšnji dan bombardirala sovražnikova letala. Na odpor je naletel zlasti pri črnem vrhu in pri Razdrtem, po prihodu v Ajdovščino pa je njegovo levo krilo hitelo proti Štanjelu, da tam vzpostavi neposredno zvezo s 1. SS-tankovsko-grenadirskim polkom.

Tako je sovražnik prvi dan ofenzive ustvaril velik obroč Komen—Štanjel—Ajdovščina—Črni vrh—Idrija—Trnovo—Ozeljan—Vogrsko—Dornberk—Komen, ki še ni bil povsod popoln, in drugi dan so ga njegove enote še dopolnjevale in v njem čistile nekatere predele.

V tem obroču so bile številne partizanske enote: severnoprimorski in južnoprimorski odred na goriški fronti, trije kraški in nabrežinski bataljon na Krasu, bataljona slovenskih in črnogorskih internirancev v Vipavski dolini, Gradnikova brigada pri Razdrtem, idrijski odred v okolici Idrije in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Stomažu pri Ajdovščini. Enote na goriški fronti so se v glavnem umaknile v Trnovski gozd, kamor so se umikale etudi enote iz Vipavske doline in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja, medtem ko se je južni del goriške fronte umaknil na Kras, Gradnikova brigada pa na Nanos. Sovražniku, katerega prodiranje so ovirale številne cestne ovire in razstreljeni mostovi, ni uspelo obkoliti ali uničiti niti ene enote, poročal je le, da je ujel sto civilistov in 4 italijanske vojake ter zaplenil nekaj težkega orožja. Ves ogorčen je Hausser zvečer ukazal, naj preženejo z avtomobilov slehernega grenadirja in ga zaposlijo pri preiskovanju terena in opozarjal, da je prodiranje po samih cestah brez koristi. Rommel pa je moral tako prvi kot drugi dan zvečer sporočiti Hitlerju, da mu ni uspelo uničiti nobene partizanske enote, saj so se umaknile v gozdove, da pa nemške enote zaradi številnih cestnih ovir in razstreljenih mostov prodirajo le počasi.

27. septembra so nemške enote z nadaljnjim prodiranjem zožile obroč na črto Predmeja—Krnica—Mala Gnelica—Črni vrh—Col—Predmeja in ga drugi dan preiskovale. Toda zaradi megle, dežja in terenskih nepravilnosti so prodirale le počasi in niso dosegle nobenega uspeha. Le tu in tam so trčile na kakšen partizanski oddelek, ki pa se jim je hitro izmaknil globlje v gozd. Rommel je moral ponovno poročati Hitlerju o neuspehu: »Po do sedaj prejetih poročilih pri čiščenju nismo dosegli kakšnih posebnih uspehov.«

Štab II. SS tankovskega korpusa je že menil, da bo 28. septembra končal ofenzivne operacije v osrednjem delu Primorske, a jih je moral podaljšati za dva dni. Ko je dognal, da je Gradnikova brigada po boju pri Razdrtem odšla na Nanos ali Hrušico, je poslal tja kar štiri polke, ti pa so od 29. opoldne do 30. zvečer brez uspeha prečesavali to območje. Tedaj je 30. septembra popoldne štab 44. divizije, ki je vodil to akcijo, poslal ponovno na Nanos 132. grenadirski polk. Ta se je spopadel z deli Gradnikove brigade, ki je utrpela precej mrtvih in pogrešanih. Kaže, da je bil to edini večji sovražnikov uspeh v šestih dneh njegovih ofenzivnih operacij v osrednjem delu Slovenskega primorja.

Lahko torej zaključimo, da je sovražnik v svojih ofenzivnih operacijah v osrednjem delu Primorske z močnimi in tehnično dobro opremljenimi elitnimi enotami, kakršne je uporabljal na velikih frontah, in med njimi so bili celo trije okrepljeni tankovsko-grenadirski polki, koncentrično napadel osvobojeno ozemlje na Krasu, Vipavski dolini in na Trnovski ter Banjski planoti, da bi uničil njegovo središče, odstranil pritisk na Gorico in pomembne prometne zveze in si zagotovil manevrski prostor za svoje ofenzivne operacije v drugih predelih osvobojenega ozemlja ter krvavo obračunal z narodnoosvobodilnim gibanjem, ki je doseglo takšen razmah kot nikjer drugje. V šestih dneh je nemška vojska zasedla sicer večje kraje na osvobojenem ozemlju, ni pa mogla uničiti nobene partizanske enote. Kljub temu da so bili višji partizanski štabi zaradi pomanjkljivih zvez z desnim bregom Soče, kjer so se zbirale večje sovražnikove sile za ofenzivo, ob začetku ofenzive iznenadeni, partizanska vojska še neizkušena in neusposobljena za vojskovanje s takšnim sovražnikom, je imela narodnoosvobodilna vojska razmeroma malo izgub. Posamezne enote so se bolj ali manj organizirano, v glavnem pa nepovezane med seboj, umaknile na Trnovsko planoto in se tudi tam, izkoriščajoč razsežnost gozdov in kraško razjedenost tal, uspešno izogibale sovražnikovim udarcem. Mnogo borcev in bork, zlasti deklet, starcev in telesno šibkih, ki jih je brezbrežni val vseljudske vstaje zajel v partizansko vojsko, je ob tem iznenadnem in naglem ter tudi nepričakovanem sovražnikovem sunku izgubilo iluzije, da je svoboda že tu in da nemški okupator ne more več dosti, in se razšlo po domovih.

Drugi del svojih ofenzivnih operacij je II. SS tankovski korpus usmeril v Brkine, Istro in v neposredno okolico Reke.

Z operacijami v Brkinih, Istri in v neposredni okolici Reke je II. SS tankovski korpus, katerega štab so premestili iz Vidma na Opčine pri Trstu, začel 2. Oktobra zgodaj zjutraj. Okrepljena 1. SS-tankovsko-grenadirski polk in 21. tankovsko-grenadirski polk sta pod poveljstvom štaba 44. divizije, ki se je premestil iz Gorice v Lipico na Krasu, prodirala s črte Trst—Kozina v notranjost Istre, da bi ustvarila obroč Bazovica—Novigrad—reka Mirna—Buzet—Kozina—Bazovica, 211. grenadirski polk jima je pri Trstu varoval hrbet, pomorske sile pa so ustvarile zahodni del obroča na morju. Vzhodneje sta okrepljeni 901. šolski tankovsko-grenadirski polk in 132. grenadirski polk pod poveljstvom štaba 71. divizije v Sežani ustvarjala nov obroč, ko sta s črte Kozina—Ilirska Bistrica prodirala v Brkine in proti Reki ter Klani, medtem ko je 194. grenadirski polk iz Reke ustvarjal južni del obroča.

Od slovenskih partizanskih enot je bila v prvem obroču le kakšna manjša enota, vse večje enote so bile v drugem obroču: istrska brigada pri Podgorju v Istri, tržaška brigada pri Prešnici, Šercerjeva pri Barki in brkinska pri vaseh Šturje in Javorje v Brkinih. Spadale so pod štab XIV. divizije, ki je imel z njimi le rahle zveze. Razen Šercerjeve brigade, ki je bila tudi najbolj aktivna, so vse enote sestavljali le novinci in niso imele niti najmanjših vojaških izkušenj. Zato jih je sovražnikov pritisk razpršil, hujše izgube sta utrpela le dva bataljona brkinske brigade, ki sta se pri Studeni gori nameravala prebiti čez železnico in oditi na Mašun, pa sta zadela na oddelke 132. grenadirskega polka in imela mrtve ter ranjene. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja je te enote ukinilo, njihovo moštvo porazdelilo med druge in za to območje ustanovilo istrski odred.

Poleg teh glavnih ofenzivnih operacij je sovražnik ves čas in tudi pozneje prirejal v Slovenskem primorju tudi manjše hajke, ki jih tu seveda ne morem niti naštetih niti opisovati. Toda ves bolj severni del pokrajine je ostal osvobojen še vsaj ves oktober 1943. Zlasti svobodno je bilo območje med Bovcem, Tolminom in Čedadom, ki so ga po njegovem središču imenovali »kobariška republika«. Povsem svobodno je bilo še tudi območje Cerknega in Goriških Brd.

Naj poudarim, da ta ozemlja niso ostala dalj časa svobodna zato, ker nemškemu okupatorju ne bi šlo za to, da jih očisti in na njih vzpostavi svoje postojanke. Tega takrat ni mogel storiti. Lahko bi domnevali, da je npr. t. i. kobariška republika obstajala dalj časa zaradi tega, ker je bila nekoliko bolj oddaljena od prometnih poti. Toda neki vir poroča, da je Hausser že v začetku oktobra 1943 naročil poveljniku 162. turkestarske divizije, naj jo uniči. Branila jo je le ena partizanska brigada. Poveljnik divizije mu je odgovoril, da tega ne more storiti, ker bi za to nalogo potreboval vso divizijo, ki je takrat imela okrog 15.000 vojakov.

S temi, sicer skopo opisanimi sovražnikovimi ofenzivnimi operacijami, se je končalo obdobje splošne ljudske vstaje, tega najbolj zanimivega in najbolj razgibanega obdobja v razvoju narodnoosvobodilne borbe v Slovenskem primorju.

DOKONČNO IZOBLIKOVANJE PARTIZANSKE VOJSKE IN NJENO BOJEVANJE*

Po nemški ofenzivi jeseni 1943 je bila partizanska vojska precej oslABLJENA; njeno moštvo je bilo za približno četrtino manjše, vendar njena udarna moč kljub temu ni bila toliko oslABLJENA. V primerjavi z obdobjem pred italijansko kapitulacijo pa se zmanjšala njena bojna sposobnost, saj so večino moštva sestavljali novi mobiliziranci, ki so bili brez izkušenj v partizanskem bojevanju. Kljub temu so jo poveljstva takoj po ofenzivi usmerila v operacije za vnovično zavzete izgubljenih osvobojenih območij. Ker okupatorju z ofenzivo ni uspelo uničiti partizanske vojske, je moral svoje nadaljnje ravnanje na območju operacijske cone Jadransko primorje prilagoditi danim razmeram. Pod svojim nadzorom je skušal ohraniti predvsem naselbinske zgojitve okoli mest in prometno najpomembnejše smeri. Zunaj teh razmeroma ozkih območij so se izoblikovala tri velika območja, ki jih je nadzorovala partizanska vojska, in to na Dolenjskem in Notranjskem ter južnem Primorskem, kjer je bilo operativno območje 7. korpusa NOV in POJ, v srednji in severni Primorski ter na desnem bregu Save na Gorenjskem, kjer je deloval 9. korpus, ter območje IV. operativne cone na Kamniškem in zahodnem Štajerskem ter vzhodnem Koroškem in na Pohorju. Vsako od teh območij je bilo specifično, z različnimi dejavniki, ki so zahtevali različen razvoj in različno delovanje osvobodilnega gibanja in tudi njegove oborožene sile.

Na teh treh operativnih območjih je vojaške naloge enot ob pomoči političnih organov gibanja usklajeval in vodil Glavni štab NOV in POS, hkrati pa je razvijal tudi svojo organiziranost in posebne enote. Po imenovanju julija 1943 je na položaju poveljnika slovenske partizanske vojske več kot leto ostal Franc Rczman - Stane. Bil je sposoben in med borci priljubljen vojaški poveljnik, ob tem pa ni posegal v strateško-politične zamisli političnega vodstva glede uporabe in razvoja partizanskih sil. Po svojem položaju je postal tudi član najožjega političnega organa KPS. Zato je bila njegova smrtna nesreča pri preizkušanju orožja 7. novembra 1944 v Beli krajini velika izguba. Za njegovega naslednika je Vrhovni štab imenoval nekdanjega načelnika Glavnega štaba Dušana Kvedra - Tomaža. Pomembna politična komisarja slovenske partizanske vojske v tem obdobju sta bila Boris Kraigher in Boris Kidrič; drugi je to funkcijo prevzel v ključnem obdobju vojne, med jesenjo 1944 in pomladjo 1945. Glavni štab je v skladu z razvojem in namenom, da bi partizanska vojska prerasla v redno državno vojsko, razvil vrsto služb in oddelkov, vendar se na gosto zasedenem slovenskem ozemlju ta pretvorba ni mogla razvijati v enakem tempu kot v osvobojenem vzhodnem delu države.

V tem razvoju je bila zelo pomembna uvedba vojaških činov, najprej za poveljnike, potem pa tudi za politične komisarje. Čine je podeljeval izključno Vrhovni štab. V generalske čine je bilo povišanih šest v NOV in PO Slovenije delujočih poveljnikov: Franc Rozman - Stane, Dušan Kveder - Tomaž, Jaka Avšič, Lado Ambrožič - Novljan, Karel Marčič in Ivan Maček - Matija (kot načelnik Ozne za Slovenijo), poveljniki korpusov in cone, med katerimi so bili najvidnejši operativni poveljniki (Jože Borštnar, Stane Potočar, Franc Poglajen, Peter Stante, Mile Kilibarda), pa so dobili čin polkovnika.¹

* Tone Ferenc, Damijan Guštin: Dokončno izoblikovanje partizanske vojske in njeno bojevanje. V: Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 727–738. Glej tam naveden seznam citirane literature na str. 1414–1506.

1 Guštin, Vloga in pomen oborožene sile, str. 476; Komandant Stane, str. 418–419; Stepančič, Organizacioni razvoj GŠ NOV i POS, str. 56–66.

Bojna operativna dejavnost NOV in POS

Operacije 7. korpusa na Dolenjskem in Notranjskem so bile po nemški ofenzivi osredotočene na točke, na katerih so v notranjosti pokrajine ostajale okupacijske sile: enote korpusa so si prizadevale pretrgati poti Ljubljana—Novo mesto—Brežice in Ljubljana—Kočevje, napadale pa so tudi železniško progo Ljubljana—Postojna. Že 12. novembra 1943 so začele napadati najpomembnejšo postojanko v pokrajini, Novo mesto. Obleganje Novega mesta se je nadaljevalo po neuspešnem napadu na drugo najpomembnejšo postojanko zunaj Ljubljane, tj. na Kočevje, med 9. in 12. decembrom 1943. S silami samo dveh divizij — 18. divizija je namreč 20. novembra odšla v Gorski Kotar, kjer je izvajala akcije na črti od Gornjega Jelenja proti Vrbovskemu in napadla celo Ogulin — pa 7. korpus ni zmozel zaokrožiti osvobojenega ozemlja.²

Enote 9. korpusa so se pozimi 1943/44 šele konsolidirale in se zbirale v severnem delu Primorske. Korpusni štab je 32. (poznejšo 30.) divizijo usmeril proti zahodu; divizija je februarju 1944 prestopila Sočo in se dva tedna zadrževala v Beneški Sloveniji in Brdih, da bi spodbudila vnovično mobilizacijo v partizanske enote in utrdila moč narodnoosvobodilnega gibanja. Drugo divizijo, 31., je korpusni štab usmeril proti okrepljenim posadkam Slovenskega domobranstva v Polhograjskem hribovju ter proti šibkejšim nemškim postojankam, ki so bile v Poljanski in Selški dolini.³

V začetku leta 1944 je bila ena od prednostnih nalog slovenske partizanske vojske okrepitev narodnoosvobodilnega gibanja na Štajerskem. Ker je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja presodilo, da je tam kljub mobilizaciji v nemško vojsko mogoče pridobiti 20.000 borcev in s tem doseči tudi politične učinke, se je odločilo za odločno, vendar vojaško premalo domišljeno obliko okrepitev vojaških enot na Štajerskem — tja je v enem pohodu napotilo kar celotno najelitnejšo 14. divizijo. Ker naj bi slovenska partizanska vojska vpoklic na Štajerskem začela že spomladi, so sklenili divizijo tja napotiti že pozimi, ob še ugodnem vremenu. Zaradi slabih izkušenj s prečkanjem Save v Zasavju in Posavju so načrtovalci sklenili divizijo napotiti čez območje NDH. Izbranih 1112 dobro oboroženih borcev se je 6. januarja 1944 odpravilo na pot iz Bele krajine, približno 30 km vzhodno od Zagreba prečkalo Savo in se nastanilo na Kalniku. 30. januarja je štab divizije spremenil načrtovano pot in se namesto v Haloze usmeril na Kozjansko. Divizija z 945 borci je 7. februarja prečkala mejno reko Sotlo in se v novo zapadlem snegu takoj zapletla v spopade z alarmiranimi nemškimi silami. Štab divizije je vztrajal pri skupnem premiku proti središču Kozjanskega, s tem pa je nemškim silam, ki jih je vodil štab pod poveljstvom polkovnika von Treecka, omogočil, da so jih obkolile in jim tako onemogočile premik v Zasavje. Zato se je štab odločil za pot na Pohorje, ki ga je bilo mogoče doseči v dveh dnevnihih pohodih. Nemške sile, ki so se okrepile do trikratne moči divizije, so vedno bolj prevzemale pobudo. Divizija je 14. februarja zjutraj prispela na Konjiško goro, naslednjo noč pa se je morala obrniti proti zahodu, saj ji je bila pot na Pohorje zaprta. Med boji se je divizija umaknila na Paški Kozjak, od koder se je del borcev 17. februarja prebil na Pohorje, glavna divizija pa je nadaljevala pot južno od Kozjaka in se ustavila na Graški gori. Po neuspešnem preboju se je morala 21. februarja ves dan braniti na tamkajšnjem Ferganovem vrhu. Ponoči se je le prebila v okolico Zavodenj in Topolšice nad Šoštanjem, od tam pa sta se oba že precej oslabljeni dela divizije odpravila proti Zgornji Savinjski do—lini, vendar sta bila med potjo razbita v več delov. Nemške sile so sicer 25. februarja ustavile svojo operacijo, saj so presodile, da so divizijo uničile. In v resnici jim je uspelo ob izgubi približno 50 mož in 160 ranjenih divizijo oslabiliti na 40 % njenega moštva,

2 NOV na Slovenskem, str. 632–650.

3 Prav tam, str. 619–631.

vendar je bilo tudi to zaradi hude izčrpanosti le še omejeno bojno sposobno. Divizija je potrebovala več mesecev, da je znova postala upoštevanja vredna sila. Pohod divizije je bil za narodnoosvobodilno gibanje neuspešen, saj je ob velikih izgubah dosegel le preživetje enote; vzroki tega neuspeha so bili politično motivirane strateške odločitve, ki se jim vojaški poveljniki kljub dvomom niso zoperstavili, neustrezno poveljevanje enoti ter neupoštevanje možnosti hitrega poslabšanja vremenskih razmer. Tako so se partizanske sile na Štajerskem okrepile šele po več mesecih.⁴

Vojaška dejavnost slovenskih partizanskih enot je bila spomladi 1944 v Ljubljanski pokrajini usmerjena proti območju Grosuplje—Ribnica, na Primorskem pa proti območju med Logatcem in Idrijo. Toda že maja se je moral 7. korpus, ki se je znova okrepil na dve diviziji s sedmimi brigadami, preusmeriti na območje med Novim mestom in Stično. To območje so namreč v drugi polovici aprila zasedle nemške in domobranske sile in s tem vzpostavile zvezo med Novim mestom in Ljubljano. Po več kot mesec dni trajajočih bojih je 7. korpusu uspelo znova pretrgati povezavo med omenjenima območjema.⁵ Napadi 9. korpusa na postojanke ob cesti Logatec—Idrija in v Spodnji Idriji niso bili uspešni, okupatorjeve sile so aprila 1944 z operacijo »Untersberg« prevzele pobudo v srednjem delu Primorske, niso pa mogle preprečiti občasnega delovanja obeh divizij ob železniški progi Postojna—Sežana, v Vipavski dolini in na Gorenjskem.⁶ Enote IV. Operativne cone so s svojimi napadi okoli 1. maja (Velenje, Šoštanj, Zreče, Trnava) prvič opazno vznemirile okupatorske sile na Štajerskem.

Enote NOV in POS so 31. maja 1944 dobile tudi javni poziv Vrhovnega štaba NOPOJ k napadu na komunikacije, ta poziv pa je bil povezan s podporo načrtovanemu izkrcanju v Franciji. Že 4. junija so bili izdelani načrti, sredi meseca pa so borci obeh korpusov in operativne cone izvedli vrsto napadov na železnice. Borci 7. korpusa so 12. junija porušili Štampetov most na progi Ljubljana—Postojna, borci 9. korpusa pa most pri Avčah na progi Jesenice—Gorica, med 29. junijem in 2. julijem pa železniško progo v Baški grapi. Na Štajerskem so enote IV. operativne cone poškodovale predor pri Lipoglavu. Septembra so enote 7. korpusa in IV. operativne cone v operaciji Ratweek, ki je bila dogovorjena z zavezniki, delno uničile še most čez Savo pri Pogoniku in most pri vasi Sava, tako da so progo obnavljali do februarja 1945. Konec septembra je 18. divizija znova porušila Štampetov most. V poletni ofenzivi julija in avgusta 1944 so sile obeh vodstvenih štabov za uničevanje tolpe brez posebnih uspehov operirale na Cerkljanskem, v Trnovskem gozdu in na Škofjeloškem.⁷

Konec julija 1944 je IV. operativna cona začela operacijo za vzpostavitev širšega osvobojenega ozemlja v odročni Zgornji Savinjski dolini. Po začetni osvojitvi štirih postojank se je osvobojeno ozemlje širilo od Solčave do Mozirja in v dolino Drete, delno pa tudi v Tuhinj; septembra se je z osvojitvijo Mozirja razširilo do Polzele. Tedaj je obsegalo približno 500 km² ozemlja. Avgusta so enote IV. operativne cone osvobodile tudi nadzorovano, na pol osvobojeno območje na Pohorju, sredi septembra na Kozjanskem, podobno pa je bilo tudi v Moravški dolini. Njene enote so zato jeseni lahko razširile svoje operativne dejavnosti na Koroško in čez Dravo na območje Kozjaka.⁸

Jeseni 1944 je bila slovenska partizanska vojska prisiljena v obrambo svojih osre-

4 Ambrožič, Pohod štirinajste; NOV na Slovenskem, str. 654–669; Ževart, O pohodu štirinajste, str. 303–312.

5 Ambrožič, Petnajsta divizija, str. 250–273; Štepančič, Ofanzivna dejstva 7. korpusa, str. 28–43

6 Klanjšček, Deveti korpus, str. 93–113; NOV na Slovenskem, str. 711–713.

7 NOV na Slovenskem, str. 726–730, 735–741, 750–752; Klanjšček, Deveti korpus, str. 115–133; Ambrožič, Petnajsta divizija, str. 273–281.

8 NOV na Slovenskem, str. 752–768; Teropšič, Kozjanski odred, 1, str. 57–117; Ževart, Svobodna partizanska ozemlja na Štajerskem, str. 167–199.

dnjih območij, saj se je pritisk okupatorjevih enot, pa tudi število njihovih vojakov zaradi povečevanja strateškega pomena prehodnega slovenskega ozemlja stalno krepil; po partizanskih obveščevalnih podatkih je do zime 1944/45 moč okupatorske vojske dosegla 122.000 mož v 675 postojankah. Glavni štab NOV in POS je sicer predvideval nadaljevanje napadov na glavne prometne smeri, vendar so bile partizanske enote za to prešibke.

Kljub okrepitvi z dvema štajerskima brigadama 7. korpus v Ljubljanski pokrajini ni mogel uspešno izvesti operacije na območju južno od Save med Ljubljano in Zidanim Mostom. Nasprotno, nemške sile so iz okolice Stične prodirale proti Novemu mestu in začele vdirati v Suho krajino in dolino Krke, novembra tudi v Belo krajino. Vnovični napad 7. korpusa na Kočevje od 18. do 20. novembra 1944 je le začasno spremenil njegovo nalogo obrambe Suhe krajine, Kočevskega roga in Bele krajine. Decembrska ofenziva »Snežni meteže« (»Schneegestber«) je korpus potisnila v Suho krajino, boji za to območje pa so potekali še vso drugo polovico januarja 1945. Za ustavitev nadaljnjega prodiranja nemških in domobranskih sil so enote korpusa tam vzpostavile utrjeno linijo.⁹

Zaradi ukazanega premika dveh brigad na Dolenjsko je oslABLJENA IV. operativna cona s tremi brigadami in odredi lahko le branila osvobojena ozemlja, občasno tudi aktivno. Nemške sile so novembra 1944 najprej zasedle Pohorje, potem pa so med 1. in 15. decembrom s približno 7000 vojaki napadle osvobojeno območje v Zgornji Savinjski dolini, ga osvojile ter civilne organe in vojaške enote prisilile k umiku v Zasavje. Skoraj sočasno, 10. decembra, so nemške sile začele operacijo čiščenja na Kozjanskem in do konca meseca osvojile tudi tamkajšnje osvobojeno ozemlje. Že konec meseca so operacijo nadaljevale v Zasavju, v smeri proti Savi, tam pa sta vanjo zašli tudi obe brigadi, ki sta se vračali iz Dolenjske. Zaradi izgub teh ozemelj in borcev so bile enote IV. operativne cone potisnjene v defenzivo in boj za lasten obstoj.¹⁰

Na Primorskem je 9. korpus jeseni 1944 še skušal odstraniti postojanke v Polhograjskem hribovju, potem pa je bil vedno bolj prisiljen v obrambo območja med Vipavsko dolino in Cerkljanskim, saj je Globočnikov vodstveni štab za uničevanje tolpa (ali tudi oba) vse pogosteje začenjal nove ofenzivne operacije, da bi na ta način obvladal in zavaroval komunikacije v Soški dolini in cesto Postojna—Gorica. V takih razmerah je bilo prizadevanje korpusa, da si ohrani oziroma odpre preskrbovalne poti skozi Poljansko dolino na Gorenjsko ali v Furlanijo, nujno za preživetje enote. Oktobra 1944 je okupator izvedel ofenzivno operacijo v Trnovskem gozdu, decembra je operiral v Brdih in Beneški Sloveniji, izvedel pa tudi tri tedne trajajočo operacijo, s katero je želel potisniti sile korpusa iz Trnovskega gozda v Vipavsko dolino in jih tam uničiti. Januarja 1945 so sledile tri faze operacije »Rübezahk« na Trnovski planoti, Banjšicah in Vojskarski planoti in številčno precej oslabilе enote korpusa.¹¹

Številčno stanje partizanske vojske

Število borcev NOV in PO Slovenije se je od zime 1943/44 do zime 1944/45 nenehno povečevalo. Stalna krepitev partizanske vojske je tako po eni strani kazala na vedno bolj popolno mobilizacijo na osvobojenih in polosvobojenih območjih na Dolenjskem, Notranjskem, Gorenjskem in Primorskem, po drugi pa tudi na širjenje mobilizacije na nova območja na Štajerskem, kjer je bila ta sicer še vedno v znamenju prostovoljnega vključevanja v partizansko vojsko. Čeprav so mobilizacijo na območjih pod nadzorom gibanja izvajali civilni in zaledni vojaški organi, je bilo na območjih, ki jih je nadzoroval

⁹ NOV na Slovenskem, str. 774–784, 890–896.

¹⁰ NOV na Slovenskem, str. 790–797, 896–906. 118;

¹¹ Prav tam, str. 784–790, 879–890; Klanjšček, Deveti korpus, str. 313–386.

okupator, nujno sodelovanje z brigadami, saj so te morale zavarovati območje mobilizacije, pogosto pa so jo izvajale v povezavi s preskrbovalnimi nalogami.

Na območju 7. korpusa je bilo pridobivanje novih borcev dokaj težavno; velik del tistih, ki so bili pripravljene vstopiti v partizanske enote, se je v njih bojeval že od jeseni 1943, velik odstotek vojaško sposobnega prebivalstva pa je bil zaradi uvedene vojaške obveznosti v operacijski coni Jadransko primorje v Slovenskem domobranstvu, na delu v Nemčiji oziroma v delovnih enotah TODT. Brez sicer težavnega prihoda številnih mobiliziranih obveznikov s Štajerskega od poletja 1944 naprej bi bile tamkajšnje partizanske enote hitro oslabele, tako pa je 7. korpusu vendarle uspelo ohranjati približno 12.000 borcev.¹²

Na območju 9. korpusa je enotam tega korpusa uspelo z mobilizacijo nadomestiti izgube in se sredi leta 1944 celo okrepiti; nove borce je bilo mogoče pridobiti predvsem še na podeželju in v gorenjskih industrijskih središčih, pa tudi v južnem delu Primorske. Vanj se je prostovoljno vključil tudi del italijanskega delavskega prebivalstva iz Trsta in Tržiča. V prvi polovici leta je imel korpus približno 6000 borcev, jeseni se je njihovo število povečalo na 9000, pozimi 1944/1945 pa že na 12.660 borcev. Zaradi hudih in izčrjavajočih bojev se je njihovo število občutno zmanjšalo v zadnjih dveh mesecih vojne.¹³

Operativno območje IV. operativne cone je postalo poglobitno območje za mobilizacijo v NOV in PO Slovenije. Iz zahodnega dela Štajerske, s Kozjanskega, celjskega in podpohorskega območja se je od maja do konca oktobra 1944 v partizanske enote vključilo približno 14.000 moških, od teh pa so jih približno 8500 napotili čez Savo v 7. korpus. Enote IV. operativne cone so se povečale na 8000 moških, vendar so bile v primerjavi z moštvom obeh korpusov še vedno slabše oborožene.¹⁴

Hkrati s povečevanjem števila partizanskih enot se je vedno bolj spreminjala tudi njihova sestava. Vedno večji je bil delež starejših in zelo mladih vojakov, zato se je zmanjševala kakovost moštva in bojna sposobnost enot, stanje pa se je s spreminjanjem vojske prostovoljcev v vojsko mobilizirancev še poslabševalo. Sistem urjenja rekrutov je bil sprva vzpostavljen šele v najbolj osnovni obliki, kot nekajdnevno urjenje. V partizanski vojski se je zdaj pojavljala množična nedisciplina, ki se je kazala v številnih dezerterskih; ta so bila toliko lažja, ker je okupator omilil ukrepe proti tistim pripadnikom partizanskih enot, ki so se mu vdali.¹⁵

Izoblikovanje vojaške organiziranosti partizanske vojske

Organizacijski razvoj partizanske vojske je bil tesno povezan z namenom osvobodilnega gibanja, da partizansko vojsko preoblikuje v razvito vojaško organizacijo. Osnovne vojaške enote so vse obdobje ostale približno iste, le da so se okrepile. Korpusa in tudi operativno cono, ki se kljub napovedim poletja 1944 o ustanovitvi korpusa ni razvila v to formacijo, so predstavljala operativna in hkrati teritorialna poveljstva. Operativna vojska je bila razdeljena v divizije z najmanj tremi brigadami, ki so bile osnovne operativne enote; po številčnosti so ustrezale bataljonski formaciji (približno 600 vojakov), po ognjeni moči pa so še zaostajale, saj niso imele dovolj avtomatskega in težkega orožja. Predpisom o formaciji in oborožitvi, ki jih je izdajal tudi Vrhovni štab NOV in POJ, ni bilo mogoče zadostiti. Z orožjem za ognjeno podporo je bila opremljena artilerijska oziroma t. i. težka četa (minometi, metalci min, protitankovske puške, težke strojnice) ali neposredno

12 AS 1851, š. 35, Številčna stanja 1944–1945

13 Prav tam; Klanjšček, Deveti korpus, str. 471.

14 AS 1851, š. 35, Številčna stanja 1944–1945; Ževart, Največji razmah NOB na Štajerskem, str. 85–93.

15 Ambrožič, Petnajsta divizija, str. 327–331.

divizijski topniški divizion oziroma korpusna artilerijska enota (1. slovenska artilerijska brigada v 7. korpusu, artilerija 9. korpusa). Da bi povečali udarno moč partizanske vojske, so jeseni 1944 ustanovili divizijske jurišne bataljone, elitne enote, ki so jih sestavljali izjemno disciplinirani prostovoljci, opremljene pa so bile predvsem z avtomatskim orožjem.¹⁶

Preskrba partizanske vojske

Povečano število borcev partizanske vojske je zahtevalo tudi postopno ureditev njihove preskrbe, tudi zato, da bi preprečili samovoljno jemanje hrane pri prebivalstvu. Za prehrano so skrbele predvsem gospodarske komisije, katerih naloga je bila v sodelovanju z oskrbovalci v enotah (intendanti) preskrbeti hrano za enoto na določenem območju. Enote so odvzeto oziroma pridobljeno hrano plačevale bodisi z denarjem, pogosteje pa s potrdili ali denarnimi boni. Zaplomba (konfiskacija) živil prebivalstvu je bila načelno prepovedana, dovoljena pa le na podlagi sodbe vojaškega sodišča. Preskrba s hrano je bila eno izmed najtežje obvladljivih vprašanj in je močno zavirala krepitev partizanskih enot. Kmečko prebivalstvo, pri katerem so vojaške enote dobivale večino potrebne hrane, je bilo vedno bolj izčrpano, tudi zaradi okupatorjevih ropanj in uničevanja. Na vseh nadzorovanih območjih je okupator odpravil zagotovljeno preskrbo (aprovizacijo). Tudi stalež živine se je v teh razmerah nenehno zmanjševal, tako da je leta 1945 dosegal le še tretjino predvojnega.

Nova vira hrane, ki jo je moralo zagotoviti osvobodilno gibanje za svojo oboroženo silo, sta bila predvsem pomoč zaveznikov (zaradi oddaljenosti in letalskega dovoza je bil ta vir sicer manj pomemben) ter preskrba zunaj ozemlja, ki so ga obvladovale partizanske enote. Ob sodelovanju italijanskih odporniških enot je bila pomembna prehranska baza, vsaj za 9. korpus, sosednja Furlanija. Partizanske sile so skušale na manj dostopnih delih gorenjske ravnine, v okolici velikih okupatorjevih postojank in na Štajerskem preskrbeti hrano tudi z vojaškimi akcijami.

Glavni štab je skušal standarizirati prehrano borcev partizanske vojske in jim zagotoviti vsaj minimalne tri obroke na dan. Toda taki predpisi so bili le delno uresničljivi; predvsem med večjimi okupatorjevimi ofenzivami je bila preskrba oziroma prehrana partizanske vojske pogosto zelo improvizirana in nezadostna.¹⁷

Zdravstvena oskrba in mreža partizanskih bolnišnic

Prvo leto bojov, ko še ni bilo večjega števila ranjenih in obolelih, je partizanska vojska ob pomoči zdravstvenega osebja, ki je sodelovalo v odporniškem gibanju, še lahko uporabljala obstoječo zdravstveno mrežo. Kmalu pa so okupatorjev poostren nadzor nad zdravstvenim osebjem in bolnišnicami, večje število borcev in načrtovan razmah partizanske vojske vodstvo osvobodilnega gibanja prisilili k snovanju lastnega zdravstvenega sistema. Že poleti 1942 so partizanske enote začele v odmaknjenih krajih graditi skrivne objekte — bolniške barake, v katere so namestili ranjene in obolele pripadnike partizanskih enot. Zdravili so jih zdravniki, ki jih je odporniško gibanje v Ljubljani prve pridobilo za odhod v partizanske enote. Graditev skritih zdravstvenih objektov — po večini so bile to lesene barake, skrite na odročnih gozdnatih območjih Krima, Kočevskega roga — se je

¹⁶ Klanjšček, Deveti korpus, str. 169–260; Ambrožič, Petnajsta divizija, str. 315–389, 522–537; Petelin, Enaideseta divizija, str. 263–351; Pogumni fantje.

¹⁷ Ferenc, Landwirtschaft und Ernährung, str. 56–87; Mikuž, Partizansko gospodarstvo, str. 196–202; Stepančič, Partizansko gospodarstvo in oskrba, str. 172–424, 581–691.

razvila v doktrino, ki jo je partizanska vojska ohranila do konca vojne. Zaradi nevarnosti odkritja so bolnišnice zavarovali s strogo konspiracijo in kamufliranjem. Res so okupatorjeve enote odkrile le nekaj takih objektov, v nekaj primerih s tragičnimi posledicami, saj so ranjence, ki so jih našle v njih, pobile.

Leta 1942 so nastale Slovenska centralna vojna partizanska bolnica, ki je imela v 13 objektih v Rogu 700 ležišč in je delovala do konca vojne, ter bolnišnice na Gorjancih, Snežniku, Kočevskem, leta 1944 pa še v Brkinih. Njihova skupna zmogljivost je bila 1964 ležišč. Iz sanitetnih postaj, ki jih je sanitetni odsek spomladi 1943 ustanovil na Primorskem, sta na območju 9. korpusa nastali dve večji partizanski bolnišnici, Franja na Cerkljanskem, ter bolnišnica Pavla v Trnovskem gozdu, nekaj manjših bolnišnic pa je nastalo tudi v Brdih in na Gorenjskem. Na Štajerskem je bilo zaradi nevarnosti odkritja največ manjših podzemnih bolniških barak, po večini zgrajenih leta 1944, in to na Pohorju, Bohorju, Savinjskih planinah in na Moravškem.¹⁸ Edina civilna bolnišnica je delovala v Kanižarici, sicer pa je bilo civilno prebivalstvo prisiljeno odhajati v bolnišnice v središčih pod okupatorjevim nadzorom in uporabljati oslABLJENO zdravstveno mrežo, kolikor je je še ostalo v mestih in na podeželju. Zdravniki v vojaških enotah so zato pogosto zdravili tudi civilno prebivalstvo.

Približno 30 zdravnikov, kolikor jih je delalo v vojaških bolnišnicah, se je spopadalo s prenatrpanostjo, pomanjkanjem zdravil in improviziranimi delovnimi razmerami, kljub temu pa so bili zdravstveni dosežki dobri. Veliko jim je pomagala zavezniška pomoč v zdravilih; med drugim so zdravniki dobili tudi prve doze antibiotikov. Tudi občasna evakuacija najhuje ranjenih partizanov v južno Italijo (približno 1200), kjer so jih zdravili v zavezniških bolnišnicah ter v bolnišnicah NOV in POJ, je razbremenila skrivne bolnišnice v Sloveniji.

Večino ranjencev in obolelih je leta 1944 oskrbela in v bolnišnice napotila saniteta v operativnih enotah; v četah in bataljonih so bili po navadi bolničarji, v brigadah pa praviloma zdravniki. Divizije so vzpostavile premične bolnišnice, v katerih so se zdravili laže ranjeni in bolniki. Zdravstvena služba se je najdosledneje bojevala proti nevarnosti epidemij nalezljivih bolezni, predvsem tifusa in paratifusa. Zaradi tega so vzpostavili sistem razuševalnih in antiskabičnih postaj, da bi preprečili vnos tifusa iz Bosne, pa celo »sanitarni kordon« na Kolpi.¹⁹

Zaledna vojaška oblast in zaledne enote

Leta 1944 se je najhitreje krepila zaledna vojaška oblast. Najprej so jo uvajali na območjih, ki sta jih trajno obvladovala NOV in POS. Njeni organi, ki so jih sestavljali krajevna poveljstva (»komanda mesta«), območna poveljstva (»komanda vojnega področja«) in dve korpusni poveljstvi, delovne enote (delavnice, delavski bataljoni), preskrbovalne in prevozne enote, so opravljali večino neoperativnih vojaških nalog, predvsem mobilizacijo, oskrbovanje, vojaško pomembno obrtno proizvodnjo in popravila. V njene enote so razporejali predvsem tiste borce, ki niso bili sposobni za operativne enote, vendar so se krepile tudi na račun izogibanja operativnim enotam. Zaledne enote so po številčnosti dosegale tretjino celotne sestave, občutno pa se niso zmanjšale niti po občasnih kampanjah premestitve borcev v operativne enote.²⁰

¹⁸ Mikuž, Partizanska saniteta, str. 35–323; Kalinšek, Zdravljenje ranjencev, str. 13–177.

¹⁹ Mikuž, Partizanska saniteta, str. 35–323.

²⁰ NOV na Slovenskem, str. 844–846; Klanjšček, Deveti korpus, str. 215–222; Požun, Zaledna vojaška oblast, str. 157–188.

Že spomladi 1944 se je od partizanske vojske vsaj formalno ločila policijsko-varnostna funkcija. 1. marca 1944 je bila ustanovljena Vojska državne varnosti (VDV), njena naloge pa so bile vojaško-policijske operacije proti oboroženim formacijam, ki so sodelovale z okupatorjem, zavarovanje partizanskih enot in izvajanje posebnih operacij. Na vsakem od treh osnovnih operativnih območij je bila spomladi oz. avgusta 1944 ustanovljena ena brigada VDV. Po ustanovitvi Korpusa ljudske obrambe Jugoslavije, ki je imel enake naloge, so enote VDV avgusta 1944 prešle v njegovo sestavo kot posebna divizija, v katero je bilo kot 4. brigada vključeno tudi moštvo kurirskih postaj, ki je kljub hitremu uvajanju radijskih zvez v vojaške enote do ravni brigad ostajalo najpomembnejše civilno in vojaško omrežje za zveze.²¹

Vključitev slovenske partizanske vojske v jugoslovansko armado

Čeprav je bila partizanska vojska v Jugoslaviji ena vojaška organizacija, razdeljena na več avtonomnih poveljstev, se je zaradi vzpostavljanja federativne državne ureditve, predvsem pa zaradi prizadevanja, da bi odporniško gibanje postalo naslednik jugoslovanske državne kontinuitete, postavljalo vprašanje prihodnje organizacije oboroženih sil Jugoslavije.

Tehnične možnosti, predvsem stalne radijske zveze so Vrhovnemu štabu omogočale neposredno strateško poveljevanje NOV in POS. Od julija 1943 je poveljnik Vrhovnega štaba Josip Broz - Tito sam imenoval najvišje vojaške funkcionarje, in to ne samo v Glavnem štabu NOV in PO Slovenije, ampak tudi v njegovih korpuzih in divizijah, saj so bile te enote del enotne organizacijske sheme. Vse to pa ni izključevalo pogostega, celo rednega posvetovanja z vodilnimi slovenskimi političnimi telesi o kadrovskih rešitvah. Jeseni 1944 je bilo poenoteno področje vojaškega sodstva, organizacijske in formacijske ureditve, uvedeno je bilo centralizirano podeljevanje činov častnikom, najprej za vojaške poveljnike, po tem pa tudi za politične komisarje. Vrhovni štab je pogosteje posegal tudi v operativno načrtovanje in izvedbo večjih operacij slovenske partizanske vojske, čeprav ti posegi zaradi oddaljenosti in neprimerljivosti ali nepoznavanja razmer niso bili vedno ustrezni.²²

Samostojnost slovenske partizanske vojske se je vedno bolj kazala samo v uporabi slovenskega jezika kot jezika poveljevanja in vodenja, kar je slovenski delegaciji takoj po drugem zasedanju Avnoja v Jajcu 1. decembra 1943 s svojo besedo zagotovil Josip Broz - Tito.²³

Na tem zasedanju, ki je politično zavezujoče uveljavil federalno ureditev prihodnje jugoslovanske države, sicer niso govorili o vojaški ureditvi prihodnje državne skupnosti. Simptomatično pa je, da je slovenska delegacija (Jaka Avšič, menda samoiniciativno) načela tudi vprašanje vojske, sicer v zakriti obliki, namreč kot vprašanje o rabi slovenskega jezika v prihodnji jugoslovanski vojski. Vodilna politična in vojaška osebnost je na to jasno, a neobvezujoče odgovorila, da slovenskemu narodu ta pravica sicer pripada, vendar bodo najprej potrebni prehodni ukrepi za centralizacijo države, s katerimi bodo prepričali zaveznike, da ta državna skupnost ne bo razpadla, ta odgovor pa segel prek vprašanja jezika. Takšno stališče je nakazovalo, da je po mnenju vodilnih najprimernejša nova vojaška organiziranost enovita jugoslovanska armada, to pa se je precej razlikovalo od dotedanjega razumevanja jugoslovanske vojske kot skupka posameznih nacionalnih

21 Vresnik-Jerkič, Prva brigada VDV — NO; Vresnik, Druga brigada VDV — NO; Vresnik, Tretja brigada VDV — NO.

22 AS 1851, šk. 41, depčše.

23 Guštin, Vloga in pomen oborožene sile, str. 475–476.

armadnih delov. Glavni štab NOV in PO Slovenije je pol leta po tem pogovoru v vojsko tudi uradno uvedel slovensko poveljevanje.²⁴ Kljub temu so prve zamisli o prihodnji organiziranosti jugoslovanske vojske izhajale iz ideje, da bi bila ta sestavljena iz nacionalnih armad, torej tudi slovenskega dela.²⁵

Povezovanje s sosednjo partizansko vojsko na Hrvaškem, NOV in PO Hrvaške, je temeljilo predvsem po konkretnih operativnih potrebah. Prvi stik sta vzpostavili aprila 1942. Stično območje med Kočevsko in Belo krajino na eni ter Gorskim Kotarjem in Vivodino na drugi strani je bilo edino pomembno območje, na katerem so skupne operacije izvajale tako slovenske kot hrvaške enote. Spomladi 1943 so v operacijah v Vivodini in Beli krajini skupaj delovale tri brigade, jeseni 1943 in pozimi 1943/44 je v izpraznjenem Gorskem Kotarju izvajala akcije 18. divizija, predvsem zato, da je ohranila strateško povezavo s hrvaškim partizanskim območjem. S tega območja se je na pohod odpravila tudi 14. divizija ter pozneje prešla na drugo stično območje v Zagorju in na Kozjanskem. Tam so se leta 1944 okrepili medsebojni stiki, vendar so jih nemške okupacijske sile in zlasti oborožene sile NDH vztrajno preprečevale. Po razširitvi partizanskih enot v Istri so se okrepili tudi stiki obeh vojska na območju slovenske Istre, vendar so bili ves čas manjšega obsega in pomena.²⁶

Veliki vojaški uspehi narodnoosvobodilne vojske, ki so jo poleti 1944 kot edino jugo-slovansko silo, ki se bojuje proti Nemčiji in fašizmu, priznali tako anglo-ameriški zavezniki kot Sovjetska zveza, ter osvoboditev Srbije in nekdanjega glavnega mesta Beograd, so sprožili povsem drugo dinamiko v političnem in vojaškem pogledu. Na območju od Beograda do juga Makedonije je bila izvedena mobilizacija vsega za boj sposobnega moškega prebivalstva, ustanovljene so bile številne nove vojaške enote. Ta proces je bil končan 1. januarja 1945 s preimenovanjem NOV in PO Jugoslavije v Jugoslovansko armado ter z reorganizacijo glavnine sil v vzhodnem delu države v tri armade. Tem se je dva meseca pozneje pridružila še četrta. Partizanska vojska je bila spremenjena v armado Demokratične federativne Jugoslavije. Hkrati so se spremenile tudi prednostne naloge operativnega delovanja Jugoslovanske armade — njena najpomembnejša naloga so bile sklepne operacije, preboj »sremske« in bosanske fronte, ki jo je med svojim umikom proti severozahodu vzpostavila nemška vojska. Močne partizanske sile v zaledju, na Hrvaškem, v Bosni in Sloveniji so bile po mnenju Vrhovnega štaba pomembna pomožna sila v zaledju okupatorske vojske, ki naj bi jih med operacijami za osvoboditev postopno vključili v obstoječe enote.²⁷

Ob vojaškem sodelovanju s Sovjetsko zvezo se je začelo tudi snovanje novega organizacijskega modela Jugoslovanske armade. Predvideno izhodišče je bila enovita vojska, v kateri se bodo vojaški obvezniki različnih narodnosti združili v enotno jugoslovansko silo po formuli »bratstva in enotnosti«; v resnici je bila v ozadju takšne organizacije delno zamisel o izenačevanju nacionalnih razlik, nastalih zaradi dotedanjih nacionalnih hipotek (srbskega nagnjenja k Mihailoviču, hrvaškega problema zaradi zločinov NDH oziroma ustašev), predvsem pa zamisel o vojaški sili, ki bi lahko zagotavljala varnost pri izvajanju daljnosežnega projekta preobrazbe v socialistično družbo.

Slovensko politično vodstvo si je v prvih mesecih leta 1945 previdno prizadevalo, da bi ohranilo, če že ne dejansko, pa vsaj navzven, nekaj značilnosti nacionalne armade, kot

24 AS 1670, fasc. 432/1, Zapisnik sestanka slovenske delegacije s tov. Titom dne 1. 12. 1943; Guštin, Vloga in pomen oborožene sile, str. 475.

25 Ferenc, Ljudska oblast, 3, str. 44.

26 Sunajko, Sodelovanje slovenske in hrvaške NOV.

27 Anič, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, str. 468–481; Klanjšček, Vloga NOV in PO Slovenije v zaledju, str. 138–144; Ferenc, Sklepne operacije, str. 110–135.

je bila NOV in PO Slovenije predstavljana do tedaj, s tem pa bi v svojih rokah ohranilo tudi več vzvodov moči. Vendar pri osrednjem vodstvu ni bilo razumevanja za takšna prizadevanja, tako da je Boris Kidrič skušal razočarane, sebe in druge potolažiti s formulo »sedaj ne, pač pa v perspektivi po osvoboditvi«. ²⁸ Tedaj je že intenzivno potekal proces poenotenja vojske, organizacijski načrt prihodnje vojske pa je od marca 1945 izdelovala in ga aprila končala posebna skupina pri generalštabu Jugoslovanske vojske. Po tem načrtu je bila predvidena vključitev slovenske partizanske vojske v dveh divizijah v teritorializirano 4. armado Jugoslovanske armade na območju Slovenije. ²⁹

NOV in PO Slovenije je formalno obstajala dalje, čeprav se je po ukazu generalštaba JA njen dotedanji Glavni štab 1. marca 1945 preimenoval v Glavni štab JA za Slovenijo. S tem je bila pravzaprav ukinjena NOV in PO Slovenije kot posebni sestavni del skupne armade. Tudi dejansko je NOV in PO Slovenije izgubila del svojih sil; 7. korpus je bil prerazporejen v 4. armado, čeprav še dolgo ni postal tudi njen organski del. Nakazovala se je tudi prerazporeditev 9. korpusa, vendar je bila izvedena šele med t. i. »tržaško operacijo«. Slovenske partizanske enote so vedno bolj delovale v okviru sklepnih operacij štirih armad Jugoslovanske armade, in to kot njihovi deli za frontno linijo. Šele v prvih dneh maja 1945 so slovenske partizanske enote prišle v stik z glavnino Jugoslovanske armade in tedaj je nAPOčil čas za njihovo dejansko reorganizacijo. ³⁰

Zavezniške misije in skupine ter zavezniška pomoč

Osvobodilno gibanje v Jugoslaviji se je bolj ali manj trdno prištevalo k protifašistični koaliciji, čeprav v praksi ni imelo enakega odnosa do njenih vodilnih dejavnikov. Tako je imelo s Sovjetsko zvezo prek Komunistične internacionale nenehno vsaj radijsko zvezo, z zahodnima zaveznicama pa je bila prva takšna zveza vzpostavljena šele marca 1943, ko sta ti iz Kaira tako k partizanom na Primorsko kot k četnikom v Polhograjsko hribovje napotili po tri radiotelegrafiste. Vendar je prva uradna vojaška misija k jugoslovanskim partizanom prispela šele maja 1943. Ob približevanju zavezniške fronte Italiji in ugotovitvi, da se v Jugoslaviji proti okupatorjem bojujejo samo partizani, se je povečal tako pomen jugoslovanskega ozemlja kot bojujočega se partizanstva. Zato so britanske službe za delovanje v sovražnikovem zaledju, zlasti »Special Operations Executive« (SOE), začele k večjim partizanskim enotam pošiljati vojaške misije in obveščevalne skupine, čeprav so jih do pomladi 1944 ohranile tudi pri četnikih.

Prva zavezniška oz. anglo-ameriška vojaška misija je v Slovenijo prispela konec junija 1943 pod vodstvom kanadskega majorja Williama Jonesa, ki je pred tem že dva meseca deloval na Hrvaškem. Aprila 1944 ga je nasledil stotnik ameriške vojske James M. Goodwin, tega pa januarja 1945 ameriški stotnik William S. Pears. Po razdelitvi skupne angloameriške vojaške misije (»Flotsam«) oktobra na dve misiji je ameriško od januarja 1945 vodil ameriški stotnik John Blatnik. Delo vseh anglo-ameriških vojaških misij v Sloveniji je leta 1944 usklajeval britanski podpolkovnik Peter Moore. Sovjetska vojaška misija je v Slovenijo prispela šele marca 1944, do decembra tega leta pa jo je vodil polkovnik Nikolaj Patrahajcev, za njim pa podpolkovnik Boris Bogomolov. Češkoslovaško vojaško misijo je od januarja 1945 vodil major Dalibor Korejs. Vse misije so bile akreditirane pri Glavnem štabu NOV in POS.

28 AS 1487, šk. 1, zapisnika sej CK KPS, 7. in 29. 3. 1945.

29 AVB Beograd, partizanska arhiva, šk. 25A, elaborat o reorganizaciji Jugoslovanske armade, april 1945; Novosel, Nikezić, Savezni sekretariat za NO, str. 54; Anič, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, str. 527.

30 Guštin, Komanda Slovenije 1945, str. 169–185; Klanjšček, Vloga NOV in PO Slovenije v zaledju, str. 139.

Načelno so imeli zavezniki svoje vojaške misije tudi pri partizanskih korpusih in operativnih conah. Ker sta bila Glavni štab NOV in PO Slovenije in štab 7. korpusa na istem območju, je bila skupna tudi anglo-ameriška vojaška misija, pozneje pa še sovjetska vojaška misija. Tako so bile zavezniške vojaške misije samo pri 9. korpusu (»Crayon«) in IV. operativni coni (»Cuckold«).

Poleg vojaških misij, katerih naloge so bile vzdrževati zveze med partizanskimi in zavezniškimi poveljstvi, gmotno pomagati osvobodilemu gibanju (zlasti z orožjem, strelivom, razstrelivom, zdravili itd.) ter usklajevati partizanske in zavezniške operacije, so bile na slovenskem ozemlju še različne druge zavezniške skupine s posebnimi nalogami, npr. obveščevalne, meteorološke, za vzdrževanje prometa na partizanskih letališčih, za pomoč sestreljenim zavezniškim letalcem (»A-Force«), za prodiranje v Italijo, Avstrijo (»Clowder«) in na Madžarsko ter druge. Konec januarja 1945, ko se je število zavezniškega osebja v Sloveniji že zelo zmanjšalo, je bilo na tem območju še vedno 59 zavezniških častnikov in vojakov.

Zaradi političnih in ideoloških razlik tudi odnos osvobodilnega gibanja do vseh zavezniških vojaških misij in skupin ni bil enak. Partizanski štabi in politični organi so bili namreč zelo naklonjeni sovjetskim misijam, nasprotno pa so se pojavili zapleti z anglo-ameriški misijami in skupinami: bile so nadzirane, dobivale so le izbrane obveščevalne podatke itd. Odnosi so se najbolj zaostрили po Titovem skrivnem odhodu v Moskvo septembra 1944, se izboljšali po obisku feldmaršala Harolda Alexandra v Beogradu februarja 1945 ter se znova zaostрили med t. i. tržaško krizo ob koncu vojne. Kljub temu sodelovanje ni bilo nikoli v celoti prekinjeno.

Zavezniško pomoč osvobodilnemu gibanju — zavezniki so jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju zagotovili približno četrtno vseh njegovih potreb — so na Primorsko začeli pošiljati maja, na Dolenjsko in Notranjsko pa avgusta 1943. Sprva so zavezniška letala material le odmetavala, predvsem na t. i. spuščališča, ki so bila v vseh slovenskih pokrajinah, razen v Prekmurju. Po ureditvi partizanskih letališč pri Podzemlju v Beli krajini in Nadlesku na Notranjskem pa so pomoč tudi dovažali z letali. S teh letališč so zavezniška letala prav tako odvažala ranjence in bolnike na zdravljenje v južno Italijo. Pristanke sovjetskih letal na že pripravljenem letališču pri Rečici ob Savinji na Štajerskem je pozno jeseni 1944 preprečila nemška ofenziva, med katero je padlo tudi nekaj članov zavezniških misij in skupin.

Osvobodilno gibanje v Sloveniji se je v zameno za zavezniško pomoč nekompromisno bojevalo proti skupnemu sovražniku, zbiralo obveščevalne podatke, sodelovalo pri nekaterih skupnih operacijah na strateške cilje, npr. na Južno železnico, ter reševalo sestreljene zavezniške letalce in ubežnike iz sovražnikovih ujetniških in drugih taborišč.³¹

SLOVENSKE NARODNOOSVOBODILNE BRIGADE*

Slovenske partizanske brigade niso bile edine vojaške enote v slovenski partizanski vojski. Niso bile niti največje enote te vojske. Vendar so bile med najpomembnejšimi dejavniki partizanskega bojevanja in so take ostale tudi v zavesti partizanskih borcev. Zato je tudi prav, da se ob petdesetletnici ustanovitve prvih brigad spomnimo organizacijskega razvoja vseh brigad v slovenski partizanski vojski.

1. Prvo leto slovenskega upora brez brigad

Med temeljnimi značilnostmi partizanskega bojevanja na Slovenskem v drugi svetovni vojni je tudi ta, da je slovenska partizanska vojska rastla postopoma od manjših enot do večjih, t.j. od partizanskih skupin in čet do divizij in korpusov. To pomeni, da v začetku ni bilo neke množične vstaje, v kateri bi takoj nastale velike enote. Zato ni bilo niti večjih osipov, v katerih bi izginile na hitro ustanovljene velike enote, kot se je zgodilo v nekaterih drugih jugoslovanskih pokrajinah. Kot bomo videli, je nekakšna izjema pri tem južna Primorska po italijanski kapitulaciji.

Postopna rast slovenske partizanske vojske, naslonjene na Osvobodilno fronto slovenskega naroda kot množično organizacijo in gibanje, ter utelešenje nove ljudske oblasti kot antipoda okupatorski oblasti in upravi je v letu 1941 in še prve tri mesece leta 1942 omogočala le ustanovitev in obstoj manjših: partizanskih enot — skupin, čet (bilo jih je 31) in bataljonov (bilo jih je 7). Zlasti iz političnih razlogov si je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo prizadevalo, da bi partizanske enote ustanovili na vsem slovenskem narodnem ozemlju in da bi to ozemlje tudi ves čas obvladovale. Vendar se to iz raznih razlogov, v katere se tukaj ne moremo spuščati, ni zgodilo in so nekatere pokrajine (Koroška, Prekmurje, Beneška Slovenija) precej časa ostale brez partizanskih enot.

Čeprav na Slovenskem prvo leto upora ni bilo partizanskih brigad, pa je bilo nekaj Slovencev že v letu 1941 vključenih v prvo jugoslovansko partizansko brigado. Ko so namreč v bosanskem mestu Rudo 21. decembra 1941. ustanovili 1. proletarsko brigado, s vanjo poleg srbskih in črnogorskih enot vključili tudi Slovensko partizansko četo »Ivan Cankar«, ustanovljeno v Užicah v začetku novembra 1941. iz slovenskih izgnancev. Ti so ostali v brigadi do jeseni leta 1942, ko so se vrnil v Slovenijo.

2. Nesporazum ali nevednost?

Konec marca 1942. je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v pripravah na t.i. spomladansko partizansko vstajo temeljito preuredilo slovensko partizansko vojsko za vse slovensko narodno ozemlje; to je bila tudi njena prva celovitejša preureditev. In do tedaj nepovezanih čet in bataljonov je 30. marca ukazalo ustanoviti dvanajst partizanskih odredov in jih povezati v štiri grupe odredov (prva za Gorenjsko, druga za zahodno Štajersko, tretja za Dolenjsko in Notranjsko in četrta za vzhodno Štajersko); dne 4. aprila pa je imenovalo vodilni kader za prve tri grupe odredov. Druga grupa odredov je nastala na Dolenjskem, odšla naj bi v zahodno Štajersko in tam tudi pomagala ustanoviti četrto grupo odredov. Zaradi njenega zapoznelega odhoda in zapletljajev na tej poti prek Gorenjske in deloma tudi Koroške niso ustanovili četrte grupe odredov. Pač pa so 25. junija iz tretje grupe odredov ustanovili še peto in je vsaka imela nekaj časa po tri odrede. Pravijo, da

* Svobodna misel, 11. sep. 1992, 30, št. 17, str. 15–18.

so okupatorske oblasti ujele na vlaku kurirja, ki je poveljstvu 2. štajerskega bataljona na Molnik nesel pošto in v njej tudi omenjeni odredbi za preureditev slovenske partizanske vojske. Poveljstvo tega bataljona — bivša španska borca komandant Franc Rozman-Stane Mlinar in politični komisar Dušan Kveder-Tomaž Poljanec — je medtem 5. aprila ustanovilo Prvo štajersko brigado. Ta je bila v času ustanovitve tretja narodnoosvobodilna brigada v Jugoslaviji in prva, ki je nastala brez neposrednega učinkovanja vrhovnega štaba NOPOJ. Kajti 1. in 2. proletarsko brigado je ustanovil vrhovni štab. Vendar se ime 1. štajerske brigade ni obdržalo dolgo, ker je glavno poveljstvo 20. aprila ukazalo, naj jo preimenujejo v drugo grupo odredov, sama brigada pa je to storila na prvomajski proslavi na Kremeniku. Čeprav so nato nesporazum med štabom brigade in glavnim poveljstvom odpravili, pa je ostalo še vedno nepojasnjeno, kako je moglo glavno poveljstvo trditi, »da partizanstvo nima v svoji terminologiji imena brigada«. To je namreč zapisal 20. aprila 1943. devet mesecev potem, ko je sredi julija 1941. v t.i. partizanskem zakonu samo zapisalo, da se partizanska armada deli tudi na brigade, in pet tednov po vrnitvi Edvarda Kardelja in Ivana Mačka it vrhovnega štaba NOPOJ, kjer sta bila navzoča pri ustanovitvi 1. proletarske brigade. Čudno se sliši tudi pojasnilo, »da položaj v Sloveniji še ni zrel za organizacijo manevrskih enot, kakršno pomeni brigada«, pa je vendarle že takrat 2. grupi odredov namenilo pravo manevrsko nalogo – pohod z Dolenjskega na Štajersko. Zato bi moglo glavno poveljstvo poleg odredov in grup odredov za pohod na Štajersko samo predvideti formiranje brigade, pa magari samo za čas pohoda. Treba pa je tudi vedeti, da je glavnega poveljstva takrat niso sestavljali ljudje z vojaškim znanjem, morda ga je imel nekaj dr. Aleš Bebler iz španske državljanske vojne, bil je namestnik komandanta, a je bil konec marca 1942. že na terenu, medtem ko so bili drugi člani še v Ljubljani. V pojasnilu ali opravičilu, kako so ustanovili brigado, sta Rozman in Kveder napisala tudi zelo pomembno ugotovitev, ki jo je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet včasih pozabilo, zlasti takrat, ko je kritiziralo kakšen podrejeni štab, ker je ukrepal »po svoje« glede na dane okoliščine. Ta ugotovitev se glasi: »Partizanski pokret, ki bi se izključno omejil samo na izvrševanje odredb Glavnega štaba in se odrekel samoiniciativnega ustvarjanja novih oblik borbe in organizacije, bi si s tem zaprl pot svojega razvoja!« Ni nepomembno, da sta bila ravno pisca te ugotovitve v naslednjih letih prva vojaško izobražena komandanta slovenske partizanske vojske.

3. Proletarske brigade ali udarne brigade?

Ukaz glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet za ustanovitev prve slovenske narodnoosvobodilne brigade je sledil natanko dva meseca po preureditvi 1. štajerske brigade v 2. grupo odredov, t. j. 30. junija 1942. Tri dni po ukinitvi brigadnega imena je Kardelj iz Ljubljane poročal vrhovnemu komandantu NOPOJ Josipu Brozu-Titu, da je Savinjski odred, pri čemer je mislil na vso drugo grupo odredov, »najboljši slov. odred in kandidat za prolet. brigado (80% delavcev)«. Vendar so prvo proletarsko brigado na Slovenskem ustanovili iz povsem drugih enot. Po fašistični usmrtni organizacijskega sekretarja KPS Toneta Tomšiča so 12. junija 1942. v Zapotoku iz takratnih proletarskih čet (proletarske enote so iz jugoslovanskega centra ukazali ustanavljati že jeseni 1941., o čemer priča Kardeljevo pismo iz Užic z dne 17. 10. 1941, in ne šele po decembru leta 1941 kot navajajo nekateri slabo poučeni pisci) ustanovili Prvi proletarski bataljon »Tone Tomšič«. Iz njega in iz pozneje nastalega 2. proletarskega udarnega bataljona so 16. julija 1942. v Cesti na Kočevskem ustanovili 1. proletarsko udarno brigado »Tone Tomšič«. Pripovedujejo, da je Kardelj (po drugih podatkih pa Boris Kidrič), ko je zvedel za Tomšičevo smrt, sklenil, da bodo 1. slovensko proletarsko brigado imenovali po Tomšiču. V povelju za njeno ustanovitev je glavno poveljstvo določilo, da je podrejena njemu in ne

poveljstvu 3. ali 5. grupe odredov. Urejena je bila kot pozneje druge brigade, imela pa je na rdeči zvezdi znak srpa in kladiva.

Tomšičeva brigada je obstajala do konca vojne in še po njej, vendar so ji po nekaj tednih spremenili del imena — odvzeli so ji naslov proletarska ter znak srpa in kladiva. Brigado so namreč ustanovili v razmerah, ko so se na velikem osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem razpasle nekatere hude napake in celo zločini, kar sem posebej prikazal v svoji prvi knjigi o ljudski oblasti na Slovenskem, ki je izšla 1987. leta. Med temi napakami je bilo tudi sektaštvo, ki je bilo pri komunistih močnejše kot pri krščanskih socialistih in sokolih. Morda je bil res predlog krščanskih socialistov, da tudi oni ustanovijo poseben bataljon, ki se ho imenoval po ustreljenem talcu dr. Alešu Stanovniku, spodbuda, da so začeli v vodstvu razmišljati o odpravi proletarskega imena pri že ustanovljeni Tomšičevi brigadi in o sklepu; da proletarskih enot na Slovenskem ne bodo več ustanavljali.

Kot priča neki vir, mislim, da je bil takratni politični komisar slovenske partizanske vojske Maček tisti, ki je v svojem pismu Kardelju 23. junija 1942. povedal, da znak srpa in kladiva pri političnih komisarjih slovenske partizanske vojske ne bi bil primeren in ga ti res niso nosili. (»Nobenih pomislekov nimamo glede oznak, ker je to za nas naredba Vrhovnega štaba, ali imamo pa pomisleke glede kladiva in srpa, ki jih naj nosijo komisarji. Pri nas je situacija malo drugačna kakor v Srbiji in na Hrvaškem.«) Najbrž je Maček dobil v roke statut proletarskih narodnoosvobodilnih udarnih brigad, ki ga je konec februarja 1942. izdal vrhovni štab NOPOJ. Sklep, da Tomšičevi brigadi odvzamejo naziv proletarska, je padel 9. avgusta 1942. Kardelj je v pravkar vzpostavljeni radijski zvezi z izvršnim komitejem Kominterne (neposredne radijske zveze z vrhovnim štabom niso mogli vzpostaviti še precej časa) predlagal Titu, da bi politični komisarji slovenskih partizanskih enot namesto srpa in kladiva imeli na rdeči zvezdi znak OF. Do takrat sta namreč veljala ukaz vrhovnega štaba NOPOJ z dne 1. oktobra 1941 in odredba glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet z dne 17. oktobra 1941, da je znak slovenskih partizanov »slovenska trobojnica z antifašistično rdečo peterokrako zvezdo čez vsa tri polja«. Že drugi dan, t.j. 9. avgusta, je iz Moskve prispela radijska brzojavka, s katero je izvršni komite Kominterne odsvetoval proletarski naziv pri partizanskih enotah. Naslednji dan je Kardelj odgovoril, da soglaša z nasvetom, enako Čez nekaj dni tudi Tito. Tako so 10. avgusta 1942. po seji CK KPS odvzeli Tomšičevi brigadi naziv proletarska in niso nikdar več uvajali tega naziva. Nasprotno pa je vrhovni štab NOV in POJ že čez nekaj časa dodeljeval tak naziv ne samo novim brigadam, temveč tudi divizijam in korpusom. Po sporu z Moskvo 1948. leta so nekateri slovenski politiki in tudi partizanski zgodovinarji obsojali takšno stališče izvršnega komiteja Kominterne in obžalovali odpravo proletarskega imena pri Tomšičevi brigadi. Mislim, da je že podeljevanje proletarskega imena slovenskim partizanskim enotam (četam, bataljonom in brigadi) v razmerah, ki so bile posebne, pomenilo sektaštvo in je bila odprava takšnega naziva več kot potrebna za enotnost Osvobodilne fronte in vsega narodnoosvobodilnega gibanja.

4. Nove – »maneverske« brigade

Tomšičevo brigado so ustanovili ravno na dan, ko je italijanski okupator začel svojo veliko vojaško ofenzivo v t. i. Ljubljanski pokrajini, da bi uničil partizanstvo, svobodno ozemlje in obnovil svojo upravo in »ugled«. Že kmalu po začetku ofenzive se je izkazalo, da jo je mogoče uspešno prebiti le z nenehnim premikanjem, manevriranjem in z udarci v sovražnikov hrbet. Zato je namestnik komandanta slovenske partizanske vojske dr. Bebler, ki se je znašel zunaj obroča v Kočevskem Rogu obkoljenega vodstva NOB, 26. avgusta ukazal, naj se odredi skrčijo »na po eno četo vsakega bataljona« in vse

drugo moštvo združijo v manevrske brigade, ki bodo neposredno podrejene glavnemu poveljstvu. Ta ukaz pa je imel tudi določbo za ustanovitev 1. manevrske brigade iz četrte Zapadnodolenjskega odreda in za imenovanje njenega komandanta in političnega komisarja. Tako je pod Beblerjevim vodstvom 4. septembra 1942. na do takrat največjem zboru slovenskih partizanov na Trebelnem pri Mokronogu prišlo do ustanovitve 2. slovenske narodnoosvobodilne brigade »Matija Gubec«. Čez nekaj dni, 8. septembra, je dr. Bebler že načrtoval ustanovitev 3. slovenske narodnoosvobodilne brigade »Ivan Cankar«. Ko se je sredi septembra na Komotcu v Rogu sešel s političnim komisarjem Mačkom, sta sklenila, da je treba ustanoviti še četrto brigado, ki se naj imenuje po partizanskem junaku Ljubi Šerčerju. Napisala in podpisala sta ustrezni odredbi in se napolila vsak na svoj konec, da ju uresničita. 28. septembra so v Lapinjah na Kočevskem ustanovili Cankarjevo in 6. oktobra na Mokrcu Šerčerjevo brigado. Ob štirih slovenskih narodnoosvobodilnih brigadah, ki jih pa niso več imenovali manevrske, so teren t. i. Ljubljanske pokrajine »pokrivali« še štirje slovenski partizanski odredi (Vzhodnodolenjski, Zapadnodolenjski, Notranjski in Dolomitski).

Maček v svojih »Spominih« pripoveduje, da se je Kardelj razjezil zaradi ustanavljanja novih brigad, ne da bi počakali na temeljit skupen posvet. Če bi čakali nanj, bi brigade ustanovili šele čez nekaj tednov. Ko so se konec septembra zbrali na takšen posvet v Podlipoglavu, niso glede brigad ničesar spremenili. Pravilnost sklepa o hitrejši preureditvi slovenske partizanske vojske in ustanovitvi brigad se je pokazala že sredi velike italijanske ofenzive. Brigade so delovale strnjeno in se premikale ter imele precej manj osipa borcev kot pa odredi, razmeščeni po bataljonih in četah. Brigade so že septembra opravile akcijo razoroževanja vojaških straž v Suhi krajini, ki jih je oborožil okupator. Tri tedne po koncu velike italijanske ofenzive (končala se je 4. novembra 1942. in je bila najdaljša okupatorjeva ofenziva v Jugoslaviji v vsem vojnem času) so brigade prešle v protiofenzivo (pravzaprav je to bila njihova ofenziva), ki so jo vodile uspešno in končale 26. marca 1943. z veliko zmago v Jelenovem žlebu.

5. Brigade tudi v drugih slovenskih pokrajinah

Uspešne izkušnje iz skupnega bojevanja prvih treh (in nato tudi štirih) slovenskih narodnoosvobodilnih brigad so spodbudile vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem, da se je konec marca 1943. zavezalo za hitrejšo ustanavljanje brigad v drugih slovenskih pokrajinah. Na Primorskem, kjer je pozimi v letih 1942 – 1943 prišlo v partizane več kot tisoč prostovoljcev, je štab primorske operativne cone sicer že sredi februarja 1943. ukazal ustanoviti prvo primorsko brigado »Andrej Laharnar«, vendar je zaradi smrti že imenovanega komandanta Janka Premrla-Vojka in prezaposlenosti primorskih enot s spremestvom prostovoljcev v osrednjo Slovenijo, niso ustanovili. Po ukazu glavnega poveljstva in pod neposrednim vodstvom novega namestnika komandanta slovenske partizanske vojske Jake Avšiča so nato z odredbo z dne 11. aprila 1943 iz Južnoprimorskega in Severnoprimorskega odreda ustanovili 5. in 6. slovensko narodnoosvobodilno brigado in ju poimenovali po pesniku Simonu Gregorčiču in kmečkem uporniku s Tolminskega Ivanu Gradniku. Dne 12. julija so v Davči ustanovili 7. slovensko narodnoosvobodilno brigado »France Prešeren« in 6. avgusta na Sipku 6. slovensko narodnoosvobodilno brigado »Slavko Šlander«. Ko je glavni štab NOV in POS sredi julija 1943. ustanovil prvi dve slovenski diviziji, čez nekaj tednov preimenovani v 14. in 15. divizijo NOV in POJ, so vanju vključili vseh sedem slovenskih brigad (Gregorčičeva se je medtem priključila Gradnikovi, ustanovili pa so tudi Primorski partizanski odred) in jim takrat tudi spremenili zaporedne številke in to tako, da so v 14. divizijo vključene brigade (Tomšičeva, Šerčerjeva, Gradnikova in Prešernova) dobile številke

od 1 do 3 in 7, one v 15. divizijo (Gubčeva, Cankarjeva in Šlandrova) pa od 4 do 6. Vse te brigade so v pričakovanju italijanske kapitulacije zbrali v Ljubljanski pokrajini in so imele pomembno vlogo pri razorožitvi italijanske vojske in uničevanju postojank t. i. bele (MVAC) in plave garde (četniki).

6. Množica brigad neposredno po italijanski okupaciji

Po italijanski okupaciji sta Osvobodilna fronta in Narodnoosvobodilna vojska Slovenije razglasili vojaško obveznost za moške od 17. do 45. leta starosti. To in pa množičen prihod prostovoljcev, zlasti še iz Ljubljane, sta imela za posledico ustanovitev 19 brigad (ali 45%) vseh slovenskih brigad (43). Z njimi so septembra in oktobra dopolnili že obstoječi diviziji in ustanovili štiri nove divizije (18., 30., in 31. in Tržaško (to so kmalu ukinili), vendar so jih nato zaradi sovražnikove ofenzive devet ukinilo in to največ (7) na Primorskem. Ukinili so takrat zlasti tiste brigade, ki niso imele dovolj močnega jedra izkušenih partizanov, pa jih je sovražnikova ofenziva precej prizadela; Rabsko brigado iz telesno onemoglih internirancev pa so ukinili tudi 14. Železničarsko brigado iz mobiliziranih železničarjev med Grosupljem in Metliko, ustanovljeno predvsem za strokovno rušenje železnice.

Z ustanovitvijo divizij se je položaj brigad spremenil - niso bile namreč več samostojne operativne mobilne enote. To so bile divizije, kot je to bilo v drugi svetovni vojni pri vseh vojskah. Zato je bila velika večina brigad, ustanovljenih do konca leta 1943. vključena v divizije; to so bile same pehotne brigade. Zunaj divizij so bik potlej nekatere specialne brigade, ustanovljene v letih 1944 in 1945.

7. V letih 1944 in 1945 predvsem nove specialne brigade in brigade tujih narodnosti

Z ustanovitvijo več divizij, dveh korpusov in obnovitve 4. operativne cone za Štajersko (škoda, da tudi tam niso ustanovili korpusa) je bila decembra 1943. končana organizacijska zgradba slovenske partizanske vojske. Od 15 brigad, ustanovljenih v letih 1944 in 1945, sta bili samo dve pehotni, oz. navadni, in to II. Zidanškova na Štajerskem in Prekmurska, ustanovljena 7. maja 1945. v osvobojenem Prekmurju. Vse druge brigade so bile specialne (Topniška, Zaščitna, Prometna, Gradbena, Dopolnilna), tri brigade Vojske državne varnosti (VDV), od decembra 1944. v I. slovenski diviziji VDV in od februarja 1945. v slovenski diviziji narodne obrambe (KNOJ), dve brigadi iz partizanov italijanske, ena iz partizanov ruske in ena iz partizanov francoske narodnosti - bivših internirancev z Ljubelja. Najzahodnejšo slovensko brigado so ustanovili oktobra 1943. v Kravarju v Beneški Sloveniji, najvzhodnejšo pa maja 1945. v Murski Soboti. Največ brigad na enem mestu so ustanovili v Črnomlju (Zaščitna, Gradbena, Prometna).

Edina večja pokrajina, v kateri niso ustanovili nobene slovenske brigade, je bila Koroška. Tam je bilo sredi leta 1944 moštva zanjo sicer dovolj (Koroška grupa odredov z Vzhodnokoroškim in Zapadnokoroškim odredom), vendar je stopnja narodnoosvobodilnega gibanja zahtevala nenehno navzočnost partizanskih oddelkov v čim večjem delu pokrajine. Poleg tega pa sama koroška brigada zunaj divizije (taki sta bili v 4. operativni coni sicer dve - Zidanškova in Šlandrova - vendar sta imeli večino časa nad sabo poseben operativni štab) ne bi dolgo operirala. To bi morali vedeti tisti, ki še sedaj obžalujejo, da Koroška ni imela »svoje« brigade.

Mnogo Slovencev, zlasti primorskih, se je bojevalo zunaj Slovenije, predvsem v :t. i. prekomorskih brigadah. Ena od njih, i t. j. peta, je aprila 1945. za nekaj dni. dokler je niso ukinili, prišla v sestavo slovenske partizanske vojske; zato jo tudi upoštevamo v tem

pogledu. Eno brigado pa so nameravali ustanoviti novembra 1944. teta iz Slovencev v osvobojeni Srbiji, vendar so ustanovili le Slovenski bataljon v 1. krajiški brigadi, ki se je bojeval na sremski fronti in utrpel velike izgube.

8. Popolnoma pozabljena brigada

V preteklih letih smo že nekajkrat posebej pisali o brigadah v slovenski partizanski vojski (TV-15, 6. 5. 1982; Pojo naj ljudje, XIII. pevski tabor v Šentvidu pri Stični, 1982; Vojna enciklopedija, 2. izd., 2. zv., str. 15, 27; Enciklopedija Slovenije, 1. zv., str. 374–375) in smo navajali vse znane brigade. Nedavno pa sem v arhivu Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani našel gradivo o brigadi, ki je ni še nihče omenil. Gre za Dopolnitveno brigado, ki jo je 29. marca 1945. ustanovil štab Baze glavnega štaba JA za Slovenijo in ji takoj tudi določil vodilni kader (v. d. komandanta Avgust Vovk, v. d. političnega komisarja Ivan Strnad). Imela je štiri bataljone in topniški divizion. Iz arhivskih podatkov pa ni razvidno, do kdaj je obstajala.

9. Imena slovenskih partizanskih brigad

Poimenovanje slovenskih partizanskih brigad je bilo zelo pestro; lahko bi ga razdelili v nekaj sklopov. Največ brigad se je imenovalo po območjih, kjer so jih ustanovili ali od koder je bila večina njihovih borcev (Ljubljanska, Belokranjska, Štajerska, Loška, tri Tržaške, Tolminska, Goriška, Brkinska ali Snežinška, tri Soške, Rabska, Loška, Pohorska idr.) so nato prekrstili. Pet brigad so poimenovali po vidnih umetnikih (Prešernova, Cankarjeva, Levstikova, Gregorčičeva, Kosovelova), sedem po padlih ali ubitih herojih (Tomšičeva, Šercerjeva, Šlandrova, Bračičeva, Vojkova, Zidanskovala, Fontanot), dve po voditeljih kmečkih uporov (Gubčeva, Gradnikova), večino drugih pa po njihovi specialnosti (Artilerijska, Gradbena, Prometna, Zaščitna, Dopolnilna). Francoski borci, bivši interniranci z Ljubelja, so si za svojo brigado izbrali ime »Liberte« (Svoboda). Samo ena brigada, in to Deveta, Belokranjska idr. so imele tudi svojo brigadno himno. Najvišje priznanje za brigado je bilo, da so jo razglasili za uradno.

10. Značaj slovenskih partizanskih brigad

Slovenske narodnoosvobodilne brigade so že med NOB postale pojem za uspešno partizansko bojevanje. Precej časa, do ustanovitve divizij, so bile edine partizanske manevrske enote, pa tudi po ustanovitvi divizij so bile najbolj mobilne enote, saj so bile nekatere divizije precej časa, oba korpusa pa ves čas, vezane na določena območja. Čeprav so se delile na bataljone, ki so včasih zaradi krajevnih razmer morali prebivati vsak v svojem kraju, so večinoma nastopale celovite, kot trdno sklenjena bojna pest. Večina njihovih bojnih akcij je bila uspešna, čeprav so nekatere utrpeli tudi hude izgube (npr. Cankarjeva na Javorovici, Prešernova na Goreljku, Deveta v Makošah, Gregorčičeva na Krnu, Gradnikova na Nanosu itd.), čestokrat tudi zaradi nesposobnosti ali malomarnosti vodilnega kadra. Brigade so bolj kot druge partizanske enote ostale v zavesti bivših partizanov, vendar ne bi smeli podcenjevati tudi posebnega pomena partizanskih odredov, ki jih je bilo v slovenski partizanski vojski še več kot brigad. Od 43 slovenskih partizanskih brigad, oz. brigad v slovenski partizanski vojski, jih je konec vojne dočakalo 31.

11. Usoda slovenskih partizanskih brigad po vojni

Zgodovinarjem niso bili na voljo (in tudi zdaj jim niso) arhivski fondi enot JA za čas po 15. maju 1945. zato tudi ni nihče konkretnje pisal o usodi slovenskih partizanskih brigad po vojni; nekateri pisci so navajali le ukinitve glavnega štaba JA za Slovenijo in podređitev slovenskih enot jugoslovanskim armadam. Iz nekaterih podatkov se pa da vendarle zvedeti kaj več o njihovi usodi. Vsa slovenska partizanska vojska je bila po začetku maja leta 1945 postopoma vključena v tri velike enote in to: 1. v Prvo slovensko divizijo narodne obrambe, vključno v Korpus narodne obrambe Jugoslavije, 2. v Četrto jugoslovansko armado in 3. v Tretjo jugoslovansko armado. Največ slovenskih partizanskih enot so vključili v slovensko divizijo KNOJ in to najprej 30. divizijo, nato vse odrede in do konca leta 1945 tudi vse druge enote, razen 14. divizije, ki so jo podredili štabu 3. armade in jo poleti 1945. poslali v Vojvodino. Ko je Četrta armada maja in junija 1945. vzpostavila svojo zaledno upravo v vsaj Sloveniji in deloma tudi zunaj nje (Koroška, Trst, Gorica, Istra, Kvarner) pod poveljstvom generala Lada Ambrožiča-Novljana, so bil njen kader in njene enote (komande vojaških območij in krajev, zaščitni, rekrutni, dopolnilni in drugi bataljoni) samo slovenski. Po vključitvi drugih enot v slovensko divizijo KNOJ je ta s svojimi štirimi okrepljenimi brigadami (najprej Prva, Druga in Tretja NO, nato Ljubljanska, Gubčeva in Cankarjeva ter Topniška) in z obmejnimi odseki (s šestimi pododseki) za varovanje severne in zahodne meje Jugoslavije bila do svoje ukinitve spomladi 1947. najmočnejša slovenska enota v zgodovini sploh. Kes še živi nekaj njenega vodilnega kadra, bi bilo koristno, da bi ta skušal po spominu ponazoriti njeno poveljno zgodovino, saj ne vemo, kdaj nam bo na voljo njeno arhivsko gradivo v Beogradu, če je sploh ohranjeno.

12. Literatura o slovenskih partizanskih brigadah

Po zaslugi Zveze združenj borcev NOV Slovenije, v katere okviru je Knjižnica NOV in POS, so objavljene mnoge zgodovine slovenskih partizanskih brigad. če se ne motim, ima že okoli 25 brigad objavljeno svojo izčrpno zgodovino v omenjeni knjižnici. Za nekatere brigade zgodovino še pišejo, nekatere pa, ki so živele le nekaj dni ali tednov, pa bodo najbrž ostale brez lastne monografije, vendar niti one ne smejo ostati brez zgodovinskega spomina. Že objavljene monografije brigad so različne po obsegu in kakovosti. Pozna se, da so jih večinoma napisali bivši partizani, nekatere celo pripadniki določene brigade. Zato so čestokrat premalo kritične do vedenja in delovanja vodilnega kadra, pozna pa se tudi pomanjkanje sovražnikovih primarnih virov, dolgotrajnejše in zamudne obravnave statističnih podatkov, globlje obravnave vsakdanjega življenja enote in njenih borcev itd. Vendar lahko mirno rečemo, da večini monografij ni treba zardevati pred monografijami drugih jugoslovanskih partizanskih brigad in tudi ne pred monografijami nemških divizij, objavljenih v Zvezni republiki Nemčiji.

SLOVENSKO NARODNO-OSVOBODILNO GIBANJE IN FURLANIJA 1942–1943*

Načelna izhodišča in prvi stiki

Osvobodilno gibanje slovenskega naroda, vojaško in politično, seje že leta 1941 začelo širiti tudi v tako imenovani Julijski krajini in je naslednje leto doseglo njeno zahodno mejo. Nato je bilo od jeseni 1942 do konca vojne nenehno v stiku s protifašističnim gibanjem Furlanije, od septembra 1943 pa tudi z njenim odporniškim oziroma osvobodilnim gibanjem. Razvilo se je veliko in koristno sodelovanje, kije bilo po obsegu in vsebini zagotovo med največjimi, če ne kar največje, ki jih je imelo jugoslovansko osvobodilno gibanje z odporniškimi ali osvobodilnimi gibanji sosednjih držav. Seveda je to sodelovanje prešlo več razvojnih faz, doživljalo vzpone in padce, vendar ni nikoli prenehalo. Govoril bom o prvih dveh fazah, ki zajemata nekaj več kot leto dni.

Popolnoma naravno je, da je naloga sodelovati z italijanskim protifašističnim oziroma osvobodilnim gibanjem v Furlaniji pripadla ravno slovenskemu osvobodilnemu gibanju, saj se slovensko narodno ozemlje na zelo dolgi črti stika z italijanskim ravno na vzhodni meji Furlanije ali v njej sami (npr. ob Beneški Sloveniji). Slovensko osvobodilno gibanje je namreč imelo za območje svojega delovanja vse slovensko narodno ozemlje, za to pa je štelo tudi Beneško Slovenijo in del Kanalske doline. Po programu Osvobodilne fronte si je prizadevalo, da bi se vključili v osvobodilni boj vsi Slovenci in da bi se po vojni tudi najzahodnejši deli slovenskega narodnega ozemlja priključili zedinjeni Sloveniji. To prizadevanje ni vedno našlo ustreznega razumevanja pri delu osvobodilnega gibanja v Furlaniji.

Če izvzamemo nekaj propagandnih akcij, kot je trošenje letakov, slovensko osvobodilno gibanje do druge polovice 1942 ni vidneje seglo na furlansko ozemlje. Postavitev začasne karabinjerske postaje v Podreski (občina Praprotno) avgusta 1942 je že izražala bojazen fašističnih oblasti pred slovenskimi partizani, briškimi in tolminskimi partizani in njihovimi akcijami v občinah Praprotno, Dreka in Srednje. Po septembru seje pa začelo narodnoosvobodilno gibanje širiti v Beneško Slovenijo. Tudi v fašističnih policijskih dokumentih je od jeseni 1942 vedno več podatkov o fašističnih aretacijah posameznih ljudi v Beneški Sloveniji, na primer v Čedadu in Srednjem, zaradi sodelovanja s partizani. To pomeni, daje začelo narodnoosvobodilno gibanje kliti tudi v tem delu. Mrežo osvobodilnih organizacij med beneškimi Slovenci so začeli plesti spomladi 1943, ko je postala Beneška Slovenija za nekaj časa samostojno okrožje v slovenskem osvobodilnem gibanju.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo, ki je že nekaj časa vzdrževalo zvezo z notranjim centrom KP Italije v Milanu (Umberto Massola-Quinto), je spričo nenehnega širjenja narodnoosvobodilnega gibanja v Julijski krajini spodbujalo tamkajšnje pokrajinsko vodstvo, naj vzpostavi stike z italijanskimi protifašisti v narodnostno mešanih delih Julijske krajine in v sosednji Furlaniji. Tako je na primer 20. novembra 1942 Edvard Kardelj naročil:

»Treba je dalje odločno prekoračiti ozke nacionalne meje naše množične dejavnosti in zajeti tudi italijanske mase, zlasti italijanski proletariat po mestih. Omogočite italijanskim delavcem, da bodo sodelovali v antifašistični borbi skupaj s; slovenskim ljudstvom. Formirajte v ta namen med Italijani odbore antifašistične enotnosti, ki naj bodo usvoji praktični dejavnosti povezani z OF, organizacijsko pa naj se samostojno formirajo. Po-

* Borec, 1986, št. 1, str. 2–28.

vežite se v tem pogledu s KPI. Izdajajte literaturo tudi v italijanskem jeziku in pozivajte tudi Italijane v partizane.«¹

Prvi rezultat izvajanja teh navodil je bil pisni dogovor med pokrajinskim komitejem KP Slovenije in pokrajinskim komitejem KP Italije za obalo iz Trsta 25. januarja 1943.² Poslej sta partijski organizaciji sodelovali do konca vojne in še nekaj časa po njej. V novem navodilu 28. januarja 1943 je Kardelj v imenu centralnega komiteja KP Slovenije poleg naloge pomagati pri formiranju organizacij KP Italije in pospeševati akcije med italijanskim prebivalstvom v smislu politične linije KP Italije tudi naročil:

»Mobilizirajte učim večjem številu italijanske tovariše za partizansko vojsko. Stremite za tem, da jim takoj omogočite posebne italijanske edinice, začeni od voda navzgor. Do nadaljnega naj te edinice ostanejo pod neposredno komando našega partizanskega poveljstva. Treba pa bo stremeti za tem, da se v čim krajšem času formira posebno vodstvo italijanskih partizanskih čet, ki bo kot tako javno nastopalo in bo politično močno vplivalo na italijanske ljudske množice. Kolikor je v vaši moči, forsirajte ta proces.«³

Do prvih stikov med narodnoosvobodilnim gibanjem in organiziranimi italijanskimi protifašisti v Furlaniji je prišlo na več različnih krajih proti koncu leta 1942 in v začetku leta 1943. Kot se spominja Mario Lizzero-Lima, sta se on in Ernesto de Monte oktobra 1942 med Seli in Kobaridom prvič sestala s komandantom Soškega partizanskega odreda Mirkom Bračičem. »Namen sestanka je bil, da bi vzpostavili trdno osnovo za nadaljnje redne stike med slovenskim odporništvom in KPI. Po teh stikih bi morali furlanski komunisti oskrbovati slovske partizanske oddelke z novicami o nemških in fašističnih oddelkih, zagotoviti oskrbo z živežem in predvsem z zdravili. Poleg tega so Slovenci že na tem prvem srečanju prosili, da bi komunisti politično podpirali slovenski osvobodilni boj.«⁴

Bračič je takrat tudi želel, da bi italijanski protifašisti podpirali težnje po združitvi razkosanega slovenskega naroda. Pozneje so imeli stike s furlanskimi protifašisti tudi nekateri funkcionarji iz Tolminskega bataljona. Tako je njegov politkomisar Emil Filipčič 25. januarja 1943 poročal: »Sestal sem se tudi z enim Italijanom, antifašistom; on ima po pripovedovanju zveze s Čedadom in Furlanijo; zaradi tega bi bilo zelo koristno, da mi pošljete letake za civilno prebivalstvo v ital. jeziku.«⁵ Kmalu je zvezo s KP Italije v Furlaniji vzpostavil tudi okrožni komite KP Slovenije za Tolminsko. To lahko razberemo iz njegovega poročila 17. februarja 1943: »Vzpostavili smo zvezo s KPI v bližnji Furlaniji (kraja Ti tukaj pač ne moremo omenjati). V kratkem bomo imeli z delegatom prvi sestanek.«⁶ V nadaljnjih poročilih ni novic o tem sestanku.

Nekaj stikov s furlanskimi protifašisti je v začetku leta 1943 imelo tudi pokrajinsko vodstvo, in to v mestu Gorica. »V Gorici imamo v KPS tri Furlane, dva nameščenca in enega obrtnika,« je poročalo.⁷ Eden od njih je bil Bruno Borghese-Ugo, ki so ga »usme-

1 Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Ljubljana 1963, dok. 159.

2 Glej Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 100, pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 26. januarja 1943. Vincenzu Marconu-Davilli. Tudi Branko Babič: Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta. Koper 1982, str. 58–65 (dalje: Babič: Primorska ni klonila).

3 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 108; pismo centralnega komiteja KP Slovenije 28. januarja 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.

4 Mario Lizzero: Origini e peculiarità della Resistenza in Friuli. Rasegna di storia contemporanea, II/1972, št. 2–3, str. 215–216 (dalje: Lizzero: Origini e peculiarità).

5 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje: arhiv IZDG), fasc. 218/V part., poročilo štaba 2. bataljona Soškega odreda 25. januarja 1943 štabu Soškega odreda.

6 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 169, poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za Tolmin 17. februarja 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.

7 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 65, poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 17. januarja 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

rili na delo med Furlani po liniji gibanja ‚Per l’unità‘. Znova je pokazal, da je eden naših najbolj sposobnih in delavnih partijcev na Primorskem sploh, ustvaril je celo vrsto ‚Comitati d’azione‘, ki so te dni izvedli akcijo z razdeljevanjem letakov in listkov s parolami za separadni mir itd. (3000 letakov, ki so jih sami razmnožili).«⁸ Borghese je bil navzoč tudi na pokrajinski konferenci Osvobodilne fronte in so ga sprejeli v pokrajinski plenum Osvobodilne fronte za Primorsko.⁹

Prizadevanja za ustanovitev furlanske partizanske čete

Kmalu nato, konec februarja, je pokrajinski odbor Osvobodilne fronte dobil novico, daje v 3. ali Briški bataljon Severnoprimskega odreda prišla skupina furlanskih prostovoljcev. To je sporočil štabu primorske operativne cone (komandant Mirko Bračič in politkomisar Dušan Pirjevec-Ahac), in ta je 1. marca pisal štabu bataljona:

»1. Kakor smo obveščeni od Pokrajinskega odbora OF za Primorsko, se je vašim četam pridružilo večje število Furlanov oziroma se skrivajo nekje v bližini vaših čet in iščejo zvezo z njimi.

Opozarjamo vas, da je to izredne mednarodne politične važnosti. To odhajanje Furlanov k partizanom pomeni, da se začenja organizirati partizanska vojska ene največjih fašističnih držav - Italije. Še večjega pomena pa je to, da so ti partizanski oddelki sestavljeni iz Italijanov. To pomeni, da nastaja partizanska vojska italijanskega naroda - to je enega izmed tistih narodov, ki so doslej bili glavna orodja v rokah fašističnega imperalizma. Vse to je ogromnega pomena za svetovno protifašistično borbo in še posebej za osvobodilni boj slovenskega naroda. Zato moramo posvetiti temu pojavu vso našo pažnjo in storiti vse, da se prve italijanske čete čim hitreje pomnožijo, oborožijo in usposobijo za borbo. Zato je potrebno:

- a. Da takoj poiščete zvezo s temi Furlani, ugotovite, kje so in koliko jih je, od kod so se rekrutirali in na čigavo pobudo.
- b. Dati pobudo in vso organizacijsko pomoč, da se rekrutacija nadaljuje. Organizirajte iz njih agitacijsko-rekrutacijske patrolje. Tem patroljam po potrebi dodelite dobrega slovenskega partizana, ki obvlada italijanščino.
- c. Iz teh furlanskih novincev takoj formirajte samostojne vode, čete in bataljone. V nobenem slučaju ustvarjati mešanih formacij. Tudi če je samo pet Italijanov, naj bo to samostojen italijanski partizanski vod, pa čeprav začasno vključen v slovensko četo.
- d. Nudite italijanskim partizanskim edinicam vso pomoč pri njihovem oboroževanju. Prvo njihovo edinico je treba takoj in brezpogojno oborožiti s puškami in vsaj enim puškomitraljezom. V ta namen naj ena vaša četa odstopi italijanskim partizanom svoje orožje, in sicer zaradi tega, ker imajo italijanske čete trenutno večji mednarodni pomen in večje možnosti naglega porasta in oborožitve in ker imajo naši neoboroženi partizani možnost oditi v Jugoslavijo in tam dobiti novo orožje.
- e. Za italijanske edinice takoj formirati potrebne komande oziroma štabe. To formirati po istih načelih kakor pri nas (vodnike, vodne politdelegante, komandirje, komandante in politkomisarje). Pri postavljanju komand je treba upoštevati ugled in veljavo, ki jo imajo posamezni furlanski novinci med svojimi sonarodnjaki.

8 Prav tam.

9 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 5, dok. 101, okrožnica poverjeništvu izvršnega odbora Osvobodilne fronte za Primorsko 24. februarja 1943.

- f. Italijanskim edinicam pomagajte tudi s kadri, v kolikor to ne žali njihovega narodnega čuta. Odstopite brezpogojno tiste naše kadre, ki so se nanje tekom skupnega taborjenja navezali.
- g. Ne glede na trajno pomoč z odstopanjem kadrov morajo naši politkomisarji med italijanskimi edinicami vršiti političnovzgojno delo.
- h. Italijanske edinice razmeščati po terenu tako, da se bo partizansko gibanje vedno bolj širilo v notranjost Italije. Posebno opozarjamo na teren okoli Cortine d'Ampezzo, kjer so izredne možnosti rekrutacije in za partizanstvo ugoden teren. Pri tem pa v nobenem primeru ne smete z njimi izgubiti zveze. Hkrati poiščite preko it. edinic zvezo s Komunistično partijo Italije v Furlaniji in ji dajte zvezo z it. edinicami.
- i. Italijanski partizani naj kot znak nosijo na pokrivalu italijansko trobojnico z anti-fašistično peterokrako rdečo zvezdo ali, če želijo, samo rdečo zvezdo, nikakor pa ne še srpa in kladiva. Prepričajte jih o politični potrebi takih znakov, če hočejo, da se njihove čete razvijejo v široko ljudsko protifašistično vojsko.
- j. Med slovenskimi partizani dvigajte simpatije za italijansko partizansko vojsko, ki nastaja, in izvedite po naših četah kampanjo za pomoč italijanskim partizanom, to bo posebno važno v zvezi z odstopanjem orožja it. partizanskim četam. Pri tem zlasti uporabljajte dejstvo, da je KPI na pobudo Proglasa IOOF po okupatorjevi ofenzivi sprovedla kampanjo in organizirala nabiralno akcijo za pomoč balkanskim narodom.

2. Ponovno Vas opozarjamo, da odpošiljate vse neoborožene partizane preko Štaba SPO proti vzhodu.

3. O vseh stvareh v zvezi z italijanskimi partizani pošiljajte poročila svojim nadrejenim vojaškim štabom ter Pokrajinskemu odboru OF (tov. Primož, karavla št. 5. preko Okrožnega odbora za Brda tov. Matic [Benedikt Simčič]). Za štab zone pa na karavlo št. 9 za tov. Miro [Bračič]. Pošto za štab zone pošiljajte na karavlo št. 6 (tov. Miro). S to karavlo morate vzpostaviti preko Soče redno tedensko zvezo.

4. Storite vse, da pojačate pritok novincev v partizane.

5. Priloženo pismo za tov. Strelo, [Drago Flis] pošljite takoj naprej, na štab SPO.«¹⁰

Sodeč, da je dogodek ogromnega političnega in vojaškega pomena, sta štab cone in pokrajinski odbor Osvobodilne fronte (v imenu obeh je pisma napisal in podpisal dr. Aleš Bebler, vojaški in politični predstavnik centralnega komiteja KP Slovenije in izvršnega odbora Osvobodilne fronte za Primorsko) še isti dan naročila namestniku političnega komisarja omenjenega odreda Dragu Flisu-Streli in članu pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte Antonu Veluščku-Matevžu, naj takoj odideta v omenjeni bataljon in uredita zadevo po navodilih, ki jih je dobil štab bataljona. Veluščku je pokrajinski odbor Osvobodilne fronte še posebej naročil: »Če je bila prva informacija netočna in če so se prvi it. rekruti zopet razbežali, je treba kljub temu napeti vse sile, da se končno organizira furlanska četa.«¹¹ Hkrati je pokrajinski odbor Osvobodilne fronte pisal v Kraško partizansko četo, naj pošlje v Briški bataljon Antonia Dettoria.

¹⁰ Arhiv IZDG, f. 219 part., navodila štaba primorske operativne cone 1. marca 1943 štabu 3. (Briškega) bataljona Severnoprimskega odreda. Ta dokument in nekatere druge je zaplenila italijanska vojska 31. maja 1943 pri napadu na tabor 3. bataljona Severnoprimskega odreda na Kolarjih pri Kambreškem in ga v prevodu poslala v vednost raznim poveljstvom in uradom. En izvod sem našel v arhivskem fondu vodje italijanske policije v Rimu v Osrednjem državnem arhivu v Rimu (Archivio dello Stato, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Affari Generali e riservati 1930–1955, anno 1943, busta 32, fascicolo XI). Drugi izvod je v arhivskem fondu goriške prefekture v arhivu IZDG, f.1036/V it., kamor ga je 20. junija 1943 poslalo poveljstvo 24. armadnega zbora.

¹¹ Arhiv IZDG, f. 219 part., pismo štaba. POZ 1. marca 1943 D. Flisu in A. Veluščku.

Čez tri dni je dr. Bebler pisal tudi okrožnemu komiteju KP Slovenije za Brda:

»Na področju Vašega O/krožnega/ K/omiteja/ se je po poročilih, ki smo jih prejeli, zgodila stvar prvovrstne mednarodne važnosti: prihod furlanskih, to se pravi italijanskih fantov, v partizane. Ta dogodek je takega izrednega pomena, da vas moramo posebej opozoriti nanj in na naloge, ki za vas iz njega izvirajo.

S prihodom večjega števila Furlanov v partizane se nudi možnost, da ustvarimo krepak zarodek italijanske partizanske vojske. Kakšnega pomena bo partizanska vojska enega največjih narodov, ki so se doslej pustili izrabljati za vojno proti .Sovjetski zvezi in svobodoljubnim narodom, boste menda lahko razumeli. Če se partizansko gibanje razširi v Italiji, bo moglo pritegniti poleg še ne rekrutiranih. Italijanov tudi množice italijanskega vojaštva. To pa pomeni, da bo Italija postala nesposobna nadaljevati vojno ob strani Nemčije. Za naš in svetovni osvobodilni boj je torej tak razvoj dogodkov lahko odločilnega pomena. In da se tak razvoj takoj prične, je v tem trenutku odvisno od vas briških komunistov.

Zaradi velikanskega pomena nastanka prve italijanske partizanske čete je dal Štab primorske operativne Bone briškemu partizanskemu bataljonu nalogo, da napne vse sile, da se zarodek italijanske partizanske vojske utrdi in razširi. Naložil mu je, da formira iz Furlanov samostojno četo, da ji pomaga pri oborožitvi in usposabljanju za boj z odstopanjem orožja in kadrov.

Vprašanje odstopanja orožja Furlanom pa bi moglo naleteti na odpor pri naših partizanih. Zato vas na to vprašanje opozarjamo. Treba je mobilizirati partijsko organizacijo v bataljonu in po četah, da se tak odpor zlomi. Partijci morajo prepričati ostale partizane, da je nastanek italijanske partizanske vojske važnejši od boljše ali slabše. oborožitve ene slovenske čete. Sploh je treba odslej zasledovati preko partijske organizacije v briškem bataljonu vse delo bataljonskega štaba. in četnih komand v pogledu pomoči furlanski četi. Poleg tega pa je treba furlanski četi tudi direktno pomagati. Pomagati je treba gmotno z denarjem in z opremo (čevlji; plahte itd.) in politično. Politična pomoč mora biti v tem, da sodelujete pri ustvarjanju partijske organizacije v furlanski četi. Tej organizaciji je treba z nasveti nuditi pomoč pri delu in ji pomagati, da si najde stik z organizacijami KPI v Furlaniji:

Ker nas vse, kar je v zvezi s furlansko četo, zaradi njene važnosti izredno zanima, je vaša dolžnost, da nam čigri prej sporočite, kako: se ta četa razvija in kakšne so težave, ki jih pri pomoči tej četi srečujete.«¹²

Ni še znano, kdo je pokrajinskemu odboru Osvobodilne fronte posredoval novico o prihodu furlanskih prostovoljcev v Briški. bataljon. Novico je najprej sprejel Velušček in jo posredoval dr. Beblerju. V tistem času so tudi s Krasa prihajala poročila o pripravljenosti Furlanov, da gredo v partizane. Član okrožnega komiteja KP Slovenije za Kras Avgust Špacapan-Strnad je namreč v začetku leta 1943 prek organizacije Osvobodilne fronte v Ronkih prepotoval južni del Furlanije tja do Ogleja in vzpostavil stike s protifašisti na terenu. Dne 3. marca je Špacapan poročal štabu primorske operativne cone, da je v Furlaniji nekaj Ljudi pripravljenih oditi v partizane.: »Gre za novince, ki se pripravljajo na odhod v partizane, zaenkrat sem gotov, da jih je šest, ki že čakajo. Novico sem pa tudi dobil, da jih bode prav gotovo okoli 26. Zaenkrat sem tako napravil: pisal sem na (Kraško) četo, naj mi pošljejo 8 tovarišev, ki mi bodejo pri tem pomagali. Na četo sem sporočil, da je s temi ljudmi pri četi treba takoj politični in vojaški pouk, saj zaenkrat imamo tovariša Antonia in pa Frankota, ki se bodeta kaj potrudila in sta že stara partizana.«¹³

12 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 12, navodila pokrajinskega komiteja KP Slovenije 4. marca 1943 okrožnemu komiteju KP Slovenije za Brda.

13 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 11, poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za Kras 3.

Pokrajinski komite KP Slovenije je seveda z veseljem sprejel Špacapanovo novico o pripravljenosti Furlanov za odhod v partizane. Dne 7. marca mu je pisal o pomenu ustvarjanja prvih furlanskih partizanskih enot »Iz vseh zgornjih razlogov je v našem lastnem interesu, to se pravi v interesu vseh narodov, ki se borijo proti fašizmu in za svojo svobodo, posebno pa v interesu Slovencev, ki smo sosedje Italijanov in ki trpimo pod italijanskim fašizmom, da se partizanstvo v Italiji čim hitreje razvije. Naša dolžnost je torej, da z vsemi silami podpiramo to gibanje. To se pravi: klicati moramo Furlane, naj pridejo v partizane, pomagati jim moramo, kadar so se zato odločili, pomagati jim moramo, da organizirajo svoje, čisto furlanske partizanske čete, pomagati moramo tem četam, da pridejo do orožja, če je treba, jim moramo kot bratom celo odstopiti svojega orožja toliko, da lahko z njim dobijo novo orožje in še potem sami oborožujejo, pomagati moramo tem četam z našimi izkušnjami v partizanskem vojskovanju, učiti jih, kako se partizansko tabori, giblje in napada; pomagati moramo tem četam, da se politično vzgajajo, pomagati jim, da si v četi organizirajo svojo partijsko organizacijo (celico) in skupino komunistične mladine itd.«¹⁴

Nato je pokrajinski komite KP Slovenije opomnil Špacapana: »Zavedaj se, da imajo furlanski partizani večji mednarodni pomen kakor vaša kraška slovenska četa. Kajti partizani - Furlani so pripadniki enega največjih narodov, ki jih je fašizem izkoriščal za svoje nazadnjaške in imperialistične cilje. Iz vaše prve furlanske čete se lahko v enem mesecu razvije cela furlanska vojska.« Naročil mu je tudi, naj pri tej nalogi sodeluje s partizani na Krasu, od koder so dva partizana italijanske narodnosti poslali v Goriška Brda, kamor je baje prišlo v partizane že 40 ali 50 Furlanov.¹⁵

Treba je povedati, da so se v Kraški partizanski četi začeli zbirati prvi partizani italijanske narodnosti. Prvi je bil Antonio Dettori, doma iz Lazia. Avgusta 1942 je zbežal iz divizije Isonzo pri Novem mestu, bival nato v Tomšičevi brigadi, potem pa je odšel na Primorsko, tam so ga v začetku januarja 1943 nameravali poslati na aktivistično delo med Italijane v Trstu, vendar se to ni posrečilo. Zato so mu že februarja 1943 v Kraški četi dali nalogo, da bosta s Francom organizirala predvsem Italijane. Drugi italijanski partizan je bil Giovanni Fiori-Franco, doma iz okolice Padove, delavec iz ladjedelnice v Tržiču (Monfalcone), prijatelj družine Fontanot v Ronkih. Med vojaško službo v Šibeniku je navezal stike s tamkajšnjimi aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja in decembra 1942 prišel v četo. Oba so prve dni marca poslali v Briški bataljon. Tam se jima je čez nekaj tednov pridružil Mario Kariž-Testa Gastone, ki je tudi odšel v partizane iz tržiške ladjedelnice. Doma je bil iz Trsta. Po prihodu v Briški bataljon so se vsi trije sestali s komandantom in politkomisarjem cone Bračičem in Pirjevcem, ki sta jim povedala, da imata zvezo s predstavnikom KP Italije za Furlanijo Mariom Lizzerom-Andreom.

Čeprav se je kmalu pokazalo, da so bile novice o prihodu italijanskih prostovoljcev v partizane preuranjene, smo nalašč navedli vsa navodila in naročila slovenskih vojaških in političnih organov. Iz njih je namreč mogoče lepo spoznati načelno stališče do rojstva italijanskega partizanstva, zavest o njegovem mednarodnem pomenu, potrebni pomoči in sodelovanju itd. Kmalu sta s Krasa vsak zase poročala Špacapan in polit-komisar Kraškega bataljona Jože Čerin-Peter Savski, ki je tudi dobil podobna navodila pokrajinskega komiteja KP Slovenije o organiziranju furlanske partizanske čete kot Špacapan. Oba skupaj sta 10. marca odšla v Ronke, kjer sta pri Fontanotu zvedela, da ljudje »niso šli v partizane: a) ker so se bali; kje naj se kretajo, .b) ker niso imeli orožja, c) obljubili so, da se bodo

marca 1943.

14 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 15, navodila pokrajinskega komiteja KP Slovenije 7. marca 1943 okrožnemu komiteju KP Slovenije za Kras.

15 Prav tam.

prej še bolj organizirali«. Povedal jima je, »da oni niso dobili še nobenega ukaza iz centralnega komiteja iz Milana, da lahko začno formirati furlanske novince.« Seveda sta se Špacapan in Čerin, ki sta zvedela, daje baje v Goriških Brdih že 40 furlanskih partizanov, čudila, kako so ti dobili naročilo iz Milana, naj odidejo v partizane. »Poudariti moram pa to, da so mi zagotovili, da se bode v krat' kem formirala četa, in ako bode potrebno, da jim bomo pomagali tudi z orožjem ali pa tudi z našimi tovariši,« je 17. marca poročal Špacapan in dodal: »V Ronkih imam tudi eno celico štirih partizanov. Te partijce pa sem povezal s furlanskimi komunisti, da bodem imel točne veze s Furlani, oni imajo tudi vezo z Antonijem.« Oba sta pisala, da bi zaradi neugodnega kraškega terena furlanske prostovoljce pošiljali v Goriška Brda, kjer namerava Dettori ustanoviti Battaglione Matteotti.¹⁶

V obsežnejšem poročilu pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko, z dne 18. marca 1943, je ta poročal centralnemu komiteju KP Slovenije tudi o dotedanjih prizadevanjih za ustanovitev partizanskega oddelka. v Furlaniji: »Zadnji čas smo se mnogo bavili z rekrutacijo Furlanov, ker so se pričele kazati možnosti v tej smeri. Matevž [Anton Velušček, op. T. F.] nam je prinesel celo vest, da jih 50 že ima pri četah. Ta vest se je izkazala za netočno. Prišla pa je nova od kraškega OK [KPS], da je tam (v okolici Tržiča) kakih 25 Furlanov pripravljenih oditi k četam. Storili smo dvoje. Poslali smo obema v poštev prihajajočima OK [Brda in Kras] in obema tamkajšnjima bataljonoma obširna in podrobna navodila, da naj formirajo ločene furlanske enote, naj jim pomagajo z orožjem in kadri, naj jih usmerjajo zlasti v agitacijsko dejavnost (za začetek itd.). Hkrati pa smo poslali v Brda, kjer so možnosti največje, starega partizana - Italijana tov. Antonia. Briški bataljon je dal Antoniu patroljo štirih Slovencev iz Furlanije, ki govore furlanski kot materin jezik, dal tej skupini 8000 lir in jo poslal na agitacijsko krožno potovanje po Furlaniji. Patrolja se ima vrniti s poročilom. (Fantje so si pripeli na pokrivala italijanske trobojnice z rdečo zvezdo). - S Krasa še ni poročil. - Kolikor vemo, imate v brigadah še marsikaterega Italijana. Ali jih ne bi kazalo pobrati in jih poslati k nam?«¹⁷

Ker je štab Severnoprimskega odreda menil, da niti Briški bataljon ni storil dovolj, da bi pridobil Furlane za odhod v partizane, je 6. aprila 1943, ko je izmenjal bataljonski štab, pisal novemu štabu:

»4. Morate biti prepričani, da ima ravno vaš bataljon, ker meji na Furlanijo, zelo pomembne naloge - s svojo izjemno bojevitostjo mora mobilizirati revolucionarne energije bližnje Furlanije. Če nam ne uspe ta naloga, potem ne bomo niti kot primorski partizani niti kot partizani Slovenije dosegli naših ciljev. Prepričani smo, da vi dobro razumete, če partizansko gibanje ene pokrajine ne razširi oboroženega boja tudi v sosednjo pokrajino, potem ne uresniči vseh svojih nalog, ki ga vežejo na mednarodno protifašistično zvezo. V našem primeru je izredno pomembno, ker gre za ljudstvo, ki je služilo kot slepo orodje fašizma. Furlanija skriva revolucionarne energije, mi imamo nalogo, da jih mobiliziramo. Glavna naloga je neusmiljeno tolči sovražnika - zato mora biti čimbolj aktiven vaš bataljon, ki meji na Furlanijo. Zgled bojevitosti, to je glavna naloga! Poleg tega je treba izvajati politične in organizacijske naloge blizu furlanskega ozemlja. To morate nadaljevati, kot ste začeli: formirati patrolje iz ljudi, ki dobro znajo italijansko in po možnosti furlansko, in jih pošiljati v notranjost Furlanije. Tam morajo širiti naš program med prebivalstvom, med italijanskim prebivalstvom pa program italijanskega ljudstva ‚Za kruh in svobodo‘, ki je tako kot naš protifašističen. Te patrolje pošiljajte v južno in severno Furlanijo. Se posebej se ukvarjajte z okolico Ampezza, kjer ljudstvo čuti zelo revolucio-

16 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 33, poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za Kras 17. marca 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.

17 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 34, poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 18. marca 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

narno. Poskušajte ravno v tej coni organizirati prve partizanske enote. Patrulje se morajo premikati, posebno prvič, z veliko previdnostjo, ker še ne poznajo, prebivalstva, terena in možnosti. Prebivati morajo budne, najmanj nekaj ur hoda oddaljene od poslednjega stika s prebivalstvom; tako jih sovražnik ne bo mogel najti, čeprav bi zanje zvedel.

Po vrnitvi vsake patrolje nam morate takoj sporočiti o doseženih rezultatih - predvsem o razpoloženju prebivalstva, o njegovi pripravljenosti za sodelovanje v protifašističnem boju itd.

Če patrolj ne bi mogli oskrbovati z živežem, jim dajte denar, s katerim ga bodo obvezno plačali, če ga bodo dobili pri prebivalstvu. Živeža ni treba plačati samo, če darovalec. noče sprejeti denarja.

5. Prilagamo okrožnico POZ NOV in POS o odnosih do civilnega prebivalstva. Tudi to okrožnico mora v celoti izvajati vaš bataljon. Sporočajte o uspehu kampanje za pristne odnose partizanov do civilnega prebivalstva. Še posebej skrbite za vedenje partizanov do prebivalcev tuje narodnosti.«¹⁸

Nastanek oddelka garibaldi (distaccamento garibaldi)

Štab Briškega bataljona je marca ali v začetku aprila poslal v Furlanijo osemčlansko patroljo, ki jo je vodil Dettori. V njej je bilo poleg njega, Fiorija in Kariža tudi 4 ali 5 Slovencev: Iztok, Andrej, Vasilij, Binko in nekdo neimenovan.¹⁹ Kaže, daje bil Dettorijev odnos do članov patrolje, verjetno pa tudi narobe, in do italijanskih protifašistov na terenu vzrok, da patrolja ni imela takega uspeha, kot so ga pričakovali. Žal ohranjeni poročili obeh strani ne navajata toliko o opravljenem delu kolikor o nesoglasjih v patrolji. Štab bataljona je 14. aprila poročal tole:

»Patrulja, poslana s tov. Antoniom, se je vrnila in je prinesla iz Furlanije prve novice. Patrolja se je vrnila popolna, to je z vsemi 8 ljudmi. Vzrok za njihovo vrnitev je treba pripisati okoliščini, da so vsi tovariši in s tem tudi člani terenske organizacije izrazili nezadovoljstvo z Antoniom. Vsi člani patrolje so izjavili, da je Antonio popolnoma nesposoben voditi organizacijsko patroljo po krajih, v katere so jo poslali. Glavni vzrok za to, da jih furlanska organizacija ni marala, je ta, da se tovariš Antonio zaradi svojega načina vodenja ni hotel podrediti italijanski terenski organizaciji. Vedno seje skliceval na dejstvo, da gaje tja poslal tovariš Primož in daje ta edini, ki mu lahko ukazuje. Tovariš Antonio je vedno poudarjal, da je on poveljnik vseh partizanskih enot Italije in da samo on lahko organizira partizanske enote Italije. Obveščevalci na območju Čedada so povedali, da so partizani že na Siciliji in v Kalabriji, on pa je rekel, da gre za neorganizirane skupine. Zato je naša patrolja dobila povelje, naj se vrne in vzame s seboj tov. Antonia, ki ga je treba šteti za nevarnega človeka. Ista italijanska organizacija se bo povezala

18 Arhiv IZDG, f. 1036/V it., navodila štaba Severnoprimskega odreda 6. aprila 1943 štaba 3. bataljona Severnoprimskega odreda. Ta dokument je zaplenila italijanska vojska na Kolarjih pri Kambreškem 31. maja 1943, poveljstvo 24. armadnega korpusa pa ga je 20. junija 1943 v prevodu poslalo goriški prefekturi. Navodila je napisal politični komisar Severnoprimskega odreda Cveto Močnik-Florjan.

19 Medtem ko je dr. Bebler 18. marca 1943 poročal o petčlanski patrolji (A. Dettori in štirje furlansko govoreči partizani), pa poročilo Briškega bataljona 14. aprila 1943 navaja, da je bila osemčlanska. Glej opombo 21. Natančnejše podatke o prvi patrolji v Furlanijo je že pred mnogimi leti zbral Milko Štolfa za svojo knjigo Med briškimi griči je posijalo sonce (str. 59). Patroljo, ki jo je vodil Jože Cotič-Iztok, so sestavljali »Antonio Dettori, podoficir italijanske vojske, doma iz Sardinije (pravilno: iz Lazia), Franco Gastone (pravilno: Giovanni Fiori) iz Trsta, Maks (pravilno: Mario Kariž) iz Trsta, Giovanni Mekičan (pravilno: Sgiarovello) iz Benečije, Andrej Mavriži iz Kostanjevice, Alojz Stakolič iz Huma in Ivan Marušič iz Kojškega.« Ugotovil je, daje patrolja odšla 13. marca s Planine, kjer je taborila četa, ki ji je poveljeval komandir Stanko Jež.

z našim poveljstvom in se dogovorila, ali je ustrezno poslati patroljo ali ne. Ker niso poslali tov. Antonia, se je pokazalo veliko zadovoljstvo ob prihodu patrolje, zato so ji že določili operacijsko območje. Imeli so stik z delavci v rudniku, z vojaki in kmečkim prebivalstvom, ki simpatizira z našim osvobodilnim gibanjem. Zato smo mislili, da je ustrezno, da ne izgubimo tega stika, in smo ponovno poslali tja patroljo brez tov. Antonia in brez tov. Iztoka, kije pokazal prenapet odnos do drugih tovarišev. Z njimi je odšel samo bivši politkomisar tov. Maks [Miro Perc, op. T. F.] z nalogo, da stori prve korake in pomaga patrolji prebroditi začetne težave. Prebivalstvo teh območij je že dolgo časa naklonjeno, zato bomo v zelo kratkem času zelo okrepili revolucionarno moralo tega ljudstva.«²⁰

Dettori pa je člane patrolje, zlasti Iztoka, obtoževal nediscipline.²¹ Okrožni komite KP Slovenije za Goriška Brda je tudi menil, da Dettori ni ravno malo kriv, »ker je hotel biti komandant in komisar vsega«. Kaže, da je patrolja prišla do sekretarja organizacije KP Italije v Čedadu, o katerem je okrožni komite KP Slovenije za Goriška Brda menil, da je oportunist.²² Neki drug vir pa pravi, da je prišlo tudi do prepotentnega Dettorijevega nastopa proti Mariu Lizzeru.²³ Ta se spominja, da se je prvič srečal s to patroljo v kraju Spicon na Monte Joannes.²⁴ Kako uspešna je bila v Furlaniji druga patrolja, ki jo je vodil Miro Perc, ne vemo. Iz nekega drugega vira zvemo, da je Perc vzpostavil zvezo z dvema majorjema in enim stotnikom. Bili so protifašisti.²⁵ Po vojni seje Fiori pohodov v Furlanijo spominjal takole:

»Sli smo proti goram in gozdovom na Čedadskem, ker je samo ta teren ustrezen za partizansko bojevanje in ker so bile cone Trst-Gorica-Reka-Pulj izrecno slovensko hrvaške in so tam že delovali slovensko-hrvaški partizani.

Ko smo prišli v Videmsko pokrajino, smo dobili stik s krajevnimi komunisti, ki so bili v težavah zaradi nepopolne organizacije tako glede obleke kot živeža in tudi orožja; toda tisto, kar se mi je vtisnilo v spomin, je bil strah, in tudi nasilje, ki so ga večkrat opisovali tovariši italijanski komunisti, s katerimi smo tiste dni prišli v osebni stik.

Vmili smo se v 2. četo 3 bat. Bataljonu sta poveljevala neki Franc [Janez Učakar, op. T. F.], politični komisar Max [Miro Perc, op. T. F.], slovenski inženir, ki je zbežal iz italijanskega koncentracijskega taborišča Gonars (furlanska nižina). Ta dva sta potem, ko sta slišala naše poročilo, hotela, da ponovimo pohod.

Več kot štirikrat smo poskušali na Čedadskem ustanoviti prve partizanske sile Italije. Vendar je manjkalo sodelovanje odgovornih protifašističnih strank.²⁶

V čas pohodov partizanske patrolje iz Goriških Brd v Furlanijo sodi ustanavljanje prvih dveh primorskih partizanskih brigad in priprava načrta za njun pohod v Beneško Slovenijo. Zanj se je zavzemal predvsem namestnik komandanta glavnega štaba NOV in PO Slovenije Jaka Avšič, kije prispel na Primorsko v prvi polovici aprila 1943. S tem na široko zasnovanim pohodom, ki so ga iz objektivnih razlogov izvedli v omejenem

20 Arhiv IZDG, f. 1036/V it., poročilo štaba 3. bataljona Severnoprimskega odreda 14. aprila 1943. Poročilo je zaplenu italijanska vojska na Kolarjih pri Kambreškem 31. maja 1943, poveljstvo 24. armadnega zbora pa gaje 20. junija 1943 v italijanskem prevodu poslalo goriški kvesturi. Prevod vsega poročila je v arhivskem fondu vodje italijanske policije v Rimu (ACS, PS, AGR 1930–1955, a. 1943, b. 32, f. XI).

21 Arhiv IZDG, f. 532/111, poročilo A. Dettoria, nedatirano, dr. Alešu Beblerju. Beblerjev in Veluščekov odgovor z dne 29. aprila 1943 je v ZA CK ZKS, št. 11543.

22 Arhiv IZDG, f. 532 part., poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za Goriška Brda 22. maja 1943.

23 Arhiv IZDG, f. 532 part., poročilo Dušana Pirjevca-Ahaca, 9. maja 1943.

24 Lizzeru: *Origini e peculiarità*, str. 219.

25 Glej opombo 23.

26 Giovanni Fiori-Cvetko, pisna izjava, kopija pri piscu.

obsegu,²⁷ je povezano tudi rojstvo majhnega italijanskega partizanskega oddelka, ki so ga po vojni začeli imenovati Distaccamento Garibaldi.

Treba je povedati, da neugodna poročila omenjenih patrolj o odhodu italijanskih ljudi v partizane niso vzela poguma vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko. Tako kot je centralni komite KP Slovenije njega (npr. v pismu 28. marca) spodbujal k ustanavljanju italijanske partizanske vojske,²⁸ je tudi pokrajinski komite KP Slovenije za Primorsko spodbujal ustrezne okrožne komiteje KP Slovenije in enote na stičnih območjih: Okrožni komite KP Slovenije za Tolmin, kije imel še največ zvez z organizacijami KP Italije v Čedadu, je 23. aprila poročal, da je ta obljubila pomoč pri nabavljanju raznega tehničnega materiala.²⁹ Novoustanovljenemu okrajnemu komiteju KP Slovenije za severno Primorsko, pod katerega sta sodila tudi Tolminsko in Goriška Brda, je pokrajinski komite KP Slovenije 24. aprila naročil:

»Mobilizirati je treba v partizane tudi italijanske antifašiste tako iz slovenskih krajev kakor iz obrobne Furlanije. Prejšnji briški OK ter Briški bataljon sta dobila v tem pogledu obširne direktive in je prišlo celo že do formiranja prve italijanske partizanske patrolje. Naš cilj pa mora biti, da v najkrajšem času formiramo krepak zarodek italijanske partizanske vojske, zarodek, ki bo sposoben samostojnega življenja in razvoja. [Podčrtal T. F.] Opozarjamo, da je razpoloženje v Furlaniji zelo ugodno, da marsikje Furlani sodelujejo s partizani in da je že omejena patrolja prebredla že celo Furlanijo v eni smeri. Treba je še nadalje in v vseh smereh povečati naše napore v tej smeri: Zaradi te iste naloge je puščen Briški bataljon začasno izven brigad. Treba je torej delati, zlasti opirajoč se na ta bataljon.«³⁰

27 Tone Ferenc: Primorska pred vseljusko vstajo 1943. Južnoprimorski odred in Gregorčičeva .brigada. Ljubljana 1983 (dalje: Ferenc: Primorska pred vseljusko vstajo), str. 374–524.

»Obrnite se tudi na italijanske antifašiste' in jih mobilizirajte. Formirajte iz njih posebne partizanske oddelke v tistem smislu, kakor smo vam že sporočili. « (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 47, pismo centralnega komiteja KP Slovenije 28. marca 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.)

28 »Obrnite se tudi na italijanske antifašiste' in jih mobilizirajte. Formirajte iz njih posebne partizanske oddelke v tistem smislu, kakor smo vam že sporočili. « (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 47, pismo centralnega komiteja KP Slovenije 28. marca 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.)

29 Okrožni komite KP Slovenije za Tolminsko je 20. aprila 1943 poročal: »Z Benečijo imamo stalne zveze: Pred 3 tedni smo imeli z njimi sestanek, kateremu je prisostvoval tudi komandant SPO [Severnoprimorskega odreda] Tone Bavec-Cene. Razpravljali smo o razširitvi protifašističnega gibanja. V tem smislu smo jim dali nekaj konkretnih navodil. Govorili smo o mobilizaciji Furlanov in Benečanov za v njih Squadre Mobile (tako se namreč imenujejo it partizani), izgledi za bolj masiven dotok v te Squadre Mobile so bolj slabi, to pa zato; ker ne znajo organizirati bolj na široko, pravijo, da bi bilo to zanje kot terenske delavce nevarno, da bi bili razkrinkani: Povedali smo jim, da, če se tega bojijo; naj gredo v ilegalnost, in tako bodo imeli še večje uspehe.

Pred 14 dnevi sem se ponovno sestal z enim Benečanom. Govorila sva predvsem o Antoniu.-Tovariš mi je povedal, da oni ne marajo delati z njim, ker Antonio nima prave orientacije, kar se dela tiče. Določila sva en kanal za prenašanje blaga. Za nabavo istega sem mu dal L 21.000.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 92, poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za Tolminsko 20. aprila 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.)

Dne 23. aprila 1943 pa je isti poročal: »Imamo zvezo tudi z Benečijo, s KPI. Pomagali nam bodo pri nabavljanju raznega tehničnega materiala. Prihodnjč bomo zopet imeli sestanek, pa bomo poslali podrobnejše poročilo.« (Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok 100.) Kaže, da se to »podrobnejše poročilo« ni ohranilo.

30 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok. 105, navodila pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 24. aprila 1943 okrajnemu komiteju KP Slovenije za severno Primorsko.

Podobno naročilo je 27. aprila poslal okrajnemu komiteju KP Slovenije za južno Primorsko, pod katerega je tisti čas sodil tudi Kras.³¹

Ker je Gradnikova brigada 26. aprila pri zbiranju na planini Golobar pretrpela hud udarec, soji verjetno prav zato konec aprila priključili Briški bataljon. Ker so bili v tem bataljonu tudi prvi partizani italijanske narodnosti je t. i. Distaccamento Garibaldi nastal v Gradnikovi brigadi. Že omenjenim trem partizanom se je pridružil Giovanni Sgiarivello, doma iz Clapa v Furlaniji, ubežnik iz italijanske vojske. Z Avšičem je prišel iz Polhograjskih Dolomitov Brunetto Parri-Spartacco, doma iz Toskane, kije oktobra 1942 pri Ljubljani zbežal iz italijanske vojske. Iz vseh znanih virov je mogoče trditi, daje Distaccamento Garibaldi v začetku sestavljalo samo omenjenih pet partizanov.

Jaz bi za rojstni dan tega oddelka štel 29. april 1943. Tega dne je namreč pokrajinski komite KP Slovenije [dr. Aleš Bebler] in [Anton Velušček] napisal tri pisma, in to prvo Dettoriju, drugo Parriju in tretje politkomisarju primorske operativne cone Pirjevcu. Dettoriju in Parriju je povedal, da bo oddelek vodil Parri, in jima zaupal nalogo:

»S tem ti sporočamo, da nas je centralni komite Komunistične partije Italije pooblastil, da glede na našo izkušnost nudimo svojo pomoč, vendar samo v tem smislu, da gre za pomoč med bratskima partijama in ne za podreditev komunistične organizacije Furlanije slovenski komunistični partiji. Iz tega izvira za vaju naloga, da delata v popolnem soglasju s komunistično organizacijo Furlanije in da uporabljata predvsem metodo prepričevanja. Ko bosta imela zvezo z regionalnim komitejem KPI za Furlanijo, bosta nadaljevala delo po njegovih navodilih, vendar pa vedno, ko bo to potrebno, z našo pomočjo.«³²

V pismu Pirjevcu pa je pokrajinski komite KP Slovenije poudaril:

»Glede rekrutacije Furlanov in dela v Furlaniji sploh se mi zdi, daje treba enkrat za vselej pribiti sledeče: Furlanija je izven kompetence naše vojske in naše Partije. Če mi določamo tovariše ali patrolje za delo v Furlaniji, delamo to v pomoč KPI. Tovariši, ki jih tja pošljamo, so torej na furlanskem terenu odgovorni organizacijam, če take najdejo. Tisti, ki ga določimo za odgovornega naše patrolje, je odgovoren pred nami za to, da bo v gornjem smislu ravnal.«³³

Tudi njemu je naročil, da mora oddelek s prepričevanjem doseči, »da bodo furlanske terenske organizacije pričele odločno z delom za formiranje furlanskih čet«. Kot argument naj oddelek uporablja splošna navodila, ki jih daje radio Moskva, ko povečuje partizanstvo, pojasnjuje, da bo tudi centralni komite KP Italije slej ko prej dal takšna navodila in daje že pooblastil pokrajinski komite KP Slovenije za ustanovitev furlanskih čet.³⁴

Kaže, daje t. i. Distaccamento Garibaldi 9. maja skupaj s Pirjevcem prešel iz Briškega bataljona oziroma Gradnikove brigade v Gregorčičevo brigado.³⁵ Pirjavec je uredil

31 Dokumenti ljudske revolucije v Slovenji, 6, dok 111, navodila pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 27. aprila 1943 okrajnemu komiteju KP Slovenije za južno Primorsko.

32 ZA CK ZKS; pisati A. Dettoriju in Brunettu Parriju 29. aprila 1943. Glej tudi Beblerjevo pismo D. Pirjevcu (opomba 34).

33 Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 6, dok 116, pismo dr. Aleša Beblerja 29. aprila 1943 Dušanu Pirjevcu-Ahacu.

34 Prav tam.

35 Ferenc: Primorska pred vseljensko vstajo, str. 381–382. V zelo poškodovanem (poškodovana mesta sem označil s tremi pikami) Pirjevčevem poročilu, z dne 9. maja 1943, beremo, daje v noči na 1. maj z bataljonom Gradnikove brigade prišel na območje 3. bataljona te brigade, tj. v Goriška Brda. »S III. bataljonom so tov. Antonio, Franko, Gastone (neki davilist) in Ivan neki Benečan doma [...] severozapadno od Faidisa. [...] Italijani: Najprej sem razčistil nasprotja, ki so nastala med Antoniom in [...] njegovimi tovariši. Stvar je bila tako malenkostna, da se ne spleča govoriti. Šlo je za to, da se je Antonio postavljaj povsod za komandanta vseh it. oboroženih [...], daje sem pa tja malo arogantno nastopal in da ni popustil tov. Limu

odnose med njegovimi člani in ti so si ponovno izbrali za komandanta Dettorija. Parrija takrat še ni bilo iz drugega dela Gradnikove brigade. V oddelek je prišel šele sredi maja. Sekretar partijske celice je verjetno postal Kariž. Dne 18. maja je dr. Bebler poročal centralnemu komiteju KP Slovenije: »Brigade bodo vzele s seboj italijansko patroljo, ki je že bila v Furlaniji, pa se je od tam vrnila in je sedaj v sestavi brigad. Patrolja ima odličan sestav: vseh pet fantov so člani KPI. Antonio je njihov komandir, Spartacco pa komisar.«³⁶ Gregorčičeva brigada je po celodnevem boju na Kolovratu 11. maja zvečer odšla na večtedenski pohod v Beneško Slovenijo in z njo tudi Distaccamento Garibaldi.³⁷

Gregorčičeva brigada je na poti po Beneški Sloveniji (pot: Kolovrat-Matajur-Mašeri-Zg. Mršin-Crni vrh-Špik-Brezje-Drnohla-meja), delila prebivalstvu v italijanščini napisane letake, naslovljene na Italijane.

»L'esercito nazionale sloveno, i partigiani sloveni, si rivolgono a Voi. I nostri reparti hanno raggiunto i confmi del Vostro solatio e fortile paese. Le pattuglie dei nostri reparti operanti lungo il confine, sono penetrate piú volte già, durante le loro puntate, nei villaggi della Vostra Furlania. Quali sono le nostre intenzioni? Cosa Vi rechamo? Che cosa vogliamo?«

»Slovenska narodna vojska, slovenski partizani se obračajo na vas. Naši oddelki so dosegli meje vaše sončne in rodovitne dežele. Patrolje naših oddelkov, ki operirajo ob meji, so na svojih obhodih že večkrat prišle v vašo Furlanijo. Kakšni so naši nameni? Kaj vam prinašamo? Kaj hočemo?« se je začelo besedilo tega prvega, na furlanske ljudi obračajočega se letaka, kije pojasnjeval, za kaj se bojujejo slovenski partizani. Končal pa se je letak takole:

»Noi, partigiani sloveni, salutiamo l'esercito partigiano italiano, che viene formandosi nel Vostro paese. In esso salutiamo un nuovo alleato che insieme a noi e al fianco della gloriosa Armata Rossa, degli operai e contadini, e di tutti gli eserciti alleati, combatterra: per la pate e fratellanza tra i popoli.«

»Mi, slovenski partizani, pozdravljamo italijansko partizansko vojsko, ki se ustanavlja v vaši deželi. V njej pozdravljamo novega zaveznika, ki se bo bojeval skupaj z nami in na strani slavne Rdeče armade, delavcev in kmetov in vseh zavezniških vojsk: za mir in bratstvo med narodi.«³⁸

V dolini Farkadišče med Črnim vrhom (Montefosca) in Špikom se je petčlanski Distaccamento Garibaldi 16. maja odpravil naprej na zahod. Za vodnika mu je bil Sgiarovello, ki je bil edini Furlan. »Ta tovariš Giovanni je izvrstno poznal gozdove in gore na Čedadskem; zato je imel nalogo kurirja (ali tekača)«, seje po vojni spominjal Fiori.³⁹ »Ko smo prišli kot po navadi v cono na Čedadskem, v Neme, Fojdo, Ahten in druge kraje, katerih imen se ne spominjam več, smo naleteli na že znano oviro protifašističnih strank,« se naprej spominja Fiori.⁴⁰ Ustavili so se na območju med krajema Clap in Čanebola, morda blizu kraja Galliano. Kariža so poslali v Trzič (Monfalcone), da bi jim od tam preskrbeli živež, cigarete in obleke. Okrog 24. in drugič 27. maja so jim Kariž, Darco Pezza in Ondina Peteani v alpskih nahrbtnikih prinesli cigarete in obleko. Gradivo je pripravil

[Mario Lizzero] iz Čedada, ko je ta, ker še ni imel direktive CK KPI, bil proti organiziranju [...]. Pri tem je pač temperamentno nastopil. Stvar smo razčistili in osnoval partijsko celico (Antonio, Gastone, Spartak, Franko) s sekretarjem (...) Spartaka najresnejši in najboljši. Antonia so sprejeli za svojega komandanta.« (Arhiv IZDG, f. 532/III part., Pirjevčevo poročilo pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko 9. maja 1943 poškodovano.)

36 Arhiv IZDG, f. 532, part., poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 18. maja 1943.

37 Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 374–447.

38 Arhiv IZDG, f. 1035 it., letak POZ (29. aprila 1943).

39 Fiori, n. d.

40 Prav tam.

la Fontanotova družina iz Ronk, pripeljali pa so ga z vlakom do Vidma (Idine) in nato s kolesi do tabora. Ker je na območju okrog Remanzacca proti koncu maja italijanska vojska čistila teren - iskala je Gregorčičevo brigado⁴¹ - se je oddelek. premestil k Callistu Manfredu v kraju Ziracco. Pri njem so se tudi hranili. Ko sta Pezza in Peteanijeva 2. junija tretjič prišla k oddelku, sta tam našla samo še Kariža in Sgiarovella. Drugi trije so se bili namreč pravkar odpravili v Tržič. Pezza se je takoj vrnil v Trst, Kariž in Peteanijeva pa sta ostala v Ziraccu, dokler se 6. junija ni pripeljal po njiju Pezza. Vsi, razen Sgiarovella so se nato s kolesi odpeljali v Ronke. Tam so našli samo Detorrija in Fiorija. Parri seje med potjo pri Caminetu blizu Vidma izgubil in ga niso videli nikoli več.⁴² »Treba je upoštevati, da smo bili gostje Fontanotovih, kajti samo oni so bili odločni in so se zavedali težav in nevarnosti, ki so nam grozile. Vendar so bili kljub vsemu odločeni, da se bojujejo proti vsemu, kar je smrdelo po fašizmu in izdajstvu,« trdi Fiori.⁴³

Od Fontanotovih je Pezza kmalu tri odpeljal v svojo prazno hišo na Via Federico Sesmit-Doda v Trstu, Kariž pa je ostal v Ronkih do 17. junija, ko seje tudi preselil v Trst.⁴⁴ Na poti v Trst, bil je skupaj s Pezzom, ju je hotela ustaviti karabinjerska patrolja iz Miramara. Prišlo je do medsebojnega obstreljevanja, v katerem je bil Kariž laže ranjen v glavo. Prek lastnika koles, ki sta ju pustila na kraju dogodka, je policija izsledila Pezzovo hišo, v kateri so se 21. junija zbrali Pezza, Dettori, Kariž, Fiori in Peteanijeva. Naslednji dan je policija vdrla vanjo. Poskušali so zbežati, to seje posrečilo le Karižu in Peteanijevi. Policija je ujela Pezzo, Fiorija in hudo ranjenega Dettori.⁴⁵ Za slednjega je sčasoma ugotovila: »Iz zaslišanj in raznih dokumentov, ki so jih našli pri prijetih, smo lahko ugotovili, da je Dettori poslal izrecno v Italijo glavni štab partizanov Slovenije, da bi širil komunistično propagando in pridobil nove upornike, izrecno Italijane, iz katerih bi moral ustanoviti brigado z imenom ‚MATTEOTI‘ in postati njen komandant.«⁴⁶

Fašistična policija je v zvezi s tem dogodkom aretirala poleg Peteanijeve (2. julija) še okrog 18 privržencev narodnoosvobodilnega gibanja. Med njimi je bilo tudi 6 članov Fontanotove družine iz Ronk. Enaindvajset nekaj aretiranih in nekaj latitante, tj. na begu, med njimi Maria Lizzera in Norina Sclausera iz Cedada ter Callista Manfreda iz Ziracca pri Ramanzaccu, je prijavila posebnemu sodišču za zaščito države, vendar do sodne obravnave ni prišlo. Večini izmed njih so se po italijanski kapitulaciji odprla vrata fašistične ječe v Trstu in odšli so v partizansko vojsko.⁴⁷ Garibaldinsko brigado, ki so jo ustanovili decembra 1944 v Beli krajini na Slovenskem, so poimenovali po bratih Fontanot.

Tako je končal oddelek, ki gaje vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko poslalo v Furlanijo. Verjetno je bila italijanska čistka v Furlaniji res glavni vzrok za to, da ga je Pezza odpeljal iz Furlanije v Ronke in Trst. Iz virov je razvidno, da je to storil brez vednosti ali soglasja organizacije KP Italije iz Čedada ali Vidma.⁴⁸ Z njegovim umikom

41 Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 447.

42 Arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve SR Slovenije, fonda tržaške kvesture in poveljstva skupine karabinjerjev v Trstu, gradivo o protifašističnem gibanju v Ronkih in okolici (Fausto Tambarin in Ondina Peteani). Fiori, n. d.

43 Fiori, n. d.

44 Glej opombo 43.

45 ACS, PS, AGR 1930–1955, a. 1943, b. 33, f. XIV, poročilo notranje karabinjerske čete v Trstu 22. junija 1943. Poročilo navaja, daje bil ranjen A. Dettori in poleg njega ujeta še dva upornika, vendar ne pove njihovih imen. Glej tudi Fiori, n. d.

46 ACS, PS, AGR 1930–1955, a. 1943, b. 33, f. XIV, poročilo prefekture v Trstu 2. septembra 1943 vodji italijanske policije.

47 Prav tam. Glej tudi Fiori, n. d.

48 Glej opombo 43.

v Trst nista soglašala niti organizacija KP Italije v Trstu (sekretar Vincenzo Marcon-Davilla) niti sekretar pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko Branko Babič, ki je takrat tudi bival v Trstu.⁴⁹ Še najmanj je to lahko bilo po volji dr. Alešu Beblerju, ki sije vsekakor najbolj prizadeval za ustanovitev prvih italijanskih partizanskih enot v Furlaniji in je še 9. junija spraševal inструкторja pokrajinskega komiteja KP Slovenije Jožeta Krajca: »Kakšne so vaše zveze s Furlanijo? Ali kaj veste o patrulji tov. Antonija? Kakšni so vaši stiki z organizacijo KPI v Čedadu in Vidmu?«⁵⁰

Zaradi tega dogodka v Trstu so nekateri iz Ronk in Tržiča odšli v partizane. Pokrajinski komitej KP Slovenije je 27. junija pisal okrajnima komitejema KP Slovenije za srednjo in južno Primorsko, da je prišla v partizane »prva večja skupina Furlanov«;⁵¹ do takrat jih je bilo v Kraški partizanski četi pet.⁵² Poleti je prišel tudi Vinicio Fontanot, ki ga viri imenujejo »il maggiore esponente della zona di Ronchi« (veliki eksponent cone Ronki). Organizator kurirskih zvez med Tržičem; Krasom in Gorico je takrat poročal: »Prve Furlane, ki so prišli, sem dal v III. kraški bat. Takoj so hoteli na akcijo, pa jih komandir ni pustil, ker jim še ni zaupal.«⁵³ Dne 10. julija 1943 sta dva od njih padla na Krasu v fašistični očiščevalni akciji.⁵⁴

Tako kot so se širila razna delovna področja narodnoosvobodilnega gibanja, so se širili tudi njegovi stiki s Furlanijo. Če je pozimi 1942–1943 prihajalo razno gradivo, tudi orožje in sanitetne potrebščine, so pozneje hodili v Furlanijo posebni nabavljachi raznega blaga. Tako je partizan 15. junija poročal Veluščku med drugim tudi tole: »Danes sem se vrnil iz Furlanije, kjer sem se zadrževal tri dni radi organizacije nabave teh. materiala. [...] Ko sem se mudil v Furlaniji, sem prišel v stik z nekaterimi tamkajšnjimi komunisti, kateri

49 Branko Babič je 28. junija 1943 iz Trsta pisal pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko: »Pred približno 15 dnevi so se priklatali sem štirje Italijani, ki so bili v partizanih, in med njimi Antonio Dettore in Franco iz Monfalcone. Prišli so z izgovorom, da iščejo ljudi za v partizane po nalogu štaba O(perativne) Z(one) za Primorsko. Mi smo takoj videli, da so navadni dezertjerji, in smo jim dali nalog, da se javijo nazaj v partizane. Med tem časom pa se je zgodil incident s policijo in v borbi je padel Dettore, Frankota so ujeli, druga dva pa sta ušla. Do sedaj ni bilo drugih posledic. Ušel je eden, Tržičan z imenom Kariš, in eden Italijan iz Firenc. Če se v slučaju javijo nazaj v partizane, treba jih je za njihovo dezertacijo streljati.« (Arhiv IZDG, f. 534/I, pari. in Zgodovinski arhiv CK ZKS, št. 2152, Babičovo poročilo dr. Alešu Beblerju 28. junija 1943). Kot vidimo, Babič še ni zvedel za natančne podatke o dogodku in je bil seveda tudi krivičen do skupine.

50 Arhiv IZDG, f. 532/11, pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 9. junija 1943 Jožetu Krajcu. Arhiv IZDG, f. 532/IV part., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 27. junija' 1943 okrajnima komitejema KP Slovenije za srednjo in južno Primorsko. Okrajnemu komiteju KP Slovenije za južno Primorsko je pisal »Kakor sledi izraznih poročil, na jugu je pričakovati nove rekrutacije iz Trsta, Krasa in Tržiča, od koder je končno prišla prva večja skupina Furlanov. Udarina brigada Simona Gregorčiča je dobila potrebna navodila, da pomaga terenskim organizacijam pri tej novi rekrutaciji in sprejema rekrute pod svojo zaščito. Dogovorite se konkretnije s komisarjem brigade tov. Iztokom [Ivan Turšič], ki je na vašem področju.«

51 Arhiv IZDG, f. 532/IV part., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 27. junija' 1943 okrajnima komitejema KP Slovenije za srednjo in južno Primorsko. Okrajnemu komiteju KP Slovenije za južno Primorsko je pisal »Kakor sledi izraznih poročil, na jugu je pričakovati nove rekrutacije iz Trsta, Krasa in Tržiča, od koder je končno prišla prva večja skupina Furlanov. Udarina brigada Simona Gregorčiča je dobila potrebna navodila, da pomaga terenskim organizacijam pri tej novi rekrutaciji in sprejema rekrute pod svojo zaščito. Dogovorite se konkretnije s komisarjem brigade tov. Iztokom [Ivan Turšič], ki je na vašem področju.«

52 To so bili Giovanni Vinci-Moro, Emil Faust-Silvano, Mario Valkovic-Dino, Romano Grillo-Grigio in Luigi Florjani-Giorgio. Poslednja dva sta padla 10. julija 1943 na Zajčevcu pri Krasu (glej Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 635–640).

53 Arhiv IZDG, f. 219/11 part., poročilo Antona Gorjana-Smjaka konec junija ali začetek julija 1943.

54 Glej opombo 53.

so me naprosili, naj ti sporočim, da prosijo za poročila štaba POZ o vseh akcijah naših partizanskih edinic in grozodejstvih, katere izvajajo fašisti nad slovenskim narodom. Ta poročila bi potrebovali za svoj ilegalni list ‚Scintilla‘. Poročila naj bi prihajala vsak petek. Iz Furlanije bom dobival stalno teh. material in zdravila in bom napravil za to posebno skrivališče.«⁵⁵ Iz nadaljnjih poročil je razvidno, daje v Furlaniji nabavljal predvsem zdravila, potrebščine za ciklostilne tehnike in pisalne stroje.

Dogovor za pripravo ustanovitve prvih italijanskih partizanskih enot

Med razlogi, da ni več Italijanov iz Furlanije odšlo v partizane, da bi ustanovili prvo furlansko partizansko četo, je bil baje tudi ta, da centralni komite KP Italije še ni dal navodila za to. Zato si je. pokrajinsko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko prizadevalo, da bi pri centralnem komiteju KP Italije izposlovalo takšno navodilo. Dne 9. maja sta dr. Bebler in Velušček pisala sekretarju Babiču v Trst, naj takoj odpotuje v Milano k Umberto Massoli-. Quintu in mu sporoči tole:

»a) Naše italijanske in politalijanske patrolje so v Furlaniji bile dobro sprejete, vsepovsod pa so naletele na pomislek: KPI še ni dala direktive, da naj gremo v partizane. Treba je torej brezpogojno doseči, da pride iz centrale taka direktiva, in to takoj. Predoči Quintu, da je položaj za rekrutacijo absolutno zrel. Res da je naša informacija o furlanskih partizanih bila preuranjena, pokazalo pa se je, da dejansko obstaja lepo število nekakih polpartizanov, ilegalnih in polilegalnih antifašističnih aktivistov, ki se skrivajo in so v stalnem kontaktu z našimi partizani, obiskujejo naša taborišča, priložnostno celo sodelujejo v akcijah. Treba je torej le malo pritiska od zgoraj, pa bodo imeli svoje samostojne čete.

b) Prepričaj Quinta, da je za porod in razvoj italijanske partizanske vojske odločilnega pomena, da formirajo pri njih ne le vojaško komisijo, temveč štab njihove vojske, ki bi s tem imenom nastopil pred množicami. Iz naše izkušnje lahko povemo, kako velikega pomena je bilo oblikovanje našega štaba, ko smo tudi mi imeli samo nekaj zelenega kadra;«⁵⁶

Razmeroma kmalu, 18. maja, je pokrajinski komite KP Slovenije za Primorsko že lahko poročal centralnemu komiteju KP Slovenije, da je bil Babič pri Massoli in da sta obravnavala razna vprašanja sodelovanja. Sporočil je tudi, da je medtem že dobil Pirjevčev poročilo, »da je organizacija v Čedadu končno dobila od KP Italije direktivo formiranja partizanskih čet«. In dalje: »Obetamo si končno uspeha tudi po tej liniji,« je zapisal in poročal tudi o odhodu. Dettorijeve in Parrijeve patrolje (oziroma Distaccamento Garibaldi) v Furlanijo.⁵⁷ Kot že vemo, je bilo upanje na njen uspeh zaman.

Do srede avgusta 1943 se je na osrednjem Primorskem zbrala večja skupina partizanov italijanske narodnosti. Takrat je prišel v Trst k Babiču italijanski partijski aktivist Aldo Lampredi-Roberto na pogovor o organiziranju italijanskega partizanstva. Babič ga je poslal na sedež pokrajinskega komiteja KP Slovenije kjer je bil takrat navzoč samo njegov član Velušček. Dr. Beblerje medtem namreč odšel na centralni komite KP Slovenije.

55 Arhiv IZDG, f. 532/II part., poročila Ljuba, 25. in 26. junija ter 6. julija 1943.

56 Arhiv IZDG, f. 532 part., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 9. maja 1943 Branku Babiču. Babič je v svojih spominih Primorska ni klonila na strani 90 povzel vsebino tega pisma in zapisal: »Glede direktive KPI za odhod Italijanov v partizane sem dvomil, da bo Quinto to sprejel. Za Italijo in za politiko KPI je bilo to še preuranjeno. Vseeno sem sklenil, da mu bom to povedal. Ko sem bil pri njem in mu vse to razložil, se je obotavljal z odgovorom. Rekel mi je, da bo drugič dal odgovor na naše predloge; predvsem glede odhoda Italijanov v partizane je izražal pomisleke. Tak odgovor sem tudi pričakoval. Do realizacije teh predlogov, razumljivo, takrat ni prišlo. S padcem fašizma in kapitulacijo Italije pa se je situacija povsem spremenila.«

57 Arhiv IZDG, f. 532 part., poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 18. maja 1943.

Velušček je 18. avgusta poročal članoma Pirjevcu in Darku Marušiču-Blažu: »Njegovo [Babičevo, op. T. F.] zadnje pismo .z najnovejšimi poročili je prinesel tovariš iz Čedadada, ki je pooblaščen za organizacijo italijanskih partizanov v Furlaniji [Podčrtal T. F.]. Tega tovariša, ki ima pooblastilo od CK KPI, tov. Ahac [Pirjavec, op. T. F.]. pozna.«⁵⁸

Pokrajinski komite KP Slovenije je 23. avgusta poročal Babiču: »S tovarišem od CK KPI smo se vse domenili: Poslali mu bomo vse Italijane, ki se nahajajo med našimi četami na Primorskem, kakor bomo tudi pisali Glavnemu štabu po vse Italijane, ki se borijo v partizanskih edinicah na jugu. Mi pa bomo Italijanom poslali za prve čase še enega našega dobrega tovariša kot inštruktorja, da jim bo pomagal pri začetkih z nasveti.«⁵⁹ Pokrajinski komite KP Slovenije je čez nekaj časa, 28. avgusta, poročal centralnemu komiteju KP Slovenije:

»Pred dnevi je prišel k nam delegat CK KPI, pooblaščen, da nas vpraša za nasvete, kako organizirati partizanstvo, in da se dogovori o pomoči, ki bi jo mi pri organiziranju partizanstva lahko nudili. Prikazali smo mu razvoj našega partizanstva in mu obljubili, da jim bomo poslali vse Italijane, ki se nahajajo po naših četah; da bodo pisali Vam, da pošljete vi vse Italijane, kise nahajajo v Sloveniji v partizanih, v Italijo, kakor tudi, da se bomo obrnili na Vas, da pišete Vrhovnemu štabu, naj tudi oni pošljejo vse Italijane iz NOVJ v Italijo. Obljubili smo jim tudi enega inštruktorja. Vendar smo v zadregi, koga naj pošljemo. če bi Vi mogli poslati kakega tovariša, sposobnega za inštruktorja pri it. partizanih, bi bilo najbolje. Pričakujemo Vašega odgovora.«⁶⁰

Lampredi je s sedeža pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko odpotoval k Babiču v Trst. Babič je 30. avgusta poročal: »Danes sem govoril s tovarišem Italijanom, ki je bil pri vas in je zelo navdušen, da je bil pri vas. Prav gotovo bo ta njegov obisk mnogo koristil razvoju borbe med Italijani, vsaj kar se Primorske tiče. Sedaj je odpotoval do CK [KPI], da tam sporoči vse naše predloge in da te predloge in sporazume uveljavi.«⁶¹

Tako je torej prišlo do prvega dogovora med predstavnikom centralnega komiteja KP Italije in pokrajinskim komitejem KP Slovenije za Primorsko o sodelovanju in pomoči pri ustanavljanju prvih italijanskih enot v Furlaniji. Verjetno bi prišlo do njegove uresničitve, tudi če ne bi tako kmalu prišlo do premirja med italijansko vojsko in zahodnimi silami. Premirje, objavljeno dne 8. septembra 1943, je samo pospešilo nastanek prvih italijanskih partizanskih enot v Furlaniji in konkretno sodelovanje in pomoč slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja.

Sodelovanje s prvimi furlanskimi partizanskimi bataljoni in brigado Garibaldi

Za veliko večino Italije velja trditev, da se je italijanski odpor začel šele po premirju italijanske vojske 8. septembra. Seveda pa to ne velja za Julijsko krajino in Furlanijo, ki so jima skupine italijanskih partizanov, majhne sicer, a vendarle omogočile, to častno izjemo, da lahko tam govorimo o odporu že pred septembrom 1943. V obeh navedenih pokrajinah so takoj po premirju nastale večje partizanske enote - bataljoni in brigade.

Če ne upoštevamo manjših partizanskih skupin, ki so nastale po premirju, ko so se italijanski vojaki vključili v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, so v Julijski krajini in

58 Arhiv IZDG, f. 532/II part., Veluščkovno pismo 18. avgusta 1943 D. Pirjevcu in D. Marušiču.

59 Arhiv IZDG, f. 532/II part., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 23. avgusta 1943 Branku Babiču.

60 Arhiv IZDG, f. 532/I part., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 27. avgusta 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

61 Arhiv IZDG, f. 532/II, Babičevo pismo 30. avgusta 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.

Furlaniji v drugi polovici septembra 1943 nastale tri partizanske brigade, ki so jih tvorili italijanski ljudje, in to dve v Julijski krajini in ena v Furlaniji.

Najprej je nastala Proletarska brigada. V njej so bili tržiški in tržaški delavci. Partizanski viri imenujejo to brigado tudi Tržaška udarna brigada (Brigata Triestina d'Assalto). Poveljevala staji komandant Roberto Zapelloni in politkomisar Camillo Donda. Brigada se je udeležila bojev na t. i. goriški fronti. V nemški ofenzivi od 25. do 30. septembra 1943 je bila odbita in borci so se razkropili.⁶² Bataljon, ki so ga nato zbrali, je operiral v okviru Kosovelove brigade in je bil jedro brigade, obnovljene aprila 1944.⁶³ Druga brigada je bila tudi Tržaška brigada. Ustanovili so jo predvsem delavci iz Milj, pa tudi iz Trsta. Poveljevala staji Ferdinando Marega in politkomisar Natale Kolarič. Razkrojljena je bila v nemški ofenzivi na južnem Primorskem med 2. in 4. oktobrom 1943.⁶⁴ Bataljon, ki so ga zbrali, je nato operiral v okviru Istrskega odreda.⁶⁵ Tretja brigada je nastala sredi oktobra 1943 v Furlaniji, zunaj narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, in to iz treh bataljonov, od katerih sta eden ali dva nekaj časa delovala močno naslonjena na slovensko partizansko vojsko v Goriških Brdih in Beneški Sloveniji.

V njih so imeli svojo vlogo tudi partizani italijanske narodnosti, ki so bili še pred septembrom 1943 v slovenskih partizanskih enotah in so jih po že navedenem dogovoru iz druge polovice avgusta poslali k nastajajočim furlanskim partizanskim enotam.

Najprej so nastali štirje italijanski partizanski bataljoni na desnem bregu reke Soče na slovenskem narodnem ozemlju in v sosednji Furlaniji. Na Kobalarju v Goriških Brdih je nastal bataljon Garibaldi (komandant Mario Modotti-Tribuno in politkomisar Mario Kariž-Maks). Vanj so se vključili tudi partizani italijanske narodnosti iz osrednje Primorske. V Grmuščici (Stremiz pri Fojdi) je nastal bataljon Friuli (komandant Giacinto Calligaris-Enrico in politkomisar Mario Foschiatti-Guerra), ki se je čez nekaj časa premetil v Zapotok ob reki Idrijci. Bataljon Pisacane (komandant Giannino Bosi: Battista in politkomisar - Boris) so ustanovili nekoliko pozneje v Črnem vrhu (Montefosca). Sredi oktobra so v Goriških Brdih ustanovili četrti bataljon Mazzini (komandant Filzi Vidoni in politkomisar Giovanni Padoan-Vanni). Pozneje je nastal še peti bataljon Matteoti.⁶⁶

V Furlaniji je imela jeseni 1943 svoj bataljon Giustizia e Liberta (komandant Carlo Comessatti in polikomisar Fermo Soleri) tudi Akcijska stranka (Partito d'Azione), in to na Monte Ioannis nad Čaneblo. Poleg njega so bile še manjše skupine prvih partizanov, privrženecv Krščanskodemokratske stranke (Aldo Moretti jih navaja celo 19). Kakšne so bile njihove zveze s slovenskimi partizani, iz ohranjenih pisnih virov ni mogoče ugotoviti.⁶⁷

Verjetno se ni ohranilo poročilo brigade Garibaldi, ki ga je 19. septembra poslala vodstvu slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko. Zanj smo zvedeli iz poročila Narodnoosvobodilnega sveta za slovensko Primorsko 19. septembra: »Končno

62 Tone Ferenc: Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 290–292 (dalje: Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB); Galliano Fogar: Od ilegalnega antifašizma do proletarske brigade. Nova Gorica 1974.

63 Radosav Isakovič-Rade: Kosovelova brigada, Ljubljana 1973, str. 107–110.

64 Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 395–403.

65 Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1975, str. 99–102.

66 Giovanni Angelo Colonnello: Guerra di Liberazione. Friuli, Venezia Giulia, zone Jugoslave. Udine 1965, str. 27–37; Lizzero: Origini e peculiarità, str. 220–221. Giovanni Padoan (Vanni): Abbiamo lottato insieme. Partigiani italiani e sloveni al Confine orientale. Udine 1965, str. 23–31; Ferdinando Mautino: Guerra di popolo. Storia delle formazioni garibaldine Friulane. Padova 1981, str. 33–47.

67 Aldo Moretti: La Resistenza armata di fronte alla D.C. nel 1943 in Friuli. Storia Contemporanea in Friuli, IX/1979, št. 10, str. 224–247; Fermo Solari: L'armonia discutibile della Resistenza. Confronto tra generazioni. Milano 1979, str. 68–75.

z veseljem ugotavljamo, da nastanek italijanske ljudske armade zaznamuje svoj prvi res pomemben uspeh. V Furlaniji severno od Vidma je nastala brigada Garibaldi, ki šteje blizu 1000 mož in nam je danes poslala pismeno poročilo o svoji notranji organizaciji in oborožitvi, ki je odlična. Prosijo za kadrovsko pomoč, ki jim jo pošljemo, in za določitev nalog, ki bi bile v skladu z našimi strateškimi načrti. Odgovorili smo zelo podrobno.«⁶⁸ Verjetno ni ohranjen niti ta »podroben odgovor«. Očitno gre za garibaldinski bataljon Friuli severovzhodno od Vidma. Število borcev je seveda precenjeno. Bataljon Garibaldi je bil namreč v Goriških Brdih skupaj s slovenskimi partizanskimi enotami.⁶⁹

Zvezo s prvimi garibaldinskimi enotami, najverjetneje z bataljonom Friuli, je imel tudi okrožni komite KP Slovenije za Tolminsko. Dne 16. septembra je poročal: »Postavili smo najožje stike s KPI in z zbirajočo se njihovo vojsko. Vodstvo italijanskih partizanov je izrazilo željo, da bi se borili pod našo operativno zono. [...] Mi smo jim raztolmačili, da bi bilo težko radi prehrane in da naj operirajo v furlanski nižini, pač pa bomo imeli najtesnejšo zvezo in jim bomo pomagali v vsakem oziru.«⁷⁰

Pomoč, o kateri je poročal Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo, je verjetno pomenil odhod namestnika komandanta primorske operativne cone Dušana Bravničarja-Veljka in bivšega sekretarja tržaške organizacije KP Italije Vincenza Marcon-Daville v Goriška Brda v drugi polovici septembra. Na desnem bregu Soče so namreč vse slovenske partizanske enote najprej združili v Zahodnoprimorski odred in na povelje operativnega štaba za zahodno Slovenijo z dne 23. septembra iz njega ustanovili Soško brigado (komandant Vladimir Kneževič-Volodja in politkomisar dr. Slavko Zore-Griša). Pri zaprisegi njenih borcev na Koradi 28. septembra je bil navzoč tudi bataljon Garibaldi, ki so ga nekaj časa imeli za 5. bataljon te brigade. Ko sta se iz Soške brigade 1. oktobra razvili dve brigadi, in to 1. soška in 2. soška brigada, je novoustanovljeni operativni štab soških brigad naročil štabom, zato da bi bila njihova operativna moč večja in njihova vojaška organizacija trdnješa, naj združijo bataljone v brigado. To je imenoval po zgledu na drugi dve brigadi na desnem bregu Soče 3. soško brigado. Svoj ukrep je pozneje pojasnil takole:

»Kar se tiče bataljona Garibaldi, je tako: navodila so bila pismena in ustmena, da se na teritoriju zahodno od Soče poveže v 1. soško brigado vse obstoječe bataljone, čete, povezane in nepovezane grupe in posebej glede Italijanov ni bilo nikjer izjavljeno niti ni bilo govora, da bi oni tvorili poseben položaj. Ob prihodu tovariša Volodje [po 23. septembru, op. T. F.] na tukajšnji teritorij je obstajal bataljon ‚Garibaldi, ki je štel 120 mož, vsak dan pa so se pri naših slovenskih edinicah prijavljali prostovoljci, italijanski državljani. Štab bataljona ‚Garibaldi‘ je izjavil, da želi ostati pod našo komando. Pri tem formiranju je sodeloval namestnik komandanta POZ tov. Veljko [Dušan Bravničar], ki pri tem formiranju ni stavil nikake nasprotne pripombe. Ko smo našli zvezo še z bataljonom ‚Friuli‘ in nekaj nepovezanimi italijanskimi skupinami in spričo vedno večjega dotoka italijanskega življa, smo zaradi nastale potrebe povezali vse v ‚Garibaldijevo‘ brigado. Italijani so ponovno izrazili željo, da zaradi pomanjkanja izkušenj ostanejo pod našo komando. O vsem tem smo izčrpno obvestili cono z dopisom od 5. oktobra 1943.«⁷¹

Ta dopis se ni ohranil. Če je bila njegova vsebina taka, kot je predstavljena tukaj, potem je sklep o združitvi bataljonov v brigado Garibaldi bil sprejet že pred 5. oktobrom.

68 Zbornik NOV, VI/7, dok. 90, poročilo narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo 19. septembra 1943.

69 Ferenc: Kapitulacija Italije in NOB, str. 574–575 in 582–585.

70 Arhiv IZDG, f. 532 part., poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za Tolminsko 16. septembra 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko.

71 Zbornik NOV, VI17, dok. 252, poročilo operativnega štaba soških brigad 12. oktobra 1943.

Ko je Narodnoosvobodilni svet za Primorsko Slovenijo v svojem poročilu, ki smo ga že navedli, omenil pismo vodstva garibaldinske brigade, je verjetno mislil na pismo instruktora centralnega komiteja KP Italije za Furlanijo Maria Lizzera-Andrea (Lima), ki se najbrž ni ohranilo. Zaradi nemške ofenzive mu je lahko na prošnjo, da mu pomagajo pri organizaciji partizanstva v Furlaniji, odgovoril šele 7. oktobra. Poslal mu je opomoč svoja člana: Darka Marušiča-Blaža in Vincenta Marcona-Davillo, ki je tedaj že drugič odšel med italijanske partizane na desnem bregu Soče. V pismu Lizzeru je zapisal: »Drugi naš ukrep je, da se oba furlanska partizanska bataljona, ki sta sedaj vključena v našo Soško brigado, iz nje. izločita in kreneta v Furlanijo. Svetujemo Vam, da se takoj lotite organiziranja Furlanske brigade. Kot jedro, naj služita oba Furlanska bataljona, ki prideta k Vam, za štab te brigade pa uporabite tov. Blaža in Davillo.« Svetoval je, naj bi Marušiča uporabili za politkomisarja in Marcona za njegovega namestnika, tj. za partijskega organizatorja v brigadi. »Mesto komandanta naj po našem mnenju zasede domači Furlan, ki ima največ vojaškega znanja in ostalih komandantskih odlik,« je še svetoval. Napotek glede vojaških nalog sta dobila ustno Marušič in Marcon, pokrajinski komite KP Slovenije pa je še posebej pismeno poudaril pomembnost naloge rušenja železniške proge in avtomobilske ceste Videm-Ponteba—Trbiž. Zato je z njima poslal britanskega stotnika Ratcliffa, ki je bil strokovnjak za rušenje prog. Obljubil je tudi, da bo poslal potrebno razstrelivo.⁷² Da je poslal Marušiča in Marcona v Furlanijo, to je pokrajinski komite KP Slovenije navedel tudi v poročilu centralnemu komiteju, dne 9. oktobra:

»V pogledu organizacije vojske moramo posebej omeniti našo skrb za organiziranje italijanske osvobodilne vojske. V Brdih in Beneški Sloveniji sta namreč nastala dva furlanska bataljona, vsak po več sto mož močan. V ta bataljona so prišli Furlani s furlanskega ozemlja, ki nikakor ne spada k bodoči Sloveniji. Na prošnjo instruktora CK KPI za Furlanijo tov. Lima smo poslali k tem bataljonom zelo krepko začasno pomoč, in sicer tov. Davillo in tov. Blaža. Dobila sta nalogo, da izločita oba furlanska bataljona iz Soške brigade, organizirata iz njiju prvo furlansko brigado in s to brigado kreneta v notranjost Furlanije (glej prilogo!). Odločili smo se za tako velike žrtve v kadrih kljub naši lastni revščini prvič zato, ker je danes še bolj kakor prej pomembno nastajanje demokratične italijanske vojske, in drugič, ker sami nismo mogli priti do živega pontebški železnici, ki dela s polno paro.«⁷³

Dan pozneje je Lizzero pisal že drugo nam znano pismo vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko, predvsem Veluščku, ki je bil takrat sekretar pokrajinskega komiteja KP Slovenije. V njem je prosil, naj po radiu sporočijo britanskemu poveljstvu, daje na Monte Pasubio skupina britanskih vojakov, ki prosi za denar, živež in obleko. Na koncu mu je sporočil: »Jaz sem organiziral tri bataljone italijanskih partizanov in delo se dobro nadaljuje.«⁷⁴ Ohranilo pa se je tudi Lizzerovo pismo bataljonu Friuli, z dne 9. oktobra, v katerem je na koncu zapisal: »Sedaj čakam, da se kurir vrne od tam, da pokaže pot, po kateri bodo prihajali ljudje, ki se vam bodo vsak dan priključevali. Ko boste imeli zadostno število ljudi, ustanovite nov bataljon, ki se lahko imenuje JC. Pisacane; tedaj boste trije bataljoni in boste ustanovili brigado patriotov Garibaldi. V tem primeru se bo bataljon Garibaldi preimenoval v A. Gramsci. Tako mi ne bomo pozabili naših velikih bojevnikov.«⁷⁵

72 ZA CK ZKS, št. 1354, pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko Slovenijo 7. oktobra 1943 Mariu Lizzeru.

73 Arhiv IZDG, f. 532/I part., poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 9. oktobra 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

74 Arhiv IZDG, f. 534/II part., pismo Maria Lizzera 10. oktobra 1943.

75 Arhiv IZDG, f. 534/II part., pismo Maria Lizzera 9. oktobra 1943 poveljstvu bataljona Friuli.

Iz dokumentov, ki smo jih navedli, lahko sklepamo, da je pri vseh dejavniki narodoosvobodilnega gibanja tako na slovenski kot italijanski strani bila trdna odločnost, da se v Furlaniji ustanovi posebna italijanska partizanska brigada. To, da so italijanske partizanske enote želele delovati pod slovenskimi krajevnimi partizanskimi štabi, je za tisti čas popolnoma naravno, saj še ni bilo višjih italijanskih poveljstev, ki bi se jim lahko podredili.

Marušič in Marcon sta 12. oktobra prišla najprej do operativnega štaba soških brigad. Ta jima je pojasnil, kaj je do takrat ukrenil glede italijanskih partizanskih bataljonov. To je tudi posebej sporočil štabu primorske operativne cone v poročilu, ki ga mi že poznamo.⁷⁶ Nato sta Marušič in Marcon odšla v Beneško Slovenijo, kjer sta se sestala z »začasnim:štabom italijanske brigade«, kar pomeni, da so jo formirali še pred njenim prihodom. O njunem deluje Marušič 16. oktobra, ko se je že vrnil na osrednje Primorsko, poročal dr. Beblerju:

»V Benečiji sem se sestal z začasnim štabom italijanske brigade ter jim skupno s tov. Davillom razložil naloge, ki jih čakajo; teritorij, na katerem naj operirajo, jim spočetka ni bil ravno všeč, ker da je teren še neorganiziran. Prepričevala sva jih o vsem potrebnem in so se nazadnje vsi strinjali. Pri brigadi sva dobila dva tovariša člana KPI, ki sta prišla iz Vidma (zglej, da sta bila člana OK KPI za Videm) — pooblaščenca od tov. Lime, ki je trenutno bil za dalj časa odsoten, da pomagata pri organiziranju it.

Partizanskih oziroma patriotskih edine, [...]. O organizaciji partizanstva ter vlogi Partije v partizanstvu sta imela čisto pravilne pojme in tudi že direktive KPL Part. organizacija v četah in bataljonih je slična naši. Morala pri Italijanih je precej visoka, poskusili so že prvo akcijo na pontebško železnico, a brez uspeha. Pravkar pa so dobili precej točne podatke o tej železnici in o straži na njej. Zaplenili so Nemcem 150 q žita (pšenice). Tam se nahajajo tudi Mark [Peter Markandel, op. T. F.] in Tribuno [Mario Modotti, op. T. F.] ter Marega. Kaže, da bo Tribuno ostal komandant brigade, Marega postane pol. komisar ter Davilla partorg. brigade.«⁷⁷

Kot vemo, je pokrajinski komite KP Slovenije za Primorsko svetoval, naj politkomisar brigade postane Marušič. Toda tega so medtem (6. oktobra) brez Beblerjeve vednosti imenovali za politkomisarja Tržaške divizije,⁷⁸ zato se je hitro vrnil iz Beneške Slovenije, medtem ko je Marcon ostal tam (za vedno).⁷⁹ Ko je pokrajinski komite KPS dobil omenjeno Marušičevo poročilo z že omenjenima Lizzerovima pismoma,⁸⁰ je 19. oktobra poročal centralnemu komiteju KP Slovenije o ustanovitvi tretjega italijanskega bataljona v Furlaniji (prej je namreč poročal le o dveh, ki sta bila v najtesnejšem stiku z briškimi

76 Glej opombo 70.

77 Zbornik NOV, VI/7, dok. 264, pismo D. Marušiča 16. oktobra 1943 dr. Alešu Beblerju.

78 Ko je D. Marušič v operativnem štabu soških brigad v Goriških Brdih zvedel; da so ga imenovali za političnega komisarja Tržaške divizije, je odšel na Banjško planoto: Tam mu je komandant operativnega štaba za zahodno Slovenijo Lado Ambrožič-Novljan naročil, naj takoj odide v svojo divizijo na južnem Primorskem. Dne 17. oktobra pa je operativni štab za zahodno Slovenijo za političnega komisarja te divizije imenoval Branka Babiča; Marušiča pa za njegovega namestnika. Babič v divizijo še ni prispel, ko je nemška vojska 24. oktobra 1943 pri napadu na štab Tržaške divizije v Lipi na Krasu ujela Marušiča, vendar ji je takoj ušel. Od 20 mož štaba jih je padlo 14, med njimi tudi komandant divizije Robert Borštnar. Ker so divizijo kmalu ukiniteli, so Marušiča imenovali za namestnika političnega komisarja Goriške divizije; Glavni štab NOV in PO Slovenije je 7. novembra 1943 določil Marušiča za pomoč italijanskim partizanom in imenoval za namestnika političnega komisarja Goriške divizije Vasjo Kogejca, vendar je Marušič na poti na mladinsko konferenco 17. novembra 1943 v Srednjem Lokovcu pri Čepovanu padel kot namestnik političnega komisarja te divizije.

79 Marcona so italijanski partizani v Furlaniji obtožili izdajstva, obsodili na smrt in ga tudi usmrtili. Glej Babič: Primorska ni klonila, str. 205–208.

80 Glej opombi 75 in 76.

partizani) in poveljstva za tri Benečije, katerega vodilna osebnost je bil Lizzero. Na koncu je poudaril: »Pomembno je, da se pričtena ponovna mobilizacija Furlanov iz Monfalcona v omenjeno brigado, torej v Furlanijo, in ne kakor sprva k nam na Kras.«⁸¹

Prvi nesporazum in njegova odprava

V prvem mesecu življenja in delovanja prvih italijanskih bataljonov je bilo med njimi in slovenskimi partizanskimi enotami na desnem bregu Soče vzajemno sožitje in sodelovanje; viri ne omenjajo nobenega nesporazuma ali neljubega pripetljaja.

Ko so 10. oktobra ukinili operativni štab soških brigad in isti dan v Kobaridu ustanovili štab Goriške divizije (komandant Albert Jakopič-Kajtimir in politkomisar Rudi Mahnič-Brkinc), je ta prevzel vodstvo vseh slovenskih partizanskih enot na desnem bregu Soče. Naslednji dan je izdelal načrt za razmestitev in delovanje podrejenih mu enot in naročil štabu 1. soške brigade: »Italijansko brigado odpošljite takoj v smislu naredbe, ki smo vam jo že poslali, dalje v notranjost Furlanije z nalogo rušenja komunikacij, napadanja okupatorja ter dviganja narodnega upora in revolucionarnega duha v sami Italiji.«⁸² Ne vemo, kaj je določala omenjena odredba, ker ni ohranjena, pač pa je štab še isti dan preklical navedeni sklep in odredil, da naj italijanska brigada »formira 3 bataljone, od katerih naj najbližji prekorači progo Udine-Pontebba ter naj prodre v Karnijo, kjer so ljudje zelo revolucionarni in je tudi teren zelo ugoden za partizanstvo. Tu naj ruši vse komunikacije iz sev. Italije proti vzhodu kakor tudi komunikacije, ki vežejo Nemčijo in Italijo. Z mobilizacijo in propagando naj prodre čimbolj proti zapadu, organizira naj nove borbene edinice ter naj zanese oboroženo borbo v samo Italijo. Oba ostala bataljona pa naj operirata sev. zapadno od Čedadada na liniji Udine-Nimis-Tarčent-Gemona-Osoppo-Tomba-Udine.«⁸³

Razumljivo je prizadevanje štaba Goriške divizije, da bi bile partizanske enote obeh narodov razmeščene čimbolj smotno (ena brigada v Goriških Brdih, druga na Kobariškem in v Beneški Sloveniji in tretja severozahodno od Vidma in v Karniji) in da bi se narodnoosvobodilni boj razširil čim globlje v Italijo. Kot vemo, je misel o večji revolucionarni zavesti in ugodnejšem terenu za razvoj partizanstva v Karniji ter o potrebi, da se zanese plamen odpora predvsem tja, tlela pri vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko že od pomladi 1943. Vendar bi zdaj moral štab Goriške divizije to doseči sporazumno, in ne z odredbo, saj je npr. pokrajinsko vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko od marca 1943 poudarjalo, da italijanske partizanske enote ne bodo podrejene slovenskim poveljstvom.

Verjetno je že Marušič, ki je okrog 11. oktobra odšel čez Sočo in prek 1. soške brigade k italijanskim bataljonom, imel nalogo, da jih napoti v notranjost Furlanije. Morda jim je prav on izročil navedeno odredbo štaba Goriške divizije.⁸⁴ Bataljoni so kljub temu ostali na območju Črni vrh (Montefosca) - Čanebola in niso odšli v notranjost Furlanije. Zato je štab Goriške divizije 25. oktobra poslal k njim politkomisarja Rudija Mahniča in podpredsednika Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo dr. Jožeta Vilfana. Slednji je imel širše naloge za delo v Goriških Brdih in v Beneški Sloveniji. Oba naj bi

81 Arhiv IZDG, f. 532/1 part., poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko Slovenijo 19. oktobra 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

82 Zbornik NOV, VI/7, dok. 247, navodila štaba Goriške divizije 11. oktobra 1943 štabu 1. soške brigade.

83 Zbornik NOV, VI/7, dok. 248, navodila štaba Goriške divizije 11. oktobra 1943 štabu 1. soške brigade.

84 Iz poročila operativnega štaba soških brigad z dne 12. oktobra 1943 zveemo, da sta Marušič in Marcon prišla tja 12. oktobra 1943 z odredbama štaba primorske operativne cone, z dne 5. in 7. oktobra 1943, ki se verjetno nista ohranili. Ni pa znano, ali sta prinesla tudi navodila štaba Goriške divizije, z dne 11. oktobra 1943.

bataljonu »Garibaldi« izročila ponovno povelje za premestitev k železnici Udine-Pontebba.⁸⁵

Mahnič in dr. Vilfan sta imela takoj naslednji dan sestanek. O tem zvemo iz njunega poročila pokrajinskemu komiteju KP Slovenije: »S tov. Rudijem sva bila danes na sestanku s part. birojem treh italijanskih partizanskih bataljonov (Garibaldi, Friuli, Pisacane), ki se nahajajo v Beneški Sloveniji. Dobili smo jih čisto na vzhodnem robu Ben. Slovenije.« Na sestanku sta Mahnič in dr. Vilfan »samo ustno načela razgovor o potrebi, da se Italijani umaknejo z našega narodnega ozemlja in da končno le krenejo na akcije«. V pogovoru, ki je »zavzel zelo ostre oblike«, so se pokazala nesoglasja, »ali spada Slovenska Benečija v naše organizacijsko in vojaško področje, ali Slovenska Benečija sploh spada k slovenskemu narodnemu ozemlju«. Stab Goriške divizije je dobil novice o slabem odnosu nekaterih italijanskih partizanov iz omenjenih bataljonov do slovenskih ljudi v Beneški Sloveniji. Slovenska odposlanca bi morala tudi to vprašanje postaviti na dnevni red sestanka. O tem je bil tudi govor v navedenem povelju, ki naj bi ga izročila štabu bataljona Garibaldi. Vendar tega povelja nista izročila, saj je bilo preostro glede na to, kar sta ugotovila; bilo je le nekaj posameznih pojavov, ki pa so jih zatrli že v samih bataljonih.⁸⁶ Verjetno je za ta sestanek bataljon Friuli 26. oktobra pisno pojasnjeval, da karnska cona ne daje možnosti za aktivno partizansko dejavnost (»che la zona carnica ... non offre possibilita di attiva azione partigiana«), in je za to navedel celo osem razlogov (gorsko območje z redkimi prometnimi potmi, neprehodnost gorskih prelazov zaradi snega, gospodarska siromašnost, oddaljenost od strateških političnih in vojaških središč, reka Tagliamento kot velika ovira itd.).⁸⁷ Kako so rešili vprašanje odhoda bataljonov v notranjost Furlanije, je štab divizije poročal 27. oktobra nadrejenemu štabu 3. alpske operativne cone (komandant Lado Ambrožič-Novljan in politkomisar Dušan Kveder-Tomaž):

»V smislu naredbe bivšega operativnega štaba soških brigad smo na sestanku part. biroa teh treh bataljonov uredili celo zadevo takole, in sicer samo do nadaljnjega: Eden bataljon se čimprej premakne v Karnijo, prek žel. proge Udine-Pontebba-Tarvisio, ostala dva bataljona pa se premakneta z našega organizacijskega in vojaškega sektorja na črto Nimis-Gemona. Vsi trije bataljoni naj takoj začno z vojaškimi akcijami, rušenjem železnice Udine-Pontebba. Z nami drže kurirsko zvezo. Slovence, ki bizašli v njihove bataljone, takoj odpremljati v naše edinice. Mobilizirajo samo svoje ljudi - Italijane, mobilizacijo naših izvrše naše edinice, ki že zasedajo njihov dosedanji sektor. [...] Danes so napravili pokret, bat. ‚Garibaldi‘ v smeri proti Monteapertu, središču naše Benečije, bat. ‚Friuli‘ se noče premakniti, dokler ne dobi za to posebnega naloga od KPI, bat. ‚Pisacane‘ pa se drži dogovora in pojde, kot je javil tov. Davilla, čimprej v Karnijo. Mi smo takoj dali nalog našim edinicam, da sistematično izrinejo ital. bataljone z našega sektorja, da vrše mitinge in istočasno izvrše mobilizacijo, da se pri vsem tem izognejo vojaškim konfliktom z ital. bataljoni.«⁸⁸

Dan po sklenjenem začasnem dogovoru, ki naj bi ga - kot zvemo iz Vilfanovega poročila 30. oktobra - potrdilo še vodstvo KP Italije, sta prišla k dr. Vilfanu zastopnika bata-

85 Arhiv IZDG, f. 535/I part., pismo štaba 27. divizije 25. oktobra 1943 poveljstvu bataljona Garibaldi (v italijanščini). Pismo odreja: »1. Vse vaše enote se takoj premestijo na odsek, ki varuje določen na podlagi omenjenega sporazuma in povelja Goriške divizije. 2. Ko boste zapustili naše ozemlje, morajo vaše enote ravnati prijazno s civilnim prebivalstvom, drugače bodo naše enote proti krivcem prisiljene ukrepati z orožjem. 3. Oditii morate že danes, ker bodo naše enote iz strateških razlogov zasedle vaš odsek.«

86 Arhiv IZDG, f. 532 part., poročilo dr. J. Vilfana in R. Mahniča 26. oktobra 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije.

87 Le brigate Garibaldi nella Resistenza. Documenti. Vol. 1, agosto 1943 - maggio 1944. Milano 1979, dok. 12, pismo komandanta bataljona Friuli 26. oktobra 1943.

88 Arhiv IZDG, f. 535/I part. in Zbornik NOV, VI/8, dok. 46, op. 4.

ljona Friuli Coderin-Arno in Mario Foschiatti-Guerra. Poskušala sta doseči spremembo dogovora.⁸⁹ »Arno in Guerra sta začela trditi, da sva midva z Rudijem zlorabila šibkost najinih partnerjev - Arno je bil med njimi - in sva vsilila dogovor, ki škoduje italijanski revoluciji. Guerra je razen tega tvezil o nekem sporazumu, sklenjenem med našo partijo in KPI aprila letos v Moskvi, po katerem naj bi bila meja Soča-Nadiža. Jaz sem se postavil na stališče, da je naš dogovor sklenjen kot kompromis v vidu dokončne rešitve med partijama, čeprav je za nas Slovence problem rešen.«⁹⁰

Štab Goriške divizije je popolnoma soglašal z vsem; kar sta opravila Mahnič in dr. Vilfan pri italijanskih bataljonih. Tako je 28. oktobra pisal dr. Vilfanu, da je trdno odločen izriniti italijanske bataljone s slovenskega narodnega ozemlja in da je že dal povelje za to 2. soški brigadi. To povelje se ni ohranilo. »Ital. bataljonom bomo v smislu dobljenih podatkov in našega sporazuma s partorgom teh bataljonov dali nalog, da se umaknejo z našega organizacijskega in vojaškega sektorja, da ne vrše mobilizacije našega naroda, itd., po točkah, ki so Ti znane, sicer bomo vojaško postopali.« Takrat je štab te divizije tudi sklenil, da bo beneške Slovence dosledno mobiliziral v slovensko narodnoosvobodilno vojsko, pa četudi z vojaško prisilo.⁹¹ Sodim; daje ta ukrep ob taki narodni zavesti, kot se je po dolgoletnem raznarodovanju lahko še ohranila pri beneških Slovencih, povzročil narodnoosvobodilnemu gibanju več škode kot koristi.

Pokrajinski komite KP Slovenije za Primorsko ni soglašal s takim reševanjem medsebojnih odnosov med slovenskimi in italijanskimi partizani. V svojem pismu partijskemu organu pri štabu 3. alpske operativne cone je 1. novembra zahteval, da ta nemudoma odpravi spore med slovenskimi in italijanskimi partizani. Navedel je celo 11 točk, ki jih je verjetno zasnoval dr. Bebler, kot podlago pri reševanju te zadeve. Navedli jih bomo po vrsti:

»1. Vprašanje slovenskih narodnih mej je neodvisno od taborjenja in rekrutiranja italijanskih partizanov na slovenskem ozemlju. Za bodoče pravične narodne meje je odločilno edinole število udarcev, ki jih od naših ali katerihkoli partizanov dobi 'hitlerjevska vojska.

2. Zato danes ni čas pripraviti se z italijanskimi partizanskimi četami o naših narodnih mejah, temveč je nasprotno tako pripravanje skrajno škodljivo, ker zavira skupen boj, zavira rekrutacijo, odvrta pozornost od akcij itd.

3. Čete in štabi morajo zato takoj prekiniti diskusijo o narodnih mejah, o pravicah rekrutiranja in taborjenja itd. itd. ter se posvetiti izključno vprašanjem akcij, ločenih ali skupnih, in vprašanjem medsebojne pomoči slovenskih in italijanskih čet.

4. Stremeti moramo za tem, da se italijansko partizanstvo razmahne; in mu moramo zato pomagati s kadri, nasveti, orožjem, municijo in opremo.

5. Za razširitev italijanskega partizanstva bi italijanske čete v Benečiji storile mnogo,

89 Iz Vilfanovega pisma 30. oktobra 1943 zveemo, da je dogovor določal: »1) italijanski bataljoni se premaknejo na sektor Humin-Neme, čim bliže železnici, na samo pobočje beneškega hribovja, 2) italijanski bataljoni začnejo takoj z akcijami, 3) vzdržujejo zvezo z nami, 4) partizane Lahe pošljemo mi v njihove bataljone, oni pošljejo v našo vojsko vse partizane Slovence, 5) njih dosedanje ozemlje zasedejo naše čete, 6) naše čete krijejo njih dovoz iz Cedada itd., tako da v ta namen ni treba, da puste Italijani svoje čete, 7) mi vršimo na po nas zasedenem teritoriju mobilizacijo.«

90 Arhiv IZDG, f. 532/II pari., poročilo dr. J. Vilfana 30. oktobra 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko Slovenijo.

91 Arhiv IZDG, f. 273/I part., pismo štaba 27. divizije 28. oktobra 1943 dr. J. Vilfanu. 24. oktobra je štab 2. bataljona 18. brigade pisal bataljonu Friuli, naj mu pošlje Slovence, kojih bo mobiliziral, kajti tudi on »ima potrebe po moštvu«. Tudi 2. novembra je pisal bataljonu Friuli, Garibaldi in Pisacane, da morajo v zvezi z razgovori, ki so jih imeli s predstavnikom 18. brigade, poslati v slovenske partizanske enote »vse Slovence in Slovenke, kakor to mi delamo z vojaki italijanske narodnosti, katere pošiljamo dnevno v vaše bataljone ali pa v brigado Triestina d'Assalto.«

če bi svoje operacijsko področje prenesle čim bolj globoko v notranjost Italije. Če bi tega vprašanja ne bilo; bi bilo vseeno, kje italijanski partizani taborijo in rekrutirajo.

6. V korist slovenskemu narodu in italijanskemu delovnemu ljudstvu je, če se v Benečiji čim več rekrutira, pa naj rekrutirajo naši ali Davilla.

7. Vprašanja, kje bo kdo taboril ali rekrutiral, naj se rešujejo izključno po medsebojnem tovariškem pogovoru, v katerem naj imajo eni in drugi pred očmi izključno en cilj: čim več partizanov, čim več akcij.

8. Zato naj takoj preneha vsakršno poveljevanje naših komandantov italijanskim četam, zlasti poveljevanje v obliki ultimativov o izpraznitvi tega ali onega kraja in o prepovedi rekrutacije.

9. Tiste komuniste, ki so kot komandanti izdajali take ultimat (tov. Kajtimir in Rudi Brkine), naj se pokliče na odgovornost zaradi šovinizma.

10. Če bi po vsem tem ostale kake resnejše sporne točke, naj se prepustijo CK KPJ. in CK KPI.

11. V kolikor pa so za takimi spori čutili vplivi badoglijevskih oficirjev; naj se naše organizacije proti temu borijo s tem, da pomagajo organizaciji KPI znotraj italijanskih partizanskih čet s kadri, literaturo (tehniko!) in nasveti.«⁹²

Isti dan je pokrajinski komite o tej zadevi precej obširno poročal centralnemu komiteju KP Slovenije. Sodil je, da sta pri italijanskih bataljonih dve pomanjkljivosti: 1. premajhna napadalnost in 2. preveliko zadrževanje v Beneški Sloveniji. »Kljub temu vztrajamo na potrebi kadrovske pomoči, ker se sicer partizanstvo ne bo širilo po ostali Italiji, ampak bi znalo z nastopom zime zaiti celo v krizo.« Zato je nameraval ponovno poslati k bataljonom Darka Marušiča (Tržaško divizijo so namreč pravkar ukinili), vendar, kolikor vemo, se to ni zgodilo. Marušič je novembra padel na Banjški planoti. Pokrajinski komite KP Slovenije je sodil, da so slovenski partizanski štabi bili preostri. »Očividno žive v prepričanju, da se borijo za naše narodne meje, če preganja-jo italijanske partizane iz Benečije. Naše stališče pa je, daje za bodoče pravične meje edino značilno, koliko udarcev od naših ali drugih partizanov dobi Hitler. Zato sicer skušamo doseči, da bi se italijanski partizani premaknili prek Tilmenta, to pa izključno zato in z argumentom, daje treba partizansko gibanje širiti v notranjost Italije.« Pokrajinski komite KP Slovenije nadaljuje: »Smatramo, da bi bilo potrebno dvoje: prvič, da sporočite zoni in nam jasno stališče o tem vprašanju, in drugič, da nudimo italijanskemu partizanstvu še večjo kadrovsko pomoč. Gre za politične in vojaške kadre, ki obvladajo italijanščino. Ker bo take pri vas težko najti, predlagamo, da bi zanje prosili vrhovni štab, ki bi jih lahko dobil v Dalmaciji.«⁹³

Nimamo odgovora centralnega komiteja KP Slovenije, vendar bomo njegovo načelno stališče spoznali iz nekega drugega pisma.⁹⁴ Vemo, daje bil 2. novembra na sedežu štaba 3. alpske operativne cone sestanek, za katerega je prosil pokrajinski komite KP Slovenije

92 Arhiv IZDG; f. 535/I part., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko Slovenijo 1. novembra 1943 partorgu Alpske operativne cone NOV in PO Slovenije.

93 Arhiv IZDG, f. 532/I part., poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko Slovenijo 1. novembra 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

94 Glej opombo 104. Dne 29. novembra 1943 je glavni štab NOV in PO Slovenije pisal štabu 3. operativne cone »Alpske«: »Nepravilno je, da se komandant tov. Novljan [Lado Ambrožič] spušča z nekaterimi voditelji italijanskega osvobodilnega gibanja v diskusijo glede bodočih mej med Slovenijo in Italijo. Pred našo vojsko za sedaj stoji popolnoma drugačne naloge, za izpolnitev katerih je treba v interesu slovenskega kakor tudi italijanskega naroda angažirati vse naše kakor tudi italijanske sile. Glede ureditve bodočih mej bodo z obeh strani določene posebne komisije. Za primer nezdravih odnosov navajamo sledeče: V Benečiji je logoroval bataljon italijanskih partizanov. Štab ene od vaših brigad je pred komando tega bataljona alternativno postavil, da se umakne s slovenskega teritorija ali pa se priključi našim edincam. V podkrepitev navedene zahteve je omenjenemu bataljonu zagrozil, da ga bo napadel.« (Zbornik NOV, VI/8, dok. 144).

in ki so se ga udeležili sekretar centralnega komiteja KP Slovenije Franc Leskošek-Luka, ki je bil na Primorskem od 23. septembra, dr. Bebler, Kveder in morda še kdo (komandant cone Ambrožič?). Daje sestanek bil, vemo iz pisma pokrajinskega komiteja KP Slovenije dr. Vilfanu, z dne 4. novembra, ki vsebuje kritiko njegovega odnosa do italijanskih bataljonov. »Radi bi te prepričali zategadelj, daje nujno potrebno, da vprašanje narodnih mej odstavite z dnevnega reda. Namesto vprašanja o slovenskih in italijanskih vaseh postavite vprašanje nemških posadk. [...] Zato Ti naročamo, da organiziraš takoj nov razgovor s tako imenovanim partbirojem italijanskih čet. Na tem sestanku jim sporočiš, da se organizira sestanek med sekretarjem CK KPS tov. Leskoškom in enim članom tajništva KPI. Na tem sestanku se bodo tovariško rešila vsa tekoča vprašanja.« Kot drugo nalogo mu je določil družno delo z italijanskimi bataljoni in izvedbo političnega tečaja v njih.⁹⁵

Ko je dr. Vilfan dobil to pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije, ga ni bilo več v Beneški Sloveniji. V pismu 9. novembra je ponovno pojasnil svoje stališče do reševanja nacionalnega vprašanja v Beneški Sloveniji⁹⁶ in obžaloval, da se ni mogel pogovoriti s predstavniki italijanskih bataljonov kot komunist s komunisti.⁹⁷ Nalogo, da pripravi sestanek, je dobil namestnik polit-komisarja 3. alpske operativne cone Branko Babič-Vlado, ki je zato 4. novembra odpotoval v 20. brigado (bivšo 3. soško) v Beneško Slovenijo. Od tam je poslal kurirja v 18. brigado (bivšo 2. soško), od koder so poslali patroljo v štab brigade Garibaldi; nesla je vabilo, naj Lizzero in Marcon odpotujeta s patroljo k 20. brigadi, kjer ju bo pričakal Babič.⁹⁸

Sestanek je bil v vasi Imenje v Goriških Brdih po nekaterih podatkih 13., po drugih pa 20. novembra 1943.⁹⁹ S slovenske strani so se ga udeležili Leskošek, dr. Bebler, Kveder

95 Arhiv IZDG, f. 532/I pari., pismo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko Slovenijo 4. novembra 1943 dr. J. Vilfanu.

96 »Izhodišče mojega dela v Slovenski Benečiji je bilo, da Slovenska Benečija spada k ozemlju Zedinjene Slovenije, da je to z naše strani vprašanje, o katerem se ne diskutira, da gre samo za to, da v tem okviru zgradimo politično organizacijo. Bil sem tega prepričan na podlagi vse naše literature, zlasti na podlagi popisuiziranja bojev naših brigad v Benečiji. Iz tega se mi je postavila naloga, da pridobim tamkajšnje prebivalstvo za Slovenijo. Iskal sem v programu OF tisto, kar najbolj odgovarja Benečanom. Prepričan sem, daje v njem takega dovolj in da bi se Benečani v razmeroma prav kratkem času prav tako oklenili OF kakor drugi Slovenci, če bi mi sami v tej pokrajini delovali. Prav tako pa sem prepričan, da bi radi identične socialne vsebine prevzeli italijanski partizani, če bi oni bili edini partizani na tem ozemlju. Italijanski partizani imajo razen tega načrt, da prav s Slovensko Benečijo osvojijo Videm. Če izpeljejo svoj načrt, je po mojem za nas Slovenska Benečija pokopana. In je sporna, kakor hitro pustimo italijanske partizane, da se samo lotijo tega načrta.«

97 Arhiv IZDG, f. 532/II part., pismo dr. J. Vilfana 9. novembra 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko Slovenijo.

98 Ohranil se je podatek, ki kaže na to, da so sestanek pripravljali že prej. Milan Osredkar je 30. oktobra 1943 poročal: »Da uredim vse te laške reči glede mobilizacije, orožje etc., sem poslal kurirja k tov. Davilli (po Mirkovem nasvetu); najbrž se dobim z njim jutri ob 10h (mi še ni odgovoril). - Obveščevalec mi je tudi rekel, da bo menda v kratkem in v bližini sestanek naših divizionarjev z nekim iz Milana. Če pride res kdo od divizije, mu recite, da bi bilo dobro, če se oglasi tu.« Štab 20. brigade (pismo je napisal dr. Jože Vilfan, podpisal pa komandant France Ogrin) je 4. novembra pisal štabu 18. brigade: »Tukaj se nahaja namestnik politkomisarja operativne cone 'Alpske' tov. Vlado, ki naroča, da takoj stopite v zvezo z Garibaldijevo brigado, kamor pošljite svojo patrolo z naročilom, da se s patrolo (to vašo) takoj zglesi v štabu naše XX. SNOUB tov. Davila in Lima ali pa kakšen drug (če omenjenih ni!!) politični predstavnik. Ako imate kakršnokoli prevozno sredstvo, motor, avto, konje, kolo, naj vaša patrola takoj nadaljuje pot do Garibaldiincev! Opozarjam vas, da je stvar zelo nujna in zato je treba to takoj izvršiti. Nam. politkomisarja čaka v naši brigadi in zato pohitite s tem. Štab se nahaja v Jajniku pri St. Lenartu.« Ohranilo se je podobno pismo štaba 18. brigade štabu Garibaldijeve brigade, z dne 4. novembra 1943. Kaže, da je moralo preteči osem ali devet dni do prvega sestanka v Imenjem.

99 Branko Babič navaja, da sta bila sestanka dva, in to 12. in 23. novembra 1943, oba v Imenjem s približno

in Babič, z italijanske pa Lizzero in Padoan, politični komisar novega italijanskega partizanskega bataljona Mazzini. Če upoštevamo tedanje stališče omenjenih slovenskih predstavnikov, ki smo ga že nekajkrat navedli, se mi ne zdi popolnoma verjetno tisto, kar o vsebini sestanka piše Giampaolo Gallo v svojem članku *Attivita diplomatica dei garibaldini Friulani* (*Diplomatska aktivnost furlanskih garibaldincev, Storia contemporanea in Friuli, IV/1974*, št. 5, str. 60–61). Oni namreč niso mogli zahtevati, »da vse italijanske partizanske formacije, ki operirajo v tej coni, pridejo v neposredno odvisnost NOVJ ali pa se premestijo bolj na zahod«. Takšno zahtevo so predstavniki slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja postavili šele jeseni 1944, seveda v zelo drugačnih mednarodnih razmerah. Gallo prikazuje zadevo tako, kot da bi šele potem, ko so italijanski predstavniki zavrnili zahteve slovenskih predstavnikov, prišlo do »drugega načela, tistega o sodelovanju na podlagi enakopravnosti in medsebojnega upoštevanja«. Saj so vendar slovenski predstavniki s takim stališčem želeli sestanek. Zato Gallo pove zelo malo, ko navede: »Rezultata sestanka v Imenjem sta dva: odbitje ozemeljskih vprašanj in vojaško sodelovanje na podlagi enakopravnosti.« Bolj verjamem temu, kar o sestanku piše Padoan v knjigi »Abbiamo lottato insieme« (str. 33–35), pa še to s pripombami. O tem sestanku se je ohranil podatek tudi na slovenski strani, in to v poročilu štaba 3. alpske operativne cone, z dne 29. novembra 1943 (podpisala sta ga Ambrožič in Kveder, ki se je udeležil sestanka), glavnemu štabu narodnoosvobodilne vojske in pokrajinskih odredov Slovenije. Takole pravi:

»Dne 20. t. m. se je vršil sestanek s predstavnikom CK KPI. Sestanek je organiziral in vodil tov. Leskošek. Tov. Tomaž je prisostvoval sestanku po izrecni zahtevi tov. Leskoška, češ da se ga mora udeležiti kot kandidat CK. Sestanku sta prisostvovala člana PK tovariš Primož in Vlado.

Na vašo odredbo bomo v bodoče prepustili nadaljnji kontakt le članu PK tov: Primožu. O političnem sporazumu vam j najbrž že poročal tov. Leskošek. V vojaškem pogledu je bila sklenjena pomoč njihovim štirim bataljonom, ki se nahajajo na področju zapadnih Brd in zapadne Slovenske Benečije, o čemer smo se ustno dogovorili s štabom XXVII. divizije.«¹⁰⁰

Naj povem, da še nisem našel Leskoškovega poročila centralnemu komiteju KP Slovenije o političnem delu sporazuma, če je poročilo o tem sploh napisal. Medtem ko Gallo datira sestanek v Imenju s 13. novembrom, ga poročilo štaba cone z 20. novembrom. Ali sta res bila kar dva sestanka na istem mestu in z istimi slovenskimi udeleženci? Italijanski bataljoni so vsi ostali v Beneški Sloveniji do srede decembra 1943.

Približno čez mesec dni je bil na sedežu pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko na Vojskem še en sestanek (o njem so poročali 17. decembra 1943, neki pisec pa navaja, da bi bil že 23. novembra 1943, kar je malo verjetno), ki sta se ga v imenu centralnega komiteja KP Italije udeležila Lizzero in Lampredi, v imenu centralnega komiteja KP Slovenije pa Leskošek in Kveder. Kaže, da so na njem obravnavali širša vprašanja sodelovanja med obema partijama.¹⁰¹

istimi udeleženci (Babič: Primorska ni klonila, str. 148–152). Do sedaj nismo našli nobenega pisnega vira tistega časa, ki bi pojasnil to vprašanje. Obstajajo samo spominski viri. Imel pa je Babič že pred tem pogovore z Mariom Lizzerom v gradiču pri Fojani, ki je bil last nekega italijanskega majorja (to je bil verjetno tisti major, s katerim je imel spomladi 1943 zveze že štab Briškega bataljona). Glej Babič: Primorska ni klonila, str. 142–147.

¹⁰⁰ Zbornik NOV, VI/8, dok. 146, poročilo štaba 3. operativne cone »Alpske« 29. novembra 1943 glavnemu štabu NOV in PO Slovenije.

¹⁰¹ Franc Leskošek-Luka je v svojem poročilu centralnemu komiteju KP Slovenije 19. decembra 1943 poročal: »S predstavniki CK KPI, ki smoga imeli, smo razpravljali o delu KPI v Italiji; predlagali smo jim, da mi po slovenskem ozemlju in Trstu organiziramo KPS in OF, ker njihova Fronte Nazionale ne dela mnogo in tudi Partija ne. [...] Oni so naše predloge vzeli na znanje in rekli, da bo o njih sklepal CK KPI, toda do

»Kakor bo tov. Luka poročal, smo KPI nudili vso možno pomoč, zlasti v kadrih za izgradnjo obveščevalne službe, v denarju in nasvetih. Delegata sta živela dva dni pri nas, videla sta pokrajinsko partijsko šolo, mnogo spraševala in diskutirala, tako da sta odnesla zelo mnogo naših izkušenj s seboj. Odveč je pripomniti, da se nista mogla načuditi našim uspehom.

Žalostno pa je, da jim nismo mogli nuditi nikake pomoči v tem, kar najbolj rabijo, to je v kadrih za njihovo vojsko. Štab zone trdi, da nimajo nikogar primernega. Treba je namreč res dobro znati italijansko ...«¹⁰² Zato je conski štab ponovno predlagal glavnemu štabu NOV in PO Slovenije, naj bi prišli na pomoč Dalmatinci, ki znajo italijansko. Iz nekega drugega vira pa zvedemo, daje takrat dal pokrajinski komite KP Slovenije za Primorsko četrť milijona lir za italijansko partizansko vojsko.¹⁰³

V drugi polovici decembra 1943 je centralni komite KP Slovenije razčlenil odnose med slovenskimi in italijanskimi partizani na Primorskem in v Beneški Sloveniji. Ugotovil je, da odnosi niso dobri in da obstaja nevarnost, da se bo okrepil šovinizem na obeh straneh. Zato je zahteval, naj se zadeva čim prej razčisti s pristojnimi ljudmi iz vodstva KP Italije. Ko je centralni komite KP Slovenije pojasnjeval svoje stališče do narodnega vprašanja na Primorskem, je naročil:

»Dolžni ste nuditi vso podporo italijanskemu partizanstvu. Šovinizem najgrše sorte bi bil, če bi se iz kakšnih nacionalnih bojazni bali podpirati italijansko partizanstvo ali pa če bi ga preganjali z baz, od koder lahko operira. Edino merilo sme in mora biti čim uspešnejša skupna borba proti Nemčiji in čim uspešnejši partizanski razvoj tako pri nas kakor v Italiji. Seveda pa je treba z vso silo preprečevanja preprečiti, da bi se za ‚nacionalnimi pravicami‘ italijanskega partizanstva kril njegov strah pred akcijami.«¹⁰⁴

Iz sicer redkih poročil posameznih slovenskih partizanskih bataljonov je videti, daje nesporazum iz druge polovice oktobra odmeval tudi na terenu v Beneški Sloveniji. Slovenski partizani so se pritoževali, da delajo italijanski partizani propagando za vstop beneških Slovencev v njihove enote, kar zavira mobilizacijo v slovenske enote. Kar se tiče zahteve po odhodu italijanskih bataljonov iz Beneške Slovenije, je politikomisar bataljona 18. brigade Milan Osredkar, ki ga je štab te brigade poslal v Beneško Slovenijo, da ugotovi razmere, 30. oktobra iz Črne je poročal: »Garibaldijev bataljon se nahaja sicer zdaj, po izjavi nekega njihovega obveščevalca, tukaj v Skorši (Monteapperta) in so namenjeni proti Luseveri, kdaj, ne vem. Tudi bat. Pisacane je tam. Friuli je v Subitu, od koder se namerava premakniti najprej sem (jutri ali pojutrišnjem), nato v Krnice in naprej na Monte Bernarda.«¹⁰⁵ Kaže, da je še pred sestankom v Imenju prišlo naročilo, naj jih pustijo tam,

danesh še ni nobenega odgovora.« (Arhiv IZDG, f. 532/I part., Leskoškovo pismo z dne 19. decembra 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije).

¹⁰² Arhiv IZDG, f. 532/I part., poročilo pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko 17. decembra 1943 centralnemu komiteju KP Slovenije.

¹⁰³ Rado Cilenšek: Organizacijsko-politični razvoj slovensko-italijanskega enotnega antifašističnega gibanja v mešanih predelih; rokopis pri meni, str. 47.

¹⁰⁴ Arhiv IZDG, f. 532/I part., pismo centralnega komiteja KP Slovenije 26. decembra 1943 pokrajinskemu komiteju KP Slovenije za Primorsko. Pismo je napisal Boris Kidrič.

¹⁰⁵ Arhiv IZDG, nereg. grad., Osredkarjevo poročilo, z dne 30. oktobra 1943. Dne 2. novembra 1943 je poročal štab 18. (Bazoviške) brigade: »Politkomisar Milan [Osredkar], ki smo ga poslali v Benečijo, nam pravkar poroča, daje govoril z Davillo, ki mu je omenil, da pride v kratkem v Crnejo (kjer se nahaja Milan) ena četa italijanskih partizanov. Na Milanovo opozorilo na dogovor s tov. VILFANOM je izjavil, da ni še nič definitivno sklenjenega, da dogovor še ni potrjen od KPI in se ga zato zaenkrat ne bodo držali. Poskrbite, da se bo ta stvar čim prej rešila in pošljite takoj direktive. Sicer pa izgleda, da bo šlo tudi v Benečiji. Milan je izrazil nasilje ital. partizanov za ustanavljanje odborov, ki bodo te stvari urejevali.« (Zbornik NOV, VI/8, dok. 65.) Dne 6. novembra, ko je imenoval novi začasni štab 5. bataljona (komandant Peter Markandel-Mark in politikomisar Milan Osredkar), mu je štab 18. brigade naročil: »Drži se načela, da do pripadnosti

kjer so. Iz nekaterih sicer redkih poročil iz decembra 1943 povzemamo, da je slovenski 5. bataljon 18. brigade, ki je po ustanovitvi Briško-beneškega odreda decembra 1943 postal njegov 1. bataljon (komandant Peter Markandel-Mark), sodeloval z italijanskimi in da so se skupaj prebijali skozi nemško ofenzivo v novembru in decembru. Že po prvi sovražnikovi ofenzivni akciji od 20. novembra do 5. decembra se je razšla večina borcev bataljona Friuli. Kmalu nato je štab 18. brigade zvedel, da so italijanski bataljoni dobili od nekok navodilo, naj pustijo svoje moštvo domov, da se bo ponovno zbralo spomladi 1944. Zato je 10. decembra štabu svojega 5. bataljona naročil: »Z edinicami italijanskih partizanskih bataljonov je treba postopati kot z našimi slovenskimi partizani. Naši vojaški in politični delavci naj jim nudijo vso pomoč. Pomagati je treba, da se italijanske edinice prečistijo, da se otresejo vpliva oportunističnih badoglievskih šovinistov.

Naša dolžnost je, da podpiramo napore zdravih sil v italijanskem osvobodilnem gibanju. Treba je temeljito izkoristiti dejstvo, da se italijanski bataljoni po direktivah oportunističnih elementov v njihovem političnem vodstvu razpuščajo. Edinice italijanskih bataljonov, ki svojega moštva nočejo izpustiti domov, priključite svojim edinicom ali pa se z njimi čim tesneje povežite, to je najbolj zdrav del italijanskih partizanov. Te italijanske edinice naj vodijo samostojne akcije, vi jim pri tem pomagajte. Razkrinkajte pri tem ves oportunistem tega razpusta in pokažite, kakšne težke posledice imajo lahko taki ukrepi za razvoj partizanstva v Italiji.«¹⁰⁶

Dan pozneje, 12. decembra, ko se je začela druga nemška ofenzivna akcija severozahodno od Vidma, je štab 5. bataljona 18. brigade poročal: »Vsi bataljoni so namreč dobili okrožnico od CLIV, naj pošljejo svoje ljudi domov na dopust za ca. 14 dni, nakar naj jih spet zbero na v naprej določenih mestih. Za bat. Garibaldi je bilo npr. določeno mesto Neblo v Brdih [...] Vendar so poslali svoje ljudi kar tako, kot da naj bi ostali doma. Bat. Garibaldi se je skoraj popolnoma razbil. Tudi Pisacane in Friuli je že okrnjen, vendar se nekateri ljudje upirajo in so nekatere čete še precej kompletne. [...] Razpustiti se ni hotel bat. Matteoti s komandantom Carlom [Tarcisio Cuttom, op. T. F.]. Do pred dvema dnevnoma smo bili v istem kraju, takoj ko pa so dobili naredbo o razpustitvi, se je premaknil v neznano smer.«¹⁰⁷ Iz novega poročila tega štaba, z dne 16. decembra, povzemamo, da so ostanki italijanskih bataljonov, ki so šteli še okrog 150 partizanov, skupaj s slovenskim bataljonom izdelali obrambni načrt, vendar se ga niso držali, tako da se je v sovražni ofenzivi razšla še večina preostalega moštva. Slovenski bataljon se je iz Črneje umaknil čez Krnice v Robedišče, kjer so se razšli še zadnji ostanki bataljona Garibaldi, in od tam dalje čez Stol na Kobariško.¹⁰⁸

Konec oktobra, ko so že ustanovili 20. brigado, ki je imela svoje operacijsko območje

Benečije ne trpimo nobenih kompromisov in daje bila in bo slovenska. Italijani povsod propagirajo zase. To jim očitaj, ker imamo dokaze, da puščajo po vaseh svoje agente, ki tajno delajo. Njihovo propagando je treba absolutno nevtralizirati in jo nadvladati. Pokaži napram njim odločno stališče, da je danes konec vsakih imperialističnih spletkarjev, da je njihovo postavljanje in reševanje benečanskega vprašanja, ki ga dejansko sploh ni, ker je slovenska, v duhu mi hailovičevstva, niti najmanj pa ne sliči to postavljanje partijskemu. Povej jim, da je v njihovem lastnem interesu, da se ne vdajajo nezdravemu, nedemokratskemu imperialistično prežetemu badoglionizmu, ki še vedno sanja o neki hegemoniji sicer poraženih italijanskih imperialistov. Njihova dolžnost je, da pomagajo k prebujenju drugega naroda, kot smo to naredili mi, ko smo organizirali osnove njihovega partizanstva, ne pa da kot partizani, ki bi morali zatirati vsak zarodek imperializma, sami zahajajo v te vode. Povej jim, da bo tudi formalno ta stvar kmalu rešena (v najbližji bodočnosti), da pa mi nismo nikaki formalisti in rešujemo stvari takoj na licu (mesta) in na podlagi dejanskega stanja.«

106 Arhiv IZDG, f. 286/IIpart., navodilo 18. brigade 10. decembra 1943.

107 Arhiv IZDG, f. 286/I part., poročili 5. bataljona 18. brigade 12. decembra 1943 štabu 18. brigade. Glej tudi Franjo Bavec-Branko; Bazoviška brigada. Ljubljana 1970, str. 116–118.

108 Arhiv IZDG, f. 286/I part., poročilo 5. bataljona 18. brigade 16. decembra 1943 štabu 18. brigade (Zbornik NOV, VI/9, dok. 76).

vzhodno od Čedad, se je tudi ona povezala z italijanskim osvobodilnim gibanjem. Dne 30. oktobra je njen štab poročal: »Danes smo imeli razgovor z nekim zastopnikom italijanskega osvobodilnega gibanja iz Vidma, ki nam bo preskrbel nekaj orožja in vojaške opreme. Do konkretnih zaključkov bo prišlo tekom prihodnjega tedna. Jutri pa gre komandant France [Ogrin, op. T. F.] na razgovor z nekim italijanskim karabinjerskim oficirjem in s člani Matteotijevega bataljona iz Cedada. Razgovor se bo vršil v vasi Mirmik ob 15. uri. O zaključkih razgovora vas takoj obvestimo. Predvsem bomo skušali s pomočjo informacij, ki jih bomo dobili od osvobodilne organizacije v Čedadu; pripraviti akcijo na Čedad.«¹⁰⁹ Nimamo poročila o omenjenem Ogrinovem pogovoru v Mimiku, pa tudi do napada na Cedad ni prišlo.

Odhod dr. Antona Vratuša v furlanijo

V pozni jeseni 1943 je glavni štab NOV in PO Slovenije zvedel, da so v severni Italiji pri Vicenzi skupine italijanskih partizanov, ki želijo vzpostaviti stik s slovenskim narodnoosvobodilnim gibanjem. Zato je poslal tja dr. Antona Vratušo iz 14. divizije NOV in PO Jugoslavije: O tem je obvestil 7. novembra štab 3. alpske operativne cone, ko ga je spraševal, kakšne so koristi Marušičevega odhoda v brigado Garibaldi v Furlaniji. Povedal mu je, da je Vratuša dobil nalogo, »da poveže furlansko brigado z brigado, ki se nahaja pri Vicenzi.«¹¹⁰ Dr. Vratuša se je čez nekaj časa vrnil, napisal poročilo, ki ga mi ne poznamo, nato pa so ga spet poslali v severno Italijo, čeprav so za stike z italijanskim narodnoosvobodilnim gibanjem pooblastili dr. Beblerja. Vendar je dr. Vratuša zaradi pomanjkljivih zvez nekaj časa ostal v Furlaniji. Glavni štab je 20. novembra naročil dr. Beblerju, naj poišče stik z organizacijami KP Italije. »Štab [3. alpske operativne cone, op. T. F.] pa naj z vojaške strani pomaga na ta način, da stopi v čim tesnejši stik z italijanskimi vojaškimi edinci in jih skuša aktivirati v borbah na progi, ponekod tudi z direktnim sodelovanjem (v Benečiji) z našimi edincami.«¹¹¹

Kaže, daje dr. Vratuša 28. novembra odšel Furlanijo, kamor gaje poslal dr. Bebler po dogovoru z Lizzerom.¹¹² Z njim je odšel tudi Jože Zavadlav-Srečko, da bi pomagal ustanoviti ciklostilno tehniko. Dne 2. decembra je Zavadlav dobil na postaji 2/12 zvezo z bataljonom Mazzini. Ustavil se je pri njem in čez nekaj časa, ko je dobil ustrezen material, začel delati. »Osnova sem popolnoma iz nič tehniko. Organiziral sem italijanske odbore, naj nabavljajo potrebni material za tehniko, počasi so začeli nabavljati,« je poročal Zavadlav 1. januarja 1944.¹¹³ Naj pripomnimo, daje bil bataljon Mazzini edini furlanski garibaldinski bataljon, ki je ostal in deloval tudi pozimi 1943–1944.

Dr. Vratuša je po prihodu v Furlanijo od 5. do 10. decembra prebival v Vidmu, od koder je odšel v Vicenzo in se na novo leto 1944 vrnil v Videm. Tam je dobil tudi podatke o usodi italijanskih bataljonov v nemški ofenzivi novembra in decembra 1943.¹¹⁴

¹⁰⁹ Zbornik NOV, VI/8, dok. 56, poročilo štaba 20. brigade štabu 27. divizije NOV in PO Jugoslavije.

¹¹⁰ Zbornik NOV, VI/8, dok. 76, pismo glavnega štaba NOV in PO Slovenije 7. novembra 1943 štabu 3. operativne cone »Alpske«.

¹¹¹ Arhiv IZDG, f. 219/I part., in Zbornik NOV, VI/8, dok. 146, op. 3, pismo glavnega štaba NOV in PO Slovenije 20. novembra 1943 štabu 3. operativne cone »Alpske«.

¹¹² Štab 3. operativne cone »Alpske« je 29. novembra 1943 poročal: »Tov. Vratušo je tov. Leskošek zadržal in ga ni poslal naprej. Šele te dni je tov. Vratuša odpotoval po svojih nalogah. Pripominjamo pa, da imamo preko tov. Lime [Mario Lizzero, op. T. F.] lahko zvezo z vsemi italijanskimi edincami v Italiji.« (Arhiv IZDG, f. 219/I part. in Zbornik NOV, VI/8, dok. 146). Po poročilu dr. A. Vratuše (glej op. 114) je on odšel v Furlanijo 28. novembra 1943.

¹¹³ Arhiv IZDG, f. 40, PT KPS za Primorsko, poročilo S. Zavadlava 1. januarja 1944.

¹¹⁴ ZA CK ZKS, poročilo dr. A. Vratuše iz Italije št. 2, z dne 27. decembra 1943.

Sklep

Na podlagi tega, kar smo napisali, lahko sklenemo:

1. Vodstvi narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo in Primorsko sta si že v letih 1942 in 1943 vztrajno prizadevali, da bi oborožen protifašistični boj razširili tudi na sosednje furlansko ozemlje. Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Primorsko je prve stike s furlanskimi protifašisti, člani Komunistične partije Italije, vzpostavilo v pozni jeseni 1942 in jih potlej tudi nenehno vzdrževalo. V začetku marca 1943 si je začelo prizadevati za ustanovitev partizanske čete iz Furlanov, ki bi ji bili za jedro prvi partizani italijanske narodnosti iz slovenskih partizanskih enot. Čeprav so iz Briškega bataljona spomladi 1943 poslali v Furlanijo najmanj dve organizacijsko-mobilizacijski patrulji, do ustanovitve čete ni prišlo. Tudi tako imenovani oddelek Garibaldi, ki je sredi maja 1943 z Gregorčičevo brigado odšel v Beneško Slovenijo in naprej v notranjost Furlanije, ni požel nobenega uspeha. Fašistična policija ga je junija 1943 razbila v Trstu.

2. Po padcu fašizma v Italiji je tudi notranje vodstvo Komunistične partije Italije v Milanu sklenilo začeti z organiziranjem italijanskega partizanstva. S tem namenom sta se sredi avgusta 1943 centralni komite Komunistične partije Italije in pokrajinski komite Komunistične partije Slovenije za Primorsko sporazumela o pomoči slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja pri ustanavljanju italijanskega partizanstva. V ta namen so zbrali partizane italijanske narodnosti v Trnovskem gozdu in jih ob italijanski kapitulaciji poslali v Furlanijo. Sklenili pa so zbrati tudi partizane italijanske narodnosti, ki so se bojevali v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Ko so septembra in oktobra 1943 v Furlaniji ustanovili nekaj italijanskih partizanskih bataljonov in jih povezali v prvo italijansko partizansko brigado, jim je narodnoosvobodilno gibanje Slovenije dalo vso možno pomoč.

3. Vodstvi narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo in Primorsko sta takrat dosledno upoštevali, da ima prvenstveno nalogo ustanavljati italijansko partizanstvo Komunistična partija Italije. Poudarjali sta, da je Furlanija (brez Beneške Slovenije, za katero sta sodili, da spada v Zedinjeno Slovenijo) zunaj njune pristojnosti in da je vsestranska pomoč italijanskemu protifašističnemu oziroma osvobodilnemu gibanju pomembna politična naloga. Odločno sta nastopili proti vsakršnemu nacionalizmu in šovinizmu ter proti poskusu odriniti furlanske partizanske enote s slovenskega narodnega ozemlja Beneške Slovenije. Čeprav je vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda 16. septembra 1943 Slovensko Primorje priključil Zedinjeni Sloveniji v demokratični Jugoslaviji, sta vodstvi narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo in Primorsko odločno nastopali proti vsakršnemu obravnavanju konkretne razmejitev med Italijo in novo Jugoslavijo.

SLOVENCİ IN NARODNOOSVOBODILNO GIBANJE NA LABINŠČINI V ISTRI*

Pozimi 1942–1943, posebno še januarja in februarja 1943, je odšlo v narodnoosvobodilno vojsko Slovenije okrog 1600 prostovoljcev iz Slovenskega primorja. Bili so večinoma kmečki in delavski sinovi in tudi hčere, ponekod pa so šle k partizanom cele družine z mladoletnimi otroki. Na stotine teh prostovoljcev je v nekaj transportih odšlo v osrednjo Slovenijo, v prve štiri narodnoosvobodilne brigade, v katerih je bilo spričo njihovih, uspešnih akcij več orožja kot v primorskih partizanskih četah. Okrog 90 prostovoljcev pa so čez Gorski kotar poslali celo v Liko.

To je v glavnem že znano, manj pa je znano, da se je takrat vključilo v narodnoosvobodilno vojsko Slovenije več kot dvajset slovenskih mladeničev iz Slovenskega primorja, ki so takrat, pozimi 1942–1943 in spomladi 1943, delali v premogovniku Raša pri Labinu v Istri. O njihovem odhodu k partizanom pričajo dokumenti, ki sem jih našel v arhivskem fondu vodje italijanske policije v osrednjem državnem arhivu v Rimu in nekatere v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

Ta članek sem napisal še pred izidom obsežnega zbornika Radnički pokret i NOB opčine Labin (Rijeka 1980), v katerem je profesor Herman Bursič prikazal »občino Labin v NOB 1941–1943«. V njem sicer obravnava vdor italijanske policije v protifašistično organizacijo na Labinščini spomladi 1943, vendar nima nikakršnega podatka o odhodu slovenskih rudarjev k partizanom. Za tisti del teme, ki jo obravnavava oba, sem imel jaz na voljo širše zbrano gradivo.

Italijanski dokumenti kot organizatorja odhoda slovenskih rudarjev iz Raše k partizanom navajajo Silvana Giraldija, sina Ivana in Elizabete, rojene Lucci, rojenega v Tolminu 9. februarja 1923. Giralidi je prej prebival v Barkovljah pri Trstu in od leta 1939 do jeseni 1942 v Štanjelu na Krasu. Oktobra 1942 so ga italijanske fašistične oblasti mobilizirale kot rudarskega strokovnjaka za premogovnik v Raši in je stanoval v Sv. Nedjelji. Ko so ga pogrešali, so italijanske oblasti ugotovile, da se je 15. januarja 1943 napotil v Gorico pred naborno komisijo in nato obiskal sestro, učiteljico v Štanjelu, od koder je 16. januarja izginil neznano kam. Ugotovile so tudi, da je Giralidi sorodnik žene Antona Ščuke, ki ga je posebno sodišče za obrambo države decembra 1941 v Trstu obsodilo na dosmrtno ječo.¹ Čez teden dni je labinska sekcija karabinjerske legije Trst poročala, kaj vse je Giralidi odnesel s seboj, ko se je napotil v Gorico pred naborno komisijo.² Dne 22. februarja je o Giraldijevem izginotju poročal nekaterim uradom tudi puljski prefekt Vincenzo Berti. Iz njegovega pisma vzemo, da je Giralidi pred odhodom na vrata svojega stanovanja napisal protifašistična gesla, zato je prefekt domneval, da je odšel k partizanom.³

Pet tednov po Giraldijevem izginotju so fašistične oblasti v Labinu ugotovile tudi izginotje nekaterih slovenskih rudarjev, ki so bili nekaj časa v »bolniškem staležu«, pa se nato niso vmili na delo. To so bili: Cvetko Poljak iz Šmihela pri Šempasu (odsoten z dela od 17. 1. 1943), Konrad Gnezda iz Idrije (od 21. 12. 1942), Rafael Lampe iz Idrijskega

* Borec. 1981, št. 1, str.3–16.

1 Archivio Centrale dello Stato Roma (dalje: ACS), Ministero dell' Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza (dalje: PS), Divisione affari generali e riservati (dalje: AGR) 1920, 1923–1945, anno 1943, busta 6, fascicolo 2, poročilo labinske sekcije karabinjerske legije Trst 8. 2. 1943. Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje: arhiv IZDG), karabinjerska skupina Ljubljana (dalje: k, sk. Lj.), poročilo karab. skup. Pulj 8. 2. 1943.

2 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 6, f. 3, poročilo karab. sekcije Labin 15. 2. 1943.

3 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 6, f. 3, poročilo pulj. pref. 22. 2. 1943.

Loga (od 8. 12. 1942), Franc Rupnik iz Čmega vrha nad Idrijo (od 1. 12. 1942), Ivan Mikuž iz Idrije (od 30. 12. 1942), Jože Mihevc iz Idrije (od 1. 12. 1942), Damjan Brus iz Idrije (od 30. 12. 1942), Ivan Pirc iz Idrije (od 1. 1. 1943), Jernej Lapanja iz Oselice (Jugoslavija, od 21. 12. 1942), Ludvik Kogoj iz Mosta na Soči (od 19. 12. 1942). Za vse te so oblasti upravičeno domnevale, da so odšli k partizanom.⁴ Nekatero med njimi kmalu srečamo v dveh partizanskih četah, ki sta bili najbližji Idriji.

V partizanskem arhivu se je ohranilo pismo člana OK KPS Gorica Bojana Štiha sekretarju PK KPS za Primorsko Branku Babiču-Vladu v Trst. Glasi se:

»Pošiljam Ti imena delavskih aktivistov v premogovniku v Alboni (Istra)⁵, ki mi jih je izročil rudar Florijan Cvetko⁶, ki je pobegnil iz rudnika in se priključil partizanski četi.«

Štih je nato navedel tale imena: Emilio Gržinič iz Buzeta, Giovanni Privillegio iz Rovinja, Martin N. iz Kanfanara, Anton Stanič iz Buzeta, Jože Blažič iz Vineža, Sebastiano Fillipozzi iz Verone in Mario Brašanič iz Vineža ter nadaljeval:

»Ti rudarji aktivisti zbirajo okoli sebe vse nezadovoljne delavce in jih nekako organizirajo ter iščejo na vse strani stike. Nekaj časa so imeli rahle zveze s hrvaškim pokretom, ki pa so se ob prvem sestanku pretrgale. Obiskal jih je neki sorodnik od Bašaniča in jim obljubil, da bodo lahko odšli k partizanom. Tovariš Florijan je čakal na zvezo mesec dni, potem pa je odšel semkaj na Goriško.

Nezadovoljstvo v rudniku v Alboni zavzema skoraj vse delavce vseh treh narodnosti (Slov., Hrv., Ital.). Rudniška uprava in fašisti vršijo hud teror na delavstvo, reakcija s strani delavstva pa je prav tako uspešna. Zadnjič so v rovu zadušili dva fašistična priganjača.

Ker tamkajšnji proletariat išče na vse strani stike, Ti pošiljam imena, v kolikor se boste lahko z njimi okoristili.«⁷

Od tistih, ki jih navaja omenjeni italijanski dokument, da so odšli k partizanom, imamo na voljo dve izjavi, kako se je to zgodilo. Prvo je že leta 1944 napisal Rafael Lampe-Ciril, takrat komandant bataljona v Dolomitskem odredu, in se glasi:

»Bil sem precej časa delavec v rudniku v Alboni, od koder so me prisilno mobilizirali v italijansko vojsko. Nato so me kot vojaka poslali nazaj v rudnik na delo. Kmalu po povratku v rudnik pa so me obdolžili, da sodelujem s partizani in so me poslali v zapor, kjer sem bil 56 dni. Po preteku te dobe sem delal zopet nekaj časa v rudniku, nato pa sem si zaželel prave svobode in sem sklenil, da uidem. Ker se pa ni dalo tako enostavno, sem pa zaprosil za dopust, katerega sem dobil in sem šel na svoj dom v Idrijski Log. Tam sem ostal tri dni, nato pa sem jo mahnil v pravo svobodo, med tovariše pod vodstvom tovariša Vojka. 24. novembra je bil tisti srečni dan, ko sem si otrešel ves fašistični prah s sebe in v mrzli novembrski noči sem šel s tovariši, ki so me prišli po naročilu mojega brata iskat in vodit v taborišče.«⁸

K temu naj pripomnim, da neki partizanski vir navaja 10. december 1942 kot datum Lampetovega vstopa v Trnovsko partizansko četo, ki jo je na Brinovem griču vodil narodni heroj Janko Premrl-Vojko. Za Franca Rupnika pa navaja 5. december 1942.⁹

Drugo izjavo mi je ljubeznivo dal Konrad Gnezda iz Kopra. On se je zaposlil v labinškem premogovniku 27. marca 1941 in je prebival v delavskih barakah na Vinežu, in to skupaj s prijateljem Edvardom Blaznikom iz Idrije. V jedilnici, ki je bila tudi zbirališče

4 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/IV, poročilo karab. sekcije Labin 24. 2. 1943, arhiv IZDG, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 24. 2. 1943.

5 Albona je italijansko ime za Labin.

6 Morda smemo domnevati, da je to že navedeni Cvetko Poljak iz Šmihela v Vipavski dolini.

7 Arhiv IZDG, f. 532/V, Štihovo pismo B. Babiču 6. 2. 1943.

8 Arhiv IZDG, f. 214/II part., Rafael Lampe-Ciril: Moj partizanski življenjepis.

9 Arhiv IZDG, nereg. grad., 11. skupina graničarjev 16. 4. 1943, zaplenjeni seznam komunistov Trnovske čete.

rudarjev iz raznih pokrajin, je našel tudi znance iz Idrije, in to Rafaela Lampeta, Franca Rupnika, Ivana Pirca, Jerneja Lapanjo in Ludvika Kogoja, spoznal se je tudi s Cvetkom Poljakom, ni pa imel priložnosti spoznati Ivana Mikuža in Silvana Giralidija. Ko so zgradili stanovanjske bloke v Podlabinu, so v istem stanovanju prebivali Gnezda, Lampe, Franc Rupnik, Pirc, Lapanja, Ignac Mervič, Janko Mavri in neki propadli kmet iz Dol pri Idriji. Konec leta 1941 ali v začetku leta 1942 je prišlo na delo v labinski rudnik nekaj stotin italijanskih vojakov in zanje so v Podlabinu zgradili več lesenih barak. Večina teh vojakov je bila pred vpoklicem v vojsko zaposlena v tem premogovniku, med njimi tudi Cvetko Poljak in njegov prijatelj Milan Gržinič, ki je bil doma iz neke vasi pri Buzetu. Naj opozorim bralce na to, da Gržiniča omenja že navedeno Štihovo pismo Babiču. Z obema se je Gnezda seznanil že na Vinežu. Te vojake—rudarje so vojaške oblasti na predlog rudnika demobilizirale, nekatere pa vrnile v njihove enote. Poljaka in Gržiniča so demobilizirale in oba sta odšla k partizanom ter preživela vojno, prvi kot kapetan in drugi kot poročnik JLA. Poljak je pred nekaj leti umrl v Kopru.

Po preselitvi z Vineža v Podlabin je Gnezda spremenil delovno izmeno in je nato delal v skupini petih delavcev na novem odkopu. V njej je bil tudi njegov znanec Jože Mihevc iz Idrije, ki je stanoval v sosednjem bloku, in pri njem sta bila nekaj časa mačeha in polbrat Tone. Mihevc je Gnezdi zaupal, da je polbrat Tone komunist.

Konec oktobra ali začetek novembra 1942 je odšel na dopust Rafael Lampe iz Idrijskega Loga. Ko se je vrnil, je s seboj prinesel letak. Kot se spominja Gnezda, je vsebina letaka pojasnjevala razliko med partizani in četniki. Lampe je tudi povedal, da je dobil zvezo s partizani. Po vrnitvi je še nekaj dni delal v premogovniku, vendar ne dolgo. Medtem se je pripravil za odhod k partizanom in z njim tudi Mihevc, verjetno tudi Franc Rupnik. Pred njihovim odhodom so se dogovorili, da se bo Lampe, če bodo srečno prispeli na cilj, oglasil z dopisnico s tole vsebino: »Pri Mikljajču v Beli je zadosti vina.« To je pomenilo, da je zveza v redu in da lahko odpotujeta Gnezda in Pirc. Tako se je tudi zgodilo. Iz Labina sta Gnezda in Pirc odpotovala konec decembra 1942 in nekaj dni prebila vsak na svojem domu, prvi na Marofu in drugi v mestu. Pirc je nekega dne povedal Gnezdi, da je zveza prekinjena in da bosta morala čakati nekaj dni. Partizani, med katerimi je bil že omenjeni Franc Rupnik, so namreč v Idrijski Beli iz zasede ubili gozdnega miličnika in so italijanske oblasti nato tisto območje ostro nadzirale.

Pirčev oče in sestri so bili aktivisti OF in so imeli zveze s Trnovsko četo na Brinovem griču. Ko so čez nekaj dni zvezo obnovili, sta Gnezda in Pirc v spremstvu Pirčevih sester, da bi bilo manj sumljivo, odšla v Koševnik in Zadlog h kmetu Novaku, kjer je bila poslednja javka za Trnovsko četo. Tja je v mraku po Gnezdo in Pirca prišla patrolja, v kateri so bili Premrl, Milan Bajc- Stric in Alojz Cotič-Boris, ter ju odpeljala v četni tabor na Brinov grič, medtem ko sta se Pirčevi sestri vrnili v Idrijo. V četnem taboru sta našla Lampeta, ki je dobil ime Ciril, in Franca Rupnika, ki je postal Rafko. Mihevca ni bilo več tam, on, Ludvik Kogoj in Damjan Brus in morda še kdo iz Labina, so bili v četi, ki je bila v Kanomlji. Za prva dva vemo, da sta 3. februarja 1943 imela pomembno vlogo pri razorožitvi celega voda italijanske vojske na Gačniku. Oba sta padla v NOB, prvi kot komandant Vojkove brigade 20. 6. 1944 in so ga odlikovali z redom narodnega heroja in drugi kot komandir kurirske postaje P 5 na Predmeji 21. 12. 1944.¹⁰

Za Jerneja Lapanja pravi Gnezda, da ni bil doma iz Oselice, kot pravi italijanski vir, temveč iz Otaleža. Med vojno ga je srečal kot člana Narodne zaščite v bližini njegove hišice ob cesti Spodnja Idrija-Želin. Gnezda se spominja tudi tega, da je odšel iz Labina k partizanom tudi Makuc, postal komandir čete, pobegnil k četnikom, vendar so ga avgusta 1943 ujeli in usmrtili. Spominja se tudi, da je odšel k partizanom Janko Mavri in padel

10 Konrad Gnezda, pismena izjava avtorju 12. 11. 1980.

v Goriških Brdih, v NOB sta padla tudi Tone Mihevc in Edvard Blaznik. Pravi, da so šli v partizane tudi Peter Cvek, Pavle Kogej, ki je postal načelnik štaba Vojkove brigade, Vončina ali Bončina in Zdravko Vidmar, o katerem bom še govoril.¹¹

Ne da bi mu jaz karkoli govoril o Giraldirju, mi je o njem Gnezda izjavil tole: »Jaz se spominjam nekega mladeniča, dijaka srednje rudarske šole, doma iz okolice Trsta. Govoril je v pravilnem slovenskem tržaškem narečju. Bil je srednje postave, črnih valovitih las, nosil je očala. Ko je prišel na delo v rudnik, je najprej hodil v jamo na ogled z inženirji, rudarskimi tehnikami in geometri, nosil je reflektorsko svetilko, kar je pomenilo, da ni fizični delavec. Kasneje je delal fizično, kako je prišlo do te spremembe, mi ni znano. Ta mladenič je iskal z nami zvezo, vendar mu nismo zaupali. Tega mladeniča sem srečal jeseni 1944. leta na Krnici pri Trnovem nad Vipavsko dolino. Bil je bolničar v Tržaški garibaldijski brigadi. Lahko bi bil prav ta mladenič Giraldir. Kot vidite, posebne organizacije OF v letu 1942 nismo imeli, pa tudi ne stikov z domačimi organizatorji.«¹²

Za prve mesece leta 1943 italijanski fašistični dokumenti vedno pogosteje poročajo o znamenjih protifašističnega odpora na Labinščini. Nekatera znamenja so oblasti povezovala z dejavnostjo že omenjenega Giraldirja. Ko so, na primer, 22. februarja zjutraj v Pozzo Littorio v Raši na vratih fašističnega sindikata našli nalepljen protifašistični letak, so domnevale, da je to storil Giraldir. Letak je bil namenjen italijanskim vojakom in je imel nekaj gesel o zmagovitem pohodu Rdeče armade, s pozivom, naj pobijejo črnosrajčnike in se vrnejo domov itd. Podpisan je bil z besedo: Partizani.¹³

Nato so italijanske fašistične oblasti v Raši od 28. februarja do 18. marca 1943 aretirale 15 rudarjev, vojakov, ki so namesto, da bi služili vojsko, delali v rudniku. Osumile so jih protifašističnega delovanja po propagandi, ki naj bi jo med njimi vodil Giraldir.¹⁴ Večinoma so bili doma iz Labina ali okolice, vendar med njimi ni bilo nikogar, ki ga navaja že omenjeno Štihovo pismo Babiču. Bil pa je med tistimi, ki so jih oblasti aretirale med 28. februarjem in 5. marcem, tudi Marij Bassani, ki je priznal, »da je pristal na rekrutacijo v srečanju z Giraldirjem v Villa Ripenda pri Labinu 14. februarja 1943.«¹⁵

Ko so oblasti zaprle te rudarje, med katerimi ni bilo nobenega Slovenca, so ugotovile, da je 22. marca izginilo osem rudarjev, ki so bili vsi Slovenci. To so bili: Franc Velikonja iz Ajdovščine, Rihard Pavšič iz Mosta na Soči, Jernej Pavšič in Franc Razpet iz Cerknega, Anton in Ciril Kogoj iz Čepovana, Franc Bognar in Karel Pivk iz Idrije. Za vse so domnevale, da so odšli v partizane.¹⁶ Čez nekaj dni so zaprle štiri slovenske rudarje, ker so jih osumile, da so imeli zveze z omenjenimi rudarji, ki so odšli v partizane. Zaprle so Ignaca Čelika in Mirka Goloba iz Cerknega, Leopolda Mlekuža iz Bovca in Martina Kutina, ki je bil rojen v Jugoslaviji in je prebival v Raši.¹⁷

Dne 7. aprila so zaprle sedem hrvaških rudarjev.¹⁸ Dne 15. aprila so zaprle tri rudarje, med katerimi sta bila dva, Franc Gosar in Ivan Kosmač, za gotovo Slovenca. (Tretji se je pisal Ciril Gatej in je bil skladiščnik.) Osumile so jih propagande za partizane.¹⁹ Iz istega

11 Prav tam.

12 Prav tam.

13 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 6, f. 113/I, poročilo pulj. pref. 25. 2. 1943.

14 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/IV, poročilo karab. sekcije Labin 23. 3. 1943, arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 22. in 25. 3. 1943.

15 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 11. 3. 1943.

16 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/V, poročilo karab. sekcije Labin 28. 3. 1943.

17 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/IV, poročilo karab. sekcije Labin 28. 3. 1943; arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 22. in 30. 3. 1943.

18 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 10. 4. 1943.

19 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VI, poročilo karab. sekcije Labin 17. 4. 1943; arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 20. 4. 1943.

razloga so zaprle tudi rudarja Antona Erjavca iz Idrije. Dne 21. aprila so jih zaprle deset in so bili skoraj vsi Slovenci, tako Vincenc Bizjak, Ivan in Franc Likar, Ignac Mervič, Leopold Širok, Jože Humar, Franc Šinkovec in Ana Sedej.²⁰ Čez tri dni so v Raši zaprli rudarja Domenica Nobilleja, ker so ga osumili sabotaže. Skupaj z dvema rudarjema naj bi namenoma poškodoval lokomotivo.²¹

Če povzamemo podatke iz italijanskih virov, ugotovimo, da je iz raškega premogovnika odšlo pozimi 1942–1943 k partizanom več slovenskih rudarjev kot pa hrvaških in italijanskih. Takrat v hrvaški Istri ni bilo nobene partizanske enote, skupina hrvaških istrskih partizanov je takrat prebivala v slovenski Brkinski četi. Fašistične oblasti v Raši so zaradi suma sodelovanja v narodnoosvobodilnem gibanju zaprle tisti čas približno enako število slovenskih rudarjev kot hrvaških in italijanskih. Kmalu pa se je to razmerje spremenilo.

Puljski kvestor Angelo Viola je v svojem dvomesečnem poročilu vodji italijanske policije v Rimu dne 25. aprila 1943 poročal tudi o narodnoosvobodilnem gibanju med labinskimi rudarji. Takole je zapisal:

»Cona, v kateri se je v poslednjem obdobju predvsem pokazala zelo široka dejavnost v korist upornikov, je rudarsko območje Raše. Tam je rudarski strokovnjak Giraldi Silvano iz Tolmina, ki je februarja letos zbežal, posebno med tistimi z Goriškega, širil živahno in uspešno propagando, da bi jih pridobil za uporniške enote. Uspel jih je 24 pridobiti za upornike in druge za svoje nazore. Slednje smo aretirali skupaj z okrog štiridesetimi delavci, o katerih teče stroga preiskava, medtem ko se je Giraldi — ki ga vedno tesneje zasledujemo — umaknil iz te pokrajine ter se zatekel v provinco Belluno, kjer so ga te dni prijeli. Od njega in od drugega mladega rudarja — Bedenka Jožefa, ujetega 18. t. m. v reški pokrajini, ko je z dvema drugima upornikoma rekviriral živino — smo lahko izsledili ljudi, ki jih je bilo treba prepoznati, in zatrti partizansko gibanje v coni Raše.«²²

Iz tega poročila zvemo, da že omenjeni Silvano Giraldi ni bil dolgo na svobodi. Že 23. aprila 1943 je namreč pazinska karabinjerska četa poročala, da so ga karabinjerji ujeli v Longaroneju v pokrajini Belluno. Tisti dan so ga pripeljali v Pazin, od koder naj bi ga drugi dan odpeljali v Pulj, kjer so zaprti drugi ljudje, privrženci partizanskega gibanja.²³

Druga polovica aprila 1943 je bila zelo usodna za protifašistično gibanje v Labinu. Dne 18. aprila so ujeli partizana Jožeta Bedenka, bivšega labinskega rudarja, doma iz Idrije, in to pri Žejanah, potem ko je z dvema tovarišema iz hiše Marije Torkovič v Žejanah 16. aprila odpeljal proti Učki štiri krave, vola in telico.²⁴ Kmalu nato so v Longaroneju ujeli Giraldirja, o katerem bomo še govorili. Za 29. april pa so karabinjerski uradi poročali, da se je karabinjerski postaji na Vinežu prijavil (»costituosi«) Anton Ravnič, upravnik rudarske kantine iz Raše, »partizanski odposlanec za raško cono« (emissario partigiano zona Arsia). Takrat so prijeli sedem rudarjev, od katerih sta bila dva stara ko-

20 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VII, poročilo karab. sekcije Labin 23. 4. 1943.

21 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VIII, poročilo karab. sekcije Labin 24. 4. 1943.

22 Arhiv vojaškega zgodovinskega inštituta JLA Beograd (dalje: arhiv VII), škatla 909, dok. 18/7, poročilo pulj. kvest. 25. 4. 1943. Ta dokument mi je pred kratkim poslal tudi prof. Herman Buršič iz Pulja in se mu za to ljubeznivost lepo zahvaljujem.

23 ASC, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VI, poročilo karab. čete v Pazin 23. 4. 1943; arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 26. 4. 1943.

24 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Reka 18. 4. 1943. Že omenjeni Konrad Gnezda mi je v svoji izjavi povedal tudi tole: »Vladimir Zdravko, Idrijčan, ki živi v Kopru, je šel v partizane februarja ali marca 1943 po kurirski zvezi z Vineža proti Učki k slovenskim partizanom. Ta grupa, kolikor jih je bilo, mi ni znano, je nekje pri Učki padla v zasedo in se razkropila. V tej grupi je bil tudi neki Bedenk iz Idrije, ki so ga Italijani ujeli in je pozneje izdal celo organizacijo. Posledice tega mi niso poznane. Vidmar je potem partizanalil med hrvaškimi partizani, dokler ni bil ujet in je potem končal v nekem nemškem taborišču in se po končani vojni vrnil v Labin.« (Glej op. 10!)

munista, in to Karel Paliska in Anton Frankovič.²⁵ drugih pet pa je bilo rudarjev: Matej Bezeljak, Andrej Kokošar, Franc Kogej, Henrik Lampe in Guerino Deklič, ki so jih osumili priprav za odhod k partizanom; štirje med njimi so bili za gotovo Slovenci.²⁶

Od konca aprila 1943 so bile aretacije v Labinu na tekočem traku, tako so 30. aprila zaprli 11 rudarjev, med njimi večino Slovencev: Stanislava Petriča, Antona Kofola, Marija, Jožeta in Franca Mlekuža, Franca Levpuščka in Franca Paganela.²⁷ Dne 7. maja so aretirali sekretarja mestnega komiteja KPI za labinsko območje Lelia Zustovicha in nekaj »vodij komunističnih celic«, med njimi tudi Jožeta Sajovica in Jožeta Podgornika. Tudi med rudarji, ki so jih zaprli tisti dan, je bilo nekaj Slovencev: Anton Bevčar, Karel Gabrovšek in Karel Vončina, osumljenih priprav za odhod k partizanom.²⁸ Dne 16. maja so v Labinu aretirali tri italijanske izobražence, ki naj bi vodili »komunistično intelektualsko slovansko skupino«. To so bili: odvetnik Dante Vorano, tajnik tehnične šole Melchior Negri in študent Mauro Sfeci. Tisti dan so zaprli tudi 9 rudarjev, vendar nimamo njihovih imen, da bi ugotovili, ali gre tudi za Slovence.²⁹ Dne 22. maja so zaprli »komunističnega blagajnika« Antona Goljo in deset rudarjev, med katerimi verjetno ni bilo nobenega Slovenca.³⁰ Od 24. maja do 6. junija so zaprli 17 rudarjev, za katere imamo v poročilu imena (med njimi ni slovenskih, rojstni kraji niso navedeni), označuje jih za »vodje komunističnih celic«. Poročilo omenja tudi aretacijo nadaljnjih 33 rudarjev, vendar ne navaja njihovih imen, označuje jih le za privrženca komunističnega gibanja.³¹

Za sedaj nimamo na voljo zapisnikov zaslišanj zaprtih privrženecv protifašističnega oziroma narodnoosvobodilnega gibanja na Labinščini. Morda smemo domnevati, da ni sta bila samo Giraldi in Bedenk tista, ki sta italijanskim oblastem hočeš nočeš pomagala spraviti v njihove kremplje mnogo komunistov in drugih protifašistov.

Iz zbranih italijanskih virov dolgo časa ne zvmemo o »krivdi« zaprtih rudarjev. Šele iz poročila puljskega prefekta Vincenza Bertija z dne 12. maja 1943, ki se sklicuje na svoje poročilo 30. aprila,³² zvmemo za nekaj podatkov iz zaslišanja Antona Ravniča »političnega komisarja upornikov za cono Raša«, doma z Vineža. Ta naj bi priznal, da je imel stik z Matejem Štembergom z namenom, da bi pridobival rudarje za odhod k partizanom. Pri tem mu je pomagalo šest ljudi iz Raše in bližnje okolice, ki jih je tudi navedel. To sta bila že prej aretirani Ciril Gatej in Anton Frankovič iz Maričev, dalje Ivan Licul iz Šumbrega, Karel Paliska iz Presike, Mario Schira iz Sv. Nedjelje, Jožef Sajovec iz Labina, Ivan Poldrugo iz Strmca; ti naj bi širili propagando med poljedelskim prebivalstvom. Baje sta bila dvakrat navzoča na sestanku tudi hrvaška odposlanca z območja »onkraj meje«, ki sta prinesla propagandno gradivo. Anton Frankovič je priznal, da je pridobil za partizan-

25 Od novembra 1942 sta bila člana prvega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za okraj Labin. To vodstvo je v začetku novembra 1942 ustanovil Josip Matas in so ga po njegovih spominih sestavljali še Valentin Licul, Tone Pamić, Mate Štemberga in verjetno Ivan Faraguna. Matas se je po vojni spominjal tudi tega: »Donijet je i odlučan zaključak, da se prestane pozivati na daljnju saradnju Leilo Zustovich i Antun Ravnici. Doduša s njima se mogao još uvijek održavati kontakt, ali za službene razgovore ovlastili su mene i druga Karla Palisku. U tom razdoblju u Podlabinu su se pojavile na zidovima zgrada i prve pisane antifašističke parole na hrvatskom i talijanskom jeziku.« (Josip Matas: Ustanički dani u Istri 1942. i prva istarska partizanska četa. Prva istarska partizanska četa. Rijeka 1972, str. 186). O problemu sodelovanja starih italijanskih komunistov v NOB na Labinščini govori tudi Ljubo Drndić v svojih spominih Oružje i sloboda Istre 1941–1943. Pula 1987, str. 186.

26 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 4. 5. 1943.

27 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 6. 5. 1943.

28 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 12. 5. 1943.

29 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 17. 5. 1943.

30 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 25. 5. 1943.

31 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 9. 6. 1943.

32 Tega poročila nimamo.

ske gibanje tudi rudarja Jožeta Podgornika iz Idrije, Ciril Gatej pa jih je navedel kar več: Andreja Kokošarja in Ivana Likarja iz Idrije, Franca Gosarja, Ivana Kosmača, Franca Likarja, Petra Cveka in Mirka Goloba iz Cerknega, Jožeta Humarja iz Kala pri Kanalu in Franca Šinkovca z Vojskega. Kot vemo, so nekatere med njimi zaprli še pred aretacijo Giraldirja in Ravniča. Tudi aretirani Josip Matas je priznal, da je v noči na 13. april odpeljal k partizanom na Učko tri rudarje: Jožeta Bedenka, Vlada Vidmarja in Ivana Sella.³³

Imena v tem prefektovem poročilu so znana iz zgodovine protifašističnega in narodnoosvobodilnega gibanja na Labinščini. Tam je bila že stara organizacija Komunistične partije Italije, ki jo je vodil mizar Lelio Zustovich iz Labina. Dobivala je italijanski protifašistični tisk iz Milana prek Trsta. Z njo je še poleti 1942 dobil stik organizator NOB v Istri Mario Špiler in jo 12. julija 1942 povezal s Komunistično partijo Hrvatske. Organizacija je pošiljala pomoč Istrski partizanski četi, celo razstrelivo, ki ga je ta uporabila pri razstrelitvi železnice Trst—Reka v pozni jeseni 1942. V tej organizaciji je bila večina članov hrvaške narodnosti in v njej sta bila Frankovič in Ravnič, člana KPI že od leta 1935, Karel Paliska pa celo od leta 1924. Ko je Špiler 6. septembra 1942 padel v roke fašistične policije, je deloval v južnem delu Istre sekretar partijske organizacije KPH v 1. istrski partizanski četi Josip Matas-Andrič, ki je 10. marca 1943 postal sekretar prvega vodstva KPH za Istro, ustanovljenega tisti dan v Karobjbi. Dne 6. aprila 1943 je prispel v Istro tudi Silvo Milenič-Lovro. Matas in Milenič sta imela 8. aprila sestanek z mestnim komitejem KPI Labin in sta ugotovila, da šestčlanski mestni komite vodi šest rajonov s 36 partijskimi celicami in 180 člani.³⁴ Kot vidimo, so italijanske fašistične oblasti spomladi 1943 izsledile vse vidnejše člane in vodstvo partijske organizacije na Labinščini.

Iz novega prefektovega poročila št. PS 01863 z dne 13. maja 1943 vodji italijanske policije v Rimu pa zvemo več o Giraldirjevem delovanju. Tako je poročal:

»Glede na prejšnje dopisovanje in na poslednje prefektovo poročilo enake številke z dne 27. aprila t. l. sporočamo, da je navedeni, ki smo ga tukaj zaslišali, izjavil, da je januarja t. l. odšel v Gorico na vojaški pregled in da bi pozdravil starše. Opazil je, da je ta kraljevska kvestura zbirala novice o njem in se je zbal, da ga bodo prijeli zaradi komunistične propagande, ki jo je širil med raškimi rudarji, odločenimi, da gredo k upornikom.

Obrnil se je na Švaglja Elka, starega 28 let, mesarja iz Štanjela, ki ga je napotil na mobilizatorja, nekega »Borisa«, visokega in čokatega mladeniča, ki prebiva v Branici (Gorica). Ta ga je zvečer rekrutiral in odpeljal do uporniške skupine, imenovane »Vipavska četa«, ki je taborila dve uri peš hoje od vasi Branica.

To skupino je sestavljalo 19 oseb, vključno z Borisom, Giraldirjem in dvema ženskama. Giraldir je ostal tam do 29. januarja, ko je odšel v drugo skupino, imenovano »Pivška četa«.

Ko je prebival v prvi skupini, je bil navzoč pri dveh usmrtitvah dveh članov te skupine. Prva je bila usmrtitev nekega uslužbenca občine Št. Vid nad Vipavo, ki so ga osumili izdajstva, druga pa nekega devetnajstletnega mladeniča »Milka«, ki je imel sifilis.

»Pivška četa« je taborila blizu Senožec in tudi v njej je Giraldir ostal le nekaj dni, ker so ga zato, da bi šel v Istro, poslali v »Brkinsko četo« in nato v »Istrsko četo«.

Med bivanjem v »Pivški četi« se je Giraldir udeležil vdora v Dolenjo vas (Gorica), v kateri so v prostorih Dopolavora rekrutirali pet moških in eno žensko.³⁵

Med bivanjem v »Brkinski četi« se je Giraldir seznanil z znanim Karlom Maslom, ki je pred kratkim prišel iz ljubljanske bolnišnice (?)³⁶, v kateri si je zdravil rano na obrazu, in

33 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VII, poročilo pulj. pref. Št. PS 05394 z dne 12. 5. 1943.

34 Drnidič, n. d., str. 170–178, 212–214, 258.

35 To je bilo 1. februarja 1943 zvečer.

36 To ni bilo res. Maslo je bil ranjen poleti 1942 in se ni zdravil v Ljubljani.

zvedel, da je nekdo iz čete, doma iz Milj (Trst), v Trebčah pri Trstu ubil izdajalca, nekega »Zmaga«, ki je hotel dezertirati.³⁷

V vsem tem času je Giraldi presenečeno ugotovil, da so uporniki dobro oboroženi in preskrbljeni z živežem in da tega ne dobivajo izza meje, temveč od domačih kmetov, pri katerih se ustavljajo. Obilje obleke je takšno, da uporniki zavračajo čevlje, nogavice in jope iz lanu in drugo.

Ko je nato prišel v »Istrsko četo«, so Giraldira in druge porazdelili na skupine in jih poslali v razne kraje, da bi širili propagando in pridobivali novice.

Giraldiru so zaupali cono Boljun, Sušnjevica, Plomin in okolica ter je tam ostal od 12. februarja do srede aprila in izvajal le pičlo propagando, bodisi zato, ker se mu je pristudilo to, kar je lahko videl pri partizanih, bodisi zato, ker ljudje, na katere se je obračal, niso bili pripravljeni uresničevati njegovih pobud.

Potikal se je po raznih krajih teh občin in često spal na prostem in po stajah kmetov, ki so ga gostili in mu dajali živež in ki smo jih prepoznali in prijeli.

Ko je nato videl, da ga organi javne varnosti vedno bolj zalezujejo in se zbal, da ga bodo kmalu prijeli, je sklenil oditi iz Istre tja, kjer ga ne bi poznali. Peš je prišel v Trst, kjer se je obrnil na Danteja Tivellija, bivajočega v Ulici XX. septembra št. 24, fašista, ki mu je svetoval, naj se prijavi. Vendar ga ni uspel pregovoriti za to in se je Giraldi napotil v pokrajino Belluno, kjer so ga prijeli.

V Trstu ima strica: Giraldi Bruna, bivajočega v Ulici Luigija Riccija št. 8, vendar ne kaže, da bi imel z njim zveze. Na zahtevo poveljstva tega premičnega oddelka javne varnosti so Giraldira odpeljali v Štanjel na Krasu za nadaljnja poizvedovanja in da bi ga soočili z mesarjem Švagljem Elkom, za katerega so zahtevali aretacijo.

Predlagam, da glede na poslednje izsledke, Giraldira in druge njegove tovariše prijavimo posebnemu sodišču. Pričakujem privolitev.«³⁸ Vodja italijanske policije Renzo Chierici je 4. junija 1943 dal za to ustrezno privolitev.³⁹

Iz kratkega poročila vodje posebnega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino Giuseppeja Guelija zvemo, da je premični oddelek javne varnosti prepeljal Giraldira v Štanjel »za soočenje z osebami, ki jih je aretiral in ki so bile povezane z Giraldirjem v času njegovega bega.«⁴⁰ Vendar nimamo na voljo gradiva, iz katerega bi zvedeli, kaj o tem.

Po tem, kar danes vemo o omenjenih partizanskih četah, lahko sodimo, da je Giraldi fašistični policiji govoril resnico. Verodostojnost Giraldirjeve izpovedi nam potrdi tudi njegova omemba imena Elka Švaglja. Stanko Kralj je po vojni izjavil, da so v Kobdilju na Krasu novembra 1942 ustanovili odbor OF, v katerem je bil tudi Švagelj. »Prvo povezavo s partizani smo dobili v decembru 1942. leta, tedaj, ko so prišli partizani prvič v vas, mnogo prej pa smo jih videli v naši okolici. Partizani so bili pri Švaglju, Bajtarju in Zegu v Gor. Kobdilju. (...) Vaške odbore OF Kobdilja, Štanjela in Hruševice je vodil Elko Švagelj. Navodila je dobil od partizanske terenske čete, ki je bila nad Kobdiljem. Glavna dolžnost je bila zbiranje orožja, denarja, hrane, obleke in pritegovanje naših ljudi v OF.«⁴¹

37 O smrti Marcela Kralja iz Trebč pri Trstu glej Tone Ferenc: Satan, njegovo delo in smrt, Ljubljana 1979, članek: Velika izdaja pri Trstu in na južnem Primorskem v začetku leta 1943, str. 267.

38 ACS, PS, AGR 1930–1955, a. 1943, b. 32, f. IX, poročilo pulj. pref. št. PS 010863 dne 13. 5. 1943.

39 Prav tam.

40 ACS, PS, AGR 1930–1955, a. 1943, b. 32, f. IX, Guelijevo poročilo št. 04366 dne 24. 5. 1943.

41 Arhiv IZDG, zbirka Slovenke v NOB, okraj Sežana, prispevek Stanka Kralja o NOB v Kobdilju. Po podatkih krajevne organizacije Zveze borcev NOV Štanjel (pismo avtorju 30. 11. 1980) so italijanske oblasti konec leta 1942 (verjetno šele v začetku leta 1943) Švaglja aretirale, zasliševale in nato poslale v kazenski bataljon v Potenzo in Aquillo. Po kapitulaciji Italije se je vrnil domov, nadaljeval delo v narodnoosvobodilnem gibanju, dokler ga ni nemški okupator septembra 1943 v Kobjeglavi ujel in odpeljal v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je umrl pred koncem vojne.

V prefektovem poročilu drži tudi to, kako so bile italijanske oblasti Giraldirju za petami. Tako je karabinjerska sekcija Labin sporočila: »11. marca 1943 ob 18.30 je v obalnem kraju Caidraga v občini Labin (Pulj) iskanega upornika, rudarskega strokovnjaka GIRALDIJA Silvana videl karabinjer s postaje Sv. Nedjelja pri Labinu, ki je bil v potvorjeni obleki in v skupini 4 vojakov, ki je operirala v tej coni. Ko je Giraldir videl, da ga zasledujejo, je začel bežati proti gozdu. Vojak, ki ga je zasledoval, je nanj izstrelil strel iz pištole, vendar ga ni zadel.«⁴² Karabinjerska postaja Žminj je 9. aprila aretirala pet ljudi, ker so 19. marca zvečer v hiši Maria in Ane Lanza v kraju, ki ga imenujejo Villa Salamone, gostili Giraldirja in peli protifašistične pesmi.⁴³ Drugi dan so priredili celodnevno hajko na območju občin Pazin, Raša in Žminj, da bi ujeli Giraldirja.⁴⁴ Kako je bilo tisti čas Giraldirjevo ime razglašeno v visokih italijanskih fašističnih uradih, kaže dopis obveščevalne službe vrhovnega poveljstva italijanske vojske vodji italijanske policije. Potem ko je povedala, da je Giraldir verjetno odšel k partizanom, je nadaljevala:

»On se je vedno vrtel po območju, govoril mnogo o sebi in s svojo navzočnostjo vzbujal pozornost do upornikov med prebivalstvom, ki je bilo do sedaj mimo, vendar sestavljeno izključno iz rudniških delavcev in že zato lahko dostopno za komunistične nazore.«⁴⁵

Prepis tega pisma je vodja italijanske policije poslal vodji specialnega inspektorata javne varnosti za Julijsko krajino v Trstu in pripisal: »To sporočamo s prošnjo, da bi ukazali razširiti preiskavo in uspeli aretirati omenjenega Giraldirja.«⁴⁶ Kot že vemo, so Giraldirja pravkar prijeli v mestu Longarone in ga 23. ali 24. aprila pripeljali v Pulj.

O Giraldirju je profesor Herman Bursič v že omenjenem zborniku zapisal:

»Uvriježeno je mišljenje kod članova rukovodstva NOP-a Labinštine, da je talijanska policija ubacila u redove NOP-a svog agenta, rudarskog tehničara iz rudnika Štrmca-Labina, kojeg je narod zvao »Perito« (perito minerario — rudarski stručnjak) i da je on prokazao dio organizacije, odnosno, ispričao policiji sve što je znao Bio je to Silvano Giraldir iz Tolmina. On se kretao od veljače 1943. po selima Labinštine, najčešće po Ripendi, Vetvi i Martinskom, predstavljao se antifašistom, kontaktirao sa narodom i dolazio čak na seoske plesove, no nikad se nije zadržavao duže u jednom selu. Zanimljivo je, tvrde rukovodioci NOP-a Labinštine, da je policija gotovo odmah uhapsila sve ljude koji su s njime suradivaili. Tvrdi se, da je organizacija NOP-a bila odlučila da ga ubije, pa se, čudne li koincidencije, nije nikad pojavio tamo gdje je partijska organizacija, koja je rukovodila NOP-om, bila jaka.« (Herman Bursič: Općina Labin u NOB-u 1941–1943. Radnički pokret i NOB općine Labin. Rijeka 1980, str. 150.) Mislim, da je iz moje obravnave teme bolj jasno vidno, kdo vse je hote ali nehote pomagal italijanski policiji odkriti protifašistično organizacijo na Labinščini spomladi 1943.

Ni znano, ali je bila v zvezi z Giraldirjevim zaslišanjem že zaseda, ki sta jo na ukaz puljske kvesture pri Vinežu vzpostavila tamkajšnja karabinjerska postaja in 15. policijski premični oddelek, in to pred hišo partizana Mateja Štemberga. Ta jim je ušel skozi okno in se rešil (leta 1944 ga je ubil isti fašist, ki je ranil Pepija Šustarja).⁴⁷ Zato so aretirali devet oseb, med njimi tudi brata Tomaža in Ivana Štemberga.⁴⁸

42 Arhiv IZDG, f. 164/II, poročilo povelj. karab. skup. Pulj 25. 3. 1943.

43 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 13. 4. 1943.

44 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 13. 4. 1943.

45 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VI, pismo SIM pri vrh. pov. it. voj. št. B/311785 dne 19. 4. 1943; pismo je odposlal podpolkovnik Mario Bertachi, vodja oddelka Bonsignore.

46 Prav tam.

47 Tone Ferenc: Smrt partizanskega kurirja Pepija Šustarja-Mihe. TV 15, 30. 10. 1980. Drndić, M. d., str. 146–148.

48 Arhiv IZDG, f. 224/II, k. sk. Lj., poročilo karab. skup. Pulj 28. 4. 1943.

Odkritja organizacije narodnoosvobodilnega gibanja na Labinščini se je v svojem dvomesečnem poročilu dotaknil tudi puljski kvestor Angelo Viola:

»Akcija, da bi zadušili partizansko komunistično gibanje v rudarski coni Raše teče brez prestanka.

Do sedaj smo aretirali več kot dvesto ljudi, ki so sodelovali v tem gibanju. Med njimi je vredno omeniti: Ravniča Antona, mehanika, ki je imel funkcijo »političnega komisarja upornikov« za raško cono; Maria Schira, rudarja, *fašista*, Danteja Vorano, odvetnika, Melhiorja Negri, doktorja praktičnih znanosti, tajnika tehnične šole, *fašista*, Mavra Sfeci, univ. študenta inženirstva, *fašista*.

Zaplenili smo 3974 lir, ki so jih zbrali med privrženci gibanja kot prispevek za »rdečo pomoč«.

Ugotovili smo, da se je to gibanje razširilo v cone Pazin (kjer so v teku mnoge aretacije privržencev), Poreč (kjer so zaplenili partizanski list in prijeli tri kmete, ki so ga čitali) in Pulj, kjer so prijeli 14 privržencev istega gibanja.«⁴⁹

Za skupno število aretiranih rudarjev in tistih, ki so odšli k partizanom, zvemo iz poročila puljskega prefekta Vincenza Bertija dne 16. julija 1943. V njem je povedal tudi tole:

»Kot smo že poročali, se je partizansko gibanje, ki ga je začel februarja t. l. v rudarski coni Raša strokovnjak Giralardi Silvano, postopoma širilo, vendar smo ga učinkovito pobijali.

Po Giralardijevi aretaciji v pokrajini Belluno in rudarja Bedenka Jožefa, ki je odšel k upornikom v reško pokrajino, smo aretirali političnega komisarja Ravniča Antona in drugih 220 posameznikov, večinoma rudarjev, od katerih smo jih 50 prijavili posebnemu sodišču, 80 za policijsko ukrepanje in 90 za internacijo.

Menili smo, da smo tako zaježili gibanje, toda to se je razširilo na sosednje območje Pazina, kjer so v teku široke operacije in ravno te dni je drugih 20 rudarjev odšlo v partizane, tako da se je njihovo število povzpelo na 65.

Glede takšnih razmer, ki se lahko še poslabšajo, ne da bi dali izredno težo govoricam, ki so jih zbrali pazinski karabinjerji in smo jih sporočili s pismom št. 75-5 dne 11. t. m. (po njih vre v Istri vstajniško gibanje, ki bi se naj izkazalo po sovražnikovem izkrcaju na Siciliji), smo imeli za ustrezno, da posredujemo s čim širšo akcijo.«⁵⁰

Italijanske fašistične oblasti, ki jih je zelo prizadel odhod tako velikega števila ljudi iz Julijske krajine k partizanom, so si seveda tudi z drugimi in ne samo s policijskimi ukrepi prizadevale zadušiti narodnoosvobodilno gibanje. Med takšnimi ukrepi je bil tudi vpoklic moških v italijansko vojsko, posebno v tako imenovane posebne bataljone (battaglioni speciali), za kar so si predvsem prizadevala vojaška poveljstva. Že 3. marca 1943 je poveljnik 23. armadnega zbora v Trstu, general Alberto Ferrero ukazal v desetih občinah puljske pokrajine, in med njimi je bila tudi občina Raša, poloviti hrvaške in slovenske mladeniče letnikov 1924 do 1926. Iz omenjene pokrajine so jih res odpeljali 823⁵¹ in že v drugi polovici marca je Ferrero nameraval ukazati, da bi polovili tudi letnike 1901–1906. Vendar je puljski prefekt Berti nasprotoval temu ukrepu, češ da ne bi bil ugoden za njegovo pokrajino. Vendar pa je že sredi aprila poročal notranjemu ministrstvu, da se je med raškimi rudarji razvila partizanska propagandistična dejavnost, ki pa se jo resno zatira, in ni nasprotoval militarizaciji rudarjev, ki naj bi nato sestavljali posebne čete. Predlagal je,

49 Arhiv VII, šk. 909, dok. 27/7, poročilo pulj. kvest. 25. 6. 1943. V pregledu akcij, ki ga je sestavil isti kvestor 1. 7. 1943, so pri datumu 24. 6. 1943 tudi podatki o odkritju organizacije narodnoosvobodilnega gibanja v Labinu. Omenja, da je 26 ljudi odšlo v partizane, kot glavne privržence NOB pa je omenil Antona Ravniča, Josipa Matasa, Cirila Gateja in Antona Goljo. (Prav tam.)

50 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/IX, poročilo pulj. pref. št. PS 07731 dne 16. 7. 1943.

51 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/IV, poročilo pulj. pref. dne 10. 3. 1943.

da bi vpoklicali le tiste neitalijanske mladeniče letnikov 1901–1906 in 1924–1926 iz vse pokrajine, »ki s svojim vedenjem kažejo privrženost upornikom«⁵²

Toda general Ferrero ni miroval in je 22. maja, tj. v času, ko je fašistična policija razbijala organizacijo narodnoosvobodilnega gibanja na Labinščini, poročal poveljstvu 8. armade v Padovo:

»V raški coni se vidno nadaljuje komunistična propagandistična dejavnost: vedno bolj narašča število tistih, ki so jih zaprli karabinjerji zaradi suma, da so podpirali upornike, in onih, ki so se izognili varnostnim ukrepom.

Tudi v sosednjih conah, zlasti v notranjosti Istre, si slovanska komunistična propaganda prizadeva razširiti na različne načine.

Veliko število zaposlenih pri raškem rudniku (skupno 6 228, od teh 5 359 vojaških obveznikov) ne omogoča ustanovitve posebnih delavskih čet, kakor smo to storili z rudarji na Predelu.

Za varnostne ukrepe sem v Labinu razmestil pehotno četo,⁵³ vendar se kaže potreba, da bi imeli na mestu posebno enoto, v kateri bi bilo najmanj sto karabinjerjev.

Da bi odvrnili možnost nadaljnjega razvoja podtalne dejavnosti in ne bi pretrgali proizvodnje, predlagam, da bi vpoklicali pod orožje vse ljudi letnikov 1901–1923, ki so zaposleni v omenjenem] rudniku, in jih nadomestili z drugimi usposobljenimi ljudmi, ki bi jih pripeljali iz drugih rudarskih območij.«⁵⁴

Prepis tega poročila je dobil v vednost tudi prefekt Berti in ga je poslal notranjemu ministrstvu in vodji italijanske policije v Rimu. Tema dvema uradoma je 7. junija tudi poročal, kaj je isti dan odgovoril generalu Ferreru:

»Osebnost zasledujem zahtevno preiskavo, ki jo policijski organi opravljajo že nekaj časa pod osebnim vodstvom kvestorja v raški coni, da bi učinkovito zatrli komunistično in partizansko dejavnost. Po koristnih rezultatih, ki so jih dosegli z aretacijo več kot 150 članov ali privrženecv, računam, da je ta dejavnost bila vendar dovolj vredna upoštevanja, vendar pa se ne more reči v nepretrganem porastu, ker, če se ne bo obnovila, lahko menimo, da je v tej coni prekinjena in premagana.

Tudi v drugih conah Istre — in v teh dnevih v Kopru — so se pojavili nedvomni znaki omenjene dejavnosti, vendar je bila zatiralna akcija hitra in učinkovita. V celoti je odhod mladeničev k uporniškim tolpom dosegel omejeno število posameznikov.

Prepričan sem, da bo partizanska dejavnost glede na izkoriščenje začetnega uspeha in razširitev akcije zatrtja več ali manj omejena in zajezena.

Računam, da gre vštric s temi koraki preventivna akcija z že sprejetimi varnostnimi ukrepi; v Pozzo Littorio je že premični oddelek 50 karabinjerjev, menim, da je za ta čas zadosten, bile so tudi enakomerno okrepljene karabinjerske postaje v rudarski coni in tudi tiste, katerih območja mejijo na Reko, medtem ko bo po že sklenjenem sporazumu s specialnim inspektoratom javne varnosti v Trstu drugi premični oddelek poslan v cono Boljun, k vzhodju Učke.

V teku so tudi navodila, da bi preverili vse nevarne ljudi v pokrajini, njihova imena sporočili vašemu poveljstvu, da bi jih mobiliziralo, če so sposobni za orožje, ali pa jih dalo na voljo specialnemu inspektoratu, da bi jih interniral.

S takim delom smo dosegli namen zdravega in učinkovitega zatrtja in pazljivo preventivno akcijo in ne bomo pretirano motili poljskih del, za katera že primanjkuje delov-

52 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VII, poročilo pulj. pref. št. PS 02261 dne 23. 3. 1943 in št. PS 03846 dne 18. 4. 1943.

53 To je bila 3. četa 25. pehotnega polka, ki so jo pozneje zamenjali s 1. četo istega polka.

54 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VII, poročilo gen. Ferrera št. 01/4428 prot. dne 22. 5. 1943.

ne sile, in ne bomo več ostrili slabe volje kmečkęga prebivalstva, ki je že zelo prizadeto z vpoklicem letnikov 1924, 1925 in 1926 in ki bi bilo ogorčeno, če bi vpoklicali pod orožje vse ljudi letnikov od 1901 do 1923, zaposlene v rudnikih; to bi bil ukrep, ki bi zelo vidno učinkoval na težko nadomestljivo delovno silo v izvozni industriji in ki ne bi popolnoma rešil vprašanja, ker bi v ostali Istri ostali nemoteni mladeniči istih letnikov

Končno, šele ko bi uresničili ukrepe, ki jih uvaja moj urad in če bi se ti izkazali za neustrezne, bi lahko preizkusili možnost, da uvedemo ukrepe, ki jih predlaga Vaše poveljstvo in jih morebiti razširimo na vse cone v pokrajini.«⁵⁵

Za sedaj ne vemo, kaj sta general Ferrero in prefekt Berti ukrepala od začetka junija do začetka julija 1943. Iz poročila prefekta Bertija vodji italijanske policije 16. julija, ki smo ga deloma že navedli, smo zvedeli, da se je odhod labinskih rudarjev k partizanom nadaljeval.⁵⁶ Glede ukrepov pa je Berti v tistem poročilu menil tole:

»Medtem ko se dejansko širi preventiva in zatiralna akcija z aretacijo oseb, ki so zmožne podpirati uporniško gibanje, smo predlagali poveljstvu 23. armadnega zbora, da bi pobrali z doma mladeniče slovanskega rodu letnikov 1908–1926, ki žive na podeželju okrog Pazina, Labina in Raše, od koder so že odšli mladeniči k uporniškim tolpom.«⁵⁷ Čez teden dni je Berti ponovno poročal, da je medtem odšlo k partizanom nadaljnjih 20 rudarjev. Zato je ukazal aretirati njihove sorodnike in zapleniti imetje. Poročal je tudi, da je izdal stroga navodila, da bi prišli mobilizatorja Mateja Štemberga. Na koncu je zapisal:

»Ker se rekrutacija za partizane med raškimi rudarji namerava vedno bolj širiti, sem obnovil prošnjo na poveljstvo 23. armadnega zbora, da bi pobrali z doma mladeniče letnikov od 1908 do 1926, ki so slovanskega rodu in iz slovanskih družin ter sem tudi prosil, da bi pohiteli s premestitvijo 283. mešane karabinjerske sekcije, ki se je vrnila iz Rusije in jo je generalštab kopenske vojske že odredil za to cono.«⁵⁸

Temu prefektovemu poročilu je v Italiji sledil padec fašizma, v Istri pa razširitev oboroženih partizanskih akcij z vzhodnega dela, tj. z območja Učke, na vso pokrajino. Takrat so se italijanske oblasti bale celo vstaje,⁵⁹ ki je nato res izbruhnila čez nekaj tednov. Toda to že presega okvir tega članka.

55 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/VII, poročilo pulj. pref. št. PS 06353 dne 23. 3. 1943.

56 Glej op. 49!

57 Glej op. 49!

58 ACS, PS, AGR 1920, 1923–1945, a. 1943, b. 7, f. 113/XII, poročilo pulj. pref. št. PS 07731 dne 23. 7. 1943.

59 Karabinjerska sekcija Labin je sredi avgusta 1943 poročala:

»Hrvaški partizanski odposlanci so se pred nekaj dnevi podali v Žmin in okolico, da bi od domačih zaupnikov zbrali novice o gibanju v Istri.

Kaže, da se je s temi odposlanci pogovarjal tudi čuvaj raškega premogovnika Živalič Ivan, ki ga že poznamo in nadziramo, on je rojen v Žminju in prebiva v Raši ter je sorodnik uporniškega mobilizatorja Pucić Martina. V Žminj je odšel 7. avgusta, vrnil se je pa 10. t. m.

Vstajniško gibanje v Istri naj bi se začelo v tem mesecu avgustu, ko bi iz reške province prišlo v rudarsko cono Raša pomembno število dobro oboroženih partizanov.

Medtem so sklenili, da se bo rekrutiranje v uporniške tolpe v glavnem razširilo v coni Kanfanar in bližnjih krajih, kjer so vsi pripravljeni, da se mu odzovejo.

Partizani imajo v programu, da napadejo tiste, ki potujejo z delavskimi avtobusi iz Raše, ker niso pripravljeno oditi v oborožene tolpe, in da se maščujejo nad upravitelji rudnika in vsemi Italijani. –

Prvo znamenje gibanja naj bi bil bližnji množični izostanek rudarjev z dela. –

Partizani so obveščeni, da vojaki niso dobro oboroženi, da so mladi, polni strahu in slabo izurjeni ter nezkušeni v uporabi orožja in da tukaj prebivajoči Italijani ne morejo nuditi nikakršnega odpora, ker niso oboroženi. Čez nekaj dni bi se morala dva odposlanca napotiti v Rašo, da bi se srečala z Žilovićem.« (Arhiv IZDG, fasc. 164/II, sporočilo karab. skup. Pulj 15. 8. 1943).

SODELOVANJE MED SLOVENSKIM IN HRVAŠKIM NOB V ISTRI*

Ena izmed značilnosti narodnoosvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov je bila ta, da ni priznavalo razkosanja Jugoslavije in se je širilo ne glede na okupatorjeve meje. Ni se oziralo niti na nekdanjo državno mejo med Jugoslavijo in Italijo, določeno leta 1920 v Rapallu. To mejo je italijanski fašizem tako ali tako odpravil, ko je zasedel nekatere jugoslovanske predele in nekatere celo priključil k Italiji. Komunistična partija Jugoslavije je na podlagi izjave treh komunističnih partij, tj. jugoslovanske, italijanske in avstrijske, iz aprila 1934 v Moskvi, s katero so se zavezale, da bodo podpirale boj za združitvev razkosanega slovenskega naroda, širila osvobodilno misel in akcijo tudi v Slovensko primorje, Istro, Beneško Slovenijo in na Koroško. Tako je narodnoosvobodilni boj slej ko prej, v večji ali manjši meri zajel tudi te pokrajine. Pri tem je treba upoštevati tudi to, da sta Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta uresničevali politični program Združene Slovenije, katerega začetki segajo v viharno leto 1848, vendar tokrat na nov način, z oboroženim vseljuskim bojem.

Značilnost narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov je tudi to, da je boj za osvoboditev vsakega naroda izbojeval predvsem vsak sam. Vsak jugoslovanski narod se je torej osvobajal predvsem sam, vendar z bratsko, čim večjo pomočjo drugih jugoslovanskih narodov. Zato se je predvsem na stičnih območjih razvijalo medsebojno sodelovanje, in sicer na raznih področjih, zlasti še na vojaškem, političnem in gospodarskem.

Stiki in sodelovanje na raznih področjih narodnoosvobodilnega gibanja so se razvijali tudi med slovenskim in hrvaškim narodom, in sicer ob zelo dolgi narodni meji ob Sotli, Kolpi, Čabranki in Dragonji. Obstajali so ves čas vojne, vendar na posameznih območjih in v posameznih obdobjih z različno širino in močjo.

Stike in sodelovanje med slovenskimi in hrvaškimi partizanskimi enotami je že pregledno obdelal Stevo Sunajko v svoji knjigi Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941–1945 (Ljubljana 1971). Navedel je tudi nekaj skopih podatkov o sodelovanju na političnem področju, vendar naloga temeljiteje obdelati sodelovanje na političnem, gospodarskem in kulturnem področju še čaka na raziskovalca. Ta naloga je seveda težja, kajti delovanje partizanskih enot je puščalo za seboj tako na naši kot na nasprotnikovi strani vidnejše sledi kakor nešteti pogovori, dogovori, sklepi itd., katerih vsebine dostikrat ni nihče niti zapisal. Moje poročilo je zato samo poskus celovitejšega pregleda sodelovanja in stikov med obema narodnoosvobodilnima gibanjema v Istri, tj. na razmeroma ozki črti slovensko-hrvaškega sodelovanja. Napisano je bilo le na podlagi arhivskega in drugega gradiva iz Slovenije, gradivo iz Hrvaške pa bo treba šele poiskati.

Najprej bi rad povedal nekaj misli, ki so se mi porodile ob zbiranju in obdelavi gradiva za to poročilo. Upam, da jih bodo potrdili podatki, ki jih bom navedel, in tudi tisti, ki jih bomo še našli.

Prvo, kar bi rad povedal, je to, da so stiki in sodelovanje med slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem obstajali ves čas vojne, in sicer na različnih področjih in v različnem obsegu, pač glede na splošne in posebne razmere na tistih območjih; med sovražnikovimi ofenzivami so bili npr. manjši kot na skupnih svobodnih partizanskih ozemljih. Druga misel je ta, da so se stiki in sodelovanje v Istri, poudarjam v Istri, začeli razmeroma pozno, in sicer zaradi šibkosti narodnoosvobodilnega gibanja v primerjavi z drugimi slovenskimi in hrvaškimi območji. Tako npr. primerjana širine in moči narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenskem primorju na eni in v vsej Istri na drugi strani da drugačno podobo kakor npr. primerjava med slovensko in hrvaško Istro. Za obe, tj. za slovensko in hrvaško Istro, je

* Borec, 1984, št. 5, str. 337–350.

namreč značilno, da je bilo iz objektivnih razlogov šibkejša kot v večini drugih slovenskih in hrvaških predelov. Tretja misel je ta, daje bilo na vseh področjih za gotovo več stikov in sodelovanja med narodnoosvobodilnima gibanjema v slovenski in hrvaški Istri, kot jih moremo ugotoviti iz zgodovinskih virov. Zlasti velja to za tiste, lahko bi rekel skoraj vsakdanje stike krajevnih dejavnikov narodnoosvobodilnega gibanja na mejnem območju. Ne bi bilo prav, če bi se pri tem pregledu stikov in sodelovanja omejili samo na območje Istre in ne bi upoštevali nekaterih drugih območij ali dejavnikov zunaj Istre, ki so bili tudi pomembni za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Istri. Tako so bili npr. do italijanske kapitulacije za sodelovanje s hrvaško Istro pomembnejši Brkini kot pa slovenska Istra.

V letu 1941 so bili navezani stiki na dveh črtah, od katerih je ena segla daleč v notranjost Istre, a je bila le kratkotrajna, druga paje segla le do duri hrvaške Istre, je pa bila trajnejša in skoraj za gotovo najpomembnejša vse do italijanske kapitulacije. Član Centralnega komiteja KP Slovenije Oskar Kovačič-Muha (Anton Polak), ki ga je v začetku avgusta 1941 vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za Slovenijo poslalo v Slovensko primorje kot sekretarja na novo ustanovljenega pokrajinskega komiteja KP Slovenije za Primorsko, je po bivših dijakih ali študentih istrskega internata v Zagrebu, večinoma članih SKOJ, segel tudi v slovensko in hrvaško Istro. Z Ernestom Arbanasom-Gigijem sta nekajkrat s kolesi potovala po vsej Istri, in sicer od Buzeta čez Pazin do Pulja pa čez Marčana in Matulje do Opatije, da bi vzpostavila zveze za začetek narodnoosvobodilnega gibanja. Med prvimi Istrani, ki so se pridružili gibanju, je bil Karlo Deprata, po rodu iz Marčana, tudi dijak iz Zagreba. Ta je potem pridobil za sodelovanje nekega gostilničarja iz istega kraja in krojača Vitasoviča iz Vodnjana pri Pulju. Čez nekaj časa so navezali tudi stik s srbsko naselbino v Peroju. V Medulinu pri Pulju so pridobili Rada Radoševića, v Pazinu Franca Širomiča, v Buzetu Ivana Cerovca in njegovega strica Miroslava Cerovca, kije kasneje vzdrževal neposredno zvezo z Oskarjem Kovačičem. Kovačič je obiskal tudi nekatere duhovnike po Istri in jih skušal pridobiti za sodelovanje z Osvobodilno fronto.¹

Vendar so te zveze trajale le do decembra 1941 ali januarja 1942, ko je italijanski politični policiji (OVRA) s pomočjo svojega vrinjenca uspelo odkriti Oskarja Kovačiča in njegove sodelavce ter jih prijeti. Med prijetimi sodelavci so bili tudi istrski Hrvati; spominski viri in italijanski dokumenti omenjajo več kot 11 imen ljudi iz hrvaške Istre. Kovačičevo delo v Trstu in v južni Primorski so nadaljevali nekateri nasledniki, npr. Darko Marušič in Albin Čotar, vendar njihovo delo ni več seglo v hrvaško Istro.

Približno v istem času so se spletle vezi med prvimi slovenskimi in hrvaškimi aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja na Pivki, v Brkinih, na Reki in v njeni okolici; te vezi so bile zelo pomembne za hrvaško Istro. Prvo zvezo z Reko in Jušiči je vzpostavil Vinko Brozina iz vasi Jelšane; ki je bil že pred vojno povezan s Franjem Matešičem-Cetinom in Lovrom Mileničem-Silvom. V Ilirski Bistrici pa se je Brozina povezal z Josipom Zidarjem-Jadranom in Antonom Dolganom-Brankom; že avgusta 1941 so imeli pri Matuljih skupni sestanek. Tako je bila vzpostavljena pomembna zveza med slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem na tem območju, ki se je septembra raztegnila še do Loške doline. Z nastankom hrvaške Kastavske partizanske čete pri Klani novembra 1941 in s prihodom Primorske partizanske čete z Notranjskega v Slovensko primorje v začetku oktobra 1941 se je dejavnost osvobodilnega gibanja na teh območjih razširila s političnega tudi na vojaško področje.²

1 Počeci narodnoosvobodilnega pokreta u Primorju i Istri 1941, Ustanak naroda Jugoslavije, 3. knjiga, Beograd 1963, str. 246 (v na daljevanju: Počeci NOP); Stevo Sunajko, Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941–1945, Ljubljana 1971 (v nadaljevanju: Sunajko, n. d.).

2 Ivan Brozina-Slovan, Razvoj NOB na področju Ilirske Bistrice 1941. godine, Počeci NOP, 5. knjiga, str. 831–839; Sunajko, n. d., str. 42–46.

Obe partizanski četi sicer niti v pozni jeseni 1941 niti pozimi 1941–1942 nista mogli izvajati kakšnih večjih oboroženih akcij, sta pa opravili pomembno politično delo na terenu. Nadaljevalo se je tudi sodelovanje slovenskih in hrvaških političnih delavcev na terenu, in sicer z osebnimi stiki in po kurirjih; odkrila ga je tudi italijanska policija po aretaciji nekaterih aktivistov. Spomladi 1942. pa se je s porastom partizanskih čet in širjenjem narodnoosvobodilnega gibanja, zlasti v Brkinih in na Kastavščini, začelo novo obdobje narodnoosvobodilnega boja tudi za Istro. Da je treba povezati slovensko in hrvaško osvobodilno gibanje ter širiti osvobodilno misel in akcijo tudi v to pokrajino, sta se zavedali tudi slovensko in hrvaško vodstvo. O tem priča pismo Glavnega štaba NOV in PO Hrvatske 22. maja 1942, ki je na podlagi smernic Vrhovnega štaba z dne 7. aprila poudaril, da je potrebno tesnejše povezovanje slovenskih in hrvaških partizanov tudi na območju Sušaka in Ilirske Bistrice, dalje sklep partijske konference na območju Kastva 7. junija o pomenu širjenja osvobodilnega gibanja v Istro, predlog Anke Berus, da bi okrepili slovensko partizansko četo na območju Ilirske Bistrice s prostovoljci severno od ceste Reka—Trst, da bi lahko podprla prodor hrvaških partizanskih enot prek meje v Istro, dalje pismo okrožnega komiteja KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje in Istro na Centralni komite KP Slovenije 19. junija s prošnjo za sestanek o ukrepih za krepitev narodnoosvobodilnega gibanja v Primorju in Istri, dalje namen Centralnega komiteja KP Hrvatske, da bi skupaj s Centralnim komitejem KP Slovenije osnovala skupni pokrajinski partijski komite za Istro in Slovensko primorje itd.³

Upi, ki so jih tisti čas stavili na zelo aktivno Brkinsko partizansko četo, niso bili zaman. Iz te čete, ki je z Reke in iz njene okolice že dobila orožje, razstrelivo, sanitetni in drug material, sta konec junija odšli kar dve skupini borcev v Istro; dve poudarjam zato, ker se v hrvaški zgodovinski in spominski literaturi ves čas govori samo o eni. Akcijam obeh skupin je mogoče slediti tudi v italijanskih virih. Kaže, da je najprej odšla v Istro petčlanska ali šestčlanska skupina Ivana Brozina-Slovana,⁴ in sicer v tabor med vasema Kučeli in Zvoneča. Od tam je po Jakovu Brajanu vzdrževala zvezo s partijsko organizacijo na Reki, ki bi ji morala pomagati. Vendar se prihod aktivistov Josipa Matasa-Abesinca, Moše Albaharija in Mirka Grakaliča k četi ni posrečil; prvi je odšel proti Pulju, druga dva pa je sovražnik zajel 7. julija v Kučelih in 22. novembra 1942 ustrelil v Rimu; prijeli so tudi domačina Joakima Jurdana in Jakova Brajana, medtem ko se je Stanku Jurdanu posrečilo rešiti z begom. Kmalu so se četi, ki se je medtem premestila na Planik (t. 1273 m), pridružili Anton Mikič, dotedanji sekretar partijskega komiteja na Reki, ki se mu je posrečilo izogniti aretaciji, Emil Lazarič-Marko iz Medulina in Boris Zdriznjak iz Lovrana, tako da je, skupina štela 5 Slovencev in 4 oziroma 5 Hrvatov. Zaradi izdaje nekega pastirja je padel Anton Mikič.⁵

Druga skupina borcev Brkinske partizanske čete⁶ je odšla v Istro po drugi poti, ker je nameravala poiskati in povezati protifašiste v slovenski Istri. Imela je nekaj njihovih naslovov in je nesla propagandno. gradivo. Pot jo je vodila čez Žabnik in Slavnik, po vzhodnem robu slovenske Istre; pri Livadah se je spopadla s sovražnikom in se nato

3 Sunajko, n. d., str. 49.

4 Poleg Brozine so bili v njej Karel Lekšan-Jernej iz Bukovja pri Postojni, Ivan Frol-Vojinovič iz Jelšan, Peter Furlan iz Renč pri Gorici in Pepi Šuštar-Miha iz Gorenjega Zemona. Po novejših podatkih kaže, da je bil v skupini tudi Miro Jakovčič-Ljubo iz Vineža.

5 Ivan Brozina-Slovan, Put prve istarske brigade »Vladimir Gortan«, Pula 1960, str. 15–20 (v nadaljevanju: J. Brozina, Put Prve istarske brigade); Vinko Antič, Alojz Čargonja, Ivo Kovačič, Prva istarska partizanska četa, O 30-godišnjici osnutka 1942–1972, Rijeka 1972, str. 54–57.

6 Skupino so sestavljali: Josip Zidar-Jadran, Drago Rebec-Kovač, Anton Primc-Dušan, Anton in Tončka Ivančič, Franc Čuček-Bognar, Anton Fatur in Emil Lazarič-Marko.

mimo Vižinade prek Trstenika in mimo Lanišča po dvanajstdnevem pohodu vrnila v Brkine. To so bili prvi partizani v slovenski Istri.⁷

Zlasti po Brozinovem prizadevanju, ki je avgusta sam odšel v Gorski kotar po pomoč, je štab 2. primorsko-goranskega odreda konec avgusta v Tršču pri Gerovu ustanovil Prvo istrsko partizansko četo kot 5. četo 2. bataljona Vladimira Gortana, in sicer iz Brozineve skupine na Planiku in petih borcev,⁸ ki jih je v začetku septembra poslal v Istro. Za komandirja šestnajstčlanske čete, v kateri sta bila kurirja Albert Petrc-Plovanič in Ivan Logar-Belkič, pridružil pa se ji je tudi že omenjeni Matič, so določili Rasporja, za politkomisarja pa Vivodo. Ustanovitev Istrske čete, čeprav leto dni po vstaji jugoslovan-skih narodov, je imela velik pomen za nadaljnji razvoj narodnoosvobodilnega gibanja v Istri, in še posebej zato, ker tam v tistem času še ni bilo niti pokrajinskega političnega niti vojaškega vodstva, kakršno je bilo ves čas narodnoosvobodilnega boja za Slovensko primorje. Četa je torej bila ne samo prvorazredni vojaški, temveč tudi politični dejavnik narodnoosvobodilnega gibanja, in sicer ne samo na območju pod Učko, kjer se je utrdilo središče narodnoosvobodilnega gibanja za vso hrvaško Istro (velik pomen vasi Brgudac), temveč tudi širše. Obenem pa je četa utirala pot vključevanju italijanskih protifašistov iz nekaterih mest, zlasti še iz Labinščine, v skupni boj.

Vendar je Prva istrska partizanska četa lahko le tri mesece delovala v Istri. Med veliko ofenzivno operacijo na širšem območju Učke v začetku decembra je sovražnik trčil na dva borca, ki sta šla po hrano v vas Kučele. Jurdan je padel, Rudolf Ljubičič pa se je pustil ujeti in je drugi dan pripeljal sovražnika pred tabor ter nato izdajal tudi pripadnike narodnoosvobodilnega gibanja na terenu. Četa se je pravočasno umaknila na Lisino; od tam je Brozina s tremi borci odšel na vojaški tečaj, ki ga pa zaradi t. i. četrte sovražnikove ofenzive ni bilo, del borcev s komandirjem Rasporjem in sekretarjem partijske celice Matasom je ostal na terenu kot partizanski »punkt 01« za zvezo, 5 borcev, bivših borcev Brkinske čete,⁹ pa je politkomisar Vivoda še decembra odpeljal v Brkinsko partizansko četo v Brkine.¹⁰ Zato po decembru 1942 ne moremo več govoriti o obstoju Prve istrske partizanske čete.

Kaže, da Prva istrska partizanska četa dolgo ni imela zveze z Brkinsko četo; slednja namreč poleti ni mogla delovati tako širokokot spomladi, ker se je v tistem delu Slovenskega primorja okrepilo sovražnikovo delovanje, in sicer kot reakcija na narodnoosvobodilno gibanje na Primorskem in tudi zaradi velike sovražnikove vojaške ofenzive v osrednji Sloveniji. Da ni bilo zveze, sledi iz Matasovega pisma iz oktobra: »Sa Slovincima nemamo vezu, ali smo si uzeli za zadatak, da uspostavimo, prema tome neznam njihov rad i broj.«¹¹ Okrožni komite KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje je 13. novembra opozarjal na pomembno nalogo: »uspostavljanje čvrstog kontakta sa drugovima Slovincima«.¹² Tudi sredi novembra te zveze še ni bilo, kot zvemo iz četnega poročila: »Veze sa Slovincima, u koliko smo se nešto ispitali ali nismo još pronašli, niti postavili vezu. Ali u zadnjem sastanku naše p. jedinice zaključili smo da jedan od nas partijaca sajednim drugom

7 Josip Zidar-Jadran, Pohod prve patrolje Brkinske čete v Istro junija 1942. leta in prve zveze Brkinov z Gabrovico in Trstom, Gabrovica v boju za svobodo, Koper 1977, str. 98–101. Glej tudi: Slovenska Istra v boju za svobodo, Prispevki in gradivo za krajevno zgodovino, Koper 1976, str. 311–312 (v nadaljevanju: Slovenska Istra v boju za svobodo).

8 To so bili: Dušan Jardas iz Matulj, Vlado Juričić iz Pulja, Vence Matetič iz Kastva, Anton Raspor-Španjolac iz Klane in Avgust Vivoda-Arsen iz Velega Mluna.

9 To so bili: Dušan Jardas, Pepi Šuštar, Karel Lekšan, Ivan Furlan in Ivan Frol. (Prva istarska partizanska četa, str. 150).

10 Prva istarska partizanska četa, str. 63–67; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 21–25.

11 Prva istarska partizanska četa, str. 126.

12 Prav tam, str. 134.

još u ovom tednu da ide i pronadje njihove blizne partizane preko kojih bi se uspostavilo vezu sa njihovim rukovodstvom.«¹³ Po prihodu borcev Prve istrske partizanske čete v Brkinsko četo decembra 1942 je bila obnovljena zveza tudi z drugimi istrskimi partizani. Iz poročila Anteja Cerovca 9. januarja 1943 zvemo: »Na 3. ovoga mjs. išli dvojica preko i odnesli su štampu, išli su u slovenski logor, veza će se moći održavati, a sada će ići drug Raspor sa još dvojicom drugova i oni će se sastat na ugovorenom mjestu.«¹⁴ Čez dva dni je Silvo Milenič-Lovro v svojem poročilu za okrožni komite KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje s »sušaškega punkta« pisal, da je slovenski del Istre »aktivnejši, zlasti v vojaškem pogledu«, kar seveda ni bilo res; verjetno je mislil na Brkine, kar drži. Sklenili so, da bo Raspor odšel v štab Soškega odreda zagotoviti stalno zvezo, to pa se ni zgodilo. Kaže, da je Milenič preveč računal na pomoč slovenskih partizanov, ko je pisal: »Partizani Soškog odreda probijaju prema srednjoj Istri, a to će omogućiti mobilizaciju, ako se stvar dobro postavi u daljnjem radu. Slovenci (u Istri) imaju povoljan teren šuma, što nema o srednjoj i južnoj Istri, ali će moći borce slati gori i poduzimati akcije preko pruge, kako su to prije i sada radili.«¹⁵

Za slovensko Istro, ki je obsegala 7 takratnih občin s 53.265 prebivalci, večinoma slovenske narodnosti, je značilno, da v prvih letih osvobodilnega boja ni nastala nikakršna organizacijska mreža, da v njej do italijanske kapitulacije ni bilo nobene partizanske enote, da je bila omenjena partizanska skupina iz Brkinske čete julija 1942 edina partizanska enota, ki je prišla vsaj za kratek čas v slovensko Istro. Ko so oktobra 1942 v Soškem odredu ustanovili Kraški bataljon, niso v njem niti ustanovili niti predvideli nobene istrske partizanske čete. Ker so tudi v hrvaški Istri leta 1942 postojanke narodnoosvobodilnega gibanja šele vzpostavljali, je imela Brkinska partizanska četa zveze s partizani v Gorskem kotarju, z istrskimi partizani pa šele od decembra 1942. Sistematično politično delo v slovenski Istri se je začelo šele v začetku leta 1943, potem ko je prva pokrajinska konferenca KP Slovenije za Primorsko začetek decembra 1942 določila slovensko Istro za samostojno okrožje. Najprej je organizacijske naloge opravljal okrožni zaupnik Vidko Hlaj-Žižič, od 11. aprila 1943 dalje okrožni komite KP Slovenije, od začetka maja pa tudi okrožni odbor OF za slovensko Istro. Potlej se je narodnoosvobodilno gibanje razvijalo nepretrgoma z večjimi vzponi in tudi padci; največja vzpona sta bila septembra 1943 in junija-julija 1944, največji padeč pa oktobra 1943.¹⁶ Ni nikakršnih podatkov o tem, da bi okrožni komite KP Slovenije ali okrožni odbor OF za slovensko Istro imela kakšno zvezo s hrvaškimi organizacijami. Podatek Vidka Hlaja z dne 10. aprila, da bo v kratkem s pomočjo sekretarja okrožnega komiteja KP Slovenije za Ilirsko Bistrico (Brkini) dobil zvezo »s hrvaškim terenom, ki meji na mojega«, je bil verjetno neuresničljiva želja. Čeprav so narodnoosvobodilne organizacije v slovensko-istrskem okrožju, zlasti v pregarskem rajonu, zajele tudi teren ob hrvaški Istri, ni nikakršnih podatkov o stikih in sodelovanju vse do kapitulacije Italije. Treba pa je tudi povedati, da sta na hrvaško Istro mejili dve slovenski partizanski okrožji: brkinsko na vzhodu do železniške proge Divača-Pulj pri Rakitovcu in na zahodu slovensko-istrsko. Potemtakem je razumljivo, daje bilo stikov med slovenskim in hrvaškim osvobodilnim gibanjem več na vzhodni strani. Upoštevati je treba tudi to, da takrat v hrvaški Istri še ni bilo niti okrožnega komiteja KP Hrvatske za Buzet niti okrajnih komitejev ali okrajnih narodnoosvobodilnih odborov na tem območju;

13 Prav tam, str. 136.

14 Prav tam, str. 138.

15 Prav tam, str. 140.

16 Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 297–343; Tone Ferenc, Narodnoosvobodilni boj v Slovenski Istri leta 1943, Kratek pregled, Kronika, XXVI/1978, 3. zvezek, str. 129–148 (v nadaljevanju: T. Ferenc, NOB v Slovenski Istri leta 1943).

ti so nastali šele v pozni jeseni 1943; pokrajinski partijski organ za vso pokrajino, t. i. prvo partijsko rukovodstvo za Istru, ustanovljen marca 1943 v Karobji, je bil zelo oddaljen.¹⁷ Od avgusta 1943 dalje tudi slovenska Istra ni bila več samostojno okrožje; temveč združena z brkinskim.¹⁸

Bivanje hrvaških istrskih partizanov v preurejeni Brkinski četi je pustilo nekaj sledov tudi v takratnih pisnih virih — v poročilih okrožnega poverjenika Rudija Mahničiča-Brkinca, ki je tesno sodeloval s četo. Brkinska četa je imela zvezo tudi s hrvaškimi partizani v Gorskem kotarju in Liki, kamor je februarja poslala približno 90 prostovoljcev iz Brkinov.¹⁹ Njeno široko dejavnost je prekinil sovražnikov udarec, ko je pri. prebijanju iz tesnega obroča v Kozjanah 13. marca padlo 7 partizanov, med njimi tudi politkomisar Prve istrske partizanske čete Vivoda, ranjeni pa so bili skoraj vsi borci, med njimi tudi Dušan Jardaš.²⁰ Ostanek Brkinske čete se je nato premaknil na Pivko, hrvaški partizani pa so se vrnili v Istro; z njimi tudi kurir Pepi Šuštar-Miha, ki je bil 16. aprila 1943 ranjen v zaselku Belaj pri Boljunu in je čez tri dni padel nedaleč od Boljuna.²¹ Vendar je zveza s hrvaškimi istrskimi partizani ostala še naprej in je bilo še nekaj obiskov istrskih partizanov v Brkinih; prišlo je tudi še nekaj novincev iz hrvaške Istre v Brkinsko četo, kar zvezo iz Mahničičevih poročil.²²

Spomladi in poleti 1943 je imelo dobre zveze z istrskimi partizani brkinsko okrožje. V zgodovinskih virih so podatki, da so imeli stike z okrožnim odborom OF Brkini Anton Raspor, Josip Matas, Ljubo Drndič in Silvo Milenič. O teh zvezah je nekajkrat poročal Milenič okrožnemu komiteju KP Hrvatske za Hrvatsko Primorje. Maja je npr. pisal, da so si glede Slovencev postavili nalogo: »čim tješnje veze i zajedničku saradnju, kako s političke, tako i s vojničke strane po svitu pitanjima«.²³ Ljubo Drndič pa se je npr. sredi maja zavzemal za to, da vseh istrskih prostovoljcev ne bi več pošiljali čez staro mejo v Gorski kotar, Hrvatsko Primorje ali Liko, temveč bi skupaj s Slovenci, ki imajo ugodnejši teren, ustvarili odrede. Zavzemal se je tudi za vzpostavljane zvez od zgoraj in celo za ustanovitev skupnega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja za vso Julijsko krajino. Hrvaški istrski aktivisti so prek dveh slovenskih aktivistov z Reke (Marije Kim-Orane in Silva Gržina-Matija) tisto pomlad vzpostavili zvezo tudi z okrožnim komitejem KP Slovenije za Trst, za kar zvezo iz Drndičevih spominov. Ni nikakršnih podatkov, da bi prišlo do sestanka privremenega partijskog rukovodstva za Istro z okrožnim komitejem KP Slovenije za slovensko Istro, za kar so se zavzeli na sestanku omenjenega partijskega vodstva v Marečičih 26. julija 1943.²⁴

Iz labinskega premogovnika v hrvaški Istri je že decembra 1942. odšlo v partizane nekaj desetih slovenskih rudarjev, velika večina v slovenske partizanske enote v osrednji Primorski, vendar brez trdnejše zveze z labinsko osvobodilno organizacijo. Nekaj jih

17 Ljubo Drndič, *Oružje i sloboda Istre 1941–1943*, Pula 1978, (v nadaljevanju: Drndič, n. d.), str. 208.

18 T. Ferenc, *NOB v Slovenski Istri leta 1943*, str. 132; Tone Ferenc, *Kratek pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1/1960, št. 1, str. 140–149 in 165–166.

19 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 5. knjiga, dok. 173 in 6. knjiga, dok. 38, Mahničičevi poročili 18. februarja in 20. marca 1943.

20 Maks Zadnik, *Istrski odred*, Nova Gorica 1975, str. 32 (v nadaljevanju: M. Zadnik, *Istrski odred*); Maks Zadnik, *Partizanske enote na Kozjanah*, Kozjane, *Partizanska vas v Brkinih*, Ljubljana 1979, str. 41–50.

21 Tone Ferenc, *Smrt kurirja Pepija Šuštarja-Miha*, TV 15, 30. oktobra 1980.

22 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*, 6. knjiga, dok. 38, Mahničičevo poročilo 30. marca 1943.

23 *Istarski mozaik* (1968) 1–3; Petar Strčić, *NOP u Istri svibnja 1943. godine*, Mileničičevo poročilo 10. maja 1943, str. 117–122 in 11. maja 1943, str. 122–127.

24 Drndič, n. d., str. 265–271.

je od tam odšlo tudi med hrvaške partizane na Učki.²⁵ Medtem ko je poleti 1943. odšlo iz hrvaške Istre v partizane več kot sto ljudi,²⁶ so iz slovenske Istre odšli v partizane le posamezniki.²⁷

Večina do sedaj opisanih stikov in sodelovanja sodi v čas, ko so slovenske in hrvaške brigade in odredi tesno sodelovali v večmesečnih operacijah in dosegli sijajne uspehe. Na najbolj zahodnem koncu tega hrvaško-slovenskega sodelovanja v Istri so se razmere bistveno spremenile šele po kapitulaciji Italije, ko je prišlo do splošne ljudske vstaje. Razorožitev italijanske vojske, nastanek razsežnega svobodnega partizanskega ozemlja, množičen odhod velikega števila ljudi v partizane in ustanovitev mnogih novih enot - odredov in brigad, ustanovitev novih organov, kot npr. pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Istro v Buzetu in Narodnoosvobodilnega sveta za primorsko Slovenijo na Vogrskem, razmah ljudske oblasti, priključitev Istre in Slovenskega primorja k novi Jugoslaviji itd. so, na kratko povedano, najizrazitejši kazalci posebnih razmer, ki jih lahko samo za ti dve pokrajini označimo za splošno ljudsko vstajo.²⁸

Takšne razmere so že same po sebi zahtevale tesnejše stike in sodelovanje hrvaškega in slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Iz prej naštetih razlogov se je sodelovanje najprej bolj uveljavilo v vzhodnem delu, tj. na meji Brkinov. Pri Obrovu je Narodna zaščita razorožila 1. hitro divizijo Eugenio di Savoia in odvažala vojaški material tudi v hrvaško Istro. Nato sta sekretar okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini - slovenska Istra Franc Segulin-Boro Kladivar in član okrožnega komiteja KP Hrvatske za Hrvatsko primorje Silvo Milenič-Lovro 15. septembra ustanovila Hrvatsko-slovenski odred za Istro in v njegov štab imenovala enako število 19udi iz obeh delov Istre (za komandanta Viktorja Dobrilo, za njegovega namestnika Ivana Motika, za politkomisarja Mileniča, za njegovega namestnika Segulina, za operativnega oficirja Josipa Matiča Andriča in Franja Juriševiča).²⁹ Če so odred res ustanovili - nekateri udeleženci narodnoosvobodilnega boja namreč to zanikajo³⁰ - je to bila prva skupna slovensko-hrvaška partizanska enota v Istri. Do podobnega sodelovanja na vojaškem področju je čez nekaj dni prišlo tudi na drugem koncu, na jugu slovenske Istre. Člana okrožnega komiteja KP Slovenije Ivana Caha-Iskro je 20. septembra poklical v Buzet Antun Cerovac. Povedal mu je, da so dobili nalogo, naj se povežejo z istrskimi Hrvati in Slovenci. Zato so v Movražu ustanovili 4. bataljon 1. istrske brigade, v katerega naj bi se vključili tudi Slovenci.³¹ Torej so v hrvaški Istri še pred prihodom operativnega štaba za Istro v Pazin (23. septembra 1943) in njegovim poveljem za ustanovitev istrskih brigad (24. septembra 1943) snovali brigado. Po Cahovem poročilu naj bi to bila 1. istrska brigada, vendar so 25. septembra 1943 pri Sv. Martinu pri Buzetu ustanovili 2. istrsko brigado.³² Iz spominskega gradiva povzemamo podatke, da

25 Tone Ferenc, Slovenci in narodnoosvobodilno gibanje na Labinščini v Istri, Borec, str. 3–16.

26 Drndić, n. d., str. 272 in dalje.

27 T. Ferenc, NOB v Slovenski Istri leta 1943, str. 132.

28 Tone Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943, Maribor 1967 (v nadaljevanju: T. Ferenc, Kapitulacija Italije in NOB), str. 152–177; Drndić, n. d., str. 310–346.

29 Zgodovinski arhiv CK ZKS Ljubljana, Poročilo štaba Hrvatskega-slovenskega odreda za Istro 15. septembra 1943, Poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini-Slovenska Istra 16. septembra 1943. Tudi: Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, VI, Borbe v Sloveniji, 7. knjiga, dok. 67 (v nadaljevanju: Zbornik dokumentov NOV, VI).

30 Lojze Maslo, ustna izjava avtorju.

31 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (v nadaljevanju: A IZDG), fasc. 532, Poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini-Slovenska Istra (I. Caha) 23. septembra 1943. Ta dogodek omenja tudi Cah v svojih spominih na »kapitulacijo Italije in splošno ljudsko vstajo«, kojih hrani Pokrajinski arhiv Koper, vendar datira sestanek za nekaj dni bolj zgodaj, na 16. september; sodim, da tri dni starejše poročilo vendarle navaja pravi datum. (Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 351.)

32 Božo Jakovljević, 2. istarska brigada, Rijeka 1978 (v nadaljevanju: B. Jakovljević, 2. istarska brigada).

so se ji pridružili tudi mnogi Slovenci iz notranjosti slovenske Istre, zlasti iz loparskega okraja (npr. 16 iz Kubeda); spominskviri poročajo, da je bil štab bataljona te brigade nastanjen v Loparju in Gračišču.³³ Na željo okrožnega komiteja KP Slovenije Brkini - slovenska Istra so iz 2. istrske brigade poslali svoj 1. bataljon v akcijo za osvoboditev jetnikov iz koprskih zaporov. Od tam jih je namreč nemški okupator že začel odvažati po morju v tržaške zapore. Bataljon je v dveh kolonah 26. zvečer in 27. zjutraj prispel pred mesto, nato vdrl vanj, osvobodil več kot 200 političnih jetnikov, odnesel iz skladišč precej raznega blaga za potrebe partizanske vojske in odpeljal nekaj zagrizenih fašistov v Buzet. Bataljon je ob osvoboditvi Kopra naslovil na njegovo prebivalstvo poseben proglas v hrvaškem in italijanskem jeziku. Nato je ostal na položajih pri Kopru še tri dni in se 29. in 30. septembra krčevito bojeval z nemško vojsko, ki je po izkrcanju v Kopru odpravila bataljon od mesta.³⁴

Večino prostovoljcev in mobilizirancev iz slovenske Istre so vključili v slovensko Istrsko brigado, ki so jo ustanovili 28. septembra pri Dekanih. Kaže, da jo je ukazal ustanoviti osebno komandant Glavnega štaba NOV in PO Slovenije Franc Rozman-Stane, ko se je v drugi polovici septembra pripeljal v slovensko Istro, obiskal položaje slovenskih in hrvaških partizanskih enot okoli Kopra in bil 25. septembra menda celo v Pazinu.³⁵

To tesno hrvaško-slovensko sodelovanje v Istri je pretrgala huda nemška ofenziva, ki je zajela južni del Slovenskega primorja in Istro od 2. do 12. oktobra 1943 in prizadejala hude udarce slovenski in hrvaški partizanski vojski, političnim organizacijam narodnoosvobodilnega gibanja in tudi civilnemu prebivalstvu.³⁶ Takrat sta se štaba slovenske Istrske in Tržaške brigade za nekaj dni umaknila v hrvaško Istro. Sodelovanje je bilo pretrgano dalj časa, kot bi lahko pričakovali. V slovenski Istri se je organizacija na rodnoosvobodilnega gibanja obnavljala razmeroma počasi in šele 6. novembra so ustanovili podokrožni komite KP Slovenije in podokrožni odbor OF za slovensko Istro, 19. in 20. decembra pa po treh mesecih in pol obnovili okrožni komite KP Slovenije in okrožni odbor OF za slovensko Istro.³⁷ Oba sta delovala do avgusta 1944, ko so okrožje združili z brkinskim in pivškim v južnoprimorsko okrožje. Ves ta čas je bil temeljna vojaška enota Istrski odred, ki je deloval v omenjenih treh okrožjih in je bil le z manjšim delom (najprej s 3. in nato s 1. bataljonom) navzoč v slovenski Istri, pa še to le občasno.³⁸

Koliko je bilo neposrednih stikov in sodelovanja med sosednjimi okraji slovenske in hrvaške Istre, iz sodobnih pisnih virov ni mogoče ugotoviti. Med okrožnim odborom OF slovenska Istra in okrožnim narodnoosvobodilnim odborom Buzet so vzpostavili zvezo šele februarja 1944, in sicer po prizadevanju slednjega. Dve vprašanji sta takrat vznemirjali eno ali drugo stran ali kar obe. Okrožni odbor OF za slovensko Istro je omenil, da si hrvaški partizanski poveljniki lastijo prednost pri vojaških posegih v slovenski Istri, ne da bi poznali tamkajšnje razmere in ne da bi pri tem obveščali slovenske politične organizacije ali se posvetovali z njimi, če ne bi že spraševali za poprejšnje soglasje. Sodil je tudi, da so se hrvaški istrski borci in poveljniki večkrat neprimerno vedli do prebivalstva.³⁹ O tem nesporazumu je govorilo tudi poročilo okrožnega odbora OF za slovensko Istro pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje 10. februarja 1944: »Omenili bi čudno zadržanje hrvatskih edinic NOV, ki prihajajo na ozemlje našega okrožja. Ob pri-

33 Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 351.

34 T. Ferenc, NOB v Slovenski Istri 1943, str. 134–136; Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 352–358; B. Jakovljevič, 2. istarska brigada, str. 12–15.

35 T. Ferenc, Kapitulacija. Italije in NOB, str. 234–236 in 265–266.

36 Prav tam, str. 395–406.

37 Slovenska Istra. v boju za svobodo, str. 369–382.

38 M. Zadnik, Istrski odred, str. 125 in dalje.

39 Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 429.

hodu namreč ne iščejo stika z našimi terenskimi organizacijami, brez sodelovanja z nami in brez znanja terena delajo akcije, ki so nam večkrat škodljive, kakor koristne. Po vaseh se vedejo precej oblastno in izjavljajo, daje vsa Istra hrvatska in da se njih ne tiče naša organizacija, da smejo delati na našem terenu, kar hočejo itd.«⁴⁰

Ko je govoril o škodljivosti akcij, je poročevalec mislil na neuspešen napad hrvaških istrskih partizanov na karabinjersko postajo Šmarje 29. januarja 1944. Z njo se je namreč okrožni odbor OF za slovensko Istro že dogovoril, da se bo vdala z orožjem vred, po neuspelem napadu pa se je z orožjem vred zatekla pod varuštvo nemškega okupatorja.⁴¹ Ker nihče ne omenja drugih »škodljivih« akcij, ne vem, zakaj je poročevalec uporabil množino.

Na to poročilo je pokrajinski odbor OF za Slovensko primorje odgovoril edino pravilno: »Vaši odnosi do hrvatskih partizanov morajo biti čimbolj bratski in pristrčni. Navežite z njimi stike in organizirajte skupne mitinge. Pobijajte vsak pojav nerazpoloženja s strani ljudstva proti Hrvatom. Današnja narodnoosvobodilna borba narodov Jugoslavije je ustvarila povsod resnično bratstvo med narodi Jugoslavije, zato so taki pojavi pri vas nerazumljivi. Navežite stike s hrvatsko organizacijo, ki naj tudi s svoje strani stori vse, da bodo odnosi res bratski.«⁴²

Še prej, kot je bilo to pismo napisano, sta se že sestala sekretarja okrožnega odbora OF za slovensko Istro Milan Guček-Javor in zastopnik pokrajinskega komiteja KP Hrvatske Andrija Babič. Ta sestanek je bil 10. februarja na Maliji in o njem je okrožni odbor OF za slovensko Istro poročal še isti dan pokrajinskemu odboru OF:

»Na povabilo zastopnikov bratske hrvatske organizacije smo se sestali na dveh sestankih vsled določitve organizacijskih mej med obema organizacijama Osvobodilnih front. Ta meja teče približno takole: od morja pod piranskimi solinami je reka Dragonja do pod vasi Topolovec, nato obrne jugovzhodno do vasi Pregarje, od tam na vzhod do nad Sterpeta pred Buzetom in nato v smeri proti Vodiciam. V krajih, ki leže severno od te črte in med reko Dragonjo, je prebivalstvo samo slovenske narodnosti, v nekaj obalnih vaseh pa v veliki večini, ostre meje ni mogoče določiti.«⁴³

To je tudi edini podatek v Gučkovih spominih in v že večkrat navedeni knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo o stikih in sodelovanju s hrvaškim osvobodilnim gibanjem v Istri. Meja, ki stajo določila Guček in Babič in ki naj bi razmejevala delo slovenske in hrvaške narodnoosvobodilne organizacije v Istri, je bila precej podobna današnji meji med socialističnima republikama Slovenijo in Hrvatsko.

Z Gučkovo in Babičevo razmejitevjo še ni bilo konec nesporazumov. Do novega nesporazuma je prišlo, ko so hrvaške partizanske enote začele mobilizirati v hrvaško narodnoosvobodilno vojsko tudi v slovenski Istri. O tem je okrožni odbor OF za slovensko Istro poročal pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje 15. aprila 1944:

»Pred časom smo Vam poročali o dosegih organizacijsko-teritorialne razmejitve med hrvatsko in našo organizacijo, ki smo jo določili z njihovimi pooblaščenji. Sedaj pa dobivamo skupaj dnevna poročila z obmejnega ozemlja o prekrških hrvaških čet in terenskih organizacij proti upoštevanju kompetenc naše terenske in vojaške organizacije. Tako so pred časom Hrvatje vršili mobilizacijo za svoje edinice tudi po naših krajih, kar je vzbudilo pri slovenskem prebivalstvu odpor, češ, mi gremo v slovensko vojsko. Prebivalstvo je tudi čakalo mobilizacijo z naše strani, o čemer je bilo obveščeno. Hrvatske čete pa tega

40 A IZDG, fasc. 542/VI, Poročilo okrožnega odbora OF za Slovensko Istro 10. februarja 1944.

41 Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 429; Milan Guček, Čakaj prihodnje pomladi, Koper 1959, str. 196.

42 A IZDG, fasc. 542/VI, Pismo pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje 23. februarja 1944.

43 A IZDG fasc. 542/VI, Poročilo okrožnega odbora OF za Slovenski Istro 10. februarja 1944; Milan Guček, Čakaj prihodnje pomladi, Koper 1959, str. 197–200; Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 430.

niso upoštevale in so naše ljudi nasilno jemale z domov, jih zvezali in pretepali, grozili s streljanjem in jim razbijali vrata in okna.«⁴⁴

Okrožni odbor OF je še zapisal, daje poslal na prizadeti teren svojega člana, ki bo posamezne primere raziskal in zbral podatke, »nakar bomo uvedli primerno postopanje«. V dosegljivem arhivskem gradivu nimamo niti poročila tega člana niti podatkov o »postopanju«. Na drugi strani pa se je približno v istem času okrožni narodnoosvobodilni odbor Buzet pritoževal okrožnemu odboru OF Brkini, da člani nižjih odborov iz Brkinov prihajajo v sosednje istrske kraje in pripovedujejo, da v Sloveniji ni mobilizacije — kar seveda ni bilo res! — in da prosto nosijo živež v Trst in Koper. To je zbuvalo nezadovoljstvo v Istri, kjer so mobilizirali zelo do sledno in kjer ni bilo dovoljeno trgovati 2 mesti, v katerih so bile okupatorjeve ali fa. šistične posadke. »A još k tome ti članovi Vaših odbora nagovarajo narod da traži pri. ključak Slovenskoj Istri iako je to čisto hrvatski element. Molimo naslov, da (to) spriječi pošto to nije nikako u skladu sa NOP.«⁴⁵

Ti nesporazumi niso nič posebnega, le da so jih odpravljali prepočasi. Z vso zanesljivostjo lahko trdimo, da sta obe strani, še posebej pa slovenska, storili premalo za pogostejše stike. To poudarjam zato, ker se iz gradiva, ki nam je na voljo, vidi, da sije hrvaška stran vendarle bolj prizadevala, da bi prišlo do skupnih sestankov. Tako je npr. oblastni komite KP Hrvatske za Istro 20. aprila prek okrožnega komiteja KP Slovenije za Trst prosil oblastni komite KP Slovenije za Slovensko primorje za sodelovanje. Ta mu je odgovoril: »S svoje strani bomo storili vse, da bo prišlo na terenu do najboljšega sodelovanja med vašimi in našimi organizacijami. V tem smislu smo pisali okrožnim komitetom v Brkinih, v Slovenski Istri in v Trstu. Z veseljem pristajamo tudi na sestanek med vami in nami, ki ga smatrate za potrebnega zaradi boljšega sodelovanja naših organizacij na terenu. Za zvezo z nami morete uporabiti OK Buzet oziroma Brkini.«⁴⁶ Večje hrvaško prizadevanje se vidi tudi iz pisma okrožnega komiteja Buzet, ki pravi, da se je že večkrat pismeno pogovarjal za sestanek, vendar mu ni uspelo, čeprav je vsakokrat čakal na zastopnike okrožnega komiteja KP Slovenije za slovensko Istro. Ponovno je prosil za sestanek.⁴⁷ Do njega je končno res prišlo, vendar v manjšem obsegu. Za to zvezo iz pisma člana okrožnega odbora OF in okrožnega komiteja KP Slovenije za slovensko Istro Ivana Pustiška-Imka predsedniku okrožnega odbora OF Albinu Godini in članu Janezu Deklevi-Mihi 26. junija:

»Čudim se, da vaju ni bilo na sestanku z OK Buzet.

44 A IZDG, -fasc. 542, Poročilo okrožnega odbora OF za Slovensko Istro 15. aprila 1943; Slovenska Istra v boju za svobodo, str. 429.

45 A IZDG, fasc. 636/13, Pismo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora Buzet 20. aprila 1944. Iz zapisnika seje oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 21. do 23. aprila 1944 se vidi, da se je ta aprila 1944 ukvarjal s tem vprašanjem. V njem beremo tole: »Kotar Buzet (111) Sela koja graniče sa slovenskim okrugom traže da pripadnu slovenskom rajonu i ako su izrazito hrvatska. Razlog je taj što neki »tereni« (Boris idr.) - Slovenci - nagovaraju narod da se izjavi za slovenski okrug pošto u tom okrugu neće biti mobilizirani - i da se kod njih ne sprovodi blokada gradova. Osim toga govore u koliko bi ostali van njihova okruga da im se neće dozvoliti put u Kopar i Trst. (Muzej narodne revolucije Istre, kut. obl. NOO za Istru 97/1944).

46 Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja ZK Slovenije, št. 4561, Pismo oblastnega komiteja KP Slovenije za Slovensko primorje, 9. maja 1944. Za sestanek s Slovenci se je 12. aprila zavzel tudi oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro, in sicer v pismu »oblastnemu narodnoosvobodilnemu odboru za Slovensko primorje in Istro, ki pa ga kot vemo, ni bilo. Potrebo po sestanku utemeljil takole: »Pošto svakodnevno iskrsavaju razna pitanja i razni problemi, koje trebamo zajednički rješiti, molimo vas, da nas obavjestite kada i gdje bi se naši delegati mogli sastati s vašima da bi se na tom sastanku mogla pretresti sva takova pitanja radi međusobne saradnje. Držimo da i vi uvidjate, daje tijesna suradnja između vas i nas neophodno potrebna, pa smatramo, da bi bilo potrebno, da se predloženi sastanak delegata što prije održi.« (Muzej narodne revolucije Istre, kut. obl. NOO za Istru 53/1944).

47 A IZDG, fasc. 636/II, Pismo Okrožnega komiteja KP Hrvatske Buzet, nedatirano.

Bilo je zelo važno in ste mnogo zamudili. Podrobno poročilo pošljem. Materiala je pa toliko, da bo treba osebno govoriti. Hrvati so organizacijsko za nami, linijsko pa trdnejši in vse, kar imajo, je res borbeno in funkcionira.

Potrebna koordinacija dosežena!⁴⁸

Na ta sestanek bi namreč morali odpotovati tajnik Godina in člana Guček in Dekleva, vendar je odšel Pustišek, verjetno sam, čeprav bi naj po spremenjenem sklepu šli tudi dve članici (Ivica Avžlahar-Anka in Ksenija).⁴⁹ Nimamo podatkov o vsebini sestanka, kajti nismo našli omenjenega Pustiškovega podrobnega poročila. Tisti čas sije tudi oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro prizadeval za skupni sestanek. Ko je po prejšnjem pismenem sporazumu z okrožnim odborom OF za slovensko Istro 31. maja poslal svojega referenta za socialno varstvo Antona Mihca na delo v slovensko Istro (na Mihčevo željo)⁵⁰ je predlagal, naj bi se čimprej sestali. »Ovaj sestanek bi trebao da se održi što prije, jer ima dosta pitanja, koja bi trebali zajednički riješiti.«⁵¹ Potem ko je okrožni narodnoosvobodilni odbor za Istro mesec dni zaman čakal na odgovor, je ponovno pisal 2. julija za sestanek. Menil je, »da je neophodno potrebno, da se mnoga zajednička pitanja što prije riješe i da se u vezi sa pretstojećim dogadjajima dogovorimo o budućem zajedničkom radu«. Predlagal je, naj bi bil sestanek nekje na meji, morda okrog Pregarja.⁵² Končno je okrožni odbor OF za slovensko Istro 12. julija odgovoril, da je pripravljen sestati se v torek 25. julija ob 13. uri v vasi Trsek.⁵³ Glede na gotovo zapoznelo dogovarjanje na pisma organov narodnoosvobodilnega gibanja iz hrvaške Istre je treba tudi omeniti urgenco propagandnega oddelka okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro (tehnik Pobjeda) iz julija 1944, ki je pošiljal tisk tudi v slovensko istrsko okrožje, vendar ni dobil za to nikakršnega potrdila.⁵⁴

Sestanka s predstavniki oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 25. julija se je udeležila Ivica Avžlahar-Ančka in je o njegovi vsebini kratko poročala na prvi seji okrožnega odbora OF za južno Primorsko, kar zvemo iz sejnega zapisnika⁵⁵ in iz pisma, ki ga je okrožni odbor OF 5. avgusta poslal oblastnemu komiteju KP Slovenije za Slovensko primorje. Avžlaharjeva je pisala, da so želje hrvaških tovarišev tele:

» 1. Tesna povezanost z italijansko vojsko, ako operira na našem ozemlju. Ker okupator ima prehod v Hrvatsko Istro edinole čez Slovensko Istro, godile so se v tem primeru velike napake. S tesnim sodelovanjem bi pa neštivilo nezgod preprečili s tem, da obveščevalna služba bi jih takoj obvestila o prihodu okupatorjevih trup.

48 A IZDG, fasc. 636/II, Pustiškovo pismo 26. junija 1944.

49 A IZDG, fasc. 634, Pismi okrožnega odbora OF za slovensko Istro 20. in 24. junija 1943.

50 Učitelj in kapetan Anton Mihec (roj. 1899) je bil doma iz Kubeda. Bil je udeleženec odpora v Karlovcu 1941, nato partizan v 8. kordunski diviziji, potem gaje predsedstvo ZAVNOH poslalo v Istro. Delal je v gospodarskem odseku oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro, vendar je želel priti v Slovenijo. Postal je tajnik okrožne volilne komisije in vodil volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov v slovenski Istri. Nato je postal član okrožnega odbora OF in okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za južno Primorsko ter poverjenik za notranje zadeve in dopisnik podružnice Tanjug, dokler ni v pozni jeseni 1944 sovražnik odkril njegove točke v Brkinih in ga ujel. (Mihčevi pismi 15. aprila in 14. junija 1944; Pismi okrožnega odbora OF za slovensko Istro 1. maja 1944, arhiv IZDG, fasc. 636/II).

51 A IZDG, fasc. 636/B, Pismo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 31. maja 1944.

52 A IZDG, fasc. 636/II, Pismo oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 2. julija 1944.

53 A IZDG, fasc. 636/11, Pismo okrožnega odbora OF za slovensko Istro 12. julija 1944.

V opombah 51–53 navedeni dopisi so tudi v Muzeju narodne revolucije Istre, škatla oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro 133/1944. Nanje me je opozoril in mi priskrbel kopije kustos Muzeja narodne revolucije Istre v Pulju Davor Mandić in se mu za to lepo zahvaljujem.

54 A IZDG, fasc. 636/II, Pismo propagandnega oddelka oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro julija 1944.

55 A IZDG, fasc. 638/I, Zapisnik 1. seje okrožnega odbora OF za južno Primorsko 3. avgusta 1944.

2. Želijo podatkov o delovanju organizacij v Trstu med Slovenci in Italijani.

3. Oblastni komitet Hrvatske Istre želi imeti sestanek z Oblastnim Komitetom Slovenskega Primorja.

4. Okrožni Komitet pa vsaj enkrat na mesec z Okrožnim Komitetom Južne Primorske.

5. Da bi imeli bolj točen pregled v naše delo, naprošajo (za) vsako našo okrožnico.«⁵⁶

O svojem pogovoru s tajnikom oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro Antejem Cerovcem je Avžlaharjeva 18. avgusta napisala tudi posebno poročilo za pokrajinski odbor OF za Slovensko primorje. Iz njega povzemamo, da sta se pogovarjala o odnosu do Italijanov, ki so jim omogočili vso enakopravnost v vojski in na terenu, pa tudi o prihodnji pripadnosti istrskih obalnih mest, še posebno zato, ker so menili, da se bodo zahodni zavezniki kmalu izkrcali na istrski obali. Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro se je zato zavzemal za čimprejšnji sestanek z vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko primorje in mu že svoj čas poslal vabilo za pogovor, do katerega pa še ni prišlo. Oblastni narodnoosvobodilni odbor za Istro je tudi predlagal, naj bi se okrožni odbor OF za južno Primorsko mesečno sestajal z narodnoosvobodilnimi odbori, ki mejijo na Slovenijo. To bi bilo potrebno za organiziranje močne obveščevalne službe, gospodarske izmenjave, enotnosti politične organizacije v obmejnih vaseh in končno tudi zaradi medsebojne vojaške pomoči. Prosil je tudi za volilno propagandno in tehnično gradivo, »ker je v Hrvatski Istri veliko zanimanje za naše volitve«. Na koncu pogovora se je tajnik Cerovac pritožil, »da je z naše strani premajhno zanimanje za sodelovanje z njimi, da je postavljen med nami pravi ‚kineski zid‘, kot da se ne borimo za ene in iste cilje.«⁵⁷

Dne 11. avgusta je tudi tajnik oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro Cerovac pisal pokrajinskemu odboru OF za Slovensko primorje, daje že 12. aprila prosil za sestanek med delegati obeh organov. Ker pa ni dobil nikakršnega odgovora, so poiskali zvezo z okrožnim odborom OF za slovensko Istro in na sestanku z njegovimi predstavniki ugotovili, da bi bil koristen sestanek tudi med predstavniki obeh pokrajinskih organov. Zato je Cerovac ponovno prosil za sestanek. Vendar kaže, daje Cerovočevo pismo ostalo v okrožnem odboru OF za južno Primorsko, kajti njegov član Alfonz Grmek-Izidor je nanj napisal opombo, da je prišlo šele 2. septembra, že po Stanovnikovem odhodu na predsedstvo SNOS, in da bo o nadaljnjem poročal pokrajinski odbor OF.⁵⁸

Pokrajinski odbor OF je že po prejemu zapisnika seje okrožnega odbora OF za južno Primorsko napisal pismo oblastnemu narodnoosvobodilnemu odboru za Istro in ga 23. avgusta poslal svojemu članu Janezu Stanovniku, da bi ga posredoval naslovljencu. Kaže, da kopije tega pisma v slovenskih arhivih ni in bo treba iskati izvornik v hrvatskih arhivih. Pooblastil je tudi Stanovnika, naj vzpostavi stik z oblastnim narodnoosvobodilnim odborom za Istro in z njim uredi vsa nerešena vprašanja.⁵⁹ Ko pa je dobil še posebno poročilo Avžlaharjeve, je pokrajinski odbor OF za Slovensko primorje 24. avgusta ponovno pisal Stanovniku za sestanek oblastnim narodnoosvobodilnim odborom za Istro in mu tudi pojasnil svoj odnos do Italijanov ter mu svetoval, naj »usmeri razgovor v obravnavanje konkretnih težav, ki nastajajo zaradi mejaštva«. »Interesirani smo seveda na čimvečjem sodelovanju in tudi na takih zunanjih izrazih bratstva, kakor je bila npr. udeležba naših delegatov na zborovanju hrvaške AFŽ v Istri.«⁶⁰ Vendar Stanovnik v nobenem od treh po-

56 A IZDG, fasc. 533/VI, Pismo okrožnega odbora OF za južno Primorsko 5. avgusta 1944.

57 A IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo Ivice Avžlahar-Ančke 18. avgusta 1944.

58 Muzej narodne revolucije za Istru, Pula, kut. obl NOO za Istru 184/1944. Kopijo tega dokumenta mi je posredoval Davor Mandič.

59 A IZDG, fasc. 541/I, Pismo pokrajinskega odbora OF za Slovensko primorje Janezu Stanovniku 23. avgusta 1944, št. 652/44.

60 A IZDG, fasc. 541/I, Pismo pokrajinskega odbora OF za Slovensko primorje Janezu Stanovniku 24. avgusta 1944, št. 671/44.

ročil, ki jih je v prvih desetih dneh poslal iz južne Primorske, ni omenil, kako je opravil to nalogo.

Kaže, da res ni bilo pomembnejših stikov med pokrajinskima vodstvoma narodnoosvobodilnega gibanja za Slovensko primorje in hrvatsko Istro. Ko sem o tem povprašal nekdanjega sekretarja pokrajinskega oziroma oblastnega komiteja KP Slovenije za Slovensko primorje Branka Babiča-Vlada (na tem položaju je bil skupno 20 mesecev), mi je odgovoril: »Nekih posebnih stikov s hrvaškimi tovariši med vojno nisem imel, vsaj ne tako pomembnih, da bi Vašemu spisu res nekaj tehtnega doprinesli. In še celo ti, kolikor so bili, so bili večinoma posredni.«⁶¹

V slovenski Istri so bile tisti čas volitve krajevnih narodnoosvobodilnih odborov in je bilo tam več okrožnih aktivistov OF in tudi instruktorjev pokrajinskih odborov OF. Med njimi je bil tudi član okrožnega odbora OF Alfonz Grmek-Izidor, ki si je 12. septembra skromno zapisal podatek, da je bil na razgovoru s članom oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro in da so imeli drugi dan »razgovor s Hrvati glede bele garde«⁶² Ko so se aktivisti OF vrnili iz Istre n sedež okrožnih organov v Brkinih, so pripce vedovali, da odnosi med Slovenci in Hrvat v Istri niso takšni, kot bi morali biti.⁶³ Menil so: »Čisto gotovo, da so temu vzrok pomanj kljivosti našega dela in seveda tudi njihove ga ter koordiniranje dela enih in drugih. Naročili so članicama okrožnega odbora OF za južno Primorsko Ivici Avžlahar-Ančki in Anici Božič-Urški, naj pri svojem nadaljnjen delu uredita tudi to zadevo.«⁶⁴

V Istri so se medtem zaradi prihoda no vih nemških enot (med njimi 237. nemške posadkovne divizije s štabom v Pazinu) vzpostavitve novih postojank in dveh hudil ofenzivnih operacij s požiganjem hiš in celc vasi, iz katerih se je del aktivistov in prebi valcev umaknil v hrvatsko Istro, in umika 1. bataljona Istrskega odreda iz Istre itd. voja ške in politične razmere zelo poslabšale.⁶⁵ Zato so bili stiki med predstavniki narod noosvobodilnega gibanja obeh narodov

Istri redkejši, kajti dokumenti iz tistega časa omenjajo le en sam pogovor, in sicer člana okrožnega odbora OF za južno Primorsko Kristijana Kozloviča-Stefana s članom oblastnega narodnoosvobodilnega odbora za Istro, ki mu je tudi obljubil pošiljanje italijanskega tiska.⁶⁶

Po veliki nemški ofenzivi oktobra 1943, ko je slovenska Istra postala operativno območje 7. (in ne 9.) korpusa NOV in PO Jugoslavije, je moralo poteči celo nekaj mesecev, da so vzpostavili redno zvezo med večjimi enotami narodnoosvobodilne vojske v hrvaški Istri in Slovenskem primorju. Zveze med nižjimi enotami, npr. bataljoni v hrvaški Istri in bataljoni slovenskega Istrskega odreda, ki je operiral v obsežnem delu južne Primorske (Pivka, Brkini, slovenska Istra), so verjetno obstajale, le da niso pustile svojih sledov

61 Branko Babič, Pismo avtorju 12. maja 1982.

62 Slovenska Istra v boju za svobodo, Fotokopija dnevniških zapiskov, str. 572.

63 »Po razgovorih, ki sem jih imel s tovariši, ki so bili v Istri, bo trditev tov. Groblerja glede odnosov med Hrvati in Slovenci kar držala.« (Arhiv IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo Albina Dujca 11. novembra 1944).

64 Prav tam.

65 V Istri je (delo) vsled teh razmer silno težko in pomanjkljivo. Okrožni funkcionarji se kot ilegalci ne morejo kretati, zlasti to velja za moške. Na delu imam tam sedaj le par tovarišic, kar je pa za kontrolirati in nuditi zadostno pomoč okrajnim aktivistom absolutno premalo.« (Arhiv IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo okrožnega komiteja KP Slovenije za južno Primorsko 11. novembra 1944.) Iz drugega poročila izvemo, da so iz Brkinov, kjer je bil sedež organov južnoprimorskega okrožja, lahko pošiljali aktiviste OF v slovensko Istro le po kurirskih zvezah prek hrvaške Istre. (Arhiv IZDG, fasc. 533/VI, Poročilo Albina Dujca 11. novembra 1944).

66 A IZDG, fasc. 534/IV, Zapisnik seje okrožnega odbora OF za južno Primorsko 17. oktobra 1944.

niti v pisnih virih niti v literaturi.⁶⁷ Obstajala je zveza med operativnim štabom, za Istro, ki je od septembra 1943 vodil hrvaške istrske partzanske enote, in slovenskim Istrskim odredom.⁶⁸ Ker pa dolgo časa ni bilo zveze med omenjenim operativnim štabom in štabom 9. korpusa NOV in PO Jugoslavije, ki je od decembra 1943 vodil slovenske (in tudi italijanske garibaldinske) partizanske enote severno od železnice Postojna-Trst in se zadrževal v osrednjem in severnem delu Primorske, je glavni štab NOV in PO Hrvatske 25. februarja 1944 naročil operativnemu štabu za Istro, naj s štabom 9. korpusa vzpostavi redno radijsko zvezo.⁶⁹ Sočasno je Glavni štab NOV in PO Hrvatske prosil Glavni štab NOV in PO Slovenije in vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja za hrvaško Istro, naj rešijo vprašanje razmejitve med operativnimi območji hrvaške in slovenske vojske v Kastavščini in Istri.⁷⁰ Torej se je vprašanje razmejitve na vojaškem področju zastavilo skoraj sočasno kot na političnem, o čemer smo že govorili. Kot kaže, je bila hrvaška stran tudi na vojaškem področju bolj zavzeta kot slovenska za stike in sodelovanje; kar je tudi popolnoma razumljivo z zemljepisnega in strateškega vidika. Ko je hrvaškim istrskim enotam na njihovem operativnem območju grozila obkolitev, so se lahko umaknile le v slovensko Istro in Brkine ali na Kastavsko, kjer pa jim je okupator lahko laže zaprl ozki prehod, kot se je zgodilo npr. med nemško ofenzivo oktobra 1943.

Po nekaj neuspešnih poskusih, da bi vzpostavil zvezo z 9. korpusom, mu je operativni štab za Istro 10. marca po kurirjih Istrskega odreda poslal pismo in šifro za radijsko zvezo, ki naj bi začela delovati 15. marca. Opisal mu je neugodne razmere na vojaškem področju po omenjeni nemški ofenzivi in obnovo partizanskih enot ter naštel nekaj njihovih oboroženih akcij. Sporočil mu je tudi namen, da bi do konca marca ustanovil brigado in odrede.⁷¹ Radijsko zvezo so res kmalu vzpostavili, kar lahko razberemo iz poročila operativnega štaba za Istro.⁷² Ob stajala sta tudi kurirska zveza in sodelovanje, kar se vidi iz nekaterih, sicer redkih dokumentov. Operativni štab za Istro je npr. 8. avgusta 1944 poslal štabu 9. korpusa 14 zemljevidov - specialk njegovega operativnega območja.⁷³

Potem ko je operativni štab za Istro 1. aprila na Učki ustanovil 1. istrsko brigado Vladimira Gortana⁷⁴ in z njo dobil temeljno manevrsko enoto, se je začelo tudi širše bojno sodelovanje s slovenskimi partizanskimi enotami. Brigada je sodelovala z njimi predvsem takrat, ko je delovala na slovenskem ozemlju. Tako sta brigada in 2. bataljon Istrskega odreda med 13. in 17. aprilom napadala nemške železniške transporte na železnici Št. Peter na Krasu (sedaj Pivka) - Reka, in sicer tako, da je brigada napadala, bataljon pa ji je varoval hrbet.⁷⁵ Ko je huda sovražnikova ofenziva Braunschweig od 26. do 30. aprila zajela Čičarijo, je 1. bataljon Istrskega odreda iz slovenske Istre s sodelovanjem 3. bataljona tega odreda razbremenjeval pritisk na 1. istrsko brigado in 1. istrski odred Učka.⁷⁶ Ta dva sta se po navodilih operativnega štaba za Istro preselila v Brkine in tam izvajala bojne akcije, da bi dvignila svojo moralno. Prva uspešna akcija 1. istrske brigade

67 Tako nima zgodovina Istrskega odreda, ki jo je spisal Maks Zadnik, niti enega podatka o sodelovanju in stikih s hrvaškimi istrskimi partizani do aprila 1944. Tudi sam sem pregledal razmeroma zelo bogato gradivo tega odreda, pa za ta čas, oktober 1943 - april 1944, res nisem našel nikakršnih podatkov.

68 Sunajko, n. d., str. 310.

69 Prav tam.

70 Sunajko, n. d., str. 311.

71 A IZDG, fasc. 221, Pismo op. štaba za Istro 10. marca 1944, (Zbornik dokumentov NOV, V/25, dok. 7; Sunajko, n. d., str. 332.

72 Sunajko, n. d., str. 332.

73 A IZDG, fasc. 221, Pismo op. štaba za Istro 8. avgusta 1944.

74 I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 88–94.

75 M. Zadnik, Istrski odred, str. 262; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 102–103.

76 M. Zadnik, Istrski odred, str. 273.

v Brkinih je bil napad na železniško progo Št. Peter na Krasu - Ilirska Bistrica 5. maja. Brigada je s svojim bivanjem in akcijami zapolnila vrzel, ki je nastala zaradi odhoda Istrskega odreda na Notranjsko. Da bi se izognila sovražnikovemu udarcu, se je premaknila čez progo na operativno območje 9. korpusa in v zvezi s 30. divizijo NOV in PO Jugoslavije razrušila progo Postojna - Št. Peter na Krasu ter jo za daljši čas onesposobila za promet. Ker je medtem sovražnikova ofenziva v Čičariji in severnem delu hrvaške Istre minila, se je brigada začela vračati proti Istri. Na poti se je v Brkinih 18. maja bojevala s sovražnikovimi oddelki, ki so požigali brkinske vasi in pobijali zlasti moške prebivalce. V boju ji je pomagal slovenski Istrski odred, ki se je tisti dan vrnil iz Notranjske. Da bi se izognila sovražnikovemu udarcu, ko jo je nameraval v Brkinih uničiti, se je brigada vrnila v hrvatsko Istro.⁷⁷

Za nadaljnje tri mesece imamo le podatke o navadnih stikih raznih slovenskih in hrvaških vojaških ustanov in enot, npr. med Istrskim odredom in komandama mest Buzet in Vodice ter 1. istrskim odredom Učka. Iz skromnih dokumentov povzemamo, da so si te enote izmenjavale borce glede na narodnost in poreklo teh borcev. Do širšega, predvsem operativnega sodelovanja je spet prišlo po ustanovitvi 2. istrske brigade (11. junija) in 43. istrske divizije NOV in PO Jugoslavije 29. avgusta 1944.⁷⁸

V avgustu, ko so se razmere - kot smo že slišali - zelo poslabšale, je bila nekaj časa v Brkinih 2. istrska brigada in je sodelovala z Istrskim odredom, ki je takrat umaknil iz Istre svoj 1. bataljon.⁷⁹ Prišla je 21. avgusta in iz pisma štaba Istrskega odreda njenemu štabu 25. avgusta zvemo, da sta se štaba dogovarjala za skupne akcije.⁸⁰ Del brigade je skupaj s slovenskimi enotami varoval mogočno zborovanje OF v Šmagurju v Brkinih, na katerem so govorniki pojasnjevali pomen sporazuma Tito-Šubašič. Zborovanje je pozdravil tudi politkomisar brigade Pavletič in 2. bataljon te brigade je sodeloval tudi v mimohodu (paradi).⁸¹ Sredi septembra, ko je 43. divizija napadala sovražnikovo postojanko v Klani, so njeni deli sodelovali na širšem območju Ilirske Bistrice.⁸²

Najširše bojno sodelovanje slovenskih in hrvaških istrskih enot je bilo oktobra, potem ko je štab 11. korpusa ukazal 43. diviziji, naj se zaradi poostrenih razmer na območju Obruča in Gomanjcev premesti v Slovensko primorje. Najprej se je 1. istrska brigada 8. oktobra bojevala vzhodno od Ilirske Bistrice in se nato umaknila v Brkine, odkoder je 12. oktobra napadla sovražnikovo postojanko Obrov⁸³ in ji je del 4. bataljona 9. slovenske narodnoosvobodilne brigade, v katerega so septembra preobrazili Istrski odred,⁸⁴ varoval bok.⁸⁵ Z napadom je brigada opozorila sovražnika, ki je takrat izvajal svojo ofenzivno operacijo Bergzauber-Moritz na Zgornji Pivki, na navzočnost močnejše partizanske enote v Brkinih in ga spodbudila k protiidaru v naslednjih dneh. Sovražne kolone so s Pivke prodrle na Ostrožno brdo, kjer so 14. oktobra trčile na štab 1. istrske brigade in njen 1. bataljon in bile odbite. Isti dan sta se dva bataljona te brigade skupaj s četo 4. bataljona 9.

77 M. Zadnik, Istrski odred, str. 305–313; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 118–125; Sunajko, n. d., str. 335.

78 Savo Vukelič, 30-obljetnica formiranja 43. istarske divizije, Istra, XII/1974, št. 4, str. 3–8; Iva Siljan, Krvarila je voljena zemlja, Istra, XII/1974, št. 4, str. 19–35.

79 M. Zadnik, Istrski odred, str. 434–439 in 450, arhiv IZDG, fase. 296/11. (Pismo štaba Istrskega odreda 23. avgusta 1944, naj ne ruši proge Št. Peter na Krasu-Divača, ker je tam partizanski kanal za prenos materiala).

80 A IZDG, fasc. 296/11, Pismi štaba Istrskega odreda 25. avgusta 1944.

81 A IZDG, fasc. 638/I, Poročilo okrožnega odbora OF za južno Primorsko 27. avgusta 1944.

82 I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 186.

83 Prav tam, str. 195–198.

84 M. Zadnik, Istrski odred, str. 469–475.

85 Prav tam, str. 508.

brigade krčevito bojevala v Pregarju, Hujah in Karlovinci. 1. istrska brigada se je morala umakniti pred premočnim sovražnikom na sever, tj. na Pivko.⁸⁶

Na podlagi presoje sovražnikove dejavnosti je štab brigade menil, da sovražnik brigadi ne bo dopustil daljšega bivanja v Brkinih, ki so primerni za večje obkoljevalne akcije. Zato je sklenil, naj se brigada premesti zahodno od Postojne. Z vodniki komande mesta Brkini je brigada odšla 15. oktobra proti severu in se ustavila na območju Sajevč; tam je priredila miting. Zvečer je odšla čez cesto Postojna-Vipava in se 16. oktobra nastanila okrog Predmeje, kjer je bil njen štab. Tam se je 20. oktobra vnel najhujši boj, ki ga je doživela brigada, odkar je bila ustanovljena. Po celodnevem boju se je ponoči premaknila v Podkraj. Tam je dva dni počivala, prebivalci pa so jo oskrbeli s hrano, obleko in obutvijo. Medtem jo je štab divizije poklical bliže k sebi in je 24. oktobra odšla v Gorski kotar, kamor se je po odhodu 13. primorsko-goranske divizije v Liko premestila vsa 43. divizija. Na poti tja je imela še hude boje vzhodno od Ilirske Bistrice (pri Baču in Koritnici).⁸⁷ V diviziji je bilo v začetku leta 1945 tudi 15 Slovencev, med njimi kar 7 na vodilnih položajih.⁸⁸

Ko je štab 1. istrske brigade dobil povelje iz svoje divizije, naj se brigada napoti v Gorski kotar, je 21. oktobra poslal zahvalno pismo štabu 9. korpusa. V njem je med drugim povedal:

»Na povratku u naš kraj biti ćemo tumači velike ljubavi koju ste pokazali našoj brigadi i cijeli Slovenski narod kuda smo prolazili.

Na ovaj način najbolje se stvara bratstvo naših naroda, kojeg su do sada krivo tumačili i ometali razni špekulanti.

Mi i naši borci nikad Vas zaboravit nećemo i spremni smo u svakoj potrebi pomoći Slovenskom narodu i njegovoj borbi za slobodu.«⁸⁹

Podatki o bojih in bivanju 1. istrske brigade v Slovenskem primorju so tudi zadnji podatki, ki sem jih našel v naših arhivih o sodelovanju med narodnoosvobodilnima gibanjema slovenskega in hrvaškega naroda v Istri. Iz nekega dokumenta pa se vidi, da je tudi po odhodu 43. divizije v Gorski kotar obstajalo sodelovanje, in sicer na obveščevalnem področju. Obveščevalni oficir 7. korpusa NOV in PO Jugoslavije je namreč 4. decembra predlagal: »Radi potrebe organizacije obv. službe u Hrvatski Istri mislim, da bi se poslal na ta sektor naš obv. kader ozir. obv. oficirji«. Predlagal je, naj bi poslali slovenske obveščevalne oficirje k štabu 43. divizije, ter h komandom puljskega in poreškega vojnega področja. Iz pisma se vidi, da je bil njegov pisec Jožko Repič nekaj časa pri omenjenem operativnem štabu v Istri.⁹⁰ Iz dokumentov ni mogoče ugotoviti, ali so uresničili ta predlog.

86 M. Zadnik, Istrski odred, str. 508–511; I. Brozina, Put Prve istarske brigade, str. 197–200. Sunajko, n. d., str. 363–64.

87 Sunajko, n. d., str. 365–366; I. Brozina, Put Prve istarske brigade str. 200–206; Vladimir Kolar: Istarska divizija u Gorskom Kotaru, Istra, XII/1974, št. 4, str. 36–44.

88 Mario Mikolič, Razvoj NOV Istre do stvaranja 43. divizije NOVJ, Istra, XII/1974, št. 4, str. 100.

89 A IZDG, fasc. 221, Pismo 1. brigade 43. divizije 21. oktobra 1944. V istem pismu je štab brigade seznanil štab 9. korpusa o boju 20. oktobra in svojih izgubah: 8 padlih in 8 ranjenih.

90 A IZDG, fasc. 63/IV, Repičevo pismo 4. decembra 1944.

»IZSTRELEK IMA VELIKO RAZSTRELILNO MOČ«

(SOVRAŽNIK O PARTOPU)*

Nemške policijske sile v Slovenskem Primorju so v svoji ofenzivni operaciji proti IX. korpusu NOV in POJ, ki so jo imenovali »Rübezahl III« (Repoštev III) zaplenile dva ali tri partizanske tope ali »partope«, kot so takrat imenovali to zanimivo partizansko orožje. Seveda je bilo to za sovražnika zanimivo odkritje in je operativni štab za uničevanje partizanov (Führungsstab für Bandenbekämpfung) v operacijski coni »Jadransko primorje«, ki ga je vodil zloglasni SS-Gruppenführer in generallajtnant policije Odilo Globocnik, seznanil nekatere nadrejene in sorodne policijske in vojaške štabe. Sporočilo o odkritju je poslal v Himmlerjev glavni stan — načelniku oddelkov za protipartizansko vojskovanje, esesovskemu generalu Erichu von dem Bach-Zalewskemu, najvišjemu vodji SS in policije v Italiji, esesovskemu generalu Karlu Wolffu v Fasano, poveljstvu 97. armadnega zbora za posebno uporabo v Spessi pri Krminu in višjemu vodji SS in policije v XVIII. vojnem okrožju, esesovskemu generalu Erwinu Rösenerju v Ljubljano. Z odkritjem je seznanil tudi nekatere oddelke v svojem operativnem štabu (I a — operativni, I b — orožarski in I c — obveščevalni). Spremni dopis, ki ga je sestavil vodja obveščevalnega oddelka Globocnikovega operativnega štaba, esesovski poročnik Wilhelm Allwang, podpisal pa načelnik štaba, policijski in esesovski major Werner Mundhenke, pravi:

»Med operacijo »Rübezahl III« smo na območju Predmeje (3623) zaplenili dva novovrstna minometa tolovajev. Te minomete smo prvič ugotovili pri napadu tolovajev na našo postojanko Trnovo, kjer so jih uporabili za izključitev bunkerskih utrd. Pot izstrelkov in njihov učinek ustrezata tistim iz nemške tankovske pesti. Strelna razdalja znaša od 80 do 100 metrov.

Natančen opis in dve fotografiji orožja in izstrelkov prilagamo v prilogi.«¹

Opis partizanskega topa, ki ga omenja ta spremni dopis, je sestavil ordonančni oficir v operativnem štabu, poročnik Hans Siegle. Ta opis se glasi:

Opis

novega minometnega orožja, ki smo ga zaplenili tolovajem

Primerjaj: Angl. minomet »SPIGOT«

(Opomnik: 31/18, žepni priročnik Britanisches Heer, 8. izdaja, januar 45)

Minomet sestavljajo podstavek, cev z zapiračem in s sprožilno napravo ter dvonožje z višinsko in stransko merilno napravo. Podstavek je dolg okoli 60 cm in širok okoli 30 cm. On je pravokotno zavihnen in je pri streljanju s svojo zadnjo stranjo zelo uprt v tla. Zgornja ploskev podstavka je preluknjana in skozi luknjo gre sprožilna vrstica sprožilne naprave. Na čelni strani podstavka je pritrjena sklepna ponvica. Uporablja se za pritrnitev cevi. Podstavek je iz enega kosa in je izdelan iz oklepnega jekla.

Cev:

Cev je dolga 74 cm in so jo izdelali iz starega ital. minometa kal. 8,1 cm. Na zadnji strani cevi je zapirač z vzmetjo udarne igle in s sprožilno napravo. Če močno potegneš za sprožilno vrstico, požene tako sproščena vzmet udarno iglo naprej in se takoj vrne v svoj začetni položaj. Cev je s kroglastim koncem zapirača vrtljivo vtaknjena v sklepno ponvico podstavka.

* Borec, 1977, 4, str. 219 - 231

1 Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana (dalje: Arhiv IZDG), nem. arh., fasc. 199.

Dvonožje:

Dvonožje je izdelano iz sprednje okrepitve navadnega minometa, katerega višinska in stranska merilna naprava sta ohranjeni, medtem ko sta obe opori skrajšani na okoli 25 cm.

Strelivo:

Granata se sestoji iz tehle delov:

Spodnji del navadne granate za minomet kal. 8,1 cm je privarjen na železni drog debeline 5 mm in premera 8 cm. Na tem železnem drogu je s 4 lesnimi vijaki pritrjen 54 cm dolg oblikav les. Na zgornjem koncu oblikavega lesa je pritrjena kroglasta pločevinasta posoda, ki je napolnjena z okoli 7 kg razstreliva in ima obliko krogle.

Udarec ob zemljo vžge nosilca razstreliva, ki ima premer 21 cm in je napolnjen z visoko eksplozivnim razstrelivom. Izstrelek ima veliko razstrelilno moč in se ga lahko uporabi proti oklepnim in utrdbenim napravam. Največja strelna razdalja znaša od 80 do 100 m. Razdalja se lahko poveča z dodatnimi polnjenji.

Polnjenje minometa:

Granata se opremi s pogonskim polnjenjem in se jo spusti v cev, dokler z zadnjim koncem ne zadene na zapirač.

Dogajanje v orožju pri streljanju:

Minomet je pripravljen, to pomeni, da je libela naravnana, določena strelna razdalja je postavljena. Granata je v cevi. Strelec potegne za vrstico, ki ima zanko, sunkovito nazaj. S tem sprosti vzmet udarne igle, ki skoči naprej na vžigalno glavico pogonskega polnjenja. Plini, ki jih povzroči vžig, poženejo — enako kot pri drugih minometih — izstrelek naprej iz cevi. Granata leti z razmeroma nizko potjo izstrelka in pičlo hitrostjo in se pri udarcu razleti.

Uporaba in učinek:

Učinek je podoben kot pri naši tankovski pesti. Kot izjavljajo ujetniki, izdelujejo to orožje tolovaji sami v neki orožarsko-tehnični delavnici in ga tudi že uporabljajo. Ali se bo orožje zaradi svoje velike teže in z njo zvezanih transportnih težav obneslo ali ne, je še vprašanje. Nadaljnjo težavo pomeni oskrba s strelivom. Podstavka do sedaj zaplenjenih minometov so očitno izdelali iz jeklenih plošč oklepnih vozil.

Siegle

SS-Ostuf. in poroč. zašč. pol.²

Iz spremnega dopisa smo zvedeli, da je nemški okupator v Slovenskem Primorju pravič ugotovil partizanski top pri napadu IX. korpusa na fašistično postojanko Trnovo v Trnovskem gozdu. Tu vsekakor drži, vendar so enote tega korpusa uporabile to orožje že prej, in to na Gorenjskem. Ta pokrajina pa v policijskem pogledu ni spadala pod Globocnika, temveč pod Rösenerja, zategadelj uporabe partizanskega topa tam niso mogle ugotoviti Globocnikove enote. Iz spremnega dopisa zvedemo tudi to, da so dva partizanska topa zaplenili na Predmeji v operaciji »Rübezahl« (Repoštev). Iz naših virov vemo, da je sovražnik v operaciji »Rübezahl I« prodril na Predmejo 9. februarja 1945 po hudih bojih z Bazoviško brigado.³ Operacija »Rübezahl II« je bila sredi februarja 1945 pri Vojskem in Trebuši, operacija »Rübezahl III« pa v začetku marca 1945.⁴ Iz poročila štaba IX. korpusa NOV in POJ (operacijski odsek) od 28. februarja 1945 zvedemo, da so bili »ob priliki odkritja naših bunkerjev za časa sovražne ofenzive« odkriti tudi »3 partopi in 97 pušk«.⁵

2 Arhiv IZDG, nem. arh., fasc. 199.

3 Franjo Bavec-Branko: Bazoviška brigada. Ljubljana 1970, str. 438–442.

4 Arhiv IZDG, nem. arh., fasc. 199.

5 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 22.

Kako je bilo s tem, zvedo natančneje iz poročila sekcije za oborožitev v štabu IX. korpusa (operacijski odsek) od 28. februarja 1945, v katerem pravi:

»Ob priliki zadnjega vdora sovražnika je našel v bunkerju XXX. divizije sledečo količino orožja in municije: 97 angleških pušk, 3 *partope*, 9000 nabojev za strojnico Bren, 6000 nabojev za brzostrelke, 2000 nabojev za Mauser, 1600 za italijanske puške, 1000 nabojev za lahko Bredo, 16 angl, ročnih bomb, 54 *min za partop*, 57 min za PIAT, 18 min za angleški bacač.

Orožje in municija, katera je bila zaplenjena od sovražnika XXX. diviziji, je bilo namenjeno za oborožitev 17. brigade. Skladišče, kjer se je ta material nahajal, je bilo izdano od nekega italijanskega dezerterja, ki je točno vedel, kje se nahaja skladišče. *Da so pa našli tudi partope in mine, je kriv referent za oborožitev XXX. divizije, ker je pustil material na takem mestu, da ga je lahko sovražnik brez vsakih težkoč našel. Radi tega je bil poklican na zagovor.*« (Podčrtal T. F.)⁶

Sovražnikov in partizanski vir o odkritju partizanskih topov in streliva zanje se ujema, razen enega podatka: nemški vir navaja, da so našli dva partizanska topa, partizanski pa pravi, da tri. Vprašanje razlike ni toliko pomembno, pomembnejše je, da je sovražnik dobil v roke partizanski top šele februarja 1945, več kot sedem mesecev po njegovem rojstvu.

Partizanski top, ki ga je zaplenil sovražnik na Predmeji, ni bil prvi partizanski top. že poleti 1942 so namreč partizani pri napadu na Žužemberk uporabili preprost partizanski top, ki so ga izdelali pri nekem kovaču na Turjaku. Cev so pritrdili na močan hrastov hlod in na zadnji konec cevi pritrdili sprožilno napravo — puško. Naboj iz puške je sprožil naboj na granati in ta jo je vrgel iz cevi. Izdelali so tudi merilne naprave in granate kalibra 81 mm, vendar je nadaljnjo izdelavo granat in izpopolnjevanje topa, ki je imel bolj lastnosti minometa, prekinila velika italijanska ofenziva.⁷ Novi partizanski top se je rodil šele čez dve leti v IX. korpusu NOV in POJ.

Za podatke o rojstvu partizanskega topa v IX. korpusu sem zaprosil takratnega komandanta korpusa, generalmajorja Lada Ambrožiča-Novljana, ki mi je napisal tole:

»Zamisel o partizanskem topu — partopu — se je rodila 3. 7. 1944 na Poreznu, dan po končani operaciji enot IX. korpusa v Baški grapi. Zvečer 2. 7. 1944 se je namreč XXXI. divizija umaknila z območja Kojce in je s seboj poleg drugega težkega orožja peljala tudi dve havbici 100 mm. Teh dveh topov pa ni bilo mogoče zveliči po brezpotnih rebreh Porezna, zato ju je divizija na primernem mestu skrila v gozdu, pobrala zaklepe in vse skupaj dobro skrila. Vendar so Nemci, ki so divizijo zasledovali do podnožja Porezna, topova našli, a ju niso mogli odpeljati, ker tudi niso imeli sredstev za to. Topova sta tako nepoškodovana ostala v rokah XXXI. divizije.

Ko se je vsa divizija v jutranjih urah 3. 7. 44 zbrala v lepem sončnem vremenu na Poreznu, sem sklical sestanek poveljnikov divizije in brigad. Zbrali smo se ob nekem bunkerju in začeli prijateljski pomenek. Navzoč je bil tudi načelnik glavnega štaba NOV in PO Slovenije, generalmajor Dušan Kveder-Tomaž. Pogovora se je udeleževal tudi komandant divizije Stane Potočar-Lazar in še nekateri drugi poveljniki ter politični komisarji. Na tem bolj prijateljskem pogovoru sem postavil vprašanje, kako bi olajšali boj bombašev, ki so se morali bojevati pod zelo težkimi pogoji in v nevarnih razmerah. Dogodek s težkima havbicama nas je tudi prepričeval o neprimernosti topništva za par-

6 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 22.

7 Metka Lovrič: Orožarske delavnice na Dolenjskem in Notranjskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Vj1955, št. 1–2, str. 277–279. (dalje: Lovrič, n. d.). Glej tudi: Jože Kožar: Partizanski top. Borec 1953, str. 12–14; Karel Oražem: Kako je nastal prvi partizanski top. Novice, Kočevje 27. 4. 1957, št. 18–19; (Mile Pavlin) D. P.: Zgodbice o »turjaškem kanonu«, Borec 1959, št. 10, str. 503–504.

tizansko vojskovanje. Potreben nam je bil stroj, tako smo vsi menili, ki bi metal zavitke eksploziva vsaj 50 metrov daleč ter tako nadomestil bombaše in po potrebi tudi topove. Tako se je rodila misel, naj bi v naših delavnicah v Cerknem izdelali tak stroj. To naj bi bila cev italijanskega minometa 81 mm, ki bi ji odstranili udarno iglo na dnu in namesto nje vstavili sprožilno napravo. Zavitek eksploziva, kakih 4 kg, naj bi v začetku nataknil kar na lepo obdelan lesen drog, ki bi se tesno prilegal v cev. Ko bi sprožili minometni naboj na dnu cevi, bi izstrelek izfrfotal iz cevi, udaril ob cilj in eksplodiral. Za to bi poskrbelo zažigalo, isto kot za mine, ki bi ob udarcu v cilj povzročilo eksplozijo. Novo orožje bi torej delovalo kot mina, ki jo partizani »prislonijo« ob cilj in sprožijo. Vsa ta zamisel je bila zelo enostavna. Radovedni smo bili ali bi izstrelek ob udarcu ob cilj spričo majhne hitrosti tudi eksplodiral.

Osebo sem se zavzel za realizacijo te zamisli. Tudi borci so hitro razumeli, za kaj gre, in partizani v delavnicah so napravo kaj hitro izdelali.«⁸

V gradivu partizanskih delavnic v Cerknem nisem našel podatkov, kdaj so začeli izdelovati partop in kako so ga delali. V svojem poročilu z dne 5. julija 1944 sekcija za oborožitev v operacijskem odseku štaba IX: korpusa razumljivo še ne omenja te nove naloge. Prvi podatek o tem pa najdemo v petnajstdnevem poročilu iste sekcije z dne 20. julija 1944, ko pravi:

»V naši sekciji je skupno zaposlenih 70 tovarišev, in sicer 50 v skladiščnih ekipah, ki se bavijo tudi z nabiranjem municije in orožja, ostalih 20 je pa zaposlenih v orožarskih delavnicah.

(...)

*

Delavnice. V severnih delavnicah izdelujemo sedaj novo orožje, to je »partizanski top«, ki je sicer še zelo primitiven, pri prvih poskusih pa se je izkazal kot odlično orožje. Za izboljšanje orožja izdelujemo razne poizkuse, predvsem se gre za vžigalnike. Izboljšanje smo že dosegli, vendar še ni popolno. V prihodnjem poročilu bomo poslali načrt topa in njegov točen opis. V delavnicah smo določili 3 tovariše, ki se bavijo izključno s tem delom. V najkrajšem času bomo formirali za izdelavo novega orožja posebno delavnico. V ostalih delavnicah so se bavili predvsem s popravilom orožja in izdelovanjem min.«⁹

Po tem poročilu lahko sklepamo, da so partizanski top, ki je bil namenjen predvsem preizkušnji, izdelali v delavnici v Cerknem sredi julija 1944. O preizkušnji pravi Lado Ambrožič-Novljan tole:

»Ko je bila v nekaj dnevih naprava gotova, so me poklicali, kot sem bil naročil, da bi prvi probi prisostvoval. Na moje veliko začudenje se je zbralo na dvorišču nekdanje vojašnice v Cerknem veliko partizanov, ki so z radovednostjo pa tudi z izrednim zanimanjem pričakovali rojstvo partopa. Pri prvem strelu smo se umaknili v zaklonišče. Učinek partopove granate, ki jo je strelec usmeril na pročelje vojašnice, je bil proti pričakovanju velik. Granata je napravila v steni več kot meter široko luknjo ter raztrgala betonski križ poprečne in navpične nosilne gredi na stavbi. Notranjščina prostora, kamor je granata udarila, je bila popolnoma demolirana. Uspeh nas je razveselil in v delavnicah so nato napravo še izpopolnili, kajti pri prvih poizkusih je bila kaj smešna: v italijanski čeladi okrog 4 kg eksploziva, čelada nataknjena na dolgo leseno ročico, vse skupaj pa je po izstrelitvi frfotalo kot obstreljen fazan! Toda učinek je bil izreden. Ko so partizani iz delavnic nekoliko izpopolnili napravo, so streljali tudi na bunker ob vojašnici v Cerknem. Razdalja kakih 70 metrov. Čez nekoliko dni sem si učinek partopovske granate ogledal. Zadeli so

8 Lado Ambrožič-Novljan: Pismena izjava avtorju l. 3. 1977. Tovarišu Ambrožiču se za prijazno uslugo toplo zahvaljujem.

9 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 224 in 229.

s prvo granato, ki je napravila v srednjem trdnem kamnitem bunkerju luknjo zopet okoli 1 meter veliko. Učinek torej zopet popoln.

Kmalu potem je orožje prišlo v brigade. Tako je torej bilo rojstvo imenitnega novega partizanskega orožja, ki je slonelo na sledeči praktični misli: napravimo tak stroj, ki bo lahak za transport in metanje granat. Na račun dometa in teže topa pa naj bodo granate — eksploziv — obilnejše!¹⁰

Pot partizanskega topa od prvega preizkusa do izpopolnitve in njegovega prihoda v brigade je bila vendarle nekoliko daljša. Ne vemo, ali je sekcija za oborožitev pri štabu IX. korpusa nato res poslala glavnemu štabu NOV in POS načrt in natančen opis partizanskega topa. V ustreznih arhivskih fondih ga namreč nisem našel. V naslednjem petnajstdnevem poročilu z dne 6. avgusta 1944 je bila sekcija zelo skopa s podatki o partopu. Zapisala je le tole:

»V severnih delavnicah (in te so bile v Cerknem — op. T. F.), kjer izdelujemo naše novo orožje, je delo več kot teden dni stalo.«¹¹ Skopo je tudi naslednje petnajstdnevno poročilo sekcije z dne 19. avgusta 1944, ki pravi: »Delavnice na severu se tudi bavijo z izdelavo novega orožja »partizanskega topa« oziroma izboljšujejo ga. Delavnice so tu razdeljene na dve manjši delavnici. Ena se bavi samo s tem novim orožjem, druga pa s popravilom orožja.«¹² Naslednje petnajstdnevno poročilo z dne 19. septembra 1944 pa je bilo že pesimistično:

»V delavnicah je sedaj zaposlenih 20 tovarišev, in sicer v severnoprimorskih delavnicah 4, v južnoprimorskih 9 in v centralnih delavnicah 7. (...)

V severnih delavnicah so bili tov. zaposleni predvsem s popravilom orožja za Gorenjsko in za XXXI. divizijo. Part. top, katerega smo že v zadnjem poročilu omenili, se ni obnesel ter se z izdelavo istega ne bavimo več.«¹³

Tisti čas, ko so izpopolnjevanje partizanskega topa v delavnici v Cerknem opustili, je na pobudo komandanta glavnega štaba NOV in POS generallajtnanta Franca Rozmana-Staneta in Lada Ambrožiča-Novljana, ki se je septembra 1944 po enem letu vrnil iz Slovenskega Primorja v glavni štab NOV in POS, izpopolnjevanje in serijsko izdelavo prevzela orožarska delavnica v Novi gori na Dolenjskem. Glavna ovira pri izpopolnjevanju so bile osnovne polnitve za italijanske mine. Skušali so jih nadomestiti z lastnimi polnitvami, ki so jih izdelali iz streliva za angleške letalske strojnice, pri čemer pa zaradi nezadostnih izkušenj v začetku niso uspeli. Uspeli so šele kasneje, ko so dobili originalne osnovne polnitve in jih temeljito preučili; takrat so uspeli tudi z izdelavo lastnih polnitev. Imel pa je partop še dve pomanjkljivosti, ki ju je bilo treba na vsak način odpraviti: neokretnost orožja in nezanesljivost eksplozije granate, ki je imela preproste vžigalnike domače izdelave.

Ko so začeli z večjo proizvodnjo partizanskih topov, so lesen del granate nadomestili z železno cevjo in namesto štirih vžigalnikov vstavili enega samega. Pločevinaste glave, vodila in repe za granate so izdelovali v Orožarski delavnici »Črn« v Črnomlju, v Novi gori pa so granate polnili in izdelovali vžigalnike. Marca 1945 so v enotah Jugoslovanske armade (do tedaj NOV in POS) uporabljali že 12 partopov, v Novi gori pa so bili tudi tečaji za usposabljanje kadra za to orožje.¹⁴

Kaže, da so do 2. oktobra 1944 uspeli partizanski top izpopolniti že tako, da ga je operacijski oddelek glavnega štaba NOV in POS sistematično opisal. Opis navajam tudi zato, da bi ga bralci lahko primerjali s sovražnikovim opisom v začetku tega članka.

¹⁰ Glej op. 8!

¹¹ Arhiv IZDG, part, arh., fasc. 224.

¹² Arhiv IZDG, part, arh., fasc. 229.

¹³ Arhiv IZDG, part, arh., fasc. 224.

¹⁴ Lovrič, n. d., str. 277–279.

GLAVNI ŠTAB NOV IN PO
SLOVENIJE
OPERACIJSKI ODDELEK
dne 2.10.1944
PARTOP

ZGODOVINA:

Partop ali partizanski top je tipično partizansko orožje, ki je nastalo radi pomanjkanja artilerije, oziroma artilerijske municije in težnje dati pehoti v prvih vrstah orožje z močnim rušilnim dejstvom. Partizani so skušali že od začetka svoje borbe skonstruirati top, ki bi odgovarjali partizanski taktiki. Ob razpadu Italije smo dobili precejšnje število artilerijskega orožja ter municije, v teku borb pa je bila skoraj vsa municija uporabljena. Partizanska borba še vedno zahteva pri napadih na postojanke orožja z močnim dejstvom. Partizani IX. korpusa so po dolgotrajnih poizkusih skonstruirali partop — orožje, za katero lahko tudi sami izdelajo municijo.

V delavnicah VII. korpusa se je to orožje izpopolnilo, odpravile so se razne hibe in se na ta način usposobilo za praktično uporabo v naših edinicah.

OPIS PARTOPA:

Partop sestoji iz: cevi, nožic, podloge ter merilnih naprav.

CEV je vzeta iz težkega minometa 81 mm, na repu je prevrtana zato, da se v njem namesti udarna priprava. Udarna priprava ima pero, udarno iglo ter prožilec na poteg.

NOŽICE so vzeti od težkega mitraljeza St. Etienne in skrajšane, ki se dajo dvigati in spuščati. Na vrhu nožic je nameščen vijak, po katerem se lahko premika cev po smeri.

PODLOGA je od minometa 81 mm in pripravljena tako, da je montirana opora, ki omogoča položno streljanje.

MERILNE NAPRAVE so goniometer ter kvadrant. Goniometer je od težkega minometa 81 mm ter služi za dajanje smeri in merjenje krajevnega kota. Nameščen je na nožicah. Kvadrant je prav tako od težkega minometa in služi za dajanje nagiba cevi.

OPIS MUNICIJE:

Mina sestoji iz glave, trupa in repa. Glava je napravljena iz pločevine, debeline 3 mm. Polnjenje je s 5 kg eksploziva N 808. Na vrhu glave so pričvrščeni 4 vžigači. Vžigač je sestavljen iz telesa vžigača, udarne igle, peresa, kapisle in zatika. Kapisla je obdana s poživitvenim eksplozivom. Glava je pritrjena na lesen trup, ki je stružen iz bukovega lesa in ima dolžino cevi Partopa. Na kraju trupa je privit rep (vzet od lahke mine težkega bacača 81 mm). Služi za nameščanje osnovnega ter dodatnih polnjenj. Celotna teža mine znaša 12,5 kg.

STREŽAJI PRI PARTOPU:

Oddelek Partopa ima: vodjo oddelka, merilca, pomočnika merilca ter dva dodajalca. Vodja oddelka nadzira vse delo, odgovarja za pravilno upravljanje z orožjem ter daje komando.

Merilec upravlja merilne naprave.

Pomočnik merilca pomaga merilcu pri dajanju smeri in nagiba cevi ter polni cev. Prožilec zapenja in proži iglo.

Dodajalca montirata vžigače na glavo mine ter donašata municijo.

PRENOS PARTOPA IN MUNICIJE:

Partop in municija se redno tovori, le na položaju se prenaša. Vodja oddelka nosi merilne naprave, merilec nosi cev, pomočnik merilca nožice, prožilec podlogo, dodajalca pa municijo.

Pri prenosu na mulah nosi ena mula Partop, a ostale pa municijo.

DEJSTVO:

Mina ima zelo močno razširjeno dejstvo in prebije kameniti zid debeline 50 cm. Pri eksploziji napravi luknjo 120 cm in dejstvuje globinsko, radi eksploziva N 808, ki je močno brizanten. Pri eksploziji nastaja močan dimni steber 15 m višine in širine ter velik plamen. Mina ima tudi veliko moralno dejstvo radi močne eksplozije, namena in dima.

TAKTIČNA UPORABA:

Uporablja se za napad na utrjene postojanke. Cilji so bunkerji, utrjene hiše, barikade itd. V glavnem bo to orožje začelo dejstvovati, ko pehota vdre v prvo utrjeno linijo postojanke. Postavlja se na blisko razdaljo in sicer do 200m. Partop je lahko prenosljiv in to omogoča postavljanje na največjo bližino objektov, ki jih nameravamo rušiti.

8. BALISTIKA:

Dosedanji poskusi so se izvršili samo s položnimi krivuljami. Domet je bil dosežen 200 m.

Raztresenje dometov po daljini je zaradi majhne zatečne hitrosti, ki znaša približno 50 m na sekundo, precejšnja. Raztresenje po smeri pa je zelo majhno.

Streljanje na cilje ima velik negativni krajevni kot, je oteženo in zahteva globoko ukopavanje nožic.

Nagib cevi pri drugem polnjenju za daljino 100m je 9 stopinj, a za daljino 200 m 17 stopinj.

Orožje se izpopolnjuje in je veliko upanje, da bo v mnogočem nadomestilo pehotna artilerijska orožja.

Smrt fašizmu — svobodo narodu!

Načelnik štaba: Načelnik oddelka:

generalmajor: major

Izvirnik tega opisa, ki sta ga podpisala načelnik glavnega štaba NOV in PO Slovenije, generalmajor Lado Ambrožič-Novljan in načelnik operacijskega oddelka v tem štabu major Mušan Majcen-Nedeljko, so verjetno poslali vrhovnemu štabu NOV in POJ na otok Vis. Na voljo imamo namreč le izvorno kopijo tega opisa.¹⁵

Škoda, da ne poznamo opisa partizanskega topa iz IX. korpusa, ki ga je sekcija za oborožitev tega korpusa poleti 1944 nameravala poslati glavnemu štabu NOV in POS. Potem bi namreč laže in zanesljiveje ugotavljali razlike v posameznih stopnjah izpopolnjevanja tega partizanskega orožja, saj je tudi iz primerjave sovražnikovega opisa in pravkar navedenega opisa operacijskega oddelka glavnega štaba NOV in POS mogoče ugotoviti, da do 2. oktobra 1944 partizanskega topa še niso do kraja izpopolnili. V začetku oktobra 1944 je imela njegova granata še vedno trup iz bukovega lesa in ne iz železa kot pozneje. Kot vemo, so pozneje tudi namesto štirih vžigalnikov na vrhu glave granate namestili le enega samega.¹⁶

¹⁵ Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 32.

¹⁶ V arhivskem fondu štaba VII. korpusa NOV in POJ (Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 154) sta se ohranili dve

Dne 15. decembra 1944 je vodja delavnic VII. korpusa NOV in POJ Avgust Pogačnik sestavil nek »pravilnik« z naslovom »Pravilno ravnanje s PARTOPOM«, v katerem je zapisal:

»Taktična uporaba Partopa.

Partop se uporablja le ko pehota že vdre v utrjene postojanke. Postavlja se na razdaljo 150 m; nosi pa tudi do 200 metrov. Za mehki teren (zemljo, travo, vodo, grmovje) Partop ne odgovarja. Odgovarja pa za bunkerje in utrjene stavbe, ne glede na debelino zida. Partop se mora čistiti in se ne sme zanemarjati, kakor se je večkrat že opazilo.

Mine se morajo spravljati na suhem prostoru, ker jim škoduje mokrota. V kratkem času pa bodo izgotovljene mine z železnimi repi.

S tem orožjem je treba ravnati pravilno, da se doseže uspeh; ne pa metati mine po nepotrebnem po mehkem terenu!«¹⁷

strani drugega opisa partizanskega topa, ki se v prvih sedmih točkah le malo, v glavnem samo jezikovno - razlikuje od pravkar navedenega opisa. Opisa sta si torej zelo sorodna, vendar ne vemo, kdaj je nastal drugi opis. Ta opis pa se precej razlikuje v 8. točki, ki ima naslov Balistične lastnosti, in ima tudi neoštevilčeno deveto točko - Pouk o streljanju. Ta del navajam v celoti.

»8. Balistične lastnosti.

Dosedanji poizkusi so se izvršili samo s položnimi krivuljami. Uporabljalo se je vedno le drugo polnjenje. Domet je bil dosežen 200 metrov. Raztrošenje zadetkov po daljini je radi majhne začetne hitrosti, ki znaša manj kot 50 m v sekundi, zelo veliko, raztresanje po smeri pa je 10 metrov. Streljanje na cilje, ki imajo velik negativni krajevni kot, je oteženo in zahteva globoko ukopavanje nožice.

Za drugo polnjenje, za težino mine 12,5 kg pod pogojem, da se nahaja cilj v horizontu orožja, veljajo približno sledeči tablični koti:

100 m 9 % ali 160 tisočink (prav: 9,5 %)

150 m 10 % ali 187 tisočink

150 m 12,5 % ali 222 tisočink

175 m 14,5 % ali 258 tisočink

200 m 17 stopinj ali 302 tisočinki.

(Popravek: od metrov 100 pa do 175 niso procenti - temveč stopinje!)

Pouk o streljanju s partopoin.

Vodja oddelka predhodno izvidi položaj za postavljanje partopa ter skriven prihod do položaja. Nato da znak za prihod oddelka. Še pred postavljanjem orožja na položaj je potrebno okopati podloge ter nožice ter napraviti zaklon za ves oddelek. Ko je orožje sestavljeno, zavzamejo strežaji svoja mesta. Mesto vodje oddelka ni stalno. Načelno je njegovo mesto tam, odkoder najlaže nadzira delo vseh strežajev. Najbolje je, da se postavi pozadi podloge, odkoder daje potrebne komande, da se že v naprej postavi cev kolikor mogoče v smeri cilja (točno) ter da stoji podloga na to smer pravokotno. Medtem ko merilec meri krajevni kot in daje cevi smer, oceni vodja oddelka daljino do cilja, pogleda v tabelo streljanja koliko znaša tablični kot za to daljino. Ko mu merilec javi, koliki je krajevni kot, izračunava elevacijo s tem, da krajevni kot odvzame od tabličnega kota ali pa prišteje po formuli:

$E = T - S$ oz. $E = T + S$

E je: elevacija, T je tablični kot, to je kot, ki ga dobimo v tablicah z oziram na ocenjeno daljino; S je: krajevni kot, to je kot med horizontom orožja ter linijo cilja, merjen od mesta orožja.

Ko je vodja oddelka izračunal po gornji formuli elevacijo, komandira: »Kvadrant... stopinj, odnosno tisočink (zavisi od tega ali ima kvadrant razdelbe v stopinjah ali tisočinkah)«.

Ko merilec zavzame prednjo komando na kvadrantu ter da cevi potreben nagib, javi: »Gotovo«. Vodja oddelka prekontrolira, če so elementi pravilno zavzeti. Nato daje komando: »V zaklon!« in »Ogenj!«

Merilec leži poleg orožja z leve strani in upravlja z merilnimi napravami tako s kvadrantom kot z goniometrom. Ko je najprej grobo na oko nameril cev na cilj, stavlja na nožice goniometer. Nato meri krajevni kot na ta način, da na vrhu vzdolžne libele na goniometru, nato s kvadrantom dovede gledko z nosanom (prednji se nahaja na zgornjem delu goniometra »hori-o«).

Nadaljnje besedilo se v navedenem arhivskem fondu ni ohranilo ali pa ga še niso našli. Manjka tisti del, ki bi bil zelo zanimiv, tj. postopek pri polnjenju partizanskega topa in vžigu mine.

Naročil je tudi, naj se ta »pravilnik« dostavi VII. in IX. korpusu ter IV. operativni coni. Tudi iz tega vira zvmemo, da sredi decembra 1944 še niso imeli granat z »železnimi repi«.

Partizanski top so v IX. korpusu prvič uporabili pri napadu na sovražno postojanko v Železnikih od 19. do 22. novembra 1944. O tem je operacijski odsek štaba IX. korpusa v svojem petnajstdnevem poročilu 30. novembra 1944 zapisal: »Za časa borbe pri Železnikih je bil prvič uspešno uporabljen naš partop, ki je bil najuspešnejše orožje naših edinic v napadu in je največ pripomogel k likvidaciji postojanke.«¹⁸ Iz podatkov o lastnih izgubah je razvidno, da so naše enote v bojih za Železnike izgubile partizanski top,¹⁹ vendar iz ustrezne literature ne zvmemo, kako se je to zgodilo.

Partizanske topove je nato IX. korpus uporabil tudi pri svojem napadu na sovražno postojanko v Gorenji vasi v Poljanski dolini od 19. do 20. decembra 1944. Operacijski odsek štaba korpusa se je v svojem petnajstdnevem poročilu dne 30. decembra 1944 ponovno pohvalno izrazil o tem orožju. »Vedno bolje se v borbi izkazujejo partopi,« je poudaril.²⁰

Kot je ugotovil sam sovražnik, je IX. korpus v Slovenskem Primorju prvič uporabil partizanske tope v svojem napadu na fašistično postojanko Trnovo v Trnovskem gozdu od 19. do 21. januarja 1945. Za neposredni napad na to postojanko je štab korpusa odredil Kosovelovo brigado, druge enote pa so operacijo zavarovale. Kosovelovi brigadi so za ta namen dodelili dva divizionna topništva: 2 protitankovska topa kal. 47 mm, 2 avtomatska topa-strojnici kal. 20 mm, 2 minometa kal. 81 mm, 2 topa PIAT in 3 partope. Prvem bataljonu so dodelili dva in drugemu en partop. Po dvodnevni borbi je postojanka padla in je to bila ena najlepših zmag korpusa. Vendar je bil tudi v tej operaciji uničen en partop, in sicer zaradi sovražnikovega zadetka v polno. Posadka partopa, ki je bila verjetno okrepljena, je imela dva mrtva in osem ranjenih.²¹ V kritični razčlenitvi operacije je štab

18 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 224. Samo postojanko sta napadla dva bataljona Gradnikove brigade, pri čemer so 2. bataljonu, ki je bil na glavni smeri napada, dodelili poleg brzostrelnega in protitankovskega topa tudi partop. O delovanju tega topa je Stanko Petelin-Vojko v svoji knjigi Gradnikova brigada, Nova Gorica 1966, na str. 384 zapisal: »Medtem so partopničarji prinesli svoje orožje v hišo nasproti postojanke ob cerkvi in župnišču, ga postavili na mizo in uprli ob zid ter odprli okno, skozi katero bi izstrelili prvo mino na bližnjo postojanko. Borci 2. bataljona so se pripravili, da bi takoj nato jurišali. Za vogalom hiše, kjer je bil partop, pa je čakala tudi skupina funkcionarjev, da bi videli, kakšen učinek bo imela partopova mina. Bilo pa je vse zaman. Partopu se je pokvarila udarna igla in mine ni bilo moč izstreliti. To pa še ni bilo najhuje: prav tedaj je v gručo funkcionarjev padla sovražnikova mina, eksplodirala in ranila skoraj vse, ki so tam stali. Posledica tega je bila, da je začetni zalet 2. bataljona precej popustil in da do zore ni bilo mogoče ničesar več doseči.«

Partop so uporabili nato tudi v tretji noči napada, ko je postojanko napadel tudi bataljon Kosovelove brigade. Posadka partopa se je povzpela v prvo nadstropje stavbe nasproti župnišča - postojanke in postavila partop na mizo pod oknom. Od desetih granat jih je sedem zadelo cilj in imelo strahovit učinek: debeli zidovi so se razcveteli na več mestih. O tem učinku je pozneje ujeti nemški orožnik izjavil: »Tako je prišla tretja noč. Ta je bila pravi pekel. Treskalo je okoli nas, da smo bili že čisto otopeli. Silna eksplozija me je vrgla pol metra od tal in treščila ob zid. Zračni pritisk je bil tako močan, da je nekaterim počil bobnič v ušesih. Ležal sem v postelji in jih klical. čeprav so bili zraven mene, me ni nihče slišal. Bili smo povsem gluhi. Vsi smo bili že izčrpani. Od onih strahotnili eksplozij smo bili že skoraj blazni. Hotelo nam je raznesti glave.« (Petelin, n. d., str. 388–390).

19 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 224.

20 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 22. Samo postojanko je napadala Vojkova brigada, ki so ji dodelili tudi tri partope, tako da je dobil vsak napadajoči bataljon enega. Prvi bataljon se je zelo približal postojanki s partopom in jo obstreljeval, vendar je ni mogel zavzeti. Drugemu bataljonu se je partop pokvaril že v začetku napada, ko bi ga najbolj potreboval. Kako je bilo s partopom pri tretjem bataljonu, ne vemo. Napad ni bil tako uspešen, kot so pričakovali, in je sovražnikova postojanka dobila pomoč prej, kot jo je Vojkova brigada mogla uničiti. (Stane Petelin-Vojko: Vojkova brigada, Nova Gorica 1968, str. 442–444)

21 Radosav Isakovič-Rade je v svoji knjigi Kosovelova brigada, Ljubljana 1973, str. 564–565, o tem zapisal

30. divizije NOV in POJ izrazil svoje nezadovoljstvo z delovanjem baterije minometov in topov PIAT. Glede delovanja partopov je dejal: »Isto je mogoče povedati tudi za posadko partopa, ki prav tako ni bila taktično dovolj izurjena za sodelovanje s pehoto. Zaradi pomanjkljive pozornosti glede streliva se je zadnji leseni okrogli del tako napil vode, da ni mogel v cev.²² Treba je tudi opozoriti na neko zelo neugodno okolnost, da namreč izdelujejo orožje z različno dolgimi cevmi.«²³

O sovražnikovem odkritju partizanskih skladišč in tudi partizanskih topov v operaciji »Rübezahle februarja 1945 smo govorili že v začetku tega članka. Na koncu bi rad izrazil neko misel: sedaj, ko v grobih obrisih poznamo razvoj partizanskega topa, bi bilo zelo zanimivo, če bi o njem povedali še kaj tisti, ki so ga izdelovali v partizanskih delavnicah, in tudi oni, ki so ga uporabljali na bojnih poljanah.

tole: »V trenutku, ko naj bi se oglasil s svojim ognjem tudi partop, je nenadoma odjeknila strahovita in slepeča eksplozija, ki je skoraj uničila ves oddelek, ki mu je stregel. Dva partizana je mina ubila, osem pa je bilo hudo ranjenih. Poročilo štaba XXX. divizije pravi, da je sovražnikova mina iz lahkega minometa zadela mino partopa na položaju in jo aktivirala, udeleženci boja, ki so bili v bližini, pa menijo, da je do te strašne nesreče prišlo zaradi nepazljivosti v ravnanju z mino. Danes je težko ugotoviti resnico. Karkoli je že bilo, brigada je bila zaradi tega krvavega davka brez dragocene ognjene podpore v nadaljnjem napadu.«

- 22 Isakovič je že v omenjenem delu na strani 569 napisal tole: »Tudi borci in starešine 2. bataljona so se za ta napad dobro pripravili. (...) Na podlagi izkušenj dopoldanskega napada je komandant 2. bataljona izvedel manjšo preureditev. Težki vod z dvema težkima strojinicama je umaknil nekoliko nazaj, da sta mogla tolči najbližjo hišo, ki naj bi jo bojna skupina tega bataljona najprej zavzela ob podpori partopa. Ob zaščiti strojniškega ognja se ji je uspelo priplaziti do nje na razdaljo 60–70 metrov, nato pa je s svojim ognjem iz pušk in puškometraljevov ščitila približevanje partopa. Toda ko so ga že postavili na ustrezni položaj, je njegovo moštvo ugotovilo, da se je leseno vodilo mine tako napilo vode v snežnem metežu, da ga ni bilo mogoče spraviti v cev. Poskusili so še z drugimi minami, uspeh pa je bil isti. Partopa nikakor ni bilo mogoče uporabiti. Poslali so nekaj borcev v Rijavce po nove mine, bataljon pa je nadaljeval napad brez podpore partopa.«
- 23 Arhiv IZDG, part. arh., fasc. 287. Poročilo štaba 30. divizije NOV in POJ 24. I. 1945. V Isakovičevi zgodovini Kosovelove brigade je pri opisu napada te brigade na fašistično postojanko Trnovo še nekaj podatkov o delovanju partopa. Milan Pahor se je tega spominjal takole: »Na vse mogoče načine smo se skušali približati najbližji hiši, da bi jo uničili s partopom, pa ni in ni šlo. Če se je oddelek partizanov postavil malo bolj naprej, so ga »masovci (fašisti iz divizije Decima MAS - op. T. F.) iz stranskih bunkerjev obsuli z rafali. Tako so nam nekaj tovarišev ranili. Ko pa smo partop postavili v višini mojega kritja in izstrelili mino, ta ni dosegla cilja. Poskušali smo tudi tako, da sva z Joškom Žgurom, ki je že dalj časa imel bren, vzela na muho levi bunker, menda je bil št. 9, in ga izmenoma obstreljevala z natančnimi rafali. Med tem naj bi se »partopovci« premikali naprej. Toda opazili so jih iz vasi. Preklete zverine so imele mitraljeze celo na strehah višjih hiš.« (Isakovič, n. d., str. 575–576.)

Martinko Žabota pa se boja za središče Trnovega spominja takole: »Oba naša srednja minometa sta ostala brez »hrane« in s tem tudi brez dela. Zbral sem prostovoljce iz svoje težke čete, pridružili smo se borcem 1. bataljona. Z vzhodnega roba vasi smo prodirali proti zahodu od hiše do hiše, v glavnem s pomočjo plastika. Okrog polnoči smo se prebili do Fonove gostilne, ki so jo masovci preuredili v manjšo trdnjavo. Okna so zazidali in si uredili strelne line. Jurišna skupina pd vodstvom komandanta bataljona Drejščka (Andreja Renarja - op. T. F.) je usmerila ogenj na line Fonove., gostilne, hkrati pa so se minerci tiho splazili s strani in ob hišni vogal postavili plastično mino. Odbila je vogal hiše, toda masovci niso utrpeli nobene škode. Skozi line so začeli metati ročne bombe. Seveda se minerci zdaj niso mogli približati gostilni. V bližnjo hišo smo prinesli partop in ga utrdili na mizi pod oknom. Vsi smo se morali umakniti iz hiše v bližnje zaklone. Merilec partopa se je vlegel na stopnišče. Ker dotlej še nikoli nisem imel priložnosti videti, kako deluje partop, sem se vlegel poleg njega. Ko je potegnil za vrstico, sem najprej slišal zamolkel strel, nato pa močno eksplozijo. še omoččen od pritiska sem zdrvel v sobo. Od močno utrjene in podprte mize so ostali le razmetani koščki lesa, vzhodna stena Fonove gostilne pa je bila popolnoma razdejana. Kar je bilo še živih, so začeli izstopati z dvignjenimi rokami.« (Isakovič, n. d., str. 579–580.)

DIE KOLLABORATION IN SLOWENIEN*

Grundlagen, soziale Träger, Konzepte und Wirkungen

Das Problem der Kollaboration im zweiten Weltkrieg ist ohne die Kenntnis einiger Merkmale der Besetzung von Slowenien kaum verständlich. Das slowenische Volk, eines der kleinsten europäischen Völker, mußte schon zwischen den beiden Weltkriegen in vier Staaten leben — dem Königreich Jugoslawien, dem Königreich Italien, der Republik Österreich (seit Frühjahr 1938 im Deutschen Reich) und in Ungarn. Nach dem schnellen Zusammenbruch des jugoslawischen Königreichs im Aprilkrieg im Jahre 1941 wurde noch derjenige Teil zerstückelt, der früher zu diesem Staat, der Drau-Banschaft gehört hatte. Nach Hitlers Entscheidung fiel der größte und zugleich reichste Teil — die Untersteiermark, Oberkrain und das Mežicatal — an Deutschland, die übrigen zwei Staaten, Italien und Ungarn, bekamen kaum die Hälfte des deutschen Anteils; Italien bekam vornehmlich Unterkrain und Innerkrain (die zur Provinz von Ljubljana zusammengelegt wurden), Ungarn vornehmlich das Prekmurje (außer des nordwestlichen Teils, der auch an Deutschland fiel).

Alle drei Besatzungsmächte waren bestrebt, die besetzten slowenischen Gebiete möglichst schnell ihrem Staatsgebiet einzugliedern. Als erstes führte das Italien (am 3. Mai 1941) für die Provinz Ljubljana durch. Ungarn gliederte Prekmurje gleichzeitig mit anderen besetzten jugoslawischen Gebieten am 16. Dezember 1941 ein. Deutschland sah eine formalrechtliche Eingliederung für den 1. Oktober 1941 vor. Dann sollten beide Verwaltungseinheiten, die von Chefs der Zivilverwaltung verwaltet wurden, von allen unerwünschten Menschen »gereinigt« sein. Die Verwaltung sollte der von benachbarten österreichischen Gebieten angeglichen werden. Doch ist es zu einer solchen Eingliederung nie gekommen, erstens wegen der ungelösten Personalfrage (die Suche nach einer geeigneten Person für die Leitung des erweiterten Kärntens mit großen nationalpolitischen Aufgaben) und nicht zuletzt auch wegen des großen Widerstandes der Slowenen, insbesondere in Oberkrain. Beide Gebiete, die bis Kriegsende von den Chefs der Zivilverwaltungen aus Graz bzw. Klagenfurt verwaltet wurden, galten in so mancher Hinsicht als dem Deutschen Reich bereits eingegliedert. Allmählich trat das deutsche Recht in Kraft und im Frühjahr 1942 auch die Nürnberger Rassengesetze und die Militärpflicht.

Alle drei Besatzungsmächte planten eine Angleichung der Nationalitätengrenzen an die Staatsgrenzen. Die Bevölkerung der besetzten bzw. der eingegliederten Gebiete stand deshalb unter starkem Druck. Der Unterschied lag in erster Linie in der Zeit, die für eine Änderung der Nationalstruktur vorgesehen war, und in den Mitteln, mit denen sie erreicht werden sollte. Die geringste Geduld legte die deutsche Besatzungsmacht an den Tag. Das Ziel sollte in einigen wenigen Jahren erreicht werden und zwar mit drei wesentlichen Maßnahmen: 1. einer Massenvertreibung von 220 bis 260 Tausend Slowenen (das bedeutete die Vertreibung jedes dritten, 1941 in deutschem Besatzungsgebiet lebenden Slowenen) in nur fünf Monaten (von Mai bis Oktober 1941), 2. mit einer Massenkolonisation von über 80 000 Deutschen (das ist die höchste in Quellen vorkommende Zahl) und 3. mit einer schnellen und restlosen Germanisierung (binnen drei oder fünf Jahren) derjenigen Bevölkerung, die noch einige Zeit zu Hause bleiben sollte — diese Einwohner wurden in der Steiermark als Windische bzw. Venden bezeichnet. Doch die Kriegsverhältnisse

* Okkupation und Kollaboration (1938–1945) : Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik, (Europa unterm Hakenkreuz, Achtbändige Dokumentenedition Ergänzungsband, 1). Berlin; Heidelberg: Hühig Verlagsgemeinschaft, 1994, str. 337–348.

und der Befreiungskampf vereitelten die restlose Verwirklichung der Massenvertreibung der Slowenen. Vertrieben wurden rund 80 000 Menschen, das waren etwa 10 Prozent aller unter deutscher Besatzungsmacht lebenden Slowenen. Deshalb konnte der Plan der Massenansiedlung von Deutschen nie restlos verwirklicht werden. Es wurden nur etwa 14 000 Personen angesiedelt. Die Besatzungsmacht setzte jedoch nach der Vernichtung von allem, was das slowenische Nationalbewußtsein stärken könnte, fast (in Oberkrain) oder direkt bis Kriegsende (in Untersteiermark und Kärnten) auf allen Gebieten ihre Germanisierungspolitik fort.

Die italienische Besatzungsmacht hatte sich längere Fristen gesetzt. Aus praktischen Gründen, um die Sympathien der vornehmlich feindlich gesinnten Slowenen zu gewinnen, wurde ein milderes Besatzungssystem eingeführt, das die Existenz und Aktivität slowenischer Kulturinstitutionen, Organisationen und Vereine, slowenische Beamte in Verwaltung und Justiz zuließ (auch wegen des empfindlichen Mangels an italienischen Kräften), in das Verwaltungsleben die Zweisprachigkeit einführte (mit italienischer Sprache an erster und slowenischer an zweiter Stelle). Die Provinz Ljubljana war damit das einzige Gebiet, wo das Slowenentum noch kulturell und gewissermaßen auch wirtschaftlich aktiv sein konnte, wo nicht nur viele Gebildete sondern auch andere vor der Verfolgung der deutschen und ungarischen Besatzungsmacht Zuflucht fanden. Die italienische Besatzungsmacht setzte mehr auf die Faschisierung der Bevölkerung, besonders der Jugend, als auf unmittelbare Italianisierung, es wurden die faschistische Partei (zunächst für Italiener) und ihre Hilfsorganisationen (auch für Slowenen) eingeführt.

Von der ungarischen Besatzungsmacht wurde in Prekmurje ein dem deutschen ähnliches Besatzungssystem eingeführt, nur gab es nicht so massenweise Vertreibungen. Stellenweise wurde noch die slowenische Mundart von Prekmurje als Hilfssprache zugelassen.

In der Politik des Annexionismus, der »Umvolkung« und Faschisierung, in der Erwartung des baldigen Kriegssieges wurde im Frühjahr 1941 von keiner Besatzungsmacht irgendeine Form der *politischen* Kollaboration vorgesehen. Alle fühlten sich als richtige Herren der besetzten bzw. eingegliederten Gebiete, sie waren deshalb nicht bereit, die Macht mit irgend jemand zu teilen. Die deutsche Besatzungsmacht, von der ohnehin der Großteil der slowenischen politisch aktiven, gebildeten und vermögenderen Slowenen vertrieben wurde, ließ slowenische Bürgermeister nur noch dort zu, wo kein Deutscher zur Verfügung stand. Bei der italienischen war die Einbeziehung von 14 aus »produktiven Schichten der Bevölkerung« gewählten Slowenen in den Beirat (*consulta*) des hohen Kommissars für die Provinz Ljubljana nur eine kurze Episode. Der hohe Kommissar lud sie ab November 1941 nicht mehr zu den Sitzungen und verwaltete die Provinz ohne sie. Wegen des Mangels an Italienern mußte der hohe Kommissar jedoch die Organisations- und Personalstruktur der Abteilungen der früheren Banchaftsverwaltung unverändert belassen; in neu eingerichteten Ämtern wurden jedoch nur Italiener angestellt. Ähnlich blieben auch die Gemeindeverwaltungen mitsamt den Bürgermeistern unverändert, nur waren sie jetzt Bezirkshauptleuten untergeordnet, die sämtlich Italiener und Faschisten waren. Auch alle Gerichte blieben in slowenischen Händen, diese befaßten sich jedoch nicht mit politischen Straftaten; dafür war das Militärgericht in Ljubljana zuständig. Dieser Zustand könnte als teilweise *Verwaltungskollaboration* betrachtet werden.

Alle drei Besatzungsmächte hatten eine eigene bewaffnete Exekutive der Zivilverwaltung — Polizei, Gendarmerie, Finanzwache, Miliz usw. —, doch wurden wegen des Mangels an eigenen Leuten auch Slowenen genommen, die jedoch nicht Führungspositionen innehaben konnten. Im Rahmen der beiden deutschen Germanisierungsorganisationen — Steirischer Heimatbund und Kärntner Volksbund — wurde nach dem Vorbild der SA mit der Absicht der militärischen Übung und Germanisierung die bewaffnete Wehrmannschaft

gegründet. Diese hatte ausschließlich deutsche Offiziere und Unteroffiziere und wurde schon bald als Hilfstruppe bei der Verfolgung von Partisanen eingesetzt, ohne daß ihr Wesen verändert worden wäre. In Oberkrain wurde sie jedoch schon 1942 als unzuverlässig wieder aufgelöst. Auch andere Formen der Einbeziehung von Slowenen in den Kampf gegen die Partisanen (Selbstschutz, Landwache usw.) im deutschen Besatzungsgebiet wurden streng im Rahmen des deutschen Besatzungssystems gehalten. Dieser Sachverhalt könnte höchstens als unfreiwillige *polizeiliche* Kollaboration betrachtet werden.

Die tatsächlichen Voraussetzungen für die richtige *bewaffnete* und *teilweise politische* und *ideologische* Kollaboration waren erst Mitte 1942 in der Provinz Ljubljana gegeben. Dort hatten sich schon 1941 zwei gegnerische politische Lager gebildet, verwurzelt in politischen und ideologischen Gegensätzen der Vorkriegszeit, die sich seit Kriegsausbruch zusehends vertieften und teilweise in irrsinnige Extreme mündeten. Ende April 1941 wurde in Ljubljana auf Initiative der Slowenischen Kommunistischen Partei, die wegen des Gefühls der nationalen Gefährdung des kleinen slowenischen Volkes schon damals in höherem Maße als andere kommunistische Parteien antifaschistisch war, die Volksbefreiungsfront des slowenischen Volkes gegründet. Neben Kommunisten, christlichen Sozialisten, dem demokratischen Flügel des »Sokol« und Kulturschaffenden (die die Gründungsgruppen bildeten) schlossen sich noch rund 15 andere fortschrittliche Gruppen mit unterschiedlichen früheren politischen Anliegen und unterschiedlicher Stärke an. Das noch 1941 veröffentlichte Programm der Volksbefreiungsfront sah die Befreiung Sloweniens von den Besatzungsmächten, die Vereinigung aller Slowenen in einem Staat, die Selbstbestimmung des slowenischen Volkes, die Neugründung des jugoslawischen Staates auf neuen Grundlagen, einen tiefgreifenderen sozialen und geistigen Wandel der slowenischen Gesellschaft (wofür schon früh der Ausdruck »Revolution« verwendet wurde) usw. vor. Traditionelle Vorbehalte gegen Italien — und den Faschismus — der seit über fünfzehn Jahren gegen die Slowenen in Julisch Venetien eine gewaltsame Italianisierungspolitik betrieb — und der entschlossene Wille, als Volk auch unter deutscher und ungarischer Besatzung zu überleben, spielten eine Rolle bei der Entscheidung der slowenischen Bevölkerung für die Volksbefreiungsfront. Diese breitete sich aus Ljubljana allmählich über das ganze slowenische Nationalgebiet aus und schuf eine eigene Partisanenarmee, die bald in die jugoslawische Partisanenarmee formell eingegliedert wurde.

Der Volksbefreiungsfront schloß sich keine der früheren slowenischen politischen Parteien an, deren Reste in Ljubljana illegal weiterwirkten. Vertreter der klerikalen (dieser gehörte der frühere Ban der Drau-Banschaft an) und der liberalen Partei bzw. der beiden entsprechenden Lager waren bis zu ihrem Austritt im September 1941 sogar Mitglieder der bereits erwähnten »consulta« gewesen. Andere frühere Politiker waren vor der Besatzung nach Großbritannien oder in die Vereinigten Staaten ausgewichen und waren teilweise im Rahmen der jugoslawischen Exilregierung tätig. Nach der politischen Vergangenheit der Gruppen, die ihr angehörten (es waren etwa so viele wie in der Volksbefreiungsfront), und der Einstellung sowohl der Exilregierung in London als auch ihres Vertreters Dragoljub Mihailovič gegenüber den Besatzungsmächten, der künftigen Ordnung in Slowenien usw. war dieses Lager äußerst heterogen. Die Mehrheit war für eine Wiedererrichtung des Königreichs Jugoslawien mit der Vorkriegsdynastie der Karadjordjeviči, doch als Föderation von drei Völkern: Serben Kroaten und Slowenen. Von wenigen wurde die Eingliederung von Slowenien in eine Art Donauföderation befürwortet. Von den Führenden erwartete kaum jemand den Sieg der Achsenmächte, nur der äußerste rechte Teil begeisterte sich für den Faschismus und besonders für dessen Korporativismus. Die Kraft, die diese divergierenden Gruppen zu einem Lager zusammenschmiedete, war der *Antikommunismus*. Deshalb kann der Großteil der Geistlichkeit des Bistums Ljubljana (ein Teil war unter deutscher Besatzung, dort wurden die meisten Geistlichen vertrieben) mit dem

Bischof Dr. Gregorij Rožman zu diesem Lager gezählt werden. Das gilt in besonderem Maße für jene Geistlichen, die sich der Katholischen Aktion angeschlossen hatten oder sich durch die Enzyklika »Divini redemptoris« zum Kampf gegen den Kommunismus verpflichtet fühlten. Dieses Lager lehnte den Widerstand gegen die Besatzungsmacht als negativ ab. Er würde nur die Rache der Besatzungsmacht herausfordern und unnötige Opfer fordern, die das kleine slowenische Volk noch zusätzlich schwächen würden.

Das der Volksbefreiungsfront ablehnend gegenüberstehende Lager nahm anfangs an, die Besatzungsmächte würden selbst mit der »kommunistischen« Befreiungsbewegung fertig werden. Diese breitete sich jedoch trotz Besatzungsgrenzen und Vergeltungsmaßnahmen allmählich über das ganze slowenische Gebiet aus und lähmte mit ihrer Partisanenarmee die Pläne und Maßnahmen der Besatzungsmächte zusehends. In der schlechtesten Lage befand sich die italienische Besatzungsmacht in der Provinz Ljubljana, die im Frühjahr 1942 sogar die Kontrolle über zwei Drittel des Gebietes verlor. Angesichts dieser Entwicklung fühlten sich exponierte Gegner der Befreiungsfront immer stärker gefährdet, insbesondere nachdem die Front auch Liquidationen vorzunehmen begann. Aus Schutzgründen evakuierte die italienische Besatzungsmacht einige hundert exponierte Anhänger aus Ljubljana und aus ländlichen Bereichen nach Italien. Einige bedeutendere Persönlichkeiten aus dem sog. gegenrevolutionären Lager forderten von den Italienern in Denkschriften die Bewaffnung der Slowenen (für die in der Provinz von Ljubljana die Militärpflicht nicht galt) und ihre Einbeziehung in den Kampf gegen die Befreiungsfront und die Partisanenarmee. Das die Befreiungsfront ablehnende Lager schloß sich zu jener Zeit zum *Slowenischen Bündnis* zusammen und begann mit dem Aufbau von illegalen bewaffneten Einheiten, darunter auch die sog. Todeslegion.

In eine tiefe politische und militärische Defensive gedrängt, erklärte sich die italienische Besatzungsmacht trotz aller Vorbehalte gegen die Slowenen doch mit ihrer Bewaffnung und Teilnahme am Kampf gegen die Befreiungsbewegung einverstanden. Mussolini ließ ausrichten, daß das als Konzession an slowenische politische Kreise und nicht umgekehrt anzusehen sei. So begann man bald nach dem Beginn der großen viermonatigen italienischen Militäroffensive (eingesetzt waren 4 Divisionen und 3 starke Kampfgruppen) in der zweiten Julihälfte 1942 mit der Gründung von bewaffneten Einheiten, den »Dorfwachen«. Außerdem wurde auch die bereits erwähnte illegale bewaffnete Einheit — die Todeslegion — legalisiert. Ein Teil der Mannschaft schloß sich den Dorfwachen aus antikommunistischer Gesinnung an, besonders diejenigen, die unter dem Einfluß der katholischen Geistlichkeit standen und Mitglieder verschiedener katholischer Vereine und Organisationen waren. Dazu trugen auch schwerwiegende Fehler oder gar Verbrechen einiger Partisaneneinheiten im befreiten Gebiet der Provinz Ljubljana bei (unberechtigte Exekutionen von Menschen, auch von ganzen Familien, von Geistlichen, die Gegner der Volksbefreiungsfront waren, sehr grausame Verhöre und Exekutionen usw.), gegen die die Führung der Front zu spät und zu wenig entschlossen auftrat. Der Großteil der Mannschaft schloß sich jedoch wegen des Terrors der Besatzungsmacht während der Offensive an (Massenexekutionen, Brandschatzungen von ganzen Dörfern, die Verbringung von 25 000 Slowenen in Internierungslager, Geiselschießungen usw.). Für sie gab es nur zwei Alternativen: sich den Dorfwachen zum Schutz des Wohnortes anzuschließen oder den Tod bzw. bestenfalls die Internierung zu erleiden. Deshalb schloß sich diesen Dorfwachen auch ein Teil der Männer an, die vorher auf Ortsebene in der Volksbefreiungsbewegung aktiv gewesen waren. Nicht zu übersehen ist die Aktivität der örtlichen Geistlichkeit, die sich einerseits alle Mühe gab, die Bevölkerung von der kommunistisch geleiteten Volksbefreiungsbewegung abzuhalten und andererseits die Pfarrkinder vor dem grausamen Terror der Besatzungsmacht zu retten. Auch später bemühte sich die Geistlichkeit, möglichst viele aus der Internierung zu retten und in die Dorfwachen einzugliedern.

Die kollaborationistischen bewaffneten Einheiten der Milizia volontaria anticomunista (M.V.A.C. — Freiwillige Antikommunistische Miliz) hatten Ende 1942 schon 6000 Milizionäre, die auf über 60 Stützpunkte verteilt waren. Die Besatzungsmacht traute ihnen nämlich nicht, deshalb waren keine größeren Einheiten (ausnahmsweise drei Bataillone), keine schwere Bewaffnung, keine selbständigen Offensivoperationen zugelassen. Jede Einheit hatte außerdem neben dem slowenischen Kommandanten auch einen italienischen Verbindungsoffizier. Waffen, Ausstattung, Lebensmittel und Entlohnung steuerte das italienische Militärkommando für die Provinz Ljubljana bei. Die Milizionäre waren außerdem auch der italienischen Militärgerichtsbarkeit unterstellt.

Die Besatzungsmacht, die sehr starke Truppen in der Provinz von Ljubljana stehen hatte, zeigte Interesse für diese Formation insofern, als sie die männliche Bevölkerung vom Partisanenkampf abhielt und mit der Dichte der eigenen Stützpunkte Partisanenaktivitäten in Ortschaften und auch die Errichtung von befreiten Gebieten verhinderte. Diese Form der Zusammenarbeit von Slowenen mit der italienischen Besatzungsmacht kann als *militärische* Kollaboration bezeichnet werden. Die MVAC in der Provinz von Ljubljana war die einzige bewaffnete kollaborierende Organisation in Slowenien, die der Besatzungsarmee und nicht der Polizei eingegliedert wurde. Es gilt zu bedenken, daß Mussolini für die Verteidigung (19. 1. 1942) und für den Schutz der öffentlichen Ordnung in der Provinz von Ljubljana (30. 5. 1942) zunächst die Armee ermächtigte, was dann bis zum Ende der italienischen Besatzung beibehalten wurde.

Das gegen die Befreiungsfront ankämpfende slowenische Lager begründete diese Kollaboration als Selbstverteidigungskampf der slowenischen Bauern gegen den aufkommenden Bolschewismus und als Kampf um den Glauben gegen den gottlosen Kommunismus. Die Kollaboration sei vergleichsweise das geringere Übel, es gelte, das größere zu verhindern, auch mit den Waffen der Besatzungsmacht. Die slowenischen Politiker in der jugoslawischen Exilregierung besannen sich verhältnismäßig spät. Erst im Sommer 1943, als bei den Partisanen schon britische Militärmissionen waren, wandten sie sich gegen eine solche Kollaboration und riefen zur Zusammenarbeit zwischen den Partisanen und den Kollaborateuren auf.

Die Führung der Befreiungsbewegung, die sich um die Eingliederung von möglichst vielen Slowenen bemühte, besonders von solchen aus sozial schwächeren Schichten, war von diesem zahlenstarken Aufkommen von Einheiten der »weißen Garde«, wie die Gegner seit geraumer Zeit bezeichnet wurden, sehr überrascht. Die Errichtung von Dorfwachen bzw. der MVAC wurde als Versuch aufgefaßt, einen Bürgerkrieg anzuzetteln. Die Reaktionen darauf waren in verschiedenen Zeiten und Gegenden unterschiedlich, von milden Überredungsversuchen der »Verführten« bis zu Exekutionen der gefangenen Führer, Organisatoren usw. Der Partisanenarmee gelang es zwar, einige Stützpunkte der MVAC zu vernichten, doch kam es trotzdem nicht zu einem nennenswerten Seitenwechsel zugunsten der Partisanen, trotz der starken Propaganda und trotz Amnestieankündigungen. Die antikommunistische bzw. Antipartisanenpropaganda und die Aufsicht der Besatzungsmacht fielen doch schwerer ins Gewicht.

Nach großen Siegen der Kräfte der antifaschistischen Koalition an allen Fronten und in Erwartung der bevorstehenden Beendigung der italienischen Besatzung begann das der Befreiungsfront gegnerische Lager 1943 mit der Errichtung von Cetnici-Einheiten. Diesen Einheiten schlossen sich vornehmlich Offiziere der jugoslawischen Vorkriegsarmee und Anhänger von liberalen Gruppen an, während der Plan einer Einbeziehung eines Viertels der Mannschaft der MVAC wegen der Gegnerschaft des klerikalen Teils des antirevolutionären Lagers mißlang. Nur einige Hundert schlossen sich schließlich diesen Einheiten an. Einige schwache Cetnici-Einheiten versteckten sich vor der großen Übermacht der Partisanen im Westteil der Provinz Ljubljana. Ihr Kommandant, der Ver-

treter von Mihailovič für Slowenien, traf schon im Juni 1943 eine Vereinbarung mit dem italienischen Militärkommando in Ljubljana über eine freie Aufenthalts- und Aktivitätszone; zu einem gemeinsamen Vorgehen gegen die Partisanen kam es jedoch nicht. Durch die Kapitulation von Italien kam es nicht zur geplanten Vereinigung des Großteils der slowenischen Cetnici mit den entsprechenden Einheiten aus Lika im Südteil der Provinz Ljubljana.

Der Abzug der meistens von den Partisanen entwaffneten italienischen Armee aus slowenischen Gebieten im September 1943 traf sowohl die MVAC als auch die Cetnici empfindlich. Was nicht unter die Fittiche der deutschen Besatzungsmacht geflohen war – diese befand sich schon seit Ende August 1943 zum Schutz der Verkehrsadern in der Provinz – wurde von der Partisanenarmee gefangengenommen. Etwa 3 000 Gefangene mußten sich Partisaneneinheiten anschließen, andere wurden in die sog. Arbeitsbataillon eingewiesen. Etwa 250 Gefangene wurden von Partisanengerichten zum Tode verurteilt, rund 200 wurden ohne Gerichtsverhandlung hingerichtet. Davon war damals, aber auch nach dem Krieg wenig bekannt; größere »Popularität« genoß nur die öffentliche Gerichtsverhandlung in Kočevje gegen 21 Gefangene (davon wurden 16 zum Tode verurteilt und hingerichtet).

Nach der Hitlerschen Gründung der Operationszone »Adriatisches Küstenland« am 10. September 1943 in Triest mit dem obersten Kommissar Dr. Friedrich Rainer an der Spitze wurde ihr auch jener Teil des slowenischen Gebietes eingegliedert, der früher zu Italien gehört hatte (die Provinz Ljubljana und das Slowenische Küstenland). Die Provinz Ljubljana bekam am 20. September 1943 eine slowenische Provinzverwaltung mit Präsident General Leon Rupnik an der Spitze. Von dieser wurde fast alles, was nach dem Abzug der Italiener noch vom italienischen Verwaltungsapparat übriggeblieben war, beseitigt. Der slowenische Charakter der Provinz wurde immer betont. Doch mußten die Interessen des Deutschen Reiches auf allen Gebieten berücksichtigt werden, dafür sorgten deutsche Berater in fast allen Ämtern und Abteilungen der Provinzverwaltung. Bezeichnenderweise wurde zum deutschen Berater des Präsidenten der Provinzverwaltung der Höhere SS- und Polizeiführer im Wehrkreis XVIII, Erwin Rösener, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei, ernannt, während als Verwaltungsberater der Landrat des nächsten oberkrainischen Kreises ernannt wurde, d. h. aus Kamnik.

Die deutsche Besatzungsmacht, die ihre imperialistische Politik nicht aufgeben hatte, war nicht bereit, die 1941 zerstückelte Drau-Banschaft wieder zu einer Verwaltungseinheit zusammenzuschließen, erst recht nicht mit denjenigen slowenischen Gebieten, die 1918 an Italien gekommen waren. In außenpolitischer Hinsicht wurden nämlich die Interessen des faschistischen Italiens berücksichtigt. Wegen des Krieges war die deutsche Besatzungsmacht an einer optimalen Nutzung der menschlichen Kräfte und der materiellen Mittel für die Belange des Deutschen Reichs interessiert. Es wurde die Arbeitspflicht in kriegswichtigen Werken eingeführt (Arbeitskräfte wurden besonders nach Oberkrain oder Deutschland abtransportiert). Eingeführt wurde auch der Dienst in Einheiten für die Aufrechterhaltung von Ordnung und Ruhe und in Einheiten der Organisation Todt. Um die erwähnten Interessen zu sichern, war man in national gemischten Gebieten des slowenischen Küstenlandes, wo in Verwaltungszentren die italienische Zivilverwaltung beibehalten worden war, bemüht, eine gewisse nationale Ruhe zu erhalten.

Die Provinzverwaltung in Ljubljana stellte schon bald eine eigene — eine reguläre und eine politische — Polizei auf. Besonders die letztere war aufs engste mit der deutschen Gestapo in Ljubljana verbunden. Sie war verpflichtet, ihr politische Gefangene auszuliefern. So wie unter der italienischen Besatzung war auch unter der deutschen nur die Zivil- und Strafgerichtsbarkeit in slowenischen Händen. Politische Straftaten wurden von der deutschen Gestapo behandelt, schwerere Fälle vom Höheren SS- und Polizeigericht

in Ljubljana. Auch der neuerrichtete slowenische Informations- und Propagandadienst stand unter der Oberaufsicht des nazistischen Propagandaapparates, er mußte sich an die Ratschläge der deutschen Berater halten. Es kann folglich von einer Art beschränktem Quislingregime und beschränkter Verwaltungskollaboration die Rede sein. Autonomer als die Provinzverwaltung in Ljubljana waren die Bezirks- und Gemeindeverwaltungen auf dem Lande, dort, wo sie überhaupt noch funktionieren konnten. In höherem Maße als in der italienischen Besatzungszeit war jetzt auch die Wirtschaft autonom, da die Provinz keine bedeutenderen wirtschaftlichen Ressourcen hatte, außer Holz, das jedoch wegen der Partisanen auch nur beschränkt gewonnen werden konnte.

Wegen der starken Partisanenbewegung, die nach der italienischen Kapitulation wochenlang den Großteil von Südslovenien beherrscht hatte, stimmten die deutschen Interessen und die Interessen des slowenischen antirevolutionären Lagers, das damals von einem überparteilichen antikommunistischen Ausschuß vertreten wurde, schon im September 1943 überein. Deshalb begann man schon am 23. September 1943 mit der Errichtung der Slowenischen Heimwehrlegion (Domobranska legija), zunächst aus Resten der MVAC, später auch mit Freiwilligen und Mobilisierten. Für deren Errichtung und Leitung waren zwei Stäbe zuständig — ein Aufbaustab, bestehend aus deutschen Polizeioffizieren, und ein Organisationsstab, bestehend aus Offizieren der Slowenischen Heimwehr. Mit rund 13 000 Angehörigen waren die Domobranci die größte slowenische bewaffnete kollaborationistische Formation. Für sie galten dieselben oder ähnliche Regeln wie für die deutsche Polizei. Sie war der deutschen SS und Polizeijustiz unterstellt. Von der deutschen Polizei wurden Bewaffnung, Ausstattung, Ernährung, der Sold usw. beigesteuert, Offiziers- und Unteroffiziersgrade und Orden zuerkannt; Himmler sah sogar eine Umorganisation der Slowenischen Heimwehr zu einer Division der Waffen-SS vor, wozu es jedoch nicht gekommen ist. Die Slowenische Heimwehr hat — offensichtlich auf Wunsch der deutschen und der slowenischen Seite — anlässlich von nationalsozialistischen Feiertagen (so am 20. 4. 1944 und am 30. 1. 1945) mündlich und schriftlich dem Deutschen Reich die Treue zum gemeinsamen Kampf gegen den Kommunismus und seine Verbündeten geschworen. Andere bewaffnete Formationen in der erwähnten Operationszone brauchten das nicht zu tun.

So wie die italienische Besatzungsmacht im Falle der MVAC erlaubte auch die deutsche der Slowenischen Heimwehr keine Gründung von größeren Einheiten bzw. Bataillonen. Sie bekam auch keine schweren bzw. Panzerwaffen, außer einigen Bergkanonen und drei Panzerzügen für den Schutz der Eisenbahn. Operative Aufgaben wurden der Slowenischen Heimwehr vom am 30. 9. 1943 gegründeten Rösenerschen Führungsstab für Bandenbekämpfung zugewiesen. Für die Sicherstellung der engen Zusammenarbeit, der größeren Verlässlichkeit (in der zweiten Hälfte 1944 wurden einige Persönlichkeiten aus dem antirevolutionären Lager und auch aus der slowenischen Heimwehr wegen illegaler Verbindungen mit dem britischen bzw. amerikanischen Nachrichtendienst festgenommen und nach Dachau geschickt) und vielleicht auch wegen der größeren Schlagkraft wurde gegen Ende des Krieges dem Großteil der Heimwehrebataillone je eine deutsche Polizeikompanie zugeteilt und deutsche Polizeioffiziere als Bataillonskommandanten eingesetzt.

Nach der Gründung der Slowenischen Heimwehr in der Provinz Ljubljana bemühte sich das Lager der Gegner der Volksbefreiungsfront in Ljubljana um eine Gründung von slowenischen »antikommunistischen« Formationen auch in anderen slowenischen Gebieten. In Julisch Venetien entstand neben der italienischen kollaborationistischen bewaffneten Formation Milizia per la Difesa Territoriale auch das Slowenische Nationale Schutzkorps — SNVZ. Mit seinen Einheiten — die sich jedoch erst gegen Kriegsende zu Bataillonen und zu einem Regiment zusammenschließen durften, war es auf slowenischem Boden aktiv und sorgte unter anderem auch für das kulturelle Leben der slowe-

nischen Bevölkerung innerhalb seiner Stützpunkte. Auch diese Formation war – wie der Großteil aller kollaborierenden Formationen – dem Höheren SS- und Polizeiführer in Triest, Odilo Globocnik, unterstellt.

In Oberkrain wurde unter dem Einfluß aus Ljubljana und mit Bewilligung der deutschen Besatzungsmacht, die in der letzten Kriegszeit in ihrer Politik der Germanisierung nachließ und sogar die Einberufungen zum deutschen Militärdienst einstellte, der Oberkrainer Selbstschutz gegründet. Dieser war noch weniger autonom als slowenische kollaborierende bewaffnete Formationen. Seine 42 Stützpunkte mit rund 2 500 Mann waren nämlich den Bezirksstellen der Gestapo unmittelbar unterstellt. Bemühungen aus Ljubljana für eine Gründung von bewaffneten »antikommunistischen« Einheiten in der Untersteiermark schlugen angesichts der im Frühjahr 1941 konzipierten nazistischen Besatzungspolitik fehl. Die anfangs illegale und deutschfeindliche Cetnicieinheit (übrigens die einzige, die hie und da auch gegen die Besatzungsmacht Aktionen durchführte) wurde Ende Januar 1945 »legalisiert« und von der Besatzungsmacht aus dem Ostteil in den Westteil der Untersteiermark verlegt.

Alle aufgezählten slowenischen kollaborierenden bewaffneten Einheiten waren der deutschen Polizei unterstellt. Die Erscheinung kann deshalb als bewaffnete Polizeikollaboration behandelt werden. Dasselbe gilt für diejenigen bewaffneten Einheiten, die seit dem Herbst 1944 aus anderen jugoslawischen Gebieten nach Julisch Venetien verlegt wurden (Srpska državna straža von Milan Nedič, Srpski dobrovoljački korpus von Dimitrije Ljotić und die Četnici aus Dalmatien, Lika und Bosnien); auch diese waren Globocnik unterstellt.

Alle slowenischen und später auch andere bewaffnete kollaborierende Einheiten spielten in der deutschen Besatzungszeit eine große Rolle bei der Wahrung der Interessen des Deutschen Reiches. Schon allein durch ihre Gegenwart in vielen Posten dämmten sie die Befreiungsbewegung ein. Allein die Slowenische Heimwehr ersetzte der deutschen Besatzungsmacht eine ganze Wehrmacht — bzw. Polizeidivision. In ihrer festen Entschlossenheit für den Kollaborationismus, von dem sie weder durch Aufrufe der slowenischen und jugoslawischen Partisanenführung und Amnestieversprechungen, noch durch Aufrufe von slowenischen Ministern in der Londoner Exilregierung und von fortschrittlichen Kreisen aus der Emigration abzubringen war, tat sich besonders die Slowenische Heimwehr — die Domobranci — hervor, auch durch ihre Schlagkraft. Die antikommunistische Gesinnung ihrer Führung und eines großen Teils der Mannschaft, die Treue, die sie dem Deutschen Reich hielten, die Bindung durch den Eid, die Propaganda über eine bevorstehende Auseinandersetzung zwischen den Kräften des Ostens und des Westens und vielleicht noch anderes waren stärker als die etwaige Ahnung eines ungewissen Nachkriegsschicksals.

Das slowenische Lager der Gegner des Volksbefreiungskampfes in Ljubljana hat sich während der deutschen Besatzungszeit wenig geändert. Es gab darin Kräfte, die sich einzelnen Kräften der antifaschistischen Koalition, der jugoslawischen Exilregierung usw. verpflichtet fühlten und mit ihnen schriftliche und Funkkontakte aufrechterhielten, illegale Cetnicieinheiten gründeten, die jedoch zahlenmäßig mehr oder weniger unbedeutend blieben und nicht gegen die Besatzungsmacht kämpften. Es wurden auch illegale Blätter herausgegeben. In diesem Lager gab es auch Gruppen, die der Besatzungsmacht in jeder Hinsicht die Treue hielten und mit ihr bei der Gründung von bewaffneten kollaborierenden Formationen zusammenarbeiteten. Einige waren noch immer vom Sieg der deutschen Waffen überzeugt. Von den ersteren wurde im Herbst 1944 der Slowenische Nationalausschuß organisiert, der im Februar 1945 die Slowenische Nationalarmee zu gründen begann, in der alle slowenischen bewaffneten Einheiten, die der Befreiungsfront und der Partisanenarmee feindlich gegenüberstanden, zusammengefaßt werden sollten.

Die der Besatzungsmacht bis zuletzt treuen Gruppen repräsentierte General Rupnik mit seinen Anhängern. Rupnik, der anlässlich der ersten Jahresfeier der Gründung der Slowenischen Heimwehr am 24. 9. 1944 zum Generalinspekteur der Heimwehr mit dem Dienstgrad eines deutschen Divisionsgenerals ernannt wurde, griff in seinen Reden und Verlautbarungen nicht nur den Kommunismus, sondern auch das »Weltjudentum« und die »westliche Plutokratie« als diejenigen an, die den Krieg in erster Linie verschuldet hätten. Er lobte Hitlerdeutschland als »Beschützer« von kleinen Völkern(!). In diesem Tenor war auch die legale slowenische Presse in Ljubljana gehalten. Dr. Rainer und Rösener belohnten Rupnik gegen Kriegsende für seine Treue durch seine Ernennung zum Oberbefehlshaber der Slowenischen Heimwehr; am 5. Mai 1945 wurde ihm auch Oberkrain zur Verwaltung unterstellt. Er mußte jedoch die Verwaltung beider Gebiete umgehend dem Nationalausschuß für Slowenien übergeben, der am 3. Mai 1945 eine »Nationalregierung« aufstellte. Nur einige Tage später zogen sich alle — die Organe der kollaborationistischen Provinzverwaltung für die Provinz Ljubljana, der Nationalausschuß für Slowenien mit seiner »Regierung« und »Armee« — vor der siegreichen Partisanenarmee nach Kärnten zurück. Die oben erwähnten kollaborationistischen bewaffneten Einheiten verschiedener Nationalitäten aus Julisch Venetien hatten sich schon einige Tage früher nach Italien zurückgezogen.

Das Schicksal der slowenischen kollaborationistischen Einheiten ist noch nicht genauer erforscht. Bis vor kurzem war dieses Thema unerwünscht oder gar verboten. Heute fällt die Erforschung schwer, weil die Materialien meist vernichtet worden sind. Bekannterweise hat die britische Armee den Großteil der Angehörigen von slowenischen bewaffneten kollaborationistischen Einheiten, die nach Kärnten zurückgewichen waren, jugoslawischen Behörden ausgeliefert (um 10500), das war jedoch nicht so im Falle derjenigen, die nach Italien zurückgewichen waren. Nach noch nicht restlos geklärten Maßstäben wurden rund 7 000 von der jugoslawischen Geheimpolizei OZNA ohne Gerichtsverhandlung hingerichtet. Andere wurden zu Haftstrafen verurteilt, doch wurden sie bereits im August 1945 nach der Amnestie aus den Straflagern wieder freigelassen. Einige bekanntere Kollaborateure, darunter auch General Leon Rupnik, einige Offiziere der Heimwehr, einige Politiker aus dem den Partisanen gegnerischen Lager wurden von Militärgerichten zum Tode oder zu Haftstrafen verurteilt. Leichtere Fälle der Kollaboration wurden von nationalen Ehrengerichten behandelt.

In dem zerstückelten und »eingegliederten« Land, in dem außerdem eine »Umvolkung« verlief, erwartete die Besatzungsmacht anfangs keine politische oder verwaltungsmäßige Kollaboration. Erwartet wurde nur die Zusammenarbeit der Bevölkerung bei der Sicherung der täglichen Bedürfnisse im Rahmen der hergestellten Besatzungssysteme. Wenn auf einigen Gebieten der Verwaltung, Justiz, Wirtschaft und anderen von den Besatzungsmächten noch das slowenische Element herangezogen wurde, geschah das in erster Linie wegen des Mangels an eigenen Kräften. Der Zusammenbruch der Politik des Blitzkrieges und die Fortsetzung des Krieges ohne Aussicht auf ein baldiges Ende, die starke Partisanenbewegung, die auch die Beschaffung der kriegsnotwendigen menschlichen Kräfte und materiellen Mittel gefährdeten, aber auch das Besatzungssystem auf dem Terrain selbst, brachten zunächst die italienische Besatzungsmacht 1942 und nach ihrem Abgang die deutsche Besatzungsmacht 1943 dazu, daß sie das Angebot des slowenischen Lagers aus Ljubljana, das der Befreiungsfront und der Partisanenbewegung ablehnend gegenüberstand, für eine Zusammenarbeit bei der Niederschlagung der »kommunistischen« Partisanenbewegung annahmen. Beide Besatzungsmächte sahen darin eine in den Kriegsverhältnissen begründete Konzession an das erwähnte Lager und folglich etwas Vorübergehendes. Zur erwähnten verwaltungsmäßigen, teilweise politischen und ideologischen Kollaboration kam es nur im kleineren Teil des slowenischen

Gebietes, in der Provinz Ljubljana in den Jahren 1943 bis 1945. Ähnlich sah der Großteil des politisch sehr heterogenen slowenischen antirevolutionären Lagers, das vornehmlich durch den Antikommunismus zusammengehalten wurde, in der Kollaboration nur ein notwendiges Übel, jedenfalls ein geringeres als einen künftigen Kommunismus. Für dieses war die Wiedererrichtung des Königreichs Jugoslawien ohne gesellschaftliche Veränderungen noch immer aktuell, doch war man nicht bereit, dazu beizutragen — der Partisanenkampf wurde als Selbstmord der Nation angesehen. Politisch und ideologisch stand der geringere Teil dieses Lagers auf der Seite der Besatzungsmacht, das waren einige Gruppen der extremen katholischen Seite, die Anhänger der Ljotič-Bewegung und andere.

Der Kollaborationismus in Slowenien kann nicht einer einzigen Klasse bzw. Gesellschaftsschicht zugeschrieben werden. Obwohl entsprechende Forschungen noch ausstehen, kann angenommen werden, daß die Zusammensetzung der Kollaborateure der Sozialstruktur der slowenischen Gesellschaft entsprach, insbesondere gilt das für die Provinz Ljubljana. Man darf vielleicht annehmen, daß der Großteil der Kollaborateure (die zahlenmäßig um etliches schwächer gewesen sind als die bewaffneten Partisanen) der Sozialstruktur nach aus Kleinbauernverhältnissen stammte und daß sie zu den Waffen der Besatzungsmacht vor allem wegen der durch die Gewalt der Besatzungsmacht entstandenen Not und wegen der Antipartisanenpropaganda griffen, von der ihnen ein anderes Kriegsende, ein anderes Nachkriegsschicksal vorgegaukelt wurde.

Eine Rolle werden auch Fehler oder Verbrechen von Partisaneneinheiten gespielt haben und das in größerem Maße als ideologische oder politische Überzeugungen, da dieselben Sozialschichten auch auf der Partisanenseite zu finden sind. Die bewaffneten Kollaborateure, insbesondere die Slowenische Heimwehr, waren der Besatzungsmacht zwar eine große Hilfe bei der Aufrechterhaltung des Besatzungssystems, doch war die massenhafte schwere Bestrafung nach Kriegsende unberechtigt. Die Angehörigen der Kollaborationsverbände wurden nach dem Kriege weder als Kriegsgefangene behandelt, noch vor ein Gericht gestellt, das die persönliche Schuld von jedem einzelnen ermittelt hätte, sondern nach einem sehr kurzen Verhör durch einen Offizier der OZNA in den Tod geschickt.

Quellen- und Literaturnachweis

1. Quellen

1. Die meisten *unveröffentlichten Quellen* befinden sich in den Archiven des Institutes für Zeitgeschichte (Inštitut za novejšo zgodovino) und des Innenministeriums (Ministrstvo za notranje zadeve) in Ljubljana. Es handelt sich um Bruchteile einiger Archivfonds der bewaffneten kollaborierenden Einheiten in Slowenien (Milizia volontaria anticomunista, Tschetniks, Slowenische Heimwehr, Oberkrainer Selbstschutz, Slowenisches nationales Schutzkorps usw.). Die meisten politischen Dokumente sind hauptsächlich in zwei Sammlungen, und zwar von Ing. Janko Mačkovšek und Dr. Albin Smajd im Archiv des Innenministeriums aufbewahrt. Dokumente der italienischen Besatzungsbehörden sind im Archivfond vom Hohen Kommissar der Laibacher Provinz und auch in den Archivfonds des Generalkommandos des XI. Armeekorps sowie seiner Divisionen »Isonzo«, »Granatieri di Sardegna«, »Cacciatori delle Alpi« und »Macerata« im Archiv des Institutes für Zeitgeschichte in Ljubljana aufbewahrt. Auch in den Archivfonds von slowenischen Partisaneneinheiten und Organen der slowenischen Volksbefreiungsbewegung findet man viele Angaben über die Kollaboration.
2. *Veröffentlichte Quellen* sind im Sammelband von Božo Repe *Mimo odprtih vrat. IZbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem*. (An der ge-

öffneten Tür vorbei. Ausgewählte Dokumente über die Tätigkeit der Kollaborateure in Slowenien) Založba Borec, Ljubljana 1988, enthalten. Auch der Sammelband von Tone Ferenc *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942*. (Faschisten ohne Maske. Dokumente 1941–1942) Založba Obzorja, Maribor 1987, enthält einige Dokumente über die Kollaboration in Slowenien. Viele Dokumente über die alliierte Überstellung der jugoslawischen Kollaborateure an jugoslawische Behörden im Mai 1945 enthält der Sammelband von Brigadier Anthony Cowgill *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an inquiry*. (Die Repatriierung aus Österreich 1945. Der Bericht einer Forschung) London 1990.

3. Die Zeitungsquellen über die Kollaboration in Slowenien sind sehr reich, weil die italienische Besatzungsmacht die slowenischen Zeitungen zuließ und ihre kollaborierende Tätigkeit förderte. Es handelt sich besonders um die Tageszeitungen *Slovenec* (Der Slowene), *Jutro* (Der Morgen) und um die Wochenzeitung *Slovenski dom* (Die slowenische Heimat).

2. Literatur

1. Franček Saje: *Belogardizem* (Der Weißgardismus), Ljubljana 1951, zweite Aufl. 1952.
2. Boris Mlakar: *Primorsko domobranstvo 1943–1945* (Die Küstenländische Heimwehr 1943–1945). Založba Borec Ljubljana 1982.
3. Ivan Jan: *Odstrite zavese. Okupator in gorenjsko domobranstvo*. (Die entfernten Vorhänge. Der Okkupator und die oberkrainer Heimwehr). Ljubljana 1992.
4. France Grum in Stane Pleško: *Svoboda v razvalinah. Grčarice — Turjak — Kočevje* (Die Freiheit in den Ruinen. Masern — Turjak — Gottschee). Cleveland 1961.
5. Nikolai Tolstoi: *The Minister and the Massacres* (Der Minister und die Massaker). London, Melbourne, Auckland, Johannesburg 1986.

IL COLLABORAZIONISMO IN SLOVENIA E IN VENEZIA GIULIA*

Breve panoramica sul collaborazionismo

La Slovenia, più precisamente la Drau-Bannschaft, venne suddivisa, per volere di Hitler, fra tre forze d'occupazione: Geiniania, Italia e Ungheria. La Germania ricevette la parte più grande e contemporaneamente più ricca della Slovenia mentre gli altri due Stati insieme ottennero appena un terzo del territorio sloveno. La Slovenia divenne, così come del resto tutta quanta la Jugoslavia, uno dei paesi d'Europa maggiormente frammentati.

Tutti e tre gli Stati, che già precedentemente occupavano alcuni territori sloveni, volevano anettere quanto prima possibile, anche da un punto di vista formale, i nuovi territori sloveni occupati. L'Italia lo fece il 3 maggio 1941, e l'Ungheria il successivo 16 dicembre. La Slovenia settentrionale doveva venire incorporata alla Germania il 1° ottobre del 1941 ma, poicè fino a quella data non si ebbe da parte di Hitler la nomina di un alto funzionario responsabile per la così ingrandita Carinzia, l'annessione venne rimandata per due volte. Quando poi, alla fine del novembre 1941, fu nominato il dottor Friedrich Rainer, l'insurrezione armata rese l'annessione impossibile. Nonostante ciò, gli occupanti tedeschi introdussero alcuni provvedimenti giuridici, ad esempio la coscrizione obbligatoria e le leggi razziali di Norimberga, con i quali il diritto internazionale venne gravemente violato.

Tutt' e tre le potenze occupanti volevano distruggere la nazione slovena in quanto unità etnica. Il popolo sloveno fu sottoposto ad una sorta di snazionalizzazione. Dopo alcuni decenni non sarebbe più dovuta esistere una nazione slovena: essa doveva rimanere solo come concetto storico.

Gli occupanti tedeschi volevano raggiungere il loro obiettivo nel giro di pochi anni e cioè con una deportazione di massa degli sloveni (un terzo di essi doveva essere trasferito nel giro di cinque mesi verso la Serbia), con un insediamento di massa di tedeschi (circa 80 mila già durante la guerra) e con una germanizzazione quanto più rapida possibile della popolazione restante, a cui doveva essere permesso di rimanere ancora in patria fino alla fine della guerra. Le altre due potenze occupanti furono più tolleranti: introdussero provvedimenti di snazionalizzazione più miti e intendevano raggiungere i loro obiettivi in un lasso di tempo più lungo. In particolare quella italiana lasciò, per motivi psicologici, una certa autonomia culturale agli sloveni nella provincia di Lubiana. Tollerò, le istituzioni scolastiche e culturali slovene come ad esempio la Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti (SAZU - Accademia Slovena delle Scienze e delle Arti), l' università, le associazioni culturali, le scuole elementari e medie e così via. Con ciò il fascismo voleva guadagnarsi le simpatie del popolo sloveno, in gran parte di idee antitaliane ed antifasciste. A differenza della crudele politica d'occupazione tedesca nella Slovenia settentrionale, l'occupante italiano raggiunse il suo obiettivo presso diversi esponenti politici della borghesia e presso il clero cattolico. Essi dimenticarono velocemente il modo in cui il fascismo trattava il popolo sloveno nella Venezia Giulia, ringraziarono gli italiani, il fascismo e il suo Duce, e lodarono perfino in pubblico — con pessimo gusto — il fascismo e Mussolini.

Perseguendo un'annessione del territorio sloveno e anche una snazionalizzazione del popolo sloveno, le potenze occupanti non vollero far partecipare gli abitanti locali all'amministrazione pubblica. Si sentivano forti e capaci di amministrare da soli i territori occupati o annessi. L'Alto commissario per la provincia di Lubiana aveva sì una

* Una certa Europa: il collaborazionismo con le potenze dell'Asse 193 1945. Le fonti, (Annali, 6). Brescia: »Luigi Micheletti«, 1992, str. 353-360.

Consulta composta da 14 sloveni, però unicamente come organo consultivo, che funzionò solo per alcuni mesi (dal giugno al novembre del 1941). Dopo ritiro di alcuni membri, essa non venne più tenuta in considerazione dall'Alto commissario. La penuria di funzionari italiani nella stessa Italia impedì anche nella provincia di Lubiana un loro maggiore inserimento e così l'amministrazione comunale rimase in mani slovene.

In Slovenia si era formata, già alla fine dell'aprile 1941, un'organizzazione di resistenza, Proti imperialistična Fronta Slovenskega naroda (Fronte antiimperialista del popolo sloveno), poi Osvobodilna Fronta (OF - Fronte di Liberazione), composta da diversi gruppi progressisti, antifascisti. Poiché la guida di quest'organizzazione era in mano ai comunisti, ad essa non si unì nessuno dei principali partiti politici borghesi, e anche nessuna organizzazione e gruppo di destra; questi ultimi si sentivano legati al divieto papale di collaborare con il comunismo e formarono uno schieramento anticomunista dando vita all'organizzazione-ombrello Slovenska Zaveza (Unione slovena). Il loro programma prevedeva fra l'altro una Slovenia unita, ripristino della Jugoslavia monarchica, una federazione di tre nazioni e così via. Questa organizzazione curò inoltre i rapporti, a Londra e al Cairo, con il governo jugoslavo in esilio e con il loro rappresentante in patria, Draža Mihailović.

Come l'occupante italiano, lo schieramento anticomunista a Lubiana si aspettava che il movimento di resistenza guidato dai comunisti venisse annientato dalle stesse forze d'occupazione. Quando ciò non accadde ed anzi esso si espanse sull'intera Slovenia, lo schieramento anticomunista si sentì in pericolo, anche perché i partigiani, accanto ai collaborazionisti veri e propri, eliminavano anche i propri avversari politici. Perciò il suddetto schieramento richiese alle autorità italiane l'inserimento di forze locali nella lotta armata contro il movimento di resistenza.

Le autorità italiane furono dapprima sorde nei confronti di tali richieste e preghiere, anche per un problema di immagine. Solo quando, nella primavera 1942, il movimento di resistenza costrinse le forze italiane sulla difensiva e liberò, secondo le notizie in possesso dell'Alto commissario, due terzi della provincia di Lubiana, venne approvata la formazione di reparti locali armati che, nell'agosto del 1942, vennero denominati Milizia volontaria anticomunista (MVAC) dal generale Mario Roatta, l'allora comandante della 2ª armata italiana. Un certo numero di sloveni, che erano sotto l'influsso clericale, entrò nella MVAC volontariamente. La maggior parte però fu costretta a entrarvi per evitare il campo di concentramento o addirittura la morte. Vi furono anche molti che vennero liberati dai campi di concentramento per poter entrare nella Milizia. Si trattò di circa 6 mila persone divise in oltre un centinaio di basi che vennero impiegate principalmente in compiti difensivi. Sebbene gli ufficiali di collegamento italiani avessero un ruolo decisivo in questi reparti, le autorità italiane non facevano grande affidamento su questa MVAC.

I motivi precisi che spinsero molti sloveni all'arruolamento nella MVAC nella provincia di Lubiana devono ancora essere analizzati. Dopo la guerra, in Slovenia si parlò solo di traditori del popolo o della nazione mentre negli ambienti dell'emigrazione si parlò di combattenti contro il comunismo. Per lungo tempo, fino alla svolta politica in Slovenia, non si sono potute studiare in modo più preciso ed obiettivo, a causa dell'inaccessibilità delle fonti archivistiche, le loro motivazioni.

All'interno dello schieramento anticomunista a Lubiana c'erano contrasti tra i politici clericali ed i seguaci del movimento dei cetnici di Draža Mihailović, che erano per lo più di tendenze liberali. Questi ultimi, nella primavera ed estate 1943, volevano trasferire un certo numero di uomini dalla MVAC nei reparti cetnici appena costituiti, cosa che però non riuscì. Così il movimento dei cetnici in Slovenia rimase molto debole.

Dopo la fine dell'occupazione italiana della provincia di Lubiana, nel settembre 1943, la MVAC si dissolse così come anche le unità dei četnici. Più di tremila uomini caddero nelle mani dei partigiani e un decimo di essi venne condannato a morte o ucciso senza processo.

La potenza occupante tedesca, che nel settembre 1943 incorporò la provincia di Lubiana nella zona di operazioni *Adriatisches Küstenland*, lasciò in questa provincia un'amministrazione provinciale sotto la direzione del presidente Leon Rupnik. Questa amministrazione eliminò tutti i segni dell'occupazione italiana e accentuò caratteri sloveno del territorio. L'amministrazione provinciale, nei cui importanti uffici sedevano consiglieri tedeschi, fu subordinata all'Alto commissario della zona d'operazione, dottor Friedrich Rainer, e doveva governare la provincia secondo le direttive della politica bellica tedesca. La popolazione maschile venne sottoposta all'obbligo del servizio militare e del lavoro.

Sebbene i tedeschi volessero anettere al Reich, dopo la guerra, la zona di operazioni, lo svolgimento del conflitto obbligò ad autorizzare la creazione di formazioni armate locali. Esse furono impiegate in prevalenza in compiti di sicurezza e anche per la repressione del movimento di liberazione popolare. Così lo schieramento anticomunista di Lubiana fondò nell'autunno 1943, con i resti della MVAC, con nuovi volontari e anche con uomini di leva la *Slovensko domobranstvo* (Guardia nazionale slovena). Essa contava circa tredicimila uomini ed era la più forte formazione armata impegnata nella lotta contro i partigiani e anche in compiti di sicurezza nella provincia di Lubiana. Da un lato essa era autonoma, dall'altro tuttavia strettamente subordinata al comando di polizia tedesco.

Per penuria di forze, gli occupanti tedeschi permisero la formazione di alcuni reparti armati sloveni la cui autonomia era ancora più limitata: questi furono, sul litorale, lo *Slovenski narodni varnostni zbor* (SNVZ - Corpo di difesa nazionale sloveno) e, nella Krajina settentrionale, Corpo di autodifesa della Krajina settentrionale. Entrambe le formazioni, ciascuna delle quali contava circa 2.500 uomini, erano sotto l'influsso politico dello schieramento anticomunista sloveno di Lubiana, ma erano comunque sottoposte al comando di polizia tedesco. La guardia nazionale slovena nella provincia di Lubiana dovette prestare giuramento al Reich tedesco per due volte, cosa che non avvenne per le altre due formazioni armate locali. Come prima gli occupanti italiani nei confronti della MVAC, così più tardi anche i tedeschi non si fidavano del tutto delle formazioni slovene. Anch'essi non permisero la formazione di unità più grandi di un battaglione e non le rifornirono neanche di armi pesanti.

Lo schieramento anticomunista sloveno a Lubiana ricostituì, nel 1944, anche alcuni reparti četnici, che portavano sì i nomi di diversi territori sloveni, ma erano tutti, con una sola eccezione, di stanza nella provincia di Lubiana. Insieme contavano circa 300 uomini e lottarono, tranne che in un caso, solo contro i partigiani.

L'accettazione della presenza di una formazione slovena armata anche in Krajina settentrionale, vale a dire in un territorio che doveva venir annesso al Reich, mostra quanto i tedeschi scarseggiassero di forze proprie. Nonostante ciò, essi non ammisero nessuna di tali formazioni nella Stiria e nella Carinzia, sebbene da Lubiana si facesse tentativi in quel senso. Lì i nazionalsocialisti rimasero fedeli fino alla fine della guerra alla loro originaria politica d'occupazione.

Quando si avvicinò la fine della guerra, lo schieramento anticomunista a Lubiana fondò la cosiddetta Commissione Nazionale per la Slovenia che poi cambiò il nome di tutte le formazioni slovene che combattevano contro i partigiani in «Armata Nazionale Slovena». Con questa armata la Commissione voleva attendere l'arrivo delle forze armate alleate nella prospettiva di una occupazione alleata della maggior parte

della Slovenia. Poiché ciò non avvenne, essa fuggì, insieme con la sua »armata« e le unità d'occupazione, verso la Carinzia; le foimazioni del litorale fuggirono verso il Friuli.

Il destino dei collaborazionisti sloveni non è ancora completamente chiarito. L'esercito britannico consegnò la maggior parte di loro alle autorità jugoslave. Pensiamo che circa 7 mila persone, insieme ad alcuni gruppi di altri collaborazionisti jugoslavi, siano state uccise senza processo nel maggio e giugno 1945 in Slovenia. Questo deve essere studiato in modo più preciso. I collaborazionisti sloveni fuggiti in Friuli, insieme con altri gruppi di collaborazionisti jugoslavi, vennero internati, in qualità di nemici, dalle autorità alleate e non vennero consegnati alla Jugoslavia.

Fonti e letteratura *Le fonti*

1.1 Fonti a stampa

In Slovenia vennero curati e pubblicati, in modo sistematico, numerosi volumi di documenti relativi alla guerra di liberazione popolare, ma nessuno riguardava il collaborazionismo. L'unico volume è di Božo Repe, *Mimo odprtih vrat. Izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem* (Oltre la porta aperta. Documenti scelti sull'attività dei collaborazionisti in Slovenia), Založba Borec, Ljubljana, 1988. Il volume contiene fotocopie di 89 documenti, provenienti da diversi fondi d'archivio, relativi allo schieramento sloveno anticomunista a Lubiana e a formazioni armate. L'autore di questo volume ha voluto illustrare la possibilità di unirsi al Fronte di Liberazione che tuttavia non venne utilizzata dai nemici del movimento partigiano. Per l'analisi delle circostanze in cui sorse il collaborazionismo armato in Slovenia, può essere utile la raccolta di 109 documenti italiani che si trovano nel volume *Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941-1942* (Fascisti senza maschera. Documenti 1941-1942), pubblicato da Tone Ferenc, presso l'editore Založba Obzorja, Maribor, 1987.

Presso l'Inštitut za Novejšo Zgodovino (INZ - Istituto per la storia contemporanea) a Lubiana è in preparazione una grande raccolta di documenti, in diversi volumi, sul collaborazionismo in Slovenia.

1.2 Fonti d'archivio

Riguardo alle fonti d'archivio si può osservare che esse sono conservate solo parzialmente. Molti fondi d'archivio vennero distrutti già durante la guerra, e ancor più verso la fine e dopo la fine della guerra. Del campo politico sloveno avversario del fronte di liberazione è disponibile pochissimo materiale, più precisamente si trova nelle raccolte di Janko Mackovšek e del dottor Albin Šmajd; entrambe le raccolte sono nell'archivio del Ministrstvo za notarnje zadeve (IMRS - Ministero dell'interno della Repubblica Slovenia). Questo materiale è diventato accessibile agli storici solo negli ultimi anni. La maggior parte delle relazioni che questo schieramento spediva ai politici sloveni presso il governo jugoslavo in esilio a Londra e al Cairo si trovano in copia nella raccolta del dottor Izidor Cankar nell'archivio dell'INZ. Tradotti in lingua inglese, sono disponibili anche nel fondo d'archivio del Ministero degli Affari esteri britannico, nel Public Record Office a Londra. Diverse indicazioni utili si possono trovare anche nel diario del dottor Izidor Cankar, *Londonski dnevnik* (Diario londinese), degli anni 1944 e 1945, pubblicato presso Drzavna zalozba Slovenije, Ljubljana, 1985.

Riguardo alle basi e alle unità della MVAC sono rimasti solo pochi documenti. Un

po più di materiale si trova nel fondo d'archivio del Comando dell'XI Corpo d'annata italiano (in particolare nell'ufficio MVAC) e delle sue divisioni Isonzo, Cacciatori delle Alpi, e Macerata come pure dell'XI Raggruppamento Guardia alla Frontiera nell'archivio dell'INZ. Diverse centinaia di verbali d'interrogatorio dei membri della MVAC e dei reparti cettnici fatti prigionieri dai partigiani, come pure le sentenze emesse a loro carico, sono conservati negli archivi dell'IMRS e dell'INZ, come pure nell'Arhiv Republike Slovenije (ARS - Archivio della Repubblica Slovena), che tuttavia solo negli ultimi tempi sono stati resi disponibili per la ricerca.

Si è conservato molto più materiale relativo al periodo d'occupazione tedesco. La parte più grande del fondo d'archivio dell'amministrazione provinciale slovena per la provincia di Lubiana degli anni 1943-1945 si trova nell'ARS, e una parte più piccola nell'archivio dell'INZ. La maggior parte del materiale d'archivio del comitato direttivo della polizia politica slovena degli anni 1943-1945 venne distrutta alla fine della guerra, alcuni documenti sono conservati negli archivi dell'IMRS e dell'INZ. Mentre i fondi d'archivio di entrambi i Führungsstabe tik Bandenld.mpfung in Lubiana e Trieste (oppure Gradisca), come pure dell'Aufbaustab della Guardia nazionale slovena a Lubiana furono completamente distrutti, si è conservata una parte del fondo d'archivio del Comando Organizzativo dell'Armata Nazionale Slovena a Lubiana come pure i fondi archivistici di alcune unità, ad esempio del gruppo di addestramento e del gruppo di sicurezza di Novo Mesto; essi sono conservati nell'archivio dell'INZ e sono accessibili da decenni alla ricerca. Del fondo d'archivio dello SNVZ sul litorale sloveno, è conservato solo un frammento nell'archivio dell'INZ; la maggior parte venne distrutta alla fine della guerra. Lo stesso vale per il fondo d'archivio del Corpo di autodifesa della Krajina settentrionale.

Molte indicazioni sui attiviffi collaborazionista di singoli uomini politici e anche di singole unità armate si possono trovare nel ricco materiale d'archivio dei Narodno-osvobodilni Odbori (Comitati di liberazione nazionale) in Slovenia, in particolare nella sezione relativa ai servizi informativi dei comandi partigiani. Il materiale è conservato negli archivi della RS e dell'INZ ed è accessibile già da decenni. Solo negli ultimi tempi invece è stato reso accessibile agli studiosi il materiale riguardante i collaborazionisti nel fondo d'archivio della polizia politica Organizacija za Zaštitu Naroda (OZNA - Organizzazione per la difesa del popolo, cioè il servizio d'informazione e di sicurezza del movimento partigiano jugoslavo), attiva durante la guerra come pure nel dopo guerra, conservato nell'archivio dell'IMRS.

Materiale d'archivio sul destino dei collaborazionisti sloveni nei primi mesi dopo la guerra è conservato molto più nel Public Record Office a Londra che negli archivi jugoslavi. È da supporre che il materiale, che si trovava nell'archivio dell'IMRS, sia stato distrutto di proposito non prima degli anni cinquanta.

La documentazione prodotta dalla Državna Komisija za utvrđivanje ratnih zločina (Commissione d'indagine sui crimini di guerra in Slovenia negli anni 1944-1947) si è conservata completamente, ma è dispersa fra diversi archivi fra Lubiana e Belgrado. Lo stesso vale anche per i documenti relativi ai processi contro criminali di guerra sloveni e tedeschi degli anni del dopo guerra. Una parte di questo materiale è accessibile già da molto tempo, un'altra parte solo da poco. Inaccessibile è ancora la documentazione relativa ad alcuni processi davanti ai tribunali militari che si trova nell'archivio del Vrhovni vojni sud (Corte suprema del Tribunale militare) a Sarajevo. Il libro di Dušan Željznov *Rupnikov proces* (Processo contro Rupnik), pubblicato presso la Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980, è un lavoro più giornalistico che scientifico.

1.3. Fonti giornalistiche

Per lo studio del collaborazionismo in Slovenia anche le fonti giornalistiche sono di grande utilità. Durante l'occupazione italiana come anche durante quella tedesca continuarono ad essere pubblicati i maggiori giornali clericali e liberali sloveni: »Slovenec« (Lo sloveno), »Jutro« (H mattino), »Slovenski narod« (La nazione slovena), »Slovenski dom« (La patria slovena). Questi giornali pubblicavano molti articoli di fondo e discorsi di importanti collaborazionisti sloveni, relazioni e reportages su vari avvenimenti (battaglie, successi e così via) relativi alle formazioni armate slovene. Queste ultime pubblicavano anche proprie riviste a stampa o ciclostilate, come ad esempio: »Slovensko domobranstvo« (La Guardia nazionale slovena), »Goriški list« (Il foglio di Gorizia), »Gorenjec« (L'abitante della Krajina settentrionale) e così via.

Anche diversi gruppi anticomunisti sloveni distribuivano le loro riviste illegali ciclostilate. Già nell'anno 1941 c'erano circa dieci riviste del genere. Tutte le riviste e i giornali legali e illegali sono a disposizione degli studiosi nella Narodna in univerzitetna knjižnica (Biblioteca universitaria e nazionale), come pure nell'archivio e nella biblioteca dell'INZ a Lubiana.

La letteratura

Sul collaborazionismo in Slovenia e le sue formazioni armate finora sono state pubblicate solo poche monografie storiche. La prima monografia, che venne pubblicata già nel 1951 (seconda edizione nel 1952) dalla casa editrice Slovenski knjizni zavod a Lubiana, fu *Belogardizem* (La guardia bianca) di Francek Saje. Essa è molto ricca di dati sull'introduzione del sistema d'occupazione italiano nella provincia di Lubiana, sull'attività dei partiti politici borghesi a Lubiana nei primi mesi dell'occupazione fascista e sulla collaborazione dei loro rappresentanti con le autorità, d'occupazione italiane, sulla comparsa delle prime formazioni armate nella Krajina meridionale nella primavera e estate del 1942 e i loro insuccessi, sull'offensiva militare italiana e sul sorgere delle cosiddette Vaške straže (Guardie rurali), che in seguito presero il nome di MVAC nella Krajina interna e meridionale, sul tentativo di trasformazione di una parte della MVAC in reparti četnici ed infine sul crollo delle cosiddette guardie bianche e blu (cioè i četnici) nella provincia di Lubiana. Vi viene inoltre descritto il ruolo del vescovo cattolico di Lubiana e del clero, ma non vengono presi in considerazione tutti gli elementi del loro collaborazionismo. Questa monografia analizza in maniera molto critica lo schieramento che si opponeva alla lotta di liberazione popolare, manca però di senso critico nei confronti dell'altra parte, vale a dire del Komunistična Partija Slovenije (KPS - Partito Comunista Sloveno), dell'Osvobodilna Fronta (Fronte di liberazione) e della Narodna Osvobodilna Vojska (Esercito di liberazione nazionale). Particolarmente carenti sono i dati sugli errori e i crimini commessi da unità partigiane nel territorio liberato della provincia di Lubiana nella primavera e estate del 1942. Mancano anche indicazioni sull'attività delle basi e delle unità della MVAC come pure una completa e precisa descrizione del destino degli ex membri della MVAC e del movimento dei četnici che, dopo la capitolazione dell'Italia, caddero nelle mani dei partigiani. Francek Saje ha ripetutamente promesso una nuova edizione del suo lavoro, ma questa non è mai arrivata.

La seconda monografia è di Boris Mlakar, si intitola *Primorsko domobranstvo 1943-1945* (La guardia nazionale del litorale 1943-1945), ed è stata pubblicata nelle edizioni Borec a Lubiana nel 1982. Essa contiene una descrizione della situazione politica e militare sul litorale adriatico dopo la capitolazione dell'Italia, degli sforzi politici fatti

dallo schieramento anticomunista sloveno a Lubiana per la creazione di formazioni armate slovene nel litorale sloveno nel tardo autunno 1943 e nell'inverno 1943-44, della fondazione e struttura dell'SNVZ sotto la direzione delle autorità di polizia tedesche, nonché una ricostruzione della sua attività culturale, propagandistica e militare, dei suoi rapporti con gli uffici italiani e le loro formazioni armate (Milizia per la Difesa Territoriale) e così via. La monografia di Mlakar è più completa ed obiettiva di quella di Saje.

Nel 1992 è uscita a Lubiana una terza monografia, e cioè quella di Ivan Jan sul Corpo di autodifesa della Krajina settentrionale (Ivan Jan, *Odstrte zavese. Okupator in gorenjsko domobranstvo*, Si apre il sipario. L'occupatore e la milizia territoriale nella Gorenjska, Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1992). Anch'essa tratta temi simili a quelli già esaminati da Mlakar, si basa però su fonti tedesche riferite alla Krajina settentrionale e su fonti slovene provenienti da Lubiana. Una quarta monografia sul movimento dei cetnici nella Stiria inferiore negli anni 1944 e 1945, redatta da Karel Forte e da Marko Selin, entrambi defunti, è rimasta inedita e non è consultabile. Presso l'INZ di Lubiana Boris Mlakar sta preparando un ulteriore studio generale ed approfondito che si giova di un ricco apparato documentario; l'opera porterà il titolo *Slovensko domobranstvo* (La guardia nazionale slovena).

Tutte queste monografie sono state redatte con l'idea di giustificare la guerra di liberazione popolare in Slovenia. I circoli dell'emigrazione politica, in particolare in Sudamerica, hanno pubblicato molti saggi sul collaborazionismo, che però viene presentato solo come espressione di un giustificato anticomunismo. Poiché fino alla svolta politica del 1990 in Slovenia l'importazione di questa letteratura era severamente proibita, non si ci poteva fare un'idea di essa, cosa che avviene solo ora. La maggior parte dei saggi che meritano considerazione per la ricerca storica vennero pubblicati in alcune riviste politiche in Sudamerica e più precisamente nelle riviste »Svobodna Slovenija« (Libera Slovenia), »Vestnik« (D messaggero), »Tabor« (H campo). La maggior parte dei saggi riguardano alcune organizzazioni e le formazioni armate del collaborazionismo come pure il triste destino dei membri della MVAC nel settembre e ottobre del 1943 e della Guardia nazionale slovena nel maggio e nel giugno del 1945. Questi saggi vennero redatti per lo più sulla base di fonti orali, poiché gli autori non avevano accesso alle fonti archivistiche. Questo è anche il caso di alcuni lavori contenuti nella raccolta *Dokumenti* (I documenti), una pubblicazione autofinanziata in 14 volumi. In questa raccolta sono state pubblicate ricostruzioni più di stampo giornalistico che non documenti veri e propri. Nell'ultimo periodo in Slovenia Boris Mlakar ha pubblicato in diverse riviste alcuni saggi sul collaborazionismo e sulla guerra civile. Ultimamente sono stati ristampati a Lubiana anche alcuni lavori apparsi prima all'estero.

PODREJENI SODSTVU SS. SLOVENSKO DOMOBRANSTVO IN POLICIJSKI ZBOR (OB RAZSTAVI O DOMOBRANSTVU)*

V nemškem rajhu si je Heinrich Himmler (od leta 1929 državni vodja SS) vse od leta 1936, ko je postal tudi vodja nemške policije, prizadeval za to, da bi čim več funkcionarjev SS spravil v policijo, in narobe, da bi čim več policijskih funkcionarjev spravil v SS. To mu je v veliki meri tudi uspelo: vsi člani varnostne policije (Sicherheitspolizei) in varnostne službe (Sicherheitsdienst) so bili podčastniki ali častniki SS, v SS so vstopili tudi mnogi častniki redarstvene policije (Ordnungspolizei), tj. zaščitne policije (Schutzpolizei des Reiches) in orožništva (Gendarmerie). Lep primer za to sta funkcionarja, ki sta delovala tudi na našem ozemlju: Erwin Rösener je kot višji esesovski funkcionar postal tudi najvišji policijski funkcionar v Wiesbadnu in nato v Salzburgu oz. na Bledu in v Ljubljani, višji policijski funkcionar Georg Schreyer je postal tudi višji častnik SS.

Podoben ukrep je Himmler izvedel še v sodstvu: za sojenje esesovcem in policistom so bila pristojna enotna sodišča SS in policije (SS - und Polizeigerichte), ki so jih vodili višji častniki SS. Takšno sodišče je Himmler ukazal ustanoviti tudi za SS in policijo v 18. vojnem okrožju (središče Salzburg), ki je obsegalo tudi slovenske pokrajine, zasedene leta 1941. Imenovalo se je SS - und Polizeigericht XXIII in je imelo podružnico v Ljubljani. Podrejeno je bilo Himmlerjevemu »glavnemu uradu - sodišče« (Der Reichsführer - SS, Hauptamt - Gericht) v Berlinu in kasneje v Münchnu ter v kraju Prien am Chiemsee na Bavarskem, ki ga je vodil SS - grupenfirer in generallajtnant oboroženih oddelkov SS Franz Breithaupt. Med tem uradom in Himmlerjem je bil t. i. sodnik SS pri državnem vodji SS, esesovski polkovnik (standartenfirer) Bender, ki je prebival v Himmlerjevem bojnem poveljniškem stanu (Feldkommandostelle). Vodja omenjenega sodišča v Salzburgu je bil esesovski stotnik (kasneje major) Boulanger, njegove podružnice v Ljubljani pa esesovski poročnik dr. Resek.

V nemškem Zveznem arhivu Koblenz (oddelki v Berlinu) se je ohranil sveženj dokumentov z naslovom Slowenische Landeswehr - Unterstellung unter die SS - und Polizeigerichtsbarkeit (Slovensko domobranstvo - Podreditev sodstvu SS in policije), zaznamovan z NS/122. Ker mi ob obisku arhiva novembra 1996 zaradi nedavne preselitve gradiva tega svežnja niso mogli najti, sem letos poleti znova zaprosil zanj in ga po dvakratni prošnji tudi dobil v obliki kopij (25. 8. 1999). Ker sem našel nekaj zanimivih podatkov, jih bom predstavil v tej razpravi.

Nacisti mnogo kolaboracionističnih oboroženih formacij z zasedenih pokrajin niso podredili nemški vojski, ampak nemški policiji. Vemo celo, da je Himmler med vojno zato, da bi dobil topovsko hrano za fronte in zaledja ter zatiranje upornišstva, ustanavljal cele esesovske divizije iz ljudi, ki po njegovih rasnih oz. rasističnih načelih sploh ne bi mogli biti pravi esesovci (npr. divizije oboroženih oddelkov SS - Waffen SS - iz Muslimanov, Ukrajincev in drugih). Nemški policiji so podredili tudi vse oborožene formacije, sestavljene iz Slovencev, tj. Slovensko domobranstvo, Gorenjsko samozaščitno in Slovenski narodni varnostni zbor. Prvi dve formaciji sta sodili pod vrhovno poveljstvo višjega vodje SS in policije v 18. vojnem okrožju Emina Rösenerja, tretja pa pod višjega vodjo SS in policije v operacijski coni Jadransko primorje Odila Globocnika. V Ljubljani sta bila za Slovensko domobranstvo dva štaba, in to prvi, t. i. graditveni štab (Aufbaustab) iz nemških policijskih častnikov in podčastnikov ter organizacijski štab s slovenskimi

* Svobodna misel, 1999, št. 21, str. 20-22.

domobranskimi častniki in podčastniki. V prvega je šef redarstvene policije v Berlinu 20. oktobra 1943 ukazal poslati osem policijskih častnikov »za vzpostavitev in urjenje Slovenskega domobranstva«, in to stotnike Ericha Schumacherja, Hansa Kasparja in Josefa Köhla, poročnike Emanuela von Kamptza, Franza Breierja, Alberta Schafferrerja in Hermanna Henkla ter podporočnika Walterja Hadrata. Kasneje so v Ljubljano poslali še druge in kakšnega celo z višjim činom.

Kdaj natanko je Himmler Slovensko domobranstvo podredil sodstvu SS policije, mi ni znano. Najverjetneje se je to zgodilo že kmalu po njegovi ustanovitvi jeseni 1943. Vodja izpostave sodišča SS in policije XXII v Ljubljani, esesovski poročnik dr. Resek, je 15. januarja 1944 iz Salzburga poročal glavnemu uradu SS - sodišče v Münchnu:

»V poslednjih mesecih je na območju Ljubljane SS-gruppenfirer in generallajtnant policije Rösener izoblikoval Slovensko domobranstvo, ki je nekakšna pomožna policijska formacija, s čimer so njeni pripadniki podvrženi sodstvu SS in policije. Ta formacija bo v doglednem času dosegla moč divizije.

Slovensko vodstvo zdaj želi, do česar ima dobrohoten odnos tudi SS - grupenfirer in generallajtnant policije Rösener, da bi kazniva dejanja slovenskih domobrancev obsojali slovenski pravniki. Za to so na voljo nekdanji svetniki deželnega sodišča in tožilci iz Ljubljane, ki zelo dobro obvladajo nemščino in so zaposleni v Slovenskem domobranstvu.

Sodim, da bi bilo smotno imenovanje takšnega slovenskega popolnega pravnika kot sodnika za njegove sodeželane v okviru sodstva SS in policije - podobno kot so germanski sodniki za germanske prostovoljce - da bi s tem še bolj okrepili zaupanje slovenskih domobrancev do nemškega vodstva.

Prosim, da bi v tej zadevi odločili čim prej.«

Na to poročilo se je 1. februarja 1944 odzval Rösener in pisal šefu glavnega urada SS - sodišče v Breithauptu:

»Ljubi Franz!

Sodišče SS in policije XXIII, izpostava Ljubljana, je 17. 1., dnevnik št. 13/44, poslalo poročilo o sodstvu v Slovenskem domobranstvu. Slovensko domobranstvo je deželna formacija, kar pomeni iz Slovencev na italijanskem bojnem območju vzpostavljena enota, ki mora izvajati čisto policijske naloge. Slovensko domobranstvo smo ustanovili na osnovi odredbe vrhovnega komisarja v operacijski coni Jadransko primorje. Te enote so plačane iz sredstev vrhovnega komisarja oz. naravnost iz italijanskih državnih sredstev. Vrhovni šef tega Slovenskega domobranstva je vsakokratni višji vodja SS in policije. (Podčrtal T. F.) Nujno potrebno je, da se uvede neki disciplinski in pritožbeni red, pa tudi vojaško kaznovanje, torej sodstvo. Menim, da če Slovensko domobranstvo opravlja svojo nalogo v akciji in pod poveljstvom z nemškimi policijskimi enotami, mu je treba tudi soditi po nemških vidikih, pri čemer je treba v vseh okoliščinah upoštevati miselnost Slovencev. Vsem tistim, ki še niso v akciji, ki so torej še v ustanavljanju in izobraževanju, ter tistim, ki so v lastni akciji in torej niso pod poveljstvom nemških častnikov ali čet, mora soditi lastno sodstvo. Iz nekdanje jugoslovanske vojske bi imel za to delo na voljo dovolj sodnega osebja in pravnikov s pravosodnim izpitom, bi pa rad vključil v aparat nemškega sodnega častnika iz oboroženih oddelkov SS ali policije, da ne bi delali nobenih neumnosti. (Podčrtal T. F.). Sodbe teh sodišč so potem, ko jih potrdim, dokončne in pravnomočne. V tem primeru bi želel popolno poenostavitev postopka in ne bi rad pustil še soudeležbe višjih stopenj. Pustil bi delovati po začasnem službenem kazenskem redu za policijske čete z dne 19. 4. 1940 in po določbah nemškega vojaškega kazenskega zakonika. Prosim Te, da soglašas z mojim stališčem in mi v kratkem sporočiš sklep.

V prihodnjih dneh bi Ti rad izpolnil željo in prišel v München, vendar moram to potovanje še nekoliko preložiti, ker ne morem biti odsoten. Bil bi Ti pa hvaležen, če bi mi poslal kakšnega Tvojega višjega častnika SS, da bi se o tej zadevi pogovorili na kraju

samem. Ob tem imam še vedno veliko željo, da bi se lahko pogovoril s Teboj tukaj in zato ponavljam svoje povabilo.«

Rösenerjevo pismo Breithauptu je najprej prispelo v München, od koder ga je esesovski sodnik dr. Bruns 14. februarja poslal že omenjenemu dr. Benderju v Himmlerjev glavni stan. Iz vsebine spremnega pisma bi lahko sklepali, da so se v Münchnu že pogovarjali o tej zadevi, saj v njem piše: »Glede na ustno poročilo pri esesovskem majorju Benderju dne 19. 1. 1944 in za dopolnitev takratnega v prepisu izročene poročila ljubljanske izpostave sodišče SS in policije XXIII z dne 15. 1. 1944 pošiljam v prilogi prepis pisma SS - grupenfirerja Rösenerja šefu glavnega urada SS - sodišče v vednost in zato, da bi dosegli odločitev državnega vodje SS.« Iz njega torej vzemo, da bi moral o zadevi odločiti sam Himmler. 8. marca 1944 je tudi vodja sodišča v Salzburgu dr. Boulanger pisal »sodniku SS pri državnem vodji SS« v Himmlerjev bojni poveljniški stan (ta je bil na Himmlerjevem osebnem vlaku blizu Hitlerjevega glavnega stana »Wolfschanze« v Vzhodni Prusiji). Sklicujoč se na izvajanje pri esesovskem polkovniku Benderju 25. 2. 1944 v Münchnu in 7. 3. 1944 v Salzburgu, je pisal:

»Glede na povelje si dovoljujem potrditi tole:

Vam, polkovnik, sem 25. februarja 1944 v navzočnosti esesovskega podpolkovnika dr. Brausseja predložil stališče svojega sodnega gospoda (Gerichtsherr - poveljnik enote ali vodja urada, pri katerem deluje sodišče - op. T. F.), SS - grupenfirerja in generallajtnanta policije Rösenerja o podreditvi Slovenskega domobranstva sodstvu SS in policije. Slovensko domobranstvo je danes koli 8.000 mož močna deželna samozaščitna formacija, ki podpira vzdrževanje javnega reda in varnosti. Poveljniško oblast v operacijski coni Jadransko primorje izvaja v imenu vrhovnega komisarja SS-grupenfirer Rösener kot pristojni višji vodja SS in policije. Domobranstvo vzpostavlja za ta namen ustanovljen operativni štab, ki ga vodijo nemški policijski častniki. (Misli na t. i. Aufbaustab - ip. T. F.) Častnike in moštvo domobranstva sestavljajo sami Slovenci. SS - grupenfirer Rösener meni, da je mogoče in smiselno zaposlene dele domobranstva, ki delujejo v okviru nemške policije ali vojske, podrediti sodstvu SS in policije, deli, ki se še ustanavljajo in urijo, pa bi imeli lastno sodstvo, torej posebej slovenske predsednike v glavni obravnavah, medtem ko bi imel v obeh primerih Rösener pravico potrjevati sodbe.

Vi, polkovnik, ste soglasno z glavnim uradom SS - sodišče iz načelnih razlogov izjavili, da ne soglašate. Menili ste, da je nujno potrebno vztrajati pri predsedstvu nemškega esesovskega sodnika, ste pa dopuščali, da bi za prisednike, tožilce in odvetnike uporabljali Slovence. Takšna zasedba bi ustrezala, da bilo bistvo Slovenskega domobranstva - neka samostojnost pod nemškim vodstvom - vidno tudi na zunaj. Sporočili ste mi, da boste v tem smislu predstavili zadevo državnemu vodji SS. Vprašanje potrjevanja sodb mora ostati popolnoma v pristojnosti državnega vodje SS.

V danih okoliščinah bi bilo smiselno, če bi lahko čez nekaj časa v Vaši navzočnosti državnemu vodji SS predložil vrsto sodb proti pripadnikom Slovenskega domobranstva. Vaše stališče sem 7. marca 1944 v Salzburgu predložil sodnemu gospodu. On kaže za to polno razumevanje in soglaša z Vašimi predlogi. Enako sem imel 7. marca v Salzburgu priložnost, da sem osebno govoril z Vami. Dovolili ste mi, da lahko začnem oskrbovati Slovensko domobranstvo z našim sodstvom, tako da bi to z dovoljenjem državnega vodje SS lahko začelo poslovati. Soglašali ste s tem, da za zdaj poskusno zaposlim slovenske sodne častnike in da obtožnico, ki jo sestavi nemški preiskovalec, zastopajo Slovenci.«

Kaže, da se nato precej časa v tej zadevi ni ugodilo nič, saj do konca julija 1944 ni več nobenega tozadevnega dokumenta. Je bil Himmler tako zaposlen, da mu te zadeve niso predložili v odločanje? Naslednji dokument je namreč Rösenerjeva obširna brzojavka 29. julija 1944 esesovskemu polkovniku Benderju v Himmlerjev glavni stan:

»Ljubi štandartenfirer Bender, pravkar sem ugotovil, da naj bi sodbe v okviru Slovenskega domobranstva potrjeval glavni urad SS - sodišče.

Rad bi Vam na kratko prikazal, kaj sem tukaj spodaj. Poleg funkcije višjega vodje SS in policije sem tudi nemški svetovalec v Ljubljanski pokrajini, to pomeni torej, da sem odgovoren politični funkcionar v vsej Ljubljanski pokrajini. Ta veskozi srečna rešitev, da je višji vodja SS in policije tukaj spodaj hkrati politični in upravnotehnični funkcionar, je bila po prizadevanju, da v kočljivem vprašanju slovenskega naroda ne bi delali nekih neumnosti. Sodbe, ki se izrečejo tukaj, morajo biti torej predložene človeku, ki je tukajšnje razmere preučil do potankosti. Lahko si domišljam, da tukajšnje razmere dobro poznam in jih danes tudi popolnoma obvladam. S predlogom, da bi glavni urad SS - sodišče potrjevalo vsako sodbo, ne morem soglašati, in to iz dveh stvarnih razlogov: prvič zaradi poti, ker bi bile sodbe predolgo na poti, preden bi potrjene priromale nazaj, drugič zato, ker šef glavnega urada SS - sodišče ne bo imel časa, da bi se sam seznanjal z vsem izrečenimi sodbami. Tukaj spodaj vendar ne morem soditi po nemškem pravu, temveč se lahko na nemško pravo le naslanjam. Zato prosim, da bi delali za to, da bi imel pravico potrjevati sodbe, izrečene proti Slovencem. Če pa boste drugačnega mnenja, bi Vas prosil, da ostanete pri mojem predlogu, dokler ne bom te zadeve rešil z državnim vodjem SS osebno. Prosil bi Vas, da bi bili nato navzoči pri mojem izvajanju. Bil bi Vam hvaležen za skorajšnje mnenje.«

Pretekli so celi tedni, pa se še vedno ni nič zgodilo. Dne 9. septembra 1944 je esesovski major dr. Bruns iz glavnega urada SS - sodišče brzojavil esesovskemu sodniku pri državnem vodji SS in ga obvestil, da na sodišče SS in policijo v Veroni dotekajo kazenski akti proti slovenskim domobrancem. »Vprašanje podreditve še ni rešeno. Esesovski major dr. Boulanger je zadevo 25. 2. 1944 predložil esesovskemu polkovniku Benderju in predlagal, da bi zastopnika obtožnice, prisednike in odvetnike izbrali iz vrst slovenskih domobrancev. SSgruppenfirer Rösener želi v vseh kazenskih zadevah sam dokončno odločati. Prosim za čimprejšnjo odločitev državnega vodje SS.« Dne 22. septembra 1944 so oblikovali dokončen predlog, ki naj bi ga potrdil Himmler. Nekdo je nato v pogovoru z dr. Brunsom zapisal:

»1. Slovensko domobranstvo okoli 1 divizija. Gruppenfirerju Rösenerju je podrejeno za policijske zadeve.

2. Pod naše sodstvo? Da.

3. Slovenski sodniki? Ne. Še manj slovensko pravo.«

Šele 20. oktobra 1944, torej po desetih mesecih, je prišla iz Himmlerjevega glavnega stana v glavni urad SS - sodišče v Prienu in k Rösenerju tale brzjavka:

»Zadeva: Slovensko domobranstvo. Državni vodja SS je sklenil tole:

1. Slovensko domobranstvo je kot pomožna formacija policije v popolnem obsegu podrejeno sodstvu SS in policije.

2. SS-obergruppenfirer (ta čin je dobil avgusta 1944 - op. T. F.) Rösener odloča o sodbah proti slovenskim domobrancem, kolikor so mu podrejeni, v enakem obsegu kot pri Nemcih iz rajha. Če gre za podreditev pod druge sodne gospode kot pod SS obergruppenfirerja Rösenerja, odloča o vseh sodbah šef glavnega urada SS - sodišče.

3. Za prisednike, zastopnike obtožbe in odvetnike se lahko uporabijo Slovenci.

Poskusno se lahko uporabijo tudi slovenski sodni častniki pod nadzorstvom nemškega preiskovalnega častnika.

4. Če glavni urad SS - sodišče meni, da potrebuje ukaz državnega vodje SS, naj predloži osnutek. 20. 10. 1944. Podp. Bender SS - štandartenfirer in sodnik pri državnem vodji SS.«

Vendar je moralo biti med Rösenerjem in glavnini uradom SS - sodišče nekaj narobe, kajti ta je šele čez dva meseca, dne 28. 12. 1944, pisal sodišču SS in policije XXII v

Salzburgu, da pristojnosti sodnega gospoda ni treba strogo vezati na Rösenerjevo osebo in da v primeru njegove zadržanosti, če gre za odločitve glede slovenskih domobrancev, to funkcijo lahko opravlja njegov namestnik, »ker je to potrebno v interesu udarnega pravosodja«. S tem je soglašal tudi esesovski nadpolkovnik Bender, sodnik SS v Himmlerjevem glavnem stanu.

Nimamo na voljo, ker se najbrž ni ohranil, fonda sodišča SS in policije XXIII v Salzburgu in njegove ljubljanske izpostave, da bi videli, kdaj je začelo obravnavati tudi slovenske domobrance in koliko jih je obravnavalo. Če so kazenske akte slovenskih domobrancev res pošiljali v Italijo, potem sta jih Boulangerjevo sodišče, ki se je iz Salzburga preselilo na Bled, in njegova ljubljanska izpostava res obravnavala. V tem skoraj enoletnem dopisovanju med esesovskimi uradi ali poveljstvi, je šlo predvsem za vprašanje vključevanja domobrantskih sodnih častnikov v delovanje sodišč SS in policije.

Potem ko so s Himmlerjevim ukazom 20. oktobra 1944 dokončno uredili podreditev Slovenskega domobranstva sodstvu SS in policije, so po novem letu 1945 začeli urejati vse potrebno tudi za podreditev Policijskega zbora v Ljubljani. Dne 19. februarja 1945 je dr. Boulanger z Bleda pisal glavnemu uradu SS - sodišče v Prienu pri kralju Chiemsee:

»Dovoljujem si, da Vam v prilogi predložim prepis službenega reda za Policijski zbor v Ljubljani in opozorim na točko 11 tega službenega reda. Potem ko je državni vodja SS Slovensko domobranstvo podredil sodstvu SS in policije, je nujno potrebno, da našemu sodstvu podredimo tudi Policijski zbor v večjih občinah Ljubljanske pokrajine. Po celovitem oblikovanju zbora in temeljni zasnovi njegovega vodstva lahko Policijski zbor brez nadaljnega označimo za pomožno formacijo redarstvene policije. Zato prosim, da pristojnost našega sodstva smatramo na podlagi istih zakonskih določb, kakršne so v skupnem ukazu št. 176 tudi za Slovensko domobranstvo.«

V priloženem prepisu službenega reda za Policijski zbor v Ljubljani, ki ga je podpisal sam Rösener, v točki 11 beremo tole: »Osebe, ki so v formaciji Policijskega zbora, so podrejene sodstvu SS in policije ter disciplinskim predpisom nemške redarstvene policije.« Policijski zbor v Ljubljani so ustanovili jeseni 1943 iz policistov v Ljubljani in pokrajini ter drugih moških in mu je Rösener v že omenjenem službenem redu določil tole glavno nalogo: »Policijski zbor ima to nalogo, da vzdržuje javni red, mir in varnost, da izvaja upravne naloge in nadzira njihovo izvajanje ter da v svojem nanj prenesenem delokrogu nadzira gasilstvo in zračno zaščito. Je samostojno, policijsko organizirano in informirano stražarsko telo, ki je glede vseh nalog podrejeno višjemu vodji SS in policije ter njegovim navodilom. Kar zadeva javno varnostno službo in izvajanje upravnih nalog, se upravna in poveljniška oblast izvaja prek policijskega ravnatelja, policijsko-gospodarske, administrativne zadeve, urjenje in nadzor službe pa prek policijskih nadrejenih. Policijskemu zboru se lahko zaupajo tudi posebne policijske naloge, npr. bojevanje proti bandam.«

Boulangerjev predlog je dr. Brund iz Priena 2. marca 1945 poslal šefu redarstvene policije v Berlinu, v vednost pa sodniku SS pri državnem vodji SS. V spremnem pismu je zapisal: »Soglašam z mnenjem sodišča SS in policije na Bledu, da bi policijski zbor v Ljubljani določili za pomožno formacijo redarstvene policije, tako da bi bili njegovi pripadniki brez nadaljnega po ukazu državnega vodje SS z dne 8. 8. 1942 v polnem obsegu podrejeni sodstvu SS in policije.«

Čez enajst dni je dr. Bender na to spremno pismo napisal: »1. Zaposlitev kot pomožne formacije policije, proti čemur ni nobenih pomislekov, bo določil šef redarstvene policije.« Kot kaže, pa najbrž Himmler ni več utegnil izdati ustreznega ukaza.

IMENSKO KAZLO

- A**
 Abruč Kristina, 102
 Adlešič Jure, 187
 Albaharij Moše, 393
 Alexander Harold, 29, 339
 Allwang Wilhelm, 407
 Ambrožič Lado -Novljan, 64, 218, 329,
 331, 333, 334, 347, 380, 382, 384–
 386, 409–411, 413
 Ambrožič Milan -Ambrož, 268
 Arbanas Ernest -Gigij, 392
 Armstrong Charles D., 283
 Auscher, 88
 Avšič Jaka, 245, 294, 329, 336, 344, 369,
 371
 Avžlahar Ivica -Ančka, 401, 402, 403
- B**
 Babič Andrija, 399
 Babič Branko - Vlado, 240, 241, 244,
 251, 252, 254, 270, 350, 374, 375,
 385, 386, 403
 Bach, 168
 Bach-Zalewski Erich von dem, 407
 Badoglio Pietro, 302, 305
 Bailey William, 281, 283
 Bajc Milan - Stric , 351
 Bajtar, 356
 Bammer, 144, 160, 169
 Bassani Marij, 352
 Baša Aleš, 260, 262
 Bašanič, 350
 Baški Jaka, 233
 Bavec Tone -Cene, 233, 263
 Bebler Aleš, 75, 76, 227–230, 232, 235,
 237, 240, 241, 248–252, 255, 270,
 301, 342–344, 364, 365, 368, 371,
 372, 374, 375, 380, 383, 385, 389
 Beck, 173, 175
 Becuzzo Emilio, 282
 Bedenk Jožef, 353, 355, 358
 Bellenzier, 139
 Beltram Julij -Janko, 230, 242, 253, 259,
 260
 Bender, 437, 439–441
 Benson Melvin O., 282
- Berce Viktor - Božo, 268
 Berčič Leopold, 257
 Berger Ludwig, 82, 92
 Bernard Jakob, 82, 94
 Berti Vincenzo., 349, 354, 358, 360
 Bertoncelj Ivan, 95
 Berus Anka, 393
 Bevčar Anton, 354
 Bevk France, 301
 Bezeljak Franc - Ciril, 258
 Bezeljak Matej, 354
 Beznik Anton, 99, 101
 Beznik Lovrenc, 100
 Beznik Viktor, 99, 100
 Biček France, 91, 95
 Bidovec Stane, 270
 Biella Otto, 88
 Birt, 95
 Bizjak Vincenc, 353
 Blank, 82
 Blasch, 128, 129, 133, 145
 Blatnik John, 338
 Blaznik Edvard, 350, 352
 Blažič Jože, 350
 Bleiweis, 88
 Blöcher, 87, 88
 Bognar Franc, 352
 Bogomolov Boris, 338
 Bokal Stane, 77, 96, 99, 102, 104
 Borghese Bruno - Ugo, 362, 363
 Bormman Martin, 115
 Borštnar Jože, 329
 Bosi Giannino, 377
 Bossner, 168
 Boulanger, 437, 440, 441
 Božič Anica - Urška, 403
 Bračič Mirko, 245, 362–364
 Brajan Jakov, 393
 Brajnik Edo - Štefan, 252
 Brausse, 439
 Bravničar Dušan - Veljko, 192, 252, 378
 Brecelj Marjan, 67
 Breier Franz, 438
 Breithaupt Franz, 437, 439
 Brejc Tomo - Lojze, 225, 226, 229, 240,
 250

Brezočnik, 168
 Brovč Andrej -Janko Baški, 257
 Broz Josip -Tito, 20, 23, 24, 26, 28–32,
 69, 71, 73–76, 107, 122, 164, 205,
 211, 218, 280, 281, 303, 310, 324,
 336, 342, 343, 405
 Brozin Ivan - Slovan, 393, 394
 Brozin Vinko, 392
 Brudermann, 168
 Brund, 441
 Brundula Jožef, 266
 Bruns, 439
 Brus Damjan, 350
 Burič Helena roj. Skulj-Brest, 213
 Bursič Herman, 349, 357

C

Cah Ivan - Iskra, 269, 397
 Calligaris Giacinto - Enrico, 377
 Callist Manfredo, 373
 Cankar Ivan, 36
 Casarese Giovanni, 257
 Caserman Franc - Tesar, 250, 251, 253,
 254, 258, 259, 262
 Castellan Giuseppe, 281
 Cerovec Ante, 395, 402
 Cerovec Ivan, 392
 Cerovec Miroslav, 392
 Cerutti Guido, 279, 285, 294, 302
 Chierici Renzo, 356
 Churchill Winston, 20, 28, 211, 220
 Ciano Gaileazzo, 199
 Coderin-Arno, 383
 Comessatti Carlo, 377
 Cotič Alojz -Boris, 351
 Cuder Albin -Vojko, 257
 Cvek Peter, 352, 355
 Cvetko Florijan, 350

Č

Čapi Anica -Danila, 257
 Čebrov Srečko -Zdravko, 230, 253, 260,
 261, 262
 Ček Davorin -Danilo Mrkonja, 266, 267
 Čelik Ignac, 352
 Čerin Jože -Peter Savski, 366
 Čerin Peter, 234
 Čopi Franc -Borotin , 256, 257
 Čotar Albin, 392
 Črnugelj Franc -Zorko, 265

Čufar Franc, 257

D

Dalmazzo Lorenzo, 282
 Daluge Kurt, 86, 87, 88, 89
 Darewski Nevill, 284
 Darlane Francois, 39
 Deakin Frederick William , 27, 275, 278,
 281, 282, 286, 287
 Debeljak, 82
 Dekleva Janez -Miha, 400, 401
 Dekleva Marica -Odojt, 209
 Deklič Guerino, 354
 Dermastia Marijan, 72
 Dettori Antonio, 364, 366–369, 372, 373,
 375
 Dežman Josip, 295
 Dichtl, 179
 Dijak Avgust, 101
 Dijak Franc, 99, 100
 Djilas Milovan, 28
 Djujić Momčilo, 282
 Djukanović, 284
 Dobrila Viktor, 397
 Dolgan Anton -Branko, 392
 Dolhar Angela, 212
 Dolinar Gašper, 95
 Dolinšek Tone, 190
 Donda Camillo, 377
 Dorfmeister Anton, 130, 145, 148
 Dougan Tone, 268, 269
 Doujak Hermann, 208
 Drndić Ljubo, 396
 Drobež Franc, 212
 Drumbl Ottokar, 79
 Dugulin Avgust -Maks Potokar, 204, 230,
 254, 265, 266, 267
 Durjava Tončka, 204
 Dworschak, 168

E

Eberhardt, 151
 Egger, 152, 154, 158
 Eisenhower Dwight, D., 306
 Endler, 84
 Erjavc Anton, 353
 Erlah Gabrijel, 98

F

Fehleisena, 144

Ferenc Tone, 7, 275
 Ferfolja Jožef -Miloš, 271
 Ferrero Alberto, 300, 358–360
 Filipčič Emil -Ličan, 233, 253, 254, 260, 362
 Filipič Albin, 257, 258
 Fillipozzi Sebastiano, 350
 Fiori Giovanni -Franco, 366, 368, 372
 Fischer, 144, 168
 Flis Drago -Strela, 364
 Fontanot Vinicio, 366, 373, 374
 Fornazarič Peter, 251
 Foschiatti Mario -Guerra, 377, 383
 Frankovič Anton, 354
 Frick Wilhelm, 56, 174

G

Gabrovšek Karel, 354
 Gallo Giampaolo, 386
 Gambara Gastone, 206, 278, 279, 284, 285, 291, 301, 307, 315, 319
 Gantar Ivan, 257
 Gareis, 94
 Garibaldi Italo, 314
 Gatej Ciril, 352, 354, 355
 Geib Theodor, 286
 Gerzinič Nada, 212
 Gigante Vincenzo -Ugo, 240, 241, 251
 Giralaldi Bruno, 355, 356, 357
 Giralaldi Silvano, 349, 351–353, 358
 Glasow, 137
 Globocnik Odilo, 29, 59, 407, 408
 Gnezda Konrad, 349, 350, 351
 Göbbels Joseph, 324, 325
 Godec Tomaž, 96, 98, 102, 104
 Godina Albin -Vojo Slavič, 43, 267, 268, 400, 401
 Golja Ivan, 240
 Golja Anton, 354
 Golob Mirko, 352, 355
 Goodwin James M., 338
 Göring Hermann, 11, 289, 316
 Gorjanc Jožko, 212
 Gortan Vladimir, 394, 404
 Gosar Andrej, 201, 212
 Gosar Franc, 352, 355
 Gotar Albin -Karel, 270
 Grabrovšek Jože, 194
 Gradnik Ivan, 344
 Grakalič Mirko, 393

Grandi Dino., 305
 Gravnar Ivan -Zapad, 262
 Grazioli Emilio, 11, 57, 186, 187
 Gregorčič Jože, 74, 82, 259
 Gregorčič Simon, 344
 Greif Martin, 230, 242, 298
 Grilanc Cvetko -Nedeljko, 261, 266
 Grin Franc, 268
 Grm Franc -Vlado Krašan, 267
 Grmek Alfonz -Izidor, 402, 403
 Grmek Ciril, 266
 Grum Franc, 268
 Gržina Matija -Silvo Robida, 265, 268
 Gržinič Emilio, 350
 Gržinič Milan, 351
 Guček Milan -Javor, 399, 401
 Gueli Giuseppe, 356

H

Hacin Lovro, 208
 Hadrat Walter, 438
 Handl Rudolf, 82, 85–89, 92, 93, 98, 105
 Hartlieb, 168
 Hausser Paul, 324–326, 328
 Heider, 144
 Heine Viktor -Perun, 265
 Henkl Hermann, 438
 Heydrich Reinhard, 78
 Hilker, 94
 Himmler Heinrich, 11, 56, 58, 63, 80, 86–88, 90, 114, 118, 119, 121, 146, 168, 171, 289, 310, 316, 407, 423, 437–441, 437
 Hitler Adolf, 11, 12, 18, 23, 27, 35, 41, 42, 46, 47, 53, 55, 56, 60, 86, 90, 115, 121, 125, 126, 128, 152, 164, 170, 172, 173, 177, 186, 208, 209, 276–278, 286, 289, 301, 305, 311, 316, 317, 323–325, 384, 429
 Hladnik Farmi -Zora, 258
 Hlaj Vidko -Žižič, 230, 254, 269, 395
 Hochreiner, 155
 Hodnik Slavko, 98
 Hojak Franc -Grom, 260
 Hostnik Alojz -Jovo, 164
 Hotko, 168
 Hradetzky, 174
 Hribar Ivan, 189
 Humar Jože, 353, 355
 Hunter A., 27

Hvala Franc -Peter, 257
 Hvala Jože -Cveto Pločnik, 242
 Hvalič Franc -Boltej, 265

I

Illas, 160
 Isepp, 92
 Ivančič Franc -Luka, 269

J

Jakopič Albert -Kajtimir, 381
 Jakopič Franc, 233, 258–260
 Jan Ivan, 99
 Janežič Vida, 212
 Jarda Dušan, 396
 Jeklin Mirko -Stojan, 257
 Jerin Marija, 212
 Jodl Alfred, 60, 289, 316
 Jones William, 27, 205, 279, 284, 294,
 338
 Jovanović Blažo, 31
 Jurdan Joakim, 393, 394
 Jurdan Stanko, 393
 Jurišević Franjo, 397
 Jurišič Tone -Pavel Jerebica, 268, 269

K

Kaiser, 98
 Kalan, 91
 Kamptz Emanuel von, 438
 Kardelj Edvard-Krištof, 28, 37, 70–76,
 106, 107, 110, 122, 199–201, 205,
 218, 219, 222, 228, 239, 242, 243,
 254, 270, 301, 320, 342–344, 361, 362
 Kariž Mario -Maks, 368, 372, 373, 377
 Kariž Mario -Testa Gastone, 366
 Karner, 169
 Kaspar Hans, 438
 Kavčič Marica -Nadja, 256
 Kavčič Pavle, 92, 95
 Kazianka, 102
 Keiper Wilhelm, 286
 Keitel Wilhelm, 289, 316
 Kerin Milka, 164
 Kern Pavel, 81
 Kerševan Ivan -Črni Martin, 261
 Kidrič Boris, 37, 62, 74, 189–192, 194,
 196, 200, 202, 203, 205, 214, 216,
 218, 220, 221, 294, 329, 338, 342, 387
 Kidrič France, 198

Kidrič Zdenka, 198
 Kilibarda Mile, 329
 Kimovec France -Žiga, 204, 207, 209
 Kim Marija -Orana, 268
 Kjuder Slavko, 271
 Klein, 86
 Klemenčič Jože, 271
 Knežević Vladimir -Volodja, 378
 Knofe, 142
 Kocbek Edvard, 37, 221
 Kocjančič Otilija -Tončka, 269
 Kocjančič Stane, 97
 Kocjančič Valerija -Špela, 271,
 Kocjančič Vincenc -Marko, 269
 Kodrič Rudi -Branko, 266, 267
 Kofol Anton, 354
 Kogej Franc, 354
 Kogej Pavle, 352
 Kogoj Anton, 352
 Kogoj Ciril, 352
 Kogoj Ludvik, 350, 351
 Köhl Josef, 438
 Kohlbacher, 159
 Köhler, 160
 Kokošar Andrej, 251 354, 355
 Kolarič Natale, 377
 Kolmanitsch, 130
 König, 169
 Konoblj Franc, 102
 Korejs Dalibor, 338
 Korošec Anton, 99
 Korošec Mihael, 101
 Kosmač Ivan, 352, 355
 Kosovel Ivan, 230, 261
 Kosovel Ivo -Borotin, 261
 Košir, 91, 94
 Kovač Albin -Jaka Baški, 233, 242, 252,
 253, 256, 257
 Kovač Anton, 99
 Kovač Peter, 256
 Kovačič Oskar -Muha, 270, 271, 392
 Kozak Ferdo, 198
 Kozak Juš, 198
 Kozlovič Kristijan -Stefan, 403
 Krabich, 169
 Kraigher Boris- Janez, 185, 190, 226–229,
 329
 Kraigher Dušan -Jug, 192
 Krajc Jože -Žakelj, 253, 254, 262, 264,
 374

- Kralj Ivan -Normin, 271
 Kralj Stanko, 356
 Kramar Andrej -Stric Marko, 262
 Kravanja Ferdo -Skalar, 233, 253, 255, 256
 Krčan Lado (France Perovšek), 264
 Krese Leopold -Groga, 204, 207
 Krese Leopold -Jošt, 200
 Krivic Ada -Hana, 209
 Krivic Vladimir -Justin, 195, 198, 206, 207
 Križnar Ivan, 105, 122
 Krmelj Maks, 77
 Krulc Vladimir, 185
 Kuehas, 160
 Kuhar Lovro -Prežihov Voranc, 194, 195, 206
 Kumar Adrijan -Borigoj, 233, 242, 253, 259
 Kumar Andrej, 230
 Kumar Gabrijel -Jelko, 260, 262
 Kunsch, 88
 Kuscher, 177
 Kutin Martin, 352
 Kutschera Franz, 11, 172, 173
 Kveder Dušan -Tomaž, 138, 246–248, 251, 252, 254, 255, 293, 329, 342, 382, 385, 386, 409
- L**
- Lah Zorko, 271
 Lammers Heinrich, 115
 Lampe Henrik, 354
 Lampe Rafael -Ciril, 349, 350, 351
 Lampredi Aldo -Roberto, 375, 386
 Lanza Ana, 357
 Lanza Hubert, 45
 Lanza Mario, 357
 Lapanja Jernej, 350, 351
 Lašič Djordje, 283
 Lavrenčič Ivan -Grenki, 240, 260–262
 Lazarič Emil -Marko, 393
 Leban Mihael -Ciril, 240, 244
 Lechner, 132
 Lehmann, 168
 Leiler Hubert, 191
 Lemut Jože -Saša, 225, 250, 261
 Leonusio, 169
 Leskošek Franc -Luka, 69, 71, 72, 76, 219, 228, 229, 251, 385, 386, 389
- Levpušček Franc, 354
 Levstik Andriana, 207
 Levstik Fran, 36
 Levstik Ivo -Ažbe, 207
 Ley Robert, 118
 Licul Ivan, 354
 Likar Franc, 353, 355
 Likar Ivan, 353, 355
 Lizzero Mario -Andrea, 362, 366, 369, 372, 373, 379–381, 385, 386, 389
 Ljubičič Rudolf, 394
 Logar Ivan -Belcič, 394
 Lohnmann, 170
 Lombardo Giovanni, 300, 318
 Lombrasso Giuseppe, 11, 187
 Lubrano Armando, 296
 Lucci Elizabeta, 349
 Lukačević Vojislav, 283
 Lukić Julka, 212
 Lurker, 145
 Lužnik Stanislav -Danko, 257
- M**
- Maček Ivan -Matija, 75, 329, 342–344
 Mahnič Rudi -Brkinc, 250, 252–254, 267, 268, 381–383, 396
 Maiwald, 133, 160
 Majcen Dušan -Nedeljko, 413
 Majcen Franček, 202
 Makuc, 351
 Malaguti Bruno, 284, 299, 319
 Manfreda Ignac -Simon, 256
 Mann, 87
 Marcon Vincenzo -Davilla, 374, 378–382, 384, 385
 Marčič Karel, 329
 Marega Ferdinando, 377
 Marentič Vera, 212
 Marinko Miga, 69, 70, 71, 72
 Markandel Peter -Mark, 380, 388
 Martin N., 350
 Marušič Darko -Blaž, 230, 250–252, 265, 266, 269, 270, 376, 379, 380, 384, 389, 392
 Mascus Helmut, 85, 88
 Maslo Karlo, 355
 Massini Luigi, 100, 285, 299, 302, 307, 318
 Massola Umberto -Quinto, 361, 375
 Matas Josip -Abesinec, 393

Matas Josip -Andrič, 355, 394, 396
 Matešič Franjo -Cetin, 392
 Matič Josip Andrič, 394, 397
 Mavri Janko, 351
 Mavrič Alojz -Oton, 262, 263
 Mayerhofer, 150, 159
 Mc Dowell Robert H., 28
 Medja Anton, 97
 Medved Franc -Groga, 257, 258
 Medved Jože, 270
 Mekina Leopoldina -Trdina (Mimi), 212,
 213
 Menard Maks, 212
 Mencinger Franc, 96
 Mervič Ignac, 353
 Messana Ettore, 187
 Mezge Franc, 240
 Mezgec Franc -Stanko, 270, 271
 Mihailović Dragoljub (Draža), 16, 23, 26,
 28, 29, 32, 279, 281, 283, 337, 419,
 422, 430
 Mihec Anton, 401
 Mihevc Edo, 293, 294
 Mihevc Jože, 350, 351
 Mihevc Tone, 352
 Mikič Anton, 393
 Mikljajč, 351
 Miklus Albert -Železničar, 262
 Mikuž Ivan, 350, 351
 Mikuž Metod, 45, 114, 185
 Milenič Silvo -Lovro, 355, 392, 395–397
 Mlekuž Franc, 354
 Mlekuž Jože, 354
 Mlekuž Leopold, 352
 Modotti Mario -Tribuno, 377, 380
 Mohorčič Ivan -Tiger, 261
 Moizo Riccardo, 11, 187
 Monte de Ernesto, 362
 Moore Peter, 338
 Moretti Aldo, 377
 Mršnik Marija -Dunja, 268
 Mugoša Dušan, 31
 Mundhenke Werner, 407
 Mussolini Benito, 11, 186, 187, 196, 197,
 199, 227, 249, 272, 276, 286, 289,
 305, 306
 Muženič Francka, 269

N

Nabergoj Štefan -Janez (Vipavec), 261

Nann, 89
 Natlačen Marko, 191, 201
 Negri Melchior, 354, 358
 Nemeč Roza -Snežnica, 260
 Neubacher Hermann, 286
 Neuberger Mavricij, 219
 Nibbe, 128
 Nichiarelli Niccolo, 297
 Nobile Domenico, 353
 Novak Karl, 16, 206, 278, 351
 Nowotny Hugo, 85, 87, 134, 141, 142,
 144

O

Ogrin France, 389
 Ohland, 169
 Ohrt, 128, 172
 Ordelt, 169
 Osredkar Milan, 387
 Oxilio Batista Giovanni, 283

P

Padoan Giovanni -Vanni, 377, 386
 Paganel Franc, 354
 Pahor Mirko, 266
 Paliska Karel, 354, 355
 Pallua-Gall, 157
 Parri Brunetto -Spartacco, 371, 372, 375
 Patrahajljev Nikolaj, 338
 Pavelič Ante, 286
 Pavletič, 405
 Pavšič Jernej, 352
 Pavšič Rihard, 352
 Pears William S., 338
 Perc Miro, 369
 Perello Zora, 270
 Perovšek Franc, 265
 Peršič Milena -Magda, 260
 Peršolja Jože -Filip, 262, 263
 Peteani Ondina, 372, 373
 Peters Emile, 79
 Petrc Albert -Plovanič, 394
 Petrič Stanislav, 354
 Pezdirmnik Jože, 102
 Pezza Darco, 372, 373
 Pilat Danilo -Tone, 270, 271
 Pirc Ivan, 350, 351
 Pirc Janez -Nikolaj, 257
 Pirc Mirko, 266
 Pirih Arkadij -Mirko, 259

- Pirjevec Dušan-Ahac, 227, 229–231, 233,
 242, 250–252, 264, 298, 363, 371, 376
 Pivk Karel, 352
 Platiša Jaka -Franc Medved, 233, 257,
 258, 270
 Podgorni Jože, 354, 355
 Podgornik Ludvik -Rado, 257
 Pogačnik Avgust, 414
 Poglajen France -Kranjc, 138, 150, 329
 Poldrugo Ivan, 354
 Polič Zoran, 203, 221
 Poljak Cvetko, 349, 351
 Polutnik Jako, 212
 Popović Miladin, 31
 Popović Koča, 282
 Potočar Stane -Lazar, 329, 409
 Prasant, 169
 Pregarc Vida, 197
 Pregelj Franc -Boro, 260, 262
 Premrl Janko -Vojko, 235, 344, 350, 351
 Presečnik, 83, 91, 94
 Prešern France, 36
 Primc Anton -Dušan, 268
 Primožič Jože -Miklavž, 257, 258
 Privillegio Giovanni, 350
 Puc Dinko, 212
 Pupis Miro, 266
 Pustišek Ivan -Imko, 400
- R**
- Raapke Wilhelm, 290
 Raditsch Jožefa, 168, 172
 Radošević Rado, 392
 Radović, 281
 Rainer Friedrich, 11, 56, 81, 85–87, 114,
 115, 119, 121, 122, 172, 174, 175,
 179, 208, 286, 289, 316, 324, 422,
 425, 429, 431
 Ranftl, 168
 Raspor Anton, 394, 395, 396
 Ravbar Franc -Vitez, 227, 251
 Ravelli Domenico, 187
 Ravnič Anton, 353, 354, 358
 Razpet Franc, 352
 Rebec Drago, 256
 Rendulic Lothar, 277, 280
 Repič Jožko, 406
 Resek, 437, 438
 Reya Anton -Sever, 262
 Ribar Ivo -Lola, 280, 282
 Ribbentrop Joachim von 78
 Robotti Mario, 57, 132, 198, 278, 284,
 296
 Rommel Erwin, 289, 316, 319, 323–326
 Roncaglia Ettore, 282
 Roosevelt Franklin D, 220
 Rösener Ervin, 58, 59, 87, 88, 115, 119,
 150, 155, 156, 157, 160, 171, 173,
 175, 206, 289, 407, 408, 422, 425,
 437–441
 Rottmann, 169
 Rozman Franc -Stane, 76, 138, 329, 398,
 411
 Rožman Gregorij, 208
 Rudolf Janko, 206
 Rumler, 88
 Rupena Zora -Katja, 251
 Rupnik Franc, 350, 351
 Rupnik Leon, 14, 187, 208, 210, 212, 213,
 422, 425, 431
 Rupnik Vuk, 294
 Rus Jože, 221
 Russel, 87
- S**
- Sager, 137, 139, 140, 145, 146
 Sajovec Jožef, 354
 Schafferer Albert, 438
 Schall, 88
 Scheer, 88
 Schell, 111
 Schick Viljem, 172
 Schimmelpfenig Max, 212
 Schintler, 176
 Schira Mario, 354, 358
 Schluifer Rudolf, 208
 Schreyer, 86–88, 90, 92, 437
 Schröder Josef, 275, 276
 Schuhmann, 93
 Schumacher Erich, 438
 Sclauser Norino, 373
 Sedej Ana, 353
 Seeler Walter, 212
 Segulin Franc -Boro Kladivar, 253, 254,
 268, 269, 271, 397
 Sekirnik Janko -Simon, 137
 Sella Ivan, 355
 Semenič Anton -Medved, 262
 Sernau, 160
 Sfecci Mauro, 354

Sfeci Mavra, 358
 Sgiarovello Giovanni, 371, 373
 Siegle Hans, 407
 Simčič Benedikt -Kavkaz, 262
 Simčič Benedikt -Matic, 240, 364
 Sitar, 90
 Skobl, 94
 Skočir Mirko -Miško, 255
 Slokar Ludvik, 240–242, 244, 259, 260
 Sodja Anton, 98
 Sodja Franc, 98, 99
 Sodja Rozalija, 98
 Sodja Valentin, 99
 Soleri Fermo, 377
 Speer Albert, 118
 Spigo Umberto, 282
 Srimšek Anica, 256
 Stalin Josip V., 23, 24, 220
 Stanič Anton, 350
 Stanišič Baja, 283, 284
 Stanovnik Aleš, 343
 Stanovnik Janez, 402
 Stante Peter, 329
 Stare Jože, 98
 Steindl Franc, 126–128, 135, 143, 145,
 148, 149, 151–161, 168, 169, 171,
 181, 184
 Sterlekar Ignac, 96
 Stojnič Velimir, 32
 Stražišar Polde, 96, 102
 Streithofer, 144
 Strnad Ivan, 346
 Strnad Jožef,
 Stross, 168
 Strugar Vlado, 275
 Strutz, 96
 Stucin Jaka -Cvetko, 233
 Sunajko Stevo, 391, 392
 Svetina Mira, 185, 200
 Svetina Vladimir -Ivo, 198, 202, 212
 Swiatko, 86
 Swoboda, 171

Š

Šavli Franc -Tone Medved, 233, 234, 255,
 256
 Ščuka Anton, 349
 Šentjunc Lidija, 185, 198, 199
 Šercer Ljubo, 344
 Šilih Niko, 293

Šinkovec Franc, 353, 355
 Širok Leopold, 353
 Širomič Franc, 392
 Škerl France Jurij Nuškin, 227, 240, 241
 Škerlavaj Milan -Petrač, 192, 198
 Šolar Jakob, 201, 212
 Špacapan Avgust -Strnad, 230, 253, 265,
 266, 267, 365, 366
 Špacapan Miro -Savo, 240, 244
 Špiler Mario, 355
 Štemberg Ivan, 357
 Štemberg Matej, 354, 357, 360
 Štemberg Tomaž, 357
 Štih Bojan, 230, 251, 259, 260, 350, 351
 Štraus Stanko, 131
 Štrukelj Jože -Karol, 240
 Štucin Jaka -Cvetko, 257, 258
 Šturm Niko -Tarzan, 265
 Šubašič Ivan, 28, 164, 211
 Šuligoj Marica -Dora, 259
 Šuštar Pepi -Miha, 357, 396
 Švaglj Elko, 355, 356

T

Tarcisio Carlo Cecutto, 388
 Tarman Nada, 212
 Tivelli Dante, 356
 Togliatti Palmiro, 28
 Tolbuhin Fjodor I., 29
 Tom Jelka, 212
 Toman Tone, 194
 Tomažin Zdravko, 76
 Tomšič Mira, 198, 202, 203, 205, 207,
 210, 212
 Tomšič Tone, 72, 192, 194, 196, 201, 211,
 342
 Torkovič Marija, 353
 Torsiello Mario, 275
 Toscher, 143
 Trachido Salvatore, 187
 Treeck, 158, 159, 166, 167, 169, 330
 Treml, 180
 Treven Minka -Milica, 257, 258
 Trobec Milan -Taras, 265
 Tschida, 168
 Tuma, 193

U

Überreither Siegfried, 126
 Učakar Janez, 293

Udovič Pepi -Nino, 270
 Uiberreither Sigfried, 11, 126, 136, 145,
 149, 151, 152, 154, 156, 170
 Ukmar Riko, 271
 Umpfenbach, 163

V

Vander, 100
 Varšek Ivan -Vare, 265
 Velikonja Franc, 352
 Velušček Anton -Matevž, 225, 229, 230,
 240, 242–244, 250–252, 264, 271,
 364, 365, 367, 371, 374–376, 379
 Vidmar Stane, 198
 Vidmar Vlado, 355
 Vidmar Zdravko, 352
 Vidmar, 36
 Vidoni Filzi, 377
 Vilfan Joža, 247, 248, 251, 298, 301,
 381–383, 385
 Viola Angelo, 353, 358
 Vitasović, 392
 Vitez Ludvik -Slavko, 262
 Vittorio Emanuele III, 23, 305
 Vivoda, 394 396
 Vodopivec Jožef -Andrej, 260
 Volf, 96
 Volk Franc -Čaven, 259
 Vončina Karel, 354
 Vorano Dante, 354, 358
 Vovk Avgust, 346
 Vovk Ivan, 102, 103
 Vratuša Anton, 28, 389
 Vrščaj Zima -Nataša, 207
 Vukmanović Svetozar -Tempo, 31

W

Wallesch, 88
 Wanek, 168

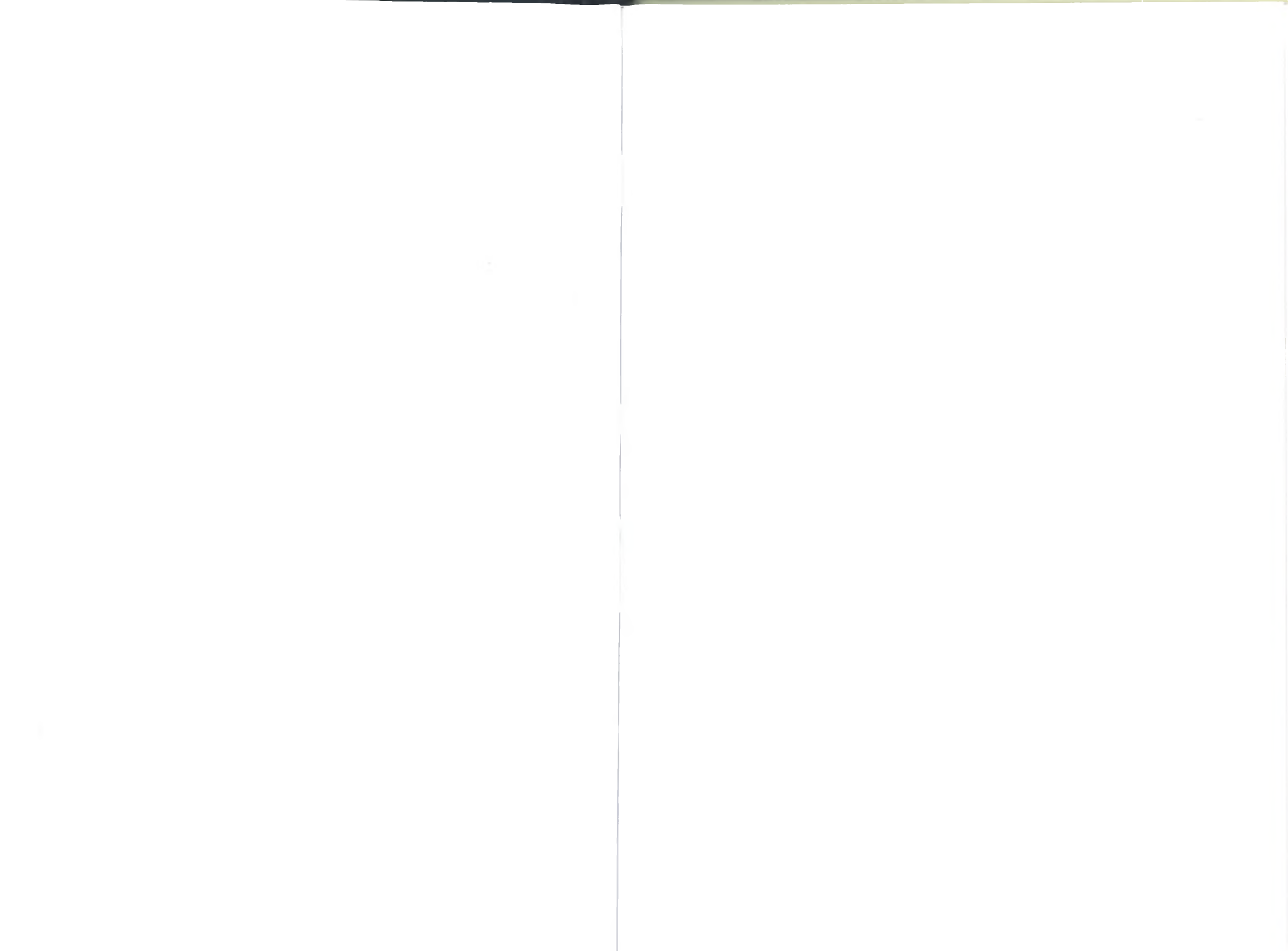
Weber Lothar, 78, 114
 Weichs Maximilian von, 277, 280
 Weidig, 88
 Winkelmann, 88
 Wolf, 131, 151, 154, 166
 Wolff Karl, 407
 Worndle, 168
 Woytewitz, 89
 Wuga, 168

Z

Zangrandi Ruggiero, 275
 Zannini Licurgo, 285, 299, 307, 319, 322
 Zanussi, 278
 Zapelloni Roberto, 377
 Zavadlav Jože -Srečko, 389
 Zdralek, 130
 Zdrižnjak Boris, 393
 Zidar Josip -Jadran Hribar, 267–269, 392
 Zihlerl Ana, 212, 213
 Zihlerl Boris, 198
 Zimič Mirko -Miro Brdar, 259, 260
 Zogu Ahmed, 23
 Zore Slavko -Griša, 378
 Zustovich Lelio, 354, 355

Ž

Žagar Stane, 74, 76, 77
 Žgavec-Božič, 258
 Žižmond Cvetko, 262
 Žižmond Franc -Ivan, 260
 Žmitek Ivan, 101
 Župančič Oton, 204
 Žvab Vladimir, 240
 Žvan Andrej, 97, 99

K

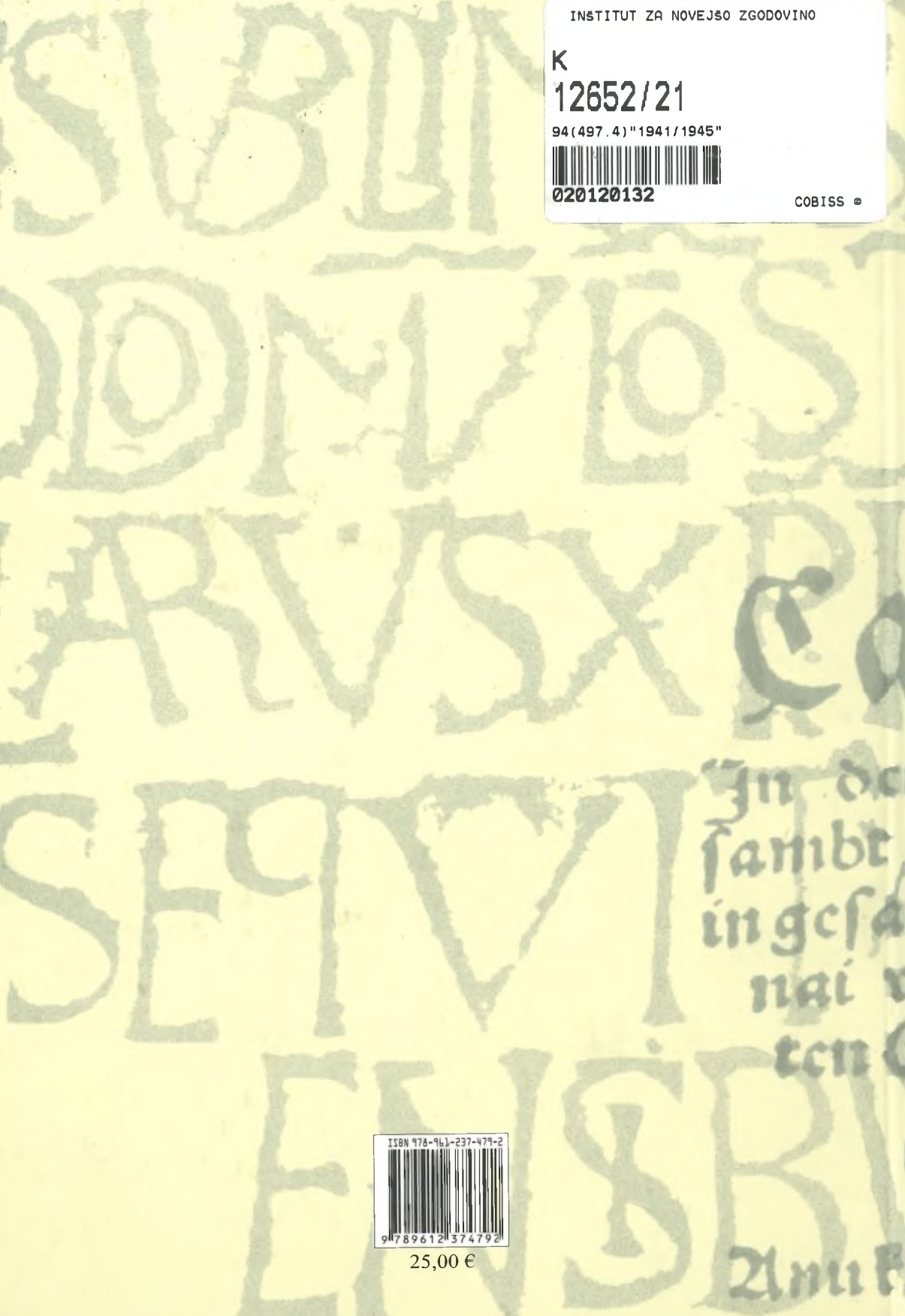
12652/21

94(497.4)''1941/1945''

020120132

COBISS •

In de
sambe
in gesa
nai v
ten C

ISBN 978-961-237-479-2

9 789612 374792

25,00 €

Amu F